

**1 MİLLET, 6 DEVLET, ORTAK
MEDYA**
(TÜRKÇE KONUŞAN ÜLKELERİN MEDYA PLATFORMU)
**ULUSLARARASI SOSYAL VE BEŞERİ
BİLİMLER KONGRESİ**

KONGRE KİTABI
CİLT - 2

EDİTÖR:
YRD. DOÇ. DR. AYTEKİN ZEYNALOVA

ISBN: 978-625-7464-47-5

**1 MİLLET, 6 DEVLET, ORTAK MEDYA
(TÜRKÇE KONUŞAN ÜLKELERİN MEDYA PLATFORMU)
ULUSLARARASI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER
KONGRESİ**

*17-18 Kasım, 2021 / Bakü, AZERBAIJAN
Bakü Devlet Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Multimedya ve Elektronik İletişim Başkanlığı
"İletişim" Bilimsel Araştırma Laboratuvarı*

**KONGRE KİTABI
CILT - 2**

Editör:

Yrd. Doç. Dr. Aytekin Zeynalova

Bu kitabın tüm hakları İKSAD'a aittir. İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

Kitapta bulunan eserlerin yasal ve etik sorumluluğunu yazarlara aittir.

İksad Global- 2021©

Yayın Tarihi: 25.11.2021

[HTTPS://WWW.SCIENCEAZERBAIJAN.ORG/MILLET-MEDYA-DEVLET](https://www.scienceazerbaijan.org/millet-medya-devlet)

ISBN: 978-625-7464-47-5

KONGRE KÜNYESİ

KONGRE ADI

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu) Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler
Kongresi

TARİHİ VE YERİ

17 - 18 Kasım 2021
Bakü Devlet Üniversitesi, İletişim Fakültesi
Multimedya ve Elektronik İletişim Başkanlığı
"İletişim" Bilimsel Araştırma Laboratuvarı

DÜZENLEYEN KURUM

İKSAD- İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü
ve
Bakü Devlet Üniversitesi

KOORDİNATÖR (AZERBAJCAN)

Elvan CAFEROV

KOORDİNATÖR (TÜRKİYE)

Alina AMANZHOLVA

TOPLAM BİLDİRİ SAYISI: 162

TÜRKİYE'DEN BİLDİRİ SAYISI: 40

DIĞER ÜLKELERDEN BİLDİRİ SAYISI: 122

KATILIMCI ÜLKELER:

MEKSİKA, AZERBAJCAN, TÜRKİYE, FİLİPİNLER, FAS,
ENDONEZYA, ROMANYA, KIRGIZİSTAN, KAZAKİSTAN

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Allahverdi Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi

KONGRE DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

Yrd. Doç. Dr. Aytəkin Zeynalova - Bakü Devlet Üniversitesi

KONGRE BİLİM VE DANIŞMA KURULU BAŞKANI

Doç. Dr. Vüqar Eliyev - Bakü Devlet Üniversitesi

DÜZENLEME KURULU

Bilim adamı, Günay Memmedova - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Nigar Ağayeva - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Güneş Mahmudova - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Afaq Sadikova - Bakü Devlet Üniversitesi

Öğretmen, Samir Mirzeyev - Bakü Devlet Üniversitesi

Öğretmen, Arzu Memmedova - Bakü Devlet Üniversitesi

Öğretmen, Ali Hacıyev - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Zibeyde Mirzeyeva - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Esmira Rövsenova - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Elnarə Zeynalova - Bakü Devlet Üniversitesi

Lab. Asistanı, Dilefruz Şahbazova - Bakü Devlet Üniversitesi

Metodist, Xalide Cavadova - Bakü Devlet Üniversitesi

Bilim adamı, Elmira Hesenova - Bakü Devlet Üniversitesi

Ramin Rzayev - BDU Televizyon ve Radyo Eğitim Stüdyosu Başkanı 15. Modern.az sitesinin editörü Elşad Eyvazlı

Ellada Mustafayeva - Elektronik Güvenlik Hizmeti Uluslararası İşbirliği ve Koordinasyon Sektörü Başkanı

Doç.Dr. İrade Kerimova - ADPU Azərbaycan Dilbilimi bölümü başkanı

Doç.Dr. Günül Samedova - ADPU Çağdaş Azərbaycan dili bölümü başkanı

Elvan Cəferov - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Cahangir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi*
Prof. Dr. Hemid Veliyev - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Şamil Veliyev - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Nesir Ahmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Qulu Meherremli - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Akif Rüstəmov - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Nesiman Yaquplu - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Sabir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Ramiz Sevdimaliyev - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Himmet Karadal - İzzet Baysal Üniversitesi, Halkla İlişkiler və Tanıtım fakültesi
Prof. Dr. Turan Akkoyun - Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İletişim fakültesi
Prof. Dr. Nezih Orhon - Anadolu Üniversitesi, İletişim fakültesi, Sinema və Televizyon bölümü başkanı
Doç. Dr. Aliş Ağamirzəyev - Bakü Devlet Üniversitesi, Sosial İşlər, Öğrenci İşleri ve Halkla İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı
Doç. Dr. Hüseyin Memmedov - Bakü Devlet Üniversitesi, Bilim ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı
Doç. Dr. Abdulhamit Avsar - TRT- Prödyüktör
Doç. Dr. Tekin Avaner - Jandarma ve Sahil Akademisi
Doç. Dr. Aygün Azimova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Pervane İbrahimova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Vefa İsgenderova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Könül Niftəliyeva - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Aynur Nesirova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Sevil Həsənova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Sevinc Memmedova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Sevinc Aliyeva - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Terane Mahmudova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Gülnare Sadıqova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Sima Rehimova - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Qerenfil Quliyeva - Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Nafilə Rehimova - Devlet İdarəcilik Akademisi
Doç. Dr. Murtaza Həsənoğlu - Devlet İdarəcilik Akademisi
Doç. Dr. Hikmet Quliyev - Azərbaycan Milli Bilimsel Akademisi Başkanlığı Bilimsel sekreteri
Doç. Dr. Səfa Karayev - Azərbaycan Milli Bilimsel Akademisi Başkanlığı Bilimsel sekreteri
Yrd. Doç. Dr. Aytəkin Zeynalova - Bakü Devlet Üniversitesi
Dr. Servet Avsar - Yazar gazetisi Genel Yayın yönetmeni
Dr. Şəmsettin Kuzeci - Dünya İletisimciler derneği başkanı
Mehmet Ali Dim - Global Journalism Council genel başkanı
Dr. Eldar Cəferov - Bakü Devlet Üniversitesi
Dr. Pərvin Zülfiqarova - Bakü Devlet Üniversitesi

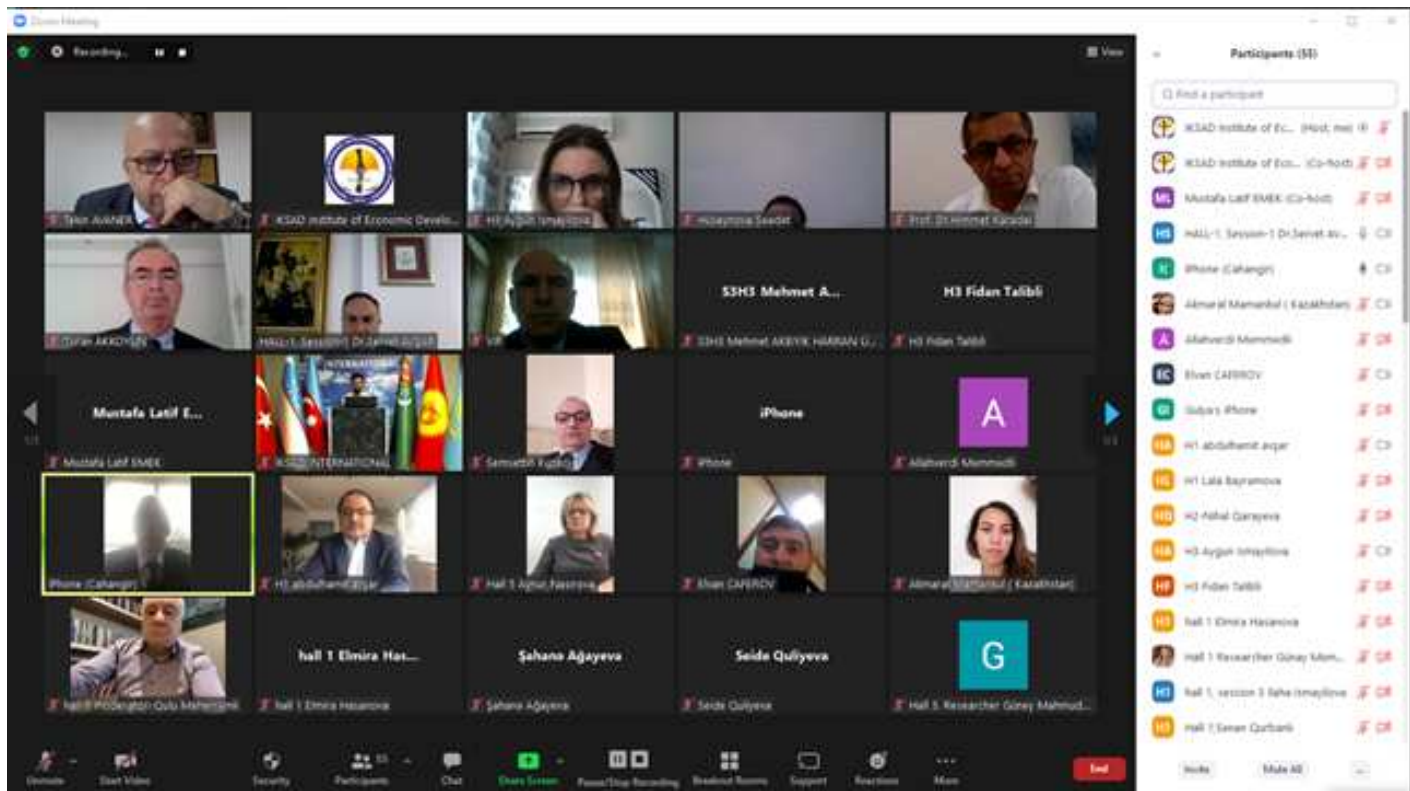
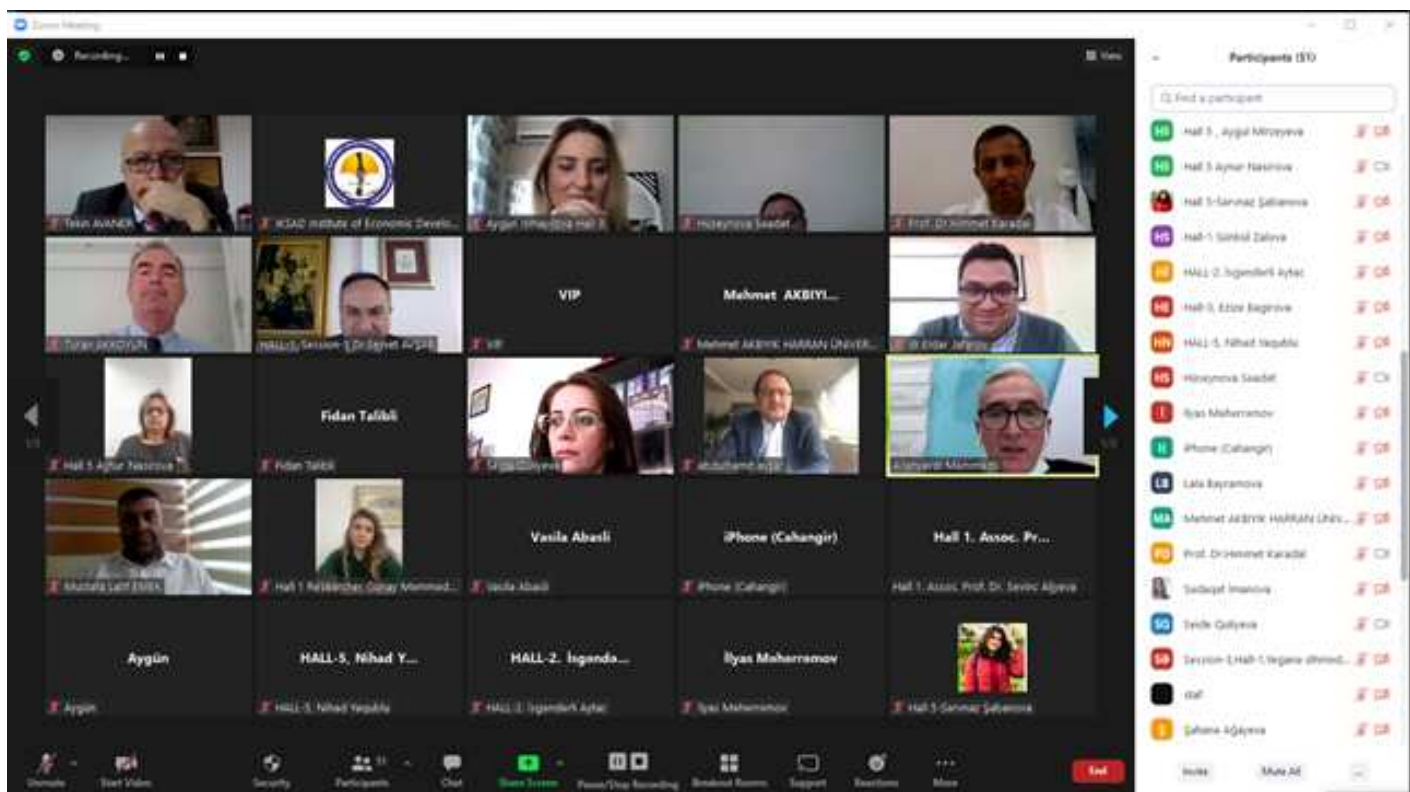
FOTOĞRAF GALERISI

Zoom Meeting - Hall 3

Recording...

Aynur Allahverdiyeva

H3 Fidan Talibli

Sayali Jalilova H3 S3

Hall-3, Ezize Bag...

İsmixan H3 S3

S3H3 Tamilla Ba...

Participants (14)

Find a participant

- KSAD Institute of E... (Co-host, me)
- Hall 3, Researcher Güney Mahmudova
- Aynur Allahverdiyeva
- H3 Sahar Nəzi
- H3 Fidan Talibli
- H3 Nazgul Təğıyeva
- H3 Osman Fəridə Bəyətli
- H3 Aylin QƏNƏLİ
- Hall 3, Ezize Bagirova
- İsmixan H3 S3
- Gulu Məhərrəmi
- S3H3 GÜLNAZ ABBASOVA
- S3H3 Tamilla Bəyətli
- Sayali Jalilova H3 S3

Zoom Meeting

Recording...

H3: Kamala Tah...

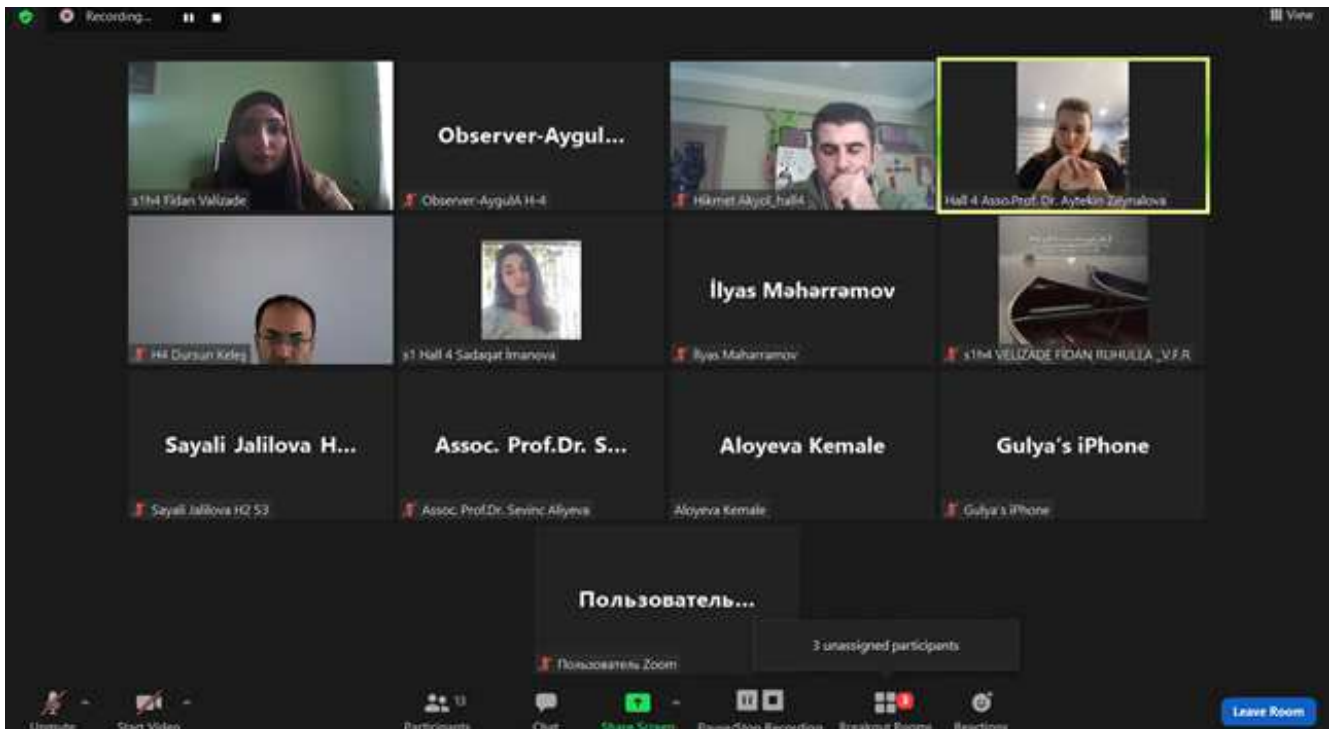
Participants (11)

Find a participant

- KSAD Institute of E...
- Geyran Özçözən
- H3 Nazgulova Kamala
- H3 Prof. Dr. Zəhid FƏRİZ HƏYRƏT...
- H3 Kamala Tahiri Karimova
- H3 Layla ENDOĞLU
- H3 Nəzakət Yurtarı
- HALL 3, AYVƏRƏMƏ BƏYƏTMOV
- Hall 3, Ezize Bagirova
- İsmixan H3 - Gəmiş Mərgəbil
- Tamilla Bəyətli S3H3

Müəllimlərin təkmilləşdirmə sistemində məhsuldar təlimin həyata keçirilməsi prosesində İKT-nin rolu üzərində daha ətraflı dayanaq. Həllində İKT-nin mühüm rol oynadığı əsas məsələləri, aşağıdakı kimi formulla etmək olar:

- 1. Məhsuldar təlimə istiqamətlənmiş, intensiv informasiya-təhsil mühitinin (İTM) yaradılması: Təcrübəmizdə məhsuldar tapşırıqlar bankı formalaşdırmaq və informasiya materiallarını təqdim etmək üçün Moodle platformasından istifadə edilir; İnternet-portfolio qruplarını yerləşdirmə və təşkilati şəkildə müşayiət etmək üçün saytlar və bloqlar, regional və korporativ təhsil resursları yaradılır.

You are viewing Hall-4, Dr. Murat Kartal's screen

GAZİANTP KENT ÖZEL OKULUNUN FEN BİLİMLERİ ALMAYI İZLİYENLERİNİN

11

12

13

14

Foto 2: Dülükbaba Gezi ve Mesire Alanı'ndaki Çocukların Park Gölendinden Bir Görünüm

Observer-Aygu...
Observer-AyguAA H-4
Hal Tapana 3lawryada
H-5H, Dr. Murat Kartal
A
Hall 4, Dr. ABDURRAHMAN ÖZEL...

Unmute Start Video Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions Leave Room

You are viewing Hall-5 Dr. Deniz Çavuk Tapkan's screen

nikdeğerlendirme metodolojisi (1).pptx - Microsoft PowerPoint (Uzun Etkinleştirilmedi)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Tablo 1. Risk Hiyerarşisi

1. Eliminasyon 2. İzolasyon 3. İfade 4. Mühendislik Tedbirleri 5. İdari Önlemler

H-5 Observer
H-5 Observer
HALL 5- İbrahim Yağmurlu
Hall 5 - prof. Sabir Memmed
DENİZ ÇAVUK TAPKAN

2 unsigned participants

Not eklemek için tıklayın

Unmute Start Video Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions Leave Room

Recording... You are viewing H-S Salim Karamel's screen. View Options

The shared content is fit to your screen. To see the original size, click "Original size" in the menu.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
S. Demirel
1992

COVID-19 PANDEMİSİ VE HAVACILIK İŞLETMELERİNE YÖNELİK UYGULANAN DESTEK PAKETLERİ: AVRUPA ÖRNEĞİ

Dr.Öğr.Üyesi Salim KL

4 unsigned participants

Leave Room

Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions

Recording... You are viewing Halil Şükrü Kaşıkçı Deyişliker's screen. View Options

ULUS DEVLET

- Ortak Tarih
- Tarihi Bir Toprak
- Müşterek Hak ve Hukuk
- Ortak Bir Ekonomi

Leave Room

Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions

Recording...

MILITARY PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND ISRAELI STATE IN THE CONTEXT OF ISRAELI MIDDLE EAST POLICY IN THE 90S OF THE 20TH CENTURY

Aytan Abbasova-Guliyeva

H-5 Observer

H-5 Observer

H-5: Muhammad Mammadli

H-5: Aytan Abbasova-Guliyeva

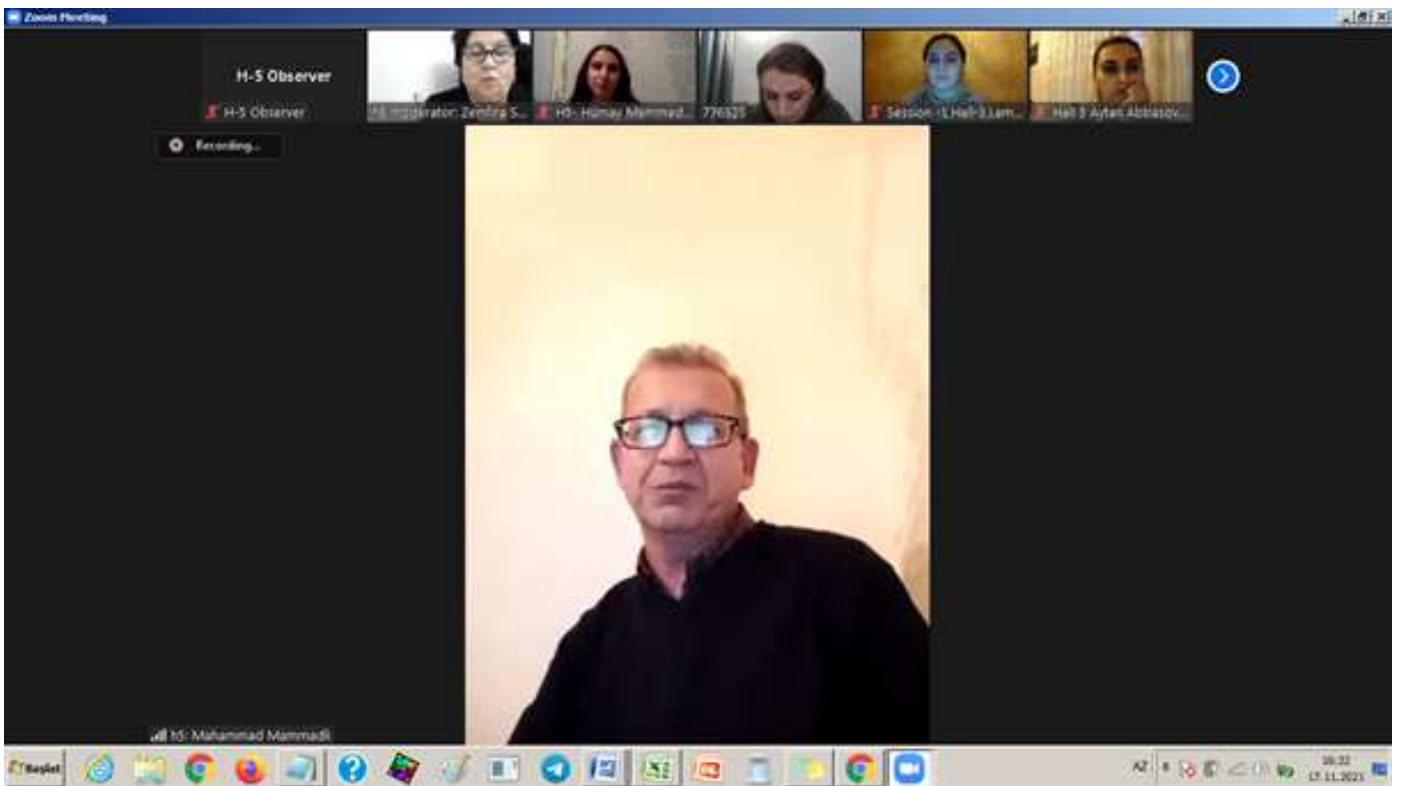
H-5: Aytan Abbasova-Guliyeva

Zaino Florling

H-5 Observer

H-5 Observer

Recording...

H-5: Muhammad Mammadli

776323

Session 1 Hall 3 Lam...

Hall 3 Aytan Abbasov...

10:22
03.11.2021

Zoom Meeting

Recording...

Hall-3, Günel Fə... (Host)

Participants (7)

- KSAD Institute of E... (Co-host, M)
- H3 Gülgün Qasımova
- H3: Tamiła Babayeva
- Hall 3 Aygün İsmayılova
- Hall-3, Günel Fərəcova
- İsmixanH3S3
- Oturum-3,Hall-3, Ezizə Bağrova

PowerPoint: Covid-19 su mənbələrinin çirklənməsinə təsiri

Effect of Covid-19 on water pollution

Karantində dövlətdə su keyfiyyətinin vəziyyəti WWQI haqqında bir sıra araşdırmalar aparılıb. RWQ məlumatını əldə etmək üçün bir neçə dəyişən: Dəyişdirilmiş Su Keyfiyyəti İndeksi (MWQI), Ağır Metallər İndeksi (HMI) və Potensial Ekoloji Risk İndeksi (RI) diqqət yetirilib.

- Karantində zamanı Hindistanın Damodar çayı sulamada MWQI indeksində 54% azalma, HMI isə 27% artmışdır.
- Çinə 2018, 2019 və 2020 illərində su keyfiyyəti Aprel ayında 74,1%, 75,9% və 83,0% olmuşdur.
- Kaliforniyada San Francisco körfəzində su çirklənməsinin karantində dövlətdə aradan qaldırılmasından əvvəlki nisbətə.

A number of studies on water quality status (WWQI) were conducted during the quarantine period. Several variables such as the Modified Water Quality Index (MWQI), the Heavy Metals Index (HMI) and the Potential Environmental Risk Index (RI), were considered for the RWQ data sample.

- During the quarantine, the MWQI index in the waters of the Damodar River in India was found to be 54% positive. HMI decreased by 27%.
- In China in 2018, 2019 and 2020, water quality was 74.1%, 75.9% and 83.0% in April.
- The reduction of water pollution in the Gulf of San Francisco during the quarantine period is clear from satellite imagery.

Mute All Reclaim Host

Zoom Meeting

Recording...

H3: Tamiła Babayeva

KSAD Institute of Economic Development and Social Research

OYUNAY ABBASOVA oturum 3 salın

Hall 3 Aygün İsmayılova

H3 Gülgün Qasımova

Emiliya İsmayılova

Hall-3, Günel Fərəcova

Oturum-3,Hall-3, Ezizə Bağrova

İsmixanH3S3

Participants (9)

Find a participant

- KSAD Institute of E... (Co-host, M)
- Emiliya İsmayılova
- OYUNAY ABBASOVA oturum 3 salın
- H3 Gülgün Qasımova
- H3: Tamiła Babayeva
- Hall 3 Aygün İsmayılova
- Hall-3, Günel Fərəcova
- İsmixanH3S3
- Oturum-3,Hall-3, Ezizə Bağrova

Mute All Reclaim Host

Zoom Meeting

Recording...

Participants (7)

- KSAD Institute of E... (Co-host, me)
- H-3 moderator: Ahmet Abay
- H-5: Mahmood Altar
- H-3: Ahmet OZ
- H-0: Fidan Talib
- H-0: Seyhanem Veliyeva
- Mahira Vapudova

Muh Ali Radian Host

Zoom Meeting

Recording...

H-4 observer

H-4 observer

H-0: Sefer Oglu

H-0: Şerafette Erhan

Aral

H-0: Konak İSANK

İNSAN SERMAYESİ (Human Capital)

- İnsan sermayesi çağdaş örgütlerin entelektüel sermayesinin en önemli ögesidir.
- İnsan sermayesi "bireyin bilgi, beceri, yetenek ve deneyimlerinden" oluşmaktadır.
- Human capital is the most important element of the intellectual capital of contemporary organizations.
- Human capital consists of "individual's knowledge, skills, abilities and experiences".

Aramak için buraya yazın

10°C

TUR 11:30 18.11.2021

Ваш просматриваемый экран HQ Dr. Rowena S. ... Настройка просмотра v 54:49

Microsoft PowerPoint

"Gains of Women in Aviation Education" was presented in a side event during the 59th Session UNCSW

PHDCA is a state dedicated higher educational institution in the Asian Region and had the opportunity to share her experience on how we promote gender equality and women's empowerment on March 12, 2015 that was hosted by the Philippines.

Participants: saima arzeen, Observer 2 Alina, HQ Dr. Rowena S. Navera, 776325, SHQ Khulash Darumi

Вышли из зала

Ваш просматриваемый экран Wedat Akman ... Настройка просмотра v 58:05

Microsoft PowerPoint

2. Batık Maliyet

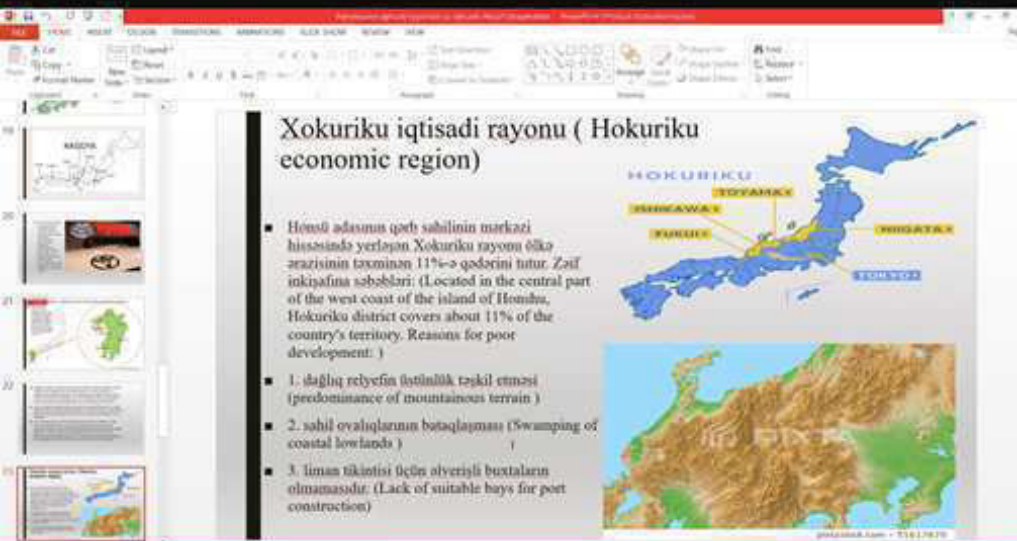
- Batık maliyet kavramı 1982-1987 yılları arasında Shaked ve Sutton tarafından geliştirilmiş, Sutton tarafından detaylı olarak ele alınmıştır. Batık maliyet üzerinde gerçekleşen ilk tartışma ise, tüketicilerin taleplerini maksimize etme amacıyla firmalar tarafından gerçekleştirilen reklam ve Araştırma-Geliştirme (AR-GE) çalışmaları kapsamında yapılan harcamaların da batık maliyete dahil edilip edilmemesi üzerine olmuştur (Arvas, 2014). Batık maliyet kavramı, günümüzde de önemini korumaktadır.

Participants: Observer 2 Alina, Halil-2, Yusuf Işık, Halil 2, Moderator: Turan Akk., HQ Bilur Aylanova, Wedat Akman, İsmail Aydin, Dr. Gizem Güney

Вышли из зала

Bu prospektivada ejaq H2-Nihal Qarayeva

39:25
İki

Xokuriku iqtisadi rayonu (Hokuriku economic region)

- Hörsü adasının qəb sahilinin mərkəzi hissəsində yerləşən Xokuriku rayonu ölkə ərazisinin təxminən 11%-ə qədərini tutur. Zəif inkişafına səbəbləri: (Located in the central part of the west coast of the island of Honshu, Hokuriku district covers about 11% of the country's territory. Reasons for poor development:)
- 1. Dağlıq relyefin üstünlük təşkil etməsi (predominance of mountainous terrain)
- 2. sahil ovalıqlarının botaqlanması (Swamping of coastal lowlands)
- 3. liman tikintisi üçün əlverişli buxtaların olmamasıdır. (Lack of suitable bays for port construction)

H2 moderator Faig Abdurrahmanov

Observer 2 Alina

Observer 2 Alina

H2-Nihal Qarayeva

H2-Nihal Qarayeva

hall 2 konul zulfugari

Hall 2 konul zulfugari

Hall-2, İsgəndərli Aytac

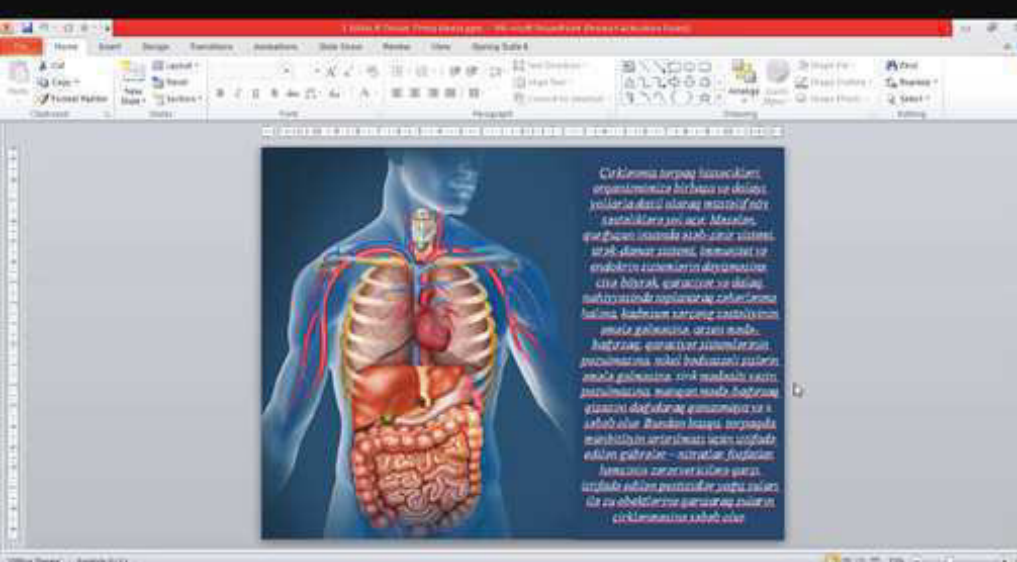
Hall-2, İsgəndərli Aytac

İki

Bulaşdırma

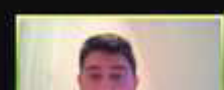
Bu prospektivada ejaq H2 moderator Faig

30:45
İki

Ciklənmə təpəq hissəciləri

Ətrafımıza baxsaq, hər bir insanın özünəməxsus həzm sistemi vardır. Bu sistem qida maddələrini asanlıqla emal etməyə imkan verir. ...

H2 moderator Faig Abdurrahmanov

Observer 2 Alina

Observer 2 Alina

H2Leyla Abbasova

H2Leyla Abbasova

H2-Nihal Qarayeva

H2-Nihal Qarayeva

Hall-2, İsgəndərli Aytac

Hall-2, İsgəndərli Aytac

İki

Bulaşdırma

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya

*(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi*

17-18 Kasım 2021

Bakü Devlet Üniversitesi

İletişim Fakültesi

Multimedya ve Elektronik İletişim Başkanlığı

“İletişim” Bilimsel Araştırma Laboratuvarı

KONGRE PROGRAMI

Meeting ID: 817 5053 2511

Passcode: 776325

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / ÖNƏMLİ, XAHİŞ EDİRİK DİQQƏTLƏ OXUYASINIZ

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

ÖNƏMLİ, XAHİŞ EDİRİK DİQQƏTLƏ OXUYASINIZ

- ❖ Konfransımızda Yazı Qaydalarına uyğun göndərilmiş və elmi komissiyadan keçən məruzələr üçün online (video konfrans şəklində) çıxış imkanı veriləcəkdir.
- ❖ Online məruzə üçün <https://zoom.us/join> linki üzərindən daxil olaraq "Meeting ID or Personal Link Name" yerinə ID nömrəsinə daxil olaraq konfransa qoşula bilərsiniz.
- ❖ ZOOM tətbiqi pulsuzdur və yeni hesab açmağa ehtiyac yoxdur
- ❖ ZOOM tətbiqi qeydiyyatdan keçmədən istifadə edilə bilər
- ❖ Tətbiq planşet, telefon və kompüterlərdə mümkündür
- ❖ Hər iclasda məruzəçilər məruzə saatından 10 dəqiqə əvvəl konfransa bağlanmış olmaları lazımdır
- ❖ Bütün konfrans iştirakçıları canlı qoşularaq bütün məruzələri izləyə bilərlər.
- ❖ Moderator – iclasdakı çıxış və elmi diskussiyalar (sual-cavab) hissəsindən məsuldurlar

NƏZƏR YETİRİLMƏSİ VAXIB OLANLAR – TEKNİKİ BİLGİLƏR

- ◆ Kompüterlərinizdə mikrafon olduğunə və saz vəziyyətdə olmasına əmin olmalısınız.
- ◆ ZOOM-da ekran paylaşma xüsusiyyətini bacarmalısınız
- ◆ Qəbul edilən məqalə sahiblərinin mail adresinə ZOOM tətbiqindəki linkə aid ID nömrəsi göndəriləcəkdir.
- ◆ Sertifikatlar konfransdan sonra sizlərə PDF olaraq göndəriləcəkdir.
- ◆ Konfrans programında yer və saat dəyişikliyi kimi tələblər nəzərə alınmayacaqdır.

Zoom'a giriş yapmadan önce lütfen ad_soyad ve SALON numaranızı belirtiniz

Örnek: Hall-1, Alina Amanzholova

Join Zoom Meeting

<https://us02web.zoom.us/j/81750532511?pwd=REpLM21PU3BuRHFhdi9kVTVtZFRpdz09>

KATILIMCI ÜLKELER (9):

**MEKSİKA, AZERBAJCAN, TÜRKİYE, FİLİPİNLER, FAS, ENDONEZYA, ROMANYA, KIRGIZİSTAN,
KAZAKİSTAN**

Açılış Töreni

Bakü Yerel Saati: 09:30 – 11:00

Ankara Yerel Saati: 08:30 – 10:00

- Kongre Başkanı Prof. Dr. Allahverdi Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
(Moderator)
 - Dr. Mustafa Latik EMEK- IKSAD Başkanı
 - Doç. Dr. Alish Ağamirzeyev - Bakü Devlet Üniversitesi, Sosyal İşler, Öğrenci İşleri ve Halkla İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı
- Kongre Bilim Ve Danışma Kurulu Başkanı: Doç. Dr. Vüqar Eliye - Bakü Devlet Üniversitesi İletişim fakültesi dekanı
 - Prof. Dr. Cahangir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
 - Prof. Dr. Qulu Meherremli - Bakü Devlet Üniversitesi
 - Prof. Dr. Sabir Memmedli - Bakü Devlet Üniversitesi
 - Prof. Dr. Hemid Veliyev - Bakü Devlet Üniversitesi
- Prof. Dr. Himmet Karadal - İzzet Baysal Üniversitesi, Halkla İlişkiler və Tanıtım fakültesi
 - Mehmet Ali Dim - Global Journalism Council genel başkanı
 - Prof. Dr. Levent Eraslan – SODIMER genel başkanı
 - Dr. Servet Avşar - Yazar Gazeti Genel Yayın yönetmeni
 - Dr. Şemsettin Kuzeci - Dünya İletişimciler derneği başkanı
- Doç. Dr. Tekin Avaner Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Müdürü
- Prof. Dr. Turan Akkoyun - Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü

Allahverdi Məmmədli
Əməkdar jurnalist,
BDU, Jurnalistika fakültəsi,
Multimedia və Elektron kommunikasiya
kafedrasının müdiri, professor

SONU GÖRÜNƏN YOLUN ƏVVƏLİ

Bu il noyabrın 8-də Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı zəfərin bir illiyini qeyd etdik. Ardınca, noyabrın 12-də Türk Dövlətləri Təşkilatının İstanbulda VIII Zirvə görüşünün şahidi olduq. XXI əsrin 20-ci illəri türk dövlətlərinin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahədə inkişafı, bir-birinə və dünya çapına inteqrasiyası, çox qütblü dünyada günü-gündən möhkəmlənən mövqeyi ilə xarakterizə olunur. Türk Dövlətləri Təşkilatının İstanbul VIII Zirvə görüşündə iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlıqla yanaşı, media istiqamətində də yeni əlaqələrin qurulmasına xüsusi önəm verilməsi qeyd olunub.

Bilirsiniz ki, media və kommunikasiya sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumunun təsdiq edilməsi haqqında” qanun layihəsi qəbul edib. Həmçinin, Azərbaycanla Türkiyə arasında ortaq media platformasının yaradılması barədə saziş imzalanıb.

Xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, Azərbaycan qardaş Türkiyənin mənəvi –siyasi dəstəyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsində düşməni döyüş meydanında məğlub etdi. Ancaq informasiya cəbhəsində döyüş davam edir. İnformasiya təhlükəsizliyi məsələsi müharibə dövründə və müharibədən sonra, post müharibə dövründə hadisələrə nüfuz edir. İnformasiya cəbhəsində biz təkcə Ermənistanla savaşıyıq, həm də dünya erməniliyi ilə mübarizə aparırıq. Saxta, riyakar, yalançı, hiyləgər erməni xisləti ilə, erməni siyasəti ilə, həmçinin onların havadarları ilə mübarizə aparırıq. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə erməni uydurmalarının acısını yaşamaqdadır. Hər iki ölkə dövlət təhlükəsizliyini qoruduğu kimi, informasiya təhlükəsizliyini də qoruyalıdır. Media sahəsində dövlətin və xalqın maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Əlbəttə, hər iki ölkənin maraqları təkcə Ermənistanla aparılan informasiya müharibəsi ilə məhdudlaşmır. Burada dünya kontekstində digər mənəvi-siyasi, sosial-iqtisadi maraqlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün eyni tarixi kökə, eyni dilə, oxşar mədəniyyətə malik türk dövlətlərinin media sahəsində əməkdaşlığa, birgə media platformasının yaradılmasına çox böyük ehtiyacı var.

Platformanın məqsədi 6 türkdilli dövlətin çoxtərəfli əlaqələrini və əməkdaşlığını media və kommunikasiya sahəsində gücləndirməklə strateji media ortaqlığının yaradılmasıdır. Platforma çərçivəsində altı ölkə arasında sağlam media şəbəkəsinin infrastrukturunun yaradılması müxtəlif üsullarla həyata keçiriləcək. Türkdilli dövlətlər arasında media əlaqələrinin, ictimai diplomatiya sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinin, bu sahələrdəki imkanların birləşdirilməsinin bu ölkələr üçün əhəmiyyəti inkaredilməzdir. Bu Platforma vasitəsilə altı ölkə mediasının inteqrasiya olunmuş şəkildə hərəkət etməsi, xalqların məlumatlandırılması məsələsində səmərəli fəaliyyət göstərməsi, xüsusilə sosial mediada yayılan dezinformasiyalar və ölkə xaricindən gələn qara piarlara qarşı mübarizədə də vahid strategiyalar müəyyənləşdiriləcək. Xüsusən də, xarici media resurslarında və qlobal sosial şəbəkələrdə dezinformasiyaya qarşı birgə mübarizə aparılması və dünya ictimaiyyətinin düzgün məlumatlandırılması platformanın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olacaq.

Bu gün biz bir millət, altı dövlət olaraq bütün sahələrdə uğurlarımızı təmin etməliyik. Fikrimizcə, altı dövlətin maraqları həm geosiyasi, həm də strateji diplomatik maraqları üst-üstə düşür.

Türkdilli dövlətlərin media platforması ideyası konkret olaraq qardaş ölkələrlə ortaq media platformasının yaradılmasını və media sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Bəs bu əməkdaşlıq nə vəd edir? Birgə Media Platformasının yaradılması media və kommunikasiya sahəsində altı qardaş türk dövlətinin bir çox istiqamətlərdə əlaqələrini və əməkdaşlığını gücləndirəcək. Strateji media ortaqlığının yaradılmasına gətirib çıxaracaq. Xüsusilə, media şəbəkəsinin infrastrukturunu formalaşdıracaq. Bəs bu infrastruktur necə yaradılacaq? Əlbəttə, əvvəlcə, bilik, təcrübə paylaşılacaq, media sahəsində fəaliyyət göstərən rəsmi qurumlar fəaliyyətlərini əlaqələndirəcək. Sonra beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələrində yayılan dezinformasiyaya qarşı birgə mübarizə aparılacaq və doğru, dürüst məlumatlar dünya ictimaiyyətinə çatdırılacaq. Televiziya, radio, digər elektron kütləvi informasiya vasitələri və kino sahəsində ortaq işlər həyata keçiriləcək, ixtisas təhsili və mübadilə proqramları təşkil ediləcək, bir sözlə, altı ölkənin fikir öndərləri, fikir aydınları arasında rabitə körpüsü qurulacaq.

Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və elektron kommunikasiya kafedrasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Jurnalistika” Elmi Tədqiqat Laboratoriyasının İqtisadi İnkişaf və Sosial Araşdırmalar İnstitutu ilə birgə təşkil etdiyi “Bir millət altı dövlət - ortaq media” (Türkdilli dövlətlərin media platforması) adlı Beynəlxalq humanitar və ictimai elmlər konfransını materialları əsasında hazırlanan bu jurnal da məhz bu işlərə ilkin vasitələrdən biri olacaq.

Sonunda işiq görünən, azad, ədalətli insanların yaşadığı bir dünyaya yolçuluğumuz başlayır. Biz start vəziyyətindəyik. İnam və güvəngə bələnərək yola çıxırıq. Turan dünyasına doğru irəli!

QƏVİ DÜŞMƏNƏ YÖNƏLƏN DƏMİR YUMRUQ

İlk növbədə qeyd edim ki, konfransın həsr olunduğu mövzu çox aktualdır: “Bir millət, altı dövlət!” Qürurla səslənir və mövzunun bu səpkidə qoyulması təkcə iştirakçıların, aparıcıların, çıxışların deyil, türk dünyasına sevgisi olan hər kəs üçün son dərəcə maraqlıdır. O da məlumdur ki, türk dilli dövlətlərin birliyi, bir-birinə doğmalığı yeni reallıqdan çox tarixi gerçəklikdir. Amma etiraf edək ki, bu platforma tarixən qeyri-rəsmi bir formatda olub öz səmərəliliyini lazımı qədər göstərə bilməmişdi. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri özünün yüksək səviyyəsinə çatdı. Heydər Əliyev 1990-cı illərin ağır siyasi, iqtisadi, ictimai sarsıntılar şəraitində Türkiyəyə Azərbaycanın ən yaxın dostu, qardaş ölkə kimi güvəndi. Və bu güvənc özünü o qədər qürurla göstərdi ki, Ulu Öndər bu gün istər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə hər kəsin dilində müqəddəs bir ifadə kimi səslənən “bir millət, iki dövlət” aforizmini bizə mənəvi miras kimi qoyub getdi. Bu ideyanı bəlkə də daha yüksək səviyyədə Prezident İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Teyyub Ərdoğan çalxalanan, hər günü narahatlıq vəd edən yeni çağda yeni zirvəyə qaldırdılar. Türk dilli Dövlətlərin Birliyi kimi bir qurum formalaşdı və İlham Əliyev bu quruma 3 il sədrlik etdi.

İlham Əliyev Türkiyə-Azərbaycanı qardaş dövlət kimi, Ərdoğanı özünə qardaş statusunda gördü. Bu qardaşlıq qısa bir müddətdə özünü o qədər səmərəli və aydın göstərdi ki, digər türkdilli dövlətlər də bu qardaşlığı, birgəliyi bir rəsmi təşkilat səviyyəsinə qaldırmağı müddəfiə etdilər. Beləliklə, lap bu yaxınlarda Türk dilli Dövlətlər Birliyinin Türkiyədə keçirilən yüksək səviyyəli yığıncağında bu birliyi rəsmi olaraq türkdilli ölkələrin təşkilatı elan etdilər. Bu təşkilat İlham Əliyevi Türkiyə üç illik rəhbərlik müddətində göstərdiyi xidmətlərinə görə xüsusi medalla mükafatlandırdı. Həmin toplantıda türk dilli dövlətlərin hamısının – Türkiyənin, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Qırğızıstanın, Türkmənistanın və əlbəttə ki, Azərbaycanın dövlət rəhbərləri iştirak edirdi. Hətta belə bir fərəhli fakt da var idi ki, Macarıstanın da Prezidenti tədbirə gəlmişdi. Tədbirdə Prezident İlham Əliyev altı ölkənin prezidentləri tərəfindən alqışlarla qarşılanan tarixi bir nitq söylədi. İlham Əliyev Azərbaycanın öz torpaqlarını işğaldan azad edilməsi ilə bağlı Ermənistanın təcavüzkar qüvvələrinə qarşı apardığı 44 günlük Vətən müharibəsində ölkəmizə siyasi və mənəvi dəstək olmuş Türkiyəyə, güvənc yerimiz olan orta Asiya Respublikalarına öz təşəkkürünü bildirdi. Tədbirdə iştirak edən dövlət rəhbərlərinin hamısı Azərbaycan Prezidentini qələbə münasibətilə təbrik etdi.

Mən bu faktı niyə müəyyən qədər geniş göstərməyə çalışdım? Ən əsası ona görə ki, bir-birinə hər cəhətdən doğma olan türkdilli dövlətlərin media sistemi bizim Vətən müharibəsindəki haqq səsimizin beynəlxalq arenaya çatdırılmasında böyük fəallıq göstərdi. Və yaqın elə bu fəallığın nəticəsi idi ki, bu dövlətlərin ortaq media platforması yarandı. Bu media platforması çox böyük iş görməkdədir. Platformanın ən böyük işi Vətən müharibəsi dövründə və ondan ötən bir il müddətində Ermənistanın işğalçılıq siyasəti və otuz il müddətində işğalda saxladığı Qarabağ torpaqlarında törətdiyi vəhşilikləri dünyaya göstərmək oldu. Başda Türkiyə mediası olmaqla, digər türkdilli dövlətlərin də media nümayəndələri çox böyük ürəklə həm Vətən müharibəsinin gedişini işıqlandırmış, həm də qələbədən sonra Qarabağ torpaqlarını qarış-qarış ziyarət edərək gördükləri vandalizm faktlarını dəqiq, qərəzsiz, obyektiv informasiyalara çevirərək öz vətənlərindəki insanlara çatdırmışlar.

İndi mən bu gün müzəffər bir ölkənin vətəndaşı kimi qürurla həmin jurnalistlərə təşəkkür edirəm. Bu anda iki ay bundan öncə Prezident İlham Əliyevin dəvəti ilə Azərbaycana qonaq gəlmiş və Prezidentimizin mükafatlandığı dünya şöhrətli qazax şairi Oljas Süleymenovın REAL televiziyaadakı üç hissəli geniş müsahibəsini xatırlayıram. Bu müsahibədə Azərbaycanın qələbəsini alqışlayan Oljasın səsi təkcə Qazağıstanın deyil, təkcə türk dünyasının deyil, bütövlükdə dünyanın səsi idi. Çünki Oljas Süleymenov bütöv dünya çapında səsi gürləyən bir türk mücahididir.

Bu gün Azərbaycanda yeni yaradılan “Medianın İnkişafı Agentliyi” Azərbaycan jurnalistlərinin “Ortaq Media Platforması”nda səmərəli fəaliyyəti üçün yaradıcı media kurslarından tutmuş maliyyə dəstəyinə qədər hər cür köməklik göstərməkdədir. Biz bunu Türkiyə media qurumlarında, Orta Asiya Respublikalarının media fəaliyyətində də aydın şəkildə görməkdəyik.

Bu gün belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ortaq Media Platforması çox vaxtında formalaşmış və bu platforma türkdilli dövlətlərin sabahı üçün daha böyük vədlər verir.

Hələ neçə əsr bundan əvvəl türk dünyasının ünlü şairi Məhəmməd Füzuli yana-yana deyirdi:

“Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun”. Neçə-neçə əsr beləcə yaşadıq. Və nəhayət, aydın oldu ki, dərdi ancaq həmdərdlik yox edir, zəbun taleyi yalnız birgəlik xoşbəxt taleyə çevirir, qəvi düşməni ancaq türkün dəmir yumruğu məhv edir. Birgəliyimiz əbədi olsun!

“MƏTBUAT XALQIN ORTAQ SƏSİDİR”

Bizim bugünkü toplantımız tarixi bir günə düşür. Noyabrın 17-si Azərbaycan xalqı Milli Dirçəliş Gününü qeyd edir. Bu, Azərbaycanın öz istiqlalına doğru yolda atdığı tarixi addımlardan biridir və belə siyasi-ab-havası olan gündə bir millət, altı dövlətin ortaq media konfransının keçirilməsi olduqca əlamətdardır. Son illər dünyada və çevrəmizdə gedən tarixi proseslər, tarixi zərurət elə gətirib ki, biz türk birliyi, türk dövlətlərinin əməkdaşlığı haqqında tez-tez danışırıq, çünki bu birliyin sözdən əmələ keçirilməsi günümüzün reallığı və tələbidir.

Düzdür, müasir dünyada etnik əsaslarda birliklərin yaranması çox da perspektivli görünmür və bu birliklər o zaman reallığa, gerçək işə, ideala çevrilir ki, onun əsasında siyasi, iqtisadi, mədəni əməkdaşlıq dayansın. Yəni türk xalqlarının birlik və həmrəylik carçısı olmuş böyük İsmayıl Qasıralının dediyi kimi “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” olsun. Bu baxımdan hazırda türk dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq və siyasi dialoqun genişlənməsi, zirvə toplantıları və dövlət başçılarının davamlı görüşləri artıq bir reallıqdır. Bu gün Türkiyənin Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstanla intensivləşən ikitərəfli əlaqələri, bu ölkələrin bir-birləri arasında genişlənən iqtisadi əməkdaşlığı onu göstərir ki, türk dövlətlərinin birliyi qaçılmazdır. Ona görə də biz bir neçə gün əvvəl Türk Dövlətləri təşkilatının İstanbulda keçirilən VIII toplantısına və onun müəyyən etdiyi hədəflərə ümidlə baxırıq. Çünki həmin hədəflərdən biri də Türk dünyasının ortaq mediasının yaradılması məsələsidir.

Türk dövlətlərinin ortaq mediasının hasilə gətirilməsi bu dövlətlərin vahid informasiya məkanının yaradılması baxımından çox əhəmiyyətli ola bilər. Biz uyğun mexanizmlər əsasında belə bir media platformasını qura bilsək, bölgəmiz haqqında dünyaya dəqiq bilgiler verər, eyni zamanda informasiya təhlükəsizliyimizi qoruya bilərik. Sırr deyil ki, bu gün qarşı Türkiyə başda olmaqla, Azərbaycana və digər türk dövlətlərinə qarşı informasiya savaşı aparılır. Bunların qarşısının alınmasında Ortaq media bir xəbər platforması kimi müəyyən rol oynamağa qadirdir. Əslində Şimaldan və Qərbdən gələn bu informasiya hücumlarının, yalanların, feyk xəbərlərin, manipulyativ məlumatların qarşısının alınmasının ən yaxşı yolu gerçəkləri dünyaya çatdırmaqdır. Ona görə də vahid informasiya məkanının yaradılması, ümumi televiziya kanalının açılması, Türk məkanını əhatə edən məlumatların bir araya çıxarılması, vahid informasiya portalının yaradılması – bunlar ancaq və ancaq bölgəyə aid məlumatların dünya birliyinə çatdırılmasında önəmli rol oynayır. Bugünkü konfransda, biz bu barədə ətraflı danışacağıq. Hesab edirəm ki, o mövzuların gün işığına çıxarılması bütün hallarda praktik nəticə verəcəkdir.

Mən giriş sözümlü böyük Atatürkün “Mətbuat xalqın ortaq səsidir” kəlamı ilə bitirmək istəyirəm. Hesab edirəm ki, ortaq medianın yaradılması bütövlükdə türk dünyasının ortaq səsi ola bilər və biz bu səsin daha gur çıxması, onun verdiyi məlumatların dünyaya daha geniş yayılması üçün dəqiq mexanizmlər hazırlamalıyıq. Bu işdə bizim alimlər, uzmanlar, media araşdırmaçıları və təbii ki, praktik jurnalistlər, media mənsubları ciddi rol oynamalıdırlar və biz bu barədə indiki konfransımızda ətraflı danışacağıq.

Hamınıza təşəkkür edir, konfransımıza uğurlar arzulayıram!

Sabir Məmmədli
BDU, Jurnalistika fakültəsi,
Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti
kafedrasının professoru

MƏTBUAT ULUSUN ORTAQ SƏSİDİR!
BİR GÜC, BİR MƏKTƏB, BİR YOL GÖSTƏRİCİSİDİR!

Türk xalqları arasında tarixi hadisələrdən yaranmış pərakəndəliyi aradan qaldırmaq üçün məqə və sistemli fəaliyyət göstərmək lazımdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə müasir dünyanın yaratdığı imkanlardan istifadə edərək vahid ümumtürk informasiya məkanını formalaşdırmağa ehtiyac var. Türk birliyinin, ümumtürk informasiya sahəsinin formalaşmasında dövlət qurumlarının, dövlətlərarası təşkilatların rolu nə qədər əvəzsiz olsa da, onun reallaşdırılması, bu ideyaların xalqın bütün zümrələrinə çatdırılması, təbliğ edilməsi və bu prosesdə bütöv cəmiyyətin iştirakının təmin edilməsi vəzifəsi həm ənənəvi, həm də müasir media vasitələrinin üzərinə düşür.

Medianın inkişafı baxımından hazırda türk xalqları üçün geniş imkanlar açılır və bu əlverişli şəraitdən hərtərəfli yararlanmaq lazımdır. Bu prosesdə qabaqcıl dünyanın müdafiə etdiyi norma və prinsiplərə əsaslısuz ki, tərəfdarlarımız bir o qədər çox olar və bütün dünyadan dəstək ala bilərik. Ümumbəşəri və demokratik dəyərlərə, o cümlədən BMT, YUNESKO, Avropa Şurası, ATƏT və başqa beynəlxalq təşkilatların müdafiə etdiyi prinsiplərə, ilk növbədə insan hüquqlarının aliliyinə, söz və ifadə azadlığına, vicdan və ibadət sərbəstliyi mədəniyyətin qorunub saxlanılmasına, ana dilində təhsil almaq hüququna, həmçinin BMT tərəfindən qəbul edilmiş və yerli xalqların dönməz inkişafını nəzərdə tutan normalara əsaslanan türk xalqlarının media və gələcəyə yönəldiyi üçün bütün toplumun intellektual potensialını üzə çıxaracaq və cəmiyyəti hərəkətə gətirəcəkdir.

Hazırda mətbuat, radio, televiziya, xəbər portalları, İnternet saytları, sosial şəbəkələr və başqa informasiya vasitələri vahid türk dünyası yolunda misilsiz imkanlara malikdirlər. Bütün səyləri birləşjurnalistikanın bütün sahələrində KİV əməkdaşlarını birgə fəaliyyət göstərməyə, vahid xətlər qurmağa, ümumi maraq dairəsini formalaşdırmağa, türk xalqlarının ortaq məqsədlərini müəyyənləşdirməyə, biri-birinə dəstək verməyə sövq etmək və istiqamətləndirmək lazımdır. Odur ki, media nümayəndələrinin birgə fəaliyyəti, onların vahid təşkilatlarda birləşməsi və sıx əməkdaşlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, türk dünyası media nümayəndələrinin birləşdiyi təşkilatların fəaliyyəti ardıcıl və sistemli olmaqla yanaşı, müxtəlif peşə və elmi istiqamətləri özündə əks etdirməlidir. Univertədris proqramlarına türk xalqlarının mediasına dair fənlərin daxil edilməsi, bakalavr, magistr və doktorantlar üçün elmi mövzuların müəyyənləşdirilməsi, tələbə mübadiləsi, milli KİV-də çalışan jurnalistlərə metodiki dəstək, davamlı olaraq elmi simpoziumların, konfransların təşkili, metodik ədəbiyyatın nəşri və s. böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Qürurverici haldır ki, Bakı Dövlət Universitetində artıq 10 ildir "Türk xalqlarının müasir mətbuatı"na dair bakalavr pilləsində mühazirələr oxunur, mövzulara dair tədris proqramı hazırlanıb, dərs vəsaiti çap olunub, buraxılış işləri və magistr dissertasiyaları yazılır.

Müxtəlif tarixi şəraitdə, ən çətin dövənlərdə, qarışıq vaxtlarda türk xalqlarının media vasitələri uğurlu fəaliyyət göstərdikləri kimi, onlar daima doğma xalqın hüquqlarını müdafiə edəcək, onu maarifləntəşkilatlandıracaq, mütərəqqi ideyalar ətrafında birləşdirib vahid amal uğrunda mübarizəyə səsləyəcəklər.

“KÖKLÜ KEÇMİŞ, GÜCLÜ GƏLƏCƏK”

Bu gün dünyaya nümunə olan Azərbaycan-Türkiyə dostluq-qardaşlığı bütün istiqamətlərdə əməkdaşlıqda özünü təsdiq edir. Azərbaycanın haqq işi uğrunda apardığı mübarizədə Ankaranın Bakıya dəstək göstərdiyi onu sona qədər müdafiə etdiyi kimi, Bakı da öz növbəsində Ankaranın bir sıra prinsiplial məsələlərində bir nömrəli müdafiəçisi, dəstəkvericisidir. Tarixin müxtəlif dövrlərində və günümüzdə də eyni tendensiya davam edir.

Ötən ay İstanbulda Türkiyəni, Azərbaycanı, Qazaxıstanı, Özbəkistanı, müşahidəçi ölkə kimi Macarıstanı, Qırğızıstanı, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətini təmsil edən media mənsublarının, tanınmış elm adamlarının iştirakı ilə keçirilən Türk Şurasının mediaforumunda əlaqələrin daha da genişlənməsi üçün prioritetlər ətrafı müzakirə olunub.

Türk Şurasının təməlinə qardaşlığımız, orta q dəyərlərimiz, keçmişimiz və tariximizin dayanır. 44-günlük Vətən müharibəsi dövründə bir sıra türkdilli dövlətlərin daima Azərbaycanın yanında olmasını başda Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan olmaqla, qardaş Türkiyənin Azərbaycana mənəvi, siyasi, diplomatik dəstək verməsini xüsusilə qeyd etmək gərəkdir.

Həmin dövrdə Türkiyənin nəbzi, ürəyi Azərbaycanla döyünürdü. İki qardaş ölkənin KİV-ləri də çiyin-çiyinə mübarizə aparırdı. Eyni zamanda Türk Şurasına üzv ölkələr də Azərbaycan xalqına öz dəstəklərini əsirgəməyirdilər.

Vətən müharibəsi mövcud olan Türkdilli dövlətlərin birgə media platformasının fəaliyyətinin daha da güclənməsinə səbəb oldu. Bu platformun möhkəmlənməsində Azərbaycanın əhəmiyyətli rolu var. Bu istiqamətdə 17-18 noyabr 2021-ci il tarixlərində Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi Multimedia və Elektron Kommunikasiya kafedrası nəzdində fəaliyyət göstərən “Jurnalistika” Elmi - Tədqiqat Laboratoriyası; “1 Millət, 6 Dövlət, Ortaq Media (Türkdilli dövlətlərin Media Platforması)” Beynəlxalq Sosial və Humanitar Elmlər Konfransı keçirdi. Konfransda Azərbaycan, Türkiyə, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Meksika, Filippin, Mərakeş, İndoneziya, Rumıniyadan bir çox professor-müəllim heyəti Türk Dünyasında media birliyinin əhəmiyyətinə dair məruzələrlə çıxış etdilər. Konfrans açılış nitqləri ilə başladı. Açılış nitqlərində “Türk Dünyasında media birliyi”nin təmin edilməsinin vacibliyi vurğulandı. Bu çıxışlarda konfransa ev sahibliyi edən Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin professorları gələcəklə bağlı arzu və düşüncələrini bildirdilər. Beynəlxalq Sosial və Humanitar Elmlər Konfransında sədr professor Allahverdi Məmmədli; elm və məsləhət şurasının üzvləri Yeni media və kommunikasiya nəzəriyyəsi kafedrasının müdiri professor Cahangir Məmmədli, Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının müdiri professor Həmid Vəliyev, professor Qulu Məhərrəmli, professor Sabir Məmmədli çıxış etdi. Bu çıxışlarda ümumiyyətlə; Türk Dünyasında media birliyinin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan və Türkiyənin həyata keçirdiyi işlər təhlil edildi. Burada Türkiyə və Azərbaycanın öhdəsinə götürdüyü önceliklərə diqqət yetirildi. Konfransda habelə SODİMER təşkilatının sədri professor Levent Eraslan, İzzet Baysal Universiteti, İctimaiyyətə Əlaqələr və Təbliğat fakültəsinin kafedra müdiri, professor Himmet Karadal, Aydın Adnan Menderes Universiteti İletişim fakültəsi Radio Televiziya və Kino Departamentinin dekanı, professor Turan Akkoyun, Dünya İletişimçilər Cəmiyyətinin sədri Dr. Şəmsəddin Küzeci, Yazar qəzeti redaktoru dr. Servet Avşar çıxış etdi.

Türkiyə professor-müəllim heyətinin çıxışlarında aşağıdakı mövzular diqqət mərkəzində olmuşdur:

- Böyük istifadəçi kütləsi olan medianın və yeni media platformalarının sosial həyatın tənzimlənməsindəki funksiyası;
- Televiziya, radio, qəzet, jurnal, kino və rəqəmsal əsaslı platformalar kimi kütləvi informasiya vasitələrini əhatə edən yeni medianın cəmiyyətə təsiri;
- Təxminən 300 milyon əhalisi olan Türk dünyası mediasının “1 Millət 6 Dövlət Ortaq Media” anlayışı ilə birlikdə hərəkət etməsi ilə Türk dünyası üzərində qurulan bütün strategiyaları istənilən istiqamətdə dəyişdirə bilmək imkanı;
- Türk dünyası ilə bağlı bütün siyasətlərin təyin olunmasında, Türk dünyasının problemlərinin beynəlxalq ictimai rəyə çatdırılmasında, yaradılacaq təbliğatda çox təsirli işlər görmək iqtidarı;
- Türk dünyasının rahatlıqla çata biləcəyi və eşidilə biləcəyi orta q görüş nöqtəsinə hər zaman ehtiyac olması.

Konfransda fəaliyyətli bir media şəbəkəsi infrastrukturunun qurulması üçün aşağıdakı təkliflər səsləndi:

- Türk dilinin orta q ünsiyyət dili kimi qəbul edilməsi və bu mövzuda araşdırmaların aparılması;
- Birgə “Rabitə şəbəkəsi və ya Türk dünyası xəbər agentliyi yaradılması;

- Şəbəkənin ortaq dili (Türkiyə türkcəsi) olmalıdır. Veb sayt, sosial media, TV, Youtube kanalı və radioların yaradılması;
- Birgə qəzet, jurnal və akademik jurnalların yaradılması;
- Türk dünyasını izləmək, lazım gəldikdə ictimai rəy və lobbi yaratmaq üçün Türkiyədə “Dünya Türklərini İzləmə Mərkəzi” adı altında bir qurumun yaradılması;
- Türk Dünyası üçün çalışan bütün media qurumlarına dəstək olmaq, Türk ləhçələrində yayımlanan bütün media orqanlarının (Kırım Xəbər Agentliyi və Radio Meydan kimi), başda müstəqil olmayan türk xalqlarının mətbuat orqanlarının təbliğinə yardım edilməsi;
- Türklərin yaşadıkları bölgələrdə insan haqları pozuntularını izləmək və problemlərini həll etmək üçün birgə araşdırmaların aparılması;

Nəticədə; Türk dövlətləri media və kommunikasiya birliyinin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 dekabr 2020-ci il tarixində imzaladığı sərəncama əsasən yaradılmış Türkiyə-Azərbaycan ortaq media platforması Türk Dövlətləri Təşkilatına digər ölkələri də daxil etməklə, koordinasiya fəaliyyət göstərməlidir. Media platformasının fəaliyyəti genişləndirməli və bütün Türk Dünyası bu təşkilatın inkişafı üçün cəlb edilməlidir.

Oturum-1, Salon-1 / Session 1, Hall 1

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dr. Servet Avşar

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	TURKISH WORLD AND COMMUNICATION UNION WORKS	Dr. Servet AVŞAR	Journalist-Writer & Television Programmer, Editor-in-Chief of the YAZAR Newspaper Ankara-TURKEY
2	THE KYRGYZ REPUBLIC "TURKIC-SPEAKING MEDIA FORUM OF COUNTRIES AND COMMUNITIES	Agaeva Nigar Ikram gizi	Baku State University, Faculty of Journalism, Research Fellow, Research, laboratory "Journalism"
3	THE FIRST ARTICLES PUBLISHED IN THE PRESS ABOUT THE FOUNDERS OF THE REPUBLIC (1985-1995)	Nurana Hasanova Veli	Bakü Devlet Üniversitesi
4	PRINCIPLES OF ANALYTICAL JUDGMENT IN THE JOURNALISM OF ALI BEY HUSEYNZADE	Assist. Professor Gulnara Sadigova	"Doctor of philosophy in philology
5	SÜNİ İNTELLEKTƏ ƏSASLANAN JURNALİSTİKA SAHƏSİNDƏ TƏNZİMLƏMƏ PROBLEMLƏRİ	Sünbül Zalova	Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, Bakı
6	"AZƏRBAYCAN" QƏZETİNİN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNMASINDA QAZANDIĞI TƏCRÜBƏ VƏ ONUN ELMİ-SİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ	Həsənova Elmira	Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, Milli Mətbuat Tarixi kafedrasının doktorantı
7	İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ RUSIYA MƏDİASINDA: OBYEKTİVLİK VƏ QƏRƏZSİZLİK PROBLEMLƏRİ	Arzu İsayeva	Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və Elektron kommunikasiya kafedrası, Bakı şəhəri
8	VƏTƏN MÜHARİBƏSİ REGION QƏZETLƏRİNDƏ	Məmmədova Günay Səməd qızı	Bakı Dövlət Universiteti Jurnailstika fakülətəsi "Jurnalistika"Elmi Tədqiqat Laboratoriyası
9	MÜSTƏQİLLİKDƏN ƏVVƏLKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VE MƏTBUAT	Dosent Dr. Abdulhamit Abbas oğlu Avşar	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
10	OTAK TÜRK İNFORMASYON ALANININ KURULMASI VE MEVCUT TEHTİTLER	Doçent Vügar ALİYEV	Bakü Devlet Üniversitesi

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-2 / Session 1, Hall 2

17.11.2021

Oturum Başkanı/ Head of Session: Dr. Saima Arzeen

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati/ Baku Local Time: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati/ Ankara Local Time: 10:00 – 12:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	A LONGITUDINAL STUDY ON THE EFFECTS OF CHANGES IN CLAW LENGTHS OF UPUPA EPOPS SPECIES ON NUTRITIONAL HABITS DURING THE PANDEMIC PERIOD	Dr. José Mauro de Vasconcelos	Senior Researcher at Mexican National Environmental Research And Training Center (Cenica)
2	GENDER IN MOROCCAN WORKPLACE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	ABDELHAK ELBOUZIANI	Phd student at the University of Sidi Mohammed Ben Abdelah, Fes Morocco
3	SWOT ANALYSIS OF HALAL TOURISM DEVELOPMENT IN IMPROVING THE ECONOMY OF COASTAL COMMUNITIES ISLAMIC ECONOMIC PERSPECTIVE (Case Study of Ujung Negoro Beach, Kandeman, Batang)	Heny Maulina SHODIK	IAIN Pekalongan, Indonesia
		Hendri Hermawan ADINUGRAHA	IAIN Pekalongan, Indonesia
4	THE HOLISTICO-INTERDISCIPLINARY FUTURE OF CULTURAL STUDIES AND THE HUMANITIES	Dr. Amalia Călinescu	University of Bucharest, Romania
5	THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOUS FAITH AND ENVIRONMENTAL DEGRADATION. TESTING A MODERN MODEL EER	Bartosz Józwick	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
		Alina Betlej	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
		Lech Euzebiusz Gruszecki	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
		Andrzej Pietrzak	The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland
6	EFFECT OF PERCEIVED TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP STYLE AND INNOVATIVE WORK BEHAVIOR: A MODERATING ROLE OF PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT	Dr. Saima Arzeen	University of Peshawar, Pakistan
		Prof. Dr. Muhammad Jahanzeb Khan	University of Peshawar, Pakistan
		Dr. Naeema Arzeen	University of Peshawar, Pakistan
7	THE URGENCY OF ENERGY POLITICS AGREEMENT BETWEEN INDONESIA AND AZERBAIJAN	Kholidah Tamami	Ph.D student in International Relations, Baku State University Azerbaijan
8	AZERBAIJAN AND INDONESIA ENERGY DIPLOMACY IN THE NAGORNO KARABAKH POST-WAR PERIOD	Kholidah Tamami	Ph.D student in International Relations, Baku State University Azerbaijan

9	INFLUENCER'S EFFECTIVENESS ON THE NUMBER OF BUYER'S INTEREST	Afrina Rosyada	Students of the Faculty of Islamic Economics and Business IAIN Pekalongan, Endonezya
		Aryf Rizky Pratama	Students of the Faculty of Islamic Economics and Business IAIN Pekalongan, Endonezya
10	MIND THE GAP: SUSTAINING A GENDER RESPONSIVE AVIATION INDUSTRY AMIDST COVID-19 PANDEMIC	Dr. Rowena S. Navera	Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA)
		Dr. Rene E. Bersoto	Philippine State College of Aeronautics (PhilSCA)

**Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.
Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.
Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.**

Oturum-1, Salon-3

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Qulu Məhərrəmli**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	FACTORS AFFECTING TRANSPORT DEVELOPMENT IN MIL-MUGAN, CENTRAL ARAN, SHIRVAN-SALYAN ECONOMIC GEOGRAPHICAL REGIONS	Allahverdiyeva Sahila	Baku State University
2	THE ANALYSIS OF FACTORS DETERMINING CHILD POVERTY RATES VIA FOURIER FUNCTIONS: EXAMPLE OF CANADA	Assist. Prof. Dr. Pınar KOÇ	Gümüşhane University
3	TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN MƏDİA PLATFORMASI	Mahmudova Güney Salam qızı	Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi, elmi işçi
4	CONFLICTS BETWEEN ADMINISTRATORS, TENURED TEACHERS AND MASTER TRAINERSIN PUBLIC EDUCATION CENTERS	Assoc. Prof. Dr. Osman Ferda BEYTEKİN	Ege University, İzmir, Turkey
		Aylin ÖZKANLI	Ege University, İzmir, Turkey
5	SUCCESSFUL PROPAGANDA AS AN INTERNATIONAL RELATIONS PHENOMENON AND ITS CHARACTERISTICS	Cahangir Cahangirli	Bakü
		Cahandar Cabarov	İstanbul University, İstanbul, Turkey
6	DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SEKTORDA İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏR İŞİNİN APARILMASI	Lamiyə Mehdiyeva	Bakı Dövlət Universiteti
7	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE MEDIA AND THE INNOVATIONS IT BRINGS	Nurşərəf TAĞIYEVA	Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika, Bakı, Azərbaycan
8	İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ	Prof. Dr. Qulu Məhərrəmli	Azərbaycan Dövlət Universiteti
9	TEACHER'S OPINIONS ON TEACHER-ADMINISTRATOR CONFLICTS IN SCHOOLS DURING THE DISTANCE EDUCATION PROCESS	Assoc. Prof. Dr. Osman Ferda BEYTEKİN	Ege Üniversitesi
		Bahar YAZICI	Milli Eğitim Bakanlığı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-4/ Session 1, Hall 4

17.11.2021

Oturum Başkanı: Assist. Professor Aytekin Zeynalova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	THE NEED FOR THE ESTABLISHMENT OF THE INTERNATIONAL TURKISH ACADEMY	Assist. Professor Aytekin Zeynalova	Doctor of Philosophy in Political Science Baku State University
2	RELIGIOUS TOURISM - IN THE EXAMPLE OF RENEWED MEDIA IN THE WORLD	Fidan Ruhulla VALİZADA	Azerbaijan Tourism and Management University
3	CULTURAL HERITAGE EXAMPLES	Imanova Sadakat	Bakü Devlet Universitesi
4	THERETICAL TOPICS OF TOURISM	Maharramov Ilyas	Bakü Devlet Universitesi
5	İŞĞALDEN KURTARILAN KARABAĞDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİFLERİ	Taleh Mansurov	Selcuk University
6	XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN MEXANİZMLƏRİN TƏHLİLİ	Vəsilə Rafiq qızı Abashı	Bakı Dövlət University
7	RELATIONSHIP BETWEEN CHANGE IN COMMODITY PRICES AND INVESTOR SENTIMENT: THE CASE OF TURKEY	Dr. Hikmet AKYOL	Gümüşhane University
		Dr. Melahat BATU AĞIRKAYA	Iğdır University
8	RELATINSHIP ECONOMY POLITICAL UNCERTAINTY AND ENERGY GROWTH: PANELS DATA ANLYSIS	Dr. Melahat BATU AĞIRKAYA	Iğdır University
		Dr. Hikmet AKYOL	Gümüşhane University
9	ACCOUNTING PRINCIPLES FOR INTANGIBLE FIXED ASSETS IN THE FRAMEWORK OF TAS, BOBI FRS AND KUMI FRS DRAFT	Dr. Öğr. Üyesi Dursun KELEŞ	Iğdır Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Iğdır
10	"AZAD DAĞLAR"DAN AZAD İNTERNETƏDƏK" (Qırğızıstan Respublikasında media sisteminin formalaşma dinamikası)	Nəsir ƏHMƏDLİ	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-5

17.11.2021

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Sabir Məmmədli

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 11:00 – 13:30

Ankara Yerel Saati: 10:00 – 12:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 AVROPA İTTİFAQINDAKI İNSTITUSİONAL ZİDDİYYƏTLƏRİN REGIONUN DESTABILİZASİYASINDAKI ROLÜ	Nihad YAQUBLU	Bakü Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakü şəhəri
2 TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI	Sərvnaz ŞABANOVA	Bakü Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi Beynəlxalq münasibətlər kafedrası Bakü
3 YUNESKO-AZƏRBAYCAN QARŞILIQLI MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR VƏ TÖHFƏLƏR	Ceyhun Əhmədov	Bakü Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakü şəhəri
4 AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SFERASI – YUNESKO STANDARTLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ	Aygül MIRZAYEVA	Bakü Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakü
5 ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KÜLTÜRLƏR ARASI DİYALOGUN ROLÜ	Sefer Seferli	Bakü Avrasya Üniversitesi
6 EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS DECISION OF S.A.A FRANCE	Fuad Esgerov	Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı Kamu Yönetimi Akademisi
7 FIVE STATES ONE NATION AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN, UZBEKISTAN AND TURKEY COMPETITIVENESS, GOOD GOVERNANCE PRINCIPLES AND DOING BUSINESS	Assoc. Professor. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ	Cukurova University
8 THE COVID-19 PANDEMIC AND SUPPORT PACKAGES APPLIED TO AVIATION BUSINESSES: THE CASE OF EUROPE	Salim Kurnaz	Süleyman Demirel Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Uçak Gövde- Motor Bakım Bölümü, Isparta, Türkiye.
9 ŞİMALİ KİPR TÜRK CÜMHURİYYƏTİ MƏTBUATI MÜASİR DÖVRDƏ	Professor Sabir MƏMMƏDLİ	Bakü Dövlət Universiteti
10 RISK ASSESSMENT METHODOLOGIES	Dr. Öğr. Üyesi Derya ÇEVİK TAŞDEMİR	Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli Meslek Yüksekokulu, Yönetim Organizasyon Bölümü

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-1

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Sevinc Əliyeva

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 DİALEKTİZM BƏDİİ ÜSLUBUN MÜHİM STRUKTUR ÜNSÜRÜ KİMİ	Sevinj Aliyeva	Baku State University, Faculty of Journalism
2 DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SƏVİYYƏSİ SÖZÜN MƏNASI	Elmira Hənzəyeva	Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, Bakı, Azərbaycan
3 ПРИМЕТЫ И СУЕВЕРИЯ, СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ ЧЕЛОВЕКА, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ	Гюнай Ильяс гызы Абдуллаева	Докторант, кафедра общего языкознания, Бакинский государственный университет
4 THE ELEMENTS OF FAMILY- EVERYDAY LIFE STYLE IN NARIMAN HASANZADEH'S POEM "WHO HAS A QUESTION?"	Samira MARDANOVA	Baku State University, Faculty of Philology, Department of Azerbaijani language and speech culture, Azerbaijan, Baku
5 SİFƏT KEYFİYYƏT SAHƏSİNİN NÜVƏSİ KİMİ	Məmmədli Nəmin Allahverdi	Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Azərbaycan dilçiliyi kafedrası
6 MƏŞHƏD NÜSXƏSİ (№239) QURAN TƏRCÜMƏSİNDƏ BİL- və BEL-* FEİLLƏRİNİN DERİVATLARI	Afaq Məmmədova	Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Türkologiya kafedrasının dosenti
7 AN INTERPRETATIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS INTO THE CONTEXT OF HANDICAPPED EFL STUDENTS IN TURKEY	Assoc. Prof. Dr. Ömer Gökhan ULUM	Mersin University, Department of English Language Teaching
8 AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATININ TƏRƏQQİSİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ROLU	Dosent Rəhilə Quliyeva	Bakı Dövlət Universiteti
9 MİLLİ DİL VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT	Sadıqova Afaq	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturma saatından 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturma sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-2

17.11.2021

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Turan AKKOYUN

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	THE EFFECT OF A RESILIENCE TRAINING TO PROMOTE THE MENTAL WELL-BEING OF FRONTLINE WORKERS: A BRIEF REPORT OF A SEMI-EXPERIMENTAL STUDY ON THE COMMUNITY RESILIENCE MODEL	Sibel ORHAN	Namık Kemal Üniversitesi
2	INVESTIGATION OF DEATH ANXIETY OF YOUNG PEOPLE IN THE CORONAVIRUS PROCESS	Gamze GÜNEY	Ardahan Üniversitesi
		Meliha UZUN	Şırnak Üniversitesi
		Osman İMAMOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
3	PEŞƏ TƏHSİLİ VƏ TƏHSİLDƏ LİDERLİK	Aynur Səfərli	DİN-in Polis Akademiyası, polis leytenantı, BDU-nun doktorantı
4	COMPARISON OF TURKISH AND AZERBAIJAN ACCOUNTING SYSTEMS AND THE DRAFT NEW ACCOUNTING PLAN IN COMPLIANCE WITH TAS	Lec. Dr. Yusuf İŞİK	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
5	MAZE JOURNEY IN INDISPENSABILITY HELICAL: SUNK COST AND CRITICAL STRATEGIES FROM THE PERSPECTIVE OF MENTAL ACCOUNTING	Dr.Cevdet Kızıl	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
		Assist. Prof. Dr. H. Vedat Akman	İç Kontrol Derneği (IIC Turkey), İstanbul, Türkiye
		Burçin Dolaz	İstanbul Sabahattin Zaim University
6	AHMAD HAMDİ AND "AZERBAIJAN" NEWSPAPER	Aygun Gubad gizi Azimova	BSU
7	MEDIA AND MULTICULTURALISM	Billura ASLANOVA	Baku State University
8	INVESTIGATION OF CORONA VIRUS CONCERNS AMONG AMATEUR AND PROFESSIONAL ATHLETES	Gamze GÜNEY	Ardahan Üniversitesi
		Meliha UZUN	Şırnak Üniversitesi
		Osman İMAMOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
9	SUGGESTIONS FOR THE JOINT CINEMA ENTERPRISE OF THE TURKISH WORLD	Prof. Dr. Turan AKKOYUN	Aydın Adnan Menderes University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-3

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Nəcəfova Kəmalə

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 XX ƏSR 50-60-cı İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNİN DİLİNDƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏR OYUNLAR	f.ü.f.d. Vəliyeva Səbinə Xansuvar qızı	Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi
2 NİZAMİ "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ"NDƏ	Nəcəfova Kəmalə Nurullaqızı	Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
3 FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TURKISH STUDENTS THROUGH THE USE OF EDUCATIONAL MENTAL MAPS	Kamala Tahsin KARIMOVA	Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
	Anvarbek Egambergenoviç BEKTEMİROV	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
4 ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN IMPLEMENTATION OF PRODUCTIVE LEARNING IDEAS	Jeyran Abdulazim Orujova	PhD in pedagogy, senior teacher Azerbaijan State Pedagogical University
5 PARENTS' REASONS FOR PREFERRING PRESCHOOL EDUCATION, THE EXAMPLE OF ZONGULDAK PROVINCE	Leyla ERDOĞAN	Zonguldak Bülent Ecevit University
	Selda POLAT HÜSREVŞAHİ	Zonguldak Bülent Ecevit University
6 RESTRUCTURING EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF CLOUD COMPUTING	Yüksel YURTAY	Sakarya University
7 ORGANIZING TRAINING AND EDUCATION OF THE CHILDREN WITH ASD	Nigar HUSEYNOVA	Baku State University
8 AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ DİL MİLLİ BİRLİK AMİLİ KİMİ	Gamar J.MURSHUDLU	Baku State University, Faculty of Social Sciences and Psychology, Department of History of Philosophy and Culturology / Baku, Azerbaijan

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-4

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Dosent Murtəza Həsənoğlu**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	QADIN VƏ KİŞİ NƏSRİNİN PSIXOLİNQVİSTİK CƏHƏTDƏN MÜQAYİSƏSİ	Cəmilli Fəridə Hafiz qızı	Bakı Dövlət Universiteti
2	X-XI SİNİFLƏRDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNİN AŞILANMASININ MÜSBƏT TƏRƏFLƏRİ	İlahə İsgəndərova	Bakı Dövlət Universiteti
3	TELEVİZYA REKLAM MƏTNİNƏ QOYULAN ƏSAS TƏLƏBLƏR	Şahanə Ağayeva	Bakı Dövlət Universiteti
4	PROGRESS IN RADIO JOURNALISM (60-80 YEARS)	Assoc. Prof. Sevinc MAMMADOVA	Baku State University
5	INVESTIGATION OF FACTORS AFFECTING INFLATION IN THE TURKISH ECONOMY	Res. Assist. Rahman AYDIN	Atatürk Üniversitesi
		Res. Assist. Nazlı GÖKÇE	Atatürk Üniversitesi
		Res. Assist. Anıl LÖGÜN	Atatürk Üniversitesi
		Res. Assist. Buket AYDIN	Atatürk Üniversitesi
6	THE EFFECTS OF MACROECONOMIC INDICATORS ON INDUSTRIAL PRODUCTION INDEX	Res. Assist. Buket AYDIN	Atatürk Üniversitesi
		Res. Assist. Nazlı GÖKÇE	Atatürk Üniversitesi
		Res. Assist. Rahman AYDIN	Atatürk Üniversitesi
		Res. Assist. Anıl LÖGÜN	Atatürk Üniversitesi
7	YENİ İNFORMASİYA- KOMMUNİKASİYA TEKNOLOGİYALARININ CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINA VƏ İCTİMAİ HƏYATINA TƏSİRİ	Murtəza Həsənoğlu	Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Dövlət Qulluğu və kadr siyasəti" kafedrasının dosenti, siyasi elmlər, üzrə fəlsəfə doktoru

Tüm katılımcılar, oturma saatından 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-2, Salon-5

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Aynur Nəsirova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 14:00 – 16:30

Ankara Yerel Saati: 13:00 – 15:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	LETTERS FROM GAZANAME-I HALIL PASHA AND HALIL PASHA'S STATESMANSHIP	Meltem AYDIN	Kafkas Üniversitesi
2	“ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN İDEOLOJİ BAXIŞLARI MİLLİ MƏTBUATIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ”	Mahir Heydər Oğlu QƏRİBOV	Bakü Devlet Üniversitesi
3	FEATURES OF DISSEMINATION OF EMERGENCY INFORMATION THROUGH DIGITAL MEDIA IN TURKEY	Mamankul Akmaral Abibulakyzy Tergembayeva Kenzhegul Ilyaskyzy	L.N. Gumilyov Eurasian National University Nur-Sultan, Kazakhstan
4	TÜRK ÖLKƏLƏRİNİN QARDAŞLIĞINI MÖHKƏMLƏNDİRƏN MEDIA PLATFORMASI	Dosent Aynur Nəsirova	Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Bakü Dövlət Universiteti
5	REFLECTIONS OF TURKISH REPUBLICS IN THE TURKISH PRESS IN THE GORBAÇOV PERIOD	Fatma Betül Aydemir Baş	Bakü Devlet Üniversitesi
		Oğuz Kağan Bayrakdar	Bakü Devlet Üniversitesi
6	ANTHROPONYMS IN THE MONUMENT OF BILGA KHAGAN	Simnar Alizade	Bakü Devlet Üniversitesi
7	THE IMPORTANCE OF URBAN SPACES ON THE PATH OF NATIONALIZATION: THE CASE OF BAKU AZADLIK SQUARE	Oğuz Kağan Bayrakdar	Bakü Devlet Üniversitesi
		Fatma Betül Aydemir Baş	Bakü Devlet Üniversitesi
8	PALACE INSTITUTION IN THE GREAT SELJUK EMPIRE	Nigar Hamidova	Ph.D Candidate in Baku State University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-1

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dosent Seidə Quliyeva
Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325
Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30
Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	ARMENIA'S RELATIONS WITH THE TURKISH STATES OF CENTRAL ASIA: BEFORE AND AFTER THE LIBERATION OF AZERBAIJANI LANDS FROM OCCUPATION	Seide Guliyeva	Bakü Devlet Üniversitesi
2	POSITIVE ASPECTS OF INCULCATING GENDER EQUALITY IN X-XI GRADES	İlaha İsgandarova	Baku State University
3	MUNICH WRITINGS OF MIRZA BALA MEHMETZADE	Dr. Sibel DEMİRCİ	Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Genel Sekreter Yardımcısı
4	CHRONOLOGICAL EXAMINATION OF ILLUMINATORS WORKING IN THE PALACE EMBROIDERY HOUSE FROM THE OTTOMAN TO THE PRESENT	Gülşen ASLAN ELKIRAN	Hitit Üniversitesi, Teknik Bilimler MYO, El Sanatları Bölümü, Çorum, Türkiye
5	THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CHARACTERISTIC OF THE ESTABLISHMENT OF THE OIL INDUSTRY IN SAUDI ARABIA	Yegana Ahmadova	Bakü Devlet Üniversitesi
6	MODERN RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND THE HOLY SEE AS A SUCCESS OF HEYDAR ALIYEV'S DIPLOMACY	Eldar JAFAROV	Baku State University
		İlaha İSMAYİLOVA	Baku State University
7	SURİYA MÜNAQİŞƏSİNDƏ ABŞ VƏ RUSİYANIN MÖVQƏYİ	Muxan Rəhimov	Bakü Dövlət Universiteti
8	HISTORY OF THE KARABAKH WAR AND THE GREAT VICTORY IN THE AZERBAIJANI MEDIA (Based on news stories published in the "Khalq qazeti" newspaper)	Namiq Əhmədov	Baku State University, Department of International Journalism and Information Policy

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.
Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.
Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-2

17.11.2021

Oturum Başkanı: Faiq Əbdürəhmanov

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	DETERMINATION OF OIL-POLLUTED AREAS ON THE SEA SURFACE BASED ON REMOTE SENSING	Konul Zulfugarli	Baku State University
2	DYNAMICS OF TOURIST FLOWS BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKEY	İsgandarli Aytac Ramin	Baku State University
3	THE GEOGRAPHY OF FINANCIAL INSTITUTIONS: THE PERSPECTIVE OF EMERGING ECONOMIES	Nuray KARIMZADA	BSU, Geography Faculty
4	EKOLOJİ PROBLEMLƏR İLƏ SAĞLAMLIQ PROBLEMLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	Faiq Əbdürəhmanov	Bakı Dövlət Universiteti
5	THE ROLE OF STATE SOCIO-ECONOMIC PROGRAMS IN THE DEVELOPMENT AND LOCATION OF SETTLEMENTS OF ZAGATALA REGION	İlahə Süleyman qızı Fərzəlizadə	Bakı Dövlət Universiteti
6	A MODERN LOOK AT THE HISTORY OF THE MUSEUM	Jalilova Sayali	Baku State University
7	JAPANESE ECONOMIC REGIONS AND DIRECTIONS OF ECONOMIC DEVELOPMENT	Garayeva Nihal Zahid	BSU,faculty of Geography
8	TEMPERATURE INTERPOLATION METHOD USING GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEM (IN TURYANCHAY-GOYCHAY BASIN)	Agayeva Kamina	Baku State University. Hydrology. Master
9	WATER SHORTAGE IN AZERBAIJAN	Leyla Abbasova Azer	Baku State University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-3

17.11.2021

Oturum Başkanı: Dr. Aygün İsmayılova

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	THE EFFECT OF MIGRATIONS ON THE CHANGE OF THE POPULATION IN TURKEY'S COAST AREAS: EXAMPLE OF ANTALYA PROVINCE	Veysi GÜNAL	Harran Üniversitesi
2	THE PLACE OF NEW BUILT SANLIURFA ARCHEOLOGY AND MOSAIC MUSEUMS IN SANLIURFA TOURISM	Assist. Prof. Dr. Mehmet AKBIYIK	Harran Üniversitesi
3	NATURAL INCREASE OF POPULATION IN LANKARAN-ASTARA ECONOMIC DISTRICT	Tamilla Babayeva	Bakü Dövlət Universiteti
4	ECOLOGICAL ASSESSMENT OF THE COVID-19 PANDEMY	Gulgun Gasimova Ilgar	Baku State University
5	THE ROLE OF KAHRIZ IN TOURISM IN IRAN	Isgandarov Ismikhan	Bakü Devlet Universitesi, Coğrafya, Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan
6	ARCGİS PROQRAMI ƏSASINDA XƏRİTƏLƏRİN TƏRTİBİ	İsmayılova A.A.	Bakü Dövlət Universiteti
		Heydərova A.V.	MAKA, Ekologiya İnstitutu
		Mirqasımova N.A.	MAKA, Ekologiya İnstitutu
7	ANTROPOGEN AMİLLƏRİN XƏZƏRİN AZƏRBAYCAN SAHİLLƏRİ EKOSİSTEMİNƏ TƏSİRİ	Abbasova Günay Nurəddin qızı	Bakü Dövlət Universiteti
8	THE TRUE IMPORTANCE OF THE MILITARY – INDUSTRIAL COMPLEX AND ITS IMPROVEMENT IN DIFFERENT ERAS	Bagirova Aziza Bakhtiyar	BSU
9	ВЛИЯНИЯ ОПОЛЗНЕЙ НА ГОРИЗОНТАЛЬНОЕ РАСЧЛЕНЕНИЕ ПОВЕРХНОСТИ ВЫСОКОГОРИЙ БОЛЬШОГО КAVKAZA	İsmayılzadə Emiliya Kamran qızı	Bakü Dövlət Universiteti
10	ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL ESSENCE OF THE DEVELOPMENT OF ROAD TRANSPORT IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC	Günel Qasım qızı Fərəcova	Bakü Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-4

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Associate professor Tarana MAHMUDOVA**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	DEVELOPMENT PROSPECTS AND PROBLEMS OF AZERBAIJANI CITIES	Aygül Mikayılova	Bakı Dövlət Universiteti
2	MÜASİR DÖVRDƏ HİNDİSTANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	İsmayılova Aytac Etibar qızı	BDU, Coğrafiya fakültəsi
3	MÜALİCƏ VƏ SAĞLAMLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ASUDƏ VAXTIN TƏŞKİLİNİN TƏDQIQI	Əliyeva Arzu Rizvan qızı	BDU, Coğrafiya fakültəsi
4	ŞUŞA ŞƏHRİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL ANITLARI	Miriyeva Hatice	Bakü Devlet Universitesi
5	ECOLOGICAL TOURISM AND ITS VARIETIES	Hacızade Ilkin	Bakü Devlet Universitesi
6	THE TRUE IMPORTANCE OF THE MILITARY – INDUSTRIAL COMPLEX AND ITS IMPROVEMENT IN DIFFERENT ERAS	Bagirova Aziza Bakhtiyar	BSU
7	THE ROLE OF TURKEY IN GLOBAL LEATHER TRADE	Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniversitesi
8	THE ROLE OF INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF ÇORUM CITY	Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
9	USE OF GAZIANTEP URBAN FORESTS FOR RECREATIONAL PURPOSES	Dr. Murat KARTAL	İstanbul Üniversitesi
		Assoc. Prof. Dr. Hüsniye DOLDUR	İstanbul Üniversitesi
		Dr. Abdurrahman ÖZBAKIR	İstanbul Üniversitesi
10	PECULIARITIES AND OPPORTUNITIES OF THE HUNGARIAN MEDIA FROM THE PERSPECTIVES OF THE TURKISH NATIONS' CONSOLIDATION PROCESS	Associate professor Tarana MAHMUDOVA	Baku State University

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-3, Salon-5

17.11.2021

Oturum Başkanı: **Professor Zemfira Şahbazova**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 17:00 – 19:30

Ankara Yerel Saati: 16:00 – 18:30

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 ARA SÖZ, ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SADƏ CÜMLƏDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Professor Zemfira Şahbazova	Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsi Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının Müəllimi
2 METOD VƏ METODOLOGİYA ANLAYIŞLARINA DAİR QEYDLƏR	Hümay MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici dil(ingilis dili) müəllimliyi fakültəsi
3 CULTS IN YUSUF BALASAGUNI'S WORK "GUTADGU BILIK" ("BLESSED KNOWLEDGE") (CULTS OF MOUNTAIN, TREE AND WATER)	Assoc. Prof. Mahammad Mammadov	Baku State University, Faculty of Philology, Department of Azerbaijan Oral Folk Literature, Baku
4 SUISIDIAL MESSAGE IN WORKS OF LITERATURE	Ləman Qurbanova	Bakı Dövlət Universiteti
5 LIBRARIES ARE SOCIAL INSTITUTIONS THAT SERVE THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF SOCIETY	Hadji Gasimli	Baku State University
6 MODERN AZERBAIJANI PROSE CONCEPT - THE CHANGING RHYTHM OF ARTISTIC PROBLEMS	Samire MAMEDLI	Baku State University Researcher of the Scientific Research Laboratory "Azerbaijan emigrant literature and literary translation"
7 MILITARY PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND ISRAELI STATE IN THE CONTEXT OF THE US MIDDLE EAST POLICY IN THE 90S OF THE 20TH CENTURY	Aytan ABBASOVA-GULIYEVA	Baku State University, the Faculty of History, the Department of the new and modern history of European and American countries, Baku, Azerbaijan
8 KUTADGU BİLİG'DE SIFAT FİİL KATEGORİSİ	Firuzə Sadıqova	Bakı Dövlət Universitetinin laborantı Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı
9 THE NAMES OF PLANTS FORMED ON THE BASIS OF THE FIRST TYPE OF DEFINITE WORD COMBINATIONS	Məmmədova Gülbəniz	Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.
Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.
Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-1

18.11.2021

Oturum Başkanı: **Dosent Pərvanə İbrahimova**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1 ABŞ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ MARAQ DAİRƏSİ KİMİ:FƏLƏSTİN PROBLEMİ	Sənan QURBANLI	Bakı Dövlət Universiteti
2 MEDİA SAVADLILIĞI TƏHSİLİNİN TƏTBİQİ	Dosent Könül NİFTƏLİYEVƏ	Bakı Dövlət Universiteti
3 AZƏRBAYCAN 2030:MİLLİ PRIORİTETLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EKOLOJİ SİYASƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ	Məmmədova Zəhra İsmayıl qızı	Bakı Dövlət Unniversiteti
4 SİYASİ SABİTLİYİN BƏRQƏRAR OLMASININ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ	Kəmalə ALOYEVƏ	Bakı Dövlət Universiteti
5 MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ	Lalə BAYRAMOVA	Bakı Dövlət Universiteti
6 MÖHTƏŞƏM ZƏFƏRİN İLDÖNÜMÜ: QARABAĞ TORPAĞI BÖYÜK QURUCULUQ VƏ ABADLIQ MEYDANINA ÇEVRİLİB	Dosent Pərvanə İbrahimova	Bakı Dövlət Universiteti
7 İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MİLLİ MARAQLARIMIZIN QARANTI KİMİ	Esmira RÖVŞƏNOVA	Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturma saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-2

18.11.2021

Oturum Başkanı: **Dosent Aygün Əzimova**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1	Əhməd Həmdi Qaraağazadə və "Azərbaycan" qəzeti	Dosent Aygün Əzimova Baku State University
2	HUMAN SECURITY AS A NEW POLITICAL PARADIGM	Valiyeva Nargiz Baku State University
3	TÜRK CƏMIYYƏTİNDƏ MODƏRN LƏŞMƏ VƏ A.H.TANPINAR	Bilqeyis Aliyeva Bakı Dövlət Universiteti
4	USA – TURKEY STRATEGIC PARTNERSHIP (2018-2021)	Nurdan Əsədova Bakı Dövlət Universiteti
5	DEMAND FOR HEALTH TOURISM AND TOURISM MARKETING IN AZERBAIJAN	Valiyeva Aysel Bakü Devlet Universitesi
6	TEMELCİLİK ELEŞTİRİLERİ, AHLAK ve SİYASET: SİYASAL ÖZNELİK ÜZERİNE BİR TARTIŞMA	Muhammed A. AĞCAN İstanbul Üniversitesi
7	EVALUATION OF SOCIAL POLICIES IN THE CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT AND GLOBALIZATION: THE CASE OF KIZILTEPE	Ömer SEZER Dicle University
8	OTAK TÜRK İNFORMASYON ALANININ KURULMASI VE MEVCUT TEHTİTLER	Doçent Vügar ALİYEV Bakı Dövlət Universiteti

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-3

18.11.2021

Oturum Başkanı: **Doç. Dr. Ahmet ABAY**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum
1	KƏŞMİR PROBLEMİ: KƏŞMİRƏ SAHİB OLMAĞIN MÜHÜM FAYDALARI	Athar Mahmood Azhar Bakı Dövlət Universiteti
2	ZƏNGƏZURA APARAN QARABAĞ YOLU	QURBANOVA AYTƏN NİZAMİ qızı müəllim, Beynəlxalq Münasibətlər kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti
3	XAN ŞUŞİNSKİ İFAÇILIĞINDA POEZİYADAN İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Vəliyeva Bəyimxanım Ənvər qızı Azərbaycan Milli Konservatoriyasının baş müəllimi Azərbaycan Milli Konservatoriyasının doktorantı
4	ILHAM ALIYEV AS AN ARCHITECT OF VICTORY IN THE SECOND KARABAKH WAR	Assoc. Prof. Mahira YAGUBOVA Azerbaijan State University of Culture and Arts Faculty of Acting, Department of Stage Talk, Baku
5	İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ SÖZ AZADLIĞI	Fidan Talıblı Əhməd Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
6	QUR'ANIC CONCEPTS ABOUT THE FAMILY AND THEIR ACTUAL VALUES	Doç. Dr. Ahmet ABAY Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
		Doç. Dr. Ahmet ÖZ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
7	POWER ETHIC IN THE CONTEXT OF EXAMPLES IN THE QUR'AN	Doç. Dr. Ahmet ÖZ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
		Doç. Dr. Ahmet ABAY Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni. İlahiyat Fakültesi
8	IN THE CONSTRUCTION OF A CURRENT UNDERSTANDING OF RELIGION THE POTENTIAL OF BENEFITING FROM THE HANAFI-MĀTURĪDĪ TRADITION	Doç. Dr. Nail KARAGÖZ Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

Oturum-1, Salon-4

18.11.2021

Oturum Başkanı: **Assoc. Prof. Dr. Sefer Oğuz**

Meeting ID: 817 5053 2511 / Passcode: 776325

Bakü Yerel Saati: 12:00 – 14:00

Ankara Yerel Saati: 11:00 – 13:00

Başlık	Yazar(lar)	Kurum	
1	TRANSFERING OF TRADE MARK RIGHT IN TURKISH LAW	Assoc. Prof. Dr. Sefer Oğuz	Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ticaret Hukuku Anabilim Dalı
2	THE EVALUATION OF THE EFFECTS OF THE GLOBAL OUTBREAK (COVID-19 OUTBREAK) TO ADAPTATION OF CONTRACT TO THE CHANGING CONDITIONS WITHIN THE FRAMEWORK IN TURKISH LAW AND IN CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS LAW	Assoc. Prof. Dr. Ayşe ARAT	Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi
3	INTERNATIONAL TAX COMPETITION	Kanan İBRAHİMLİ	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Tezli Yüksek Lisans programı, İstanbul, Türkiye
4	STRATEGIC HUMAN CAPITAL MANAGEMENT AND PUBLIC ADMINISTRATIONS	Assist. Prof. Dr. Şerafettin ERTEN	Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü
5	ETHICAL PRINCIPLES OF INFORMATION DISSEMINATION AND THEIR FEATURES	Associate Professor Sima Rahimova	Baku State University, Faculty of Journalism, Department of National History of Press, Baku
6	MİLLİ DİL VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT	Sadiqova Afaq	Bakı Dövlət Universiteti
7	“AZAD DAĞLAR”DAN AZAD İNTERNETƏDƏK” (Qırğızıstan Respublikasında media sisteminin formalaşma dinamikası)	Professor Nəsir ƏHMƏDLİ	Bakı Dövlət Universiteti
8	TÜRKİYE EKONOMİSİ ÖZELİNDE İHRACAT, İTHALAT VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ	Salih ÖZTÜRK	TNKÜ İktisat Bölümü
		Esra Fidan	TNKÜ İktisat Anabilim Dalı
9	İŞSİZLİK ve ENFLASYON ORANI ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİNİN TEST EDİLMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ 2005-2019	Salih ÖZTÜRK	TNKÜ İktisat Bölümü
		Gülden KIVIRCIK	TNKÜ İktisat Anabilim Dalı

Tüm katılımcılar, oturum saatinden 15 dakika önce kongreye katılmalıdır.

Her sunum 10-12 dakikadan uzun sürmemelidir.

Lütfen kameralarınızı oturumun sonuna kadar açık tutunuz.

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	1
BİLİM KURULU	2
FOTOĞRAF GALERİSİ	3
KONGRE PROGRAMI	4
İÇİNDEKİLER	5

KONGRE KİTABI

Sibel ORHAN <i>THE EFFECT OF A RESILIENCE TRAINING TO PROMOTE THE MENTAL WELL - BEING OF FRONTLINE WORKERS: A BRIEF REPORT OF A SEMI-EXPERIMENTAL STUDY ON THE COMMUNITY RESILIENCE MODEL</i>	1
José Mauro de Vasconcelos <i>XX ƏSR 50-60-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNİN DİLİNDƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT İLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏR. OYUNLAR. (Elçinin «Əsli və Kərəm» povestinin dili əsasında)</i>	3
Vəliyeva Səbinə Xansuvar qızı <i>INVESTIGATION OF TEACHER-ADMINISTRATOR CONFLICTS IN SCHOOLS IN THE PROCESS OF DISTANCE EDUCATION ACCORDING TO TEACHER OPINIONS</i>	4
Nəcəfova Kəmalə Nurulla qızı <i>NİZAMİ "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ"NDƏ</i>	9
Agaeva Nigar İkrəm qızı <i>QIRĞIZISTAN RESPUBLİKASI "TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRİN VƏ İCMALARIN MEDIAFORUMU"</i>	13
ABDELHAK ELBOUZIANI <i>GENDER IN MOROCCAN WORKPLACE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES</i>	18
Sima Rəhimova <i>İNFORMASİYA YAYIMLANMASININ ETİK PRİNSİPLƏRİ VƏ ONLARIN ÖZƏLİKLƏRİ</i>	19
Yusuf İŞİK <i>COMPARISON OF TURKISH AND AZERBAIJAN ACCOUNTING SYSTEMS AND THE DRAFT NEW ACCOUNTING PLAN IN COMPLIANCE WITH TAS</i>	23
Cevdet KIZIL & H. Vedat AKMAN, Burçin DOLAZ <i>MAZE JOURNEY IN INDISPENSABILITY HELICAL: SUNK COST AND CRITICAL STRATEGIES FROM THE PERSPECTIVE OF MENTAL ACCOUNTING</i>	25
Leyla ERDOĞAN & Selda POLAT HÜSREVŞAHİ <i>PARENTS' REASONS FOR PREFERRING PRESCHOOL EDUCATION, THE EXAMPLE OF ZONGULDAK PROVINCE</i>	32
Yüksel YURTAY <i>RESTUCTURING EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE CONTEX OF CLOUD COMPUTING</i>	34
Aygün Qubad qızı Əzimova <i>ƏHMƏD HƏMDİ VƏ "AZƏRBAYCAN" QƏZETİ</i>	36

Veysi GÜNAL <i>THE EFFECT OF MIGRATIONS ON THE CHANGE OF THE POPULATION IN TURKEY'S COAST AREAS: EXAMPLE OF ANTALYA PROVINCE</i>	44
Mehmet AKBIYIK <i>THE PLACE OF NEW BUILT SANLIURFA ARCHEOLOGY AND MOSAIC MUSEUMS IN SANLIURFA TOURISM</i>	46
Nurdan ASADOVA <i>ABŞ - TÜRKİYƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞI (2018-2021)</i>	48
Gülgün Qasımova İlqar <i>COVID-19 PANDEMIYASININ EKOLOJİ CƏHƏTDƏN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ</i>	53
Heny Maulina SHODIK & Hendri Hermawan ADINUGRAHA <i>SWOT ANALYSIS OF HALAL TOURISM DEVELOPMENT IN IMPROVING THE ECONOMY OF COASTAL COMMUNITIES ISLAMIC ECONOMIC PERSPECTIVE (Case Study of Ujung Negoro Beach, Kandeman, Batang)</i>	64
İsmaylova A.A. <i>ARCGİS PROQRAMI ƏSASINDA XƏRİTƏLƏRİN TƏRTİBİ</i>	65
Seide GULİYEVA <i>ERMENİSTAN'IN MERKEZİ ASYA TÜRK DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLERİ: AZERBAIJAN TOPRAKLARININ İŞGALDEN KURTARILMASINDAN ÖNCE VE SONRA</i>	71
Servet AVŞAR <i>TURKISH WORLD AND COMMUNICATION UNION WORKS</i>	72
Hümay MƏMMƏDOVA <i>METOD VƏ METODOLOGİYA ANLAYIŞLARINA DAİR QEYDLƏR</i>	77
İmanova Sadakat <i>KÜLTÜREL MİRAS ÖRNEKLERİ</i>	79
Aytan ABBASOVA-GULİYEVA <i>MILITARY PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND ISRAELI STATE IN THE CONTEXT OF THE US MIDDLE EAST POLICY IN THE 90S OF THE 20TH CENTURY</i>	85
Məmmədli Nərmin Allahverdi <i>SİFƏT KEYFİYYƏT SAHƏSİNİN NÜVƏSİ KİMİ</i>	86
Amalia Călinescu <i>THE HOLISTICO-INTERDISCIPLINARY FUTURE OF CULTURAL STUDIES AND THE HUMANITIES</i>	87
Afrina Rosyada & Aryf Rizky Pratama <i>INFLUENCER'S EFFECTIVENESS ON THE NUMBER OF BUYER'S INTEREST</i>	88
Maharramov Ilyas <i>TURİZMİN TEORİK KONULARI</i>	89
Sevinc MƏMMƏDOVA <i>RADIO JURNALİSTİKASINDA İRƏLİYİŞ (60-80-ci İLLƏR)</i>	91
İsmaylzadə Emiliya Kamran qızı <i>ВЛИЯНИЯ ОПОЛЗНЕЙ НА ГОРИЗОНТАЛЬНОЕ РАСЧЛЕНЕНИЕ ПОВЕРХНОСТИ ВЫСОКОГОРИЙ БОЛЬШОГО КАВКАЗА</i>	98

Saima Arzeen & Naeema Arzeen <i>EFFECT OF PERCEIVED TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP STYLE AND INNOVATIVE WORK BEHAVIOR: A MODERATING ROLE OF PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT</i>	102
Kholidah Tamami <i>AZERBAIJAN AND INDONESIA ENERGY DIPLOMACY IN THE NAGORNO KARABAKH POST-WAR PERIOD</i>	103
Sünbül Zalova <i>SÜNİ İNTELLEKTƏ ƏSASLANAN JURNALİSTİKA SAHƏSİNDƏ TƏNZİMLƏMƏ PROBLEMLƏRİ</i>	104
Muhammed A. AĞCAN <i>TEMELCİLİK ELEŞTİRİLERİ, AHLAK ve SİYASET: SİYASAL ÖZNELİK ÜZERİNE BİR TARTIŞMA</i>	107
Vəsilə Rafiq qızı Abaslı <i>XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN MEXANİZMLƏRİN TƏHLİLİ</i>	108
Həsənova Elmira <i>“AZƏRBAYCAN” QƏZETİNİN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNMASINDA QAZANDIĞI TƏCRÜBƏ VƏ ONUN ELMİ-SİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ</i>	117
Melahat BATU AĞIRKAYA & Hikmet AKYOL <i>RELATINSHIP ECONOMY POLITICAL UNCERTAINTY AND ENERGY GROWTH: PANELS DATA ANALYSIS</i>	123
Hikmet AKYOL & Melahat BATU AĞIRKAYA <i>RELATIONSHIP BETWEEN CHANGE IN COMMODITY PRICES AND INVESTOR SENTIMENT: THE CASE OF TURKEY</i>	125
Athar Mahmood Azhar <i>KƏŞMİR PROBLEMİ: KƏŞMİRƏ SAHİB OLMAĞIN MÜHÜM FAYDALARI</i>	127
Konul Zulfugarli <i>MƏSAFƏDƏN ZONDLAMA VERİLƏNLƏRİ ƏSASINDA DƏNİZ SƏTHİNDƏ NEFTLƏ ÇİRKƏNMIŞ ƏRAZİLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ</i>	131
Qulu Məhərrəmli <i>İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ media platformalarının özəlliyi kontekstində predmetə substantiv baxış</i>	135
Ayşe ARAT <i>THE EVALUATION OF THE EFFECTS OF THE GLOBAL OUTBREAK (COVID-19 OUTBREAK) TO ADAPTATION OF CONTRACT TO THE CHANGING CONDITIONS WITHIN THE FRAMEWORK IN TURKISH LAW AND IN CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS LAW</i>	143
Nigar HÜSEYNOVA <i>AUTİZMLİ UŞAQLARIN TƏLİMİ VƏ TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİ</i>	157
Bağirova Əzizə Bəxtiyar <i>HƏRBİ - SƏNAYE KOMPLEKSİNİN HƏQİQİ MƏNADA ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÜXTƏLİF ERALARDA TƏCƏSSÜMÜ</i>	164
Sibel DEMİRCİ <i>MİRZA BALA MEHMETZADE'NİN MÜNİH YAZILARI</i>	168
Gülşen ASLAN ELKIRAN <i>CHRONOLOGICAL EXAMINATION OF ILLUMINATORS WORKING IN THE PALACE EMBROIDERY HOUSE FROM THE OTTOMAN TO THE PRESENT</i>	175

Samirə MƏMƏDLİ <i>MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİ KONSEPSİYASI - BƏDİİ PROBLEMLƏRİN DƏYİŞƏN RİTMİ</i>	188
Yeganə Əhmədova <i>SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANININ NEFT SƏNAYESİNİN YARANMASININ TARİXİ VƏ COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ</i>	193
Erkan Akgöz & Taleh Mansurov <i>İŞĞALDEN KURTARILAN KARABAĞDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİFLERİ</i>	199
Eldar CƏFƏROV & İlahə İSMAYİLOVA <i>HEYDƏR ƏLİYEV DİPLOMATİYASININ UĞURU KİMİ MÜASİR AZƏRBAYCAN - MÜQƏDDƏS TAXT-TAC MÜNASİBƏTL</i>	209
Aygül Mikayılova <i>AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİNİN İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ</i>	219
Sefer Oğuz <i>TRANSFERRING OF TRADE MARK RIGHT IN TURKISH LAW</i>	226
Təranə MAHMUDOVA <i>MACARİSTAN MƏDİASININ ÖZƏLLİYİ VƏ İMKANLARI TÜRK XALQLARININ KONSOLİDASIYASI PROSESİNİN PERSPEKTİVLƏRİ ASPEKTİNDƏN</i>	238
İsmayılova Aytac Etibar qızı <i>MÜASİR DÖVRDƏ HİNDİSTANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	242
Rahman AYDIN, Nazlı GÖKÇE & Anıl LÖGÜN, Buket AYDIN <i>IN THE CONSTRUCTION OF A CURRENT UNDERSTANDING OF RELIGION THE POTENTIAL OF BENEFITING FROM THE HANAFI- MĀTURĪDĪ TRADITION</i>	246
Buket AYDIN, Nazlı GÖKÇE & Rahman AYDIN, Anıl LÖGÜN <i>THE EFFECTS OF MACROECONOMIC INDICATORS ON INDUSTRIAL PRODUCTION INDEX</i>	252
Nəcəfova Kəmalə Nurullaqızı <i>NİZAMİ "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ"NDƏ</i>	261
Ləman Qurbanova <i>BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏKİ SUIİDİAL MESAJ</i>	265
Əliyeva Arzu Rizvan qızı <i>MÜALİCƏ VƏ SAĞLAMLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ASUDƏ VAXTIN TƏŞKİLİNİN TƏDQIQI</i>	274
Kholidah Tamami <i>THE URGENCY OF ENERGY POLITICS AGREEMENT BETWEEN INDONESIA AND AZERBAIJAN</i>	279
Hacı QASIMLI <i>LIBRARIES ARE SOCIAL INSTITUTIONS THAT SERVE THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF SOCIETY</i>	283
Turan AKKOYUN <i>SUGGESTIONS FOR THE JOINT CINEMA ENTERPRISE OF THE TURKISH WORLD</i>	286
Sabir MƏMMƏDLİ <i>ŞİMALİ KİPR TÜRK CÜMHURİYYƏTİ MƏTBUATI MÜASİR DÖVRDƏ</i>	291

Pərvanə İbrahimova <i>MÖHTƏŞƏM ZƏFƏRİN İLDÖNÜMÜ: QARABAĞ TORPAĞI BÖYÜK QURUCULUQ VƏ ABADLIQ MEYDANINA ÇEVRİLİB</i>	298
Miriyeva Hatice <i>ŞUŞA ŞƏHRİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL ANITLARI</i>	303
Salim KURNAZ <i>THE COVID-19 PANDEMIC AND SUPPORT PACKAGES APPLIED TO AVIATION BUSINESSES: THE CASE OF EUROPE</i>	311
Aynur Nəsirova <i>TÜRK ÖLKƏLƏRİNİN QARDAŞLIĞINI MÖHKƏMLƏNDİRƏN MEDIA PLATFORMASI</i>	324
Nihad YAQUBLU <i>AVROPA İTTİFAQINDAKI İNSTİTUSİONAL ZİDDİYYƏTLƏRİN REGIONUN DESTABİLİZASİYASINDAKI ROLU</i>	330
Kəmalə ALOYEVA <i>SİYASİ SABİTLİYİN BƏRQƏRAR OLMASININ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ</i>	335
Lalə BAYRAMOVA <i>MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ</i>	340
Sərvnaz ŞABANOVA <i>TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI</i>	344
Ceyhun Əhmədov <i>YUNESKO-AZƏRBAYCAN QARŞILIQLI MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR VƏ TÖHFƏLƏR</i>	353
Sənan QURBANLI <i>ABŞ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ MARAQ DAİRƏSİ KİMİ: FƏLƏSTİN PROBLEMI</i>	364
Məmmədova Zəhra İsmayıl qızı <i>AZƏRBAYCAN 2030:MİLLİ PRIORİTETLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EKOLOJİ SİYASƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ</i>	372
Aygül MIRZAYEVA <i>AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SFERASI – YUNESKO STANDARTLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ</i>	377
Arzu İsayeva <i>İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ RUSIYA MEDIASINDA: OBYEKTİVLİK VƏ QƏRƏZSİZLİK PROBLEMLƏRİ</i>	383
Məmmədova Günay Səməd qızı <i>VƏTƏN MÜHARİBƏSİ REGION QƏZETLƏRİNDƏ</i>	388
İlahə İsgəndərova <i>X-XI SİNİFLƏRDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNİN AŞILANMASININ MÜSBƏT TƏRƏFLƏRİ</i>	392
Sevinc Əliyeva <i>DİALEKTİZM BƏDİİ ÜSLUBUN MÜHÜM STRUKTUR ÜNSÜRÜ KİMİ</i>	395
Gamze GÜNEY & Meliha UZUN, Osman İMAMOĞLU <i>INVESTIGATION OF DEATH ANXIETY OF YOUNG PEOPLE IN THE CORONAVIRUS PROCESS</i>	400
Abdurrehman ÖZBAKIR & Hüsniye DOLDUR, Murat KARTAL <i>INVESTIGATION OF CORONA VIRUS CONCERNS AMONG AMATEUR AND PROFESSIONAL ATHLETES</i>	409

Sadiqova Afaq <i>MİLLİ DİL VƏ KULTUROLOJİ YANAŞMA</i>	418
Nəsir ƏHMƏDLİ <i>“AZAD DAĞLAR”DAN AZAD İNTERNETƏDƏK”</i> <i>(Qırğızıstan Respublikasında media sisteminin formalaşma dinamikası)</i>	422
Könül NİFTƏLİYEVƏ <i>MEDIA SAVADLILIĞI TƏHSİLİNİN TƏTBİQİ</i>	426
Esmira RÖVŞƏNOVA <i>İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MİLLİ MARAQLARIMIZIN</i> <i>QARANTI KİMİ</i>	434
Mamankul Akmaral Abibulakyzy & Tergembayeva Kenzhegul Ilyaskyzy <i>FEATURES OF DISSEMINATION OF EMERGENCY INFORMATION</i> <i>THROUGH DIGITAL MEDIA IN TURKEY</i>	440
Nurşərəf TAĞIYEVƏ <i>SÜNİ İNTELLEKTİN MEDIAYA TƏSİRİ VƏ GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏR</i>	445
Hacızadə İlkin <i>EKOLOJİK TURİZM VE ONUN ÇEŞİTLERİ</i>	449
Valiyeva Nərgiz <i>HUMAN SECURITY AS A NEW POLITICAL PARADIGM</i>	460
Agaeva Nigar İkrəm gizi <i>QIRĞIZISTAN RESPUBLİKASI “TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRİN VƏ</i> <i>İCMALARIN MEDIAFORUMU”</i>	466
Şahanə Ağayeva <i>TELEVİZİYA REKLAM MƏTNİNƏ QOYULAN ƏSAS TƏLƏBLƏR</i>	471
Hakkı ÇİFTÇİ <i>FIVE STATES ONE NATION</i> <i>AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN, UZBEKISTAN AND</i> <i>TURKEY</i> <i>COMPETITIVENESS, GOOD GOVERNANCE PRINCIPLES AND DOING</i> <i>BUSINESS</i>	480
Bilqeyis Aliyeva <i>TÜRK CƏMİYYƏTİNDƏ MODERNLƏŞMƏ VƏ A.H.TANPINAR</i>	500
Salih ÖZTÜRK & Esra Fidan <i>TÜRKİYE EKONOMİSİ ÖZELİNDE İHRACAT, İTHALAT VE</i> <i>EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ</i>	505
Salih ÖZTÜRK & Gülden KIVIRCIK <i>İŞSİZLİK ve ENFLASYON ORANI ARASINDAKİ NEDENSELLİK</i> <i>İLİŞKİSİNİN TEST EDİLMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ 2005-2019</i>	514
Məmmədova Gülbəniz <i>THE NAMES OF PLANTS FORMED ON THE BASIS OF THE FIRST</i> <i>TYPE OF DEFINITE WORD COMBINATIONS</i>	524

ÖN CEPHE ÇALIŞANLARININ ZİHİNSEL İYİLİĞİNİ DESTEKLEMELİK İÇİN BİR ESNEKLİK EĞİTİMİNİN ETKİSİ: TOPLULUK DAYANIKLILIK MODELİNE İLİŞKİN YARI DENEYSSEL BİR ÇALIŞMANIN KISA RAPORU

THE EFFECT OF A RESILIENCE TRAINING TO PROMOTE THE MENTAL WELL-BEING OF FRONTLINE WORKERS: A BRIEF REPORT OF A SEMI-EXPERIMENTAL STUDY ON THE COMMUNITY RESILIENCE MODEL

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sibel ORHAN

ORCID ID:0000-0002-2892-3865

Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı,

ÖZET

Araştırmanın Problemi: Ön saflardaki çalışanlar (FLW) ikincil travmatik stres, tükenmişlik ve ilgili psikiyatrik sekeller için risk altındadır. Bunlar; depresyon, anksiyete, intihar eğilimi, travma sonrası stres bozukluğu, uyku ve madde kullanım bozukluklarıdır. Ön saflardaki çalışanlar (FLW), ruh sağlığını desteklemek için öz bakım programlarına ihtiyaç duymaktadır. Çalışmanın araştırma problemi bu kapsamda ele alınmaktadır.

Yöntem: Basit bir zihinsel esenlik ve duygusal düzenleme eğitiminin etkisini değerlendirmek için yarı deneysel çalışma, Topluluk Dayanıklılık Modeli (CRM), FLW (Ön saflardaki çalışanlar)'nin uygun bir örneğini kullanarak yapılmıştır. Akıl sağlığı ve stres ölçümlerinin temel puanları, üç zaman noktasındaki takip puanları ile karşılaştırılmaktadır. Sonuçlar, psikolojik iyilik hali (Dünya Sağlık Örgütü-5 İyi Oluş İndeksi); dayanıklılık (Connor-Davidson Dayanıklılık Ölçeği-10); travmatik stres (İkincil Travmatik Stres Ölçeği); fiziksel belirtiler (Somatik Belirti Ölçeği-8) kavramları kapsamında değerlendirilmiştir.

Bulgular: CRM eğitimine kaydolan ve katılan 104 katılımcıdan 73'ü (%70,2) en az 1 son testi tamamlamıştır. İyi oluş puanları, küçük-orta etki büyüklüğü ile 1 yılda artış göstermiştir. (Cohen d=0.32). Dayanıklılık puanları, küçük-orta etki büyüklüğü ile 1 yıl artmıştır (Cohen d=0.36). İkincil travmatik stres puanları, en büyük etkiyi 1 haftada (Cohen d=0.49) göstermiş olsa da elde edilen puanlarda azalmalar tespit edilmiştir. Somatik semptomlar her son testte azalmıştır ve en büyük değişiklik başlangıçtan 1 haftaya kadar (Cohen d=0.39) meydana gelmiştir. Katılımcılar, kendilerini sakinleştirmenin bir yolu olarak çok sıkıldıklarında vücut duyularının farkındalığının onlara yardımcı olduğunu bildirmiştir.

Sonuçlar: Üç saatlik bir Topluluk Dayanıklılık Modeli (CRM) eğitiminden sonra, katılımcılar zihinsel sağlığın arttığını ve ikincil travmatik stres ve somatik semptomların azaldığını bildirmektedirler. Bu basit beden farkındalığı müdahalesi, COVID-19 salgını sırasında iyi bir kaynak olarak gösterilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ruh Sağlığı, Sağlık Hizmeti Sunucusu, Dayanıklılık, Tükenmişlik, Alternatif Tıp

ABSTRACT

Problem of the Study: Frontline workers (FLW) are at risk for secondary traumatic stress, burnout, and related psychiatric sequelae. These; depression, anxiety, suicidality, post-traumatic stress disorder, sleep and substance use disorders. Frontline workers (FLW) need self-care programs to support their mental health. The research problem of the study is handled in this context.

Methods: A quasi-experimental study was conducted to evaluate the effect of a simple training on mental well-being and emotional regulation, using an appropriate example of the Community Resilience Model (CRM), FLW (Front line workers). Baseline scores on mental health and stress measures are compared with follow-up scores at three time points. Outcomes, psychological well-being (World Health Organization-5 Well-Being Index); endurance (Connor-Davidson Endurance Scale-10); traumatic stress (Secondary Traumatic Stress Scale); physical symptoms (Somatic Symptom Scale-8) were evaluated within the scope of concepts.

Results: 73 (70.2%) of the 104 participants enrolled and participated in the CRM training completed at least 1 post-test. Well-being scores increased at 1 year with a small-medium effect size. (Cohen $d=0.32$). Resilience scores increased by 1 year with a small-medium effect size (Cohen $d=0.36$). Although secondary traumatic stress scores showed the greatest effect in 1 week (Cohen $d=0.49$), reductions were found in the scores obtained. Somatic symptoms decreased at each posttest and the greatest change occurred from baseline to 1 week (Cohen $d=0.39$). Participants reported that awareness of their body sensations helped them when they were very bored as a way to calm themselves.

Conclusions: After three hours of Community Resilience Model (CRM) training, participants report improved mental health and reduced secondary traumatic stress and somatic symptoms. This simple body awareness intervention can be cited as a good resource during the COVID-19 pandemic.

Key Words: Mental Health, Health Care Provider, Resilience, Burnout, Alternative Medicine

A LONGITUDINAL STUDY ON THE EFFECTS OF CHANGES IN CLAW LENGTHS OF UPUPA EPOPS SPECIES ON NUTRITIONAL HABITS DURING THE PANDEMIC PERIOD

Dr. José Mauro de Vasconcelos¹

Senior Researcher at Mexican National Environmental Research And Training Center
(Cenica)

ABSTRACT

Upupa epops, commonly known as Eurasian hoopoe, is the most widespread species of the genus Upupa, native to Europe, Asia and the northern half of Africa. They have broad and rounded wings capable of strong flight; these are larger in the northern migratory subspecies. The strengthened musculature of their heads allows the bill to be opened when probing inside the soil. The COVID-19 pandemic has seriously affected the nutritional habits of the Upupa epops family and has left them with the problems of meeting their daily nutritional needs. The basis for this is essentially long-term curfews and people staying away from areas such as parks. As a result, this bird species needed to dig more places, enabling them to evolve to have stronger claws. Thus, it has been observed that they can reach more food and allow them to feed on different types of insects and human waste. In order to conduct this research, which can be described as a pioneering study, observations were made during 600 hours in 300 different national parks in Mexico, and the findings were shared on graphs and interpreted. The preliminary findings of the study, which is still in progress, reveal that this species shows more active evolutionary development in winter than in summer. However, it is expected that generalizable results can be achieved in the study if other bird species from the same family are included in the study.

Keywords: Upupa epops, COVID-19, pandemic, nutrition,

¹ Senior Researcher at MEXICAN NATIONAL ENVIRONMENTAL RESEARCH AND TRAINING CENTER (CENICA)

**XX ƏSR 50-60-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNİN DİLİNDƏ MƏNƏVİ
MƏDƏNİYYƏT İLƏ BAĞLI ETNOQRAFİZMLƏR. OYUNLAR.**

(Elçinin «Əsli və Kərəm» povestinin dili əsasında)

ETHNOGRAPHERIES OF THE 50-60S OF THE XX CENTURY IN THE LANGUAGE OF
AZERBAIJANI FICTION (PROSE) RELATED TO SPIRITUAL CULTURE. GAMES.

(Based on the language of the Elchin "Asli and Kerem")

ЭТНОГРАФИЗМЫ 50-60-Х ГОДОВ XX ВЕКА НА ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (ПРОЗЫ) СВЯЗАННЫЕ С ДУХОВНОЙ
КУЛЬТУРОЙ. ИГРЫ.

(На основании языка Элчина «Асли и Керем»)

f.ü.f.d. Vəliyeva Səbinə Xansuvar qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya fakültəsi

Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi

Açar sözlər: bədii nəsr, mənəvi mədəniyyət, xalq oyunları, uşaq oyunları, dil, təfəkkür

Ключевые слова: художественная литература, духовная культура, народные игры, детские игры, язык, мышление.

Keywords: fiction, spiritual culture, folk games, children's games, language, thinking.

ABSTRACT

Azerbaijani folk games are in themselves a single system. Games play an important role in the development of aesthetic sense and the formation of taste. The games have preserved the national color in all its naturalness. The games are connected with folk art and reflect ethnopsychological and ethno-historical ideas. From this point of view, the games reflect the real life of the ethnos. Children's games, unlike other folklore units, are more conservative and retain ethno-thinking.

РЕЗЮМЕ

Азербайджанские народные игры сами по себе представляют собой единую систему. Игры играют важную роль в развитии эстетического чувства и формировании вкуса. Игры сохранили национальный колорит во всей его естественности. Игры связаны с народным творчеством и отражают этнопсихологические и этноисторические идеи. С этой точки зрения игры - о реальной жизни этноса. Детские игры, в отличие от других фольклорных единиц, более консервативны и сохраняют этно-мышление.

XX əsr 50-60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatı Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi, ədəbiyyatının tarixində mahiyyət, funksiya və forma baxımından əvvəlki dörd on ildən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bir mərhələdir. Bu dövrün yazarlarının əsas düşüncəsi adi adamların həyatı, onların qayğı və iztirablarını, sevinc və şəxsi istəklərini bədii fırça vasitəsi ilə canlandırmaq olub. Məhz bu cür sənətkarlardan biri də Elçindir. Zəngin yaradıcılığa malik olan yazar fərqli

üsluba malik olub, müasir həyatı və gerçəkliyi öz əsərlərində geniş şəkildə əks etdirməyi bacarmışdır.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan yazarlar hər zaman öz əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı - folklor nümunələrindən istifadə edərək oxucularda mənəvi mədəniyyətin formalaşmasına bu və ya digər cəhədən xidmət etmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri vasitəsi ilə xalqın mənsub olduğu mədəniyyəti, adət-ənənəsini öyrənmək tutarlı bir mənbədir. XX əsrin 50-60-cı illər ədəbi-bədii üslubuna dair əsərləri təhlili zaman diqqəti cəlb edən əsas məsələ folklorla qayıdır.

Mənəvi mədəniyyət nümunələrindən biri olan xalq oyunları Azərbaycan xalqının formalaşdırdığı, insan təfəkkürünün, zəkasının məhsulu olub, öz müxtəlifliyi, genişliyi, rəngarəngliyi ilə xalqın dünyagörüşünü özündə təcəssüm etdirmişdir. Xalq yaradıcılığının qədim janrlarından olan oyunlar A. Nəbiyevin qeyd etdiyi kimi, «xalq həyatının çox müxtəlif cəhətlərinin-inkişaf mərhələlərinin, ilkin həyat şəraitinin, görüş və etiqadlarını, mərasimlər dünyasını əks etdirən janrlardan biridir. Xalq oyunları ən qədim dövrlərdən xalqın məişət həyatını, əyləncə dünyasını əks etdirmək baxımından da maraq doğurur» (134)

Qədim tarixə malik olan xalq oyunlarında xalqın fəlsəfi düşüncəsi, adət-ənənələri, qəhrəmanlıq vərdişləri ilə yanaşı, onun inancları və məişəti də əks olunmuşdur. Oyunlar ən qədim dövrlərdən xalqın günlük həyat tərzini, əyləncə dünyasını yansıtmqla, öz mahiyyəti eibarı ilə tərbiyə məqsədi daşımışdır. Azərbaycan xalq oyunları qədimdən xalqın həyatı ilə bağlı olub, xalqın təfəkkür tərzini, istək və arzularını özündə qoruyub saxlayır. Oyunlar insanlarda estetik hissənin inkişafına, zövqün formalaşması ilə yanaşı, ətraf aləmi dərk etməyə də kömək edir.

«Oyun» hər hansı bir mədəniyyətin xəyal gücü olub, həyat hadisələrinin bir modelidir. Sözü mənşəyi ilə bağlı müxtəlif variantlar var. M. Abdullayevə görə, qırğızlar şaman və onun mərasimlərini «oyun» adlandırırlar. Demək «qədim şamanın digər bir adı olub, saxa türkcəsində şaman «oyun» deyilib. «Oyun» digər fikrə görə isə, «ayın» sözünün dövrümüzədək gəlib çatmış və dəyişilmiş formasıdır. Tədqiqatçılara görə, «oyun» sözünün kökü «oy»dur. Türk xalqları arasında «oy»un ağıl, zəka, hikmət və başqa geniş mənə çalarına malik olan sözdür. Qırğız, uyğur və s. kimi dillərdə «oy» ağıl, fikir deməkdir. Ağıl və zəka sahibi sayılan şamanın işinə, fəaliyyətinə «oyun» ad-termini verilmişdir. «Oy» kökü bir sıra sözlərdə: oymaq, oyaq, oyuncaq, oyma, oynaq, oyna, oyalama və s. kəlimələrdə işlənsə də, bu sözlərdə kök ilkin struktur müstəqilliyini itirmiş, şəkilçi ilə birgə müəyyən mənənin ifadəsinə xidmət edir. Ə.Qasimov göstərir ki, «oyun» sözünün mahiyyətə varmaq mənəsindəki «oy» kökü ilə əlaqələndirilməsi doğru deyil. Çünki «oy» kəlməsinə sözdüzəldici şəkilçiləri əlavə etdikdə sözün mənə çaları dəyişir. B. Əhmədov göstərir ki, bu söz ayın-oyun yəni, o yan bu yan frazemisi ilə bağlıdır.

Uşaq oyunları ilə bağlı ilk məlumat XI əsrdə Mahmud Kaşğarlının lüğətində rast gəlinir.

Elçinin «Əsli və Kərəm» povestinin dilində çox az da xalq oyunlarına rast gəlinir. Belə ki, əsərin dilində xalqımızın yaratdığı oyunların bir hissəsi olan uşaq oyunlarının ad olaraq təsviri verilmişdi.

Məs.: «Həmin qayalıqlarda Əsli ilə birlikdə o qədər oynamış ki, gizlənpaç, səndə-məndə... Ya da Kərəm oğlanlarla çilədi çiləyirdi. Əsli baxırdı. Yaxud Əsli qızlarla daş-daş oynayırdı, Kərəm tamaşa edirdi «.

Əsərin dilində işlənən «gizlənpaç» və ya «saxlanbaç» (,160) ismi-oyunu dünya xalqlarının əsas oyun adlarından biri olub, məzmun etibarlı ilə eyni, lakin müxtəlif fonetik formalarda mövcud olan uşaq oyunlarından biridir.

Başqırca: yaşınmāk, Qazaxca: tıǵılmak jasırınbak, Qırǵızca: caşınmak, Özbəkca: bekinmāçāk, Tatarca kaç-kaç (kaçışlı)uyını, Türkməncə isə gizlenpeçek formasındadır.

Gizlətmə-gizlənmə oyun tipi olan «gizlənpaç» ərazidən-əraziyə görə fərqlənib, çoxvariantlılığı ilə digər oyunlardan seçilərək dialektlərimizdə müxtəlif fonetik variantlarda: «gizlinpaç, gizlənpaç, qaçgizlən, gizlilimpars (Muğan), gizlənpaç, gizdələnpaç, gizdilinpaç (Qubadlı), gildirimpaç (Naxçıvan), yaşınbacı (burada «yaşın» gizlən mənasındadır), yeşinbac, yeşinbaba, yeşinbabaş, yeşməbaca (Şəki), saxlambac, salanbac (şimal-qərb rayonlarımız), çapbakal (Oğuz), gizləntut, gizləntap, gizlənpus (6, 119) işlənir.

Ədəbi dilimizdə bu oyun adı «gizlənpaç» formasında sabitləşmişdir.

Türkiyə türkcəsində «saklambaç», dilimizdə isə «gizlənpaç» adlanan bu oyun, «saxlanmaq-gizlənmək» feillərinin mənasını özündə ehtiva edərək, «başqalarının görə və tapa bilməməsi üçün örtülü bir yerə girib qapanmaq» () deməkdir. Bəzi mənbələrə görə, «gizlən bacı» ifadəsinin təhrifidir.()

«Saklambaç» və ya «gizlənpaç» sözlərinin I tərəfi saq//sax//giz hissəsi etimoloji kök olub, «gizli», «xəlvət» mənasını ifadə edən sifətdir. Müasir dildə saq//sax//giz hissəsi lüğəti mənə daşmadığına görə saqın(maq); saxla(maq); saxlov; saxsı sözlərində işlənir. Gizlə(mək), gizlən(mək), gizlət(mək), gizli, gizlin sözlərinin kökü «giz» olmuş və «sirr» mənasını ifadə etmişdir. Müasir mərhələdə bu sözlərdə fuziya hadisəsi baş vermiş və söz kökü asemantikləşsə də, sözün daxili mənası göz qabağındadır.

Bu uşaq oyunu müəyyən süjetə malik olub, iştirakçılardan birinin (türk dilində həmin iştirakçıya əbə deyilir) gözünün yumması ilə digər oyun iştirakçılarını tapması ilə əlaqədardır. Burada əvvəlcədən müəyyənləşdirilən rəqəmə qədər, əsasən, ya 10-a ya da 50- yə qədər sayıb qurtardıqdan sonra «Alma saraldı, gözüm qaraldı, gəldim qaç, gizlənpaç», Türkiyə türkcəsində isə «Önüm, arxam, sağım, solum sobə, saxlanmayan əbə» şəklində olan təkrəlmələr söylənilir. Həmçinin gizlənməkdə çətinlik çəkən oyun iştirakçıları vaxt qazanmaq üçün «Alma desəm açarsan, armud desəm açmazsan» şəklində təkrəlmələrdən istifadə edirlər. Oyunun sonrakı mərhələsi bölgədən-bölgəyə dəyişir. Belə ki, Azərbaycan versiyasında birinci tapılan oyunçu, Türkiyə versiyasında isə axırncı tapılan oyunu davam etdirən, gözünü yuman və ya sayan olur. Bu oyunun bir çox variantları mövcuddur.

«Əsli və Kərəm» povestinin dilində işlənən «Daş-daş» oyunu oturaq oyunlar tipinə aid olub, düşündürücü, təfəkkür oynudur. Uşaqların günlük oyunu olaraq xüsusi diqqət tələb etməklə yanaşı, onlardan çeviklik də tələb edir. Bu uşaq oyun adı bölgədən bölgəyə fərqlənir. Belə ki, ədəbi dildə «beşdaş» kimi sabitləşən söz Naxçıvan dialektində bir çox adlarla «Qəzmədaş», «Qəcmədaş», Şəki dialektində isə «Daş-daş» işlənilir. Əsasən yaz aylarında oynalınan oyun beş daş ilə üzərində qurulub. Müxtəlif adlarla adlandırılan «Daş-daş» oyunu müxtəlif variantlarda oynalınır. Bu oyununda beş adam, altı adam və bəzən daha çox adam iştirak edir. Uşaq oyununun adı olub, xırda daşlarla oynanan bir oyundur. Quruluşca mürəkkəb isim kimi həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə işlənir. Beşdaş oynamaq ədəbi dildə // həmçinin bu forma bir sıra dialektlərdə (Ağdam, Bakı, Bərdə, Kürdəmir, Şamaxı, Şuşa, Zəngilanda) beş xırda daşla oynanılan uşaq oyunu adıdır. Məs.: Beşdaş oynəməgdən bormağımuzun başı yara olub (Bakı); – A qızlar, gəlin gedəx' beşdaş oynuyax (Bərdə); – Uşax kimi beşdaş oynuyur yekə kişi (Şuşa)

«Çilədi» oynu da maraqlı uşaq oyunlarından biri olub, Bakı, Kürdəmir dialektlərində bu adla işlənir. Məs.: Çilədi oynamaxdan ə:qqabını dağıtdın (Kürdəmir).

İlin yaz və bəzən də qış aylarında iki nəfər arasında oynanılan bu oyunun əsas elementi «cığ-cığa» otudur. Cığcığa otu Bakı dialektində «cığ» «dəniz otu» deməkdir. Oyun müxtəlif variantlarda oynanılır.

Bu oyun da gizli oyunlar cərgəsinə aid olub, oyun əvvəlcə əldə olan çöpü gizlətməklə başlayır. Oyunçular öz aralarında sayı müəyyən edirlər. Məs.: oyunçular öz aralarında şərt kəsirlər: kim 20 və ya 70 kimi daha tez saysa qalib də o şəxs olacaq. Püşk yolu ilə qalib çıxan oyunçu öz çöpü ilə çiləsinə çiləməyə başlayır.

«Çiləmək», çilənin ayağın pəncə hissəsinin üstü ilə təqribən 20-25 santimetr hündürlük arasında arası kəsilmədən atılıb-tutulması hərəkətidir. Çiləməyə başlayan oyunçu müəyyən say həddinə çatıb (tutaq ki, 7-ə) çiləni yerə salarsa, o zaman həmin oyunçu müvəqqəti olaraq oyunu dayandırır (yəni «qalır»). Bundan sonra oyundaşı öz çilədisi ilə çiləməyə başlayır. Bu qayda ilə oyunçular müəyyən olunmuş say həddinə çatana qədər növbələşirlər. Onu demək lazımdır ki, bəzi mahir oyunçular çiləni yerə salmadan müəyyən olunmuş say həddinə qədər çiləyə bilirlər. Oyunda belə bir qayda var: hərgah oyunçu təsadüfən müəyyən olunmuş saydan artıq çiləyərsə, o zaman neçə sayda çilənməsindən asılı olmayaraq o, oyuna «I» başlamalıdır. Belə bir hal demək olar ki, rəqibin qələbəsini təmin edir. Bəzən oyundan qabaq belə şərt kəsilir ki, çiləyi iki, yaxud üç dəfə tutandan sonra oyun bitmiş hesab edilsin.»

Çilədi oyunun digər variantı isə ayaqlar və ya əllər vasitəsi ilə təyin edilən say qədər topu çiləmək oyunu olub, daha çox oğlan uşaqları tərəfindən həyata keçirilən məhəllədaxili oyun tipidir.

«Səndə-məndə» oyunu «qaçdı-tutdu» oyununun bir növü olub, uşaq oyunları qrupuna daxildir. Bu oyun 5-6 uşaqdan təşkil olunur, onlardan çeviklik, dinamiklik tələb olunur. Lənkəran dialektində «səndə-məndə» «tələməsəndə» formasında uşaq oyunu adını bildirir. Mürəkkəb quruluşlu olan söz yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzliyidir. Bu oyunun da özünəməxsus sanaması var. Məhz bu sanama əsasında oyundakı uşaqlar dəstələrə bölünmədən «başçı» seçilir. Sanama ya təkərləmə, yada şeir adlanır. «Səndə-məndə» «Xəndəkbaçı» oyununun bir variantıdır. Hər iki oyunun sanaması, quruluşu demək olar ki eynidir.

Nə səndədir, nə məndə,

Halva-çörək təndirdə.

Anam (nənəm) dedi qal bunda. Və ya

Nə səndədir, nə məndə,

Halva-çörək təndirdə.

Anam (nənəm) dedi ki

Nə səndədir, nə məndə

Xalq oyunlarının tərkibi hissəsi olan uşaq oyunları xalq mədəniyyətinin dinamikliyini, kollektivlə bağlı olan duyğuları özündə əks etdirir, eyni zamanda da bir-birindən uzaq olanları yaxınlaşdırır, onlar arasında birlik yaradır. Ən arxaik folklor örnəkləri olan oyunlar, bədii əərlərin dilində əks olunmaqla uzaq keçmişləri yaxınlaşdırmaq məqsədi güdür. Eyni zamanda da bu xalq yaradıcılığının nümunələri mənsub olduğu xalqın nə isə yaratmaq qabiliyyətini, fəlsəfəsini, rəqabətini, onun mənəvi dünyasını zənginliyini bilavasitə ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cild. II cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 384 səh.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 568 səh

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

3. Qasımov Ə. Azərbaycan xalq oyunları. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006,187 səh
4. Elçin Şeçilmiş əsərləri.10 cildə. I cild, 2005, 626 s.
5. Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı,Azərnəşr, 1988, 186 s.
6. http://urmu.eu/Azerbaijan_xalq_edebiyatindan_secmeler.pdf
7. <http://www.folklor.az/arasdirmalar/meleyke-memmedova.pdf>

NİZAMİ “AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ”NDƏ

NIZAMI IN THE MIRROR OF THE "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" JOURNAL

Nəcəfova Kəmalə Nurulla qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: mühacirət, mətbuat, milli mənsubiyyət, yaradıcılıq, türklük, fars

Azərbaycan mühacirət mətbuatında, o cümlədən, “Azərbaycan yurd bilgisi”nin səhifələrində bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də aktualıq baxımından yüksək dəyərləndirilən mövzulara böyük önəm verilmişdir. Dərginin yaradıcı heyəti Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti haqqında mühüm məlumatlar verir, dəyərli yazılar çap etdiridilər. Haqqında araşdırmaların hələ yetərinə olmadığı bir vaxtda dahi Nizami yaradıcılığı, xüsusilə şairin milli mənsubiyyəti məsələsinə diqqətlə yanaşırdılar. Məqalədə ziyalı mühacirlərimizin Nizami şəxsiyyəti və yaradıcılığı barədə bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməyən, aktualıq kəsb edən tədqiqləri müasir təfəkkür işığında dəyərləndirilir.

Key words: emigration, press, nationality, creativity, Turkism, Persian language

Azerbaijani emigrant press, as well as Journal “Azərbaycan yurd bilgisi” paid great attention to the topical problems of Azerbaijani literature. The staff of the Journal provided important information about Azerbaijani literature, history and culture by their valuable articles. They paid close attention to the work of the great Nizami, especially the poet's national identity, at a time when the researches in this field were negligible. The article assesses the research of our intellectual emigrants about the personality and work of Nizami. These studies have not lost their scientific value today.

Əhməd Cəfəroğlunun rəhbərliyi altında İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan yurd bilgisi” (1932-1934) milli istiqlal uğrunda mübarizə ideyalarının təbliğatı məqsədilə yaranan mətbuat orqanı idi. Dərginin əsas qayəsi Azərbaycan barədə tarixi, elmi həqiqətləri üzə çıxarmaq, Azərbaycanı daha geniş dairədə tanımaq idi. Tariximizi saxtalaşdıranlara, dilimizə, ədəbiyyatımıza xor baxanlara, mədəniyyətimizi kölgədə qoymaşa çalışanlara barışmazlıqdan yaranan bu dərginin nəşri mühacir ziyalılarımızın vətən qarşısında əvəzsiz xidmətlərindən biri olmuşdur. “Azərbaycan yurd bilgisi”nin nəşri və baş redaktoru Əhməd Cəfəroğlu ilə yanaşı, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Xəlil Xasməmmədli, Mustafa Vəkili, Əli Xəzərli, Nağı Şeyxzamanlı, Səlim Rəfiq, Şəfi Rüstəmbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə kimi ziyalılarımız da dərgidə fəal iştirak edirdilər. Bu əvəzsiz qələm sahiblərinin hər biri Azərbaycan yurdu haqqında çoxtərəfli bilgiləri bütün mürəkkəbliyi və çətinliklərinə baxmayaraq, ilkin olaraq açıqlayır, bu yurdu tanıdır və sevdirdirdilər.

İstiqlal uğrunda mübarizənin və türkcülük məfkurəsinin birləşdirdiyi dərgi əməkdaşları ədəbiyyatımızın öyrənilməsinə də ciddi əhəmiyyət vermiş, onun tədqiqi və təbliği ilə ardıcıl məşğul olmuşlar. Yazılı ədəbiyyatımızın ilk qüdrətli nümayəndəsi Qətran Təbrizinin türkcə şeirləri barədə etibarlı məlumatın üzə çıxarılmasından başlamış Xaqani, Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərə dair həm bioqrafik, həm də tədqiqat xarakterli yazılar həsr olunmuşdur. Qələm sahibləri ədəbi mühiti maraqlandıran məsələləri, xüsusən, milli ideoloji dəyəri olan problemləri qabarıq işıqlandırmışlar. Bu sahədə ardıcıl çalışanlardan biri Məhəmməd Əli Rəsulzadə olmuşdur. M.Əli Rəsulzadənin “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə dərc

olunan ən dəyərli məqaləsi “Gəncəli Nizami” idi. Tədqiqatçı digər məqalələrində də ədəbiyyatımızdakı mühüm problemlərə toxunurdu. Məsələn, “Qətran haqqında notlar” məqaləsində Nasir Xosrovun “Səfərnəmə”sinə əsasən Qətran Təbrizinin türk olduğunu sübuta yetirməyə çalışır və əsaslı məntiqləri ilə bu şairin türk olduğuna şübhə yeri qoymur. “Məhsəti Gəncəvi” adlı məqaləsində də maraqlı məqamlara toxunur, bu şairənin həyatı və şəxsiyyəti haqqında diqqətəlayiq məlumatları verməyə cəhd göstərir. Lakin “Gəncəli Nizami” məqaləsində müəllifi dövrü üçün daha aktual olan bir problemə aydınlıq gətirməyə çalışır, fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalmış bu dahinin türk-fars milli mənsubiyyəti dairəsində türklüyünü təsdiq edən inkarolunmaz dəlillər göstərir. Dahi şairin tərcümeyi-halının hələ obyektiv yazılmadığı bir dövrdə tədqiqatçının Nizaminin “xalis türk olduğuna dair bir cığır açmağa” çalışması çox dəyərli idi.

Müəllif məqalənin əvvəlində onu yazdığı günə qədər (1934) Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halı haqqında hələ geniş, ətraflı, həm də obyektiv bilgilərin olmadığından təəssüflə söhbət açır. Buna görə də tərcümeyi-hal yazmaq üçün müəllif “Həft-peykər”in 595-597-ci illərdə yazıldığına dair təzkirəçilər məlumatına əsaslanmalı olmuşdur. Tədqiqatçını ən çox məşğul edən şairin milliyyəti məsələsidir. Zamanına görə aktual məsələ sayılmışdır. O vaxtlar mülahizələrin birtərəfliyi M.Əli Rəsulzadəyə tendensiyalı göründüyü üçün yazmışdır: “İndiyə qədər şair haqqında söz söyləyənlər Nizamini ancaq fars olaraq göstərmişlər. Biz isə... tam əksinə olaraq Nizaminin xalis türk olduğuna dair bir cığır açmağa çalışacağıq. Zira Gəncədə doğulub, burada böyüyüb təhsil alan və ölən Nizamini tarixçilərimizin fars olaraq göstərmələri bizcə haqsızlıqdan başqa bir şey sayılmamalıdır” (3,274).

M.Əli Rəsulzadə qeyd edir ki, Nizaminin farslığı iddiasında olanların meydana atdıqları ən böyük dəlil, şairin də etiraf etdiyi kimi, əcdadının da Qum şəhərindən gəlməsidir. Bu iddiada olanlara onun məntiqi cavabı belədir: “... əskidən bəri Qumun ətrafında bir çox türk qəbilələri yerləşmiş, burada sakin olmuşlar. ...Farsların “Eli-bağdadi” adlandırdıqları böyük bir türk qəbiləsinin bu sahədə oturduğu tamamilə sabitdir. Hətta Qum ətrafında oturan müxtəlif türk qəbilələrinin bu gün belə farsı bilmədikləri kimsə tərəfindən təkzib edilməyəcək bir faktdır. Bu etibarla, Nizaminin əcdadının Qum şəhərindən Gəncəyə gəlməsi heç də şairin şübhəsiz fars olduğunu isbat edəcək dəlil deyildir” (3,275).

M.Əli Rəsulzadə Nizaminin türk olduğunu isbat edən daha bir dəlilə-şairin “Leyli və Məcnun” əsərinə istinad edir. Şirvanşah Axsitanın Nizamidən “Leyli və Məcnun” hekayəsinin nəzmə çevrilməsini istəyən məktubunu misal gətirib, onun türkcə tərcüməsində bu sözlərə diqqət yetirir: ““Leyli və Məcnun” hekayəsini fars dili ilə bəzəndirməlisən. Mənim o sözü (farsı) tanıdığımı bilirsən və sən bu işdə əsbabın (bacarığın) olduğunu da bilirəm. Türksifətlik bizə vəfa deyil (türkə bənzəmək bizim üçün vəfasızlıqdır). Türkcə danışmaq bizə yaraşmaz və layiq deyildir. Yüksək sülalədən doğulan adama yüksək söz lazımdır”(7,276). M.Əli Rəsulzadə buradan da belə bir məntiqi nəticə çıxarır ki, Nizami fars olsa idi, Şirvanşah ona türkcə yazmamağı və türkə bənzəməməyi təklif etməzdi. Məktubdan anlaşıldığı kimi, Nizaminin türkcə yazmaq bacarığı olmuşdur. Bütün bu dəlillər göstərir ki, Nizami həm türk olmuş, həm də türkcə şeirlər yazmışdır. Məqalə müəllifi bu məktubun digər mühüm əhəmiyyətini qeyd edir ki, bu da o dövrdə Azərbaycanda türk dilinin mövqeyi məsələsidir. O, Şirvanşah Axsitanın tələbini türk dilinin yayılmasının qarşısını Nizami qələmi vasitəsi ilə almaq cəhdi kimi qiymətləndirir. Qətran Təbrizinin dövründə türk dilinin qüvvətli olduğunu göstərən M.Əli Rəsulzadə vətənpərvərlik qüruru ilə Nizami əsrində də Gəncədə bu dilin hakim mövqə tutduğunu vurğulayır.

Nizami türkdür ya farsdır? Türkdürsə, niyə farsca yazıb? Farsca yazmaq tələbi nəinki sifariş, hətta hökm olsa belə, dünya şöhrətli şair niyə doğma dildə yazmayıb? M.Əli Rəsulzadə “Gəncəli Nizami” məqaləsində əsassız- dəlilsiz mübahisələr yaradan bu sorğulara tutarlı

cavab vermişdir. Bu, elə bir cavabdır ki, onun rüşeymləri sonra həmin mövzuda daha geniş yazan Məmməd Əmin Rəsulzadənin əvəzsiz monoqrafiyasına (“Azərbaycan şairi Nizami”) çıxır açmışdır. Məlumdur ki, Nizaminin türklüyünə və bütövlükdə Nizami irsinin müxtəlif mövqelərdən tədqiqinə həsr olunmuş ən möhtəşəm əsər M.Ə. Rəsulzadənin 1951-ci ildə Ankarada işıq üzü görən “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri oldu. Monoqrafiyada hər şeydən əvvəl, Nizaminin türklüyü ilə bağlı məqamların açıqlanmasına çalışılmışdır. Tədqiqatçı həmçinin Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu iddia edən iranşünas alimləri, o cümlədən İranda şairin külliyyatını nəşr etdirmiş olan Vəhid Dəstgirdini kəskin tənqid etmişdir. O, Nizami əsərlərinin əski nüsxələrinin surətini monoqrafiyasının sonunda verməklə şairin Qum şəhərindən olması ilə bağlı misraların sonrakı dövrün mirzələri tərəfindən əlavə edildiyini üzə çıxarmışdır (4,75).

Dərginin 1954-cü ildə, sonuncu sayında dərc olunmuş resenziyasında professor Əhməd Atəş “Nizamini tarixi və coğrafi bütün mühiti içində, bütün cəbhələrini qavrayan bir plana görə hazırlanmış və bu planın hər qismi sağlam bir anlayış, dərin bir görüş və geniş bir bilgi ilə incələnmiş və yazılmış” (1,52) “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin dəyərini yüksək qiymətləndirirdi.

Dahi şairin həyatı, yaradıcılığı, xüsusilə şəxsiyyəti məsələsi həmişə mühacir ziyalılarımızın diqqətində saxlanılmışdır. 1952-ci ildə “Azərbaycan kultür dərnəyi”nin təşəbbüsü ilə keçirilmiş konfransda məruzə ilə çıxış etmiş Əhməd Cəfəroğlu da Nizaminin türklüyü məsələsinə toxunmuşdur. Onun “Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” adlı məruzəsində Nizami haqqında fərəh hissi ilə söylədiyi və dinləyicilərinə aşılamağa çalışdığı bu fikirləri oxuyuruq: “O sələfləri kimi, dövrünün rəsmi fars dili ilə yazmasına rəğmən, əsərlərində Azərbaycanın, xüsusilə Qafqaz millətlərinin cana yaxın bir mütəfəkkiri, bir dühası olmuşdur. O, əsərlərində surətlərinin həyatlarına, macərələrinə daim azəri çeşnisi qatmış, vətəninin siyasi həyatına biganə qalmayaraq, rusların Bərdə şəhərinə hücumlarını, yerli əhalini talan ediklərini yanlıqlı bir dillə yaşatmış, əski Azərbaycanın başkəndi olan Bərdənin əfsanəvi kraliçası Nüşabəni sevərək və hiss edərək təsvir etmişdir. Ölkəsinə, onun şad və ağır günlərinə, elinin tarixinə bu qədər sadıq qalan Nizami necə olur ki, doğma ana dilinə heç bir bağlılıq göstərməmiş olsun? Məşhur “Atəşgədə” müəllifi Lütfuli bə Azərin məlumatına görə, Nizaminin “Xəmsə”sindən başqa, iyirmi min beytlik müxtəlif şeirləri itmişdir. Bunların türkcə yazılmadığını bu gün isbat edəcək kimsə varmıdır? Nizami XII əsr farsdilli azəri kultürünə bağlı qalaraq, daima milliyyətinə, ana vətəninə çox yaxın olmuş, daim özünü bir azəri olaraq hiss etmişdir” (2,7). Dövrünə görə aktual sayılan problemləri çözməyə çalışan mühacir ziyalılarımızın bu sahədə cəhdləri yüksək qiymətləndirilməlidir.

Təəssüf ki, bu gün də Nizaminin milli mənsubiyyəti məsələsinə yanlış yanaşmaların şahidi oluruq. Odur ki, dahi Nizaminin həyatı, yaradıcılığı, şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi, təbliği məsələləri bu gün də ölkəmizdə dövlət səviyyəsində diqqətdə saxlanılır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2012-ci ildə İtaliyanın paytaxtı Roma şəhərində qoyulmuş Nizami Gəncəvinin heykəli aşağısında belə yazılıb: “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi”. Bu, dahi şairimizin milliyyəti məsələsinə kölgə salmağa çalışanlara tutarlı cavabdır.

Dünya ədəbiyyatında ən yüksək mövqeyə sahib Nizami şəxsiyyəti və yaradıcılığı ölməzdir. Yaradıcılığında bəşəri eşq, ədalət, humanizm, insana məhəbbət təlqin edən qüdrətli söz sahibinin fikir və ideyalarının bu gün üçün vacibliyi, müasirliyi danılmazdır. Dahi mütəfəkkirin humanist prinsiplərə söykənən yaradılığını, bu yaradıcılığın timsalında Azərbaycanın zəngin mədəniyyətini, ədəbiyyatını təbliğ etmək, türkcülük idealına sadıq qalmaq, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir günümüzün də aktualıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ateş A. M.E.Resultzade. Azərbaycan şairi Nizami. Sekizyüzcü yıldönümü münasibetiyle. “Azərbaycan yurt bilgisi”, İstanbul, 1954, sayı 37, s.49-52
2. Caferoğlu A. Azərbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları. Ankara, 1953, 26s.
3. Resultzade M.Ali. Genceli Nizami. “Azərbaycan yurt bilgisi”, İstanbul, 1934, sayı 31, s.274-277
4. Resultzade M. E. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, 402s.

QIRĞIZISTAN RESPUBLİKASI “TÜRKDILLI ÖLKƏLƏRİN VƏ İCMALARIN MEDIAFORUMU”

THE KYRGYZ REPUBLIC “TURKIC-SPEAKING MEDIA FORUM OF COUNTRIES
AND COMMUNITIES

Agaeva Nigar Ikram gizi

Baku State University

Faculty of Journalism

Research Fellow, Research

laboratory "Journalism"

ORCID ID: 0000-0002-9011-927X

ÖZET

Bütün inkişaf dövrü ərzində Qırğızıstan Respublikasında jurnalistika bir sıra amillərin təsiri altında yaxşılaşmışdır. Tarixinin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif formalar üstünlük təşkil edirdi ki, bu da əsasən materialların hazırlanması, eləcə də onların emalı və paylanması üçün texniki imkanlardan irəli gəlirdi.

2013-cü il noyabrın 8-dən 9-dək Bişkekdə türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu keçirildi. Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Forumu, bilik, təcrübə mübadiləsi və media nümayəndələri arasında peşəkar əməkdaşlığa və həmrəyliyə yönəlmiş güclü ünsiyyət kanallarının yaradılmasına imkan verən beynəlxalq bir tədbirdir. Türkiyə Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsi tərəfindən Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platforması ilə birlikdə Qırğız Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyinin dəstəyi ilə. Forumda Qırğızıstan Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin nümayəndələrindən başqa, Türkiyədən və digər türkdilli ölkələrdən və icmalardan 70 nümayəndə iştirak etmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazirinin müavini Bülənt Arıncanın himayəsi altında, xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun iştirakı ilə, Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsinin təşkilatçılığı ilə, Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə birlikdə 21-22 dekabr 2010-cu il tarixlərində Ankarada “Türkdilli Ölkələrin Media Forumu” adlı birinci Media Forumu keçirildi.

Forum çərçivəsində Qırğızıstan Respublikası Mədəniyyət, İnformasiya və Turizm Nazirliyi ilə Çin Xalq Respublikası Dövlət Şurasının Mətbuat Bürosu arasında Əməkdaşlıq Sazişinin imzalanması məsələsinin hazırlanması barədə razılıq əldə edilmişdir. televiziya, radio və mətbuat, media turları və təcrübə sahəsində qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Bu gün yeni media platformaları cəmiyyətdə informasiya və kommunikasiya proseslərinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətin social institutların inkişafı, jurnalistikanın yenilənməsi üçün əsas çevrilir. Başqa sözlə, tərəqqiyə xidmət edə bilirlər.

Açar sözlər: forum, media, icmal, informasiya, televiziya

ABSTRACT

Throughout its development, journalism in the Kyrgyz Republic has improved under the influence of a number of factors.

At different stages of its history, different forms prevailed, which was mainly due to the technical capabilities for the preparation of materials, as well as their processing and distribution.

III Media Forum of Turkic-speaking countries and communities was held in Bishkek from November 8 to 9, 2013.

The Media Forum of Turkic Speaking Countries is an international event that provides an opportunity to exchange knowledge, experience and create strong communication channels aimed at professional cooperation and solidarity between media representatives.

With the support of the Ministry of Culture, Tourism and Information of the Kyrgyz Republic, together with the Media Platform of Turkic-speaking countries and communities by the General Directorate of Press, Press and Information under the Government of Turkey.

In addition to representatives of the Kyrgyz media, the forum was attended by 70 representatives from Turkey and other Turkic-speaking countries and communities.

Under the patronage of the Deputy Prime Minister of the Republic of Turkey Bulent Arinca, with the participation of the Minister of Foreign Affairs Ahmet Davutoglu, organized by the Department of Press, Press and Information under the Government of the Republic of Turkey in conjunction with the Ministry of Foreign Affairs of Turkey. Republic of Turkey On December 21-22, 2010, the first Media Forum "Media Forum of Turkic-speaking countries" was held in Ankara.

During the forum, an agreement was reached on the preparation of an Agreement on Cooperation between the Ministry of Culture, Information and Tourism of the Kyrgyz Republic and the press bureau of the State Council of the People's Republic of China. Provides interaction in the field of television, radio and print, media tours and practice.

Today, new media platforms are becoming the basis for increasing the efficiency of information and communication processes in society, the development of social institutions, the renewal of journalism. In other words, they can serve as a stepping stone.

Keywords: forum, media, review, information, television

GİRİŞ

Bütün inkişaf dövrü ərzində Qırğızıstan Respublikasında jurnalistika bir sıra amillərin təsiri altında yaxşılaşmışdır. Tarixinin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif formalar üstünlük təşkil edirdi ki, bu da əsasən materialların hazırlanması, eləcə də onların emalı və paylanması üçün texniki imkanlardan irəli gəlirdi.

2013-cü il noyabrın 8-dən 9-dək Bişkekdə türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu keçirildi. Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Forumu, bilik, təcrübə mübadiləsi və media nümayəndələri arasında peşəkar əməkdaşlığa və həmrəyliyə yönəlmiş güclü ünsiyyət kanallarının yaradılmasına imkan verən beynəlxalq bir tədbirdir. Forum Türkiyə Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsi tərəfindən Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platforması ilə işbirliyi ilə, Qırğız Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyinin dəstəyi ilə təşkil edilib.

Forumda Qırğızıstan Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin nümayəndələrindən başqa, Türkiyədən və digər türkdilli ölkələrdən və icmalardan 70 nümayəndə iştirak etmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazirinin müavini Bülənt Arıncanın himayəsi altında, xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun iştirakı ilə, Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti yanında Mətbuat,

Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsinin təşkilatçılığı ilə, Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə birlikdə 21-22 dekabr 2010-cu il tarixlərində Ankarada "Türkdilli Ölkələrin Media Forumu" adlı birinci Media Forumu keçirildi.

Bu Forumda Türkiyənin akademikləri, aparıcı mətbuat nümayəndələri, ictimai rəy liderləri və dövlət adamları, Türkmənistan, Qırğızıstan, Azərbaycan və Şimali Kipr Türk Respublikasından 62 media nümayəndəsi iştirak etdi. Forumda aşağıdakı mövzular müzakirə edildi:

- İlk iclasda - "Medianın Qloballaşma Prosesində Demokratikləşməyə Təsiri"
- İkinci görüşdə - "Türk Dünyasında iqtisadi, sosial və mədəni əməkdaşlığın inkişafında medianın və qeyri -hökumət təşkilatlarının rolu"
- Üçüncü görüşdə - "Türk Dünyasında Media"
- Dördüncü sessiyada - "Xalq diplomatiyasında medianın rolu: Türkdilli ölkələrin və icmaların media platforması"

Bu Forumun yekun bəyannaməsində aşağıdakı qərarlar qəbul edildi:

- Türk əsilli jurnalistlər arasında fikir mübadiləsi, məlumat mübadiləsi və peşəkar qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək üçün əsas olacaq "Türkdilli Ölkələrin Media Forumu" çərçivəsində daimi bir təşkilat yaratmaq.
- Təşkilatın fəaliyyətini həyata keçirmək üçün İşçi Qrupu formalaşdırmaq.
- Hər il müəyyən bir ölkədə Türkdilli Ölkələrin Media Forumunu keçirmək və növbəti forumu 2011-ci ilin oktyabrında keçirmək.
- Türk icmalarının nümayəndələrini qarşıdakı forumlara dəvət etmək yekdilliklə qəbul edildi.

Bununla yanaşı hazırlanmış Platforma Nizamnaməsi 17 oktyabr 2011-ci ildə Ankarada bir araya gələn və "Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Platforması" nın (Türk Media Platforması) yaradılmasını təsdiq edən 44 nəfərlik İşçi Qrupu tərəfindən imzalanmışdır.).

28 oktyabr 2011-ci ildə Bakıda Türkdilli Ölkələrin II Media Forumu keçirildi. "Türkdilli medianın qloballaşan dünyada təsiri: fərqliliklər və ortaq maraqlar" mövzusunda olan Forum, Türkiyə, Azərbaycan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Qazaxıstanın dövlət və özəl media nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirildi. Saxa-Yakutiya Respublikası, Krım Muxtar Respublikası, Xakasiya Muxtar Respublikası, Tuva Muxtar Respublikası, Tatarıstan Muxtar Respublikası və Başqırdıstan Muxtar Respublikası.

II Media Forumunun sonunda, türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platformasının yaradıldığı və Platforma çərçivəsində Koordinasiya Şurasının yaradıldığı açıqlandı. Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri Əflatun Amaşov, mərkəzi ofisi Ankarada yerləşən türkdilli ölkələrin və cəmiyyətlərin Media Platformasının Koordinasiya Şurasının rəhbəri idi. Baş katib, Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsinin baş direktoru Murat Karakaya idi. II Media Forumunun yekun bəyannaməsində III Media Forumunun Bışekdə keçirilməsinə qərar verildi. 21 oktyabr 2011-ci ildə Almatıda qəbul edilən Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının Birinci Zirvə toplantısının yekun bəyannaməsində türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platformasının yaradılmasından məmnunluqla qeyd olunmuşdur. Bu bəyannamədə, üzv ölkələrin mediasının, bu Şura daxilində Şura və əlaqədar qurumlar haqqında məlumat vermək baxımından əhəmiyyəti də vurğulandı.

27 Avqust 2013-cü il tarixində İstanbulda Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Platformasının Koordinasiya Şurasının iclası keçirildi, məqsəd Türkdilli Ölkələrin III Media

Forumunun gündəliyini və məzmununu müəyyən etmək idi və icmalar, həmçinin Nizamnaməyə dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı təklifləri işlətmək.

Alınan qərarlara uyğun olaraq, Qırğızıstan Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyi ilə birlikdə bu tədbirə hazırlıq işlərinə başlandı və tamamlandı. 2013-cü il noyabrın 8-dən 9-dək Bişkekə türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu keçirildi. Forum, Türkiyə Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsi tərəfindən, Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platforması ilə iş birliyi, Qırğız Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyinin dəstəyi ilə təşkil edildi.

NƏTİCƏ

Forumun əsas mövzusu: "Ənənəvi medianın və müasir medianın transformasiya prosesi". 8 Noyabr 2013 -cü ildə, açılış nitqindən sonra, üç sessiya keçirildi, burada məruzələr müzakirə edildi və aşağıdakı mövzularda müzakirələr aparıldı: birinci sessiyada - "Yeni medianın əks olunması olaraq texnoloji dəyişikliklər", ikinci sessiyada - "Türk Dünyasında medianın gələcəyi: yeni medya və medianın sosial təsiri" və üçüncü sessiyada - "Yeni Media kontekstində media etikası".

9 Noyabr 2013-cü ildə Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Platforması mövzusunda dördüncü toplantı keçirildi. Bu görüşdə Platformaya üzvlük, komitələrin yaradılması, növbəti forumun keçiriləcəyi yerin müəyyən edilməsi, internet portalının təqdimatı kimi məsələlər müzakirə edildi.

Türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu 9 Noyabr 2013 tarixində toplantının - "Tədbirə yekun vurulması və bağlanması" başa çatdıqdan sonra başa çatdı. Yekun iclasda problemlər və onların həll yolları nəzərdən keçirildi, yekun bəyannamə hazırlanaraq nəşr olundu.

Qırğızıstan Respublikası, media sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlığın qurulması üçün bir platforma olaraq Böyük İpək Yolu ölkələri üçün bir media platformasının yaradılmasının vacibliyini qeyd etdi.

Gözləndiyi kimi, media platforması vahid informasiya portalının və peyk televiziyanın yaradılmasını əhatə etməlidir.

"Belə bir mənbənin köməyi ilə, bu yaxınlarda Qırğızıstanda böyük uğurla keçirilən ikinci Dünya Köçəri Oyunları kimi ölkədəki əhəmiyyətli hadisələr və beynəlxalq miqyaslı hadisələr haqqında məlumat mübadiləsi edə bilərik", - mədəniyyət nazirinin müavini qeyd edib. İnformasiya sahəsində Qırğızıstan-Çin əməkdaşlığından danışan nazir müavini, qırğız jurnalistlərinin Çinin müxtəlif bölgələrində keçirilən forum və konfransların tez-tez qonaqları olduğunu vurğuladı.

Qırğızıstanda müxbir ofisləri uğurla fəaliyyət göstərir, bunlar arasında beynəlxalq informasiya bazarının liderləri Sinxua xəbər agentliyi və Çinin Mərkəzi Televiziyanın CCTV kanalındadır.

"Kontimost" jurnalının və "İpək Yolu. Mədəni İnkişaf" qəzetinin rusca versiyaları da bütün ölkəyə yayılır. Keçən il "Çinə Pəncərə" sütununun başladığı Kabar və Sinxua agentlikləri arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsi quruldu. Çox vaxt Çində aparıcı telekanallarda mübadilə vasitəçiliyi, qırğız jurnalistlərin təlimi olur.

Forum çərçivəsində Qırğızıstan Respublikası Mədəniyyət, İnformasiya və Turizm Nazirliyi ilə Çin Xalq Respublikası Dövlət Şurasının Mətbuat Bürosu arasında Əməkdaşlıq Sazişinin imzalanması məsələsinin hazırlanması barədə razılıq əldə edilmişdir. televiziya, radio və mətbuat, media turları və təcrübə sahəsində qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Bu gün yeni media platformları cəmiyyətdə informasiya və kommunikasiya proseslərinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətdə sosial institutların inkişafı, jurnalistikanın yenilənməsi üçün əsasa çevrilir. Başqa sözlə, tərəqqiyə xidmət edə bilirlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Асмус А. В. Новые медиаплатформы [Электронный ресурс] / А. В. Асмус // Медиаскоп. — 2009. — № 2. — Режим доступа : <http://www.mediascope.ru/node/372>
2. Куликовский А.В. Особенности деятельности информационных агентств Кыргызстана: учебно-методическое пособие. – М-Махима. – Бишкек, 2020. – 110 с.
3. Матрица медиавлияния. – Soros.kg, PromoTank Research Institute. – 2019. – 106 с.
4. Медиаплатформа // Словари и энциклопедии на Академике. URL : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1559991>.
5. Сатылканова А.Р. История становления общественного телевидения в Кыргызстане. // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – Том 15, № 2. – Бишкек, 2015. – С. 75-77.
6. Уланова М. А. Интернет-журналистика : практ. руководство / М. А. Уланова. — М. : Аспект Пресс, 2014. — 238 с.
7. Феррарис М. Ты где? Онтология мобильного телефона / М. Феррарис. — М. Новое лит. обозрение, 2010. — 352 с

GENDER IN MOROCCAN WORKPLACE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

ABDELHAK ELBOUZIANY

Phd student at the University of Sidi Mohammed Ben Abdelah, Fes Morocco

Gender and Cultural Studies

ABSTRACT

After women's struggle for equality in different domains in society, women have made a vast entry into the workforce proving day by day to their counterparts that they are capable of bringing about development and progress to their societies and showing that they can be successful in various fields just like men. The female proportions of the workforce have continued to increase to this day and women reached different positions and status in the labor force. However; women still suffer from a number of issues within the workplace as gender discrimination which suppresses their rights of equal conditions as men in an environment in which both men and women share the same substantial jobs. Various studies have examined the gender discrimination in the work place pointing out that even though women have accessed several positions in society, they still are inferior to a different form of discrimination to men. One of the various forms of discrimination is leadership; women suffer from segregation in leadership within the workplace in which they are lagging behind men within high positions in various domains around the world. The objective of the study is to examine and analyze the discrimination women suffer from in the workplace and in obtaining high positions as well as the reasons behind the different forms of discrimination in the workplace.

Keywords: Gender discrimination, discrimination in the workplace, segregation in leadership.

İNFORMASIYA YAYIMLANMASININ ETİK PRİNSİPLƏRİ VƏ ONLARIN ÖZƏLİKLƏRİ

ETHICAL PRINCIPLES OF INFORMATION DISSEMINATION AND THEIR FEATURES

Dosent Sima Rəhimova

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Milli Mətbuat tarixi kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID ID: 0000-0001-9849-2485

ÖZET

Müasir həyatda müxtəlif hadisələr baş verir. Bu kimi hadisələr barədə operativ informasiya çatdırmaq KİV-in borcudur.

Jurnalistin əsas vəzifəsi, faktı üzə çıxarmaqdır. İnformasiyanın yayılmasında etik prinsiplərin xüsusi rolu var. İnformasiyada etik prinsiplərin pozulması, şəxsi həyata müdaxilə, böhtan, təhqir yönümlü materialların olmasına zamanla rast gəlirik. Jurnalistlər informasiya yayılmasında etik prinsiplər və onların özəlliklərinə diqqət verməlidir.

Açar sözlər: Media, Jurnalistika, informasiya

ABSTRACT

Various events take place in modern life. The media are obliged to promptly provide information about such events.

The main task of a journalist is to reveal a fact. Ethical principles play a special role in the dissemination of information. From time to time we come across information that violates ethical principles, interferes with privacy, shows libel and insults. Journalists should pay attention to ethical principles and their peculiarities when disseminating information.

Keywords: Media, Journalism, information

Jurnalistin fəaliyyətində qanunlarla yanaşı etik prinsiplərə də riayət edilməsi tələb edilir. Jurnalistin əsas vəzifəsi faktı üzə çıxarmaqdır. O, vicdanın diktəsi ilə hərəkət etməlidir. Etik prinsiplərin pozulmasına, insanların şəxsi həyatına müdaxilə, çöhtan, təhqir, sensasiya yönümlü materiallara zamanla rast gəlinir.

Həm etik kodekslər, həm də qanunvericilik insanın təhqir olunmasını, ona böhtan atılmasına bir mənalı qəbul etməsə də bəzi jurnalistlər peşə fəaliyyəti zamanı bu məqamlara yer verir.

Müasir cəmiyyət informasiya dövrünə qədəm qoyub. İnformasiya ifadə olunma formasından asılı olmayaraq insanlar, canlılar, cansızlar, faktlar, hadisələr, proseslər və s. Haqqında olan məlumat və biliklərdir. Biliklər isə müəyyən faktlar və onlar arasındakı asılılıqlar şəklində ifadə olunur. İnformasiyanı yaratmaq, ötürmək, saxlamaq, emal etmək mümkündür.

İnformasiya cəmiyyəti anlayışı 1960-cı illərin əvvəllərində Yaponiyada sosial elmlərin tədrisində istifadə olunmağa başlayıb və artıq 50 ildən çoxdur ki, elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilib. Cəmiyyətin inkişaf tarixində üçüncü qlobal sosial-texniki inqilab kimi qeyd olunan müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) informasiyanın əldə

edilməsi, emalı, saxlanması və ötürülməsi məqsədilə proqram-texniki vəsaitlərin, istehsalat proseslərinin və metodlarının məcmusudur. İnformasiya proseslərinə isə aiddir: informasiyanın axtarışı, seçimi, yaradılması, saxlanması, ötürülməsi, kodlaşdırılması, emalı və qorunması.

İnformasiya cəmiyyəti, başqa sözlə desək, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ölkənin intellektual potensialından səmərəli istifadə edərək hərtərəfli inkişafın təmin edilməsi, korrupsiya ilə mübarizə yoxsulluq və işsizliyin aradan qaldırılması, cəmiyyətdə aşkarlıq və şəffaflığın bərqərar edilməsi və bütövlükdə, ictimai həyatın demokratikləşməsi deməkdir.

Jurnalistin peşəkar fəaliyyətində onunla informasiya mənbəyi arasında münasibətlər son dərəcədə vacibdir. Müxtəlif möhtəbər mənbəylər sayəsində kütləvi informasiya vasitələri kifayət qədər ətraflı məlumatlar əldə etmək imkanına malik olur. Bildiyimiz kimi insanlar bəşəriyyəti narahat edən problemlərdən xəbər tutmaq istəyirlər. Bu problemlər, hadisələr barədə operativ informasiya çatdırmaq KİV-in borcudur.

Jurnalist informasiya ilə işləyir və jurnalist üçün informasiya mənbəyi həyatı önəm daşıyır. Jurnalist informasiya mənbələrini həm peşəkər maraqlar baxımından qorumaqla yanaşı həm də bunu etik tələblərə görə də etməsi vacibdir. İnformasiya mənbələrinin qorunması həm jurnalistin həm də informatorun mənafeyinə uyğun gəlir. Bir çox ölkənin jurnalist təşkilatlarının hazırladığı etik kodekslərində olduğu kimi “Azərbaycan jurnalistlərinin peşə davranış qaydaları”nda informasiya mənbələrinin qorunmasına dair prinsip əks olunub. Bu qaydalarda informasiya mənbələrinin qorunması aşağıdakı kimi ifadə edilir:

PRİNSİP 2: İnformasiya qaynaqlarına saygılı yanaşma

2.1 Təşkilatların, partiyaların, cəmiyyətlərin, birliklərin və hər hansı digər maraqlı qrupların rəsmi məlumatları yayılarkən mənbə məqtləq göstərilməlidir. Lakin bilgi verən şəxs adının gizli saxlanması şərtini irəli sürürsə, jurnalist və informasiya orqanı bu şərtə mütləq əməl etməlidir. İnformasiya qaynağının gizliliyi qorunmalıdır.

2.2 Qeyri-rəsmi mənbələrin məlumatları onların həqiqətə uyğunluğu və informasiya dəyəri yoxlanılmadan yayılmamalıdır. İnformasiya şapa hazırlanarkən onun mənası təhrif olunmamalıdır. Başqa mətndən və ya şıxışdan sitat gətirərkən jurnalist həmin sitatın harada başladığını və bitdiyini dəqiq bildirməlidir. Fotosimvolların (illüstrasiya, fotomontaj və sair) dərci zamanı şəklin sənədli xarakter daşmadığı qeyd olunmalıdır. Yazıların sərlövhələri onun məzmununa uyğun gəlməlidir.

2.3 Jurnalist çalışmalıdır ki, götürdüyü müsahibəni onu verən adamın özü, yaxud da vəkil etdiyi şəxs imzalasın. Bu, mümkün olmadıqda, müsahibənin hansı şəkildə çap ediləcəyi, hətta jurnalistin özünün verdiyi sualların belə sonradan dəyişdirilib-dəyişdirilməyəcəyi müsahibə öncədən bildirilməlidir.

2.4 Jurnalistin müstəsna hal kimi digər imkanları mövcud olmadıqda, ictimai əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın əldə edilməsi üçün xüsusi avadanlıqlardan (gizli kameralar, gizli mikrofonlar və sair gizli vasitələrdən) və ya üsullardan (“qurama” kimlik və s.) istifadə edə bilər.

2.5 Jurnalist məlumatların və ya təsvirlərin əldə edilməsi məqsədi ilə hədələməyə, güc tətbiqinə və ya təhdidə yol verməməlidir.

Həmçinin qanunvericilik jurnalistin gizli informasiya mənbələrini yalnız məhkəmə tələbi ilə, ancaq cinayətin qarşısını almay və ya cinayətdə ittiham olunanı qorumaq məqsədi ilə açıqlamaq məcburiyyəti qoyur. Bundan əlavə olaraq jurnalist gizli informasiya mənbəyini açıqlamaya məcbur edilə bilinməz. Həmçinin informasiya mənbəyinin sözləri təhrif edilməməli, onun fikirləri kontekstdən çıxarılmalıdır. İnformasiya mənbəyinin verdiyi

informasiyada düzəliş etmək hüququ tanınmalıdır. Həmçinin jurnalist açıq mənbədən əldə etdiyi informasiyanın ünvanını göstərməlidir.

İnformasiya qaynaqları jurnalistin peşə fəaliyyəti boyunca qazandığı ən önəmli resurs hesab edilir. Qaynaqların qorunması jurnalistin imzasının güvənirliyini və ona olan ictimai etimadı da artırırmaqdadır. Dünyanın bir çox aparıcı media qurumlarında informasiya mənbələrinin qorunmasına xüsusi diqqət ayrılır. Hətta bir çox yerdə redaktor, media qurumunun rəhbəri jurnalistin informasiya mənbələrinin kim olduğunu bilmir.

Peşəkar jurnalist vicdanlı, ədalətli, dolğun, ardıcıl olmalıdır. Burada dəqiqlik, dolğunluq da əsas prinsiplər kimi öz yerini tutmalıdır.

Daim dəyişən və inkişaf edən jurnalistikada dəyişməyən etik prinsipləri var.

Fakthlıq. Fakta təməlilik təsdiqlənmiş məlumatla əsaslanmaqdır. Təsdiqlənmə 3 cür ola bilər:

- 1) Nüfuzlu kütləvi informasiya vasitələrində informasiyanın verilməsi;
- 2) Ən azı iki müstəqil mənbənin məlumatı təsdiqləməsi;
- 3) Jurnalistin hadisəni gözləri ilə görməsi.

Ədalətli olmaq özündə şəxsi mənfəət, tərəfkeşlik, yaxud qərəz kimi elementləri müəyyən edib onları nəzarətdən çıxarmasına yol verməmək mənasını verir.

Dəqiqlik. Fakta təməlilik jurnalistdən dəqiqlik tələb edir. Qeyridəqiqlik informasiyanın səviyyəsini aşağı salır, onun səviyyəsizliyinin göstəricisinə çevrilir. Dəqiqlik jurnalistin peşə etikasında mühüm yer tutur.

Vicdanlılıq. Vicdanlı olmaq yalan və əsassız xəbərə yer verməmək, yalnız hadisənin aid olduğu faktlardan yararlanmaqdır. Vicdanlılıq hadisəni müxtəlif baxım bucağından təqdim etmək cəhdi, balanssız qorumaq deməkdir.

Balanslılıq. Balanslılıq olanda vicdanlı olmaq çətin deyil. Balanslı və vicdanlı olmaq hamıya eyni dərəcədə yer verməlidir. Deməli o deməkdir ki, hamıya eyni imkan verməlidir ki, öz mövqeyini açıqlaya bilsin. Balanslı olanda tərəfsiz olunur. Bir deyil, bir neçə tərəfə, yaxud hər tərəfə söz verilir.

Qərəzsizlik. Qərəzsizlik jurnalistin şəxsi münasibətsini kənara qoymasıdır. O öz maraqlarının, inanclarının, meyillərinin anlamalıdır. Bu meyilləri anladıqda və nəzarətdə saxladıqda jurnalist həqiqətə xidmət edər, qərəzsiz ola bilər.

Dolğunluq. Auditoriyaya ötürülən hər bir informasiya tam, dolğun olmalıdır. Jurnalist hazırladığı məlumatları öz mövqeyindən izah etməlidir. Jurnalist hadisə haqqında ilkin zəruri məlumatı bilməlidir. Onun informasiyanı tam və aydın dildə qəbul etməsi şərtidir.

Jurnalist baş verən hadisələrin təsvirini dəqiq və konkret faktlar əsasında verməyə borcludur. O, faktları təhrif olunmasına yol verməməli, onları şəxsən öz materiallarının taleyi və ya işlədiyi redaksiyanın mənafeyi naminə seçib istifadə etməməlidir. Toplanmış faktlar jurnalist peşəkarlığı ilə təhlil edir, qiymətləndirilir, müasir ictimai hadisələr və hümanizim mövqeyindən işıqlandırılır.

Kütləvi informasiya vasitələri üçün nəzərdə tutulmayan faktlarla tanış olan jurnalist bu faktları yaymağa hüququ yoxdur. Eyni zamanda qələm sahiblərinin razılığı olmadan onların yazılarını öz adına çıxarmaq və kütləvi informasiya vasitələrində istifadə etmək yolverilməzdir.

Jurnalist haqsızlıqlar qarşısında susmamalı, hər zaman cəmiyyətin inkişafına mane olan nöqsanları göstərməli və insanların bu yanlışlıqlara qarşı barışmaz mövqe tutmağını təbliğ etməlidir.

Peşə etikası normalarına riayət edilməsi jurnalistin peşəkarlıq səviyyəsini, mövqeyini müəyyən edir, mövcud problemlərin düzgün işıqlandırılmasına və həllinə imkan yaradır.

Özünü tənzimləmənin ən effektiv üsulu peşəkar jurnalist cəmiyyətləri tərəfindən müəyyən edilmiş etik prinsiplər və standartlara birbaşa jurnalistlərin özlərinin riayət etməsidir. O, nəyin ictimai maraq kəsb etdiyini özü müəyyənləşdirir. Jurnalist öz peşəsi, hüquq bə psixologiya sahəsinə dair dərin biliklərə malik olmalıdır, öz hüquqlarını müdafiə edə bilsin. Jurnalist etikası onun peşəkarlığına, auditoriyasını qoruyub saxlamasına kömək olur.

Bildiyimiz kimi elmi ədəbiyyatda prinsip əsas, bünövrə, başlanğıc kimi hər hansı fəaliyyətin və sistemin ümumi xarakterini müəyyənləşdirən əsas qayda və normaların meyyarların toplusudur. Bu prinsipləri özəllikləri jurnalistin fəaliyyətində əsas yer tutur.

Mahiyyət etibarı ilə bu prinsiplər öz özəllikləri ilə başlanğıc qaydalar kimi fəaliyyətin məqsədini və metodunu müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan jurnalistlərinin Peşə Davranış qaydaları. 15 mart 2003.
2. Mediya etikası. Bakı. 2008.
3. Mediya hüququ. Bakı. 2006.
4. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyə və təcrübəsi. Bakı. 2012.
5. KİV haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı. 2002.
6. Rəhimova S. Jurnalistika etikası və kommunikasiya mədəniyyəti. Bakı. 2017.
7. Rüstəmov A. Jurnalistika I-II c. Bakı. 2012, 2013.

RUS DİLİNDƏ

1. Лазутина Г.В. Профессиональная этика журналиста. М., 2008.
2. Лазутина Г.В. Основы творческой деятельности журналиста. М., 2004.
3. Свитич Л.Г. Профессия: журналист. М., 2002.
4. Правовые и этические нормы в журналистике. М., 2006.

Açar sözlər: informasiya, etik prinsiplər, qanunlar, peşəkarlıq, ədalət, dəqiqlik, vicdanlılıq, qərəzsizlik

Ключевые слова: информация, этические принципы, законы, профессионализм, справедливость, точность, честность, беспристрастность

Key words: information, ethical principles, laws, professionalism, fairness, accuracy, honesty, impartiality.

TÜRKİYE VE AZERBAIJAN MUHASEBE SİSTEMLERİ İLE TMS UYUMLU YENİ MUHASEBE HESAP PLANI TASLAĞININ KARŞILAŞTIRILMASI

COMPARISON OF TURKISH AND AZERBAIJAN ACCOUNTING SYSTEMS AND THE DRAFT NEW ACCOUNTING PLAN IN COMPLIANCE WITH TAS

Öğr. Gör. Dr. Yusuf IŞIK

Öğr. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Kırıkhan MYO, Muhasebe ve Vergi
Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-5842-4365

ÖZET

Türkiye muhasebe sisteminin temel taşları pozisyonuna olan Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT) ile bilanço usulüne göre defter tutan işletmelerin faaliyet sonuçlarının muhasebeleştirilmesinde doğruluk, güvenlik ve mukayese edilebilirlik unsurlarının korunarak mali tablolarda gerçek durumun sunulması amaçlanmıştır. Bu kapsamda muhasebe usul ve esasları belirlenmiş ve bu doğrultuda kayıtların tek düzen içinde yapılması hükme bağlanmıştır. Böylece işletmelerin kendi mali tablolarının birbirini izleyen yıllar itibariyle karşılaştırılabilmesine imkân sağlandığı gibi aynı sektörü paylaşan şirketlere ait mali tabloların karşılaştırılmasına da imkân sağlanmıştır. Bu karşılaştırma işlemi sadece ülke içinde birebir yapılabilir olsa da farklı ülke şirketlerinin birbirleri arasındaki karşılaştırma ihtiyacını yok saymak küresel ekonomiyi yok saymak olarak algılanabilecektir. Özellikle bu ihtiyaç, ikili ilişkinin fazla olduğu ülkelerde daha fazla olacaktır. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki artan ekonomik ilişki bunun en doğal örneğidir. İki ülke arasındaki muhasebe sistem farklarının tespit edilerek ortadan kaldırılması durumunda üretilecek muhasebe bilgisinden çok daha fazla fayda elde edilecektir. Buna ek olarak bir şirketin her iki ülkede faaliyet gösteren firmalarının mali tablolarının karşılaştırılması yoluyla üretilecek bilgi ayrı bir öneme sahip olacaktır.

Bu çalışma, Türkiye muhasebe sisteminde uygulanan hesap planı, Azerbaycan muhasebe sisteminde uygulanan hesap planı ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) çerçevesinde taslak olarak hazırlanan hesap planının karşılaştırılması üzerine hazırlanmıştır. Böylece Türkiye ve Azerbaycan muhasebe sistemlerindeki mevcut hesap planlarının karşılaştırılması ile ortaya çıkacak farkların TFRS kapsamında hazırlanan taslak hesap planı ile hangi düzeyde ortadan kalktığı da tespit edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Muhasebe Sistemi, Azerbaycan Muhasebe Sistemi, Türkiye-Azerbaycan Muhasebe Sistemlerinin Karşılaştırılması.

Jel Sınıflandırılması: M40, M49.

ABSTRACT

With the Accounting System Implementation General Communique (ASIGC), which is the cornerstone of the Turkish accounting system, it is aimed to present the real situation in the financial statements by preserving the accuracy, security and comparability factors in the accounting of the operating results of the businesses that keep books according to the balance sheet method. In this context, accounting procedures and principles were determined and accordingly, it was decreed that the records should be made in a uniform order. Thus, it is possible to compare the financial statements of the companies in successive years, as well as the comparison of the financial statements of the companies that share the same sector.

Although this comparison can only be made within the country, ignoring the need for comparison between companies from different countries may be perceived as ignoring the global economy. This need will be more especially in countries where bilateral relations are high. The growing economic relationship between Turkey and Azerbaijan is the most natural example of this. If the accounting system differences between the two countries are determined and eliminated, much more benefit will be obtained from the accounting information to be produced. In addition, the information to be produced by comparing the financial statements of a company operating in both countries will have a special importance.

This study has been prepared on the comparison of the chart of accounts applied in the Turkish accounting system, the chart of accounts applied in the Azerbaijan accounting system and the chart of accounts prepared as a draft within the framework of Turkish Financial Reporting Standards (TFRS). Thus, it will be determined to what extent the differences that will arise by comparing the existing charts of accounts in the accounting systems of Turkey and Azerbaijan disappear with the draft chart of accounts prepared within the scope of TFRS.

Keywords: Turkish Accounting System, Azerbaijan Accounting System, Comparison of Turkey-Azerbaijan Accounting Systems.

Jel Classification: M40, M49.

VAZGEÇİLMEZLİK SARMALINDA LABİRENT YOLCULUĞU: ZİHİNSEL MUHASEBE BAKIŞ AÇISIYLA BATIK MALİYET VE KRİTİK STRATEJİLER
MAZE JOURNEY IN INDISPENSABILITY HELICAL: SUNK COST AND CRITICAL STRATEGIES FROM THE PERSPECTIVE OF MENTAL ACCOUNTING

Doç. Dr. Cevdet KIZIL¹

¹İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye

¹<https://orcid.org/0000-0003-0196-2386>

Dr. Öğr. Üyesi H. Vedat AKMAN²

²İç Kontrol Derneği (IIC Turkey), İstanbul, Türkiye

²<https://orcid.org/0000-0001-9950-8223>

Burçin DOLAZ³

³İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İslam İktisadı ve Finans Bölümü, İstanbul, Türkiye

³<https://orcid.org/0000-0002-2211-6915>

ÖZET

Batık maliyet kavramının muhasebe ve iktisat bilimleri bakış açısıyla yapılan tanımlarının haricinde, çeşitli farklı tanımları daha bulunmaktadır. Muhasebe bilimi perspektifinden, batık maliyet zihinsel bütçeleme ile bağlantılıdır. Bir başka ifadeyle, batık maliyet daha çok zihinsel muhasebenin çalışma sahasına giren bir kavramdır. Zihinsel bütçelemenin aşıldığı durumlarda projeler terk edilmektedir ve batık maliyet genelde bu gibi bir bütçelemin bulunmadığı koşullarda tecrübe edilen bir terminolojiye karşılık gelmektedir. Batık maliyet, mevcut iş durumunu etkilemeyen geçmiş maliyettir. Batık maliyeti, piyasadan çıkmaya karar veren işletmelerin geri döndüremeyeceği yatırımlar olarak ifade etmek de mümkündür. Ancak, batık maliyetin kapsamına sadece parasal tutarlar girmemektedir. Aynı zamanda harcanan emek ve zaman da batık maliyetin kapsamına girmektedir. Bireyler ve işletmeler rasyonel davranmayıp duygusal davrandıklarında, batık maliyetin ağır negatif etkileri söz konusu olabilmektedir. Batık maliyet hususunda geçmişte alınan kararların gelecek yatırımları etkilememesine dikkat edilmelidir. Her yatırım ayrı bir şekilde değerlendirilmelidir. Batık maliyet konusunda bireylerin ve işletmelerin zararlarına minimuma indirebilecek stratejilerin iyi bir şekilde bilinmesi ile etkin bir şekilde uygulanması şarttır. Bu sağlanabilirse girişimcilik faaliyetlerinin başarıya ulaşma şansı da artmakta, ülke ekonomileri açısından mikro ve makro faydalar söz konusu olmaktadır. Batık maliyet konusunda etkili stratejiler arasında detaylı araştırma yapmak, fizibilite raporları hazırlamak, saha araştırması gerçekleştirmek, uzun vadeye odaklanmak, ürün veya pazar değişikliğine gitmek ve belirli bir aşamada batık maliyete konu olan ürünü elden çıkarmak yer almaktadır. Çalışma sırasıyla Giriş, Batık Maliyet Örnekleri, Batık Maliyetin Önemi ve Batık Maliyet-Fırsat Maliyeti Karşılaştırması, Sonuç ve Batık Maliyet ile İlgili Stratejiler bölümlerinden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, Finans, Batık Maliyet, Girişimcilik, Strateji

ABSTRACT

In addition to the definitions made from the perspective of accounting and economics, the concept of sunk cost has several different definitions. From an accounting science perspective,

sunk cost is linked to mental budgeting. In other words, sunk cost is a concept that falls within the scope of mental accounting. Projects are abandoned when mental budgeting is exceeded, and sunk cost corresponds more to a terminology experienced in the absence of such budgeting. Sunk cost is the past cost that does not affect the current business situation. It is also possible to express sunk costs as investments that cannot be returned by businesses that decide to exit the market. However, not only monetary amounts are included in the scope of sunk costs. At the same time, the effort and time spent are also included in the sunk cost. When individuals and businesses act emotionally rather than rationally, there can be extensive negative effects of sunk cost. It should be noted that the decisions taken in the past regarding sunk costs should not affect future investments. Each investment should be evaluated separately. Strategies that can minimize sunk costs to individuals and businesses must be well known and implemented effectively. If this can be achieved, the chance of success in entrepreneurial activities will increase, and there will be micro and macro benefits in terms of national economies. Effective strategies for sunk cost include conducting detailed research, preparing feasibility reports, conducting field research, focusing on the long-term, changing the product or market, and disposing of the product subject to sunk cost at a certain stage. The study consists of Introduction, Examples of Sunk Cost, Importance of Sunk Cost and Comparison of Sunk Cost-Opportunity Cost, Conclusion and Strategies Related to Sunk Cost, respectively.

Keywords: Accounting, Finance, Sunk Cost, Entrepreneurship, Strategy

I. GİRİŞ

Muhasebe, para ile ifade edilebilen işlem ve olayların kaydedilmesi, sınıflandırılması, özetlenmesi, raporlanması, analiz edilmesi ve yorumlanması ile ilgili bir bilim dalıdır (Kızıl ve Kızıl, 2007). Muhasebe, ortaya çıktığı ilk zamanlarda daha çok kaydetme fonksiyonu ile ön plana çıkmış olsa da, yıllar geçtikçe modern bir bilim haline gelmiş ve teknoloji ile inovasyonla entegre olmuştur (Aksel ve diğ., 2013). Teknoloji ve inovasyon aracılığıyla günümüzün hızla gelişen iş dünyasında ise muhasebe bilimine gerekli önemi vermek ve başarılı girişim faaliyetlerinde bulunmak şart olmuştur (Kızıl, Selvi Hanişoğlu ve Aslan, 2019). Girişimcilik faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında ise muhasebe ile yakından bağlantılı olan batık maliyet kavramı önemli bir rol oynamaktadır. Batık maliyet kavramı hakkında farkındalığın artırılması ve ilgili kritik stratejilerin doğru bir şekilde uygulanması şarttır. Zihinsel muhasebeden bahsetmek gerekirse, finansal işlemlerin organize edilmesine ve para yönetiminin kolaylaştırılmasına olanak veren bir dizi bilişsel işlemdir (Özkan, 2020).

Batık maliyet, hayatın her alanında ve neredeyse bütün eylemlerde karşımıza çıkan bir olgudur. Batık maliyet bir iş veya eylem için yatırılan ve harcanan paraların tümüdür. Aynı zamanda batık maliyet, mevcut iş durumunu etkilemeyen geçmiş maliyet olarak da bilinmektedir. Muhasebe bilimi açısından, batık maliyet zihinsel bütçeleme ile ilgilidir ve özellikle de zihinsel muhasebenin alanına giren bir kavramdır. Zihinsel bütçelemenin aşıldığı durumlarda projelerden vazgeçilmektedir ve batık maliyet daha çok bu tip bir bütçelemenin olmadığı durumlarda tecrübe edilen bir olgudur (Heath, 1995). Batık maliyet etkisinin anlaşılmasında, zihinsel muhasebe bağlamsal bir analiz sunmaktadır (Thames, 1996). İktisat bilimi açısından ise, batık maliyet piyasadan çıkmaya karar veren işletmelerin geri döndüremeyeceği yatırımlar olarak ifade edilmektedir (Bayramoğlu, 2020). İktisat bilimi perspektifinden bir başka tanıma göre, batık maliyet etkisi paraya, çabaya veya zamana yatırım gerçekleştikten sonra bir çabayı devam ettirme eğiliminde daha büyük bir eğilimle meydana gelen uyumsuz bir ekonomik davranıştır (Arkes ve Ayton, 1999).

Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, batık maliyetler işletmelerin geçmişte gerçekleşen ve gelecekte geri kazanılma şansı olmayan, kapsamında Araştırma-Geliştirme (AR-GE) giderleri,

pazarlama giderleri, ekipman giderleri ve bordro giderleri gibi çeşitli gider kalemlerinin yer aldığı tüm maliyetlerdir. Dolayısıyla, batık maliyetin kapsamına giren gider kalemlerinin çeşitli olduğunu ifade etmek gerekir (Know-Base, 2021). Bir diğer önemli husus da şudur ki, sadece parasal tutarlar batık maliyetin kapsamına girmez. Aynı zamanda kuyrukta bekleme, bir ilişkiyi sürdürme ve hobiye harcanan süre gibi harcanan zaman da batık maliyete konu olmaktadır (Navarro ve Fantiona, 2009; Çalık, 2021). Zira, batık maliyet geri dönüşü bulunmayan bir para, zaman veya çaba yatırımı gerçekleştikten sonra şahısların kendi aleyhlerine olsa dahi bir aksiyona geçme ihtimallerinin daha yüksek olduğu bir olguya karşılık gelmektedir (Yan ve Otto, 2020). Benzer şekilde, batık maliyet ek seçim durumunda daha iyi alternatifler mevcut olsa dahi bir efor, zaman veya para yatırımı gerçekleştikten sonra bir alternatifte ısrar etme eğilimi olarak anılmaktadır. (Yáñez vd., 2017). Batık maliyet kritik bir husustur. Bunun nedeni, belirli durumlarda işletmeleri ve bireyleri vazgeçilmezlik sarmalında adeta bir labirent yolculuğuna sürükleyerek büyük zararlara neden olabilmektedir.

Batık maliyet kavramı 1982-1987 yılları arasında Shaked ve Sutton tarafından geliştirilmiş, Sutton tarafından detaylı olarak ele alınmıştır. Batık maliyet üzerinde gerçekleşen ilk tartışma ise, tüketicilerin taleplerini maksimize etme amacıyla firmalar tarafından gerçekleştirilen reklam ve Araştırma-Geliştirme (AR-GE) çalışmaları kapsamında yapılan harcamaların da batık maliyete dahil edilip edilmemesi üzerine olmuştur (Arvas, 2014). Batık maliyet kavramı, günümüzde de önemini korumaktadır.

II. BATIK MALİYET ÖRNEKLERİ

Batık maliyet konusunda çeşitli örnekler sunmak mümkündür. Örneğin, bir ilaç firmasının saç büyümesi için yeni bir ilacı Araştırma-Geliştirme (AR-GE) aşamasında yüksek meblağlar ödediğini düşünelim. Belirtilen büyük yatırıma karşın, saç büyümesi için piyasaya sürülen yeni ilacın yan etkilerinin bulunduğu tespit edilmesi durumunda, ilaç firması ilgili ilacın üretimini durdurmak ve belirtilen ilacı piyasadan çekmek zorunda kalacaktır. Dolayısıyla, bu noktada Araştırma-Geliştirme (AR-GE) gideri batık maliyet haline gelmiştir ve bahse konu olan ürün için gelecekte herhangi bir kararda dikkate alınmamalıdır. Bir başka örnek olarak, bir firmanın yeni çıkaracağı ürün için belirli tutarda pazarlama, reklam ve tanıtım harcaması yaptığını, ancak ilgili pazarlama, reklam ve tanıtım kampanyasının başarısız olduğunu düşünelim. Aynı ürün veya işletmenin bir başka ürünü için gelecekte herhangi bir karar verirken bahse konu olan masraf dikkate alınmamalıdır ve batık maliyet olarak kabul edilmelidir. Üretim işletmelerinde gerçekleşen çeşitli ekipman ve makine masrafları da belirli durumlarda batık maliyete konu olabilmektedir. Örneğin, bir işletmenin yapmış olduğu ekipman ve makine yatırımlarının piyasaya yeni ekipmanlar ile makineler sürülmesi nedeniyle boşa gittiğini varsayalım. Hızla gelişen teknoloji neticesinde modası geçen ve artık işlevsel olmayan ekipman ve makineleri de batık maliyet kapsamına dahil etmek gereklidir. Direkt veya indirekt şekilde işletme personeli için yapılan yatırımlar da geri kazanılamaz. Örnek olarak bir işletmenin yeni bir yazılımı (programı) kendi bünyesine uyarlamak ve personeli yeni yazılımın (programın) kullanılması hususunda eğittiğini farz edelim. İşletme personelinin eğitimi için belirli bir tutarın harcanmasına karşın, daha sonra ilgili yazılımın (programın) firmaya entegrasyonundan vazgeçildiğini ele alalım. Bu durumda, işletme personelinin bahse konu olan yazılımı (programı) kullanabilmesi için yapılan tüm yatırımlar ve harcamalar batık maliyettir (Know-Base, 2021).

Başka bir örnek vermek gerekirse, A firmasının X makinesini üretmek için 200.000 TL'lik bir meblağ ayırdığı düşünülün. X makinesinin %40'ı tamamlandığı esnada ise B firmasının maliyeti daha az ve kullanım alanı daha geniş bir makineyi piyasaya arz ettiğini ele alalım. Bu durumda B firmasının makinesine olan talebin A firmasınınkinden daha fazla olacağı açıktır.

Belirtilen senaryoda, A firması daha üretimini tamamlamadan zarara uğramıştır. Aynı zamanda, tamamlanan %40'lık kısım 80.000 TL tutarlı batık maliyettir. Bahse konu olan harcamaların geri kazanılmasının asla mümkün olmadığı da bilinmektedir.

Farklı bir örnekten yola çıkarsak, bir kişi aracına benzin doldurduğunda aracı kullanmasa bile harcadığı belli meblağın telafisi gerçekleşmez. Bir firmanın iş için temel oluşturma, bina kurma ve makine alma sürecinden işletmenin sona erme sürecine kadar gerçekleşen bütün çıktılarının tekrar elde edilmesi de söz konusu değildir. Tekrar elde edilmesi, bir başka ifadeyle kazanılması mümkün olmayan bu çıktılar ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, dışsal batık maliyet kavramıyla üretim henüz mevcut değilken gerçekleşen yatırım batığı terimi ile vurgulanmaktadır. İkincisi ise, içsel batık maliyet kavramıyla üretim sürecinde ve üretim sona erdiğinde yapılan harcamaların geri alınamayacağını ifade eden husustur (Pehlivanoğlu ve İnce, 2018). Şu karıştırılmamalıdır ki, batık maliyet karar verme aşamasında başvuru bir faktör değil, verilen bir kararın sonucundaki faktördür. Firmalarda yapılan harcamaları, personele verilen maaşları vb. çıktıları geri kazanmaya çalışarak veya hayıflanarak daha büyük bir zarara uğranmaması gerekir. Bu giderlerin doğal ve telafi edilebilir olmayışı batık maliyet kavramına önem atfetmektedir. Batık maliyet halihazırda harcanmış, ancak hiçbir koşulda geri kazanılmayan bir maliyettir. Gelecekteki yatırımlar ve kararlar, geçmiş harcamaların etkisi altında kalmamalıdır (Know-Base, 2021).

Bu noktada en önemli husus ise yanılmamaktadır. Konuyu biraz daha açmamız ve daha detaylı ele almamız gerekirse, daha önce verdiğimiz örnekte A işletmesinin X makinesinin, daha üretim aşamasındayken talep edilmeyeceği öngörülüyordu. Yanılgı olan kısma gelelim: Makine için belli bir zaman, para ve emek sarf edildiği için sonu ne olursa olsun genelde o işi tamamlamak gerektiği düşünülmektedir. Bir başka ifadeyle, emek verilen herhangi bir işin bitirilmesi önemsizdir. Halbuki, bu doğru bir yaklaşım değildir. Daha önce sunduğumuz örnekte A işletmesinin X makinesinin daha üretim aşamasındayken talep edilmeyeceği öngörüldüğü anda üretiminin kesilmesi ve piyasaya sürülmemesi doğru bir analizle en doğru adım olacaktır.

Günlük hayattan örnekler vermek gerekirse, ev için alınan bir eşyanın artık kullanılmaması halinde, hatta işlevi yitirilse dahi bile daha önce para verildiği için genelde atılmasına kıyılmaz. Belirtilen eşyadan vazgeçememe durumu ise evdeki alanı daraltma zararı olarak bireylere geri döner ve yansır. Halbuki artık kullanılmayan ve işlevsiz eşya batık maliyettir. Belirtilen eşya ikinci el olarak satılır ve elden çıkarılırsa batık maliyetin negatif etkisi azaltılacaktır. Batık maliyet konumundaki artık kullanılmayan ve işlevsiz eşyanın hala evde tutulması, evden de yeterli verimin alınmaması sonucunu doğurmaktadır. Başka bir örnekle devam edersek, banyoda seramik üzerine işlenecek desenin tamamlanmasına yakın bir zamanda bozulması, bir başka ifadeyle hatalı işlenmesi halinde yine de ilgili seramik desenini tamamlamak daha cazip gelmektedir. Halbuki, hatalı işlenen seramik deseni batık maliyettir. Seramik deseninin hatalı işlenmesi kararından dönülerek daha iyi görünümlü bir banyoya sahip olma imkanı ve şansı ortadan kalkmaktadır.

Güncel bir örnek de futbol endüstrisinden verilebilir. Bildiğini üzere, Galatasaray 2 Eylül 2019'da Fransa'nın Monaco takımından Radamel Falcao'yu yıllık 5 milyon Euro'ya (Avro) transfer etmişti (Transfermarkt, 2021; BBC News Türkçe, 2019). Galatasaray'da görev yaptığı süre boyunca ise Radamel Falcao sakatlıkları nedeniyle toplam 21 maç kaçırdı ve Süper Lig, Ziraat Türkiye Kupası ile UEFA Şampiyonlar Ligi maçları olmak üzere toplam 22 maçta sadece 11 gol atabildi (Transfermarkt, 2021). Bu performansına karşın, Galatasaray ise Radamel Falcao'yu ancak 4 Eylül 2021'de İspanya'nın Rayo Vallecano kulübüne satmıştır. Zira, Radamel Falcao'ya ödenen yüksek tutarlar bir batık maliyet olarak algılanmasını geciktirmiş ve güçleştirmiştir. Halbuki, Radamel Falcao daha önce duygusal davranılmayarak başka bir oyuncu ile takas edilebilseydi veya farklı bir kulübe satılabilseydi ilgili batık maliyetin bir kısmının elimine edilmesi söz konusu olabilirdi.

III. BATIK MALİYETİN ÖNEMİ VE BATIK MALİYET - FIRSAT MALİYETİ KARŞILAŞTIRMASI

Genel anlamda bir takım hususlara emek, zaman ve para harcadığı için bu hususlar olumsuz devam etmesine rağmen tamamlanması arzu edilmektedir. Ancak, aslında belirtilen hususların o anda bırakılmamasına iktisaden, zaman ve emek olarak çok daha büyük kayıplar söz konusu olabilmektedir. Bu noktada atalarımızın “Zararın neresinden dönülürse kardır” sözüne kulak vermek daha isabetli olurken, “Battı balık yan gider” sözüne kulak vermek çok da akıllıca olmayacaktır. Hiç şüphesiz, batık maliyet kavramını fırsat maliyeti kavramıyla da karıştırmamak gerekir. Örneğin bir sinema bileti aldığımızı ve filmin gösterildiği gece yiyecek-içecek menüsü de alarak sinema salonuna geçtiğimizi düşünelim. Film ise çok kötü çıksın, ancak biz ödediğimiz sinema bileti ve yiyecek-içecek menüsü parası nedeniyle, sinema salonu dışında başka bir faaliyette çok daha güzel vakit geçirme ihtimalimiz varken yine de salonu terk etmiyorsak ve film bitene kadar kalıyorsak burada batık maliyet vardır. Ancak, farklı bir senaryoda aynı gün ve saate denk gelen bir sinema filmi ile tiyatro gösterisi arasında sinema filmi yönünde karar veriyorsak, gitmediğimiz tiyatro gösterisi burada fırsat maliyeti olacaktır.

IV. SONUÇ VE BATIK MALİYET İLE İLGİLİ STRATEJİLER

Bir zarara uğrandığı zaman motivasyonun düşmesi veya hırsla devam etmek sağlıklı olmayacaktır. Peki batık maliyet karşısında ne yapılmalıdır ve nasıl bir strateji benimsenerek hareket edilmelidir? Öncelikle şurada hemfikir olmak zorundayız ki, batık maliyeti önlemek bazen mümkün değildir. Zira batık maliyet, belirli durumlarda doğal ve olması gereken bir harcama olarak karşımıza çıkmaktadır. Batık maliyete değil, ancak isabetli bir şekilde doğru işe karar verilebilir. Dolayısıyla bir iş kurmadan, bir faaliyete başlamadan veya bir makine satın almadan önce fizibilite raporlarına ve saha araştırmalarına başvurmak faydalı olacaktır. Böylece, kar etme-zarar etme durumu hakkında öngörü ve tahminlerde bulunulabilir ve zorunlu harcamalar sonrasında kalkınmayı sağlayacak gelirli işlere karar verilebilir. Batık maliyet karşısında izlenebilecek bir başka efektif strateji ise çıktığı tekrar elde etmeye çalışmamak olacaktır. Bir başka ifadeyle, kaybedilmiş olanı kazanmakla vakit harcanmamalı, o tutar gözden çıkarılmalıdır. Batık maliyetin belirli durumlarda katlanılması gereken mecburi bir gider olarak kabul edilmesi gerekir. Aynı zamanda zarara uğranan eylemin devam ettirilmesinde ısrarcı olmadan belirtilen eylemden vazgeçilmesi gerekir.

Ancak, eğer nihai olarak zararı kurtarabilecek bir duruma geçme söz konusu olabilecek ise zarara katlanılabilir. Örneğin, 2018 yılının ilk çeyreğinde Elon Musk’ın firması Tesla Motors’un zararı 710 milyon Amerikan doları idi. Buna karşın, Elon Musk’ın uzun vadeli bir planı ve firması Tesla Motors’un ilgili zararı karşılayabilecek bir finansal gücü vardı. 2018’in ilk çeyreği itibarıyla 710 milyon Amerikan dolarlık zarar bir batık maliyet idi. Ancak, Elon Musk uzun vadede nihai amacı mat etmek olan fakat oyun esnasında fedalar yapabilmeyen satranç ustalarının uyguladığı strateji ile batık maliyet korkusuna karşı galip gelmiştir. Zira, anlık olarak batık maliyeti düşünmeyip, cesur davranarak uzun vadeye konsantre olmuştur (Şahin, 2018).

Son olarak, batık maliyetle ilgili bir diğer strateji ise ürün değişikliğine gitmektir. Firmalar, batık maliyet söz konusu olduğunda ürün değişikliğine giderek tecrübe edecekleri olumsuz finansal senaryoları elimine edebilirler. Aynı zamanda, söz konusu ürünü satın alacak pazarın değiştirilmesi stratejisinin de uygulanması mümkündür. Benzer şekilde belirli durumlarda teknoloji nedeniyle modası geçen ve batık maliyete konu olan ekipman ile makinenin satılması da opsiyonel stratejiler arasındadır. Hiç şüphesiz, bu durumda daha önce harcanan tüm tutarın geri kazanılması söz konusu değildir. Ancak, belirli bir tutarın tekrar işletmeye kazandırılması ve döndürülmesi söz konusu olacaktır. Batık maliyet tutarının ve oranının yüksek olduğu sektörler ise stratejilerinin bir parçası olarak özellikle finansal yönden güçlü firmalardan

tarafından tercih edilebilir. Zira, batık maliyet tutarının ve oranının yüksek olduğu endüstrilerde girişlerin ve bu endüstrilerde rakiplerin görece az olduğu da bilinmektedir. Batık maliyetin arzu edilmeyen negatif etkilerini minimize etmek için birbirinden farklı çözüm yolları ve alternatifler üretmek de akıllıca olacaktır. En nihayetinde, rasyonellik asla elden bırakılmamalı ve geçmişte yapılan yatırımlara duygusallıkla odaklanmadan bir kararın gelecekte sonuçları üzerine düşünülmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aksel, İ., Arslan, M. L., Kızıl, C., Okur, M. E., Şeker, Ş. E. (2013). Dijital İşletme. Cinius Yayınları. İstanbul.
- Arkes, H. R. ve Ayton, P. (1999). The Sunk Cost and Concorde Effects: Are Humans Less Rational Than Lower Animals?, *Psychological Bulletin*, 125(5), 591-600.
- Arvas, M. A. (2014). İçsel Batık Maliyetler ve Piyasa Yapısı: Sutton'ın Teorik Analizi Üzerine Notlar. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 1, 41-55.
- Bayramoğlu, G. (2020). Sunk Cost Effect: Being a Prisoner of Past Decisions. *Econder International Academic Journal*, 4 (1), 72-93. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/econder/issue/54189/671750>
- BBC New Türkçe. (2021). Falcao: Kolombiyalı Yıldız Futbolcu Radamel Falcao Galatasaray ile 3 Yıllık Sözleşme İmzaladı. *BBC News Türkçe Websitesi*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49560115> (Erişim Tarihi: 17.10.2021).
- Çalık, M. (2021). Karar Verme Açısından Batık Maliyet, Muhasebe ve Finans Alanında Bilimsel Çalışmalar kitabı içerisinde, Efe Akademi Yayınevi, İstanbul, 57-92.
- Heath, C. (1995). Escalation and De-escalation of Commitment in Response to Sunk Cost: The Role of Budgeting in Mental Accounting. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 62(1), 38-54.
- Kızıl, A. ve Kızıl C. (2007). *Accounting: Financial, Cost, Managerial*. Bahar Yayınevi. İstanbul.
- Kızıl, C., Selvi Hanişoğlu, G., Aslan, T. (2019). Kripto Paraların Finansal Piyasalara Etkileri ve Muhasebeleştirilmesi. *Ekin Yayınevi*, Bursa.
- Know-Base (2021). Batık Maliyet Örnekleri. *Know-Base Websitesi*. <https://tr.know-base.net/7576954-sunk-cost-examples> (Erişim Tarihi: 19.10.2021).
- Navarro, A. D. ve Fantiona, E. (2009). The Sunk-Time Effect. *Journal of Behavioral Decision Making*, 22, 252-270. doi:10.1002/bdm.624
- Özkan, M. (2020). Mental Muhasebenin Finansal Yönden Değerlendirilmesi. *Mali Çözüm Dergisi*. 30(161), 27-68.
- Pehlivanoglu, F. ve İnce, M. R. (2018). Batık Maliyet, Potansiyel Rekabet ve Yarışılabilirlik: Denizyolu Taşımacılığı Piyasa Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı: 3, 665-686.
- Şahin, B. (2018). Fırsat Maliyeti ve Batık Maliyet Nedir? *Startup Hukuku Websitesi*. <https://startiphukuku.com/firsat-maliyeti-ve-batik-maliyet-nedir/> (Erişim Tarihi: 20.10.2021).
- Thames, E. A. (1996). The Sunk-Cost Effect: The Importance of Context. *Journal of Social Behavior and Personality*, 11(4), 817-826.

Transfermarkt. (2021). Radamel Falcao. Transfermarkt Websitesi.
<https://www.transfermarkt.com.tr/radamel-falcao/profil/spieler/39152> (Erişim Tarihi: 17.10.2021).

Transfermarkt. (2021). Radamel Falcao – Sakatlık Geçmişi. Transfermarkt Websitesi.
<https://www.transfermarkt.com.tr/radamel-falcao/verletzungen/spieler/39152> (Erişim Tarihi: 17.10.2021).

Yan, X. ve Otto, A.R (2020). Cognitive Effort Investment and Opportunity Costs in Strategic Decisionmaking: An Individual Differences Examination, Personality and Individual Differences, 167, 1-8.

Yáñez, N., Bouzas, A. ve Orduña, V. (2017). Rats Behave Optimally in A Sunk Cost Task, Behavioural Processes, 140, 47-52.

EBEVEYNLERİN OKUL ÖNCESİ EĞİTİMİ TERCİH ETME NEDENLERİ: ZONGULDAK İLİ ÖRNEĞİ

PARENTS' REASONS FOR PREFERRING PRESCHOOL EDUCATION, THE EXAMPLE
OF ZONGULDAK PROVINCE

Leyla ERDOĞAN¹

¹Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi, Eğitim Yönetimi Anabilim
Dalı, Kdz. Ereğli, Zonguldak, Turkey

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4886-2673>

Selda POLAT HÜSREVŞAHİ²

²Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi, Eğitim Yönetimi Anabilim
Dalı, Kdz. Ereğli, Zonguldak, Turkey

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3671-2873>

ÖZET

Okul öncesi eğitim çağı bireyin yaşamındaki en değerli dönemdir, dolayısıyla bu dönemde alınacak eğitim de kritik bir öneme sahiptir. Yapılan bilimsel araştırmalar ve çağdaş eğitim alanındaki uygulamalar; nitelikli, sağlıklı ve istenilen davranışlara sahip nesilleri yetiştirmek için eğitimin çok küçük yaşlarda başlanılmasının gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Fiziksel ve ruhsal açıdan sağlıklı ve ileri görüşlü bireyler yetiştirebilmek için okul öncesi eğitim kurumları ve ebeveynlerin etkili bir şekilde iletişim içine girerek birbirlerinin beklentilerinin farkına varmaları ve ortak bir noktada hemfikir olmaları gerekmektedir. Anne ve babaların okul öncesi eğitime yönelik istekleri değişiklik gösterse de, bu çağın çocuğun gelişiminde çok değerli olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ebeveynlerin 0 – 6 yaş döneminin çocuk açısından çok iyi değerlendirilmesi gerektiğinin farkına varmalarının ve bu yüzden okul öncesi eğitimden faydalanmaları gerektiğinin bilincine varmaları önem taşımaktadır. Bu çalışma ebeveynlerin okul öncesi eğitim tercih etme nedenlerinin incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Bunun yanı sıra ebeveynlerin okul öncesi eğitimden beklentileri de incelenmiştir. Araştırmanın çalışma grubu 2020-2021 Eğitim-Öğretim yılında Zonguldak ili Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı resmi eğitim kurumlarına devam eden 3 - 6 yaş grubu çocukların ebeveynlerinden oluşturmaktadır. Araştırmaya 313 ebeveyn katılmıştır. Araştırmada veriler “Kişisel Bilgiler Formu” ve “Ebeveynlerin Okul Öncesi Eğitimi Tercih Etme Nedenleri Ölçeği” ile toplanmış ve istatistik analiz yapılmıştır. İstatistik analizlerde frekans ve yüzde kullanılmıştır. Bu çalışmada elde edilen bulgular ebeveynlerin okul öncesi eğitimi önemseydiğini ve çocuklarının hayata ilk adımlarında gerekli gördüklerini göstermektedir. Bununla birlikte, ebeveynler okul öncesi eğitimin zorunlu ve ücretsiz olması gerektiğini, düşünmektedir. Ebeveynler okul öncesi eğitim kurumunun evine ya da iş yerine yakın olmasını, öğretmenlerin okul öncesi eğitim programına hakim olmasını ve öğretmenlerin çocuklarına karşı şefkatli olmalarını, kurumun fiziksel koşullarının okul öncesi dönem çocuğuna uygun ve güvenli olmasını, uygulanan eğitim programının çeşitlilik göstermesini ve branş derslerine (İngilizce, jimnastik, tenis, seramik vs) yer verilmesini beklemektedir. Ebeveynlerin okul öncesi eğitimden en önemli beklentilerini çocuklarının ilkokula hazırlıklarını ve sosyal beceriler kazanması oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi eğitim, Ebeveyn tercihleri, Nicel yöntem.

ABSTRACT

The age of preschool education is the most valuable period in an individual's life, therefore, the education that will be received during this period is also of critical importance. Scientific researches and applications in the field of modern education have revealed that it is necessary to start education at a very young age in order to educate the generations with qualified, healthy and desired behaviors. In order to raise physically and mentally healthy and forward-thinking individuals, preschool education institutions and parents need to communicate effectively, be aware of each other's expectations and agree on a common point. Although the wishes of parents for preschool education vary, it is an undeniable fact that this age is very valuable in the development of the child. It is important for parents to realize that the 0 – 6 age period should be evaluated very well for the child and therefore they should benefit from preschool education. This study was conducted to examine the reasons why parents prefer pre-school education. In addition, parents' expectations from pre-school education were also examined. The study group of the study consists of parents of children aged 3-6 who attend official educational institutions affiliated to the Directorate of National Education of Zonguldak Province in the 2020-2021 academic year. 313 parents participated in the study. In the research, the data were collected using the "Personal Information Form" and the "Reasons Why Parents Prefer Preschool Education Scale" and statistical analysis was performed. Frequency and percentage were used in statistical analyses. The findings obtained in this study show that parents care about pre-school education and consider it necessary in the first steps of their children's life. However, parents think that pre-school education should be compulsory and free. Parents expect the preschool education institution to be close to their home or workplace, teachers to have a good command of the preschool education program, teachers to be compassionate towards their children, and the physical conditions of the institution to be suitable and safe. In addition, parents want the education program to be diverse and to have branch lessons (English, gymnastics, tennis, ceramics, etc.). The most important expectations of parents from pre-school education are their children's preparation for primary school and gaining social skills.

Keywords: Preschool education, Parent preferences, Quantitative method.

BULUT BİLİŞİM BAĞLAMINDA EĞİTİM KURUMLARININ YENİDEN YAPILANMASI

RESTUCTURING EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE CONTEX OF CLOUD COMPUTING

Yüksel YURTAY¹

¹Sakarya Üniversitesi,

Bilgisayar ve Bilişim Bilimleri Fakültesi,

Bilgisayar Mühendisliği Bölümü,

Sakarya, Türkiye.

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1814-3432>

¹yyurtay@sakarya.edu.tr, +905055614884

ÖZET

Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin günlük yaşantımızı etkilediği önemli değişim paradigmalarından biride bulut bilişim çözümleridir. Kişilerin ve kurumların teknoloji bağlamında değişen ihtiyaçlarını daha hızlı ve kesintisiz sağlamak durumundadır. Bugün birçok firma e-posta, e-ticaret gibi dinamik alanlarda kurumlar ve organizasyonlar, süreçlerini ve işlemlerini bulut sistemler üzerine taşımaya devam ediyorlar.

Değişim rüzgârından etkilenen ve yeniden organize olma yolunda ilerleyen kurumlardan biride eğitim kurumlarıdır. Yüz yüze eğitimin temel yaklaşımları günümüz öğrenci isteklerini ve öğretmen beklentilerini karşılayamaz durumdadır. Öyle ki, zaman ve konumdan bağımsız olarak bilgiye kesintisiz erişimin sağlanması en önemli istek olarak öne çıkmaktadır. Kesintisiz erişimin ve teknolojik imkânların sağlayabiliyor olması, bulut sistemlerini öne çıkarırken aynı derecede önemli kılıyor. Bulut sistemleri kullanan firmaların ve teknolojiyi kullanan öğrencilerin edindiği deneyimler, eğitim sisteminin bulut platformlarında uyarılma ve uygulama konusunda cesaretlendiriyor. Bulut sistem ve eğitim sistemi arakesitinde eğitim süreçlerinin yeniden yapılandırmasının gereksinimi her geçen gün daha da önem kazanıyor. Bu noktada eğitim sisteminin bulut bilişim bağlamında yeniden organize edilebilmesi eğitim ve öğretim faaliyetlerini müspet yönde etkileyecektir. Örneğin, yöneticiler tüm eğitim faaliyetlerini bulut sistem üzerinden daha hızlı ve kesintisiz olarak yürütebilirler. Eğitim kurumlarının değişim ve gelişim refleksleri artacak, idari ve eğitim süreçleri dijital ortamdan izlenebilir olacaktır. Yöneticiler, biriken verilerin analizi ile değerlendirmeler yapabilir ve geleceğe yönelik öngörülerde bulunabilirler. Eğitim kurumları amaca yönelik eğitim uygulamaları ve etkinliklerinin yanı sıra, güvenilir hizmet platformları aracılığı ile yapay zekâ, veri bilimi gibi alanlarda son yeniliklerin hizmetini sağlayabilirler. Eğitim süreçleri ve öğrenci aktivitelerinin tüm yönlerini ve sonuçlarını daha hızlı izleyebilirler.

Yakın gelecekte eğitim kurumlarının yapılanması ve eğitim süreçleri noktasında farklı arayışlar/çözümler içinde olacağımız açıktır.

Anahtar Kelimeler: Bulut Bilişim, Eğitim Yönetimi, Uzaktan Eğitim

ABSTRACT

One of the important paradigms of change in which scientific and technological developments affect our daily lives is cloud computing solutions. It has to meet the changing needs of people and institutions in the context of technology more quickly and uninterruptedly. Today, many companies, institutions, organizations in dynamic fields such as e-mail and e-commerce continue to move their processes and transactions to cloud systems.

Educational institutions are one of the institutions that are affected by the wind of change and are on the way to reorganization. The basic approaches of face-to-face education cannot meet today's student demands and teacher expectations. In fact, providing uninterrupted access to information regardless of time and location stands out as the most important request. The fact that it can provide uninterrupted access and technological possibilities make it equally important when highlighting cloud systems. The experiences of companies using cloud systems and students using technology encourage the adaptation and implementation of the education system on cloud platforms. The need for restructuring of education processes at the intersection of cloud systems and education systems is gaining more and more importance day by day. At this point, the reorganization of the education system in the context of cloud computing will positively affect education and training activities. For example, administrators can carry out all training activities faster and uninterruptedly over the cloud system. The reflexes of change and development of educational institutions will increase, and administrative and educational processes will be monitored digitally. Managers can make evaluations and make predictions for the future by analyzing the accumulated data. Educational institutions can provide the latest innovations in fields such as artificial intelligence and data science through reliable service platforms, as well as purpose-built educational practices and activities. They can more quickly monitor all aspects and results of educational processes and student activities.

It is clear that in the near future, we will be in search of different solutions in terms of the structuring of educational institutions and educational processes.

Keywords: Cloud Computing, Education Management, Distance Education

UOT 002.2(091)

ƏHMƏD HƏMDİ VƏ “AZƏRBAYCAN” QƏZETİ
AHMAD HAMDİ AND "AZERBAIJAN" NEWSPAPER

Aygün Qubad qızı Əzimova

BDU Jurnalistika fakültəsi

Dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan istiqlalının mücahidləri sırasında özünü təsdiq etmiş, sovet dövrü tədqiqatlarından kənar qalmış, eləcə də müasir araşdırmalarda çox az müraciət olunmuş məfkurəçi şəxsiyyətlərdən biri olan Əhməd Həmdi Qaraağzadənin həyat və fəaliyyəti və “Azərbaycan” (1918-1920) qəzetindəki publisistikası öyrənilir.

Dövrün müxtəlif mətbuat orqanlarında türkçülük, istiqlal idealları ilə yoğrulmuş ictimai-siyasi məzmunlu yazıları ilə çıxış edən alovlu publisistin fəaliyyətinin sovet dövrü tədqiqatlarından kənar qalması səbəblərinə də aydınlıq gətirilir.

Tədqiqatda bu sırada “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 - aprel 1920)” kitabının tərtibçisi Ş. Hüseyinov tərəfindən Əhməd Qaraağzadənin “Azərbaycan” qəzetində dərc olunan əsərlərinin və türkiyəli araşdırmaçı, professor Yusif Akpınarın məlumatlarının toplanıb oxuculara təqdim edilməsi təqdir olunur.

Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə nəşr etdirdikləri “Azəri-Türk” dərgisinin 1928-ci il 20-ci sayında Əhməd Həmdi bəylə bağlı olan məlumatlar–M. Ə. Rəsulzadənin “Əməkdaş haqqında” və nekroloq xarakterli “Əhməd Həmdi mərhum müxtəsər tərcümeyi-hal” məqalələri də öz əksini tapır.

Tədqiqatda Ə. Qaraağzadənin “Açıq söz” qəzetindən “Azərbaycan”a qədər olan fəaliyyəti də izlənilir, yazılarının mövzu dairəsi və analizləri tədqiq olunur və təhlilə cəlb edilir.

İlk dəfə olaraq Əhməd Həmdi publisistikasında istiqlal və hürriyyət, suveren dövlət quruculuğu, erməni seperatizmi və təcavüzkarlığı, daxili-siyasi durum, Azərbaycanda öz müstəmləkəçilik hökmranlığını bərpa etməyə çalışan Qərb və onun havadarlarının təxribatçılıq siyasəti, ordu quruculuğu, iqtisadi problemlər kimi məsələlər təhlilə cəlb edilməklə müasirlik baxımından qiymətləndirilir. Burada həmçinin ədibin xarici və yerli bədxahların diqtəsi ilə ölkəni siyasi oyunlar meydanına çevirmək istəyən müxalif üzvlərinə və mətbuat nümayəndələrinə qarşı əsl vətəndaş mövqeyi diqqətə çatdırılır.

Tədqiqatda Əhməd Həmdinin Qarabağ problemi ilə bağlı dərc etdirdiyi yazılarında bu məsələnin tarixi kökləri, Rusiyanın Qafqasiyada apardığı siyasətin mahiyyəti, Qars faciəsi, Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad hadisələrində o tarixi siyasət ənənəsinin təkrar edilmiş səhifələrinə bir publisist kimi münasibəti də təhlilə cəlb edilir.

Belə bir şəxsiyyətin irsinin araşdırılması tarixi keçmişimizin və dövlətçilik ənənələrimizin öyrənilməsində böyük rol oynayacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan mətbuatı, publisistika, “Azərbaycan” qəzeti, Qarabağ, erməni-daşnak, müstəqillik,istiqlal, türkçülük

ABSTRACT

The article examines the life and journalism activity in "Azerbaijan" newspaper (1918-1920) of Ahmad Hamdi Garaagazadeh, one of the ideologues who proved himself among the mujahideen of Azerbaijan's independence, left out of Soviet-era research, as well as one of the rarely used in modern research.

The reasons why the activity of the ardent publicist, who wrote rich socio-political articles on the ideas of Turkism and independence in various media outlets of the time, were left out of the Soviet period research are also revealed.

The author of the book "Parliamentary reports and comments in the" Azerbaijan "newspaper (November 1918 - April 1920)" Sh. Huseynov praised the collection of Ahmad Garaagazadeh's works published in the "Azerbaijan" newspaper and the presentation of information by Turkish researcher, Professor Yusuf Akpinar.

Information about Ahmad Hamdi Bey in the 20th issue of "Azəri-Türk" magazine published by Turkish emigrants in Turkey in 1928 - M.A. Rasulzadeh's articles "On the employee" and obituary "Brief biography of the late Ahmad Hamdi" are also reflected.

In the study, A. Garaagazade's activity from "Achiq soz" newspaper to "Azerbaijan" is also monitored, the scope and analysis of his articles are involved in research and analysis.

For the first time, Ahmad Hamdi's journalism analyzes issues such as independence and freedom, sovereign state building, Armenian separatism and aggression, the domestic political situation, the provocative policy of the West and its supporters trying to restore its colonial rule in Azerbaijan, army building, economic problems. It also highlights the writer's genuine civic stance against opposition members and members of the media who seek to turn the country into a political playground at the behest of foreign and local villains. The study analyzes Ahmad Hamdi's writings on the Karabakh problem, the historical roots of this issue, the essence of Russia's policy in the Caucasus, his attitude as a publicist to the repeated pages of that historical political tradition in the Kars tragedy, Zangazur, Nakhchivan and Ordubad.

The study of the heritage of such a person will play a major role in the study of our historical past and the traditions of our statehood.

Keywords: Azerbaijani press, journalism, "Azerbaijan" newspaper, Karabakh, Armenian-Dashnak, independence, turkism

Ötən əsrin sonları sovet imperiyasının çöküşü ilə tarixə yazıldı. Azərbaycan Respublikasının yenidən müstəqilliyə qovuşması itirilmiş atributların, üzərinə qadağa qoyulmuş dəyərlərimizin, bir sözlə, tariximizin yeni müstəvidə qiymətləndirilməsi ilə inkişafına da təkan verdi. Sovet dönəmində ideoloji kanonların təsiri ilə təqdim edilmiş bu tarixi mənbənin-mətbuat tarixinin öyrənilməsi, xüsusilə, millətin tarixi və taleyində böyük rol oynamış AXC dövrünün yaradıcıları, yazarları, onların dünyagörüşü, məqsədləri və uğrunda mübarizə apardıkları amalların obyektiv və yeni baxış bucağından araşdırılması bugünkü günümüz üçün aktualıq kəsb etməklə bərabər, həm də zərurətə çevrilmişdir.

Bu zərurət milli müstəqillik və azadlıq, türkçülüymüz uğrunda uzun illər mübarizə apararı tarixi şəxsiyyətlərin və onların iştirak etdikləri mətbuat orqanlarının araşdırılmasına yol açdı. Bu araşdırmalar nəinki tarixi keçmişimizi öyrənməkdə, habelə gələcəyimizi müəyyənləşdirməkdə də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan istiqlalının mücahidləri sırasında özünü təsdiq etmiş, sovet dövrü tədqiqatlarından kənarda qalmış, eləcə də müasir araşdırmalarda çox az müraciət olunmuş

məfkurəçi şəxsiyyətlərdən biri olan Əhməd Həmdi Qaraağazadə irsinin tədqiqi də bugünkü mətbuat tarixinin qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Əhməd Qaraağazadənin mətbu fəaliyyəti, publisistikası haqqında araşdırmalar demək olar ki, yox dərəcəsinədir.

Azərbaycan istiqlal hərəkatının iştirakçısı, Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olan Əhməd Həmdi Qaraağazadə Milli Şuranın “Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında qanun”-na (1918, 19 noyabr) əsasən, Cümhuriyyət parlamentinin tərkibinə “Müsavət və bitərəflər fraksiyasının üzvü kimi daxil olmuşdur. Dövrün müxtəlif mətbuat orqanlarında türkçülük, istiqlal idealları ilə yığılmış ictimai-siyasi məzmunlu yazılarla çıxış edən alovlu publisistin mətbu fəaliyyətinin tədqiqatlardan kənarında qalması acı təəssüf doğurur.

Bu sırada “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 - aprel 1920)” [1; 2] adlı əsər “Azərbaycan parlamentinin tarixinə dair qiymətli kitab” [7] olmaqla yanaşı, həm də Əhməd Həmdinin publisistik məqalələrinin bir hissəsinin toplanıb təqdimi baxımından dəyərli mənbə kimi də qiymətləndirilə bilər. Bu kitabda Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqatçısı Şirməmməd Hüseynov tərəfindən türkiyəli araşdırmaçı, professor Yavuz Akpınarın köməkliyi ilə Əhməd Həmdinin həyatı haqqında əldə edilən məlumatların da təqdim edilməsi gələcək araşdırmalara cığır açmış oldu.

Azərbaycan mühacirlərinin nəşr etdirdikləri “Azəri-Türk” dərgisinin 1928-ci il 20-ci sayında redaktor Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İstanbulda vəfat edən Əhməd Həmdi bəylə bağlı “Əməkdaş haqqında” [6] adlı məqaləsi və nekroloq xarakterli “Əhməd Həmdi mərhum müxtəsər tərcümeyi-hal” [3] yazı böyük şəxsiyyət haqqında ilk tədqiqat kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Əhməd Həmdi bəy haqqında öz düşüncələrini, xatirələrini qələmə alan M.Ə. Rəsulzadə ədiblə ilk tanışlığı, onun həyat və fəaliyyətinin qayəsi barədə məlumat verir. Tərcümeyi-haldan məlum olur ki, əslən acaralı olan ədib Batumda doğulmuşdur. Acaranın əsilzadələrindən olan atası hələ uşaqkən ona həm türk və həm də fransızca təhsil vermişdir. İstanbulla gələn Ə. Həmdi burada türkcə təhsilini davam etdirir.

1917-ci il Rusiya inqilabı illərində Əhməd Həmdi Bakıya gəlir. Bütün Qafqasiya müsəlmanlarının mədəni və siyasi hərəkatının mərkəzi olan Bakı Əhməd bəyin həyatında böyük rol oynayır. İlk olaraq “Açıq söz” qəzetində gürcü dilindən tərcümələr edən ədib sonralar qəzetin yazarlarından biri olur. Böyük ideoloq M. Ə. Rəsulzadə ilə tanışlıq da məhz bu qəzetin redaksiyasında olur. M. Ə. Rəsulzadə “Azəri-Türk” jurnalında dərc etdirdiyi “Əməkdaş haqqında” məqaləsində yazırdı: ““Açıq söz”ün çıxar-çıxmaz gürcü qomşularımız arasında və mətbuatında mühüm bir əks-səda oyandıra bilməsi ancaq Həmdi sayəsində olmuşdu...”. [2, s.543]

Ədib “Açıq söz” qəzetində “Gürcü mətbuatı” rubrikası altında tanınmış gürcü qəzetlərindən Azərbaycanla bağlı seçmə məqalələr tərcümə etməklə bərabər, bəzən bu yazılara münasibət də bildirirdi.

“Açıq söz”ün 118-ci (23 fevral 1916) sayında həmin rubrika altında Tiflisdə çıxan “Saxalxo purseli” qəzetində Zaqatala müsəlmanlarının tarixi keçmişini və müasir həyatını əks etdirən “İnqiloda” [5] sərlövhəli geniş məqaləsinin tərcüməsi təqdim edilmişdir. Digər sayda gürcü mətbu orqanı olan “Dreiba”nın yaranma tarixi və fəaliyyətindən, ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında, eləcə də Qafqaz xalqları arasında sülh və əmin-amanlığında oynadığı roldan bəhs edən “Dreiba”nın əlli illiyi” [4] adlı tərcümə məqaləsi də mövzu və aktualıq baxımından maraqlıdır.

Əhməd Həmdi mətbu fəaliyyəti ilə nəinki Azərbaycanda milli-azadlıq şüurunun formalaşmasında böyük rol oynadı, həmçinin bu ideal uğrunda mübarizəyə də çağırış etdi. “İstiqlal” qəzetinin başlığı altındakı Əhməd Həmdiyə məxsus “İnsanlara hüriyyət, millətlərə müsavət!” şüarındakı məfkurəçilik roluna böyük qiymət verən M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Bu

dövrde məfkurələri bir tərəfdən dini islamçılıq, digər tərəfdən rus demokrasiyi miqyasında sosialistlik olan bəzi münəvvərlər Müsavatın türkçülüyündən və Azərbaycan şüarının elanından diksinmiş ikən, Əhməd Həmdi bu məfkurəni bənimsəmiş və “İstiqlal” qəzetəsinin məsul bir mühərriri olacaq qədər bu qayəyə isinmişdir”. [6]

Müsavat fırqəsinin rəsmi orqanı olan “İstiqlal”da fəaliyyətindən sonra Ə. Həmdi Azərbaycan Məclisi-Məbusanının üzvü və parlamentin mətbu orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin baş yazarlarından-analitiklərindən biri olur.

Qəzetin, xüsusilə, 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci ilin aprel ayına qədərki saylarında onun 40-dan çox maraqlı, analitik yazılarını görə bilərik. O, bu məqalələri “Ə.H.”, “Ə. Həmdi” imzaları ilə qələmə almışdır.

Əhməd Həmdi publisistik janrlardan sənətkarlıqla bəhrələnmişdir. Publisistikasında analitik təhlillərlə ictimai-siyasi, tarixi, dini, hüquqi məsələlərlə bağlı məqalələr daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalələr konkret fakt və hadisələrə, məntiqi fikir və mülahizələrə əsaslanmaqla ideyalar mübarizəsində kəsərli silaha çevrilir. 1917-1920-ci illərin ictimai-siyasi həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Əhməd Həmdi publisistikasında öz əksini tapmasın. İstiqlal və hüriyyət, suveren dövlət quruculuğu, erməni seperatizmi və təcavüzkarlığı, daxili-siyasi durum, Azərbaycanda öz müstəmləkəçilik hökmranlığını bərpa etməyə çalışan Qərb və onun havadarlarının təxribatçılıq siyasəti, ordu quruculuğu, iqtisadi problemlər Əhməd Həmdini düşündürən məsələlər idi.

Əhməd Həmdi 1918-ci ildə istiqlaliyyətini yenidən əldə etmiş Azərbaycan dövlətinin ictimai-siyasi həyatını diqqətlə izləyərək özü də bu tarixi prosesin iştirakçısına və təbliğatçısına çevrilmişdir.

Ə. Həmdi “Azərbaycan” qəzetinin 28 may 1919-cu il tarixli 190-cı sayında dərc olunmuş “Böyük bir gün” məqaləsini milli qürur günümüz olan Cümhuriyyətimizin elan olunmasının ildönümünə həsr etmişdi. Ədib bu tarixi günü müsəlman aləminin müqəddəs günləri ilə əlaqələndirir: “Günlər vardır ki, böyük bir həqiqəti elan etmiş,...böyük peyğəmbərləri doğurmuş,...bütün insaniyyət üçün mövcubi-iftixar olmuş,...kiçik bir millət böyümüş, böyük bir milləti oyandırmış, böyük vətənpərvərlərdən böyük millətlər yetişdirmiş...”. Burada Nuhun bir gün tufana düşməsi təbiətlə bəşər arasındakı mübarizənin tarixi, İsa peyğəmbərin şagirdlərinə dediyi “Sənə sağdan toqat vurarlarsa, sol tərəfini çevir!” sitatı sülh aləminin qapısının açılması kimi təqdim edilir.

Bu “Bir gün”ü bəşəriyyət tarixində, mədəniyyətdə tərəqqi və təkamül meyarı kimi təqdim edən ədib başqa tarixi hadisələrdən misallar da gətirərək qeyd edir ki, bu gün Rusiya itxilal etdi, bu gün Lehistan, Ukranya, Litva, Finlandiya, Sibiriya, Qafqasıya ayrıldı və bir gün gəldi ki, həmin gün türklərin günü oldu:

“Azərbaycan elanı-istiqlal etdi!.....qiymətli olan günlər kiçik millətlərin məsərrət və məhzun günləridir.” [1,s.163]

Əhməd Həmdi 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransının Ali Şurasının qətnaməsilə müttəfiq və birləşmiş dövlətlərin Azərbaycan hökumətini de-fakto səviyyəsində tanınmasını tariximizin böyük bir günü kimi qiymətləndirir. “Azərbaycanın böyük günü” (14 yanvar 1920) məqaləsində qürur hissi ilə göstərir ki, Azərbaycan istiqlalının təsdiqinə qədərki dövr uzun və böyük şərəf və fəzilət tarixi kimi kitaba düşəcək: “Bu gün həqiqətən bir Azərbaycan var, bir də Azərbaycan türkünün beynəldüvəl təsdiq və qəbul edilmiş siyasi, milli bir mövcudiyət və istiqlaliyyəti var!...” [2,s.261]

Bu günü bütün çəkilən əziyyətlərin, keşməkeşli yolların mükafatı adlandıran Əhməd Həmdi hər kəsi qüvvətli bir arzu, hərarətli bir iman ilə hər işdə müvəffəqiyyət qazanmağa səsləyir.

Ədibin haqqın və hüququn təsdiqi adlandırdığı bu tarixi gün 1991-ci ildə yenidən bərpa edildi və dövlətçilik ənənələrinin inkişafında böyük rol oynadı.

Ədibin “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi “Azərbaycan Parlamanının birinci illiyi” (9 dekabr 1919, N340), “1920-ci il” (1 yanvar 1920, N1), “Sərvəqt olmalıdır” (12 yanvar 1910, N10), “İstiqlaliyyətin amilləri və nəticələri” (18 yanvar 1920, N14), “Sovet hökumətinin təklifinə cavab” (19 yanvar 1920, N 15), “İcmali-siyasi” (1 fevral 1920, N20), “Bolşevik təhrikati” (2 fevral 1920, N 21), “Bolşeviklər və biz” (12 fevral 1920, N 30), “Qars məsələsinə dair” (15 fevral 1920, N32), “Türkiyə məsələsi” (19 fevral 1920, N36) “Batım məsələsi” (27 fevral 1920, N41), “Bir ehtiyac” (2 aprel 1920, N 65) və digər məqalələri onun istiqlal savaşında məsləkdaşları ilə birgə addımladığını və necə bir siyasətçi olduğunu təsdiqləyir. Ə. Həmdinin istər Azərbaycanda, istərsə də mühacirətdəki əsərləri AXC dövrü tarixini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Əhməd Həmdi 27 oktyabr 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində qələmə aldığı “Məmləkətimizin halı nasıldır?” məqaləsində bugünkü günümüz üçün də əhəmiyyətli olan çox ciddi bir məsələni gündəmə gətirir. Burada biz xarici və yerli bədxahların diqtəsi ilə ölkəni siyasi oyunlar meydanına çevirmək istəyən müxalif parlament üzvlərinə və mətbuat nümayəndələrinə qarşı əsl vətəndaş mövqeyini görürük: “Bir məmləkətdə müxalifətin qiymət və səmimiyyəti o zaman təsdiq olunur ki, müəyyən və müştərək mənfəətlər iyicə bilindikdən sonra millətin həyatı-siyasiyyə və amali-milliyəsinə prinsip ədd edilən məsələ və mövzularda ixtilaf edilsin”. [2, s.18]

Belə müxalifəti sağlam, ali və mötəbər qəbul edən müəllif sağ və sol müxalifətin pozuculuq fəaliyyətlərini Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı düşmənçilik mövqeyi kimi qiymətləndirir. Müxalif mətbu orqanların isə parlament üsulu ilə idarə olunan və tam şəkildə demokratik qaydalara uyğun fəaliyyət göstərən, eləcə də Parlament kürsüsündə “Mətbuat qanunu” müzakirə edilən hökumətin Nikolay və Əbdülhəmid hökumətləri ilə müqayisəsini “şəxsi təərrüzlər və şəxsi rəqabətlər” kimi xarakterizə edir: “Az-çox müxalif qəzetləri oxuyan və müxaliflərin tənqid və təriflərini eşidənlər də heyrətlər içərisindədir: – Nə olmuş, nə varmış? “Zəhmət sədasi” məmləkəti böyük bir bəla və fəlakət içərisində görüyor. Məmləkət batıyor, hökumət yox, rüşvət alanlar çox, məhkəmələr pozuq, burjualar ciblərini dolduruyor, fəqərəyikasibə soyuluyor. Sağ tərəfdə “İttihad” isə daha böyük vəlvələ çıxarıyor. Bugünkü varlığımız, daxili və xarici siyasətimiz bərbaddır. Bizim dediklərimizə kimsə əhəmiyyət vermiyor. Hər kəs öz cibinin faydasına baxıyor və sairə.” [2, s.18]

Həm problem və həm də məzmunca müasir dövrümüzü də əks etdirən məqalədə ədibin müxalif qüvvələrə ciddi, kəskin və aydın şəkildə cavabı onun publisist qələminin kəsərini göstərir: “...Təəccübdür, bir məmləkətdə parlamentarizm üsuli olduqdan və demokratik bir cümhuriyyətdə bulunduqdan sonra nə üçün hər fərd əqlinə və məntiqinə görə dilini işlətməsin?”

Hökumət göydən enmiş bi şeymidir ki, hər yazı yazanın, hər ağzı işləyənin boş tənqid və təərrüzlərinə məruz qalsın?” [2, s.18]

İstiqlaliyyət mövzusu Əhməd Həmdi publisistikasının ana xəttini təşkil edir. O, Zaqafqasiya cümhuriyyətləri arasında Azərbaycan və Gürcüstanın bir gündə istiqlaliyyətlərinə nail olmalarını alqışlayır, bunu hər iki cümhuriyyətin siyasi həyatı üçün şərəfli bir hadisə kimi qiymətləndirir. Ədib “İstiqlaliyyətin amilləri və nəticələri” (18 Yanvar 1920) məqaləsində Azərbaycan və Gürcüstan ittifaqının Azərbaycanı xristian düşməni, Gürcüstanı ixtilalçı kimi tanımaq istəyənlərə–mənfur qüvvələrə böyük zərbə olduğunu qeyd edir. Zaman keçdikcə Azərbaycanın siyasi xadimləri və Gürcüstan rəhbərlərinin bu siyasi ittifaqın güclənməsi, möhkəmlənməsi yolunda atdıqları addımları təqdir edən ədib ölkəsinin qarşısında daha məsuliyyətli və mədəni fəaliyyət sahəsi açıldığını göstərir: “Azərbaycanın əcnəbi dövlətlərlə

rabitəyə girməsi Azərbaycanın əmniyyətini, tammini, sözünü qüvvətləndirməyə bir vasitə ola biləcəyi kibi, hər dürlü tərəqqi və inkişafına yol açar. Bundan sonra Azərbaycanın maliyyəsi müğləq bir məsələ degil, feli bir amil (*le factur reale*) olmuşdur. Bu gündən etibarən Azərbaycanın maliyyəsi və pulu beynəlmiləl (*directcon*) maliyyata) daxil olmuş hesab olunur”. [2, s.285]

Ədib istiqlaliyyətin nəticələri sırasında Azərbaycandan xaricə gedən səfirlərlə birgə ölkəni tanımaq, inkişafını sürətləndirməyin də mümkünlüyünü qeyd etməklə bərabər, həmçinin əlaqələri genişləndirərək xarici sərmayədarlarla münasibət qurmaq imkanının da yarandığını diqqətə çatdırır. Aydın məsələdir ki, bu da yeni yaranmış Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi ticarət siyasətində və dövlətin büdcə məsələsində böyük rol oynayır. Əhməd Həmdi analitik kimi dövlətin iqtisadi inkişaf sahəsində açılan imkanlardan danışmaqla bərabər, bu məsələlərin dövlət üçün əhəmiyyətini də nəzərə çatdırmağa çalışmışdır. Ədib müstəqilliyin verdiyi ən böyük önəmi –“Xarici düşmən ilə sülh, yaxud hər b etmək bizim üçün tamamilə kəndi ixtiyarımıza” [2, s.18] malik olmağımızı da istiqlalımızın nəticəsi kimi qiymətləndirir.

“Bu da dostluqmu?” (7 aprel 1920)“ məqaləsi ədibin bugünkü günümüzün reallığı, Azərbaycanın tarixən üzleşdiyi çox clddi bir problemə-Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrə qonşu dövlətlərin, eləcə də Gürcüstanın mətbuat orqanlarının qeyri-müəyyən məlumatlarla, təhriflərlə, obyektivlikdən kənar yanaşmasına etirazı idi: “”Borba” ilə bərabər gürcüce intişar edən “Ertoba”, “Sakartvelo”, “Saxalxu saqəə” və “Şroma” qəzetələri...Qarabağ hadisələrini bitərəfanə təhlil və tədqiq edəcəkləri yerdə qurnazcasına təsni etdikləri təqsirlərlə Azərbaycana sərzənişlərdə bulunuyorlar”. [2, s.468]

Qafqaz millətləri arasında çıxma biləcək bütün ixtilafı quru sözlər və boş nəsihətlərlə həll etməyi düzgün yol hesab etməyən Əhməd Həmdi qeyri-müəyyən istinadlardan uzaq olub həqiqəti yazmağı tövsiyyə edirdi:

“Təəssüf olunur ki, Gürcüstan mətbuatı Qarabağ hadisələri üzərində bizi müəyyən bir fakt ilə müttəhim etmiyorlar. Yazdıqları qeyri-müəyyən istinadlardır”. [2, s.468]

Ədib Ermənistan və Gürcüstan qoşunlarının bir-birinə qəsdini də imperializmin Cənubi Qafqazda apardığı siyasi oyunlardan biri kimi qiymətləndirir. Belə bir qarşıdurma yaşayan Gürcüstanın bəzi mətbuat orqanlarının Azərbaycana qarşı ittiham irəli sürməsinə kəskin tənqid edən Əhməd Həmdi gürcü mətbuatından sitat gətirir: “Şimaldan bir bolşevik təhlükəsi var. Cənubdan da iki qonşu dövlət yekdigərlərlə hər b ediyor. Azərbaycan kəndisini nə qədər məsuliyyətli olduğunu fərq edəmiyor, ermənilərlə müharibəyə girişiyor. Bu yazıları yazan mühərrirlərin insan ilk nəzərdə Qafqasiyadan xaric bir məmləkətdə olduqlarını zənn edər”. [2, s.468]

Ədib Şimaldan gələn təhlükədən Ermənistanın qurdcasına sui-istifadəsinə münasibət bidirərək yazır: “Və bu qurdcasına oynanılan oyuna qarşı Azərbaycan qoyuncasına ərzi-mütəvətiyyətli etməli idi? Bu məsuliyyət əqli-səlim sahibi üçün də aşkar bir şeydir ki, kim bu hadisələri qurmuş, kim əlaltı bu planları hazırlayıb da birdən Qarabağ üzərinə saldırmış isə ona aiddir.”Müharibəyə girişən də Azərbaycan degil, Ermənistanın təşkil edib də iləri sürdüyü bandalardır”. [2, s.468]

Əhməd Həmdi Azərbaycanın demokratik bir hökumət olaraq tarixi faktları, gerçək həqiqətləri araşdırmadan mətbuatda özünə yer tapan belə yazılara etiraz olaraq bunu bir imperializm taktikası və diplomatiyası adlandırmasına haqq qazandırır.

Yüz ildən çox keçməsinə baxmayaraq, bu gün də Avropa mətbuatı klassik erməni təbliğatına sahib çıxaraq Azərbaycana qarşı qərəzli, böhtan xarakterli yazılar dərc etməklə imperializm taktikalarını həyata keçirirlər.

Əhməd Həmdinin günümüzün reallığı baxımından böyük maraq doğuran “Bir həqsizlik” (14 aprel 1920, N 74) məqaləsi 1918-1920-ci illər erməni siyasi terorist hərəkatının Zaqafqaziyada törətdikləri islam qətliamı və bu soyqırımlarla bağlı xeyli faktları ortaya qoyur. Məqalədə həmçinin Qars əyalətində islam qətliamı, Ordubad, Qarabağ müsəlmanlarına qarşı həyasızcasına davam edən hərbi hərəkata, erməni-daşnak silahlı quldur dəstələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi basqınlar və kütləvi qırğınlarla bağlı Antant dövlətləri nümayəndələrinin etinasızlığına və onlara olan havadarlığına ədibin münasibəti və analizi bugünkü günümüzlə də səsləşir: “Naxçıvan, Ordubad müntəzəm erməni taborları tərəfindən yaxılıb-yıxılır ikən Paris, Londra və yaxud Nyu-Yorkdan gələn və Ermənistanın nizamilə mütəhəssis olan və müxil Ermənistan üçün məsudi-əməl və niyətlər pərvərdə edən Avropa mütəhəssisləri bu həqayiq faciə, bu vəqayə...hüzuri-qəlb ilə baxdılar.” [2, s.486].

Ermənistan Məclisi-Məbusanında hökumətin rəisinin erməni əsgərlərinin “qəhrəmanlıqından” bəhs etdiyi və Antant dövlətlərinin Zaqafqaziyadakı nümayəndələrinin Ermənistanı təhdid edəcəkləri halda Azərbaycana nəsihətamiz nota göndərmələrinə etiraz edən Əhməd Həmdi yazır:

“Dağılan köylər müsəlman köyləri, imha edilən canlar müsəlman canı, günlərcə süngü və qılınc ucunda taxılan müsəlman qadın və cocuqları olduğu halda əsl xain Ermənistan burada da məzlum oluyor, burada bigünah çıxıyor, ona rəhmət oxunuyor...Məzlum islamı yenə zalim Ermənistan basdırır, məğdur yenə Ermənistan olur”. [2, s.486]

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində də tarixin təkrar olunduğunu, beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən erməni daşnak terror təşkilatlarının dəhşətli cinayətləri və onlara havadarlıq edən Avropa dövlətlərinin imperialist siyasəti ilə üz-üzə dayanaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin apardığı mübarizənin şahidiyik.

Əhməd Həmdi “Azərbaycan” qəzetində Qarabağ problemi ilə bağlı dərc etdirdiyi yazılarında bu məsələnin tarixi köklərini, Rusiyanın Qafqaziyada apardığı siyasətin mahiyyətini, Qars faciəsi, Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad hadisələrində o tarixi siyasət ənənəsinin təkrar edilmiş səhifələrinə bir araşdırmaçı publisist kimi münasibət bildirmişdir. “Vəziyyətə hakim olmalıdır” (31 mart 1920, N64) yazısında təqdim olunan faktlar və analizlər çox maraqlıdır.

Əhməd Həmdi Ermənistanın tarixi bir ənənəsini- Rusiya üçün Qafqaziya üzərində istənilən vaxtda ortalığı atəş və qanla qarışdırmaq vasitəsi olduğunu yaddan çıxarmağın hansı faciələrlə nəticələndiyini faktlarla təqdim edir: “Biz daima şahid olduq ki, Rusiya ilə Qafqaziya arasında birincisinin bütün amali-siyasiyyə və ehtirasatına amil və vasiitə olan ikinci bir millət və məmləkət vardır ki, bu gün də “Ermənistan” namı altında Qarabağ hadisələrini hazırlamış və “bulanıq suda balıq ovlamaq” məharətini tamam vəsaitlə icrayə girişmişdir”. [2, s.445]

Ədib 1905-ci il oktyabr inqilabı zamanında, AXC dövründə Qarabağ hadisələri ilə birgə Zəngəzurda, Qars faciəsində, Naxçıvan və Ordubadda baş verən qanlı fəlakətlərdə erməni daşnakların böyük rolunu bu siyasətin bir üzü kimi təqdim edir. I Dünya müharibəsi dövründə Rusiya-Türkiyə müharibəsində daşnakların fəaliyyətini önə çəkən Ə. Həmdi yazır: “Rusiya namınə Qafqaziyada diktatorluq edən və o tarixdən etibarən müsəlmanlar ilə ermənilər arasında bilainqita vuruşmaların zühuruna bilqəsd təsir edən yenə daşnaklar degilmi idi?” [2, s.445]

Əhməd Həmdi bu məqamda ermənilərə xas olan bir fakta da diqqəti cəlb edir. Şimaldan Rusiya təhlükəsi baş verən zaman ermənilərin dərhal cənubdan qonşu bir hökumət və millətə təcavüzlə onu zəiflətmək kimi planının- məkrli siyasətinin iç üzünü ortaya qoyur. Ədib belə siyasi vəziyyətlərə laqeyd qalmağımızın acı nəticəsini göstərir: “...neçün Qarabağ kimi Azərbaycanın göbəyində bulunan bir yeri xudaya əmanət buraxaraq nəgəhani bir təərrüzə hədəf olmuşuz?” [2, s.446]

Əhməd Həmdi bu məqalədə istiqlalımıza düşmən olan qüvvələr qarşısında məsuliyyətimizi dərk etməyə, bütün mənası ilə “vəziyyəti-siyasiyyəyə hakim” olmağa çağırır.

Əhməd Həmdinin siyasi məzmunlu publisistik yazılarında analitik kimi hadisə və faktlara yanaşması, eləcə də mülahizələri maraqlıdır. “Çiçerinin notası münasibətilə” (8 fevral 1920 N26) məqaləsində Rusiyanın-Sovet hökumətinin xarici siyasətində Azərbaycana qarşı tutduğu istiqamətə aydınlıq gətirən ədib Çiçerinin ittiham xarakterli notasının arxasında gizlənən qaranlıq məsələləri şərh edir: “Minlər, yüz minlərcə türk, bolşevik Rusiyasının boyunduruğu altında, Lenin hökuməti naminə qanlarını, canlarını fəda etdikləri halda Başqırdıstan, Türkiстан, Qırğızıstanın müstəqil bir hökumətləri varmıdır? Xayır! Bunlar həp birər alət, vasitə olmuşlar. Beynəlmiləl inqilab, beynəlmiləl şüarlar naminə qurban olub getmişlərdir”. [2, s.317]

Sovet Rusiyasının Azərbaycanla etilaf qurmaq əvəzinə öz çirkin siyasətilə onu özünə tabe etməyə çalışmasına, Çiçerinin Azərbaycan-İngiltərə münasibətlərini pozmasına və istiqlaliyyətimizin Denikin təhlükəsi ilə təhdidinə kəskin qələmi ilə cavab verir : “Azərbaycan xaricdən rəçtəyə möhtac degildir. Azərbaycan türkligi, kəndi qanı və canı bahasına əldə etdiyi bir səadəti doğrudan-doğruya mühafizəyə də müqtədir. Doğrudan-doğruya onun uğrunda canını fəda etməyə hazırdır”. [2, s.317]

“Azərbaycan” qəzeti ilə əməkdaş olduğu dövrdə müntəzəm olaraq beynəlxalq ictimai-siyasi prosesləri bir politoloq kimi izləmiş ədib baş verən hər bir hadisəni, yeniliyi obyektiv və qərəzsiz şəkildə təhlil etmiş, hər bir problemə öz münasibətini bildirərək əsas qayəsində-türkçülük, azərbaycançılıq ideyalarına hər zaman sadıq qalmışdır.

Göründüyü kimi, AXC dövründə tarixi proseslərin gedişində önəmli rol oynayan, hadisələrin və faktların açılmasında və izahında mühüm işlər görən şəxsiyyətlər sırasında Əhməd Həmdinin ictimai, siyasi və ədəbi yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər həm də mətbuat tariximizin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu onun yaşadığı dövrü və mühiti daha dolğun və düzgün əks etdirməklə yanaşı, əldə olunan təcrübədən daha səmərəli şəkildə faydalanmağa, müsbət ənənələrin qorunub saxlanılmasına da yaxından kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 - aprel 1920)” (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Ş. Hüseynov). 3 cildə, II c, Bakı: Qanun, 2016, 551 s.
2. “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 - aprel 1920)” (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Ş. Hüseynov). 3 cildə, III c, Bakı: Qanun, 2017, 559 s.
3. Əhməd Həmdi mərhum müxtəsər tərcümeyi-hal. “Azəri-Türk” jurnalı, 15 noyabr 1928, N20
4. Qaraağazadə Ə. H. “Dreiba”nın əlli illiyi” “Açıq söz” qəz., 13 mart 1916-cı il, N 131.
5. Qaraağazadə Ə. H. İnqiloda. “Açıq söz” qəz., 23 fevral 1916-cı il, N 118.
6. Rəsulzadə M. Ə. Əməkdaş haqqında. “Azəri-Türk” jurnalı, 15 noyabr 1928, N20
7. Rüstəmov Solmaz-Tohidi. Azərbaycan parlamentinin tarixinə dair qiymətli kitab. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2016-cı il 4 mart.

TÜRKİYE’NİN KIYI BÖLGELERİNDE NÜFUSUN DEĞİŞİMİNE GÖÇLERİN ETKİSİ: ANTALYA İLİ ÖRNEĞİ

THE EFFECT OF MIGRATIONS ON THE CHANGE OF THE POPULATION IN
TURKEY’S COAST AREAS: EXAMPLE OF ANTALYA PROVINCE

Veysi GÜNAL

Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1946-2187>

ÖZET

Yerleşmelerin sahip oldukları toplam nüfuslarının değişiminde çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Bu değişimin başlıca ve en önemli etkeni doğum ile ölüm arasındaki farktan oluşan doğal artış olurken, idari değişim ve göçler de önemli unsurlar olabilmektedir. Bu çalışmada da Antalya il nüfusunun ortaya çıkmasında iç göçlerin katkısı ele alınmaktadır. Bu bağlamda 1975-2018 yılları arasında ilin almış olduğu iç göçlerin ne oranda ve ne şekilde nüfusun artışında etkili olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Göçlerin il nüfusuna katkısının boyutu çeşitli değişkenler bağlamında ele alınabilmektedir. Bu amaçla ilin aldığı, verdiği ve net göç miktarları önem kazanmaktadır. Buna göre değerlendirildiğinde, sahip olduğu sosyo-ekonomik faktörlere bağlı olarak, ilin tüm dönemler boyunca verdiğiinden daha fazla göç aldığı, başka bir ifade ile net göç miktarının pozitif olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte özellikle 1985 yılından itibaren, turizm sektöründeki gelişmelerin önemli bir sonucu olarak, net göç miktarı ve net göç hızının artmaya başladığından bahsedilebilir. Örneğin 1985-1990 döneminde ilin aldığı göç 123.737, verdiği göç 41.000 ve net göç de 82.737 olmuştur. Bu oranlar 1995-2000 arasında sırasıyla 171.982, 81.525 ve 90.457 olmuştur. Öte yandan bazı değişkenlere bakıldığında göçün etkisi daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim ilin aldığı göç miktarındaki yıllık artış hızı, bazı yıllar hariç, genellikle verdiği göç, net göç miktarı ve ilin toplam nüfusundaki yıllık artış hızından daha yüksek değerlere sahip olmuştur. Örneğin 2017-2018 döneminde Antalya ilinin toplam il nüfusundaki yıllık artış hızı %25.87 olurken, aldığı göçün artış hızı ise %94.94 olmuştur. Bunun yanında alınan göçün toplam il nüfusundaki payı da yapıyı ortaya koymada önem kazanmaktadır. Buna göre Antalya il nüfusu içinde göçlerin payını 1985-2000 dönemlerinde %10 civarı iken, 2008'den itibaren %4 civarında seyretmektedir. Günümüzdeki bu oranlar Türkiye ortalamasına yakındır. Nitekim 2018 yılında Türkiye nüfusu içinde iç göçlerin payı %3.73 olurken, Antalya ilinde %3.95 olmuştur. Öte yandan Türkiye'de iller arasında meydana gelen iç göçlerin toplamında (3.057.606) Antalya ilinin aldığı toplam göçün (95.920) payı %3.14 olmuştur. Göçler aynı zamanda nüfusun yerel/göçmen olma özelliğini de önemli oranda etkilemiştir. Nitekim 1935 yılında il nüfusunun %3.17'si başka ilde doğanlardan oluşurken, 2018 yılında %42.08'e kadar ulaşmıştır. Bu oranlar iç göçlerin toplam il nüfusuna yaptığı etkiyi belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Antalya, Nüfus, Nüfus Coğrafyası, Nüfus Değişimi, İç Göçler

ABSTRACT

Various factors affect the change of the total population of the settlements. While the main and most important factor of this change is the natural increase caused by the difference between birth and death, administrative changes and migrations can also be important factors. In this study, the contribution of internal migration in the population of Antalya is discussed. In this context, it has been tried to be determined how and in what way the internal migrations have influenced the development of the population between 1975-2018. The extent of the contribution of migration to the provincial population can be considered in the context of various variables. For this purpose, migrations received, given and net migration gains importance. When evaluated according to this, it is understood that depending on the socio-economic factors the province has, Antalya receives more immigration than it gives. In other words, the net migration amount was always positive. However, it can be mentioned that the net migration amount and net migration rate have started to increase especially since 1985, as a significant result of the developments in the tourism sector. For example, received migration in the period 1985-1990 was 123.737, given migration 41.000 and net migration 82.737. These rates were between 1995 and 2000, respectively 171.982, 81.525 and 90.457. Looking at some variables, the effect of migration is better understood. As a matter of fact, the annual rate of increase in the amount of received immigration has generally been higher than the number of immigration, net migration rate and annual increase in the total population of the province, except for some years. For example, in the 2017-2018 period, the annual rate of increase in the total provincial population of Antalya was 25.87%, while the rate of increase in the received immigration was 94.94%. In addition, the share of migration in the total provincial population gains importance in revealing the structure. According to this, while the share of migrations in Antalya province population was around 10% in 1985-2000 periods, it has been around 4% since 2008. These rates are today close to the average in Turkey. While the share of internal migration in the Turkey population (2018) was 3.73%, the share in the Antalya province was 3.95%.

Keywords: Antalya, Population, Population Geography, Population Change, Internal Migration

YENİ İNŞA EDİLEN ŞANLIURFA ARKEOLOJİ VE MOZAIK MÜZELERİNİN ŞANLIURFA TURİZMDEKİ YERİ

THE PLACE OF NEW BUILT SANLIURFA ARCHEOLOGY AND MOSAIC MUSEUMS IN SANLIURFA TOURISM

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet AKBIYIK

Harran Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu -Turizm İşlermeciliği Bölümü
Şanlıurfa-Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-5139-8384

ÖZET

Geçmiş dönemde yaşamış insanlara ait kültürel-sosyal vs. birçok öğeyi bünyesinde barındıran nesnelerin sergilendiği. Müzeler 21. yüzyılda kültür turizminin yapı taşlarından birini teşkil etmektedir. Müzelerin turizm ile olan bağı geçmişten günümüze artarak devam etmektedir. Gelişen ve değişen dünya ve turizm algısı, teknolojik gelişmeler vb. nedenlerle müzelerin önemi artmıştır. Günümüz dünyasında müzelerin ülke turizm ekonomisine katkısı artarak devam etmektedir. Şanlıurfa sahip olduğu kültürel miras ve tarihi geçmişi düşünüldüğünde müzeler bu değerlerin aktarılmasında önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmanın amacı: ismi ve yeri değişen Şanlıurfa arkeoloji ve mozaik müzesi sahip olduğu yeni konum (Balıklıgöl platformu) itibarıyla de Şanlıurfa turizmindeki yerini ve önemini tespit etmektir.

Şanlıurfa'da bir müze açılması fikri 1948 yılında oluşmaya başlamış ve 1956 yılında müze için Şehit Nusret İlkokulu'nda bir yer ayrılarak eserler burada depolanmıştır. Müze için ayrılan bu mahallin yeterli olmaması ve yörenin binlerce yıllık tarihini belgeleyen zengin kültür varlıklarını sergileme ihtiyacı için 1965 yılında Şanlıurfa merkez Şehitlik mevkiinde, 1500 m²'lik bir alan üzerinde müze binasının inşaatına başlanmıştır. Şanlıurfa Müzesi 1969 yılında ziyarete açılmıştır. Ancak Şanlıurfa'nın Arkeolojik potansiyeli göz önüne alındığında müze binasının mevcut haliyle sergi salonları ve depoları yetersiz kaldığı görüldüğünden, Şanlıurfa'nın turizminin kalbi durumundaki Balıklıgöl ve Şanlıurfa kalesine yakın bir yerde 60 bin dönümlük arazi üzerinde 29 bin m²'lik kapalı alanda 3 katlı yeni "Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi", Halepli Bahçe'de ortaya çıkan mozaiklerin sergileneceği 5 Bin m²'lik alanda " Mozaik Müzesi" ve her iki müze arasında da deneysel arkeolojik çalışmaların da yapılabileceği Arkeopark 24 Mayıs 2015 tarihinde ziyarete açılmıştır.

Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi sergi salonlarında kronolojik olarak önce Paleolitik Döneme ait yüzey buluntuları ve canlandırmalar, Neolitik Döneme tarihlenen İnsan boyutlarında yapılmış dünyanın en eski heykeli "Balıklıgöl Adamı", Dünyanın en eski tapınağı Göbekli Tepe kazı buluntuları ve canlandırmaları, Nevalı Çori Tapınağı, Kalkolitik, Tunç, Demir, Helenistik, Roma, Bizans ve İslami dönemlerine ait en önemli eserler sergilenmektedir. Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi Neolitik Dönem eserleri açısından dünya müzeleri arasında önemli bir yere sahiptir. Dünyanın en eski tapınağı Göbekli Tepe'ye ait eserler Şanlıurfa Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir. Ayrıca Savaşçı Amazon Kadınlarının dünyada ilk olarak mozaığe resmedilmiş hali Şanlıurfa Mozaik Müzesinde sergilenmektedir.

Şanlıurfa arkeoloji ve mozaik müzesi eski yerindeki müzeye 2012 yılında 21.506 kişi, 2013 yılında 22.289 kişi, 2014 yılı 1104 kişi (Taşınma işlemleri yapılmış) 2015 yılı 49.649 kişi (7 ayda) 2016 yılında 83.766 kişi 2017 yılında 83.089 kişi 2018 yılında 132.908 2019 yılında

250.835 kişi 2020 yılında (Pandemi Süresinde)185.426 kişi ziyaret etmiştir. Müzeye gelen ziyaretçi sayısındaki artış ve memnuniyetleri önemli bir şekilde artmıştır.

Anahtar kelime: Şanlıurfa, Müze, Turizm, Kültür Arkeoloji.

ABSTRACT

Cultural-social etc. belonging to people who lived in the past. where objects containing many elements are exhibited. Museums constitute one of the building blocks of cultural tourism in the 21st century. The connection of museums with tourism continues to increase from the past to the present. Developing and changing world and tourism perception, technological developments etc. For these reasons, the importance of museums has increased. In today's world, the contribution of museums to the country's tourism economy continues to increase. Considering the cultural heritage and historical past of Şanlıurfa, museums have an important place in transferring these values.

The purpose of this study: Şanlıurfa archeology and mosaic museum, whose name and location has changed, is to determine its place and importance in Şanlıurfa tourism in terms of its new location (Balıklıgöl platform).

The idea of opening a museum in Şanlıurfa started to emerge in 1948, and in 1956 a place was reserved for the museum in the Martyr Nusret Primary School and the works were stored here. The construction of the museum building on an area of 1500 m² was started in 1965 in Şanlıurfa's central Şehitlik location, in order to avoid the need to exhibit the rich cultural assets documenting the thousands of years of history of the region. Şanlıurfa Museum was opened to visitors in 1969. However, considering the archaeological potential of Şanlıurfa, the exhibition halls and warehouses of the museum building are insufficient in its current state, and a new 3-storey new building on a closed area of 29 thousand m² on a 60,000-decare land close to Balıklıgöl and Şanlıurfa castle, which is the heart of Şanlıurfa's tourism. Şanlıurfa Archeology Museum", "Mosaic Museum" on an area of 5 thousand m² where the mosaics unearthed in Aleppo Garden will be exhibited, and the Archeopark, where experimental archaeological studies can be carried out between both museums, were opened to visitors on May 24, 2015.

In the exhibition halls of Şanlıurfa Archeology Museum, chronologically, surface finds and reenactments from the Paleolithic Period, the world's oldest human-sized statue "Balıklıgöl Man" dating to the Neolithic Period, the oldest temple in the world Göbekli Tepe excavation finds and reenactments, Nevali Çori Temple, Chalcolithic, Bronze, The most important works belonging to the Iron, Hellenistic, Roman, Byzantine and Islamic periods are exhibited. Şanlıurfa Archeology Museum has an important place among the world museums in terms of Neolithic Period artifacts. Artifacts from Göbekli Tepe, the oldest temple in the world, are exhibited in Şanlıurfa Archeology Museum. In addition, the first mosaic depiction of the Warrior Amazon Women in the world is exhibited in the Şanlıurfa Mosaic Museum.

Şanlıurfa Archeology and Mosaic Museum in its old place 21,506 people in 2012, 22,289 people in 2013, 1104 people in 2014 (Relocations were made) 49,649 people in 2015 (in 7 months) 83,766 people in 2016 83,089 people in 2018 132,908 people in 2018 250,835 people in 2019 In 2020 (During the Pandemic), 185,426 people visited. The increase in the number of visitors to the museum and their satisfaction have increased significantly.

Keywords: Şanlıurfa, Museum, Tourism, Culture, Archeology

USA - TURKEY STRATEGIC PARTNERSHIP (2018-2021)

ABŞ - TÜRKİYƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞI (2018-2021)

Nurdan ASADOVA

Baku State University, History, New and modern history of the countries of Europe and America, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2952-4863>

ABSTRACT

In the 21st century, the United States of America-Turkey relationship has transcended the limits of a political and military alliance, evolving into a strategic partnership that comprises not only political but also social, cultural, economic spheres. The vision of a model partnership has further developed USA-Turkey relations.

In particular, the last a few years have seen a number of improvements in USA-Turkey strategic partnership. For instance, one of the most important events in this direction was the signing of a joint statement on the USA-Turkey strategic partnership in 2018. With this joint statement, the United States of America and the Republic of Turkey, as allies and strategic partners, reaffirmed their mutual and unequivocal commitment to each other's security and defense. Both countries reiterated their resolve to fight against DAESH, PKK, Al Qaeda, and all other terrorist organizations and their extensions. As well as the USA and Turkey reaffirmed their commitment to the preservation of the territorial integrity and national unity of Syria.

One of the most necessary issues straining USA-Turkey relations in recent years has been the S-400 problem. Thus, on December 14 2020, in response to Turkey's purchase of S-400 missile systems from Russia, the United States of America imposed sanctions on Turkey. Turkey has said it "condemns and rejects" USA sanctions. The result of the S-400 missiles for Turkey was the withdrawal of F-35 jets from the joint production and sales program by the United States of America.

In this summer, one of the significant events in the development of USA-Turkey relations took place. Thus, in June 2021, Joe Biden and Recep Tayyip Erdogan met at the NATO Summit in Brussels the capital of Belgium. The most intense issues in USA-Turkey relations (PYD-YPG, FETÖ, S-400) were discussed again. As for how United States of America-Turkey relations will continue in the future, it became clear from the comments made after the meeting that both countries are willing to develop these relations.

Keywords: The United States of America, Turkey, partnership, relations

XÜLASƏ

21-ci əsrdə ABŞ-Türkiyə münasibətləri siyasi və hərbi ittifaqın hüdudlarını aşaraq tək-cə siyasi deyil, həm də sosial, mədəni, iqtisadi sahələri özündə birləşdirən strateji tərəfdaşlığa çevrildi. "Model ortaqlıq" ABŞ-Türkiyə əlaqələrini daha da inkişaf etdirdi.

Xüsusilə, son bir neçə ildə ABŞ-Türkiyə strateji tərəfdaşlığında bir sıra irəliləyişlər baş verdi. Məsələn, bu istiqamətdə ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri, 2018-ci ildə ABŞ-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı ilə bağlı ortaq bir bəyanatın imzalanması oldu. Bu ortaq bəyanatla ABŞ və Türkiyə Respublikası müttəfiq və strateji tərəfdaşlar olaraq, bir-birinin təhlükəsizliyi və

müdafiəsinə qarşılıqlı və birmənalı bağlılığını təsdiqlədilər. Hər iki ölkə DAƏŞ, PKK, Əl - Qaidə və digər bütün terror təşkilatlarına və onların törəmələrinə qarşı mübarizə aparmaq əzmini bir daha bəyan etdilər. ABŞ və Türkiyə Suriyanın ərazi bütövlüyü və milli birliyinin qorunub saxlanılmasına sadıq olduqlarını bir daha təsdiqlədilər.

Son illərdə ABŞ-Türkiyə əlaqələrini gərginləşdirən ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri də S-400 problemi olmuşdur. Belə ki, 14 dekabr 2020-ci ildə Türkiyənin Rusiyadan S-400 raket sistemləri almasına cavab olaraq ABŞ Türkiyəyə qarşı sanksiyalar tətbiq etmişdir. Türkiyə isə ABŞ sanksiyalarını "qınadığını və rədd etdiyini" bildirmişdir. S-400 raketlərinin Türkiyə üçün nəticəsi ABŞ tərəfindən F-35 reaktivlərinin orta q istehsalından və satış proqramından çıxarılması olmuşdur.

Bu ilin yayında isə ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin inkişafındakı əhəmiyyətli hadisələrdən biri baş verdi. Belə ki, 2021-ci ilin iyununda Belçikanın paytaxtı Brüsseldə keçirilən NATO sammitində Co Bayden və Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında görüş oldu. ABŞ-Türkiyə münasibətlərini gərginləşdirən əsas məsələlər (S-400, PYD-YPG, FETÖ) yenidən müzakirə edildi. ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin gələcəkdə necə davam edəcəyinə gəlincə, görüşdən sonra edilən şərhərdən aydın oldu ki, hər iki ölkə bu əlaqələri inkişaf etdirmək istəyindədir.

Açar sözlər: Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə, tərəfdaşlıq, münasibətlər

INTRODUCTION

The beginning of American-Turkey relations dates back to the Ottoman period, reaching the level of alliance relations between the two countries coincides with the Cold War. Since the 21st century, strategic partnership of USA and Turkey has become significant. However, these relations have not always developed at the same level and at different times have been reflected in the alliance between the two countries, as well as different thoughts and tensions.

S-400 PROBLEM IN USA-TURKEY RELATIONS

Since the beginning of 2017, Turkey's decision of buying the S-400 defense system from Russia has escalated multi-level tensions in USA-Turkey relations and affected the strategic partnership.

In a protocol released by the Republic of Turkey on April 11, 2017, it was stated that The United States did not agree to the sale of the Patriot system, so it would buy a \$ 2.5 billion S-400 anti-ballistic missile system from Russia [1].

Turkey's choice of S-400 made by Russian for its air defense system has caused concern in the United States. The United States has declared the S-400 a condition for the F-35, one of Turkey's joint producer and despite of Ankara's protests, it has made tough its positions instead of changing it. At the same time, USA Assistant to the President M. Pence, USA Secretary of State M. Pompeo and others expressed opinions issue. Seeing Turkey's determination of not giving up, both wings of the US Congress decided to suspend the F-35 project for Turkey. A few months later, President Donald Trump confirmed this law [3; 79-80].

On May 16, 2017 the meeting of President R.T.Erdogan and President D.Trump took place in the White House, where the USA president pointed out: "We have always had good relations with Turkey and we are going to continue them in future" [4; 5].

JOINT STATEMENT ON STRATEGIC PARTNERSHIP

One of the most important events in USA-Turkey strategic relations was the signing of a Joint Statement on Strategic Partnership between the two countries in 2018. Thus, the United States and the Republic of Turkey, as strategic partners, reaffirmed their mutual and unequivocal commitment to each other's security and defense. As NATO allies and strategic partners for more than 65 years, the two countries have noted that, they value their relationship to advance their common goals and interests, as well as to promote democracy, the rule of law and individual freedoms around the world.

The United States of America and Turkey have stated that "based on our long-term alliance, we reaffirm our commitment to address necessary issues in our bilateral relations. Our common purpose is a global one, which includes many critical issues ranging from the fight against terrorism, countering proliferation of weapons of mass destruction, bringing lasting peace and stability to the Middle East including in Syria and Iraq, ensuring energy security and combatting radicalism, violent extremism and Islamophobia".

The United States of America and the Republic of Turkey reaffirmed their determination to work together to combat all forms and manifestations of terrorism. USA and Turkey have reiterated their determination to fight against DAESH, PKK, Al Qaeda and other terrorist organizations and their extensions. They said their countries recognized their right to defend themselves against terrorist threats that targeted their people directly.

The United States of America and the Republic of Turkey reaffirmed their commitment to the preservation of the territorial integrity and national unity of Syria. They said they would resolutely oppose all attempts to bring about demographic change in Syria and work hard to coordinate the country's stabilization. Recognizing that the Syrian crisis can only be resolved politically and requires a real political transition, USA and Turkey have agreed to accelerate cooperation to achieve this outcome within the framework of UN Security Council Resolution 2254 and the Geneva Process [6].

BILATERAL MEETING BETWEEN THE PRESIDENTS OF THE TWO COUNTRIES IN 2019

In 2019, a bilateral meeting was held between Recep Tayyip Erdogan and Donald Trump. The presidents' wives and other officials also attended the meeting. Before the meeting, president of the United States of America said that he had a personal friendship with the President of the Turkey and was honored to meet him at the White House with his wife Emine Erdogan.

R.T.Erdogan highlighted that the Turkey side was angry with the decision of the U.S House of Representatives on October 29 on the so-called "Armenian genocide" and it could have a very negative impact on relations between two countries: "Turkey supports a joint dialogue on this issue and the opening of archives". It should be noted that the resolution on the "Armenian genocide" was proposed by Democrat Robert Menendez in the Committee on Foreign Affairs.

Speaking at a news conference after the meeting, Donald Trump noted he considered the right decision the withdrawal of USA troops from Syria. Trump also spoke about the \$100 billion trading volume, F-35 and S-400 during the meeting with Erdogan. He also stressed that successful results have been achieved in the fight against ISIS together with Turkey: "Turkey is a USA ally and strategic partner in NATO. We had a productive meeting with Erdogan. Turkish and American officials are working hard to resolve the F-35 issue.

Recep Tayyip Erdogan told about sincere talks on the issues on the agenda: "We stressed the importance of the fight against ISIS, a terrorist organization. We both reaffirmed our mutual will to fight terrorist organizations that threaten our national security. "We can solve the problems we face with the S-400 air defense systems and the F-35 program only through dialogue." Erdogan also noted that about 2,200 ISIS militants are being held in prisons in Turkey today, as well as in detention centers in Turkish-controlled areas of Syria. "Turkey is determined to turn a new page in its relations with the United States," Erdogan said. Ankara and Washington are close partners. Some circles sympathetic to PKK terrorists are concerned about the Turkey-USA agreements on the situation in northeastern Syria. We are committed to agreements with the United States for a long-term solution to the Syrian crisis. Therefore, both countries can work together to completely eliminate the threat of ISIS. Our countries contribute to peace and stability in Syria".

At the same time, it should be noted that despite the statements of both leaders, information on the exact details of the meeting between Trump and Erdogan is still very limited. In this regard, the meeting can be considered a start. This meeting can be considered important in terms of studying the positions of the parties, as well as the harmonization of these positions [5].

THE MEETING OF JOE BIDEN AND RECEP TAYYIP ERDOGAN DURING THE NATO SUMMIT

In the summer of 2021, one of the significant events in the development of USA-Turkey relations took place. Thus, in June, Joe Biden and Recep Tayyip Erdogan met at the NATO Summit in Brussels the capital of Belgium. This meeting between the Biden government and Turkey, which could affect the next few years, highlighted several parameters in USA-Turkey relations. Firstly, was the reconstruction of the theoretical framework for defining bilateral relations. Secondly, was whether bilateral relations were in line with reality. Biden's statements were aimed at solving the problems with Turkey. The most intense discussion of USA-Turkey relations was over disagreements on untrue issues. These issues are PYD-YPG, FETÖ, S-400, which have been raised again. In his meeting with Joe Biden, Erdogan also touched on the United States' disregard for the CAATSA (Countering America's Adversaries Through Sanctions Act). The heads of state said that the ministries would be in touch in this regard. Therefore, some problems are expected to be mitigated in the coming period. As for how USA-Turkey relations will continue in the future, it became clear from the comments made after the meeting that both countries are willing to develop these relations. If Turkey and the United States of America can reach some agreement on these three parameters, then clear solutions to other problems will emerge [2].

CONCLUSION

Since the beginning of the 21st century, especially since the Justice and Development Party (AKP) came to power in Turkey, USA-Turkey strategic relations have further developed. As well as, despite the occasional disagreements and tensions between the two countries in the political sphere, all these aspects did not lead to a complete severance of strategic relations between the United States of America and Turkey.

REFERENCES SECTIONS

1. “Barış Pınarı” əməliyyatı: Türkiyə-ABŞ münasibətləri son 10 ildə necə dəyişib?
<https://www.bbc.com/azeri/international-50261599>
2. NATO Sammiti və Türkiyə-ABŞ münasibətləri.
<https://www.trt.net.tr/azerbaycan/program/2021/06/18/nato-sammiti-v-turkiy-abs-munasib-tl-ri-1660203>
3. Örmeci O. Türk – Amerikan İlişkilerinde 8 Büyük Kriz.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1469531>
4. The Relations between the Republic of Turkey and the United States of America at the Present Stage. E.Makaradze, B.Makaradze. Journal of International Relations and Foreign Policy June 2018, Vol. 6, No. 1, pp. 1-6
5. Tramp-Ərdöğan görüşü: ABŞ-Türkiyə münasibətlərində nə dəyişəcək?
<https://ona.az/az/tehlil/tramp-erdogan-gorusu-abs-turkiye-munasibetlerinde-ne-deyisecek-tehli%CC%87I-18006>
6. Türkiyə-ABŞ Strateji Tərəfdaşlığa dair Birgə Bəyanat.
<https://az.usembassy.gov/az/joint-statement-turkey-u-s-strategic-partnership-az/>

COVID-19 PANDEMIYASININ EKOLOJİ CƏHƏTDƏN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ECOLOGICAL ASSESSMENT OF THE COVID-19 PANDEMY

Gülgün Qasımova İlqar

Bakı Dövlət Universiteti , SABAH , Coğrafiya müəllimliyi , Bakı , Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2767-5051>

XÜLASƏ

Covid-19 virusu 2019. İlin dekabr ayında Çinin Wuhan əyalətində dəniz məhsulları bazarında yoluxma baş verməsi ilə özünü göstərmişdir. Daha sonra isə pandemiya halını alaraq bütün dünyada yayılmışdır. Bugünədək ümumilikdə Koronavirusa yoluxanların sayı 126 751 929 nəfəri ötmüşdür. Dünyanı sarsan bu pandemiya sadəcə insanların sağlamlığına təsir göstərmir. Eləcədə bir çox ekoloji cəhətdən təsirləri mövcuddur. Aparılan ekoloji monitorinqlərdə bu təsirləri təsdiqləməkdədir. Burada ekoloji cəhətdən həm müsbət həmdə mənfi cəhətlər vardır. Ümumilikdə Covid -19 pandemiyası havanın keyfiyyətinin yaxşılaşması , karbon-dioksid emissiyasının azalması, səs-küy və suyun çirklənməsinin azalması , eləcədə turizm və nəqliyyatda baş verən durğunluqla əlaqədar ekoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına səbəb olub. Bunlarla yanaşı tibbi maskaların , dezinfeksiyaedici məhsulların pandemiya ilə əlaqədar olaraq kəskin artan istifadəsi bu tipli tullantılarında artmasına səbəb olmuşdur. Daha çox diqqət yetirsək görürükki, pandemiya ilə əlaqədar sənaye, nəqliyyat və şirkətlər bağlandıqca istixana qazlarının emissiyasının qəfil azalmasına səbəb oldu. Eləcədə araşdırmalar nəticəsində məlum olubki havada çirklə hissəciklərin çox olması insanların virusa yoluxmasını artırır. Bununla əlaqədar bir sıra profilaktik tədbirlər həyata keçirildi. Sənaye və eləcədə bir sıra digər müəssisələrin bağlanması nəticəsində su hövzələrində olan çirklənmədə azalmışdır. Həmçinin son illərə diqqət yetirsək turizmin güclü inkişafını görmək mümkün idi. Xüsusilə bəzi regionlar turizm mərkəzləri olmaqla il ərzində yüz minlərlə turisti cəlb edirdi. Pandemiya zamanı turizm sahəsində aparılan qapanma tədbirləri ilə əlaqədar həm ətraf təbii şərait həmdə havanın təmizlənməsi özünü göstərdi. Dediymiz kimi bu kimi müsbət təsirlərlə yanaşı tibbi ləvazimatların istehsalının və tullantılarının artması ,eləcə də təkrar istehsal prosesinin azaldılması siyasəti bir sıra mənfi nəticələrə səbəb oldu. Ümumilikdə bu ekoloji nəticələrin qısamüddətli olması özünü göstərir. Lakin uzunmüddətli müsbət nəticələr üçün bir sıra strategiyalar həyata keçirilir və planlaşdırılır.

Açar sözlər: Covid-19 pandemiyası , ekoloji təsir , strateji tədbirlər

ABSTRACT

Covid-19 virus 2019. In December of this year, an infection occurred in the seafood market in Wuhan province, China. Later, it became a pandemic and spread all over the world. To date, the total number of people infected with the coronavirus has exceeded 126,751,929. This global pandemic is not just affecting people's health. There are also many environmental impacts. These effects are confirmed by environmental monitoring. There are both positive and negative environmental aspects. In general, the Covid-19 pandemic has led to improved air quality, reduced carbon dioxide emissions, reduced noise and water pollution, as well as improved environmental conditions due to stagnation in tourism and transport. In addition, the sharp increase in the use of medical masks and disinfectants in connection with the pandemic has led to an increase in this type of waste. If we pay more attention, we can see that the closure of industry, transport and companies due to the pandemic has led to a sharp decline in greenhouse

gas emissions. Studies have also shown that high levels of pollutants in the air increase the risk of human infection. In this regard, a number of preventive measures were taken. As a result of the closure of industry and a number of other enterprises, pollution in water bodies has decreased. Also, if we look at recent years, it was possible to see a strong development of tourism. In particular, some regions, being tourist centers, attract hundreds of thousands of tourists a year. Due to the closure of the tourism area during the pandemic, both the natural environment and the air were clean. As we have said, in addition to these positive effects, the policy of increasing the production and waste of medical supplies, as well as reducing the process of reproduction, has led to a number of negative consequences. In general, these environmental consequences are short-lived. However, a number of strategies are being implemented and planned for long-term positive results.

Keywords: Covid-19 pandemic, environmental impact, strategic measures

GİRİŞ

Biz artıq 2019.ildən bəri milyonlarla insanın ölümünə səbəb olmuş qorxulu bir pandemiya dövründə yaşayırıq. Çindən başlayaraq bütün dünyaya yayılmış bu virus növü haqqında qısa müddətdə çoxlu araşdırmalar aparıldı. Pandemiyaya səbəb olan virusun Çinli alimlər tərəfindən aparılan araşdırma nəticəsində 70 % şiddətli tənəffüs sindromuna səbəb olan SARS - CoV virusuna bənzədiyi məlum olub. Dünyada baş alıb getmiş bu qorxulu vəziyyətə qarşı qısa müddətdə qorunma üsulları müəyyənləşdirildi. Ən effektiv üsul vaksinasıya olunmaqdır. Bundan başqa gündəlik həyatımızda maska taxmaq, dezinfeksiyadici məhsullardan istifadə etmək, sosial məsafəni orumaq çox mühümdür.

Bu pandemiya insanların həyat tərzindən tutmuş sənayeyə , kənd təsərrüfatına , Yer kürəsinin ekoloji vəziyyətinə ,tibbin inkişafına qədər bir çox sahələrə təsir göstərmişdir. Aparılan araşdırmalar və statistik göstəricilər pandemiyanın müsbət və mənfi təsirlərini müəyyən etmişdir.

Ümumilikdə isə pandemiya bizə öz sağlamlığımızı diqqət etməli olduğumuzu, ətrafımızdakı insanlara hörmət və diqqətlə yanaşmalı olduğumuzu , ətraf mühitə vurduğumuz ziyanları bir daha gözdən keçirməli və müəyyən tədbirlər görməli olduğumuzu bir daha xatırlatmış oldu.

GELİŞTİRME

Virus ailəsindən olan Koronavirus bu günədək 7 növü yayılmışdır. İnsanlarda və heyvanlarda ağciyər və bağırsağ problemlərinə səbəb olur. Koronavirusun ilk vaxtlar yayılmış forması yüngül soyuqdəymə ilə özünü göstərirdi amma 2002-2003 ildə Çində SARS və Ərəbistan yarımadasında MERS epidemiyalarının yayılması virusun nə dərəcədə ağır nəticələri olacağını göstərdi. Xüsusilə 2019.ilin dekabr ayından bəri bütün Dünya ağır tənəffüs sindromu SARS-CoV -2 ilə mübarizə aparır. Covid-19 ilk dəfə Çinin Wuhan əyalətində yoluxma qeydə alınıb.Sadə struktura malik olan coronavirus zülal sünbülləri ilə örtülmüşdür. bu quruluş ona sağlan hüceyrələrə bağlanmasına yardım edir.Elə adında bu quruluş formasından almışdır. Mikroskopla baxıldığı zaman sünbüllər taca bənzəyir (korona latınca “tac” deməkdir)

COVID-19 simptomlarına öskürək ,qızdırma və ya titrəmə,nəfəs darlığı və ya nəfəs almaqda çətinlik ,əzələ və ya bədən ağrıları,boğaz ağrısı.yeni dad və ya qoxu itkisi,ishal,baş ağrısı,yeni yorğunluq,bulantı və ya qusma ,tıxanıqlıq və ya axan burun daxildir. Yoluxan şəxsin immun sistemindən və xəstəliyin ağırlıq dərəcəsiindən asılı olaraq 2 vəya 14 günə özünü biruzə verir. 10 -20 gün ərzində isə digərlərinə yoluxucu olur. Xəstəlik şiddətli keçərsə stroidlərdən, mexaniki tənəffüs dəstəyindən istifadə olunur. Ümumilikdə isə maska taxmaq, əl gigiyenasına diqqət yitirmək və fiziki məsafəni qorumaq virusa yoluxmamaq üçün əsas tədbirlərdir.

Covid-19 virusuna hal hazır 253 905 170 yoluxma var (14.11.2021) , önlənlərin sayı 5 114 185 ,sağalanlar isə 229 594 874 qədərdir. Bəzi ölkələrə diqqət edək :

Ölkə	Ümumi yoluxma	Ölüm	Sağalma
ABŞ	47,896,749	783,481	37,897,335
Hindistan	34,437,307	463,530	33,837,859
Böyük Britaniya	9,561,099	142,898	7,825,200
Rusiya	9,070,674	255,386	7,784,585
Türkiyə	8,386,542	73 342	7,868,409
Fransa	7,275,149	118,137	7,007,731
Almaniya	5,016,317	98,167	4,477,900
İran	6,037,718	128,167	5,695,949
İtaliya	4,860,061	132,775	4,608,056
Azərbaycan	560,853	7 445	522,431

Hal hazırda Covid - 19 əlyhinə vaksinasıya prosesləri aparılır. Hal hazırda 5 yaş üzəri üçün vaksinasıya mümkündür. Aşağıdakı vaksin növləri var :

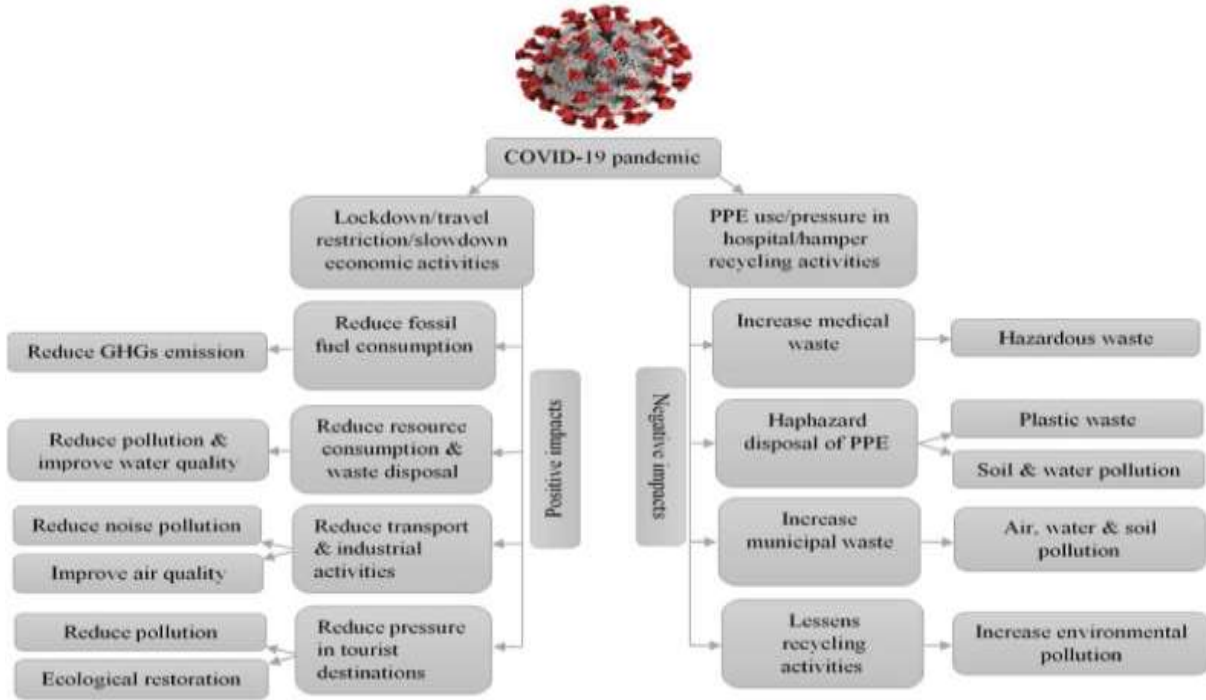
Pfizer-BioNTech : 5 yaş və üzəri üçün tövsiyə olunur, 3 həftə fərqlə 2 doza ,

Moderna : 18 yaş və üzəri üçün tövsiyə olunur , 4 həftə fərqlə 2 doza

Jhonson and Jhonson's Janssen : 18 yaş və üzəri üçün tövsiyə olunur, 1 doza

Covid -19 ətraf mühitə 3 il ərzində böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu təsirləri müxtəlif aspektdən qiymətləndirmək mümkündür. Bir tərəfdən karantina rejiminin tətbiqi digər tərəfdən tibbi ləvazimatlardan istifadənin artması müəyyən nəticələrə səbəb oldu. ümumilikdə götürdüyümüz zaman Koronavirus tibbi tullantılar ,su və hava çirklənməsi, enerji səmərəliliyi kimi sahələrdə dəyişikliklər yaradıb.

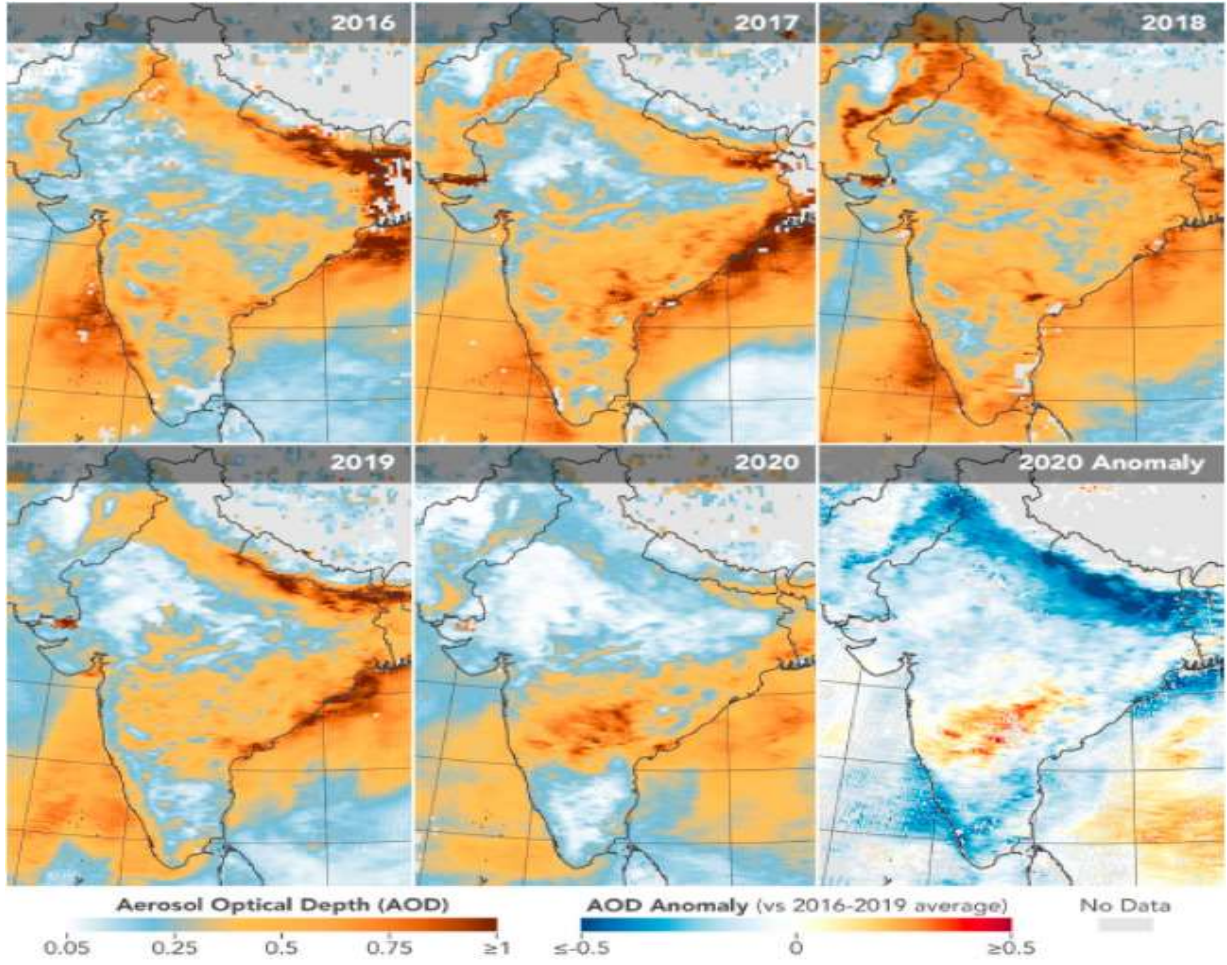
Dünyanın bir çox ölkələrində məhdudiyyətlər qoyuldu. Xüsusilə Avropa ölkələri sürətlə yoluxma və ölüm hadisələrinin qarşısını almaq üçün bu siyasətə ciddi riayət etdi.Məsələn İtaliyada İnci Dünya Müharibəsindən sonra ən böyük səyahət məhdudiyyətləri qoyuldu.Londonda demək olarki bütün restoran,bar və kafelərin bağlanması baş verdi. Bundan başqa dünyadaki ən çox insanın karantinaya alınması Hindistanda (1.3 milyard) qeydə alınmışdır

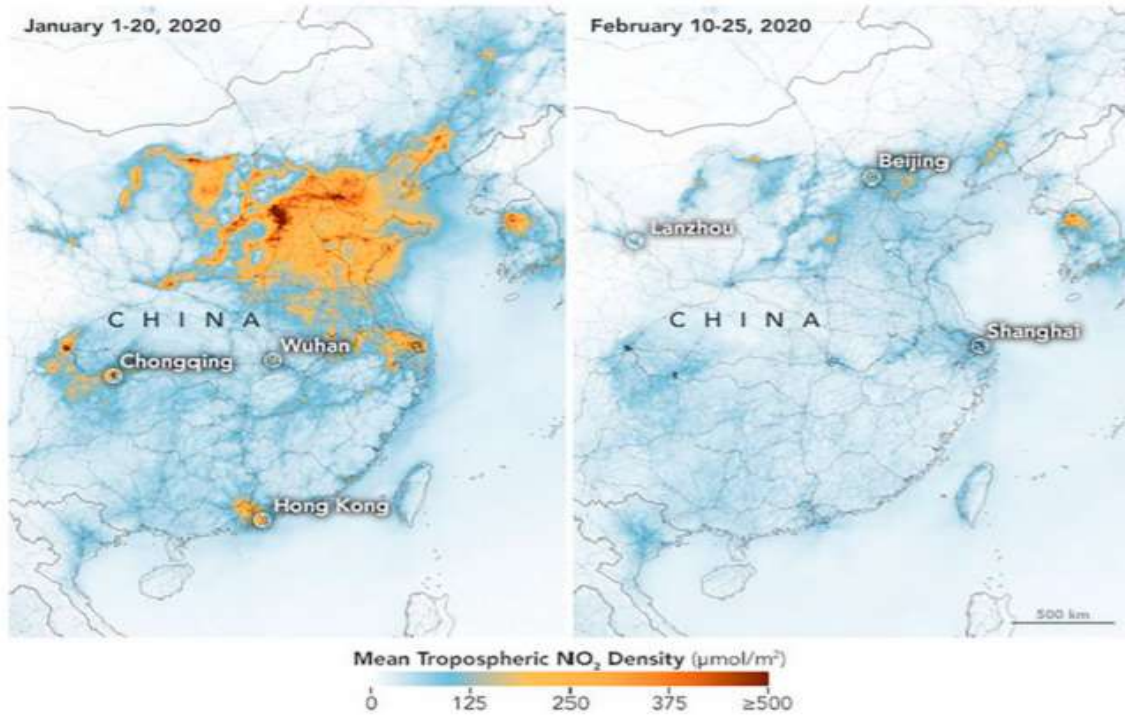
Covid -19 hava və iqlimə ekoloji təsiri:

Bildiyimiz kimi havanın çirklənməsinə və qlobal iqlim istiləşməsinə səbəb olan qazlar CO, NO₂, SO₂ ən çox avtomobil və digər nəqliyyat növlərinin istifadəsi, eləcə də müəssisə, fabrik və zavodların fəaliyyəti nəticəsində havaya atdığı tullantılardır. Karantina rejimi ilə əlaqədar olaraq nəqliyyatın durğunlaşması və istehsalın azalması təbii ki öz müsbət təsirlərini göstərdi. Həmçinin aparılan araşdırmalar nəticəsində Koronavirusun yayılmasında hava çirkliliyini rolu olduğu təsdiqlənmişdir. Beləki onsuzda ürək- damar və tənəffüs xəstəliklərinə səbəb olan hava çirkliliyi koronavirusun yayılmasında kömək edirmiş. Məsələn Çində hava çirkliliyini daha çox olduğu müddətdə yoluxmanın 5-7 % artması, İngiltərədə NO₂ və PM_{2.5} ölçülü qaz emissiyalarını artması nəticəsində ölümün 1.4 % rtdığı məlum olub. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına əsasən dünya əhalisinin 92% i sağlam hava üçün minimum standartlara cavab verməyən ərazilərdə yaşayırlar.

Yeni Dehliyə Mərkəzi Çirklənməyə Nəzarət Şurası dehlidə daha sərt karantina rejimi ilə əlaqədar olaraq havanın daha çox təmizləndiyini aşkar dib. Beləki ölçüsü 2,5 və 10 µm olan hissəciklər (müvafiq olaraq PM_{2.5} və PM₁₀) 200% azalıb. CO və NO₂ missiyalarında müvafiq olaraq 10 və 18 faiz azalma olmuşdur.[3]

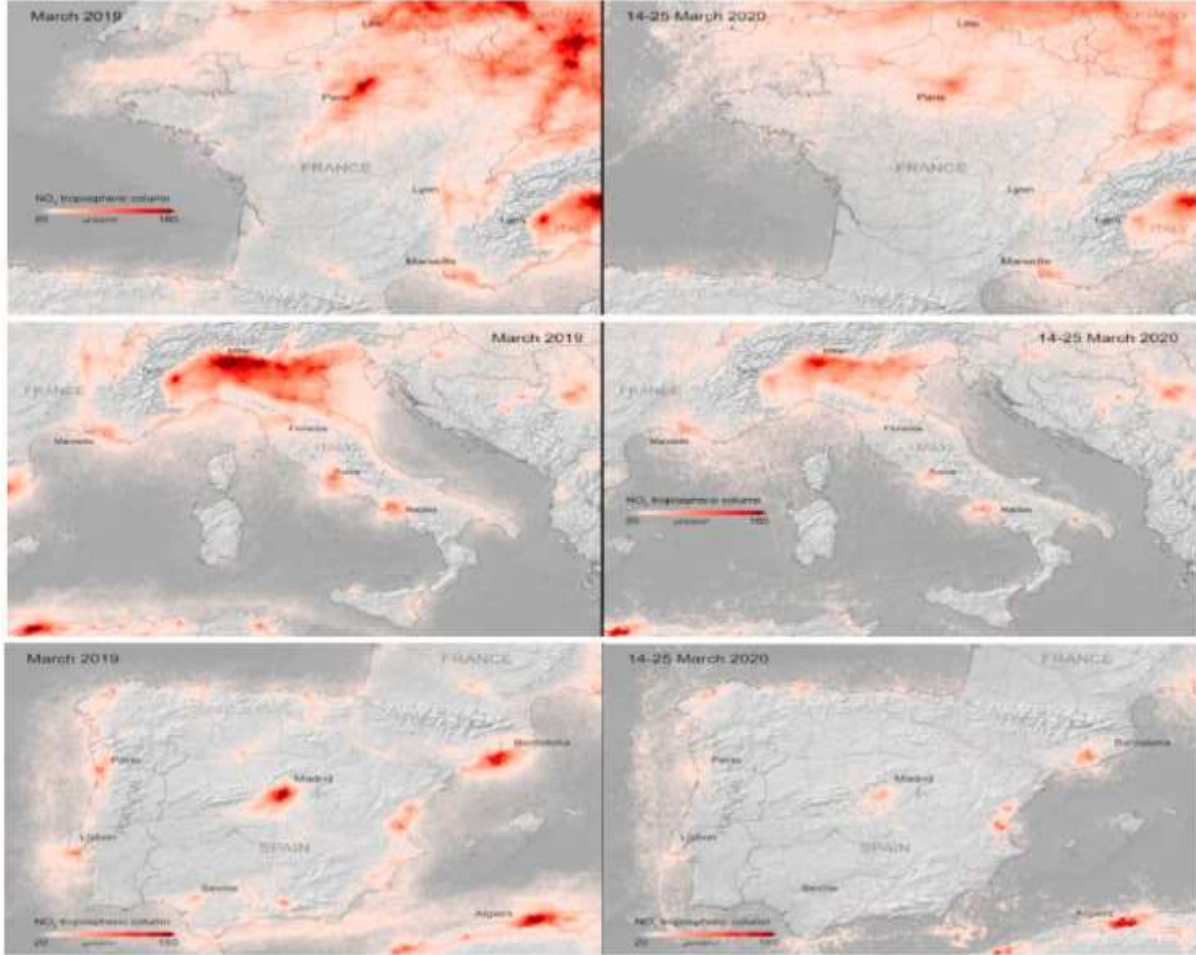
Çində araşdırmalar üçün TROPOMI adlına alətdən istifadə olunmuşdur. Məlum olubki bəzi ərazilərdə NO₂ 80 % azalmışdır. O₃ üzərində aparılan araşdırmalar isə 2017-2020 illərə nisbətən 2020 ilin ilk 3 ayında onun miqdarının daha çox artdığını ortaya çıxarıb.[1]

ABŞ pandemiya zamanı ən çox yoluxma və ölüm görən ölkələrdən biri idi. ABŞ hava çirklənməsinin izləyən stansiyaların uzunmüddətli məlumatları təhlili zamanı CO və NO₂ 49% və 37% azalma olduğu ortaya çıxıb.[4]

İtaliya, İspaniya, Fransa və Almaniya kimi avropa ölkələrində yüksək dərəcədə yoluxma və ölüm görən ölkələr sırasında idi. Avropada araşdırmalar üçün Sentinel-5 Prekursor kosmik peykindən istifadə edilmişdir(troposferdə NO₂ konsentrasiyasına nəzarət etmək üçün).

Brazilyada San Pauluda nəliyyat məhdudluğu zamanı NO, NO₂ və CO qazların müvafiq olaraq 77,3%, 54,3% və 64,8% azaldığı məlum olub.[2]

Malayziya 2020-ci il Malayziya Hərəkətinə Nəzarət Sərəncamını (MCO) təsdiqlənib. Bu sərəncamdan sonra PM konsentrasiyalarının 58,4%-ə qədər azaldığı qeydə alınıb.

Covid -19 su mənbələrinin çirklənməsinə təsiri :

İstehsal prosesində və məişətdə kimyəvi tullantıların və çirkab sularının təmizlənmədən su hövzələrinə axıdılması ağır bir ekoloji fəsa yaratmışdı. Karantina dövründə su keyfiyyətinin vəziyyəti(WWQ) haqqında bir sıra araşdırmalar aparılıb. RWQ məlumat nümunəsi üçün 20 dəyişənə Dəyişdirilmiş Su Keyfiyyəti İndeksi (MWQI), Trofik Dövlət İndeksi (TSI), Ağır Metal İndeksi (HMI) və Potensial Ekoloji Risk İndeksi (RI) diqqət yetirilib.

Karantina zamanı Hindistanın Damodar çayı sularında MWQI indeksində 54,54% müsbət dəyişiklik olduğu ortaya çıxıb. HMI 27,27% azalıb.Karantinadan əvvəlki dövrlə müqayisədə karantına və açılma dövrlərində RI indeksi 76,83% və 63,73% azalıb. Hindistanın ən uzun şirin su gölü olan Vembanad gölündə karantina dövründə SPM konsentrasiyası orta hesabla 15,9% azalıb[5]

Çində Ekologiya və Ətraf Mühit Nazirliyi tərəfindən 1693 çay stansiya məlumatlarından istifadə dərək araşdırma aparmışdır. Nəticələr 2018 ,2019 illərə nisbətən 2020 ildə çaylarda su keyfiyyətinin yaxşılaşdığını göstərdi. 2018 2019 və 2020.illərdə su keyfiyyəti fevralda 68,8%, 76,7% və 82,7% , martda 71,4%, 75,4% və 82,2% , apreldə 74,1%, 75,9% və 83,0% olub.

Kaliforniyanın San Fransisko körfəzində su çirklənməsinin karantina dövründə azalması peyk görüntülərindən açıqca bilinir.

Covid -19 turistik yerlərin ekoloji bərpasına təsiri :

Karantina rejimi təbiiki insanların səyahət planlarını alt üst etdi. Amma bunun nəticəsində turistik yerlərdə təbii mühit şəraitinin dəyişiklikləri baş verdi. İstirahət fəaliyyətləri , plastik tullantılar , karbohidrogen dağılması,səs - küy ümumi ekoloji vəziyyəti pisləşdirirdi. Ümumdünya Turizm Təşkilatı 2020.ildə turist gəlişlərinin 65% azaldığını açıqladı. Xüsusilə çimərlik ərazilərində dənizlərin plastik tullantılarla və səs küylə çirklənməsi balıq və digər dəniz canlılarının azalmasına səbəb olurdu. Ümumi parnik qaz emissiyalarının 8% turizmin payına düşür. Təbii gözəlliyi ilə seçilən ərazilər insanları daha çox cəlb etdiyi üçün bu ərazilərdə otellər, barlar ,restoranlar açılır. Onların tullantıları turistik ərazilərdə vəziyyətin dahada pisləşməsinə səbəb olub.

Beynəlxalq turist gəlişləri 2020.ildə mart ayında 56%, may ayında isə 98 % azalıb. Turizm sektorunda ən çox çirklənməyə səbəb olan nəqliyyatdır. Turistik nəqliyyat bu sektordakı CO2 emissiyasının 72% cavabdehdir.Turizmin yerləşdirilməsi turizm sektorundakı CO2 emissiyasının 21% cavabdehdir. Burada işıqlandırma, kondisioner və istilik istifadəsi vəs enerji istehlakına səbəb olan əsas göstəricilərdir.Turizmin 2035.ildə CO2 emissiyasının 7.5 % sahiblənəcəyi düşünülür.

ABŞ Milli Aeronavtika və Kosmik Tədqiqatlar İdarəsi (NASA) və Avropa Kosmik Agentliyinin (ESA) apardığı araşdırmalar ABŞ , İtaliya ,İspaniya vəs kimi ölkələrdə turizmə olan məhdudiyətlər 30%ə qədər çirklənmənin azalmasına səbəb olub. İtaliyanın Venesiya əyalətində su turizmi çirklənməsinə dair aparılan araşdırma zamanı karantin rejimindən sonra suda təmizlənmə olduğu müəyyən olunub. Mərkəzi və Şərqi Avropada qaz emissiyası səviyyələrinə diqqət edək:

Ölkə	2019	2020
Bolqarıstan	87,349.4	58,369.0
Çexiya	78,845.0	49,043.0
Estoniya	16,243.7	3494.3
Latviya	14,489.4	8703.1
Litva	14,726.3	5179.1
Macarıstan	13,5755.6	89,021.9
Polşa	463,934.7	304,021.6

Ekvador Qalapaqos, Salinas və Manta da daxil olmaqla yüksək turizm fəaliyyəti olan yerlərdə CO2 emissiyalarının 17% azalması müəyyən olunub. Həmçinin karantinadan əvvəl və karantinadan sonra bu ərazilərə səyahət edən insanlarla aparılan araşdırma zamanı onlar suyun 47% daha təmiz olmasını , 28% daha az plastik olduğunu söyləmişlər. 2020.ildə bu ərazidə plastik, kağız, siqaret kötlükləri, metal, şüşə və başqaları dahada azaldığı peyk görüntülərindən məlum olub. [6]

Ekoturizm dedikdə təbiətin qorunması nəzərdə tutulur. Afrikanın savanna ərazilərindəki turizmin koronavirusla əlaqədar çökməsi , aylarla heç bir gəlirin olmaması həm buradakı ekosistmin qorunması xərclərinin qarşılammamasına həm də gəlir əldə etmək üçün bu ərazilərin

təbii ehtiyatlarının istismarı nəticəsində ekoloji vəziyyətin dahada pisləşməsi baş verə bilər. İndoneziyada oranqutan yetişdirmə mərkəzlərində eləcə risk altındadırlar.

Tibbi tullantıların artmasının ətraf mühitə təsiri :

Bildiyimiz kimi koronavirusla mübarizədə tibbi maska və əlcəklərdən həmçinin digər tibbi ləvazimatlardan çox istifadə olunur. Bunun nəticəsində tibbi tullantılarında artması baş verir. Məsələn üçün Çinin Wuhan əyalətində epidemiya zamanı 240 metrik ton tibbi tullantı çıxdığı buda normadan 190 metrik ton artıq idi. Banqladəşin paytaxtı Dəkkədə hər gün 206 milyon ton tibbi tullantı çıxır. Çində 1 gün ərzində 15 milyon yeni tibbi maska istifadə olunur. Belə miqyasda tullantılar qlobal bir narahatlıq doğurur. Tibbi tullantıların daha az çıxmasına nə qədər diqqət yetirilsədə problem olara yədə gündəmdə olan bir məsələdir.

Digər ekoloji təsir :

Pandemiya zamanı evə apanma ilə əlaqədar olaraq evə çatdırılma sifarişlərinin artması aydın görünür. Bu isə qablaşdırma materialları tullantılarının artması səbəb oldu.

Həmçinin bir çox ölkələr yoluxma riskini azaltmaq üçün təkrar emal prosesinə ara vırdı. Bu isə problemlərə yol açdı.

Bildiyimiz kimi Covid-19 əleyhinə əksər ölkələrdə ümumi dezinfeksiya prosedurları həyata keçirildi. İctimai yerlər, küçələr və dezinfeksiyaedici məhlullarla təmizləndi. Lakin bu məhlullar virusla yanaşı faydalı bakteriyalarında məhvə səbəb olurki buda ekoloji tarazlığın pozulmasına yol açdı.

Covid-19 pandemiyasına dair araşdırmalar nəticəsində suların tərkibində çirkləndirici maddələrin çox olması yoluxmanı artdıracağı məlum olub. Buna görə ABŞ, İtaliya, Çin, İspaniya və ölkələr buna görə sudaki xlorun miqdarını artırır. Bu isə insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir .

NƏTİCƏ

Təbii bu müsbət və mənfi ekoloji təsirlər pandemiya bitdiyi zaman öz qüvvəsini itirəcəkdir. İqtisadiyyatın tədricən bərpa olunması emissiyaların artmasına, su və torpağın çirklənməsinə səbəb olacağı proqnozlaşdırılır. Lakin əldə olunmuş müsbət təsirləri uzunmüddətli etmək və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün bir sıra ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi daha məqbuldur.

1. Davamlı İnkişaf : Təmiz yanacaqdan istifadə, daha enerji tutumlu sahələrə üstünlük verilməsi, enerjiyə qənaət dən siyasətə keçid və texnologiyanın inkişaf etdirilməsi müsbət aspektli nəticələr əldə etməyin əsas pillələridir. Davamlı İnkişaf Məqsədlər və İqlim Dəyişikliyi üzrə Paris Sazişi bu yolda atdığımız ilk addımlardan biridir.[7]

2. İctimai nəqliyyatdan istifadə : Zərərli qaz emissiyalarını azaltma üçün şəxsi avtomobil əvəzinə ictimai nəqliyyatdan istifadə edilməsi daha yaxşı olardı. Xüsusilə qısa məsafələr üçün velosiped istifadə etmək , həmçinin hibrid avtomobillərə keçid daha təmiz bir gələcək üçün böyük addım olar. Artıq bir neçə ölkələr (xüsusilə İEÖ) piyada və velosipedçilərin daha rahat hərəkəti üçün infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına sərmayə oyublar.[7]

3. Təkrar istifadə : Tullantıların malı və təkrar istifadəsi, çirkab sularının təmizlənməsi və istehsalda təkrar istifadəsi tullantıların azalmasında əsaslı rol oynayır.[7]

4. Ekoturizm : Biomüxtəlifliyi qorumaq və artırmaq [7]

5. Beynəlxal əməkdaşlıqlar : Ümumi eləcə regional əməkdaşlıqların qurulması və birgə fəaliyyət daha yaxşı nəticələrin alınması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.[7]

Bir insan olaraq isə özümüzü dəyişdirməkdən başlaya bilərik. İstifadə etdiyimiz tibbi ləvazimatları istənilən yerə tullamamaqla, məişətdə su və enerji həmçinin idə istifadəsində israfçılığa yol verməməklə dünya üçün bir faydalı iş görmüş olarıq. Çalışqı pandemiya zamanı tam vaksinasıya olunaraq, sosial məsafə saxlamaq və özümüzü eləcədə ətrafımızdakı insanları qoruyaraq həm özümüz həm ölkəmiz həm dünyamıza fayda verək.

REFERANSLAR

- [1] Cui J, Li F, Shi ZL. [Origin and evolution of pathogenic coronaviruses](#). *Nature Reviews Microbiology*. 2019 Mar;17(3):181-192. DOI: [10.1038/s41579-018-0118-9](#).
- [1] Wu F, Zhao S, Yu B, et al. [A new coronavirus associated with human respiratory disease in China](#). *Nature*. 2020 Mar;579(7798):265-269. DOI: [10.1038/s41586-020-2008-3](#).
- [4] Andersen KG, Rambaut A, Lipkin WI, Holmes EC, Garry RF. [The proximal origin of SARS-CoV-2](#). *Nature Medicine*. 2020 Apr;26(4):450-452. DOI: [10.1038/s41591-020-0820-9](#).
- [1] Zhou P, Yang XL, Wang XG, et al. [A pneumonia outbreak associated with a new coronavirus of probable bat origin](#). *Nature*. 2020 Mar;579(7798):270-273. DOI: [10.1038/s41586-020-2012-7](#).
- <https://www.unicef.org/azerbaijan/az/coronavirus/covid-19>
- <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- <https://www.rs.undp.org/content/serbia/en/home/blog/2021/air-pollution-covid-19-serbia.html>
- <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/different-vaccines.html>
- [2] Marco Tedesco is a research professor at Columbia University's Lamont-Doherty Earth Observatory.
- [3] Balamurugan, M., Kasiviswanathan, K. S., Ilampooranan, I. & Soundharajan, B. S. COVID-19 Lockdown disruptions on water resources, wastewater, and agriculture in India. *Front. Water* 3, 603531. <https://doi.org/10.3389/frwa.2021.603531> (2021).
- [5] Arif, M., Kumar, R., & Parveen, S. J. Reduction in water pollution in Yamuna River due to lockdown under COVID-19 pandemic. <https://doi.org/10.26434/chemrxiv.12440525> (2020)
- [5] Dhar, I., Biswas, S., Mitra, A., Pramanick, P. & Mitra, A. COVID-19 lockdown phase: A boon for the river Ganga water quality along the city of Kolkata. *NUJS J. Regul. Stud.* 1, 2456–4605 (2020).
- World Health Organization (WHO). Guidelines for drinking-water quality, 4th edn. <https://www.who.int/watersanitationhealth/publications/2011/dwqguidelines/en/> (2011).
- Katircioglu, S.T.; Feridun, M.; Kilinc, C. Estimating tourism-induced energy consumption and CO2 emissions: The case of Cyprus. *Renew. Sustain. Energy Rev.* 2014, 29, 634–640. [CrossRef]
- Zielinski, S.; Botero, C.M. Beach tourism in times of COVID-19 pandemic: Critical issues, knowledge gaps and research opportunities. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 2020, 17, 7288. [CrossRef] [PubMed]
- <https://www.unep.org/news-and-stories/story/what-covid-19-means-ecotourism>

17. Kennell, J. (2016). Carrying capacity. In J. Jafari & H. Xiao (Eds.), *Encyclopedia of Tourism*. Springer International Publishing.
18. UNWTO (1981). *Saturation of tourist destinations: Report of the secretary general*. World Tourism Organization.
19. <https://www.fitchratings.com/research/sovereigns/coronavirus-impact-on-apac-tourism-18-10-2020>
20. Abir, T., Kalimullah, N. A., Osuagwu, U. L., Yazdani, D. M., Mamun, A. A., Husain, T., et al. (2020). Factors associated with the perception of risk and knowledge of contracting the SARS-Cov-2 among adults in Bangladesh: analysis of online surveys. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 17:5252. doi: 10.3390/ijerph17145252
21. [7] Baker, E., Drury, J., Judge, J., Roy, D., Smith, G. C., and Stephens, P. A. (2021). The verification of ecological citizen science data: current approaches and future possibilities. *Citizen Sci.: Theory Practice* 6:12. doi: 10.5334/cstp.351
22. [7] Calma, J. (2020). *The COVID-19 Pandemic is Generating Tons of Medical Waste*. *The Verge*. Available online at: <https://www.theverge.com/2020/3/26/21194647/the-covid-19-pandemic-is-generating-tons-of-medical-waste> (accessed May 5, 2020).
23. [6]da Costa, J. P. (2021). The 2019 Global pandemic and plastic pollution prevention measures: playing catch-up. *Sci. Total Environ.* 774:145806. doi: 10.1016/j.scitotenv.2021.145806
24. [6] Eljarrat, E. (2020). “El resurgir del plástico por culpa del coronavirus”, *National Geographic*. Available online at: https://www.nationalgeographic.com.es/naturaleza/resurgir-plastico-por-culpa-coronavirus_15488 (accessed may 22, 2020).
25. Hyde, K. (2020). *Residential Water Quality and the Spread of COVID-19 in the United States (April 9, 2020)*. Available online at: <https://ssrn.com/abstract=3572341> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3572341> (accessed date April 9, 2020).
26. Ju, M. J., Oh, J., and Choi, Y. H. (2021). Changes in air pollution levels after COVID-19 outbreak in Korea. *Sci. Total Environ.* 750:141521. doi: 10.1016/j.scitotenv.2020.141521
27. Yunus AP, Masago Y, Hijioka Y. COVID-19 and surface water quality: Improved lake water quality during the lockdown. *Science of the Total Environment*. 2020;731:139012. doi: 10.1016/j.scitotenv.2020.139012. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)] [[CrossRef](#)] [[Google Scholar](#)]
28. <https://www.hopkinsmedicine.org/health/conditions-and-diseases/coronavirus>
29. [Alsayed et al., 2020](#) R. Alsayed, M. Kadhom, E. Yousif, D.K. Sabir **An epidemiological characteristic of the COVID-19 among children** *Lett. Appl. NanoBioScience*, 9 (2020), pp. 1156-1164
30. <https://www.arabstates.undp.org/content/rbas/en/home/presscenter/articles/2020/covid-19-and-the-environment--impact-and-response.html>
31. Arriola, C., P. Kowalski and F. Van Tongeren (forthcoming), *Assessment of the Covid-19 pandemic: insights from the METRO model*.
32. Dellink, R. et al. (2021), “The long-term implications of the Covid-19 pandemic and recovery measures on environmental pressures: A quantitative exploration”, *OECD Environment Working Papers*, No. 176, OECD Publishing, Paris, <https://dx.doi.org/10.1787/123dfd4f-en>.
33. IEA (2020), *World Energy Outlook 2020*, OECD Publishing, Paris, <https://dx.doi.org/10.1787/557a761b-en>.
34. IMF (2021), *World Economic Outlook, January 2021 update*, International Monetary Fund, Washington, D.C., <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update>.

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

35. OECD (2021), *OECD Economic Outlook, Interim Report March 2021*, OECD Publishing, Paris, <https://dx.doi.org/10.1787/34bfd999-en>.
36. OECD (2020), *OECD Economic Outlook, Volume 2020 Issue 2*, OECD Publishing, Paris, <https://dx.doi.org/10.1787/39a88ab1-en>.

SWOT ANALYSIS OF HALAL TOURISM DEVELOPMENT IN IMPROVING THE ECONOMY OF COASTAL COMMUNITIES ISLAMIC ECONOMIC PERSPECTIVE

(Case Study of Ujung Negro Beach, Kandeman, Batang)

Heny Maulina SHODIK¹

¹IAIN Pekalongan, Faculty of Islamic Economics and Business, Department of Islamic Economics, Pekalongan, Indonesia.

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2698-7718>

Hendri Hermawan ADINUGRAHA²

²IAIN Pekalongan, Faculty of Islamic Economics and Business, Departemen of Islamic Economics, Pekalongan, Indonesia

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8394-5776>

ABSTRACT

Halal tourism is a tourist spot that provides Muslim-friendly facilities ranging from serving food, supporting environments such as halal hotel facilities, places of worship, and also no non-halal products sold in halal tourist areas. Tourism is generally one area of economic urgency of a region. The development of the tourism sector is expected to improve the welfare of the surrounding community by providing employment opportunities to the community. In addition, tourism development can also grow other supporting industries, allowing us to build integration with both the tourism sector and other sectors in the region. Halal tourism, which arises from the growth in the number of Muslim tourists worldwide and the rapid development of the halal industry, is defined as the involvement of any object or action by Muslim tourists that conforms to Islamic teachings and facilitates religious practices. Thus, the application of the concept of halal in tourism, including in its development and marketing, must be based on Islamic principles. Increased knowledge and awareness about halal products makes an increase for the growth of the halal industry. With the increase in the growth of the halal industry in Indonesia which finally gave rise to halal tourism (Halal Tourism) as a fairly new phenomenon at this time. And one alternative effort to increase state revenue is to take advantage of interesting tourist attractions to visit. The application of halal tourism by Muslim countries is the most pressing issue due to the need to ensure that the processes and services offered are strictly in accordance with the requirements of Islamic teachings, while at the same time, to ensure that countries can develop their halal sector into competitive industries. Understanding the implementation of halal tourism is an important agenda for future research to ensure that the services provided address the fundamental issues of Muslims' obligation to adhere to Islamic teachings in all aspects of their lives including while traveling.

Keywords: Analysis, Halal Tourism, Islamic Economic

ARCGIS PROQRAMI ƏSASINDA XƏRİTƏLƏRİN TƏRTİBİ

c.ü.f.d. İsmayılova A.A.,

Bakı Dövlət Universiteti,

MAKA, Ekologiya İnstitutu, c.ü.f.d. Heydərova A.V, Mirqasımova

XÜLASƏ

Müasir dövrdə istifadə olunan CİS proqramları bir sıra proyeksiyalarla təchiz olunmuşlar və istifadəçi hər bir layihənin xüsusiyyətlərindən aslı olaraq lazımı proyeksiyanı seçmək imkanına malikdir. CİS layihələrində istifadə olunna bütün qatlar eyni kartoqrafik proyeksiyada və koordinat sistemində olmalıdır. Ətraf mühitin öyrənilməsində müasir yanaşmaların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq coğrafi informasiya sistemlərinin yaradılması CİS xəritələrlə işləmək üsullarını dəyişməklə yanaşı, coğrafi informasiya haqqında düşüncə tərzini, hətta coğrafi məlumatların toplanması qaydalarını dəyişir, bu rəqəmsal xəritələrlə işləməklə, istifadəçilərə axtarış, təhlil və redaktə imkanları yaradır.

Məqələdə QİS xəritələrinin yaradılması üçün hansı mərhələlərdən keçirilməsi, diskret ölçülü obyektlərin miqyasına uyğun olaraq aeroşəkillərdən istifadə edilməsi qaydaları verilmişdir. Aeroşəkillərin rastr görünüşdən vektor vəziyyətə keçməsində QİS proqramına istinad edilərək, öyrənilən ərazinin elektron xəritə sxemləri hazırlanmışdır. Bu xəritə sxemləri əsasında tədqiq olunan ərazinin ekoloji durumu müəyyənləşdirilir.

ABSTRACT

Modern GIS programs are equipped with a number of projections, and the user has the opportunity to choose the appropriate projection depending on the characteristics of each project. All layers used in GIS projects must be in the same cartographic projection and coordinate system. The creation of geographic information systems in connection with the application of modern approaches in the study of the environment, along with changing the methods of working with GIS maps, the way of thinking about geographic information. even changes the rules for collecting geographic data. This allows users to search, analyze and edit by working with digital maps. The article describes the steps to be taken to create GIS maps, the use of aerial images in accordance with the scale of discrete-sized objects, and the rules. Electronic maps of the study area were prepared with reference to the GIS program in the transition of aerial images from raster to vector. Extensive information is also collected on the basis of this map-scheme.

Açar sözlər: Coğrafi informasiya sisteməri, rastr verilənəri, vektor verilənəri, Arcinfo və ArcGIS proqramları

Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) - informasiya sistemlərinin yer səthinin müəyyən sahələri haqqında məlumatlardan ibarət olan verilənlərin toplanması, saxlanması və emalına xidmət edən xüsusi bir növüdür. CİS-in predmeti coğrafi tədqiqatların 2500 ildən artıq zaman ərzində toplanmış ideya və konsepsiyaları əsasında tərtib olunan xəritələr üzərindəki informasiyalar toplusundan ibarətdir. Bu proram təkcə coğrafiya elminə deyil, digər elm sahələrinə də şamil edilir.

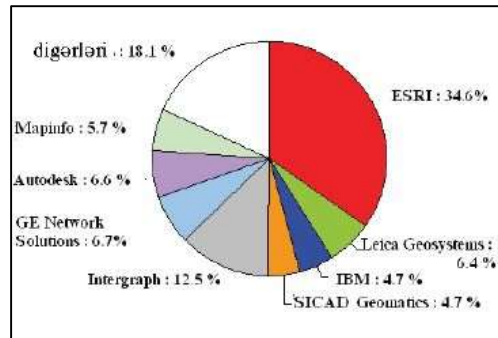

Zaman keçdikcə xəritələrin tərtibində yeni-yeni coğrafi tədqiqat üsulları meydana çıxmış və onların informasiya yükü də obyektiv olaraq dəyişməyə başlamışdır. Bu gün xəritələrin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından kəskin artması öz növbəsində xəritələrə olan tələbatı da dəyişmişdir. Müasir dövrdəki xəritələr, coğrafi obyektlərin təsviri məqsədindən daha çox ətraf mühitdə mövcud vəziyyətin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi, təhlili və insanlarla ətraf mühit arasında olan tarazlığın qorunması üçün zəruridir və bu xəritələrdə əks olunan informasiyalar əsasında elə məsələlərə cavab tapmaq olur ki, köhnə xəritələrdə bunu etmək mümkün deyildi.

Ümumiyyətlə, coğrafi informasiya sistemlərinin yaradılması ətraf mühitin öyrənilməsində müasir yanaşmaların tətbiqi ilə əlaqədardır. CİS sahəsində ən təcrübəli və böyük şirkətlər kimi, əsas 1969-cu ildə qoyulmuş ESRI və İntergraph şirkətləri hesab olunur. Bu şirkətlər dünyada geniş istifadə olunan geoinformasiya sistemlərini işləyib hazırlamışlar. CİS xəritələrlə işləmək üsullarını dəyişməklə yanaşı, coğrafi informasiya haqqında düşüncə tərzini, hətta coğrafi məlumatların toplanması qaydalarını dəyişir, bu rəqəmsal xəritələrlə işləməklə, istifadəçilərə axtarış, təhlil və redaktə imkanları yaradır.

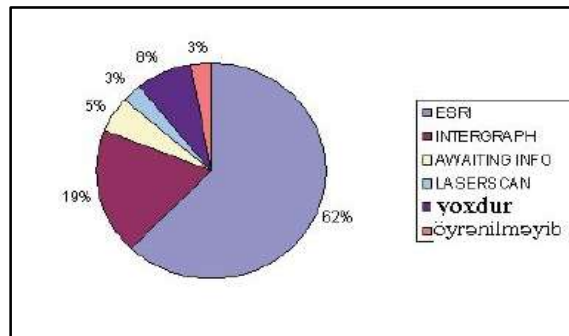
Müasir CİS proqramı- proqram vasitələrinin seçilməsindən və istifadəçinin qarşısında duran konkret məqsəddən aslıdır. Digər tərəfdən isə tələbatın çoxluğu və məqsədlərin müxtəlifliyi, CİS məhsulları istehsal edən yeni şirkətlərin də yaranmasına gətirib çıxarır.

ESRI və İntergraph şirkətlərinin məhsulları dünya üzrə CİS məhsullarının ümumi həcminə görə üstünlük təşkil edirlər(şəkil 1).

Şəkil 1. CİS məhsullarının dünya bazarında xüsusi çəkisi.

Avropanın hərbi təşkilatlarında da əsas etibarlı ilə ESRI və İntergraph şirkətlərinin proqram vasitələrindən istifadə olunur (şəkil 2).

Şəkil 2. Avropanın hərbi təşkilatları

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycanda da CİS proqram təminatı bazasında üstünlük hələki ESRI şirkətinin istehsal etdiyi məhsullarına aiddir. Belə ki, müxtəlif sahələr

üzrə həyata keçirilən CİS xarakterli layihələrin əksəriyyətində ESRİ istehsalı olan ArcView, Arcinfo və ArcGIS kimi proqram vasitələrindən istifadə olunur.

CİS layihələrində coğrafi obyektlərin təhlili ən mühüm məsələlərdən biridir. Coğrafi analiz dedikdə, biz konkret olaraq coğrafi obyektlər arasındakı qarşılıqlı münasibətin müəyyən edilməsi və mövcud coğrafi verilənlər üzrə qanunauyğunluqlarının axtarılması, araşdırılması prosesi nəzərdə tutulur. CİS-lə işə başlayarkən əvvəl coğrafi obyektlərin tiplərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Coğrafi obyektlərin və verilənlərin tipi konkret şərtlərə görə müəyyən edilir.

Məlum olduğu kimi CİS üçün ilkin verilənlər müxtəlif mənbələrdən əldə olunur və bu səbədən də onların müxtəlif formatlarda olması təbiidir. Müxtəlif formalı verilənlərin rəqəmsal formata gətirilməsi və CİS-ə uyğun strukturaya salınması üçün müxtəlif üsullar vardır.

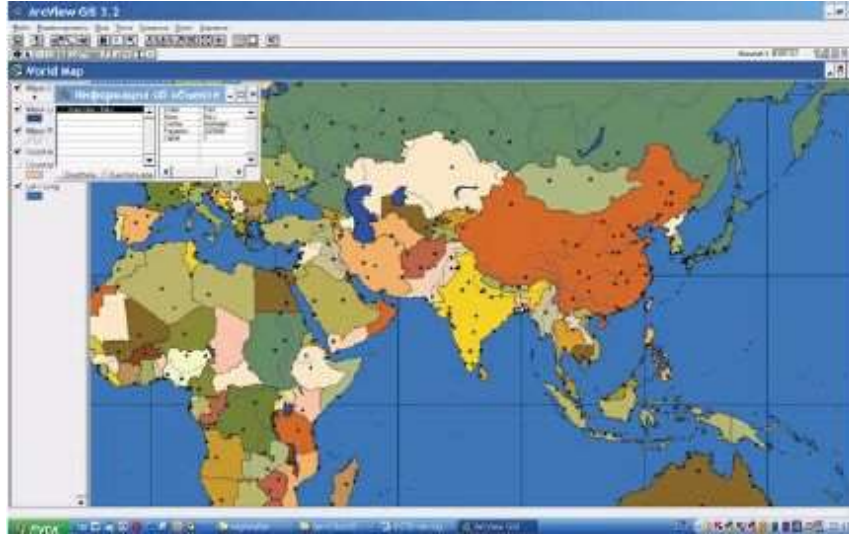
CİS-in verilənlər mənbələrindən əsasları aşağıdakılardır:

- Mövcud xəritələr;
- Aerofotoçəkiliş məhsulları;
- Kosmik şəkillər;
- Çöl tədqiqat işləri;
- Digər mənbələr.

CİS-ə daxil edilən ilkin verilənlərinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, çıxış verilənləri əsas etibarilə xəritə şəklində olur.

Coğrafi obyektlər əsasən aşağıdakı tiplər üzrə ifadə olunurlar: diskret obyektlər, fasiləsiz obyektlər, sahələr üzrə cəmlənən verilənlər.

Diskret tipli coğrafi obyektlərin real mövqeyi dəqiq olmalıdır. Diskret obyektlər nöqtə, xətt və ya poliqon kimi ifadə oluna bilərlər, bu obyektlərin yeri müvafiq kordinatlarla verilir. Onları xəritə üzərində sistemləşdirmək mümkündür. Bütün obyektlər şərti təsnifatdan asılı olaraq müxtəlif ölçülü nöqtələrlə verilə bilər. Məlum olduğu kimi, xəritə üzərində hər hansı bir ərazidə yerləşən müəssisələri ölçüsünə, xüsusiyyətinə, işçilərin sayına və digər göstəricilərinə görə sistemləşdirmək mümkündür. Bu zaman bütün obyektlər şərti təsnifata uyğun olaraq müxtəlif ölçülü nöqtələrlə verilir. Əhalisi milyon nəfərdən çox olan şəhərlər böyük nöqtə ilə, əhalisi 500 min nəfərə qədər olan şəhərlər orta ölçülü nöqtə ilə, əhalisi 200 min nəfərdən az olan şəhərlər nisbətən kiçik nöqtələrlə və s. kimi işarə oluna bilərlər. Deməli, diskret obyektlərin təsvir formalarından biri nöqtə formasıdır. Aşağıdakı şəkildə şəhərlər əhalisinin sayından asılı olaraq müxtəlif ölçülü nöqtələrlə işarə olunmuşdur (şəkil 3).

Şəkil 3. Şəhərlər diskret coğrafi obyekt kimi.

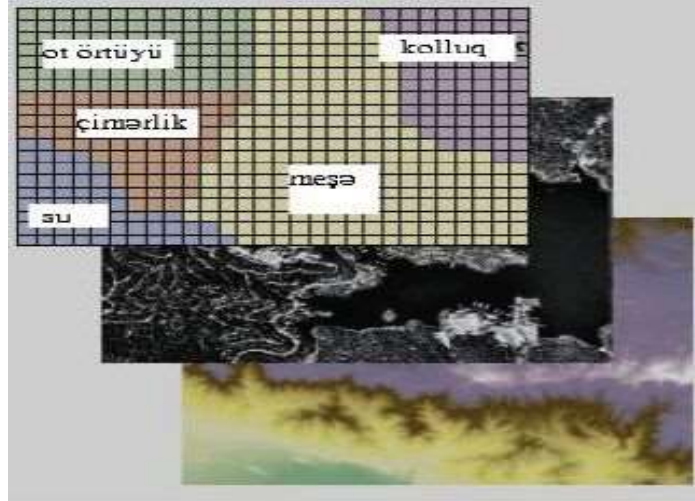
Diskret coğrafi obyektlər xətti şəkildə də ola bilərlər. Buna misal olaraq, xəritə üzərində əks olunmuş yolları, çayları xətti obyektlər kimi göstərmək olar.

Fasiləsiz obyektlərə torpaq, iqlim, relyef xəritələri, torpaqların çirklənməsi xəritəsi və s. kimi aiddirlər. Bu cür obyektlərin tərtibi üçün müxtəlif nöqtələrdə aparılmış tədqiqatların nəticələrini interpoliyasiya etmək lazım gəlir. Bu zaman məlum nöqtələr arasında yerləşən sahələr müxtəlif qiymətlər alır və fasiləsiz obyekt alınır. Müxtəlif təyinatlı torpaq xəritələrinin tərtibində fasiləsiz olmayan verilənləri, fasiləsiz verilənlər kimi işlətməklə müəyyən məkan daxilində ölçü göstəricilərinin dəyişməsi xəritəsi tərtib olunur.

Sahələr üzrə cəmlənən obyektlər üçün məlumatlar ayrı-ayrı obyektlərin hər hansı ərazidə yayılmasının sıxlığını və ya miqdarını əks etdirir. Bu halda müəyyən bir pəliqon üzrə cəmlənmiş verilənlər bu pəliqonun hər bir hissəsinə aiddir. Buna misal olaraq hər hansı bir rayon ərazisindəki müəssislərin miqdarını, sosial təminat göstəricilərini, məşğulluq səviyyəsini, kvartaldakı evlərin sayını, təqaüdçülərin miqdarını və s. göstərmək olar.

Coğrafi məkanın təqdimatı üçün iki əsas metoddan istifadə olunur ki, bunlara da vektor və rastr metodları aiddir.. Müasir CİS həm vektor, həm də rastr formatı ilə işləmək imkanına malik olduğundan, kompyuterin monitorunda elektron formatda gördüyümüz xəritə iki variantda təqdim oluna bilər: rastr və vektor.

Rastr modellərdə obyektlər matrisa ilə fasiləsiz məkan şəklində təqdim edirlər. Rastr formatda reallıq kvadrat torlar şəklində əks olunur. Rastrın hər bir kvadratı və ya daması bir atributiv xassəyə malik olan müəyyən coğrafi sahəni əhatə edir. Rastr təsvirlər **dpi** (hər dyümə düşən nöqtələrin sayı) vahidi ilə ölçülür və bu göstərici hər bir dyümdə neçə pikselin yerləşdiyini göstərir. Bu ölçü vahidi nə qədər yüksək olsa, təsvir də bir o qədər keyfiyyətli və informativ olar. Ona görə də CİS layihələrində çox vaxt 200-1200 dpi keyfiyyətli təsvirlərdən istifadə olunur. Rastr formatlar fasiləsiz xassələrlə işləmək üçün optimal hesab olunur. Rastr formatında nöqtə həmin kiçik kvadratlarda yerləşir, xətlər isə həmin kiçik kvadratların sıralanmasından ibarət olmaqla koordinat informasiyasınamalik olurlar. Bu formatda obyektlər haqqında informasiyaları ələqələndirmək üçün hər bir rastr kvadratına müəyyən göstəricinin qiyməti verilir və son nəticədə bu qiymətlər obyektin yerini müəyyən edirlər (şəkil 4).

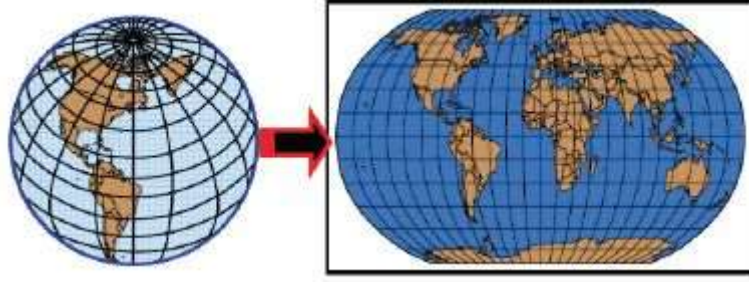
Şəkil 4. Coğrafi obyektlər rastr formatında

Şəkildən görüldüyü kimi, rastr kvadratlarının ölçüsü böyüdükcə o daha çox sahəni əhatə edir, lakin bu zaman rastrın yekun nəticəsi, ayırdetmə qabiliyyəti daha kobud olur. Əslində, rastr formatının bir sıra üstünlükləri vardır. İlk növbədə, rastr məkan obyektlərini daha asan ifadə etməyə verir. Buna misal olaraq, televizor ekranında şəkillərin keyfiyyətinə nəzər salmaq kifayətdir.

Vektor modeldə obyektin forması nöqtələr x ; y koordinatları ilə müəyyən edilir. Yəni CİS proqramının köməyi ilə nöqtələr, xətlər və konturlar koordinat dəsti vasitəsilə rəqəmsal şəkildə təqdim olunur. Məlum olduğu kimi, hər bir coğrafi obyekt həndəsi primitivlərdən ibarətdir və istənilən koordinat sistemində ifadə olunur, lakin baza primitivləri olan nöqtə, xətt, qövs, poliqon kimi elementlər baza rolunu oynayır. Hər bir həndəsi primitiv atributiv informasiya ilə xarakterizə olunur. Həndəsi primitivlərin məcmusu və onların atributları coğrafi obyekti əmələ gətirirlər. Vektorlu format coğrafi obyektin yalnız həndəsi ifadəsidir. Vektor variantında obyektin öz təsviri deyil, onun haqqında zəruri informasiya saxlanılır və bu informasiya istənilən an həmin coğrafi obyektin ekrana çıxarılmasını xüsusi proqramın köməyi ilə təmin edir. Vektor modellərin coğrafi verilənlərinə aid obyektləri aşağıdakı tiplərə ayırmaq olar:

- Ölçüsüz obyektlər;
- Birölçülü obyektlər;
- İkiölçülü obyektlər;
- Üçölçülü obyektlər.

CİS-in verilənlər bazasını yaradarkən mühüm addımlardan biri də, kartoqrafik proyeksiyanın seçilməsidir. Qarşıya qoyulmuş konseptual məqsədin xüsusiyyətlərindən aslı olaraq müvafiq kartoqrafik proyeksiyalar seçilməlidir. Məlum olduğu kimi Yer kürəsinin səthi əyri xətlə ifadə olunur. Ellipsoidin və ya kürənin səthindəki nöqtələrin sferik koordinatları ilə xəritə müstəvisindəki müvafiq nöqtələrin koordinatları arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün riyazi düsturlardan istifadə olunur. Riyazi üsullarla Yer səthinin malik olduğu üçölçülü formanı xəritənin hamar səthinə gətirilməsi kartoqrafik proyeksiya adlanır. Kartoqrafik proyeksiya Yer kürəsinin sferik səthinin koordinatlarının xəritə müstəvisinə keçirilməsinə xidmət edir (şəkil 5).

Şəkil 5. Sferik səthdən xəritə müstəvisinə keçid.

Müasir dövrdə istifadə olunan CİS proqramları bir sıra proyeksiyalarla təchiz olunmuşlar və istifadəçi hər bir layihənin xüsusiyyətlərindən aslı olaraq lazımı proyeksiyanı seçmək imkanına malikdir. CİS layihələrində istifadə olunan bütün qatlar eyni kartoqrafik proyeksiyada və koordinat sistemində olmalıdır. Əks təqdirdə, bu qatları birgə təhlil etmək mümkün deyil.

Ekoloji problemlərin çox sahəli olması müxtəlif metod və üsulların tətbiq edilməsini tələb edir. Bu metodlar içərisində xüsusi ilə kartoqrafik tədqiqat üsulları böyük əhmiyyət kəsb edir. Çünki bu üsullarla xəritə və atlasların tərtibi ilə yanaşı, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən biliklərin sintezi öyrənilir.

NƏTİCƏ

Hal-hazırda ekoloji problemlərin həll edilməsi və ölkənin ətraf mühitinin mühafizəsi sahəsində idarəetmə qabiliyyətini gücləndirmək məqsədilə çoxsaylı fəaliyyət proqramları (Rəqəmli xəritələrə) həyata keçirilir.

Rəqəmsal xəritələr aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanır:

- Böyük miqyaslı daha əvvəl hazırlanmış topoqrafik xəritələrdən istifadə etməklə müəyyən təhlillərin aparılması.
- Məsafədən duyma nəticəsində alınmış məlumatların fotoqrammetrik emalı (Rastr məlumatlarının alınması).
- Çöl ölçmələri (Məs: geodezik ölçmələr-elektron taxometr, GPS və s. alətlərdən istifadə etməklə).
- Çöl şəraitində alınmış nöqtələrin komeral şəraitdə emalı.

Bütün bu proseslər yerinə yetirildikdən sonra xəritə hazırlanır. Xəritə üzərində istifadə olunmuş şərti işarələr legendada öz əksini tapır. Miqyasdan asılı olaraq koordinat şəbəkəsi tərtib olunur. Rəqəmli xəritələr tərtib edildikdən sonra onu digər proqramlara konvertasiya edib saxlamaq olar. Məsələn: rast formatında .jpeg, .png, .tif və s. vektor formatında .dwg, .shp və s.

Rəqəmsal xəritələrin keyfiyyəti informasiyanın verilmə qabiliyyəti, dəqiqlik, dolğunluq və düzgün struktura malik olması imkanlarından asılıdır.

Bütün amillərin rəqəmli xəritədə öz əksini tapması xəritə üçün istifadə olunan məlumatların düzgünlüyündən və xəritə mühəndisliyinin işində məsuliyyətli yanaşmasından asılıdır. Xəritənin düzgün struktura malik olması dedikdə onun riyazi və coğrafi əsasla malik olması, kartoqrafik proyeksiyada və miqyasda tərtib olunması, beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş şərti işarələrdən istifadə edərək tərtib olunması nəzərdə tutulur.

ERMENİSTAN'IN MERKEZİ ASYA TÜRK DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLERİ: AZERBAYCAN TOPRAKLARININ İŞGALDEN KURTARILMASINDAN ÖNCE VE SONRA

Doç.Dr. Seide GULİYEVA

Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih fakültesi, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4320-3425>

ÖZET

Bağımsızlığının ilânından sonra Ermenistan, Sovyetler döneminde oluşturmuş olduğu dış politika stratejisini korumaya önem vermiş, politik ve ekonomik ilişkilerinde çoğu zaman Rusya ve diğer devletler arasında denge sağlamaya çalışmıştır. Ancak ikili ve çok taraflı ilişkilerinin temelini bu şekilde Sovyet dönemine dayanmış olması uluslararası sistemin değişen koşullarının etkisi ile Ermenistan aleyhine bir tablonun oluşmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan siyaset ve uluslararası ilişkiler disiplini açısından Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk devletleri ile ilişkileri güncel ve ilgi çekicidir. Azerbaycan'ın topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarması bölgesel kalkınma için yeni fırsatlar yaratmıştır.

Araştırmada Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk devletleri ile ikili ve çok taraflı düzeyde politik ve ekonomik ilişkileri iki dönem üzere ele alınmış ve karşılaştırılmıştır. Politik ilişkilerle ilgili sorunların başında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali ve Dağlık Karabağ sorunu gelmiştir. Komşu olmamalarına ve çatışmanın Türk-Müslüman toplumun yaşadığı Merkezi Asya sınırlarından uzakta yaşanmasına rağmen Ermenistan'ın Türk dünyasının bir parçası olan Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik olumsuz politikası Merkezi Asya'nın Türk devletleri ile iletişimini olumsuz etkilemiştir. Yapılan araştırmalar özellikle Ermenistan'ın ilişkilerinin bu faktörlerden etkilendiğini kanıtlamaktadır.

Ekonomik alanda ilişkilerin zayıf olma nedenleri sırasında global pazar gereksinimlerine önem verilmemesi, ticarete Sovyetler'den kalma geleneksel ürünlerin kullanılması, farklı ekonomi yapılandırmaları, bölge uzaklığı ve lojistik-ulaşım yetersizliği yer almaktadır. Öyle ki, gümrük vergisinden muaf olmaları dahi Ermenistan ve Merkezi Asya Türk devletleri arasındaki ekonomik ilişkilere canlılık kazandıramamıştır.

Çalışma ile, Ermenistan'ın Merkezi Asya Türk devletleri ile ilişkilerinin genel olarak örgütler çerçevesinde çok taraflı şekilde yürütüldüğü, ikili ilişkilerin ise gelişim göstermediği, 44 günlük savaştan sonra ilişkilerin aktifleşmesi için imkânların genişlendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Türk devletleri, Merkezi Asya, Azerbaycan, Kafkasya, Rusya

TÜRK DÜNYASI VE İLETİŞİM BİRLİĞİ ÇALIŞMALARI
TURKISH WORLD AND COMMUNICATION UNION WORKS

Dr. Servet AVŞAR

Gazeteci- Yazar ve Televizyon Programcısı, Yazar Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni,
Ankara-TÜRKİYE

Journalist-Writer & Television Programmer, Editor-in-Chief of the YAZAR Newspaper
Ankara-TURKEY

ORCID ID: 0000-0002-7657-8859

ÖZET

Günümüzde, geniş bir kullanıcı kitlesine sahip olan medya ve yeni medya platformlarının toplumsal yaşamın düzenlenmesinde pek çok işlevi bulunmaktadır. Televizyon, radyo, gazete, dergi, sinema gibi kitle iletişim araçları ile dijital tabanlı platformları içeren yeni medyanın toplumdaki etkisi sadece gündemi belirlemekle sınırlı değildir. Özellikle siyasal ve ekonomik alan olmak üzere, toplumsal ve kültürel alanda önemli bir etki alanına sahiptir.

Satın alma davranışlarından, siyasal davranışlarına kadar geniş bir alanın biçimlenmesinde inanılmaz etkileri olan böyle bir gücün Türk dünyasında etkin bir şekilde kullanılması son derece önemlidir. Yaklaşık 300 milyon nüfusa sahip Türk dünyası medyasının "1 Millet, 1 Medya, 6 Devlet" anlayışıyla birlikte hareket etmesi, Türk dünyası üzerine kurgulanan tüm stratejileri istendik yönde değiştirebilir.

Başta Türk dünyasıyla ilgili tüm politikaların belirlenmesinde olmak üzere, Türk dünyasının sorunlarının uluslar arası kamuoyuna aktarılmasında, oluşturulacak propagandalarda ve algı yönetiminde çok etkili işler yapabilir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, İletişim, Medya, Yeni Medya Platformları, Propaganda.

ABSTRACT

Today, the media and new media platforms, which have a large userbase, have many functions in the regulation of social life. The impact of the newmedia, which includes massmedia such as television, radio, newspapers, magazines, cinema, and digital-based platforms, is not limited to determining the agenda. It has an important area of influence in the social and cultural field, especially in the political and economic field.

It is extremely important that such a power, which has incredible effects on shaping a wide area from purchasing behavior to political behavior, is use deffectively in the Turkish world. If the media of the Turkish world, which has a population of approximately 300 million, act together with the understanding of "1 Nation, 1 Media, 6 States", all strategies built on the Turkish world can change in the desired direction.

It can do a very effective job in determining all the policies related to the Turkish world, conveying the problems of the Turkish world to the international public opinion, propaganda to be created and perception management.

Key Words: Turkish World, Communication, Media, New Media Platforms, Propaganda

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin Türk dünyası ile ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Ortaya çıkan yeni siyasi coğrafyanın oluşum sürecinde Türkiye'de aktif bir rol üstlenmiştir. Süleyman Demirel'in Başbakanlık döneminde başlatmış olduğu ve cumhurbaşkanlığı döneminde devam ettirdiği politikalarla Orta Asya'daki "kardeşlerine" yönelik yoğun bir çalışma başlatmıştır. (Çalık, 2004:201).

Süleyman Demirel, "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" dünya gündemine sokmuş ve bu dünyanın birbirleriyle dayanışması ve işbirliğini sağlamak amacıyla çok önemli işlere imza atmıştır.

Bu amaçla Türk dünyası ülkelerine değişik tarihlerde 19 ziyaret yapmış, bu ülkelerden de ülkemize Devlet Başkanı düzeyinde 20 ziyaret gerçekleşmiştir. Bu ülkelerin kendi aralarındaki işbirliklerinin artırılarak, genişletilmesi ve aralarındaki sorunların çözümü yönünde ağırlıklı bir rol oynamıştır. (Avşar, 2004: 312-313).

Bütün bunlar yapılırken, bölge devletlerinin de Türkiye'nin bu faaliyetlerine ve Türk modeline bakışı da ayrı bir önem arz etmiştir. Bu ülkelerin devlet başkanları da bu entegrasyona çok sıcak bakmışlar ve karşılaşılan sorunların çözümü için birlikte hareket etmişlerdir. (Çalık, 2004:201); (Budak, 2016:131-132).

Türkiye'nin öncülüğünde başlatılan entegrasyon çalışmaları (Geybulayev ve Kurubaş, 2002: 19-45), Türk dünyası ülkelerince de benimsenmiş ve model alınmıştır. İlerleyen süreçte kendi ülkelerinde ikili ilişkileri güçlendirici bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

Bu şekilde başlayan ve ilerleyen süreçte de kararlılıkla devam ettirilen ilişkilerde, genel olarak, Türk halklarının birliği her zaman geçerli olmuştur. Bu düşünce 3 Ekim 2009 tarihinde Türk Konseyi'nin kurulmasıyla daha ileri bir seviyeye taşınmıştır.

1. TÜRK KONSEYİ KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI

Uluslararası hükümetler arası bir kuruluş olan Türk Konseyi, Türk Dili konuşan ülkelerin devlet başkanlarının katılımıyla Nahçıvan Anlaşması kapsamında kurulmuştur. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye örgütün kurucu üyeleridir.

Temel amacı, Türk dili konuşan ülkeler arasında bölgesel ve küresel düzeyde kültürel, siyasi, ekonomik, ulaşım, güvenlik, hukuk alanlarında işbirliğini genişletmek ve entegrasyonu olabildiğince derinleştirmektir.

Konsey 2009 yılında kurulduğunda, dünyada Türkçe konuşan 6 ülke vardı, ancak bunlardan sadece 4'ü üyeydi. Türkmenistan, BM tarafsız statüsü nedeniyle konsey üyesi değildi, Özbekistan ise kapalı dış politikası nedeniyle üye değildi. Bununla birlikte, son 10 yılda yapılan birçok değişiklik, devletlerin TKÜİK'ne katılma ilgisini artırmıştır. (Zeynolova, 2021:39).

Günümüzde konseyin Türk dünyasında iletişim birliğinin sağlanmasına yönelik pek çok çalışması olduğu görülmektedir. Konseye mensup ülkelere özellikle Türkiye ve Azerbaycan'ın birlikte hareket etmesi konseyin hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırmaktadır.

2. TÜRKİYE VE AZERBAYCAN'IN ÇALIŞMALARI

Türk devletlerinin medya ve iletişim birliğinin sağlanmasına yönelik, Türkiye ve Azerbaycan'ın çalışmaları dışında, henüz dikkate değer bir çalışma bulunmamaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın iletişim birliğinin sağlanmasına yönelik çalışmaları kesintisiz bir şekilde devam ettirilmektedir. Bu amaçla en son olarak, Azerbaycan Milli Meclisi, 10 Aralık 2020 tarihinde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de örnek bir protokolü hayata geçirmiştir.

Türkiye adına Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanı Fahrettin Altun, Azerbaycan adına da Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev'in imza attığı mutabakat zaptıyla Türkiye-Azerbaycan Ortak Medya Platformu oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu platformla İki ülke medyasının eşgüdüm halinde hareket edecektir.

Böylelikle, Türkiye-Azerbaycan arasında devam etmekte olan iş birliği, medya ve iletişim alanında daha da güçlendirilerek, stratejik bir medya ortaklığı kurulacaktır. Bunun için de öncelikle sağlıklı bir şekilde işleyen medya ağı altyapısı oluşturulacaktır. Bu ağ vasıtasıyla; medya ve yeni medya platformlarında edinilen bilgi, birikim, tecrübeler paylaşılacaktır.

3. TÜRKİYE'DEKİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE ÇALIŞMALARI

Türkiye-Azerbaycan arasında imzalanan bu protokol son derece önemlidir. Ancak arzu edilen ortak iletişim modelinde yeterli değildir. 1992 yılından günümüze kadar olan süreçte Türk dünyasındaki iletişim faaliyetleri çok dar bir kapsamda kalmıştır.

Resmi faaliyetlerin dışında daha çok sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla icra edilmiştir. Türkiye'den yönlendirilen birçok önemli faaliyet, sivil toplum kuruluşlarınca sahiplenilmiş ve üst düzey katılımlarla gerçekleştirilmiştir.

Sivil toplum kuruluşlarının tüm etkinliklerinde; Türkiye ve üye veren dost ülkelerin ortak değerlerinin tanıtılması, bunlarla ilgili ikinci ve bir üçüncü ülkelerde çeşitli iletişim araçları yoluyla doğru bilgilendirme yapılmıştır. Türkiye ve Türk dünyasına mensup ülkelerle ilgili dünya kamuoyunda oluşturulan veya oluşturulmak istenen olumsuz algıların ve propagandaların giderilmesi için büyük bir gayret sarf edilmiştir.

Bu kapsamda, Türk dünyası iletişimcileri belirlenen özel gündem konularını görüşmek üzere, Türkiye'de ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde bir araya getirilmişlerdir. Türk Dünyasında iletişim birliğinin güçlendirilmesi için etkinlikler düzenleyen sivil toplum kuruluşlarının başında; Türk Dünyası Genç İletişimciler Birliği (Romanya 2004), YAFEM Türk Dünyası Gazeteciler Birliği (Yalova 2008), Türk Dünyası Gazeteciler Federasyonu. (Ankara 2013), Anadolu Yayıncılar Derneği. (Ankara 2014), Dünya İletişimciler Derneği, (Ankara 2015), Küresel Gazeteciler Konseyi (Ankara 2019) gelmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türk Dünyasındaki iletişim birliğinin sağlanması amacıyla; Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın İletişim kurumları uzun bir zamandır "Türk Konseyi" adı altında faaliyet göstermektedirler.

Türk Konseyinin tüm gayretlerine rağmen, Türkiye ve Azerbaycan arasında kurulan iletişim köprüsü diğer ülkelerde henüz gerçekleştirilememiştir.

Bu nedenle tüm Türk dünyasının kolay ulaşabileceği ve sesini duyurabileceği ortak bir buluşma noktasına her zaman gereksinim vardır. Bu kapsamda başta devlet başkanları olmak üzere tüm kurum ve kuruluşların Türk dünyası ortak iletişimi için daha etkin bir çaba göstermelidir.

Türk dünyasında etkin iletişim birliğinin sağlanmasına yönelik önerilerimizi ise şu şekilde sıralayabiliriz;

1. Türkçenin ortak iletişim dili olarak kabul edilmesi ve bu konuda çalışmalar yapılması,
2. Ortak “İletişim ağı veya Türk Dünyası Haber Ajansı kurulmalıdır. Bu ağın ortak dili (Türkiye Türkçesi) olmalıdır. İnternet sitesi, sosyal medya, TV, Youtube kanalı ve radyolar oluşturulması,
3. Yazılı basın üzerinden belirlenecek periyodik bir şekilde yayınlanacak ortak gazete, dergi ve akademik dergilerin oluşturulması,
4. Türkiye’de “Dünya Türklerini İzleme Merkezi” adı altında bir kurum oluşturularak, Türk dünyasını izlemesi, gerektiğinde kamuoyu oluşturup lobi faaliyetleri yapması,
5. Türk Dünyasına yönelik çalışmakta olan tüm basın yayın kuruluşlarının desteklemesi, Başta bağımsız olmayan Türk halklarının basın organları olmak üzere, Türk lehçelerinde yayın yapan bütün basın yayın kuruluşlarının (Kırım Haber Ajansı ve Radyo Meydan gibi) tanıtımına yardımcı olunması,
6. Türklerin yaşadıkları bölgelerdeki insan hakları ihlallerini izleyen ve sorunlarını çözme konusunda ortak çalışmaların yapılması,
7. Türk Dünyası Gazeteciler Birliği gibi diğer tüm medya birliği mensuplarınca, azınlık halinde yaşayan Türk topluluklarının maruz kaldığı haksızlıkları sürekli gündemde tutulması ve basın yoluyla destek verilmesi.

KAYNAKÇA

KİTAP VE MAKALELER

- Avşar, S. (2004). Süleyman Demirel’in Cumhurbaşkanlığı Dönemindeki Faaliyetleri *Bilim Yolu, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 80.Yaş Gününde 9.Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel’e Armağan, Özel Sayı (4): 309-321.
- Budak, F. (2016). *Biz Türk’üz*, İstanbul: İleri Yayınları.
- Çalık, S. (2004). Süleyman Demirel’in Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesindeki Rolü. *Bilim Yolu, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 80.Yaş Gününde 9.Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel’e Armağan, Özel Sayı (4): 191-229.
- Geybulayev, G.- Kurubaş, E.(2002). Türk Cumhuriyetlerin Entegrasyonu:Fırsatlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7,S.1:19-45.
- Hacaloğlu, Y.(2009). *14. Türk Dünyası Gençlik Günleri ve Kurultayı.(9-15 Ağustos)*, Yalta-Kırım, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Zeynolova, A.(2021). Türkdilli Devletler Arasında Ömökdaşlığın İnkişafı Azərbaycanın Xarici Siyasətinin Prioritet İstiqamətlərindən Biri Kimi (Azərbaycan’ın Dış Politikasının Önceliklerinden Biri Olarak Türkçe Konuşan Ülkeler Arasında İşbirliğin Geliştirilmesi), *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslar arası İlişkiler Sempozyumu (26-27 Mayıs) Bildiri Kitabı*, ss. 38-41, Tekirdağ: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Yayınları.

ONLİNE KAYNAKLAR

- Dr. Servet Avşar. Yazar Gazetesi, 26 Temmuz 2021. İstanbul, 25 Temmuz 2021

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

<https://www.yazargazetesi.com.tr/24-turk-boylari-kultur-soleni-ve-15-turk-dunyasi-gazeteciler-bulusmasi-makale,1376.html>

- Dr. Şemsettin Küzeci. Kerkük Gazetesi, 23 Temmuz 2021
- <http://www.kerkukgazetesi.com/yafem-15-turk-dunyasi-gazeteciler-bulusmasi-yalovada-gerceklesti/>
- AA. Türk Dünyası Gazeteciler Şurası Kazan-Tataristan'da yapıldı. 27 Mayıs 2015
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-dunyasi-2-gazeteciler-surasi-basladi/43025>
- Haber Atlas, Anadolu Yayıncılar Derneği Bakü'de buluştu. 15 Temmuz 2018
<http://m.haberaltas.com/tr/haberler/4997/ayd-azerbaycanda-15-temmuzu-anlatti>
- <https://www.internethaber.com/kgkdan-baku-bildirisi-tek-millet-tek-medya-6-devlet-2057372h.htm>

METOD VƏ METODOLOGİYA ANLAYIŞLARINA DAİR QEYDLƏR

Hümay MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Xarici dil(ingilis dili) müəllimliyi fakültəsi

<https://orcid.org/0000-0002-3956-9005>

Elmi rəhbər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Mirvari QASIMOVA

Açar sözlər: metod, metodologiya, tarix, fəlsəfə, fərq

Metod yunan sözüdür, mənası yol, üsul deməkdir. Metod tədqiqat aparılarkən istifadə olunan real addımlara, üsullara deyilir. Məqsədə çatmaq üçün müəyyən üsulların köməyi ilə insanların nəzəri və praktik fəaliyyətini tənzimləyən prinsiplərin dialektik məcmusu metod adlanır. Metod bir-birinə bağlı olan obyektiv və subyektiv tərəflərin sintezindən ibarətdir. Dərk olunmuş qanunauyğunluqlar və prinsiplər metodun obyektiv tərəfinə, həmin prinsiplər əsasında hazırlanan üsullar isə metodun subyektiv tərəfinə daxildir.

Metod haqqında alimlərin müxtəlif yanaşmaları vardır. Yeni dövr fəlsəfəsinin yaradıcısı F.Bekon "Yeni orqanon" adlı əsərində metod haqqında maraqlı fikir irəli sürmüşdür. O, metodu qaranlıq gecədə yolçunun yolunu işıqlandıran fənərə bənzədirdi. F.Bekon, həmçinin, metodun məqsədə çatmağın ən dəyərli vasitəsi olduğunu qeyd edirdi.

XVIII əsr fransız riyaziyyatçısı və filosofu Laplasın fikrinə görə, hər hansı bir metoddan istifadə edərək böyük bir kəşfə imza atmış alimin istifadə etdiyi metod onun kəşfindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Metodun öyrənilməsi qədim yunan fəlsəfəsindən başlanmışdır. İlk metodoloji proqramlar da Yeni dövrdə formalaşmışdır. Sokrat müsahibə adı ilə dialektik metod formulə etmişdir. Aristotel sillogizm və induktiv metodlarını irəli sürmüşdü. Aristotela görə elmi metod bəzən induksiya, bəzən sillogizm yolu ilə ilərləyir. Sillogizm təsdiq edilmiş və ya doğru olduğu güman edilən iki teorem əsasında nəticəyə gəlmək üçün deduktiv əsaslandırma tətbiq edən məntiqi arqumentdir. İnduksiya müəyyən müşahidələr toplusundan ümumi nəticə çıxarmağı əhatə edən əsaslandırma növüdür. Qədim yunan elmində digər bir metod aksiomatik metoddur. Bu metod Evkilid tərəfindən təklif edilmişdir. Evklid həndəsəni yaradarkən aksiomatik metodu irəli sürmüşdür.

Metodologiya iki sözdən – «metod» (yunanca metodos-yol, təlim deməkdir) və loqos (elm) sözlərindən əmələ gəlmişdir, elmi tədqiqatların metodları haqqında təlim deməkdir. Hər hansı bir mövzunu ətraflı şəkildə araşdırmaq və doğru məlumat, bilik əldə etmək vacibdir. Bu zaman metodologiya bizə kömək olur. Metodologiya maddi aləmin dərk olunması zamanı tədqiqatçının əsaslandığı, rəhbər tutduğu fəlsəfi təlimdir.

Metodologiya özündə bir neçə ünsürü birləşdirir: həll edilməsi lazım olan şeylər barəsində fikir, ideya ilə təmin edir; nə edilməsi və nə vaxt ediləcəyi ilə bağlı üsulları müəyyən edir; fəaliyyəti asanlaşdırmaq üçün bir sıra vasitələrlə təmin edir.

Metodologiya qədim tarixə malikdir. Antik dövr mədəniyyətində fəlsəfə elmlər içərisində üstünlük təşkil etmişdir. XVI-XVII əsrlərdə metodologiya ilə yalnız fəlsəfə məşğul olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısı və sonlarında təbiətşünaslıqda metodologiyaya marağın artması nəticəsində ayrı-ayrı təbiət elmləri öz metodlarını yaratmışdır.

Yeni dövr fəlsəfəsi metodologiyanın inkişafının ən intensiv dövrü hesab olunur. Bu dövrün məşhur filosoflarından olan F.Bekon və R.Dekart misilsiz metodoloji proqram yaratmışlar. F.Bekonun yaratdığı metodoloji proqram empirik, R.Dekartın yaratdığı proqram isə rəasional proqram adlanır.

Metod və metodologiya anlayışları arasındakı fərqi bir neçə müddə ilə aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Metod hər hansı bir elmi və ya qeyri elmi araşdırmanın nəticəsidir. Metodologiya isə istənilən elmi və ya qeyri elmi araşdırmanın başlanğıcıdır.
2. Metod mövzu sahəsində araşdırma aparılarkən istifadə edilən vasitələr və addımlardır. Metodologiya isə tədqiqat sahəsində necə araşdırma aparmağı təklif edən texnika və ya üsullara deyilir. Qısaca desək, metodologiya tədqiqat üsullarını öyrənir.
3. Metod təcrübələr, testlər və sorğular aparmağı özündə birləşdirir. Metodologiya isə tədqiqatın aparılmasında istifadə edilən müxtəlif texnikaların(üsulların) öyrənilməsini əhatə edir.
4. Metod tədqiqat sualının həllini tapır. Metodologiya isə tədqiqat sualına həll tapmaq üçün düzgün üsullardan istifadə yolu tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotle & Logic: Syllogisms & Inductive Reasoning. – URL: https://www.reed.edu/writing/paper_help/reasoning.html
2. Bədiyev S. Təhsil prosesi və metodologiya. [Elektron resurs] / – URL: <http://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/933-thsil-prosesi-v-metodologiya.html>
3. Ishak I.S., Alias R.A. Designing a Strategic Information Systems Planning Methodology for Malaysian Institutes of Higher Learning(ISP-IPTA) – Issues in Information Systems Volume VI, No. 1, 2005 – https://iacis.org/iis/2005/Ishak_Alias.pdf
4. Method vs. Methodology: [Elektron resurs] / – <https://medium.com/@setsindia/method-vs-methodology-44cb894a262d>
5. Nəcəfli S. (2019). Metod haqqında düşüncələr. [Elektron resurs] – <https://bahmanyarclub.blogspot.com/2019/06/metod-haqqnda-dusunclr-sevinc-ncfli.html>

KÜLTÜREL MİRAS ÖRNEKLERİ CULTURAL HERITAGE EXAMPLES

Imanova Sadakat

Bakü Devlet Üniversitesi, Coğrafya,

Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8304-1622>

GİRİŞ

Kültürel miras örnekleri hem maddi hem de manevi unsurları bir araya getirir. Örnekler gelenekleri, tarihi efsaneleri, geleneksel el sanatlarını ve diğer manevi unsurları içerir. Ayrıca bir ülkenin kültürel mirası, eski geleneklerine ek olarak, nüfusun eski dansları veya herhangi bir tatil ritüeli de olabilir. Örneğin dini törenler, Afrika kabilelerinin gürültülü dansları, karnavallar, Viyana'da kahvehane kültürü, Çin'de gölge oyunları ve ülkemizde Azerbaycan halıları ve dokumacılığı vb. gösterilebilir.

Kültürel mirasın tarihi yapılar, heykeller vb. içermesi nedeniyle turizm üzerinde etki alanı daha çok bilişsel turizm amaçlı gezilerin düzenlenmesi sırasında olmaktadır. Bildiğimiz gibi, çoğu insanın seyahat etme amacına bağlı olarak çeşitli turizm türleri vardır. Kültürel kaynaklar ve turizm arasındaki bağlantı, kültürel kaynakların turizm kaynakları olarak algılanması, "kültür turizmi" kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu, Dünya Turizm Örgütü'nden bir belge örneği olan BM Turizm Konseptinde daha da netleştirilmiştir. Kültürel mirası tanımaya amaçlayan bu turizm çeşidine "kültür turizmi" adı verilmektedir. Kültür turizmi, bölgelerin kültürel mirasının, bölge nüfusunun yaşam tarzı, tarihi, sanatı, mimarisi, dini vb. kaplar. Kültür turizmi, tarihi yerleri, kültürel anıtları, müzeleri, tiyatroları ziyaret etmenin yanı sıra yerel halkın yaşam biçimini ve ulusal değerlerini yansıtan tatil ve festivalleri içeren bir turizm türüdür. Bu tür turizm, uluslararası turizmin gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Daha çok turizmi anlamak amacıyla düzenlenen kültürel miras türüne aittir. Algı turizmi, adından da anlaşılacağı gibi aynı zamanda bir tarih ve kültür turizmidir. Buna doğal, tarihi ve kültürel anıtlar, kiliseler, müzeler, tiyatrolar, kamu binaları ve basit inşa edilmiş olanlar dahil değildir. Yazılı kaynaklar, halkların yaşam ve geleneklerini tanımak için yapılan turizm faaliyetlerini içerir. Ayrıca peyzaj egzotizmine sahip alanların farkındalık turlarında kullanımının daha da yaygın olduğunu belirtmek isterim. Turizm şirketleri tarafından farkındalık amacıyla anıtlı yerlere turlar ve geziler düzenlenmektedir. Ayrıca, bu tarihi yerlerin etrafındaki güzel doğa, insanların dinlenmesi için iyidir. Turizm dışında bir başka turizm türü olarak Spelotourism- mağara turizmini gösterebiliriz. Bu turizm biçimi aslında bir spor turizmi biçimidir. Ancak bu alana ilgi duyan turistler mağaralara gelir ve ulusal mirasın bir örneği olan keşfine ve tarihine hayran kalırlar. Buraya gelen turistler fiziksel uygunluk, dayanıklılık, dayanıklılık, sözlü eğitim gerektirir. Speloturizmin ana amacı, mağaraların keşfi ve daha derine inmek için araştırma ve keşif alanlarının incelenmesidir.

GELİŞME

Kültürel miras örneklerini görmek için düzenlenen turizm gezileri de bulunmaktadır. Gezi turizmi bir yürüyüştür, anlamak için yapılan bir yolculuktur. Geziler de modern seyahat acentalarının ve seyahat acentalarının faaliyet gösterdiği, son yılların en popüler turizm türlerinden biridir. Ayrıca, insanların farklı bölge ve ülkelerin tarihi, kültürel ve diğer dikkate değer miraslarını tanıma arzusunda bir gezidir. Gezilere örnek olarak, okul çağındaki çocukların bir araya gelip, öğretmenler ve okul yönetimi ile birlikte herhangi bir tarihi ve

kültürel mekana gezilere çıkmalarının en basit yolunu gösterebiliriz. Kendi tecrübelerime dayanarak söyleyebilirim ki, okul döneminde tarih öğretmenlerimizle Bakü Şirvanşahlar Sarayı ve Kız Kulesi'ne bir gezi düzenledik. Ayrıca coğrafya hocamız bizi Şamahı'daki rasathaneye götürdü, Şeki han'ın sarayını, Gabala'yı, Gakha Ilus'u ve daha birçok yeri gösterebilirim. Bu geziler, kendi içimizde düzenlenen gezilere örnektir. Bu tür gezilerin düzenlenmesinin öğrencilerin daha iyi gelişmesine, kültürel mirasa daha derinden ve derinlemesine bakmalarına katkı sağladığını ve elbette yürüyüşlerin onları motive ettiğini belirtmek isterim. Bunlar, dedikleri gibi, kendi kendine düzenlenen gezinin en küçük, en basit şeklidir. Turistik önemi büyük olan gezilerin turizm şirketleri, seyahat acenteleri tarafından oluşturulduğu ve belirli bir plana göre oluşturulduğu ve o şirket tarafından düzenlenen bir rehber (Fransızca kökenli bir kelime rehber anlamına gelir) yardımıyla oraya gönderildiği veya oraya gönderildiği bilinmektedir. Ajans. Rehberin görevi, turistlere gidilecek yer hakkında bilgi vermek ve onlara her konuda yardımcı olmaktır. Artık hemen hemen tüm tarihi ve kültürel mekanların ve müzelerin kendi rehberleri ve yardımcıları olduğunu ve her an size yardımcı olmaya hazır olduklarını biliyoruz.

Anlamak için insanların da rahatlamak istediğini hesaba katmak gerekir. Ve genellikle insanlar ziyaret ettikleri şehri veya ülkeyi keşfetmek ve anlamak için gezilere çıkarlar. Genel olarak normal insanlardan daha fazla bilimle uğraşan kişilerin herhangi bir ülkenin tarihi ve kültürel mirasına ilgi duyduğuna dair bir görüş vardır. Bu artık sadece bir algı turizmi biçimi değil, aynı zamanda kongre veya bilim turizmi olarak da adlandırılıyor. Bu turizm türü, farklı kongre, toplantı, sempozyumlara katılmak için seyahat eden kişileri ifade eder. Bu tür gezilere çıkanların çoğu bilim adamları, öğretmenler, bilim adamları ve bu alanlarda çalışan kişilerdir. Kongre turizminde kişi başına düşen gelir daha yüksektir. Bu nedenle bazı ülkeler gelirlerini artırmak için kendi kongrelerini ve toplantılarını düzenlemektedir. Bu da ülkenin turizm ekonomisini olumlu etkiliyor.

Kültürel miras örnekleri dini ibadet yerlerinde anlaşılabilir: kiliseler, camiler, İnciller ve diğer ibadet yerleri. Aslında tarihi yapılar daha çok bir ibadet yeri olabilir çünkü eski çağlardan beri insanlar dinlerine ibadet etmek için özel yerler ayırmışlardır. Zamanla insanlar bu yerler arasında ayırım yapmaya başladılar yani din ayrıldıkça dini merkez ayrıldı ve yeni dinler ortaya çıktı. Dinin, tapınakların kültürel mirasına bir örnek olarak görülmesinin nedeni, tarihsel önemidir. Örneğin eski insanlar hayvanlara inandıklarında (hala hayvanlara inanan insanlar ve halklar var), hayvan kemiklerine ve kafataslarına çizgiler çizip onlara inandılar. Arkeolojik kazılar, hayvan kalıntılarının dini inançlarda daha derinlemesine çalışıldığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca antik kaplarda bulunan ve hayvan kalıntılarıyla birlikte bulunan küllerin, ayrı bir dini inanış olan (insanları yakmak) insan külleri olduğuna inanılmaktadır, ancak külleri korumanın yanı sıra bir dağ tepesinden veya başka bir yüksek yerden havaya uçurulmuşlardır. manevi özgürlük için. Bu kremasyonun başka bir amacı daha vardı, o da insan gömme alanını sınırlamaktı. Genel olarak din, kültürel mirasın incelenmesinde önemli bir rol oynar ve din sürekli araştırmaya açık bir konu olacaktır, çünkü insanlar geliştikçe ve değiştikçe dini inançları da değişir ve şekillenir. . İnanç turizmi ülkenin turizm ekonomisini etkiler. İnanç turizmi, belirli dini toplantı, tören ve ibadetleri gerçekleştirmek amacıyla yapılan gezileri ifade eder. Seyahat acenteleri ve firmaları geleneksel olarak bu kategorideki bireylere geleneksel dini hizmetler sunmaktadır. Seyahat acentesi, dindar kişilerin kutsal yerleri ziyaretleri ve kısa mesafeli yerlerde konaklamaları, dini mekanlara gezilerin organizasyonu ve bir dizi diğer temel faaliyetlerle ilgilenir. Seyahat acenteleri de vatandaşların isteklerine göre dini mekanlara rotalar hazırlamakta ve ağırlıklı olarak turistlerin isteklerini dikkate almaktadır.

Turizm ve kültür arasında bir bağlantı olduğunu biliyoruz ve bu bağlantı birçok faktörde kendini gösteriyor. Sürekli gelişen dünyada kültürel ve kültürel olmayan mirasa yönelik artan istek, yükselen eğitim seviyesi kültürel sermayenin artmasına neden olmaktadır. Modern

zamanlarda yeni teknolojiler ortaya çıkıyor ve onlar sayesinde kültür ve turizm hakkında bilgi almak daha da kolaylaşıyor. Sonuç olarak, insanlar gidecekleri yeri önceden daha derinlemesine araştırabilir, çevrimiçi seyahat edebilir ve sonuç olarak kendi planlarını önceden yapabilirler. Aslında bu planlama Turgent'ta daha çok tur operatörleri tarafından yapılıyor. Hatta çoğu turizm şirketinin çevrimiçi olarak faaliyet gösterdiğini ve bu da işlerini daha da kolaylaştırdığını belirtmek gerekir. Küresel turizm pazarının en yeni ve en hızlı büyüyen alanlarından biri kültür turizmi olmuştur. Küresel düzeyde kültür ve tarih turizmi, gezginlerin istek ve zevklerine uygun özellikler ve uygun turistik rotaların oluşturulması dikkate alındığında daha gelişmiş bir formdadır. Ziyaret edilen kültürel miras alanlarının doğası, tarihi anıtlar, kültürel örnekler ve bölgenin genel tarihi gibi maddi ve maddi olmayan faktörler, turistlerin bölgeye daha fazla çekilmesine neden olmaktadır.

Bildiğimiz üzere 2020 yılı bizlere birçok tarihi olay bıraktı. 2019 yılının sonunda dünyanın birçok yerinde olmasına rağmen, Covid-19 virüsü Şubat 2020'den itibaren ülkemizde de yayıldı ve bu pandemi birçok alanı olduğu gibi turizmi de olumsuz etkiledi. Aslında neredeyse turizm alanındaydı. Yakın gelecekte, pandeminin sona ermesinden sonra her şeyin daha iyi olacağını ve turizmin ülke ekonomisinde en karlı sektörlerden biri olacağını umuyoruz.

SONUÇ

Böylece kültürel miras örnekleri hem maddi hem de manevi unsurları bir araya getirir. Örnekler arasında nesilden nesile aktarılan gelenekler, tarihi efsaneler, geleneksel zanaat örnekleri ve diğer manevi unsurlar sayılabilir. Makale, dünya kültür mirası örnekleri hakkında kapsamlı bir şekilde yorum yapmakta, uluslararası turizmdeki rolleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Son zamanlarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nde petrol dışı sektörün gelişmesi ülke ekonomisinde önemli bir rol oynamaktadır. Böylece ülkemizin hem doğal hem de kültürel kaynakları turizmin gelişmesi için yeterli koşulları oluşturmaktadır.

Azerbaycan, eski mirasa ve zengin kültürel mirasa sahip bir ülkedir. Şeki Han Sarayı, Kız Kulesi ve Şirvanşahlar Sarayı'nın yanı sıra ülkemizin tarihi ve kültürel merkezlerinden İçeri Şehir ve Gobustan kaya resimleri UNESCO listesine alındı.

REFERANSLAR

1. Məmmədova C.A; Soltanova H.B; Rəhimov S.H : “Beynəlxalq Turizmin Coğrafiyası”
2. Abdullayeva.F “Azərbaycanda arxeoloji turizmin böyük perspektivləri var” //Mədəniyyət.- 2011.- 2 mart.- S. 7.
3. <https://medeniyyet.az/page/news/12872/Medeni-irs-ve-turizm.html>

<https://azadaz.com/xeber/2888/azerbaycanda-medeni-muextelifliyin-turizmin-inkisafinda-rolu>

INTRODUCTION

Examples of cultural heritage combine both material and intangible elements. Examples include traditions, historical legends, traditional crafts, and other spiritual elements. It can also be the cultural heritage of a country, in addition to its ancient traditions, ancient dances of the population or any holiday rituals. For example, religious ceremonies, noisy dances of African tribes, carnivals, coffeehouse culture in Vienna, shadow plays in China and Azerbaijani carpets and weaving in our country, etc. can be displayed.

Cultural heritage, historical buildings, sculptures, etc. Due to the fact that it contains tourism, the area of influence on tourism is mostly during the organization of cognitive tourism trips. As

we know, most people have various types of tourism depending on the purpose of travel. The connection between cultural resources and tourism, the perception of cultural resources as tourism resources, has led to the emergence of the concept of "cultural tourism". This is further clarified in the UN Concept for Tourism, an example of a document from the World Tourism Organization. This type of tourism, which aims to recognize the cultural heritage, is called "cultural tourism". Cultural tourism is the cultural heritage of the regions, the lifestyle, history, art, architecture, religion, etc. of the population of the region. occupies. Cultural tourism is a type of tourism that includes visiting historical places, cultural monuments, museums, theaters, as well as holidays and festivals that reflect the lifestyle and national values of the local people. This type of tourism plays an important role in the development of international tourism. It belongs to the type of cultural heritage organized mostly for the purpose of understanding tourism. Perception tourism, as the name suggests, is also a historical and cultural tourism. This does not include natural, historical and cultural monuments, churches, museums, theatres, public buildings and simple built ones. Written sources include tourism activities to get acquainted with the life and traditions of the peoples. I would also like to point out that the use of landscape exotic areas in awareness tours is even more common. Tours and excursions to monumental places are organized by tourism companies for awareness purposes. Also, the beautiful nature around these historical places is good for people to relax. Apart from tourism, we can show Spelotourism-cave tourism as another type of tourism. This form of tourism is actually a form of sports tourism. But tourists interested in this area come to the caves and marvel at its discovery and history, which is an example of national heritage. Tourists who come here require physical fitness, endurance, endurance, verbal training. The main purpose of spelotourism is the exploration of caves and the study of research and exploration areas to go deeper.

Development

There are also tourism trips organized to see examples of cultural heritage. Travel tourism is a walk, a journey to understand. Trips are also one of the most popular types of tourism in recent years, in which modern travel agencies and travel agencies operate. It is also a trip that people desire to get to know the historical, cultural and other remarkable heritages of different regions and countries. As an example of excursions, we can show the simplest way for school-age children to come together and go on excursions to any historical and cultural place with teachers and school administration. Based on my own experience, I can say that we organized a trip to Baku Shirvanshahs Palace and Maiden's Tower with our history teachers during school term. Also our geography teacher took us to the observatory in Shamakhi, I can show you Sheki Khan's palace, Gabala, Gakha Ilus and many more. These excursions are examples of excursions organized in-house. I would like to state that the organization of such trips contributes to the better development of the students, to look deeper and deeper into the cultural heritage, and of course, the walks motivate them. These are, as they say, the smallest, simplest form of self-organized excursion. It is known that trips of great touristic importance are created by tourism companies, travel agencies and created according to a certain plan and sent or sent there with the help of a guide (a French word means guide) organized by that company. Agency. The task of the guide is to inform the tourists about the destination and to help them in every way. We now know that almost all historical and cultural sites and museums have their own guides and assistants and are ready to assist you at any time.

To understand, it is necessary to take into account that people also want to relax. And often people go on trips to explore and understand the city or country they are visiting. There is an opinion that people who are more engaged in science than ordinary people in general are interested in the historical and cultural heritage of any country. This is no longer just a form of perception tourism, but also called convention or science tourism. This type of tourism refers

to people traveling to attend different congresses, meetings, symposia. Most of those who go on such trips are scientists, teachers, scientists and people working in these fields. Per capita income is higher in congress tourism. For this reason, some countries organize their own congresses and meetings to increase their income. This positively affects the tourism economy of the country.

Examples of cultural heritage can be understood in places of religious worship: churches, mosques, Bibles and other places of worship. In fact, historical buildings can be more of a place of worship because since ancient times, people have reserved special places to worship their religion. Over time, people began to distinguish between these places, that is, as religion separated, the religious center separated and new religions emerged. The reason why religion is seen as an example of the cultural heritage of temples is its historical significance. For example, when ancient people believed in animals (there are people and peoples who still believe in animals), they drew lines on animal bones and skulls and believed in them. Archaeological excavations have revealed that animal remains are studied more deeply in religious beliefs. Also, ashes found in ancient vessels along with animal remains are believed to be human ashes, which is a separate religious belief (creating people), but in addition to preserving the ashes, they were blown up from a mountaintop or other high place. for spiritual freedom. This cremation had another purpose, which was to limit human burial space. In general, religion plays an important role in the study of cultural heritage, and religion will be a subject of continued research, because as people develop and change, their religious beliefs change and take shape. . Religious tourism affects the country's tourism economy. Faith tourism refers to trips made to perform certain religious meetings, ceremonies and worship. Travel agencies and firms traditionally provide traditional religious services to individuals in this category. The travel agency deals with religious people's visits to holy places and their short stays, organization of trips to religious sites and a number of other basic activities. Travel agencies also prepare routes to religious places according to the wishes of the citizens and mainly take into account the wishes of the tourists.

We know that there is a connection between tourism and culture, and this connection shows itself in many factors. In the ever-developing world, the increasing desire for cultural and non-cultural heritage and the rising level of education cause an increase in cultural capital. In modern times, new technologies appear, and thanks to them, it becomes even easier to get information about culture and tourism. As a result, people can research their destination more thoroughly beforehand, travel online, and ultimately make their own plans ahead of time. In fact, this planning is mostly done by tour operators in Turgent. It should even be noted that most tourism companies operate online, which makes their work even easier. One of the newest and fastest growing areas of the global tourism market has been cultural tourism. At the global level, cultural and historical tourism is in a more developed form, considering the features and the creation of suitable touristic routes to the wishes and tastes of the travelers. Material and intangible factors such as the nature of the cultural heritage sites visited, historical monuments, cultural examples and the general history of the region cause more tourists to be attracted to the region.

As we know, 2020 has left us with many historical events. Despite being in many parts of the world at the end of 2019, the Covid-19 virus has spread in our country as of February 2020, and this pandemic has negatively affected tourism as well as many other areas. Actually it was almost in the tourist area. We hope that in the near future, after the end of the pandemic, everything will get better and tourism will become one of the most profitable sectors in the country's economy.

CONCLUSION

Thus, cultural heritage examples bring together both material and spiritual elements. Examples include traditions handed down from generation to generation, historical legends, examples of traditional crafts, and other spiritual elements. The article comprehensively comments on examples of world cultural heritage and provides important information about their role in international tourism.

Recently, the development of the non-oil sector in the Republic of Azerbaijan plays an important role in the country's economy. Thus, both natural and cultural resources of our country create sufficient conditions for the development of tourism.

Azerbaijan is a country with ancient heritage and rich cultural heritage. In addition to the Sheki Khan Palace, the Maiden's Tower and the Palace of the Shirvanshahs, the Icheri Sheher and Gobustan rock paintings, which are among the historical and cultural centers of our country, were included in the UNESCO list.

REFERENCES

1. Məmmədova C.A; Soltanova H.B; Rəhimov S.H : “Beynəlxalq Turizmin Coğrafiyası”
2. Abdullayeva.F “Azərbaycanda arxeoloji turizmin böyük perspektivləri var” //Mədəniyyət.- 2011.- 2 mart.- S. 7.
3. <https://medeniyyet.az/page/news/12872/Medeni-irs-ve-turizm.html>
<https://azadaz.com/xeber/2888/azerbaycanda-medeni-muextelifliyin-turizmin-inkisafinda-rolu>

**MILITARY PARTNERSHIP BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND
ISRAELI STATE IN THE CONTEXT OF THE US MIDDLE EAST POLICY IN THE
90S OF THE 20TH CENTURY**

Aytan ABBASOVA-GULIYEVA

Baku State University, the Faculty of History, the Department of the new and modern history
of European and American countries, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-844X>

ABSTRACT

Bilateral relations between the Republic of Turkey and Israeli state – the column states for the determination of the US foreign policy in the Middle East region – in political, diplomatic, military and economic spheres have always been supported by the United States administrations. The relations between these two states emerged in March, 1949, after the recognition of sovereignty of Israeli state by the Republic of Turkey. But military relations namely developed after the collapse of Soviet union and the end of Cold War.

The column of bilateral relations between the Republic of Turkey and the Israeli state was the military partnership. This partnership had been strengthened in the 90s of the 20th century by several agreements, such as “Military Training Cooperation Agreement” (1996, February 23) and “Defence Industry Cooperation Agreement” (1996, August 28). Simultaneously, the military search-rescue training, which was called “Reliable Mermiad” (1998, January 8) had been the sign of the triangle military partnership of the USA – Turkey – Israel. This military training had given suitable circumstances to the United States to implement her geostrategic priorities in the Middle East region, as well as had extended cooperation between the Republic of Turkey and the Israeli state.

There is examined the geostrategic positions of the United States administrations towards the Middle East region, the influence of the military relations between the Republic of Turkey and the Israeli state to the US foreign policy, deep investigation of the above mentioned military agreements in the framework of Turkey-Israely relations, the causes of the emergence of political-military crisis between these states in the first decades of the 21st century. In conclusion there are given summarizes to the investigated issues of the problem.

Key words: The USA, The Republic of Turkey, The Israeli state, “Military Training Cooperation Agreement”, “Defence Industry Cooperation Agreement”, “Reliable Mermiad” military training

SİFƏT KEYFİYYƏT SAHƏSİNİN NÜVƏSİ KİMİ

Məmmədli Nərmin Allahverdi

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya fakültəsi

Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Açar sözlər: sifət, keyfiyyət, morfem, funksional qrammatika, semantika

Keywords: adjective, quality, morpheme, functional grammar, semantics

Ключевые слова: прилагательное, качество, морфема, функциональная грамматика, семантика.

Sifət bir nitq hissəsi kimi türk xalqlarının dilini, milli varlığını, tarixini, mənəviyyatını əks etdirən qədim dil vahidləridir. Sifətlər fundamental fəlsəfi-məntiqi keyfiyyət kateqoriyasının dildə ifadə vasitələri olub, insan şüurundakı fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalar məhz onların dildə bilavasitə əksi olan dil kateqoriyaları ilə reallaşır. Məntiqi kateqoriyalar, o cümlədən, keyfiyyət kateqoriyası bütün dillərə aid olub, hər bir konkret dildə öz funksional ifadə formasını tapır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Türkcəsində keyfiyyətin ifadəsində sifət nüvə rolu oynayır. Çünki əsas nitq hissəsi kimi sifətin öz daxili semantikasında keyfiyyət məzmunu gizlənmişdir. Keyfiyyət əşyanın məzmunu, mahiyyəti, daxili aləmi ilə bağlı olur. Keyfiyyət bildirən sifətləri funksiyasına görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Dadbilmə, eşitmə, duyğu üzvləri ilə dərk edilən keyfiyyətləri bildirənlər: *şirin, turş, acı, yüngül və s.*

2. Siyyət, psixoloji vərdiş və vəziyyət bildirənlər: *xəsis, tənbel, lovğa, cəsur, acıqlı və s.*

3. Ümü keyfiyyət, hal-vəziyyət bildirənlər: *yaxşı, pis, yaman, bədbəxt, rahat, narahat və s.*

Keyfiyyət mənalı sifətləri quruluşuna görə də üç qismə ayırmaq olar: 1) keyfiyyət mənalı əsli (sadə) sifətlər, 2) keyfiyyət mənalı nisbi (düzəltmə) sifətlər, 3) keyfiyyət mənalı mürəkkəb sifətlər.

Keyfiyyət mənalı sadə sifətlər öz funksiya və ya vəzifəsinə görə əşyanın keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir. Bu cür sifətlər heç bir zahiri əlamət olmadan, öz daxili semantikasi vasitəsilə varlığın keyfiyyətini ifadə edə bilir. Məsələn, *böyük (adam), yaxşı (şəxsiyyət), pis (davranış), bərk (ağac)* və s.

Keyfiyyət mənalı düzəltmə sifətlər özünəməxsus düzəltmə şəkilçilərlə ($-lı^4$, $-sız^4$, $-çı^4$, $-cıl^4$ və s.) işlənərək keyfiyyət funksiyasını yerinə yetirir. Belə morfemlərlə düzələn sifətlərə misal olaraq *bacarıqlı, ağıllı, şəxsiyyətsiz, prinsipsiz, əlaçı, döyüşçü, qabqcıl, zarafatcıl* və s. sözləri göstərmək olar.

Keyfiyyət mənalı mürəkkəb sifətlər iki və daha artıq sözün birlikdə işlənməsindən yaranır. Belə sözlər bir neçə üsulla yaranır. a) sadə sifətlərin təkrarı ilə - *qırmızı-qırmızı, acı-acı*, b) düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə - *dadlı-dadlı, ağıllı-ağıllı*, c) bir sadə və bir düzəltmə sifətlərin birlikdə işlənməsi ilə - *soyuqqanlı, dəliqanlı, istiqanlı*, d) bir sadə sifət və bir isimdən düzələn mürəkkəb sifətlər - *dikbaş* və s.

Beləliklə, sifətləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən mühim bir cəhət onun keyfiyyət mənasıdır. Məqalədə həm milli, həm alınma şəkilçilərin keyfiyyət bildirməsindən, sifətin keyfiyyət ifadə etmək vəzifəsindən danışılacaq və keyfiyyət semantikasi daha geniş şəkildə araşdırılacaqdır. Sifətlərin bu funksiyasının tədqiqi dilçiliyin yeni sahəsi olan funksional qrammatika üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Araşdırmanın obyektı Azərbaycan Türkcəsində işlənən keyfiyyət mənalı sifətlər, predmeti isə həmin sözlərdə keyfiyyət semantikasının təhlilidir. Tədqiqat təsviri, semantik metodların, interpretasiya və təsnifat üsullarının köməyi ilə aparılmışdır.

THE HOLISTICO-INTERDISCIPLINARY FUTURE OF CULTURAL STUDIES AND THE HUMANITIES

Dr. Amalia Călinescu

University of Bucharest, Romania

Cultural and Literary Studies

ORCID ID: 0000-0002-7360-8418

ABSTRACT

The current paper reports on a vast study called *Distorted Temporality in Kazuo Ishiguro's Novels: A Holistic Approach*. The study thereto proposes an interdisciplinary perspective on the distorted nature of Ishigurian time. Thus, the theoretical and empirical objectives of the study consist in helping readers understand their natural tendency to distort time, with the help of Kazuo Ishiguro's novels. Secondly, the study aims to prove (1) the efficacy of an interdisciplinary approach to analysing literary works for gaining better knowledge about how to apply fiction to real life and (2) that good fiction can influence readers' perceptions and, by implication, their whole life and, by extension, the wellbeing of their families, groups, communities and nations. The hypotheses and sub-hypotheses were tested using a quantitative approach, through a self-administered questionnaire in English, with closed- and open-ended questions. One set of data was collected from 2610 Romanian and foreign respondents, with regard to their perception of time and their interpretation of Kazuo Ishiguro's novels. The data set was then analysed using descriptive, inferential, and path-analysis methods and two statistical programs. The results show that, when embraced with an open heart, time distortion becomes a valuable tool for preserving human sanity and orientating human choices, decisions and actions in the right direction. The overall purpose of the study is to indicate the interdisciplinary direction of cultural studies and the humanities. The best method of anchoring any type of information is to link it to real life in its simplest and clearest form. The complementarity of the two brain hemispheres can thus lead to an unprecedented cooperation between writers and interdisciplinary critics for the true benefit of readers. This integrative objective may lead to the simplification of critical language to a level of unanimous understanding.

Keywords: Kazuo Ishiguro, interdisciplinarity, temporal distortion, academic cooperation

INFLUENCER'S EFFECTIVENESS ON THE NUMBER OF BUYER'S INTEREST

Afrina Rosyada, Aryf Rizky Pratama

Students of the Faculty of Islamic Economics and Business IAIN Pekalongan

ABSTRACT

In today's world, the business world has become very competitive, competitive things that occur not only occur in the product innovations offered but also include aspects of product marketing. This is driven by the rapid advancement of information technology so that nowadays we can easily obtain information from our devices as long as they are connected to the network. Therefore, an entrepreneur needs to implement his marketing effectiveness by starting to do digital marketing. To achieve this, many sellers ask for help from social media users who have many followers on social media or commonly referred to as influencers. But is it true that an influencer can streamline buying interest in a product? This is what underlies the researcher to conduct this research with the aim of knowing whether the role of a person is really effective in attracting buyers. The research method used is a quantitative approach with descriptive research type. This research data was collected by distributing questionnaires to respondents. The sample was determined by using sloving sampling technique. Data analysis used descriptive statistics in its calculations with the help of the IBM SPSS Statistic 25 for Windows program. The results of this study, the authors estimate that there will be an influencer effect on consumers' buying interest because currently many consumers are big-literate and often follow their idols or favorite artists who become influencers.

Keywords: Effectiveness, Influencer, and Consumer Interest

TURİZMİN TEORİK KONULARI THEORETICAL TOPICS OF TOURISM

Maharramov Ilyas

Bakü Devlet Üniversitesi, Coğrafya,

Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2100-3289>

ÖZET

Turizm, turistlerin ihtiyaçlarını karşılayan bir hizmet sektörüdür. Bölgenin kaynak potansiyeli, turizm faaliyetlerinin organizasyonunda, nüfusun refahını artırma sorunlarının çözümünde öncü rol oynamaktadır. "Turizm" Fransızca bir kelimedir ve çeşitli güdülere göre yürümek, seyahat etmek ve yerinden edilmek olarak algılanmaktadır. Turizmin asıl amacı turistlerdir. "Turist" terimi şu şekildedir: Daimi ikametgahı dışında herhangi bir amaçla (varış noktasında bir ödeme kaynağı olan istihdam olmaksızın) en az 24 saat seyahat eden kişi. Spor, akrabalarla yapılan toplantılar, kongreler ve sempozyumlar, eğlence - için seyahat edenler "turist" olarak adlandırılır. Maddi ve teknik temel, organize turizmin gelişmesinin temelidir. Turizmin maddi ve teknik temeli, turizm firmalarını (tur operatörleri ve seyahat acenteleri), otelleri, turist üslerini, catering, ticaret, ulaşım işletmelerini, turistik aksesuarların kiralama noktalarını, turist satış bürolarını, kontrol ve kurtarma hizmetlerini, turist kulüplerini ve s'yi içerir. Turizm, özelliklerine göre aktif ve pasif türlere ayrılır. Örgütün doğasına göre seyahat, grup, bireysel, önceden düzenlenmiş, amatör, sabit, mobil ve sosyal turizm olarak ayrılır.

Turizmin amaca göre sınıflandırılması şöyledir: - gezi; rekreasyon turizmi; terapötik ziyaretler; bilimsel veya kongre turizmi; iş turizmi; dini turizm; etnik veya nostaljik turizm; macera turizmi; köy turizmi; ekoturizm vb.

Turizm endüstrisinin gelişimini etkileyen faktörler şu şekilde özetlenebilir:

1. Doğal ve ekolojik faktörler - Bunlar arasında iyi iklim ve rahat doğal koşullar, manzaralar ve doğadaki ilgi çekici yerler vb;
2. Sosyo-ekonomik faktörler - ana nüfusun yaşam standartları, yani turizmin ekonomik uygulanabilirliği, vatandaşların ülke içinde ve dünya çapında seyahat etmelerine izin veren sosyal özgürlüklerin varlığı;
3. Siyasi faktörler - turistlerin yaşadığı ülkenin iç siyasi istikrarı, ev sahibi ülkenin iç siyasi istikrarı, ülkeler arasındaki dostluk;
4. Demografik faktörler - Nüfus artışı dünya turizminin potansiyelini artırmaktadır. Yaşam beklentisinin artması ve emeklilik yaşının düşürülmesi turizmde üçüncü yaş grubuna mensup insan sayısının artmasına neden olmaktadır.

Anahtar kelimeler: turist, turizm endüstrisi, rekreasyon turizmi, köy turizmi, dini turizm .

ABSTRACT

Tourism is a service sector that meets the needs of tourists. The resource potential of the region plays a leading role in the organization of tourism activities and in solving the problems of increasing the welfare of the population. "Tourism" is a French word and is perceived as walking, traveling and being displaced according to various motives. The main

purpose of tourism is tourists. The term "tourist" is as follows: A person who travels at least 24 hours a day for any purpose other than his permanent residence (without employment as a source of payment at the destination). Those who travel for sports, meetings with relatives, congresses and symposia, entertainment - are called "tourists". The material and technical basis of tourism includes tourism companies (tour operators and travel agencies), hotels, tourist bases, catering, trade, transport enterprises, rental points of tourist accessories, tourist sales offices, control and rescue services, tourist clubs and s. Tourism is divided into active and passive types according to its characteristics. According to the nature of the organization, it is divided into travel, group, individual, pre-arranged, amateur, fixed, mobile and social tourism.

The classification of tourism by purpose is as follows: - excursion; recreational tourism; therapeutic visits; scientific or congress tourism; business tourism; religious tourism; ethnic or nostalgic tourism; adventure tourism; village tourism; ecotourism etc.

The factors affecting the development of the tourism industry can be summarized as follows:

1. Natural and ecological factors - these include good climate and comfortable natural conditions, landscapes and attractions in nature, etc.;
2. Socio-economic factors - living standards of the main population, that is, the economic viability of tourism, the existence of social freedoms that allow citizens to travel within the country and around the world;
3. Political factors - internal political stability of the country where the tourists live, internal political stability of the host country, friendship between countries;
4. Demographic factors - Population growth increases the potential of world tourism. Increasing life expectancy and lowering the retirement age cause an increase in the number of people in the third age group in tourism.

Key words: tourist, tourism industry, recreation tourism, village tourism, religious tourism.

RADİO JURNALİSTİKASINDA İRƏLİYİŞ (60-80-ci İLLƏR)

PROGRESS IN RADIO JOURNALISM (60-80 YEARS)

Dosent Sevinc MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və informasiya texnologiyaları kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID ID: 0000-0002-9003-5471

ÖZET

Radio jurnalistin işi əldə olunan məlumatı, faktları dəqiqləşdirib təhlil etmək və nəticədə materialı hazırlamaqdan ibarətdir. Azərbaycanda jurnalist kadrlarının hazırlığı XX əsrin 20-ci illərindən başlayıb. Bu illərdə jurnalist hazırlığı, qəzet işi və stenoqrafiya kursları fəaliyyət göstərib. 1928-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində jurnalizm və bibliografiya kafedrası, 1968-ci ildə isə müstəqil jurnalistika fakültəsi yaradıldı. Bu dövrdə radiojurnalistika sahəsində inkişaf davam edirdi. Təhsil sistemi təkmilləşirdi. Tədris planına xüsusi kurslar daxil edildi, radiojurnalistikası istiqamətində buraxılış işləri müdafiə olundu, seçmə fənlər üzrə proqramlar hazırlandı. 1981-ci ildə Tərcümə, televiziya və radio jurnalistikası kafedrası (hazırda Multimedia və elektron kommunikasiya kafedrası) açıldı. Kafedranın elmi iş planına radio və televiziyanın tarixi, problemləri və perspektivlərinə dair tədqiqat mövzuları daxil edildi, ixtisaslı, peşakar kadrların hazırlanması məsələlərinə diqqət artırıldı.

60-70-ci illərdə “Azərbaycanda rabitənin inkişafı” kitabı nəşr olundu. Kitabda Azərbaycanda Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin işi və xüsusi olaraq radio sisteminin inkişaf dinamikası qeyd edilirdi. Daha sonra, Azərbaycan radiosunun öyrənilməsində başlanğıc olan, kütləvi radio yayım tarixinin əsas məqamlarına toxunan bir neçə kitabça buraxıldı: “Danışır Bakı...”, “Əfirdə addımlar” və “Шаги в эфире”. Radio jurnalistikaya marağın artması elmi-nəzəri istiqamətə də yol açdı. “Jurnalistika məsələləri” məqalələr toplusunda, “Elmi əsərlər” məcmuəsində radionun tarixi, nəzəriyyə və təcrübəsinə aid ilk elmi məqalələr işıq üzü gördü, radio jurnalistikasının problemlərinə həsr olunan elmi araşdırmalar radionun tarixini öyrənməyə imkan yaratdı. Elmi məqalələrlə yanaşı, namizədlik mövzuları da tədqiqata cəlb olundu. Burada radioda auditoriya, radionun janr rəngarəngliyini əhatə edən və s. mövzular təhlil olunurdu.

İllər sonra radio jurnalistikanın müxtəlif sahələri üzrə, radionun elmi-nəzəri aspektlərini açıqlayan yeni-yeni əsaslı tədqiqatlar yarandı və bu gün də yaranmaqdadır.

Açar sözlər: Azərbaycanda radio jurnalistika, radio jurnalistikanın tarixi, radio müsahibə, radio auditoriya, radio araşdırma.

ABSTRACT

The job of a radio journalist is to clarify and analyze the information and facts obtained and, as a result, to prepare the material. Training of journalists in Azerbaijan began in the 1920s. During these years, journalism training, newspaper work and stenography courses were held. In 1928, the Department of Journalism and Bibliography was established at the Azerbaijan State University, and in 1968, the Faculty of Independent Journalism was established. During this period, the field of radio journalism continued to develop. The education system was improving. Special courses were included in the curriculum, graduation works in the field of radio journalism were defended, and programs on elective subjects were prepared. In 1981,

the Department of Translation, Television and Radio Journalism (now the Department of Multimedia and Electronic Communication) was opened. The scientific work plan of the department includes research topics on the history, problems and prospects of radio and television, increased attention to the training of qualified, professional staff.

The book "Development of communication in Azerbaijan" was published in 60-70s. The book noted the work of the media in Azerbaijan and, in particular, the dynamics of the development of the radio system. Later, several booklets were published, which were the beginning of the study of Azerbaijani radio and touched upon the main points of the history of mass radio broadcasting: "Baku speaks ..." ("Danışır Bakı..."), "Steps on air" ("Efirdə addımlar") and "Steps on air" ("Шаги в эфире"). The growing interest in radio journalism has also led to a scientific and theoretical direction. The first scientific articles on the history, theory and practice of radio were published in the collection of articles "Issues of Journalism" ("Jurnalistika məsələləri"), "Scientific Works" ("Elmi əsərlər"), scientific research on the problems of radio journalism provided an opportunity to study the history of radio. Along with scientific articles, PhD topics were also involved in the research. topics were analyzed.

Years later, new fundamental research in various fields of radio journalism, revealing the scientific and theoretical aspects of radio, emerged and continues to do so today.

Key words: Radio journalism in Azerbaijan, history of radio journalism, radio interview, radio audience, radio research.

Müasir dövrdə televiziya və radio sahəsində yaxşı mütəxəssis, peşəkar olmaq üçün maraq, istək və bacarıq vacib şərtidir. Tv və radio jurnalistin işi məlumat əldə etmək, faktları dəqiqləşdirib təhlilini vermək və nəticədə mətni, materialı hazırlamaqdan ibarətdir. Burada erudisiya, əzmkarlıq, məsuliyyət, analitik təfəkkür, düşüncə məntiqinə böyük ehtiyac var. Azərbaycanda jurnalist kadrlarının hazırlığı məsələlərinə XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq xüsusi diqqət vardı. Bu illərdə fəaliyyət göstərən jurnalist hazırlığı, qəzet işi və stenoqrafiya kurslarının əsas məqsədi respublikada və onun hüdudlarında ixtisaslı jurnalistlərin yetişməsi idi. Ali tədris istiqamətində aparılan axtarışların nəticəsi kimi 1928-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində jurnalizm və bibliografiya kafedrası yaradıldı. Daha sonra, 1945-ci ildə, filologiya fakültəsində jurnalistika şöbəsi və sovet-partiya mətbuatının nəzəriyyə və təcrübəsi kafedrası açıldı. Bu illərdə Kütləvi informasiya vasitələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlığı işləri 1968-ci ildə respublikada yeganə müstəqil jurnalistika fakültəsinin yaradılmasına zəmin oldu. Mütəxəssislərin çatışmazlığı və maddi-texniki bazanın natamamlığına baxmayaraq, 40-50-ci illərdə radiodan maksimum istifadə etmək üçün tədbirlər görülürdü. 60-cı illərdə radioda informasiyanın artması, onun inkişafının əsas meyillərindən oldu. Bu dövrdə radiojurnalistika sahəsində jurnalistlərin peşə ustalığının yüksəldilməsi və təhsil sisteminin inkişafı davam edir və təkmilləşirdi. İşin nəzəri səviyyəsini qaldırmaq üçün xüsusi ədəbiyyata ehtiyac yarandı və bu istiqamətdə elmi-metodik ədəbiyyatın nəşri işinə başlandı. 1965-ci ildə jurnalistika şöbəsinin tədris planına radio və televiziya jurnalistikasının əsasları üzrə xüsusi kurs daxil edildi. Jurnalistika fakültəsində televiziya və radio təcrübəsinin öyrənilməsi və araşdırılması istiqamətində işlər gücləndi. Qeyd edək ki, 70-ci illərdə "Azərbaycan radiosunun ilk addımları", "Azərbaycan radiosunun ilk diktorları" və s. mövzuda buraxılış işləri müdafiə olundu. "Radio jurnalistikanın əsasları", "Televiziya jurnalistikasının əsasları", "Radioyayım və televiziyanın texniki vasitələri" seçmə fənləri üzrə proqramlar hazırlandı. Bütün bunlar televiziya və radio jurnalistikası sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlığı üçün zəmin yaratdı. 1968-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində jurnalistika fakültəsi, 1981-ci Tərcümə, televiziya və radio jurnalistikası kafedrası (1998-ci ildən Televiziya və radio jurnalistikası kafedrası, hazırda Multimedia və elektron kommunikasiya kafedrası) açıldı.

Yeni yaradılan kafedranın elmi iş planına radio və televiziyanın tarixi, problemləri və perspektivlərinə dair tədqiqat mövzuları daxil edildi. Jurnalistika fakültəsinin qəzetçilik, tərcümə, kütləvi ədəbiyyatın redaktəsi ilə yanaşı, televiziya və radio jurnalistikası sahəsində ixtisaslı kadr hazırlanması məsələsinə xüsusi fikir verilir. Gələcək radiojurnalistlərə bilik qazanmaq, sürətlə inkişaf edən elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərindən xəbərdar olmaq, mədəniyyət sahəsindəki yenilikləri diqqətlə izləmək, dünyada baş verən hadisələri düzgün şərh etmək tövsiyyə olunurdu. Televiziya və radio sahəsində ixtisaslaşan tələbələr artıq tez-tez kamera və mikrofon qarşısında çıxış edir, müstəqil verilişlər hazırlayırdılar. Radio jurnalistikası sahəsinə artan maraq nəticəsində 60-cı illərdən radionun tarixi araşdırma mövzusunə çevrildi. Qeyd edək ki, bu illərdə Ümumittifaq miqyasında da radio yayımının təşəkkülünü əks etdirən tədqiqatlar yarandı. Bu baxımdan 60-cı illərdə bu sahədəki nəşrləri faydalı axtarışların yekunu kimi qiymətləndirmək olar.

1965-ci ildə Teymur Hüseynovun müəllifliyi ilə “Развитие связи в Азербайджане” (“Azərbaycanda rabitənin inkişafı”) adlı kitab nəşr olundu [18]. Uzun illər rabitə sahəsində çalışan T.Hüseynov Azərbaycan rabitə işinin inkişafı, rabitə vasitələrinə aid materialı ilk dəfə sistemli şəkildə təqdim edib. Müəllif Azərbaycanda dövlət rabitəsinin yaranmasını, radio sisteminin inkişaf dinamikasını, yayım özəlliklərini xüsusi qeyd edir. Bu vaxta qədər Azərbaycan radiosunun fəaliyyəti barədə məlumatı yalnız qəzet və jurnallardan almaq olardı. Bu baxımdan araşdırma, rabitənin və radionun tarixi ilə maraqlananlar üçün yetərli məlumat mənbəyi idi. Hələ inqilabdan əvvəl, radio teleqrafın ən sürətli, operativ vasitələrdən biri kimi təqdim edən müəllif, kitabda radio rabitənin ilkin mərhələlərini göstərir və təhlil edir.

60-cı illərdə Azərbaycan radiosunun 40 illiyinə bir neçə kitabça buraxıldı. Həcmcə kiçik olan bu vəsaitlərin zamanında Azərbaycan radiosunun inkişaf dövrünün öyrənilməsində nəzəri və təcrübi dəyəri böyük idi. Azərbaycan radiosunun 40 illiyi dövründə Ə.Əlibəylinin “Danışır Bakı...”[2] kitabçası ictimaiyyətə təqdim olundu. Burada radionun təşəkkül tarixinin qısa icmalı verilir. Müəllif “radionun gözü və qulağı” adlandırdığı “Son xəbərlər” redaksiyasının verilişlərini iri formatlı qəzetlə müqayisədə həcminə görə üstün hesab edirdi. Ə.Əlibəyli radio xəbərini daha mühüm, əhəmiyyətli olduğunu vurğulayırdı. Burada həmçinin radioda gedən islahatlardan, texniki bazanın möhkəmlənməsi, verilişlərdə ideya baxımından yeni forma və janrlardan istifadəyə diqqət yetirirdi. Auditoriya ilə əlaqənin bir nümunəsi kimi dinləyici məktublarını xüsusi vurğulayırdı. Bəzən bir neçə sətirlik məktub efrdə böyük bir söhbətə, silsilə verilişlərdən ibarət müzakirəyə səbəb olurdu. Belə məktublardan biri “Kənd, gənclik, problemlər” adlı müzakirəyə və müəllifin “müzakirə redaksiyası” adlandırdığı gənclər üçün verilişlər redaksiyasının başlamasına səbəb oldu. Gənclərə ünvanlanan “Ailə və gənclik”, “Dostluq və yoldaşlıq”, “Sən nə üçün yaşayırsan?”, “Gənclik və zaman”, “Səadət nədir?” adlı silsilə verilişlər yaşlıların da marağına səbəb olurdu.

1968-ci və 1969-cu illərdə T.Rüstəmovun müəllifliyi ilə Azərbaycan və rus dillərində çap olunan “Efrdə addımlar” və “Шаги в эфире”[20] (“Şaqi v efire”) kitabçaları da Azərbaycan radiosunun öyrənilməsində bir başlanğıc oldu. Araşdırmada Azərbaycan radiosunun ilk addımlarını izləyən müəllif hazırlıq dövründən kütləvi radio yayım tarixinin əsas məqamlarına toxunur. İlk dəfə radionun birinciləri olan diktörlər və digər işçilərin peşəkarlıq baxımından həyat yoluna nəzər salınır, onların hər birinin radio fəaliyyətinin tarixçəsi canlandırılır. Qeyd edək ki, müəllifin bu dövrdə yazılan məqalələrində “efirin veteranları, “döyüş əsgərləri” adlandırdığı və bəziləri ilə şəxsən görüşdüyü insanların 40 il ərzində qazandıqları nailiyyətlər xüsusi vurğulanır.

30-cu illərin əvvəllərini Azərbaycan radiosu ilə yanaşı diktör peşəsinin də təşəkkül dövrü saymaq olar. O dövr üçün “diktör” sözünün mənasını dəqiqləşdirmək çətin idi. Diktör, başqalarının fikirlərini diktə edən və ya hansısa bir mətni səsləndirib, müxtəlif obrazlar

yaradan aktyor mənasını verirdi. Belə bir fikir də var idi ki, diktör dinləyicilərlə həmmüsaib olan yaradıcı işçidir. Radionun gənc diktörləri İsmayıl Əlibəyov və Rayihə İmanzadə əsasən xəbər buraxılışlarını, elm və ədəbiyyat mövzulu mətnləri, musiqi və uşaq verilişlərini səsləndirirdilər. Müəllif 30-cu illərdən ömrünün sonuna qədər diktör, radio tamaşaları səsləndirən, hekayə və oçerk müəllifi, redaktor kimi çalışan, Soltan Nəcəfov, Fatma Cabbarlının 28-illik rəngarəng radio fəaliyyəti haqqında da geniş məlumat verirdi. 50-60-cı illərdə radionun sənaye verilişləri redaksiyasına rəhbərlik edən qocaman jurnalist Qulam Zeynalovun fikirləri də maraqlıdır: "Mən jurnalistəm. Ona görə də gərək yazdığım sahədə məlumatım çox olsun, mövzunun bütün incəlikləri aydınlaşsın. Yoxsa ən sadə və asan görünən veriliş belə natamam səslənər, təsir qüvvəsini itirər". Zamanında Azərbaycan radiosunun tarixi, verilişlərinin inkişaf yolları kifayət qədər öyrənilməsə də, radio yayımının yaranması, radionun Kütləvi informasiya vasitəsi kimi əhəmiyyəti və özəlliklərini əks etdirən bu nəşrlərə böyük önəm verilirdi.

Azərbaycan radiosunun 40-illiyi ərəfəsində radionun tarixi, nəzəriyyə və təcrübəsi məsələlərinə toxunan ilk elmi məqalələr işıq üzü gördü. 1972-ci ildə "Maarif" nəşriyyatı jurnalistika fakültəsinin hazırladığı "Jurnalistika məsələləri" məqalələr toplusunu buraxdı. Topluda radio və televiziyanın xüsusiyyətləri və janr rəngarəngliyini əks etdirən məqalələr xüsusi maraq doğururdu. Bundan əlavə "Elmi əsərlər" məcmuəsində ayrı-ayrı illərdə radio jurnalistikasının problemlərinə həsr olunan "Problemlər və mülahizələr", "Azərbaycanda müasir radio jurnalistikanın formaları", "Radioda proqramlaşdırmanın vəzifələri", "Danışır Bakı", "Azərbaycan radiosunun tarixindən", "Azərbaycan radiosunun proqram tərtibində başlıca meyillər" məqalələri zamanın tələbini ödəməyə, Azərbaycan radiosunun tarixini öyrənməyə imkan yaradırdı.

Əvvəldə deyildiyi kimi, 60-cı illərdən radio jurnalistikaya marağın artması 70-ci illərdə bu sahədə elmi-nəzəri baxışların dəyişməsinə səbəb oldu. Elmi məqalələrlə yanaşı, namizədlilik mövzuları da tədqiqata cəlb olundu. Bu illərdə tədqiqatçı Y.Əlizadə «Azərbaycanda radio jurnalistikanın təşəkkülü və inkişafı» mövzusunda namizədlilik dissertasiyasını müdafiə etdi. Elmi işin əsas obyektini kimi mətbuat və arxiv materiallarına istinadən radionun təşəkkülü və inkişaf prosesinin təhlili seçilib. Azərbaycanda radio təcrübəsi geniş planda, tarixi mərhələlərlə araşdırılıb. Dissertasiyada Azərbaycan radiosunun tarixində kölgədə qalan 1920-1926-cı illərə əhəmiyyət verilib. Prof. Y.Əlizadə radio yayımının forma və janrlarını, onun ifadə vasitələrinin tədqiqi, radio verilişlərinin dərkətmə xüsusiyyətlərini öyrənib, bir çox konkret və daha vacib məsələlərə toxunub. Qeyd edək ki, dissertasiyanın əsasında, Azərbaycan dilində ilk dəfə "Radio jurnalistikasının əsasları" dərsliyi nəşr olunub [5]. Jurnalistika fakültəsinin tələbələrə və radio işçiləri üçün nəzərdə tutulan dərslikdə radionun tarixi, radio jurnalistikanın janrları, radio yayımının başlıca vəzifələri və istiqamətləri, kütləvi informasiya sistemində radionun yeri və rolu, onun xüsusiyyətləri, radio yayımının strukturu və təşkili məsələləri araşdırılıb. "Radio jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi" üzrə ixtisaslaşmanın proqramları əsasında hazırlanan dərslikdə müəllifin əsas məqsədi tədris prosesi və kadr hazırlığının səviyyəsini yüksəltmək, tələbə və praktik işçilərin ixtisas biliyini artırmaq idi.

70-ci illərdə qəbul olunan "Respublika Televiziya və Radiosunun Verilişlərində sosializm yarışının işıqlandırılması" haqqında Qərara əsasən Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinə müsahibələr, dəyirmi masaların və s. söhbətlərin təşkili, materialların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və mövzuların genişləndirilməsi tapşırılmışdı. "Kommunist", "Bakinski raboçi", "Vışka", "Sovet kəndi" qəzetlərinin, "Azərbaycan kommunisti" jurnalının redaksiyalarına radio və televiziya verilişlərinə dair müntəzəm icmallar və resenziyaların dərc edilməsi tövsiyə edildi.

Bu illərin məqalə və tədqiqatlarında radio auditoriyanın öyrənilməsi, radioyayım üçün xarakterik olan radiomüsaibə, radio reportajın xüsusiyyətləri, geniş imkanları və s. nəzəri məsələlər təhlil olunurdu. Diktorların mətnin səslənməsinə, səsin rəngarəng çalarlarından məharətlə istifadəsinə xüsusi önəm verir, cümlərdə və sözlərdə məntiqi vurğunun dəqiqliyinə çalışırdılar. Başqa bir məqalədə isə radio auditoriyanın qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirilir. Məqalələrdə yeni forma axtarırları, jurnalistin öncə hazırlığı, mövzunun dərinədən öyrənilməsi, müsahibənin incəlikləri təhlil olunur: “Radioda işlənmə məqamlarına görə müsahibəni üç yerə bölmək olar: 1. Proqramda ayrıca yer tutan müsahibə, yəni xüsusi veriliş. Vaxtilə Azərbaycan radiosunun hazırladığı “Şənbə müsahibəsi” verilişlərini buna misal göstərmək olar. 2. Müxtəlif formalı verilişlərdə istifadə edilən müsahibə. Radionun “Son xəbərlər”-ində, ayrı-ayrı radiojurnallarda və verilişlərdə belə müsahibələr geniş yer tutur. 3. Müxtəlif janrlı verilişlərə daxil edilən müsahibə. Radioreportajda, radiosöhbətdə, radiooçerkdə verilişin tərkib hissəsi kimi müsahibədən istifadə olunur... Müsahibə adicə sual-cavab deyil, ondan çox-çox geniş məfhumdur... Məqalədə radiojurnalistin nitq mədəniyyəti məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilir, ədəbi dil və danışmaq normalarına aid məsləhət və tövsiyələr verilir: “Mikrofon qarşısında çıxış edənlərin bəziləri alınma sözlərin düzgün deyilişini bilmir, orfoepiya qaydalarını pozur, danışmada ləhcə xüsusiyyətləri açıq-aydın duyulur... Nitqində nöqsanlar olan adamlarla verilişdən qabaq xeyli işləmək, xüsusi çətinlik törədən sözləri mənaca yaxın olan və asan deyilə bilən sözlərlə əvəz etmək vacibdir”[16]. 1972-ci ildə “Jurnalistika məsələləri” adlı məcmuə nəşr olundu. «Radio jurnalistikanın əsasları» bölməsində [15] prof. T.Rüstəmov radionun tarixi, radio verilişlərinin xüsusiyyətləri, forma və janrları, planlaşdırılması və hazırlanmasına dair məlumat verir, radiojurnalistikanın özəlliyini açıqlayırdı. O, bildirirdi ki, radio və televiziyanın öz xüsusiyyətləri var. Materialların “radio üçün yararlılığı”, “radiofonikliyinə” xüsusi diqqət yetirən müəllif, ilk növbədə dinləyici auditoriyanın tələblərini də nəzərə almağı əsas sayırdı. Radiojurnalist öz dinləyicilərinə görünməz tellərlə bağlanır. O, ilk cümlələrdən, verilişin lap əvvəlindən dinləyicilərin diqqətini cəlb etməyə çalışmalıdır. Musiqi dili ilə desək, hər bir maraqlı veriliş gözəl “üvertura” ilə başlamalıdır. Radio jurnalistikanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də verilişlərdə çıxışların səslənməsidir. Radioda mütəxəssis söhbətləri, qısa şərhlər, müsahibələr verilişlərin təravətini artırır, dinləyicilərlə ünsiyyəti möhkəmlədir. Bununla yanaşı “...radiojurnalist müəyyən bir sahədə ixtisaslaşmalı, həmin sahənin bilicisi, yüksək nitq mədəniyyətinə malik olmalı, ədəbi dili mükəmməl bilməli, sözlərin düzgün tələffüzünə fikir verməli, şahidi olduğu hadisələr barədə qısa, lakin ətraflı danışmağı bacarmalıdır. O, həmçinin zirək, çevik, - dəqiq desək- operativ olmalıdır”. Göründüyü kimi, adları çəkilən məqalələrdə yeni yaranan radio jurnalistikanın nəzəri problemləri diqqət mərkəzində dururdu. Növbəti illərdə Azərbaycan radiosunun 60, televiziyanın 30 illiyinə həsr olunan “Danışır və göstərir Bakı” fotoalbomu [17] və «С телекамерой и микрофоном» (“Telekamera və mikrofonla”)[19] kitabları nəşr olunur. Azərbaycan SSR Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin sifarişilə hazırlanan “Danışır və göstərir Bakı” adlı albomda radio və televiziyanın inkişaf mərhələləri rəngli fotolar və Azərbaycan, rus dillərində yazılan mətnlə təqdim olunurdu. E.Quliyevin «С телекамерой и микрофоном» (“Telekamera və mikrofonla”) kitabında Azərbaycan radiosunun 60 ildə qazandığı nailiyyətlər haqqında ətraflı danışılırdı. Teleradio nəzəriyyəçisi prof. E.Quliyevin sonrakı illərdə “Televiziya iki əsrin ayrıcında” və “Televiziya: nəzəriyyə, inkişaf meyilləri” kitabları çap olunub. Tədqiq olunan araşdırmalarda radio fəaliyyətinin problemləri kommunist partiyasının rəhbər və istiqamətverici rolunu prizmasından yazıldığından bu gün radio işini obyektiv təqdim etmək imkanı azdır. Təbii ki, radiojurnalistika sahəsindəki elmi nailiyyətlər dövrün tələbini tam ödəməsə də, radio və televiziyanın aktual problemlərinin daha dərinədən tədqiq edilməsinə, yeni əsərlərin yazılmasına şərait yaradırdı.

İllər sonra radio jurnalistikanın müxtəlif sahələrini əhatə edən, radionun elmi-nəzəri aspektlərini açıqlayan yeni-yeni əsaslı tədqiqatlar yarandı və bu gün də yaranmaqdadır.

Radioyayım tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini araşdıran müxtəlif yanaşmalı tədqiqatlara, bir sıra nəşrlərə baxmayaraq, Azərbaycanda radio fəaliyyətinin ilk dövrlərinin öyrənilməsini bitmiş hesab etmək olmaz. Araşdırılan dövrdə radionun inkişafı ilə bağlı bir çox hadisə və faktlar XXI əsrdə tarixi yenidən dərk etmə nöqtəyi nəzərindən baxılmasını tələb edirdi.

1980-1990-cı illərdə marksizm-leninizm ideoloji prinsiplərinə məcburi əsaslanmanın ləğvi ilə tədqiq edilən problemə yanaşmalar dəyişdi. Bir çox sənədlərin istifadəsinə qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması tarixi prosesləri, hadisələri, problemləri, o cümlədən KİV-in inkişaf yollarını yenidən qiymətləndirməyə imkan verdi.

Radiojurnalistika sahəsində aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi 90-cı illərdən başlayaraq professorlar Y.Əlizadə, Q.Məhərrəmli, N.Əhmədlinin və başqalarının: “Radio jurnalistikanın əsasları” [5], “Radio dalğalarında” [8], “Səslər içində” [1], “Azərbaycan efiri: tarix və müasirlik”[6], “Radioteatr dəvət edir” [10], “Radio verilişlərinin dili və üslubu”, “Radio dərsləri. Tarix, nəzəriyyə, təcrübə” [9], “Radio jurnalistikası: təməl biliklər”, “Radio jurnalistikası” [11] və s. ciddi tədqiqatlarla yanaşı bu istiqamətdə müasir dövrün tələblərinə uyğun yeni əsərlər yarandı.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Əhmədli N. Səslər içində (Azərbaycan radiosu ellərarası efirdə), Bakı, Işıq, 1990, 112s.
2. Əlibəyli Ə., Danışır Bakı..., 1968, Azərnəşr, Bakı, 19 s.
3. Əlizadə Y., Azərbaycan radiosunun tarixindən, Jurnalistika məsələləri, Elmi əsərlər, ADU, 1973, № 1, s.49-56(29)
4. Əlizadə Y., Azərbaycanda radio jurnalistikanın təşəkkülü və inkişafı, aftoreferat, 1974 (31)
5. Əlizadə Y., Radiojurnalistikanın əsasları, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 131s. (32)
6. Əlizadə Y., Məhərrəmli Q. Azərbaycan efiri: tarix və müasirlik, Bakı, Nurlan, 2006, 182 s.
7. “Kommunist” Azərbaycan radiosu və televiziyası “Kommunist” redaksiyasında, 6 may, 1962, № 105, s.3
8. Məhərrəmli Q. Radio dalğalarında. Bakı, Azərnəşr, 1999
9. Məhərrəmli Q. Radio dərsləri. Tarix, nəzəriyyə, təcrübə, Bakı, Nurlan, 2007
10. Məhərrəmli Q. Radioteatr dəvət edir. Bakı, Elm və təhsil, 2010
11. Məhərrəmli Q., Kərimova A., Əlibəyli V., Əliyeva T., Radio jurnalistikası, Avropa Şurası, 2017
12. Rüstəmov T. Zaman, insan və radio, ADU Elmi əsərləri, Jurnalistika seriyası, 1969, №1, s. 77-81
13. Rüstəmov T. Reportaj - canlı yazmaq deməkdir, "Müxbir" bülleteni, 1971, №5, s.23-26 (87)

14. Rüstəmov T. “Problemlər, mülahizələr”, ADU Elmi əsərləri, Jurnalistika seriyası, 1972, №4, s. 19-22
15. Rüstəmov T. Radio jurnalistikanın əsasları, Jurnalistika məsələləri, II hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1972, s. 245-267
16. Rüstəmov T. Radioda müsahibə və onun xüsusiyyətləri, ADU-nun Elmi əsərləri, Jurnalistika seriyası, 1975, № 3-4, s. 39-48
17. Rüstəmov T. “Danışır və göstərir Bakı” (azərbaycan və rus dilində, mətnin müəllifi və tərtibçi), Bakı, Işıq, 1987, 108 s.

RUS DİLİNDƏ

18. Гусейнов Т.К. Развитие связи в Азербайджане, Баку, Азернешр, 1965, 97 с. (122)
19. Кулиев Э. С телекамерой и микрофоном, Ишыг, Баку, 1986, 85 с. (130)
20. Рустамов Т. Шаги в эфире, Баку, Азернешр, 1968, 15 с.

ВЛИЯНИЯ ОПОЛЗНЕЙ НА ГОРИЗОНТАЛЬНОЕ РАСЧЛЕНЕНИЕ ПОВЕРХНОСТИ ВЫСОКОГОРИЙ БОЛЬШОГО КAVKAZA

İsmayılzadə Emiliya Kamran qızı

Bakı Dövlət Universiteti.

Fakültə: Coğrafiya

АННОТАЦИЯ

Юго-восточная оконечность Большого Кавказа, входящая в пределы Азербайджана и являющаяся частью Альпийско-Гималайского геосинклинального пояса, характеризуется высокой динамичностью экзогенных рельефообразующих процессов, оказывающих существенное влияние на развитие ландшафтной ситуации.

Ключевые слова: процессы, массив, экзодинамический, оползни. объект, эрозия, фактор, район, склон, геоморфологический, почвенный.

ВВЕДЕНИЕ

Вопросы выявления причин геодинамических процессов – осыпей, россыпей и оползней многие годы находятся в центре внимания географической общественности страны по причине пагубных последствий этих явлений для социальной сферы и хозяйственной деятельности всех горных регионов [1, 2].

Южный склон Большого Кавказа отличаются сложным геоморфологическим строением, проявляющемся в сложной структуре чередования водопроницаемых слоев пород, переплетением тектонических нарушений, а также высокой сейсмичностью, довольно часто являющейся малозаметным, но решающим фактором сползания и обрушения масс пород [3, 4].

Рис. 3: Элементы оползни.

- 1 – оползневый цирк
- 2 – бровка главного уступа
- 3 – уступ главный
- 4 – вершина оползня
- 5 – уступ внутренний
- 6 – тело оползня

- 7 – поверхность скольжения
- 8 – неровности рельефа поверхности (валы, бугры и т.д)
- 9 – трещины поперечные
- 10 – подошва оползня

Среди множества протекающих оползневых процессов определяют следующие виды :

1. Структурные или блоковые оползни, которые характеризуются оползанием целых блоков породы.
2. Оползни сплывы. Характеризуются быстрым и единовременным оползанием чехла рыхлых отложений грунтов по скальной поверхности или по мерзлomu грунту.
3. Оплывание склонов-оползание мелких блоков грунта, которое может охватить весь склон или только его значительную часть.
4. Отседание склонов-характерное смещение блоков состоящих из скальных или полускальных пород.

Существенное влияние на развитие оползневых процессов оказывает наклон земной поверхности, скапливающий в себе значительную энергию всей массы пород склона. Но, как известно, большие уклоны склонов не всегда приводят к оползням, даже на близко расположенных к оползневым массивам участках.

В пределах горно-луговой зоны устойчивые в оползневом отношении участки характеризуются наличием ясно выраженных субальпийских и альпийских ландшафтов. Такие участки могут быть подвержены влиянию других экзодинамических процессов – почвенной эрозии, накоплению и перемещению осыпей и россыпей, представляющих не меньшую опасность для ландшафтной и всей экологической ситуации [5].

Объекты и методы исследований. Юго-восточная оконечность Большого Кавказа, являющаяся активной с точки зрения схода оползней, всегда привлекала внимание исследователей различных дисциплин, пытающихся выявить причины этого разрушительного процесса, дать оценку степени влияния того или иного фактора на данное явление. За это время были определены главные оползневые массивы, литологический состав пород оползневых склонов, основные ландшафтные элементы отдельных крупных оползней.

Эти работы производились во время полевых визуальных исследований, а также камеральных изысканий, подразумевающих измерения на топографических картах, выявляющих уклоны и степени горизонтальной расчлененности поверхности, стимулирующие сползание горных масс (Таблица).

Таблица

Распределение горизонтального расчленения поверхности по площади и в процентах в высокогорной части Большого Кавказа

Горизонтальное расчленение (км/км ²)	0-0,5	0,5-1,0	1,0-1,5	1,5-2,0	>2,0	Итого
Площадь, км ²	297,5	428,3	599,4	601,8	571,4	2498,4
Площадь, %	11,91	17,14	23,99	24,09	22,87	100,00

Имеющиеся в наличие материалы многочисленных исследований природных условий Большого Кавказа могут дать возможность выявить предпосылки возникновения и развития оползневых процессов и создать определенную группировку оползневых массивов с целью разработки защитных мероприятий по предотвращению их пагубных последствий.

Полученные результаты. Высокогорные территории Большого Кавказа входят в пределы нескольких физико-географических районов. Гонагкендский район охватывает в структурном отношении Туфанский антиклинорий, Шагдаг-Хызинский синклинорий, Тенги-Бешбармагский антиклинорий, восточную окраину Загатало-Говдагского синклинория и Гусарскую моноклинали.

Перепады высот на Южном склоне Главного Кавказского хребта, который в основном, охватывает Загатало-Лагичский физико-географический район, протягивающийся с запада, с грузинской границы до долины реки Гирдиманчай на востоке на 220 километров, с крутыми склонами составляет 2800-2900 метров. Уклоны поверхности изменяются в пределах 30°-45°. На территории господствуют широколиственные леса, которые впрочем, не могут послужить закрепляющим от оползания породы фактором, горные луга и субнивальные ландшафты. В связи с большой площадью оголенных склонов, покрытых материалами выветривания, скальными обнажениями, периодически выпадающие ливневые дожди в бассейнах рек формируют сели, которые наносят большой вред населению и хозяйствам предгорных районов как и в других странах. Оползни, возникновение которых также не связано в прямом отношении с антропогенным фактором, наиболее широко развиты в среднем течении реки Гирдиманчай, в Лагичской впадине на склонах гор и создают препятствия развитию хозяйства, населенным пунктам.

ВЫВОДЫ

Многочисленные изыскания, направленные на разработку мероприятий по предотвращению схода оползней основываются на целях уменьшения уклонов горных склонов, фитомелиоративных работах, подразумевающих восстановление сомкнутого растительного покрова на нарушенных массивах.

В то же время, предпринимаются попытки мелиорации оползневых массивов, которые являются малоэффективными. Они, в основном, направлены на выравнивание поверхности и восстановление сомкнутого почвенно-растительного покрова, в том числе, путем осуществления лесопосадок.

Предполагаемые мероприятия. В этой связи возникает острая необходимость в крупномасштабной инвентаризации оползневых массивов, подразумевающей составление детальных ландшафтных, геолого-геоморфологических, почвенных и геоботанических картосхем, в том числе, с использованием материалов аэрокосмической съемки.

Накопление и обработка большого объема данных может позволить провести сопоставление вероятных факторов, обуславливающих процесс схода оползней и выявить ключевой фактор, не учтенный при первоначальном рассмотрении, с целью поиска возможностей его нейтрализации. Такой подход способен дать больший экономический эффект, чем осуществление целого ряда мероприятий, порой не дающих желаемого результата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тарихазер С.А., Ализаде Э.К. Антропогенно-геодинамические особенности развития оползневых процессов в азербайджанской части Большого Кавказа. Устойчивое развитие горных территорий, Т. 8, №1, 2016. С. 7-18.
2. Пашаев Н.А. Управление природных катастроф на территории Азербайджанской Республики (на азерб. языке) // Труды Географического общества Азербайджана. Современные географические исследования в Азербайджане, том XI. Баку, 2007. С. 283-289.
3. Ализаде Э.К., Тарихазер С.А. Экогеоморфологическая опасность и риск на Большом Кавказе (в пределах Азербайджана). Москва: МАКС Пресс, 2015. 207 с.
4. Alizade E., Ismayilov M., Guliyeva S., Zeynalova S., Tarikhazer S., Yunusov M., Mustafayev N., Mammadbayov E. The assessment of landscape and environmental risks and hazards caused by landslides in mountain areas // Applied ecology and environmental research 14(3), 2016, ALÖKI Kft., Budapest, Hungary. Pp. 573-586.
5. Марданов И.И. Особенности индикации поверхностного смыва при развитии экзодинамических процессов в высокогорьях азербайджанской части Большого Кавказа // Устойчивое развитие горных территорий, №2 (Т.8), 2016. С. 142-149.

EFFECT OF PERCEIVED TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP STYLE AND INNOVATIVE WORK BEHAVIOR: A MODERATING ROLE OF PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT

Dr.Saima Arzeen

Lecture Department of Psychology, University of Peshawar

Prof. Dr. Muhammad Jahanzeb Khan (Supervisor)

Dr. Naeema Arzeen

ABSTRACT

The current study aimed to explore effect of perceived transformational leadership style, psychological empowerment on innovative work behavior among IT workers in Pakistan. The data of the study was collected from 400 participants, with age ranged between 25-50 from different Government Offices, Institutes, and Departments of Punjab and Khyber Pukhtunkhwa provinces of Pakistan. A set of self-report measures were used for tapping on mentioned topics i.e. Multifactor Leadership Questionnaire (Bass & Avolio, 1997), Innovative Work Behaviour Scale (Janssen, 2000), Psychological Empowerment Scale (Spreitzer, 1995b). Cross-sectional survey research design was executed for the current study. Multiple regression analysis revealed that perceived transformational leadership style of IT workers was significant positive predictor of innovative work behaviour. All sub-dimensions of Transformational Leadership style (TRF) were also found to be significant positive predictor of IWB. Multiple regression analysis further demonstrated that psychological empowerment (PE) and its facet as significant positive predictor of IWB. Hierarchical regression accounted for moderation analyses revealed that PE, significantly moderated between perceived TRF and IWB such that interaction of these variables and TRF strengthened the positive effect of TRF on IWB. Implications of this study and suggestions for future empirical exploration of the construct have been also discussed.

Key words: Transformational leadership style, Psychological empowerment, Innovative work Behaviour.

AZERBAIJAN AND INDONESIA ENERGY DIPLOMACY IN THE NAGORNO KARABAKH POST-WAR PERIOD

Kholidah Tamami

Ph.D student in International Relations

Baku State University Azerbaijan

ABSTRACT

The current pandemic situation that is raking the world, coupled with an economic deceleration, is a manifest challenge, forcing countries to remove barriers in the energy sector with innovative arrangements and strategies, one of which is by implementing the energy transition. In addition to relying on the use of conventional fuels to secure the distribution chain, Indonesia is currently also committed to implementing the energy transition. Energy cooperation between Indonesia and Azerbaijan will develop and probably improved to a higher level, as well as mutual benefit for both countries. Indonesia and Azerbaijan are noted to have oil and gas trade relations that have the potential to be developed. Azerbaijan currently has a target to improve the composition of new and renewable energy in the energy mix, with a target of electricity installation capacity of 1500 megawatts or by 30%. The target is set to attract more investors to Azerbaijan.

Azerbaijan and Indonesia have energy cooperation delayed by covid 19 global pandemic. The Memorandum of Understanding (MoU) must be executed immediately to improve the economic conditions of both countries. The MoU aims to develop and strengthen cooperation between the two countries based on the principle of equality and mutual benefit, it is expected that the two countries can cooperate in promoting cooperation in the energy sector through collaboration between the government of the two countries, state-owned enterprises, and facilitating cooperation between the private sector.

After the Nagorno Karabakh war 2020, Indonesia and Azerbaijan drew up a mutual agreement in the face of a new round of energy cooperation. In the Post-War, Indonesian Ministry of Energy and Mineral Resources with The Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan signed a MoU for cooperation in the energy sector, especially oil and gas and new and renewable energy. The signing of MoU marks a new level of closer energy cooperation relations between both countries. Indonesia and Azerbaijan have agreed to collaborate on oil and gas development and EBT in the future. This is expected to be in line with the expectations of the political energy of both countries.

Keywords: Energy Diplomacy, Energy Cooperation, Nagoro Karabakh War

SÜNİ İNTELLEKTƏ ƏSASLANAN JURNALİSTİKA SAHƏSİNDƏ TƏNZİMLƏMƏ PROBLEMLƏRİ

Sünbül Zalova

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, Bakı,

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

ORCID NO : 0000-0002-5598-7266

“Avtomatlaşdırılmış jurnalistika” ilə bağlı olan süni intellekt müasir jurnalistikanın bütün sahələrinə geniş tətbiq olunmaqdadır. Əsasən mətn tipli məlumatların intellektual analizi, multimedia resurslarının aşkarlanması, toplanması, müəyyən formata gətirilməsi və digər optimallaşma məsələlərində süni intellekt böyük əhəmiyyətə malikdir. Sİ jurnalistikasının imkanları onu ənənəvi jurnalistikadan əsaslı şəkildə fərqləndirir.

Sİ jurnalistikası ənənəvi jurnalistikada əsrlər boyu mövcud olan fərdi professional xarakteristika faktorunu silməkdədir. Jurnalistikada mövcud olan müəyyən ənənələr və sosial normalar burada alqoritmin həll üsulları ilə müəyyən olunur. Bu da öz növbəsində yeni mənəvi və sosial maraqlar yaradır. Xəbərlərdə qərəzlilik, reklam, tərəfkeşlik və şəxsi rəğbət izlərinin olmaması bu texnologiyalara əsaslanan jurnalistikanın əsas xarakterik cəhətidir. Digər tərəfdən xəbərin hadisənin baş verdiyi yerdə avtomatik olaraq hazırlanması və yayımlanması imkanı süni intellektin jurnalistikada əsas işin jurnalist tərəfindən deyil, alqoritm tərəfindən görüldüyünü müəyyən edir.

Süni intellekt jurnalistika ictimaiyyətinin maraqlarına xidmət etmək, fərdi məlumatların təhlükəsizliyi, xəbərlərdə şəffaflıq və hesabatlılıq məsələləri daxil olmaqla informasiya təhlükəsizliyində böyük imkanlara malikdir. Süni intellekt insan intellektini kölgədə qoymaqdadır. Robotlaşma daha çox müxtəlif tipli verilənlərdən asılı olub, “Data jurnalistika”nınin təkamülünün bir hissəsi kimi jurnalistikaya fərqli prizmadan baxışı sərgiləyir.

Sİ jurnalistikası tərəfindən yaradılan xəbər və məlumatlar yüksək qiymətləndirilsələr də insan zəkasının məhsulu ilə eyni tutula bilməz. Çünki faktlara tənqidi yanaşma robotlar tərəfindən aparıla bilməz. Robot jurnalistikası demokratiya və insan hüquqlarının bələdçisi deyil. Jurnalistlərin rolu həmişə faktları seçmək, sonra yoxlamaq, strukturlaşdırmaq və ötürmək olub. Robot jurnalistikası bu işlərin hamısını yerinə yetirir və jurnalistlərə yalnız məlumatı cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətə uyğunlaşdırmaq qalır. Yəni məlumatın cəmiyyətə tam və ya qismən ötürülməsi və ya gizlədilməsi, həmçinin ötürülən məlumata cavabdehlik jurnalistin üzərinə düşür.

Sİ-jurnalistika jurnalistlərdən yeni texnologiyalardan istifadə bacarığı və maddi imkanlar tələb edir. Sİ jurnalistikasına böyük maliyyə dəstəyi lazım olduğundan iqtisadi cəhətdən zəif dövlətlərdə onun geniş tətbiqindən danışmaq hələ tezdir. Bu isə dövlətlər arasında rəqəmsal uçurumun daha da dərinləşməsi deməkdir. Beləliklə jurnalistlər öz sahələrindəki inkişafı başa düşməli, əmin olmalıdırlar ki, bu dəyişikliklər onları qoruyacaq və sosial funksiyalarını gücləndirəcək.

Gələcəkdə süni intellektə yeni funksiyalar əlavə edilsə robot jurnalistlərində tənqid və təhlil bacarıqları formalaşsın bilər. Sİ texnologiyalarına əsaslanan jurnalistika ilə bağlı 2 mühüm məsələ var:

1. Sİ texnologiyalarına əsaslanan jurnalistikanın hüquqi status məsələsi

2. Cavabdehlik problemi.

Robot jurnalist bir məlumat yayır, bu məlumatın müəllifi kimdir? Yayılan informasiya üçün kim məsuliyyət daşmalıdır?

Əgər xəbəri alqoritm yazırsa bunda robot jurnalistləri ittiham etmək olmaz. Məsuliyyət redaktor və faktları yoxlayanların üzərində qalacaq.

Çünki, Sİ tənqidi jurnalistika yaradacaq, nəyi nəşr etməli olduğunu biləcək qədər inkişaf etməyib. Süni intellekt insan müdaxiləsi olmadan fəaliyyət göstərə bilmir. Buna səbəb “Proqramlaşdırılmış data” seçimləri və verilənlərin toplanması təlimatı tərəfindən Sİ-nin müstəqil qərar verməsinin məhdudlaşdırılmasıdır. Bu da cavabdehlik məsələsində proqramçıların da məsuliyyəti olduğunu göstərir. Problemlərin olmasına baxmayaraq Sİ jurnalistikasının üstünlükləri də var. Jurnalist Lou Ferraranın qeyd etdiyi kimi robot tərəfindən hazırlanan xəbərlərdə demək olar ki, qrammatik və hərfi səhvlər olmur. Digər tərəfdən vaxta qənaət və coğrafi məhdudiyət olmadan fəaliyyət onları əvəz edilməz edir.

Necəki insanlar müəyyən qaydalara riayət edirlər süni intellektli robotlarda müəyyən qaydalar tətbiq olunur. Hüquq etikasını bütün insanlar üçün məcburidir və universaldır. Qaydalara hörmət edilməsini və itaət edilməsini gözləmək kimi xüsusiyyətlərin süni intellektə və robotlara təsirinin tətbiq oluna biləcəyi mübahisəlidir.

Avropa Birliyinin 2014 -cü ildə ən böyük Araşdırma və İnnovasiya Proqramı 2020-ci ilə qədər dövr üçün 80 milyard Avroya sahib olan Horizon 2020 layihəsi, robot araşdırmalarına xüsusi əhəmiyyət verib.

Bu cür araşdırmaların sonunda, Robotika üzrə Vətəndaş Hüquqları (EPLO 2015/2103); Robototexnika üzrə Hüquqi və Mənəvi Yansımalar (EPRS, STOA Brifinqi, İyun 2016) Robot Qanununa Avropa Baxışı (İyul 2016) və digər qaydalar qəbul olunub, tədbirlər keçirilib.

Avropa Birliyi Avropa Parlamenti, Robototexnika üzrə Vətəndaş Haqları Komissiyasının tövsiyəsi ilə, 16 fevral 2017 -ci il tarixində robototexnika və robotlar haqqında tarixi qərarlar aldı.

Bu qərarlar çərçivəsində mövzunu izləmək və tənzimləmək üçün Avropa institutunun yaradılması, "ağıllı robotlar" ın tərifi və istifadəsi məqsədlərinə görə təsnif edilməsi, ağıllı robotlara standartlaşdırma, təhlükəsizlik, intellektual mülkiyyət və d. Mühəndislərinin Davranış Kodeksi və Tədqiqat Etik Komissiyaları Məcəlləsi də daxil olmaqla davranış qaydalarını təqdim etdi. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Birliyinə üzv dövlətlər 2018 -ci ildə Avropa Birliyinin Süni Zəka sahəsində Əməkdaşlıq Bəyannaməsinin imzalayıb. Avropa Birliyini bu sahədə global rəqabətdə ön plana çıxaracaq tədbirlər elmi, hüquqi və əxlaqi araşdırmalar aparmaq üçün rəsmi bir öhdəlik hazırlanmışdır. Bunun zəmanəti olaraq 2020 -ci ildən başlayaraq ildə 20 milyard avro məbləğində bir resursun yaradılması nəzərdə tutulub.

Dron jurnalistikası robot jurnalistikasının bir istiqamətidir .Dronların istifadəsi üçün bir neçə qurumlardan icazə alınması tələb olunmasına baxmayaraq qaydalar Birləşmiş Ştatların Milli Aviasiya İdarəsi tərəfindən tənzimlənir. Qaydalar başqa ölkələrdə fərqli olduğu üçün bu birdən çox ölkədə dronlardan istifadə etmək istəyən jurnalistlər və ya media qurumları üçün problem yaradır .

Azərbaycanda, “Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılarna mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı haqqında” 23 dekabr 2003-cü il tarixli, 565-IIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş siyahının 18-ci bəndinə əsasən məsafədən idarə edilən pilotsuz

uçan aparatlar xüsusi icazə əsasında mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçlarına mənsub ola bilər və dövriyyədə olmasına yol verilir.

Hazırda Sİ müxtəlif sahələrdə inkişaf etsədə hüquq istiqamətində başlanğıc mərhələdədir. Süni Zəkasının hazırkı vəziyyəti, hüquqşunaslara hüquqi dili asanlaşdırmağa, müqavilələri tez bir zamanda tamamlamağa, müqavilədəki hər hansı bir qüsurlu və boşluğu tapmağa və s. kömək əlini uzada bilər.

Nəticə olaraq gələcəkdə süni intellekt sahəsində hüquqi tənzimləmələrin olması ilə yanaşı həmçinin hüquq sahəsində də süni intellektdən istifadə olunması nəzərdə tutulur.

İstinadlar:

- <https://www.rcfp.org/browse-media-law-resources/news-media-law/news-media-and-law-spring-2013/drone-journalism-begins-slo>
- https://www.researchgate.net/publication/350421382_Argumentation_schemes_in_AI_and_Law/fulltext
- <https://blog.gramener.com/ai-and-law-9-ways-ai-is-transforming-law-industry/>
- Mülki dövriyyənin müəyyən iştirakçılara mənsub ola bilən və dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış) əşyaların siyahısı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, <http://www.e-qanun.az/>
- Algorithms for journalism: The future of news work,2017, <https://helda.helsinki.fi>

TEMELCİLİK ELEŞTİRİLERİ, AHLAK ve SİYASET: SİYASAL ÖZNELİK ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Muhammed A. AĞCAN

İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
İstanbul-Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5169-9312>

ÖZET

Modern siyaset düşüncesinde ahlak-siyaset ilişkisi farklı yorumları olmakla birlikte özerk özne fikri temel alınarak tanımlanmıştır. Bu temelin; özgürlük, eşitlik vb. evrensel normatif ilkeler üretebilecek bir otoriteye sahip olduğu düşünülmüştür. Bu normatif temellerin, ayrıca, farklı gerekçelendirmelerle de olsa siyasalı belirlediği kabul edilmiştir. Zira siyasal, öznelere rasyonel ve özgür kapasiteleriyle kendi özerkliklerini gerçekleştirdikleri yasal-sivil alan olarak kavranmıştır. Çağdaş siyaset düşüncesinin son on yıllarına bu özne fikrinin köklü bir eleştirisinin damga vurduğunu söylemek mümkündür. Bu yöndeki muhtelif eleştirileri kendinde birleştiren üst bir kategori olarak temelcilik sonrası düşünce (*post-foundational thought*) her türlü sabit, nihai, mutlak ilke, öz ve temel fikrine karşı çıkar ve çağdaş siyasal durumun daha başka yorumlarına yönelir. Bu felsefi eğilim, modern siyasal muhayyilenin tanımlayıcı belli başlı kabul ve öncüllerini eleştirel bir şekilde sorgularken ahlak-siyaset ilişkisini de yeniden düşünür. Bu bağlamda temelcilik eleştirisinin farklı çizgiler ve yorumları olmakla birlikte (bireysel) etik bir tavır geliştirmenin imkanı ve önemi üzerinde bir görüş birliği vardır. Ne var ki evrensel ahlak kurallarından farklı olarak kavranan bu etik tavır ve duyarlılığın, siyasal alana yansımaları ve daha spesifik olarak siyasal eyleme katkısı konusunda yetersiz ve eksik kaldığı yönünde karşı eleştiriler de bulunmaktadır. Bir başka deyişle temelcilik eleştirileri siyasal alanda özne sorunuyla yüzleşmek zorunda kalmaktadır.

Bu bildiri temelcilik sonrası düşünce içinde önemli tartışma konularından biri olan ahlak-siyaset ilişkisini siyasal özneliği merkeze alarak irdelenecektir. William E. Connolly oluş, çoğullaştırma ethosu, agonistik demokrasi, onto-siyasal yorum gibi başlıkları içeren siyaset teorisinde asıl olarak geç modern dönemlerdeki siyasal öznellik sorunuyla ilgilenir. Stephen K. White, temelcilik eleştirilerinden beslenen zayıf ontoloji (*weak ontology*) fikrinden hareketle çağdaş zamanlarda demokratik siyasetin karşılaştığı normatif krizlerin üstesinden etik bir öznellik kavramı aracılığıyla nasıl gelinebileceğini göstermeye çalışır. Bu iki düşünürün tartışma ve değerlendirmeleri, temelcilik sonrası düşünce içindeki belli başlı sorun ve gerilim alanlarını, daha somut olarak, siyasal alanın normatif temellendirmesi ve siyasal öznellik sorununa dikkatimizi çekmektedir. Bu sunum çalışma bahsi geçen düşünürlerden hareketle temelcilik eleştirilerinin ahlaki alan ile siyasal olanı nasıl ilişkilendirdiklerinin bir tartışmasını yapacaktır. Bu ilişkideki muhtelif gerilim ve sorunlara özellikle dikkat kesilirken çağdaş zamanlarda siyasal özneliğin mahiyeti ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Teorisi, Ahlak, Siyasal Ontoloji, Öznellik, Temelcilik,

XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN MEXANİZMLƏRİN TƏHLİLİ

ANALYSIS OF THE MECHANISMS USED IN THE REGULATION OF FOREIGN TRADE

Vəsilə Rafiq qızı Abash

Bakı Dövlət Universiteti, BM və İqtisadiyyat fakültəsi, Maliyyə və menecment kafedrası

XÜLASƏ

Xarici iqtisadi əlaqələrin ən əsas tərkib hissələrindən biri olan xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Xarici ticarətin xarici iqtisadi fəaliyyətdəki rolu qeyd olunmuşdur. Xarici ticarətdə müşahidə olunan əsas meyillər göstərilmişdir. Xarici-iqtisadi fəaliyyətin effektiv təşkili istiqamətində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri verilmişdir. Daha sonra gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas məqsədləri, gömrük tarifinin hesablanması və ödənilməsi mexanizmi mərhələləri qeyd olunmuşdur. Qeyri-tarif tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri verilmiş, sonda Azərbaycanda xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində səmərəliliyin artırılması istiqamətində bir sıra təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: liberallaşma, proteksionizm, xarici ticarət siyasəti, gömrük tənzimlənməsi, qeyri-tarif tənzimlənməsi

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the features of the mechanisms of regulation of foreign trade, which is one of the main components of foreign economic relations. The role of foreign trade in foreign economic activity has been stated. The main trends observed in foreign trade have been presented. The main principles of state policy in the direction of effective organization of foreign economic activity have been disclosed. The main objectives of the customs-tariff regulation, the stages of the mechanism of calculation and payment of the customs tariff have been expressed subsequently. Features of non-tariff regulation has been stated, and at the end, a number of suggestions and recommendations have been given to increase the efficiency of regulation of foreign trade activities in Azerbaijan.

Keywords: liberalization, protectionism, foreign trade policy, customs regulation, non-tariff regulation

GİRİŞ

Xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində inteqrasiya üçün vacib şərtlərdən biridir. Dünya ölkələri arasındakı ticarət əlaqələrinə diqqət, yeni sənaye sahələrinin ortaya çıxmasına və milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadi sistemində nisbi və rəqabət üstünlüklərinin reallaşmasına kömək edir. Məhz bu baxımdan toxunduğumuz mövzunun aktuallığı istənilən dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinin elmi, nəzəri və praktiki cəhətdən tənzimlənməsi ilə əlaqədardır.

İstənilən ölkə dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya etmək və bu əlaqələrin fəal subyektinə çevrilmək arzusundadır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün formalaşmasından, onların idarə olunmasından və tənzimlənməsindən asılıdır. Məhz bu

fəaliyyət təməlləri üzərində ölkənin dünya sistemindəki rolunu artırmaq, milli maraqların reallaşmasını qurmaq və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini həyata keçirmək mümkündür.

Xarici ticarətin əhəmiyyəti. Xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ənənəvi və ən qədim formasıdır. Dünya iqtisadi əlaqələrinin ümumi kompleksində bu gün də əhəmiyyətini qorumağa davam edir. Xarici ticarət milli iqtisadiyyatları bir -birinə bağlayır və onlara yeni imkanlar verir. Xarici ticarət imkanlarından istifadə edərək, beynəlxalq iqtisadi sistemin dövlətləri və subyektləri daha çox qazanc əldə edirlər.

İnkişaf etmiş kapitalizm dövrü, xarici ticarət əlaqələrinin kəskin şəkildə artmasına səbəb olan böyük bir maşınqayırma sənayesinin yaranması nəticəsində yaranan beynəlxalq əmək bölgüsü ilə xarakterizə olunur. Dünya bazarının artan payını ələ keçirən transmilli inhisarlar, dünya iqtisadiyyatının müasir sistemində xarici ticarətin xüsusilə böyük rolunu oynamağa başladı. Müasir dünyanın reallığı budur ki, bu gün transmilli şirkətlər müxtəlif dövlətlərin iqtisadi siyasətinə fəal şəkildə təsir göstərir. Beləliklə, dünya iqtisadiyyatı yeni xüsusiyyətlər əldə edir. Getdikcə daha çox dünya dövləti dünya iqtisadiyyatının nəhəng aktyorlarının maraqlarını nəzərə alır.

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən son hadisələr ucuz işçi qüvvəsinə sahib olmağın nə qədər vacib olduğunu göstərdi. Məhz ucuz işçi qüvvəsi sayəsində Çin kimi bir ölkə dünya mal və xidmət bazarının nəhənginə çevrildi. Həm də bu ölkə transmilli aktyorları özünə cəlb etdi.

İnkişaf edən xarici ticarət istehsalın miqyasını genişləndirməyə imkan verir və müvafiq olaraq, ölkələrin iqtisadi qarşılıqlı asılılığını artırır. Ölkələrin iqtisadi qarşılıqlı asılılığının müsbət və mənfi tərəfləri var, lakin onsuz etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən zəif ölkələr bəzən iqtisadiyyatlarını müstəqil olaraq ayağa qaldıra bilmirlər. Güclülər isə öz təsirlərini artırır. Amma eyni zamanda qarşılıqlı asılılıq dünya iqtisadiyyatının bütövlüyünü formalaşdırır, mal və xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırır və inteqrasiyaya kömək edir.

Dünya kapitalist iqtisadiyyatının müharibədən sonrakı inkişaf mərhələsi, beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərinin beynəlmilləşməsi və dərinləşməsi şəraitində xarici sferanın iqtisadiyyatda rolu ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün intensivləşməsi, ilk növbədə, ümumilikdə ümumi iqtisadi inkişaf göstəriciləri ilə müqayisədə beynəlxalq ticarətin artımında özünü göstərir.

Beynəlxalq ticarət, mal və xidmətlərin iki əks axını ilə formalaşır - idxal və ixrac. İdxal xaricdən mal alışı, ixrac isə xaricdə mal satışıdır. Hər bir dövlətin xarici ticarətinin həcmi fiziki və dəyər baxımından müəyyən edilir. Fiziki ölçüdə, ixrac olunan və idxal olunan məhsulların sayını hesablayırıq; hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına daxil olma dərəcəsini mühakimə edə biləcəyimiz bir növ vizit kartı, dünya ixracatında və mal idxalında iştirakının göstəriciləri ortaya çıxır. Bu səbəbdən, dövlətlərin dünya ticarətinə getdikcə daha da dərinləşməkdə maraqlı olduqları, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilə biləcək mal və xidmətlərinin axtarışlarını dərinləşdirmələri olduqca normaldır.

Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin qlobal səviyyədə tənzimlənməsi. İnteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi, onların mürəkkəbləşməsi indiki mərhələdə beynəlxalq ticarətə xasdır. Dünya iqtisadi fəaliyyətinin mütərəqqi səviyyəli inteqrasiyası və liberallaşması fonunda, bir çox ölkələrdə iqtisadi artım dövrümüzün çoxşaxəli ticarət sisteminin xarakterik xüsusiyyəti olan regional ticarət müqavilələrinin bağlanması ilə dəstəklənir və stimullaşdırılır. Regional ticarət sistemləri, demək olar ki, dünyanın hər yerində yayılır, təbii olaraq tək bir bölgənin sərhədlərini aşaraq yeni xüsusiyyətlər əldə edir.

Bu baxımdan, qloballaşma şəraitində ticarətin tənzimlənməsi sistemində onların səmərəliliyinin artırılması məsələsi aktuallaşır. Ticarət razılaşmaların dəyərini və bu gün fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün çoxtərəfli ticarət sistemi kontekstində regional ticarət

əlaqələrini təhlil etmək məqsəduyğun görünür. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, ikiqütblü bir dünya şəraitində, əsasən nizamlanmamış və kursun yenilənməsini tələb edən dünya siyasətini və beynəlxalq iqtisadiyyatı yenidən qurmağa ehtiyac var idi.

Bu, beynəlxalq ticarətin bərabərləşməsinə və genişlənməsinə və istehsalın stimullaşdırılmasına səbəb olmalı olan ayrı-seçkilik etməmək prinsiplərinə əsaslanan dünya ticarət sisteminin yaradılmasına kömək etdi. ABŞ iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün addımlar atdı.

Beləliklə, Bretton Woods dünya valyuta sistemi (1944-1978) fəaliyyətə başladı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD) yaradıldı. Ticarətin liberallaşdırılması və gömrük rüsumlarının qarşılıqlı azaldılması haqqında çoxtərəfli sazişin bağlanması ilə bağlı aktiv danışıqlar, 1947 -ci ildə Tarif Xidmətləri Siyahıları ilə 23 ölkə tərəfindən Tariflər və Ticarət Baş Sazişinin (GATT) imzalanmasına səbəb oldu. Bu, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dövlətlərin üzləşdiyi bir çox problemlərin həllinə kömək etdi. 1947 -ci il Tariflər və Ticarət Baş Sazişinin faydalılığı danılmaz idi. Dünyanın və xüsusən də beynəlxalq iqtisadi sahənin qaçılmaz şəkildə yenidən qurulması dövründə GATT, gömrük rüsumlarını azaltmaqla və qeyri-tarif maneələrini aradan qaldırmaqla beynəlxalq ticarətin liberallaşmasını təmin etməyə, habelə bu sahədə boşluğu aradan qaldırmağa imkan verdi.

Beləliklə, GATT qüvvəyə mindiyi andan etibarən beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli tənzimlənməsinin tam hüquqlu bir sisteminin ortaya çıxmasından danışmaq olar. Razılığa gələn dövlətlərin ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində birgə hərəkətlər edə biləcəyi güman edilirdi (GATT-in XXV maddəsi).

Beləliklə, Saziş tərəfləri müstəqil olaraq inzibati və institusional qərarlar qəbul edə bildilər. Onlardan biri GATT -in təşkilati strukturunun formalaşdırılması ideyası idi. Tədricən, Razılığa gələn tərəflərin (ali orqan) iclasları çağırılmağa başladı, GATT (GATT Sessiyalararası Komitə) fəaliyyətinə dair operativ qərarlar qəbul edən bir icra orqanı quruldu və İcraçı Katibin rəhbərlik etdiyi GATT Katibliyi fəaliyyətə başladı.

GATT-nin məqsədlərinə çatmaq üçün liberallaşma problemləri və dünya ticarətinin inkişaf perspektivləri ilə bağlı qərar qəbul etməyi müzakirə etmək üçün müntəzəm olaraq turlar şəklində çoxtərəfli ticarət danışıqlarının aparılması nəzərdə tutulmuşdu. Gömrük rüsumlarının azaldılması və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması sahəsində GATT fəaliyyəti xüsusilə uğurlu olmuşdur.

Bu günə qədər GATT / ÜTT danışıqlarının səkkiz turundan ən müvəffəqiyyətli, ölkələr arasında GATT əsasında beynəlxalq bir təşkilatın yaradılmasına dair razılışmaya səbəb olan Uruqvay Raundu (1986–1994) oldu.

Xarici ticarətin tənzimlənməsi mexanizmləri. Ticarət qədim dövrlərdən məhsulların, nemətlərin cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürülməsində, iqtisadi əlaqə və münasibətlərin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan fəaliyyət sahəsi kimi diqqəti cəlb etmişdir. Ticarətə yanaşmalarda sərvət toplamaq, qazanc əldə etmək, varlanmaq kimi məqsədlərə xidmət edən bir sahə kimi vurğulamalar olsa da, müasir şəraitdə istər bütün növ resursların, istərsə də əmttə və xidmətlərin dövriyyəsinin reallaşma mexanizmi kimi olduqca yüksək əhəmiyyətə malikdir. Mövcud olan dünya iqtisadi sistemində ölkə sərhədlərinin məkan baxımından ticarətdə ölkədaxili və beynəlxalq səviyyədə fərqli xüsusiyyətlərin olması bu səviyyələrdə iqtisadi siyasətin xüsusiyyətlərində də fərqliliklərin olmasını şərtləndirmişdir.

Hesablamalara görə dünya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin 80%-ə qədəri xarici ticarətin payına düşür. Qeyd edək ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi nəticəsində mübadilə dövlətlərin milli hüduqlarından çıxaraq dünya bazarının, eləcə də xarici ticarətin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən XX əsrdə

xarici ticarət hər bir dövlətin iqtisadi inkişafının apancı amillərindən birinə çevrilmişdir. Dünya təsərrüfatının hazırkı inkişaf səviyyəsi elə bir mərhələyə çatmışdır ki, hər bir ölkənin iqtisadi tələbatlarının ödənilməsi onların gələcək iqtisadi inkişafı məhz xarici ticarət əlaqələrindən asılıdır

Beynəlxalq iqtisadi inkişaf təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, xarici iqtisadi əlaqələr bəşər tarixində, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafa nail olmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Xarici ticarətdə də bu baxımdan iki istiqamət müşahidə olunmaqdadır.

Birinci istiqamətə xarici ticarətin liberallaşdırılması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə mənfi təsir göstərən məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, istehsal güclərinin beynəlmilləşməsi, istehsal amillərinin hərəkətində sərbəstliyin təmin olunması üçün transmilliləşmə, dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi və yaxınlaşması üçün sosial-mədəni proseslərin dəstəklənməsi, qloballaşma nəticəsində ümumi rifahın yüksəldilməsi və s. kimi bir sıra proseslər daxildir.

Bu istiqamət üzrə azad ticarət modeli ideal məzmun daşıyır və bütövlükdə xarici ticarət siyasətinin birmənalı olaraq yönəldilməsi istənilən başlıca məqsədlərdən biridir. Göstərilən səmərəli yanaşma əsasən aşağıdakı amillərə əsaslanır:

- proteksionist tədbirlərə əsaslanan effektivlik itkisindən yaxa qurtarmaq yalnız azad ticarət rejiminin tətbiqi ilə mümkündür,
- azad ticarət siyasəti istehsal və istehlakın təhrif olunmuş stimullarını aradan qaldırmaqla bərabər, əlavə fayda əldə etməyə imkan verir,
- müasir qloballaşma şəraitində azad ticarət xarici ticarət siyasətinin ən optimal variantıdır [8, s.27].

İkinci istiqamət, birinci istiqamət və proseslərlə paralel proteksionizmin güclənməsi və dərinləşməsi, xarici kapitalın və məhsulların milli bazarlarına daxil olmasını məhdudlaşdırma cəhdləri, yəni milli maraqlar və mənafeələr çərçivəsində xalqların mövcudluğunun, sosial-iqtisadi sferada beynəlxalq rəqabət zəminində təbii xüsusiyyətləri ilə əlahiddələşən obyektiv, eyni zamanda subyektiv zərurətlərdən ibarətdir.

Proteksionizm xarici ticarət siyasətini bir forması olmaq etibarını öz təkamül prosesində üç mərhələdən (azad rəqabət, inhisar və müasir dövr) keçmişdir. Müasir xarici ticarət siyasəti əslində bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kompleksində baş verən proseslərin daxili məntiqinə uyğun şəkildə milli iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı təsirindən formalaşan mürəkkəb sistemdir [1, s.57].

Xarici-iqtisadi fəaliyyətin effektivli təşkili hər bir ölkənin mühüm vəzifələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- xarici-iqtisadi fəaliyyətin hüquqi-normativ bazasının yaradılması və bu fəaliyyətin beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalara uyğun təşkil edilməsi;
- xarici-iqtisadi fəaliyyətin təşkili və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üzrə beynəlxalq qurumlar və təşkilatlarla əməkdaşlığın yaradılması;
- ölkənin iqtisadi maraqlarına cavab verən xarici-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi və bu istiqamətdə səmərəli xarici ticarət müqavilələri və sazişlərinin hazırlanması və bağlanması;
- ölkənin pul, maliyyə, kredit, qiymət, tarif, qeyri-tarif, ödəniş balans, investisiya siyasətlərinin daimi olaraq təkmilləşdirilməsi, milli maraqlar qorumaqla, dünya və beynəlxalq təcrübədə olan tendensiyalarının və inkişaf proseslərinin nəzərə alınması;

– ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin və xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə iqtisadi vasitələrdən səmərəli istifadə etməklə, bu istiqamətdə beynəlxalq müqavilələr və sazişlər kontekstində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi və s. [2, s.77-78].

Hazırda xarici ticarətin inkişafı ilə yanaşı xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə edilən mexanizmlər də kifayət qədər artmışdır. Dümək olar ki, heç bir ölkənin tam qapalı iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərərək inkişaf etmək imkanına malik olmaması xarici ticarətə açıqlığı təmin edən əsas şərtidir. Lakin ölkələrin tətbiq edəcəkləri tənzimləmə mexanizmləri mövcud vəziyyətdən maksimum səmərəli istifadə etmək üçün olduqca həlledicidir. Tənzimləmə metodları istər inzibati, istərsə də sosial-iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə tətbiq olunur. Tətbiq olunan mexanizm və metodlar ölkənin mövcud vəziyyətindən və iqtisadi inkişaf, xarici ticarət strategiyasından, xarici bazarlardakı meyillərdən, milli maraqlardan asılı olaraq seçilir. Demək olar ki, heç bir ölkədə bu tənzimləmə mexanizmlərindən yalnız biri seçilmir. Tənzimləmənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bir çox mexanizmlər eyni anda istifadə edilir.

Xarici ticarətdə istifadə edilən ənənəvi tənzimləmə mexanizmi gömrük rüsum və tarifləridir. Gömrük rüsumları, dövlətin məhsulların ölkə sərhədlərindən keçidi zamanı alınan məcburi, əvəzsiz ödənişlərdir. Bu xüsusiyyətinə görə bəzi mənbələrdə gömrük tarifləri vergi növü kimi də qeyd edilir [9].

Tarif tənzimlənməsi əmtəələrə idxal və ixrac rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və dövlət həmin rüsum dərəcələrini müəyyən dövr ərzində qaldıraraq-endirməklə xarici iqtisadi fəaliyyəti, bir sözlə xarici ticarəti tənzimləyir. Tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin müdafiəsini, ictimai qaydaların, insanların həyat və sağlamlığının, cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin qorunmasını, həmçinin ölkənin gömrük sərhədlərindən əmtəələrin keçirilməsi zamanı gömrük ödənişləri alınması yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulmasını təmin edir. Gömrük tarifinin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- ölkə üzrə idxalın əmtəə strukturunun səmərəliləşdirilməsi;
- ölkə ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətində təmin edilməsi;
- valyuta sərvətlərinin ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarətin təşkil edilməsi;
- ölkədə əmtəələrin istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şəraitin yaradılması;
- ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması;
- ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaradılması [5, s.49-50].

Tariflərin iqtisadiyyat üzərindəki təsirləri, qiymət mexanizminin fəaliyyətinə əsaslanır. Müasir dövrdə tarif metodu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi əsasları kimi çıxış edir. Həmin metod birmənalı şəkildə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilmişdir. Tarif tənzimlənməsi sistemində həlledici rol idxal rüsumları oynayırlar. Ümumiyyətlə nəzəri baxımdan «xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi» anlayışına münasibətdə tədqiqatçılar müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Bir qrup tədqiqatçılar hesab edir ki, xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi dedikdə yalnız rüsumlar vasitəsilə tənzimləmə başa düşülməlidir, çünki gömrük tarifi yalnız gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusudur. Digər qrup tədqiqatçılar israr edirlər ki, xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi dedikdə bütün

gömrük ödənişləri (vergilər, rüsumlar, haqq və yığımlar) ilə tənzimləmə nəzərdə tutulur [4, s.87].

Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi anlayışı özündə yalnız gömrük rüsumları ilə deyil, həmçinin bütün gömrük vergi və digər yığımları ilə tənzimləməni də ifadə etməlidir. Çünki gömrük işində «gömrük tarifi» anlayışı bir qayda olaraq gömrük rüsum və vergilərin (əlavə dəyər vergisi, aksiz və yol vergisi) ümumi ifadə forması kimi qəbul edilir. Tarif tənzimlənməsi mexanizmi öz fəaliyyətinə gömrük sərhədindən keçirilən hər hansı obyekt haqqında məlumatların gömrük orqanlarına bəyan olunduğu andan başlamış hesab olunur. Bu mexanizmin fəaliyyətinin bitmə anı kimi isə mövcud normativ-hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq ödənilməli olan rüsum və vergilərin hər hansı bir formada (nağd, bank təminatı, girov və s.) gömrük orqanlarına ödənilməsi anı müəyyən edilir [3, s.35].

Gömrük tarifinin hesablanması və ödənilməsi mexanizmi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- vergitutma (hesablama) bazasının müəyyən olunması;
- malın mənşə ölkəsinin müəyyən olunması;
- Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Əmtəə (mal) Nomenklaturasına uyğun olaraq mal kodunun müəyyən edilməsi;
- güzəştlərin və preferensiyaların dəyişməsinə baxılması;
- gömrük rüsum və vergilərin müəyyən olunmuş qaydada hesablanması və ödənilməsi.

Qeyri-tarif mexanizmlərinə isə gömrük tariflərindən kənar qalan, əsasən valyuta ehtiyatlarının xaricə çıxışına səbəb olan əməliyyatları məhdudlaşdırmaq üçün dövlətin birtərəfli qərarı ilə tətbiq olunan müdaxilə tədbirləridir. Onların bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xarici ticarət əməliyyatlarında dövlətin iştirakı ilə bağlı məhdudiyyətlərin tətbiqi: ixracyönümlü yerli istehsalın dəstəklənməsi məqsədilə subsidiya və dotaiyaların verilməsi, bu məhsulların istehsalının dəstəklənməsi üçün dövlət sifarişlərinin tətbiqi, yerli xammaldan istifadədə əlavə güzəştlərin tətbiqi ilə idxalçılara və xarici məhsullarla işləyən firmalara qarşı ayrıseçkiliyin edilməsi.
- Ölkədə idxal və ixrac əməliyyatları ilə bağlı gömrük və digər inzibati formalarda məhdudiyyətlərin tətbiqi: gömrük qeydiyyatının qəlizləşdirilməsi, gömrük dəyərinin, malın mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsində ləngidici metodların istifadəsi, sənədlərin qeydiyyatlarında yüksək tələbkarlıqla yanaşılması.
- Daxili ticarət əməliyyatlarında texniki əngəllər, ekoloji, sanitar, veterinar, normalara qablaşdırma və məhsulların kodlaşdırılmasında, məhsulların sertifikatlaşdırılması qaydaları ilə bağlı standartlar və tələblər.
- İnzibati tədbirlər, xüsusən idxala qoyulan kvotalar, lisenziyalaşdırma, ixraca əlavə məhdudiyyətlər, qadağalar, həmçinin valyuta məhdudiyyətləri və s.
- Ödənişlərlə bağlı məhdudiyyətlər, vergilər, idxal rüsumları, depozitlər, dəyişkən vergi dərəcələri, antidempinq, kompensasiya rüsumları, sərhəd vergi yığımları və s.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətdə istər məhdudlaşdırıcı tədbirlər olsun, istərsə də dəstəkləyici təşviq tədbirləri olsun milli iqtisadiyyatların xüsusiyyətləri və milli maraqlar çərçivəsində tətbiq edildikdə ölkələr üçün daha səmərəli hesab olunur. Lakin bir məqamı nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, ölkədə beynəlxalq rəqabətin daima dəyişən şərt və tələblərini nəzərə almaqla özündə təkmilləşməyə getməyən, yalnız qapanma və məhdudlaşdırma yolunu tutan dövlətlər də uzunmüddətli dövrdə tənəzzül yolunu tutmağa

məhkum olur. Bu baxımdan ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın mövcud inkişafında xarici ticarətlə bağlı bir sıra məqamlar nəzərə alınmalıdır:

- Ölkəmizdə yerli istehsal imkanlarının olduğu sahələrdə investisiya qoyuluşlarının bütün mənbələr hesabına dəstəklənməsi;
- Yerli istehsalı mövcud olan məhsulların istehsalında təkmilləşdirmələrin aparılmasının iqtisadi və qeyri-iqtisadi mexanizmlərlə dəstəklənməsi;
- Yerli istehsal imkanları mövcud olan lakin idxal hesabına qarşılanan məhsulların yerli istehsalının təşkili və yalnız bundan sonra xarici rəqabətdən qorunma tədbirlərinə başlanılması;
- Yerli istehsalda xammal rolunu oynayan və daxili resurslar hesabına təmin edilə bilməyən idxal xammalları üzrə güzəştlərin və əlverişli idxal mühitinin təmin edilməsi;
- Yerli bazarlarda satış imkanları zəif olan, yaxud yerli tələbatdan artıq istehsal olunan məhsulların ixracı üzrə effektiv təşkilati mexanizmlərin dövlət tərəfindən təkili və təkmilləşdirilməsi və s.

Nəticə. Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyəti iqtisadi əlaqələrin institusional əsasda inkişaf edən əsas hissəsi kimi başa düşülür. Bu, ölkələrin iqtisadiyyatlarına yeni xarici iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün bir -birləri ilə əməkdaşlıqdan faydalanmaq üçün daha çox imkanlar verir. Xarici iqtisadi fəaliyyət hüquqi aktlara əsaslanır. Məlumdur ki, beynəlxalq hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Bir ölkənin global sistemdəki iştirakı, hökumət quruluşu, işçi hərəkəti, maliyyə və təbii qaynaqlar kimi xarici ticarət fəaliyyətlərində də digər amillər əks olunur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əsas məqsədləri: Xarici ticarətin hüquqi prinsiplərini müəyyən edən normaların hazırlanması və onların tənzimlənməsi; Xarici ticarəti tənzimləyən orqanların statuslarının müəyyən edilməsi; Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsini müəyyən etmək üçün ixrac rejiminin, ixrac lisenziyasının təyin edilməsi, malların idxalı və ixracı qaydalarının müəyyən edilməsi; Valyuta və gömrük qaydalarının tətbiqi; Xarici ticarət fəaliyyətlərində iştirak etmək üçün dövlətin maraqlarını qorumaq üçün tədbirlərin görülməsidir.

Xarici iqtisadi siyasət, ölkə daxilində iqtisadi artımı sürətləndirmək üçün istifadə edilən əsas makroiqtisadi vasitələrdən biridir. Yaxşı hazırlanmış qaydalar bir çox məqsədə xidmət edir. İnsanları zərərli məhsullardan qoruyur, təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadə edilir və ətraf mühit qorunur. Milli və regional iqtisadi fəlakətlərin qarşısını alına bilir, həm də seçilmiş sənaye sahələri gücləndirilə bilinir. İqtisadiyyatın qurulmasında da mühüm rol oynayır, yeniliklərə və rəqabətli bazarlara yol açır.

Xarici iqtisadi siyasətin əsas məqsədi, uyğunlaşma parametrlərini irəli sürən daxili və xarici şərtlərin müxtəlifliyi və birliyi kontekstində insanların rifahını, fərdin, cəmiyyətin və dövlətin davamlı inkişafını təmin etməkdir. Bunun üçün xarici iqtisadi siyasətin beynəlxalq münasibətlər sisteminin dəyişən qanunlarına uyğun qurulması lazımdır.

Xarici iqtisadi siyasət dövlətlər və onların inteqrasiya birlikləri tərəfindən hazırlanır və məqsədlərinə uyğun olaraq ticarətə nəzarət etmək və onun inkişafına təsir etmək üçün müəyyən rıçaqlardan istifadə edirlər. Liberallaşma və qloballaşma proseslərinin təsiri altında olsa da, xarici iqtisadi əlaqələri tənzimləməkdə dövlətlərin səlahiyyətləri məhdud olsa da, yenə də onlar həm malların, həm xidmətlərin, həm də kapitalın ixracını və idxalını stimullaşdırır və ya məhdudlaşdırır bilən əhəmiyyətli güc funksiyalarını saxlayırlar.

Bu ümumi müddəaları global iqtisadiyyatla əlaqədar olaraq konkretləşdirsək, o zaman dövlət siyasətinin məqsədi bütövlükdə ölkə və onun iqtisadi subyektləri üçün əlverişli ticarət və kredit şərtlərini təmin etmək, xarici bazarlara maneəsiz çıxmaq, digər ölkələrdən asılılığın qarşısının

alınması, beynəlxalq təşkilatlarda və müqavilələrdə bərabər və qarşılıqlı faydalı iştirakın təmin edilməsidir.

Milli iqtisadiyyatın və ərazinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, eyni zamanda etibarlı enerji mənbələri, xammal, ərzaq, rahat və ucuz nəqliyyat yollarının və dənizə çıxışı təmin etmək, ən son avadanlıq və texnologiyaları əldə etmək imkanlarını artırmaq və əmək miqyasını tənzimləmək də dövlətin funksiyalarındandır.

Qloballaşmanın əsas elementi idxal tarifləri kimi ticarət maneələrini aradan qaldırmaq və ya azaltmaqla dünya ticarətinin genişləndirilməsidir. İdxalın coğrafi quruluşu istehlakçılara daha aşağı qiymətlərlə daha geniş çeşiddə mallar təklif edir, eyni zamanda yerli sənayələrin rəqabət qabiliyyətli qalmasına güclü stimül verir. Milli iqtisadiyyatlar beynəlxalq iqtisadiyyata ticarət yolu ilə inteqrasiya etdikcə dünya iqtisadiyyatı qloballaşır. İxrac çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi artım mənbəyidir və yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdırır.

İslahatların iqtisadiyyatın xarici yönümünü gücləndirəcəyi ilə bağlı daha az fikir birliyi var. Bəzi müəlliflər "Şərqi Asiya möcüzəsi" nin ticarətin liberallaşması ilə deyil, sabit bir maliyyə sistemi kontekstində ixracata dövlət dəstəyi ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlirlər. Bir sıra digər araşdırmalar, əksinə, istehsalı və ixracı artırmaq üçün daha liberal xarici ticarət rejimlərinə keçməyin vacibliyini vurğulayır. Bəzi alimlər xarici ticarətin liberallaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu ilə bağlı bir sıra narahatlıqlarını bildirmişlər. Birincisi, xarici ticarətin liberallaşdırılmasının bir çox ölkələrin 1980 -ci illərdə üzləşdikləri tədiyyə balansı və dövlət büdcəsi problemlərinin ağırlaşmasına səbəb olduğu fikri var. İkincisi, liberallaşmanın və iqtisadiyyatın açılmasının faydaları, xarici ticarətin liberallaşdırılmasının iqtisadi artıma müsbət təsirinin qəti bir dəlil olmadığı səbəbiylə sual altına alınır. Bəziləri hətta bunun əksini iddia edirlər: iqtisadiyyatın artım sürəti yeni sənaye sahələrinin proteksionist müdafiəsi sayəsində artır; üstəlik, həddən artıq açıq beynəlxalq ticarət sistemi islahatçı ölkələrdən ixracatın genişlənməsinə mane olur. Üçüncüsü, bir sıra alimlər xarici ticarətin liberallaşdırılması prosesində yaranan keçid dövrünün xüsusi problemlərinə işarə edirlər. Xüsusilə, liberallaşmanın işsizliyin artmasına, məzənnənin aşağı düşməsinə - inflyasiyanın artmasına səbəb olacağından qorxularını ifadə edirlər.

Məhz bizimlə bağlı olaraq isə aşağıdakı yekunları ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Azərbaycan Respublikasının "İpək Yolu" nun və şimal-cənub dəhlizinin əhəmiyyətli bir hissəsi olduğunu nəzərə alaraq, sərhəd məntəqələrinin tutumunun artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük və tarif tənzimlənməsinin inkişafında digər istiqamət gömrük rüsumlarının orta hesablanmış və orta çəkili dərəcəsinin azaldılmasıdır. Azərbaycan üçün bu tendensiya həm bəzi əmtəə qruplarında, həm də bütövlükdə idxal tarifində mövcuddur. İdxal rüsumlarının bu qədər azalması həm ÜTT -yə üzv ölkələrin xarici təsirindən, həm də ölkə daxilində formalaşmış iqtisadi ön şərtlərdən qaynaqlanır. Eyni zamanda bazarı açmaq üçün əsas motivasiya Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası və dövlətin maraqlarıdır.

Vəziyyət elədir ki, bir tərəfdən Azərbaycan bazarı, milli istehlakçıya yönəlmiş nisbətən yüksək əlavə dəyəri olan məhsullar istehsal edən milli sənaye sahələri arasında sərbəst rəqabətə hazır deyil; digər tərəfdən dünya sisteminə inteqrasiya etmək arzusu var. Milli sənaye sahələrinin proteksionizminin əsas prioritet sahələrini müəyyən etmədən tarif vergisinin daha da azaldılması xarici istehsalçıların xeyrinə əlavə dəyərin təkrar istehsalının və yenidən bölgüsünün azalmasına kömək edəcək.

Digər inkişaf etmiş ölkələrdəki proteksionizm səviyyəsi ilə müqayisədə yerli sənaye sahələrinin gömrük və tarif proteksionizminin təhlili Azərbaycanda müəyyən qruplar üçün gömrük rüsumu dərəcələrinin birmənalı olmadığını göstərir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sənaye malları üçün tarif dərəcələrinin nisbətən aşağı olması, emal sənayesinin yüksək inkişaf səviyyəsi, idxal olunan məhsullar arasında sərbəst, rəqabəti stimullaşdıran maneələr yaratmaq ehtiyacının olmaması ilə izah olunur. Eyni zamanda unutmamalıyıq ki, sənaye məhsullarının aşağı dərəcələri bazara çıxışı qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri, yüksək gömrük rüsumları və əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının digər növləri üçün tariflərlə kompensasiya olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: «Nasi», 2002, 447 s. s.57
2. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı. Sumqayıt-2015.- 185s. s.77-78
3. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Bakı: 2008, 399 s
4. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: «Şərq-Qərb», 2009, 452 s
5. Rzayev P.Q. Xarici iqtisadi əməliyyatların tarif tənzimlənməsi mexanizmi. “Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı. Bakı-2011. S.49-50
6. Евдокимова А.И., “Международные экономические отношения”, Москва: Проспект, 2004
7. Ахмедов М., «Глобализация и формирование национальной экономики», Баку: Азернешр, 2003, с. 69-85
8. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика, 2007, 256 с.
9. <http://www.selcuk.edu.tr/dosyalar/files/074/D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20%C4%B0%C5%9Flemleri%20II.pdf>
10. <http://danismend.com/kategori/alkategori/ihracat-gelistirme-ve-pazarlama-stratejileri/>

“AZƏRBAYCAN” QƏZETİNİN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QORUNMASINDA QAZANDIĞI TƏCRÜBƏ VƏ ONUN ELMİ-SİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ

THE EXPERIENCE OF "AZERBAIJAN" NEWSPAPER IN THE PROTECTION OF STATE INDEPENDENCE AND ITS SCIENTIFIC AND POLITICAL SIGNIFICANCE

Həsənova Elmira

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi

Milli Mətbuat Tarixi kafedrasının

Doktorantı

ORCID ID: 0000-0002-5327-3489

ÖZET

Məqalədə AXC dövründə Azərbaycan milli mətbuatının ilk dəfə dövlət səviyyəsinə qaldırılmasından, Azərbaycan hökumətinin mətbu orqanı olan “Azərbaycan” adını daşımından bəhs olunur. Xalqın milli ideallarını bu dövrdə məhz bu qəzet tam genişliyi ilə təmsil edirdi. Bu qəzətdə siyasi-ictimai məqalələr, müsahibələr, sual və cavablar, xəbərlər, resenziyalar şəklində olan yazılar dərc edilirdi.

Demokratik yönlü mətbuat orqanları içərisində öz xüsusi dəsti-xətti ilə seçilən və milli dövlətçilik məsələlərini yorulmadan təbliğ edən qəzetlərdən biri də "Azərbaycan" və "Азербайджан" (rusca) qəzetləri idi. Bu qəzetlər, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş hər cür təxribatçı əməllərə vaxtında cavab verir və yorulmadan milli dövlətçiliyimizin müdafiəsinə qalxırdı.

“Azərbaycan” qəzetinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbu orqanı olaraq çap edilməsi yeni yaranmış müstəqil dövlətin demokratik statusa malik olduğunu bəyan edən mühüm faktordur. Azərbaycançılıq, cümhuriyyətçilik və istiqlalçılıq onları birləşdirən əsas ideal idi! Bütövlükdə “Azərbaycan” qəzetinin ideya əsasını azərbaycançılığın milli dövlətçiliklə və istiqlalçılıqla vəhdəti təşkil edirdi.

Milli müqəddaratımızda önəmli iz qoymuş “Azərbaycan” qəzeti 1918-1920-ci illər dövrünü xalqımızın tarixi, ictimai-siyasi həyatını öyrənmək üçün xüsusi çəkisi olan mətbu orqanımızdır.

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan» qəzetində çıxmış yazılarının əksəriyyəti 1918-1920-ci illərin ən gərgin siyasi hadisələri ilə bağlı idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatın ən yüksək inkişaf mərhələsində olduğu danılmazdır.

Qəzetlə bağlı mühüm addımlardan biri də 1920-ci ilin yanvarın 30-da “Azərbaycan”ın redaksiyası və mətbəəsi hökumətin işlər idarəsinin sərəncamına verilməsi oldu.

ABSTRACT

The article talks about the first rise of the Azerbaijani national press to the state level during the Popular Front, and the naming of the Azerbaijani government as "Azerbaijan", the press body. It was this newspaper that fully represented the national ideals of the people at that time.

This newspaper published articles in the form of political and public articles, interviews, questions and answers, news, reviews.

"Azerbaijan" and "Azerbaijan" (Russian) newspapers were one of the newspapers that stood out among the democratic media and tirelessly promoted the issues of national statehood.

"Azerbaijan" and "Azerbaijan" (Russian) newspapers were one of the newspapers that stood out among the democratic media and tirelessly promoted the issues of national statehood. These newspapers responded in time to all provocative actions against the independence of Azerbaijan and tirelessly defended our national statehood.

The publication of the Azerbaijan newspaper as the press organ of the Azerbaijan Democratic Republic is an important factor in declaring the democratic status of the newly independent state. Azerbaijanism, republicanism and independence were the main ideals uniting them! In general, the idea of the "Azerbaijan" newspaper was the unity of Azerbaijanism with national statehood and independence. "Azerbaijan" newspaper, which has left an important mark on our national destiny, is our press body with a special weight to study the history, socio-political life of our people in 1918-1920.

Most of MA Rasulzade's articles published in the "Azerbaijan" newspaper were related to the most tense political events of 1918-1920. It is undeniable that the press was at the highest stage of development during the Azerbaijan Democratic Republic. One of the important steps in connection with the newspaper was the transfer of the editorial office and printing house of "Azerbaijan" to the disposal of the government department on January 30, 1920.

M.Ə.Rəsulzadənin Xalq Cümhuriyyəti yaratmaq ideyası və fikrinə hələ 1917-ci il burjuva-demokratik inqilabının qələbəsindən, yəni mütləqiyyət rejiminin süqutundan sonrakı ilk həftələrdə gəldiyini söyləmək olar. Bunu onun redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzetində dərc edilən məqalələrindən aydın görürük.

Bu həqiqətdir ki, Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası olmasaydı, indiki müstəqil Azərbaycan da yaranmazdı. Biz bu tarixi həqiqətə əsaslanmaqla tariximizin 1918-1920-ci illər kimi çox mürəkkəb, ziddiyyətli və möhtəşəm dövrünü elmi cəhətdən tədqiq etməli, müasir və gələcək nəsllə çatdırmalıyıq.

Xalqın mənəvi qüvvət və qüdrət, yaşamaq və yaratmaq əzmi, birlik və vəhdəti, cəsarət və inamı birinci növbədə imtahan günlərində, ölüm və ya ölüm meydanlarında aşkara çıxır. Tək-tək insanlar kimi, bəzən xalqlar da imtahan verməli olurlar, tarix qarşısında, qoyub getdikləri torpaq və gələcək nəsillər qarşısında. ən böyük qəhrəmanlıq tarixi imtahandan müzəffər çıxmaqdır.

Rus imperiyasının yardımı ilə erməni millətçilərinin Azərbaycanda törətdiyi müsibətləri göstərən yazılar elə bil bu gün bizim qarşımızda ayna tutur. Ermənilərin bugünkü iddialarının əsas məqsədini açıqlamaq üçün haqlı olaraq müxtəlif tarixə üz tutur: "Əkinçi", "İrşad", "Açıq söz", "Tərəqqi" kimi qəzetlərdə çap olunan yazılarla bizi erməni fitnəsinin tarixi köklərini anlamağa və bunları təhlildən keçirməyə çağırır. [1]

Elə "Əkinçi"dən başlamış 20-ci illərə kimi dərc olunmuş anadilli mətbuatımızı bugünkü gənc nəsllə ötürsək çox şey qazanmış olarıq. Mətbuat səhifələri fikir xəzinəsidir, düşüncə xəzinəsidir, xalqımızın düşmənlərinə qarşı mübarizə meydanıdır.

Milli mətbuat cəmiyyət həyatının bütün qatlarına işıq salmış, milli-mənəvi oyanışa təkan vermiş, cəhalətə qarşı mübarizə aparmağı gündəmə gətirmişdir. Azərbaycanın görkəmli ziyalılarını öz ətrafında birləşdirərək mübarizə cəbhəsində vahid mövqedən çıxış etmələrinin

təmin olunması ilə Həsən Bəy Zərdabi maarifçiliyi ideyadan hərəkət səviyyəsinə istiqamətləndirmək vəzifəsini həyata keçirmişdir.

Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, milli istiqlal kitabı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı və cəmi bir neçə mətbuat orqanı istisna olmaqla XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuat orqanlarının əksəriyyətinin arxasında məşhur Bakı sərmayədarları, yaxud da müəyyən ictimai qurumlar və partiyalar dayanır. Buna baxmayaraq, həmin mətbuat orqanları yeni əsrin ab-havasına uyğun olaraq ümumi ictimai fikir, milli düşüncəni ifadə etməyə çalışmış, sərbəst mövqe nümayiş etdirə bilmişdir. Bütün bunlar ümumiyyətlə cəmiyyət həyatında demokratik proseslərin mətbuatda əks etdirilməsinə və milli ideyaların ön cəbhəyə çəkilməsinə öz töhvəsini vermişdir.

Azərbaycan tarixinin lazımınca öyrənilməmiş dövrlərindən biri 1918-1920-ci illərdir. Halbuki, təxminən 105 il müstəqillik hüququndan məhrum edilmiş xalqımız məhz bu illərdə istiqlalıyyət qazanmış, öz müstəqil milli dövlətini – Azərbaycan Demokratik Respublikasını yaratmışdır. Bu tarixi gün 28 May 1919-cu ilə təsadüf edən bir gündür.

AXC dövründə Azərbaycan milli mətbuatı ilk dəfə idi ki, dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır. Azərbaycan hökumətinin mətbu orqanı da “Azərbaycan” adını daşdı. Qəzetin ilk nömrəsi Bakının qurtuluş gününə həsr olunmuşdur. Qəzet 1920-ci ilin aprelin 28-nə, qəni Cümhuriyyətin süqutuna qədər 443 nömrədə işıq üzü gördü. Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunan 5-ci nömrəsində “Azərbaycan” adı altında “Gündəlik siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsidir” sözləri yazılmağa başladı. Mühərrirləri tanınmış ictimai-siyasi xadimlər kimi tariximizdə öz imzalarını atan Ceyhun bəy və Üzeyir bəy Hacıbəyov qardaşları, Şəfi bəy Rüstəmbəyli olmuşlar.

Üzeyir Hacıbəyovun publisistikası həm ideya-mövzu, həm də janr və forma cəhətdən rəngarəng idi. Onu ictimai həyatın demək olar ki, bütün siyasi-ictimai mənəvi-əxlaqi məsələləri düşündürürdü. Qəzetin istifadə etdiyi forma əsasən «Təəssürat» başlığı ilə verilən və respublika parlamentindəki hadisələri şərh və təhlil edən «Hesabat» janrlı publisist yazılar idi. Ü.Hacıbəyovun «Azərbaycan» qəzetindəki siyasi publisistikasında milli birliyə, milli həmrəyliyə çağırış, daxili siyasi pərakəndəliyin tənqidi daha geniş yer tuturdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin orqanı olan məşhur “Azərbaycan” qəzeti ölkəmizdə birinci rəsmi dövlət qəzeti kimi milli mətbuatımızın tarixində şərəfli yer tutur. Fikrimizcə, 1918-ci il 15 sentyabrda nəşrə başlayan “Azərbaycan” qəzetinin meydana çıxması tədricən XIX əsrin ikinci yarısından etibarən başlanan və XX yüzilliyin əvvəllərində genişlənilən milli hərəkətə çevrilmək proseslərini yaşayan azərbaycançılıq dalğasının məntiqi nəticəsi idi. Hələ xanlıqlar dövründə parçalanmanın törətdiyi fəlakətləri dərk edən Azərbaycan xanlarından bir çoxunun nicat yolunun ittifaqda, birlikdə olduğu qənaətinə gəlmələri azərbaycançılığın ilkin tumurcuqlarını doğurmuşdur. Bundan sonra çar Rusiyasının işğalına qarşı əks reaksiyaların nəzərə çarpması azərbaycançılıq düşüncəsinin formalaşmasında mühüm addıma çevrilmişdi.

“Azərbaycan” qəzeti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin mətbu salnaməsidir. “Azərbaycan” qəzetinin Gəncə və Bakı nəşrlərində Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin həyatında baş vermiş bütün hadisələr və proseslər özünün layiqli əksini tapmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlal bəyannaməsi, AXC Milli Məclisinin işə başlaması və fəaliyyəti, Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olunması, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, dövlət müstəqilliyinin ildönümünün qeyd edilməsi, hətta hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi zərurəti və s. kimi tarixi hadisələri bütün təfərrüatı ilə öyrənmək erd “Azərbaycan” qəzeti mötəbər mənbədir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması azərbaycançılıq uğrunda aparılan çoxillik mübahisələrin, millət davasının, milli dövlət idealının özünü təsdiqi idi! [2]

Demokratik yönlü mətbuat orqanları içərisində öz xüsusi dəsti-xətti ilə seçilən və milli dövlətçilik məsələlərini yorulmadan təbliğ edən qəzetlərdən biri də "Azərbaycan" və "Азербайджан" (rusca) qəzetləri idi. Bu qəzetlər, Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş hər cür təxribatçı əməllərə vaxtında cavab verir və yorulmadan milli dövlətçiliyimizin müdafiəsinə qalxırdı. 1919-cu il mayın 8-də "Азербайджан" qəzeti yazırdı: "Bakıda Azərbaycanla bağlı olmayan və onun rifahını istəməyən çoxlu ünsür toplanıb. Gürcüstandan çıxış edilməmiş və Rusiyadan qovulmuş bu adamlar mütləqiyyətçi Rusiyanın onlara verdiyi və Sovet Rusiyasının da boyun olduğu ağalığı qoruyub saxlamaq istəyirdilər. Azərbaycanın müsəlman əhalisi qarşıdakı təhlükəni aydın dərk edir və artıq parlamenti müdafiə etdiyini bildirir".

1918-ci ilin martında erməni daşnaq qüvvələri bolşevik bayrağı altında Bakıda, Şamaxıda, Göyçayda, Qubada və s. yaşayış məskənlərimizdə kütləvi qırğınlar törətməsi haqqında "Azərbaycan" qəzeti ətraflı məlumatlar dərc edir və əhalini o hadisələrin qanlı olayları ilə tanış edirdi.

"Bir tərəfdən Andranikin dəstələri, digər tərəfdən - Dro, Keri, Muradın dəstələri döyüşürdü. Bütün türk olunmuş müsəlman kəndləri yandırılmış və məhv edilmişdir: Bütün bunlarla eyni vaxtda Şaumyanın və Avakyanın təxribatçı oyununu nəticəsində Şamaxı hadisəsi baş verdi.

Bu məsələ ilə əlaqədar Şaumyanın yazdığı məktub Gəncə komendantının əlinə keçmişdi. Bu məktubdan açıq görünürdü ki, Şaumyan və Avakyan-sudan duru daşnaklar: Step Lalayevin quldur dəstəsi gecə müsəlman evlərinə hücum edərək, ev sahiblərinin silahlarını əlindən alıb onları məhv ediblər.

20 martda - başqa bir şahid danışır ki, mən Tatevos Əmirovun 3 silahlı erməni ilə "İsmailiyyə" binasının "Kaspi" qəzeti redaksiyası döngəsi tərəfdən binaya daxil olduğunu və çox keçmədən binanın alova bürünərək yandığını gördüm. Yanan "İsmailiyyə" binasının alovu qonşu Tağıyev məktəbinə təhlükə yaratmışdı. Lakin realni məktəbin xidmətçiləri dolu kimi yağan güllə altında məktəbin damını sulayaraq onu xilas edərək saxladılar.

Bu cür məqalələr çap etməklə qəzet xalqa dostu ilə düşməni tanımağa kömək edir və onu öz istiqlalıyyəti uğrunda mübarizəyə daim səfərbər olmağa çağırırdı. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bu illərdə erməni tərəfinin iddiaları üzündən güclənmiş - Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda erməni daşnaq dəstələri bir çox kəndləri viran qoymuşdular. "Азербайджан" qəzetində Azərbaycan qadınlarının erməni qadınlarına müraciəti dərc olunmuşdu. Müraciətdə bu hallara son qoymağa çağırış səslənirdi: "Başa düşmək vaxtıdır ki, bütöv xalqı qırmaq, məhv etmək mümkün deyil!".

Savadlı qadınlarımızdan olan Z.Qaibovanın və S.Vəlibəyovanın imzaladığı müraciət bu sözlərlə tamamlandı: "Elə isə öz səsinizi qaldırın, qınlıqlar öz qınlıqlarına qoyulsun".

Göründüyü kimi, "Azərbaycan" və "Азербайджан" qəzetləri erməni quldurlarının ölkədə törətdiyi qanlı vəhşilikləri kəskin şəkildə pisləyir və buna dərhal son qoyulmasını tələb edirdi. Düşmən tərəfi cinayət əməllərindən daşındırmaq məqsədilə hətta qadınlar da mətbuatda öz səsinə ucaltmalı olmuşdu. Müraciət Azərbaycan qadının sülhsevər xüsusiyyətlərə malik olmasından xəbər verir və erməni mətbuatının yaydığı böhtanlardan fərqli olaraq sağlam düşüncə və məntiqə əsaslanırdı. Amansız düşmən tərəfə ünvanlanmış bu müraciət eyni zamanda, Azərbaycan qadının humanist duyğularını açıb göstərirdi.

Bakının qurtuluş xəbərini dərc etmək Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi mətbu orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin ilk sayına təsadüf etdi. Gəncədə işıq üzü görən bu sayda Nuru Paşanın qurtuluş müjdəli qısa teleqramı verildi: "Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim! Bakı şəhəri 15.09.18. saat 9-a işləmiş igid ordu hissələrimiz tərəfindən azad olundu". Azərbaycanın hökumət başçısı Fətəli xan Xoyskinin "Dünyanın ən nəcib və cəsur əsgərləri olan türk

oğullarına” minnətdarlığını Nuru Paşaya ərz etdiyi teleqram da qəzetin ilk sayında dərc olunmuşdu. [3]

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan» qəzetində çıxmış yazılarının əksəriyyəti 1918-1920-ci illərin ən gərgin siyasi hadisələri ilə bağlı idi. Onun bu dövrdə Azərbaycan hökumətinin lideri kimi Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsinin iclaslarında etdiyi əlverişli çıxışları XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan nəqli sənətinin parlaq nümunələri idi. M.Ə.Rəsulzadənin bu çıxışlarında onun xalqı səfərbər etmək bacarığı yüksək sənətkarlıqla özünü göstərir. O, bu çıxışlarında Respublikanı bürümüş ağır siyasi-ictimai vəziyyətin səbəblərini son dərəcə inandırıcılıqla açıq, xalqı ağır günlərə dözməyə, gələcəyə olan ümidlərə səfərbər edirdi.

“Azərbaycan” qəzetinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbu orqanı olaraq çap edilməsi yeni yaranmış müstəqil dövlətin demokratik statusa malik olduğunu bəyan edən mühüm faktordur. Azərbaycançılıq, cümhuriyyətçilik və istiqlalçılıq onları birləşdirən əsas ideal idi! Bütövlükdə “Azərbaycan” qəzetinin ideya əsasını azərbaycançılığın milli dövlətçiliklə və istiqlalçılıqla vəhdəti təşkil edirdi.

Milli müqəddaratımızda önəmli iz qoymuş “Azərbaycan” qəzeti 1918-1920-ci illər dövrünü xalqımızın tarixi, ictimai-siyasi həyatını öyrənmək üçün xüsusi çəkisi olan mətbu orqanımızdır.

Qəzetlə bağlı mühüm addımlardan biri də 1920-ci ilin yanvarın 30-da “Azərbaycan”ın redaksiyası və mətbəəsi hökumətin işlər idarəsinin sərəncamına verilməsi oldu.

Bir sözlə, XX əsrin əvvəllərində millət və milli vətən azadlığı ideyalarının üstünlük təşkil etməsi Azərbaycanda yalnız dövlətçilik deyil, həm də vətənçilik nəzəriyyəsinin inkişafı üçün nümunə olmuşdur. Heydər Əliyev bu təsirin sosial mahiyyətini düzgün qiymətləndirərək, qeyd edir ki, “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri dünyada yeni münasibətlərin bərqərar olduğu bir dövr kimi Azərbaycan xalqının həyatının bütün sahələrində öz təsirini göstərmişdir”. Şübhəsiz ki, həmin dövrdə Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə, mənlilik şüurunda həmin hadisələr barədə düşüncələr az təsir göstərməmişdir. Milli mətbuatda şərhini tapan maarifçilik ideyalarında milli dövlətçilik haqqında düşüncələr, ziyalıların məfkurəsində dövlətçilik fikirləri üstünlük təşkil edirdi.

Şərqi ilk demokratik dövlətinin rəsmi mətbu orqanının “Azərbaycan” adlandırılması təkcə bir qəzetin deyil, bütövlükdə bir ölkənin azərbaycançılığın baş qərarı statusunun qazanmasının rəmzi ifadəsidir!

1918-1920-ci illərdə milli publisistikanın ön sırasında «Azərbaycan» qəzeti dururdu. Xalqın milli ideallarını bu dövrdə məhz bu qəzet tam genişliyi ilə təmsil edirdi. Bu qəzetdə siyasi-ictimai məqalələr, müsahibələr, sual və cavablar, xəbərlər, resenziyalar şəklində olan yazılar dərc edilirdi.

1918-1920-ci illərdə publisistikasının mühüm tənqid hədəflərindən biri Azərbaycan xalqını dünyaya «vəhşi», «qaniçən», «mədəniyyətsiz» kimi tanıdan erməni-daşnak təbliğatı idi. Bu mövzuda yazdığı «Sədd-İsgəndər» adlı məqaləsini Y.Hacıbəyov Azərbaycan nümayəndə heyətinin Fransaya sülh konfransına getdiyi günlərdə qələmə almışdır. O, erməni-daşnak təbliğatı nəticəsində Azərbaycan diplomatiyası qarşısında dayanan maneələri «İsgəndər-Səddi» hesab edir. Bu səddi keçmək üçün Azərbaycan hökumətinin və xalqının qarşısında duran çətin vəzifələri aydınlaşdırırdı. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının sənətkarlıq səviyyəsi Y.Hacıbəylinin yazılarında öz əksini tapıb. Onun siyasi publisistikasında bədii suallar, təkrirlər, müqayisələr və s. bədii vasitələrdən geniş şəkildə istifadə edilib. Bu cəhətdən onun Azərbaycanın milli müstəqilliyini görmək istəməyən müxalifətçi partiyalara qarşı yazdığı aşağıdakı sətirlər çox səciyyəvidir: «Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan bir milləti bu gün azad və sərbəst görmək istəmirlər. Qulaqlar var ki, lal edilmiş bir millətin

dininin bu gün açılıb da söz söyləməsini eşitmək istəmərlər. Qəlblər var ki, bir əsrdən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəmərlər...».

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan siyasi publisistikasının ən parlaq nümunələri Məmməd Əmin Rəsulzadənin qələminə məxsus idi. Onun siyasi publisistikası XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqını milli-azadlıq idealları ilə tərbiyələndirməkdə böyük təbliğati qüvvəyə malik idi. Bu cəhətdən onun Azərbaycan Respublikasının yarandığı ilk günlərdə qələmə aldığı «Azərbaycan paytaxtı» adlı tarixi-publisist məqaləsi bu gün belə öz ictimai təsir qüvvəsini saxlamaqdadır. M.Ə.Rəsulzadə silsilə məqalələrdən ibarət olan yazısında Azərbaycan türklərinin tarixi keçmişindən, yaşadığı ərazinin coğrafi hüdudlarından bəhs açır, vətəni, milləti sevdirməyə çalışır.

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan» qəzetində çıxmış yazılarının əksəriyyəti 1918-1920-ci illərin ən gərgin siyasi hadisələri ilə bağlı idi. Onun bu dövrdə Azərbaycan hökumətinin lideri kimi Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsinin iclaslarında etdiyi alovlu çıxışları XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan natiqlik sənətinin parlaq nümunələri idi. M.Ə.Rəsulzadənin bu çıxışlarında onun xalqı səfərbər etmək bacarığı yüksək sənətkarlıqla özünü göstərir. O, bu çıxışlarında Respublikanı bürümüş ağır siyasi-ittisadi vəziyyətin səbəblərini son dərəcə inandırıcılıqla açır, xalqı ağır günlərə dözməyə, gələcəyə olan ümidlərə səfərbər edirdi. [7]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatın ən yüksək inkişaf mərhələsində olduğu danılmazdır. Milli istiqlalımız elan edildikdən sonra milli mətbuatın qarşısında daxili və xarici təhlükələrə qarşı mübarizə aparmaq dururdu. Cümhuriyyətimizin yaranması ilə Gəncədə 1918-ci ildə eyni adlı «Azərbaycan» qəzetinin nəşrə başlanması milli mətbuatımızın tarixində mühüm rola malik olan mətbuat orqanımız idi. Qəzet həmin dövrdə müstəqil Azərbaycanın həyatında baş verən ictimai-siyasi prosesləri işıqlandırır. Qəzetdə Üzeyir bəy Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzəbala Məmmədzadə, Xəlil İbrahim, Məhəmməd Hadi, Zülfüqar Hacıbəyov, Əhməd Cavad, Ömər Faiq Nemanzadə, Salman Mumtaz, Məhəmmədəğa Şaxtaxlı, Firudin bəy Köçərli, Yusif Vəzir Çəmənəminli və digər ziyalılarımız fəal iştirak edərək dövlətimizə, xalqımıza maarifləndirici yazıları ilə xidmət edirdilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Açıq söz qəzeti, 1915, № 31
2. Axundov M. Azərb.satira jurnalları 1906-1920 B.
3. Əhmədova F. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı zəfəri – 100
4. Həbibbəyli İ. «Müstəqil Azərbaycanın «Azərbaycan»ı» məqaləsi.B. 2013
5. Hüseynov Ş. «Azərbaycan» qəzetində parlament hesabatları və şərhləri (noyabr 1918-aprel 1920) II cild
6. Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu
7. Vəliyev Ş. Varis olmağı bacarmalıyıq

**EKONOMİK POLİTİKA BELİRSİZLİKLERİNİN YENİLENEBİLİR VE
YENİLENEMEYEN ENERJİ TÜKETİMLERİNE ETKİSİNİN ANALİZ EDİLMESİ:
PANEL VERİ ANALİZİ YÖNTEMİ**

RELATINSHIP ECONOMY POLITICAL UNCERTAINTY AND ENERGY GROWTH:
PANELS DATA ANALYSIS

Öğr. Gör. Dr. Melahat BATU AĞIRKAYA

Iğdır Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu

ORCID ID: 0000-0001-9119-7416

Öğr. Gör. Dr. Hikmet AKYOL

Gümüşhane Üniversitesi, Şiran Mustafa Beyaz MYO

ORCID NO: 0000-0002-8703-5622

ÖZET

Yirminci yüzyılın başlarında bant üretim tekniğinin ortaya çıkması ve yaygınlaşması ile birlikte ülkelerin üretim düzeyleri ciddi boyutlarda artmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında kesintiye uğrayan uluslararası ticaret, savaş sonrasında hızla toparlanmış, küresel ekonomik aktivite önemli ölçüde büyümüştür. Artan ekonomik aktiviteyle birlikte enerji tüketimine olan yükselmiş, bu durum kimi dönemlerde enerji krizlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle, küresel politika belirsizliklerinin olduğu dönemlerde enerji tüketiminde ciddi değişimler gözlenebilmektedir. Günümüzde, ülkelerin yoğun kullandığı enerji kaynaklarının başında kömür, petrol ve doğal gaz gibi karbon bazlı kaynaklar gelmektedir. Karbon bazlı enerji tüketimi, bu enerji kaynaklarını ithal eden ülkeler için ciddi bir maliyet unsuru olmasının yanında çevreye önemli ölçüde zarar vermektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma bağlamında çevrenin korunması gözetilen politikalarda önemli artış yaşanmıştır. Bu bağlamda, yenilenebilir enerji kaynaklarına olan yönelim küresel çapta teşvik edilmiş, bu alana dönük yatırım ve projeler artmıştır.

Bu araştırmada küresel ekonomik politika belirsizliklerinin yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu amaçla gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin 1990-2019 arasındaki dönemi panel veri analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Araştırmada küresel ekonomik politika belirsizliklerini temsilen Baker vd. (2015) tarafından önerilmiş ABD ve dünya ekonomik politika belirsizlik endeksleri kullanılmıştır. Zira, dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD’de alınan ekonomik kararlar, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere tüm dünya ülkelerindeki makroekonomik dinamikleri etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Politika Belirsizliği, Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Yenilenemeyen Enerji Tüketimi.

ABSTRACT

With the emergence and spread of tape production technique in the early twentieth century, the production levels of countries increased significantly. International trade, which was interrupted during the Second World War, recovered rapidly after the war, and global economic activity grew significantly. With the increasing economic activity, the demand for energy consumption has increased, which has led to the emergence of energy crises in some periods. In particular, during periods of global policy uncertainties, serious changes in energy

consumption can be observed. Today, carbon-based sources such as coal, oil and natural gas are the primary energy sources used by countries. Carbon-based energy consumption is a serious cost factor for the countries importing these energy sources and significantly harms the environment. Therefore, there has been a significant increase in policies that take care of environmental protection in the context of sustainable development. In this context, the trend towards renewable energy sources has been encouraged globally and investments and projects in this area have increased. In this study, the impact of global economic policy uncertainties on renewable and non-renewable energy consumption was examined. For this purpose, the period of developed and developing countries between 1990 and 2019 was examined using panel data analysis method. The study used U.S. and world economic policy uncertainty indices proposed by Baker et al. (2015) to represent global economic policy uncertainties. Because the economic decisions taken in the United States, the world's largest economy, affect macroeconomic dynamics in all countries of the world, especially developing countries.

Keywords: Economic Policy Uncertainty, Renewable Energy Consumption, Non-Renewable Energy Consumption.

EMTİA FİYATLARINDAKİ DEĞİŞİM VE YATIRIMCI DUYARLILIĞI ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

RELATIONSHIP BETWEEN CHANGE IN COMMODITY PRICES AND INVESTOR
SENTIMENT: THE CASE OF TURKEY

Öğr. Gör. Dr. Hikmet AKYOL

Gümüşhane Üniversitesi, Şiran Mustafa Beyaz MYO

ORCID ID: 0000-0001-9119-7416

Öğr. Gör. Dr. Melahat BATU AĞIRKAYA

Iğdır Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu

ORCID NO: 0000-0002-8703-5622

ÖZET

Bireylerin aldıkları kararlarda tamamen rasyonel davrandıkları klasik iktisadın temel varsayımlarından birisi olarak kabul görmüştür. Buna göre, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bireyler, kendi faydasını optimize edecek kararlar vermeye çalışır. Bunun sonucunda, toplumun ekonomik çıkarları da korunmuş olur. Homo-economicus olarak ifade edilen bu kavram daha sonraki dönemlerde geliştirilmiş geleneksel finans teorilerinin merkezinde yer almıştır. Fama (1970) tarafından geliştirilen etkin piyasalar hipotezi, menkul kıymetlerin piyasa dönük bilgileri doğru şekilde yansıttığını, dolayısıyla da bireysel yatırımcıların rasyonel davranarak, yatırım kararları aldığını savunmuştur. Bu teori, piyasadaki tüm oyuncuların eşit bilgiye sahip olduğunu, bu nedenle anormal kazançların söz konusu olmadığını iddia etmektedir. Ancak, son dönemlerde ortaya çıkan davranışsal finans teorileri, bireylerin tamamen rasyonel davranmadığını, yatırım kararlarında hatalı işlemler yapabildiklerini ileri sürmüştür. Geleneksel finans teorilerine tepki olarak ortaya çıkan bu yaklaşımlar, psikoloji ve finansal kararlar arasında yakın bir ilişki olduğunu varsaymıştır. Bu araştırma, emtia fiyatlarındaki değişime yatırımcıların ne ölçüde ve yönde tepki verdiğini belgelemeyi amaçlamıştır. Yatırımcı duyarlılığı basit bir ifadeyle, piyasa katılımcılarının mevcut bir menkul kıymet ya da piyasalara yönelik, algı, inanç ve tutumları olarak ifade edilebilir. Petrol ve altın gibi emtiaların değişimi sadece yurtiçi değil aynı zamanda küresel faktörlerden de önemli ölçüde etkilenmektedir. Özellikle, küresel belirsizlik ve risklerin yüksek olduğu durumlarda, emtia fiyatlarında ciddi dalgalanmalar yaşanabilmektedir. Bu çalışmada 2009Q1-2019Q2 döneminde Türkiye’de tüketici güven endeksi, Brent petrol ve altın fiyat değişimleri arasındaki ilişki ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak tahmin edilmiştir. ARDL sınır testi yaklaşımının en önemli avantajı, farklı düzeylerde eşbütünleşik olan regresörlerin birlikte tahmin edilmesi imkân tanınması ve nispeten küçük örneklemelere uygulanabilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Yatırımcı Duyarlılığı, Emtia Fiyatları, Petrol Fiyatları, Altın Fiyatları.

ABSTRACT

It has been accepted as one of the basic assumptions of classical economics that individuals are completely rational in their decisions. Accordingly, individuals acting in their own interests try to make decisions that will optimize their own benefit. As a result, the economic interests of the society are protected. This concept, which is referred to as homo-economicus, was at the center of traditional financial theories developed in later periods. The effective markets Hypothesis developed by Fama (1970) argued that securities accurately reflect market-oriented information, so individual investors make investment decisions by acting rationally. This theory claims that all players in the market have equal knowledge, so there are no abnormal earnings

individuals do not act completely rationally, they can make erroneous transactions in their investment decisions. These approaches, which arose in response to traditional theories of finance, assumed a close relationship between psychology and financial decision making. This research aimed to document the extent and direction of investors' reaction to the change in commodity prices. Investor sentiment can be expressed in simple terms as the perception, beliefs and attitudes of market participants towards an existing security or markets. The exchange of commodities such as oil and gold is significantly influenced not only by domestic but also by global factors. In particular, in cases of high global uncertainty and risks, serious fluctuations in commodity prices may occur. In this research, the relationship between consumer confidence index, Brent oil and gold price changes in Turkey during the period 2009Q1-2019Q2 was estimated using the ARDL bounding test approach. The most important advantage of the ARDL boundary test approach is that regressors that are co-operative at different levels can be predicted together and applied to relatively small samples.

Keywords: Investor Sentiment, Commodity Prices, Oil Prices, Gold Prices.

KƏŞMİR PROBLEMİ: KƏŞMİRƏ SAHİB OLMAĞIN MÜHÜM FAYDALARI

Athar Mahmood Azhar

Bakı Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Kəşmir Hindistan, Pakistan və Çin arasında bir bölgədir. Bura 222 min kvadrat kilometr bir sahədir. Bölgənin bir hissəsi Pakistanın, bir hissəsi Hindistanın nəzarətindədir... Burada Çinin nəzarətində olan ərazilər də var. Qərbdə Azad (Azad Kəşmir) və şimalda Gilgit-Baltistan bölgəsi Pakistanın, cənubda Cammu və Kəşmir Hindistanın nəzarətindədir.

Kəşmir məsələsi Cənubi Asiyada qanayan yaradır. Kəşmir məsələsi Pakistan və Hindistanı dəfələrlə üz-üzə qoymuş və çoxlu savaşa və ölümlərə səbəb olmuşdur.

Kəşmir problemi Pakistan və Hindistanın 1947-ci ilin avqustunda Britaniya müstəmləkəsindən azad edilmiş Hindistan yarımadasında iki ayrı ölkə olaraq müstəqilliklərini elan etmələri ilə başlamışdır.

İngilislər bölgənin demoqrafik və coğrafi quruluşundan asılı olmayaraq iki ölkənin sərhədlərini cızmışdılar. Müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi ərazilər Pakistana, hinduların üstünlük təşkil etdiyi ərazilər isə Hindistanın öhdəliyinə buraxılmışdır.

Azad Kəşmirin təxminən 5 milyon əhalisi var. Buradakı insanların demək olar ki, hamısı müsəlman olsa da, etnik quruluş kifayət qədər müxtəlifdir. Əhalinin cəmləşdiyi cənubda danışılan dil daha çox dogri və ya pəncab dilidir. Bölgədəki kəşmir dilli insanlar daha çox Neelam və Leepa vadilərində cəmləşiblər. Kəşmir İslam Respublikasının müdafiəsi, xarici siyasəti və pulu birbaşa Pakistanın nəzarəti altındadır.

İki ölkə arasında 780 km uzunluğunda atəşkəs xətti var. Aksai Çin Çinin nəzarətində olan ərazidir. 72 ildir Hindistan və Pakistan arasında parçalanmış Kəşmir Türkiyə ilə Yunanıstan arasındakı Kipr problemi, Ermənistanla Azərbaycan arasında olan Dağlıq Qarabağ problemi kimi mühüm bir hadisədir. Ancaq dünya Kəşmirdəki kimi heç bir böhranı bu qədər problemlə hesab etmir. Çünki iki qonşu ölkənin iki nüvə gücü var. İki ölkə 1947-ci ildən bəri Kəşmir və ya Kəşmirin yaratdığı gərginlik üstündə 4 dəfə qarşıdurma yaşamışdır.

İki ölkə arasında sonuncu gərginlik 2019 -cu ilin avqustun 5-də yaşamışdır. Bu halda Hindistan Cammu və Kəşmirə imtiyaz verən konstitusiya müddəasını ləğv etmiş, sonra bölgədə gərginlik yenidən yüksəlmişdir.

Açar sözlər: Kəşmir problemi, iki ölkə arasında qarşıdurma, Kəşmirə sahib olmağın üstünlükləri

GİRİŞ

Nə qədər ki, ərazinin mövcudluğu Böyük Britaniya tərəfindən təmin edilmişdi, onun strukturunda və periferiyasındakı zəifliklər böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi, lakin onlar 1947-ci ildə Britaniyanın Cənubi Asiyadan çıxarılmasından sonra özünü bürüzə verməyə başlamışdır [1, s.24].

Hindistanın razılaşdığı şərtlərlə Hindistan yarımadasının bölünməsi üçün Pakistana, knyazlıq dövlətlərin hökmdarlarına Pakistan və ya Hindistanı seçmək və ya müəyyən qeyd-şərtlərlə müstəqil qalmaq hüququ verilmişdir.

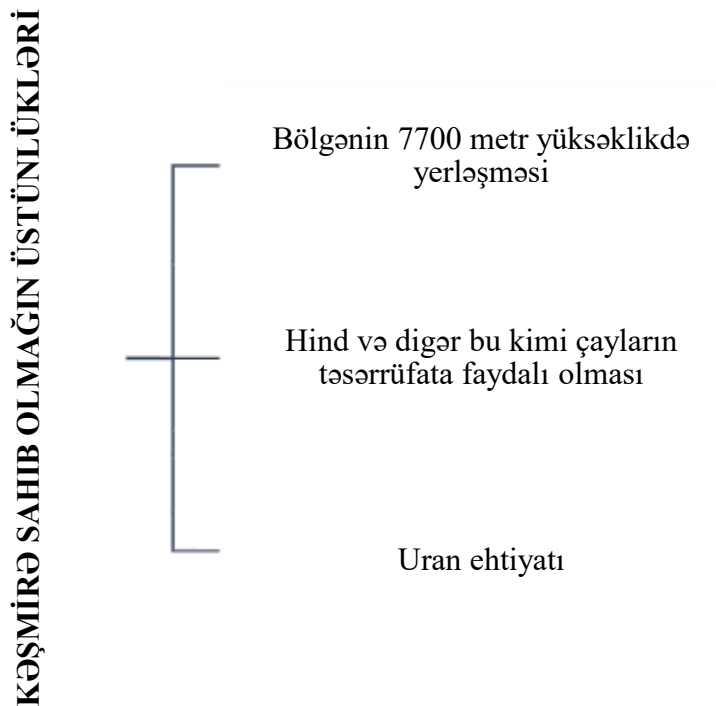

1947-ci ilin oktyabrında puştun qəbilələrinin üzvlərindən biri olmaqla, o, Hindistan ittifaqına qoşulma haqqında saziş imzalamışdır. Bu, həm dövləti Pakistanın təbii uzantısı hesab edən Pakistanın, həm də aktı təsdiqləmək niyyətində olan Hindistanın müdaxiləsi üçün bir növ siqnal idi. Yerli müharibə 1948-ci ildə də davam etmiş və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının vasitəçiliyi ilə 1949-cu ilin yanvarında qüvvəyə minən atəşkəslə başa çatmışdır. Həmin ilin iyulunda Hindistan və Pakistan atəşkəs xəttini - nəzarət xəttini - müəyyən etmişdirlər [2, s.124 - 125].

Kəşmir problemi: Kəşmirə sahib olmağın mühüm faydaları

Kəşmirin illərdir paylaşılmamasının səbəbi təkə dini və milli həssaslıqlar deyil, hər iki ölkənin Kəşmirə sahib olmasının 3 kritik üstünlüyüdür.

Şəkil 1. Kəşmirə sahib olmağın üstünlükləri.

Mənbə: <https://www.ntv.com.tr/yazarlar/deniz-kilislioglu/72-yildir-bitmeyen-kriz-kesmir,8eMVe5YePEiWM7-bb89wGg> – Kəşmir sorunu 2021.

1. Kəşmirin 7700 metr yüksəklikdə olması bölgəyə hakim olmaq deməkdir. Çin və Əfqanıstanla əlaqələri olan Kəşmirə və bu yüksəklikdə mövqeyə çatan bir ölkə bütün bölgəyə nəzarət etmək mövqeyinə çata bilər.
2. Bölgədə Hind və digər bu kimi çaylar iki coğrafi və idarə olunan parçalanmış bölgədən dənizə axır. Pakistan və Hindistan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı üçün su ehtiyatlarına tam nəzarət də bu baxımdan olduqca vacibdir.
3. Alman alimləri Kəşmirin çox əhəmiyyətli bir mineral olduğunu, iki nüvə dövlətinin uran baxımından bütün ehtiyaclarını ödəyəcək bir bölgə olduğunu vurğulayırlar.

Hindistan və Pakistan arasında Kəşmir problemi 1947-ci il kimi tanınsa da, problemin kökü Amritsar müqaviləsinin imzalandığı 1846-cı ilə gedib çıxır. 1947-ci ilə qədər knyazlıq kimi idarə olunan Kəşmir, ingilislər bölgəni tərk etdikdən sonra tamamilə dəyişmişdir [2, s.133].

Avqustun 5-dən sonra bölgədə vəziyyət necədir?

Hindistan və Pakistan 72 il ərzində Kəşmir məsələsi və ya onun yaratdığı gərginlik səbəbindən 1947, 1965, 1971 və 1999-cu illərdə dörd müharibə aparmışdır. Son savaşı 2019 -cu ilin avqustun 5-də baş tutmuşdur. Hindistan Konstitusiyasının Cammu və Kəşmirə imtiyazlar verən və bölgənin xüsusi statusunu ləğv edən maddəsini ləğv etmişdir.

5 avqust 2019-cu ildə Hindistan prezidenti Ram Nath Kovind hökumət və parlamentin Cammu və Kəşmirin xüsusi statusunun ləğvi ilə bağlı qərarını təsdiqləmişdir. Bu, 1947-ci ildən bəri davam edən Kəşmir məsələsini, Kəşmir xalqına əzab və məhrumiyyətlər gətirən, habelə Hindistan və Pakistan arasında bir neçə qanlı müharibəni daha da dərinləşdirmişdir.

Hadisələrin gedişi onu deməyə əsas verir ki, bu dəfə tərəfləri daha ciddi təhlükə gözləyir. Hindistanın qərarı görünməmiş və gözlənilməz bir addımdır və bundan sonra nə olacağını təxmin etmək olduqca çətindir. Pakistan hökuməti artıq BMT-yə müraciət edərək, Pakistana siyasi dəstək verən Çin Xalq Respublikası olan BMT Təhlükəsizlik Şurasında Kəşmir məsələsini qaldırmışdır. Danışıqlar zamanı Hindistanın insan haqlarının pozulması ilə bağlı narahatlığı da xüsusi olaraq qaldırılan məsələlərdəndir.

Pakistan bundan sonra Hindistanı bölgəyə səyahətləri məhdudlaşdırmaqda günahlandıraraq, "bölgənin açıq həbsxanaya çevrildiyini" qeyd etmişdir. Hindistan bu halda iddiaları rədd etmişdir.

İki Kəşmir arasında 780 kilometrlik atəşkəsin Çakoti də daxil olmaqla daha altı hərbi keçid məntəqəsi var. Bu keçid məntəqələri və hərbi mühafizəçilər bir-birinə o qədər yaxındırlar ki, bəzən Hindistan və Pakistan əsgərlərinin görmə məsafəsi 70 metrə qədər aşağı düşə bilər [1, s.24].

Bu bölgədə Çakoti kəndi də sülhün simvolu hesab olunur. Burada ikisi Pakistanın nəzarətində olan Azad Kəşmirin paytaxtı Müzəffərabad ilə Cammu və Kəşmirin paytaxtı Srinaqar arasında iki avtobus xidmətinin gömrük məntəqələri idi. Lakin fevral gərginliyindən sonra sərhəddə avtobusların hərəkəti və mülki keçidlər dayandırılmışdır. Bu səbəbdən azad Kəşmirdə yaşayanlarla Cammu və Kəşmirdə qohumları olanların bir-birindən əlaqəsi kəsiləcəkdir. Çünki kəndlərin yarısı Hindistan, yarısı isə Pakistan tərəfindəndir... Çakotidə doğulmuş kəndli Gülabi Xan 1947-ci ildə atası ilə Azad Kəşmirin Çakoti kəndinə gəlmişdir [6, s.5].

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu gün Hindistan və Pakistan arasında bağlı sərhədlər var. Müharibə riski isə hər zaman aktualdır. Lakin müharibə dövründə belə davam edən bir ritual var. Vəgah Sərhəd Qapısında keçirilən "Bayraq endirmə mərasimi" bu ritualın yeganə nümunəsidir.

1947-ci ildən bəri təşkil edilən mərasimdə sərhədin bir tərəfində Hindistan əsgərləri, digər tərəfində isə Pakistan əsgərləri var. Turistlərin böyük marağına səbəb olan "Bayraqların enməsi" mərasimi iki ölkə əsgərlərinin əl sıxması ilə başa çatmışdır.

5 avqust 2019-cu ildə Hindistan prezidenti Ram Nath Kovind hökumət və parlamentin Cammu və Kəşmirin xüsusi statusunun ləğvi ilə bağlı qərarını təsdiqləmişdir. Bu, 1947-ci ildən bəri davam edən Kəşmir məsələsini, Kəşmir xalqına əzab və məhrumiyyətlər gətirən, habelə Hindistan və Pakistan arasında bir neçə qanlı müharibəni daha da dərinləşdirmişdir.

Hadisələrin gedişi onu deməyə əsas verir ki, bu dəfə tərəfləri daha ciddi təhlükə gözləyir. Hindistanın qərarı görünməmiş və gözlənilməz bir addımdır və bundan sonra nə olacağını təxmin etmək olduqca çətinidir.

Pakistan hökuməti artıq BMT-yə müraciət edərək, Pakistana siyasi dəstək verən Çin Xalq Respublikası olan BMT Təhlükəsizlik Şurasında Kəşmir məsələsini qaldırmışdır. Danışqlar zamanı Hindistanın insan haqlarının pozulması ilə bağlı narahatlığı da xüsusi olaraq qaldırılan məsələlərdəndir.

Nəticə olaraq isə əsgərlərin yox, siyasətçilərin əl sıxdığı və razılığa gəldiyi mənzərə yaxın gələcəkdə mümkün görünür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Canan T.B. Kəşmir sorunu. İstanbul, Pes yayın, 2019, 341 s.
2. Məmmədov H.K. Kəşmir problemi və həll yolları. Bakı, Qanun, 2017, 248 s.
3. <https://www.britannica.com/place/Kashmir-region-Indian-subcontinent/The-Kashmir-problem> – Kəşmir problemi 2021.
4. <https://www.ntv.com.tr/yazarlar/deniz-kilislioglu/72-yildir-bitmeyen-kriz-kesmir,8eMVe5YePEiWM7-bb89wGg> – Kəşmir problemi 2021.
5. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/h-ft-nin-analizi/2019/03/06/k-smir-bitm-y-n-aci-1157394> – Kəşmir problemi 2021.
6. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-49281291> – Kəşmir və Qarabağ münaqişəsinin oxşar cəhətləri 2021.

MƏSAFƏDƏN ZONDLAMA VERİLƏNLƏRİ ƏSASINDA DƏNİZ SƏTHİNDƏ NEFTLƏ ÇİRLƏNMİŞ ƏRAZİLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Konul Zulfugarli

Baku State University, master

ORCID ID: 0000-0003-1888-4820

ABSTRACT

The environmental problems of the Caspian Sea and its surrounding area are associated with the historically extensive development of the economies of the region. The special interest in hydrocarbon resources and the development of oil production are among the main sources of pollution that have led to the constant deterioration of the environmental situation in the Caspian Sea. In this study, the Sentinel 2A satellite image from 08/08/2021 was used to identify oil-polluted areas on the sea surface around the Absheron and Baku archipelagoes in the Caspian Sea. The OBIA method was used to identify oil-contaminated areas. Atmospheric correction and segmentation processes were performed on satellite images and StdDev was calculated on each channel. B2/B1 to identify oil-covered areas; StdDev(B2)*B2/B11 functions are calculated. The B2/B1 ratio identifies areas with low oil exposure and the StdDev(B2)*B2/B11 function identifies areas with oil leaks in areas exposed to sunlight. The results obtained with the function have been classified as areas of low and high pollution. The Normalized Difference Water Index (NDWI) was calculated to distinguish land and water areas and found that 9,021 km² of study area were low and 2,072 km² were high polluted.

Areas near the oil production area were found to be highly polluted. As a result, maps were compiled to identify areas of oil-contaminated areas.

Keywords: remote sensing, sea surface, oil pollution, satellite imagery, OBIA method

GİRİŞ

Xəzər dənizi və onun ətraf zonasının ekoloji problemləri region ölkələrinin iqtisadiyyatının tarixi olaraq ekstensiv inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Bu şəraitə həm uzunmüddətli təbii dəyişmələr (dəniz səviyyəsinin əsrlik dəyişmələri, iqlimin dəyişməsi) və həm də müasir dövrün kəskin sosial – iqtisadi problemləri (keçid dövrü, iqtisadi böhran, konfliktlər, beynəlxalq şirkətlərin müdaxiləsi və s.) öz təsirini göstərir. Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarına olan xüsusi maraq, neft istehsalının inkişafı, sahil zonasında yerləşmiş şəhərlərdə əhalinin və sənayenin artması, məişətdə yeni sintetik maddələrin tətbiqi, kənd təsərrüfatının kimyalaşması və s. Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyətini daimi pisləşdirir. Bütün bunların nəticəsində Xəzər dənizinin ekoloji şəraiti gərginləşir, bəzi yerlərdə isə böhran vəziyyətinə çatır [1].

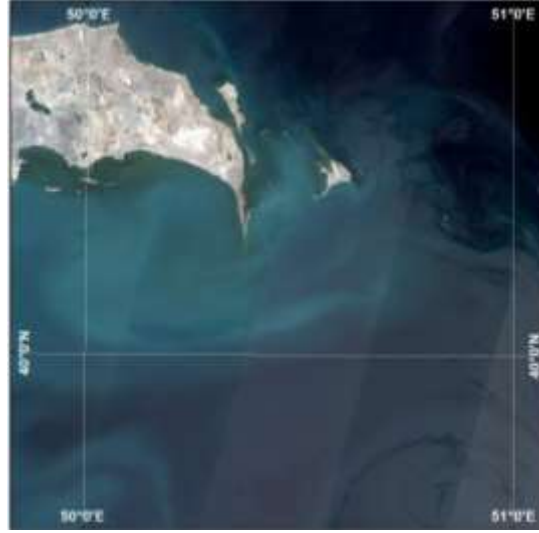
Xəzər dənizinin Abşeron və Bakı arxipelaqlarında açıq dəniz səthinin çirklənməsinin ən vacib mənbəyi neft hasilatı və dənizdəki təbii və süni sızmalardan neftin çıxmasıdır.

GELİŞME

Böyük neft qırışları, demək olar ki, bütün radar görüntülərində, eləcə də neft istehsal sahələrində tutulan VIS (Visible Spectrum) kanallardakı optik sensorların "buludsuz" görüntülərində müşahidə olunur və müəyyən edilir. Abşeron yarmadası ətrafı ərazi Xəzər dənizinin neftə çirklənmiş əsas sahələrindən biridir. Tədqiqat işində 08.08.2021- il il tarixinə məxsus Sentinel 2A peyk təsvirin istifadə edilmişdir (Şəkil 1).

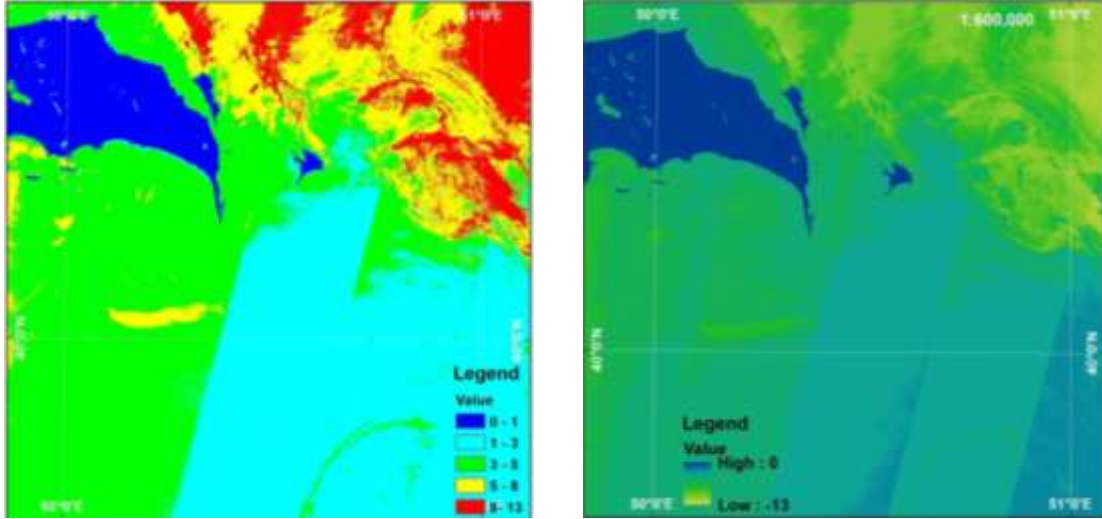

Dağılmış neft qatının arealını müəyyən etmək üçün obyekt yönümlü təsvir analizi (Object-based image analysis-OBIA) metodundan istifadə edilmişdir. Tipik SAR əsaslı neft dağılmasının aşkarlanması üçün OBIA üç mərhələdən ibarətdir: qaranlıq ləkələrin tanınması üçün görüntü segmentasiyası, xüsusiyyətlərin çıxarılması, neft sızması və ona bənzər obyektlərin tanınması. [2]. Neft arealını müəyyən edərkən küləyin sürəti də vacib rol oynayır. Belə ki, küləyin sürəti çox yüksək olduqda, neft dağılmalarının səpələnməsinə səbəb olur. Bu da neft qatının yayılması areallarının müəyyən edilməsini çətinləşdirir. Buna görə də peyk təsvirinin tarixi analiz üçün önəmlidir. Bundan əlavə neft sızması olan ərazilər böyük obyektlərlə müqayisədə daha yüksək yayılmaya və parlaqlığa malikdir [3].

Şəkil 1. Multi Spectral Images Sentinel-2A görüntüsü (4, 3 və 2 bands)

İlk öncə peyk təsvirləri atmosfer korreksiyası edilərək segmentasiya prosesi yerinə yetirildi. Segmentasiya, bir görüntünün piksellərini müəyyən bir homojenlik və həndəsi meyarlara görə birləşdirir. Bu da obyektlərin ayırd edilməsini asanlaşdırır. Daha sonra hər bir kanala görə Standard Deviation (StdDev - Aşağı dispersiya piksel intensivliyinin ortalamaya yaxın olması, yüksək dispersiya isə piksel intensivliyinin ortalamadan uzaq olması) hesablanaraq, neftlə örtülmüş sahələri müəyyən etmək üçün $B2/B1; StdDev (B2)*B2/B11$ funksiyaları yerinə yetirildi (Şəkil 2). Şəkil 2-də hər iki təsvirdə 0-1 aralığı quru sahəsini göstərir.

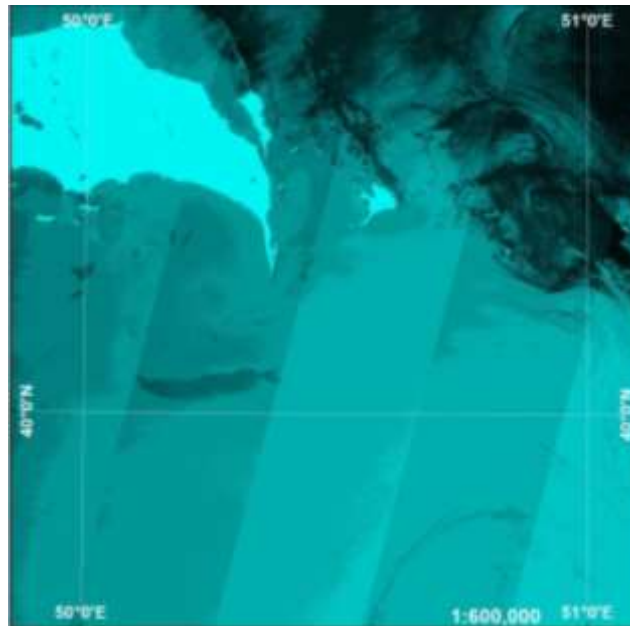

B2/B11

StdDev (B2) * B2/B11

Şəkil 2. Tədqiqat ərazisində neftlə çirklənən ərazilərin analizi

Mavi və qısa dalğalı infraqırmızı kanalların nisbəti (B2/B11) günəş şüasının az düşdüyü neft sızması sahələrinin tapılmasında, StdDev(B2)*B2/B11 funksiyası isə günəş şüası nəticəsində parlayan ərazilərdə neft sızması olan əraziləri müəyyən edir [3]. Onların birgə istifadəsi neft sızmasının yayıldığı sahələrin müəyyən edilməsində ən yaxşı nəticələri verir. StdDev(B2)*B2/B11 funksiyasından əldə edilən nəticələri təsnifatlaşdıraraq (-1) - (-7) aralığı az, (-7) - (-13) aralığı isə yüksək dərəcəli çirklənmə zonası kimi müəyyən edilmişdir. Növbəti mərhələdə quru və su sahələrinin bir-birindən ayırd etmək üçün The Normalized Difference Water Index) hesablanmışdır. Əldə edilən nəticələr üzərində Composite Bands əməliyyatı yerinə yetirərək neftlə çirklənmiş ərazilərin arealları müəyyən edilmişdir (Şəkil 3).

Şəkil 3. Tədqiqat ərazisinin neftlə çirklənmiş xəritəsi

NƏTİCƏ

Neft sızmalarını aşkar etmək üçün Sentinel 2 görüntülərindən və OBIA metodundan istifadə olunmuşdur və müəyyən edilmişdir ki, tədqiqat ərazisinin (11093 km²) 9021 km² sahəsi az, 2072 km² sahəsi yüksək dərəcəli çirklənməyə məruz qalmışdır. Yüksək çirklənməyə neft istehsal sahəsinin yaxınlığındakı ərazilər məruz qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəzər dənizinin hidrometeorologiyası, R.M.Məmmədov, Bakı, 2013
2. Karathanassi, V.; Topouzelis, K.; Pavlakis, P.; Rokos, D. An object-oriented methodology to detect oil spills. Int. J. Remote Sens. 2006, 27, 5235–5251. [[CrossRef](#)]
3. Kolokoussis, P.; Karathanassi, V. Detection of Oil Spills and Underwater Natural Oil Outflow Using Multispectral Satellite Imagery. Int. J. Remote Sens. Appl. 2013, 3, 145–154.).
4. Corucci, L.; Nardellib, F.; Cococcionia, M. Oil Spill Classification from Multi-Spectral Satellite Images Exploring Different Machine Learning Techniques. In Proceedings of the Remote Sensing of the Ocean, Sea Ice, and Large Water Regions 2010, Toulouse, France, 20–23 September 2010.

İFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

media platformalarının özəlliği kontekstində predmetə substantiv baxış

Prof. Dr. Qulu Məhərrəmli

Azərbaycan Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və Elektron kommunikasiya kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID ID: 0000-0002-8104-8588

ÖZET

Müasir cəmiyyət həyatında informasiya axınının çoxalması və gündəlik məlumatlara tələbatın artması, digər tərəfdən isə ekstremal hadisələr zamanı informasiyanın manipulyasiya vasitəsinə çevlməsi dürüst xəbərləmədən kənar təzahür kimi “informasiya müharibəsi” anlayışını gündəmə gətirmişdir. Bu baxımdan 2020-ci ildə Azərbaycanla Ermənistan arasında 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı və ondan sonra tərəflərin bir-birinə qarşı apardığı global xəbər savaşı informasiya müharibəsi (İM) problemini xeyli aktuallaşdırmışdır. Bu dəfə internet resursları və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ənənəvi medianı xeyli geridə qoyaraq psixoloji müharibə üçün daha geniş meydan açmışdır. Eyni zamanda bu prosesin özü cəmiyyəti məlumatlandırma kontekstində İM-nin mahiyyətinin bəzən yanlış yozulması, onun vasitə, metod və alətlərinin başqa media platformaları ilə, xüsusən jurnalistikanın məqsəd və vəzifələri ilə qarışdırılması ortaya bir çox vacib problemlər çıxarmışdır.

Universal anlayış kimi hələ tam formalaşmamış İM tarixən, elə indinin özündə də təbliğət, bu təbliğata qarşı mübarizə, dezinformasiya metodları, psixoloji müharibə kimi hadisələrlə əlaqələndirilmişdir. Buna görə də mütəxəssislərin fikrincə, hələlik informasiya qarşıdurmasının ən yüksək forması kimi qəbul edilən İM anlayışı özündə düşmənlə informasiya savaşının iki mühüm aspektini – texniki və psixoloji cəhətlərini birləşdirir. Müasir dövrdə İM döyüşən tərəflərin informasiya vasitələrindən və texnologiyalarından (yalan, şantaj, hədələmə, ideoloji diversiya) istifadə edərək düşmən ölkənin siyasətinə qarşı narazılıq, şübhə, inamsızlıq yaratmaq, ordu və əhali arasında münasibətləri pisləşdirmək məqsədilə həyata keçirilir.

Təqdim olunacaq məqalədə bu həmin müharibənin üsul və metodları, həmçinin qarşıya çıxardığı problemlərdən bəhs ediləcəkdir.

Açar sözlər: dezinformasiya, feyk, media, manipulyasiya, təbliğət, şəbəkə.

PROBLEMİN QOYULUŞU

Çağdaş cəmiyyət həyatında bir tərəfdən informasiya axınının sürətlənməsi və gündəlik məlumatlara tələbatın artması, digər tərəfdən isə hər hansı ölkə həyatında baş verən ekstremal hadisələr zamanı informasiyanın manipulyasiya vasitəsinə çevlməsi, yalan, saxta və dezinformasiya xarakterli məlumatların çoxalması tarixən dürüst xəbərləmədən kənar olan təzahür kimi “informasiya müharibəsi” anlayışını gündəmə gətirmişdir. Müasir təsəvvürlərə görə İM düşmənin informasiya məkanını dağıtmağa, ordusunu və cəmiyyətini ruhdan salmağa, onun məlumat sistemini, internet şəbəkəsini sıradan çıxarmağa, dezinformasiyalarla insanların şüuruna təsir etməyə, öz informasiya məkanının təhlükəsizliyini qorumağa yönəlmiş texniki-texnoloji tədbirlər kompleksini əhatə edir.

Bu baxımdan 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Azərbaycanla Ermənistan arasında 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı və ondan sonra tərəflərin bir-birinə qarşı apardığı qlobal xəbər savaşı informasiya müharibəsi (İM) problemini xeyli aktuallaşdırmışdır. Bu dəfə internet resursları və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ənənəvi medianı xeyli geridə qoyaraq informasiya ilə psixoloji müharibə üçün daha geniş meydan açmışdır. Amma prosesin özü cəmiyyəti məlumatlandırma kontekstində İM-nin mahiyyətinin bəzən yanlış yozulması, onun vasitə, metod və alətlərinin başqa media platformaları ilə, xüsusən jurnalistikanın məqsəd və vəzifələri ilə qarışdırılması ortaya bir çox vacib suallar çıxarmışdır.

ANLAYIŞIN MAHIYYƏTİ VƏ SİNTETİZMİ

Təkcə bizdə deyil, Qərbin bir çox dairələrində də mahiyyətə geniş spektri özündə ifadə edən İM anlayışının məqsədi, predmet və konsepsiyası haqqında diskussiyalar davam edir. Hələ ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında ABŞ-ın Milli Müdafiə Universitetinin əməkdaşı Martin Libiki informasiya savaşının nə olduğunu anlatmağa çalışarkən maraqlı bənzətmədən istifadə etmişdir: “İnformasiya müharibəsini bütün incəliyi ilə anlamaq təşəbbüsü kor adamların fili tanımaq üçün göstərdikləri cəhdləri xatırladır: filin ayağına toxunan adam onu ağac, quyruğına toxunan isə kəndir adlandırır və s. Bu üsulla tam təsəvvür almaq mümkündürmü? Ola bilsin ki, fil yoxdur, amma ağac və kəndir həqiqətən vardır. Bir qrup mütəxəssis bu anlayış altında ayrı-ayrı istiqamətləri birləşdirmək istədiyi halda, digərləri İM-in hər hansı bir aspektini ümumi anlayış kimi qəbul edirlər. (13, s.3). İnformasiyanı strateji əmtəə kimi qiymətləndirən ABŞ-da İM-in mahiyyətinə belə yanaşma bir daha təsdiq edir ki, anlayış çoxşaxəli və sintetik səciyyəlidir. Bir də maraqlı odur ki, İM anlayışının məzmununu tam aydınlaşmasa da, informasiya savaşının özü bir kommunikativ proses kimi bütün dünyada tam gücü ilə genişlənməkdədir.

Hazırda aparılan elmi diskussiyalarda əslində “informasiya müharibəsi nədir” sualına müəyyən qədər cavab verilir. Qeyd olunur ki, bu anlayış “düşmənin informasiya məkanını dağıtmağa, ordusunu ruhdan salmağa, onun məlumat sistemini, internet şəbəkəsini sıradan çıxarmağa, dezinformasiyalarla insanların şüuruna təsir etməyə, öz informasiya məkanının təhlükəsizliyini qorumağa yönəli kompleks texniki-texnoloji tədbirləri əhatə edir”. Buna görə də mütəxəssislərin fikrincə, hələlik informasiya qarşılıqlı əlaqənin ən yüksək forması kimi qəbul edilən İM anlayışı özündə düşmənlə informasiya savaşının iki mühüm aspektini – texniki və psixoloji cəhətini birləşdirir (10, s.7). Əsasən hərbi analitiklərin qənaətinə görə, hazırkı dövrdə İM döyüşən tərəflərin informasiya vasitələrindən və texnologiyalarından (yalan, şantaj, hədələmə, ideoloji diversiya) istifadə edərək düşmən ölkənin siyasətinə qarşı narazılıq, şübhə, inamsızlıq yaratmaq, ordu və əhali arasında münasibətləri pisləşdirmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu anlayış düşmənin informasiya texnologiyalarının fiziki cəhətdən məhv edilməsini də vacib məqam kimi nəzərdə tutur (2;8;9;14).

Göründüyü kimi, İM ümumi və hamının birmənalı qəbul etdiyi universal anlayış kimi hələ tam formalaşmayıb. Bu anlayış tarixən, elə indinin özündə də təbliğət, bu təbliğətə qarşı mübarizə, dezinformasiya metodları, psixoloji müharibə kimi hadisələrlə əlaqələndirilmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, informasiyanın insanların həyatına təsiri artdıqca, İKT inkişaf etdikcə, informasiya cəmiyyəti formalaşdıqca İM də sosial hadisə (4;11;12) kimi əhəmiyyətli dərəcədə xüsusi status qazanır.

İnformasiya savaşının sahəsində terminologiyanın dəqiq müəyyən edilməsi problemlərlə daha yaxından tanış olmaq imkanı verməklə yanaşı, İM texnologiyalarının araşdırılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu deyilənlər “informasiya müharibəsi”, “kibermüharibə”, “şəbəkə müharibəsi”, “informasiya qarşılıqlı əlaqəsi” və bu sahədə istifadə olunan digər terminlərə də aiddir. Azərbaycan dilindəki terminoloji ədəbiyyatlarda İM

“qarşı tərəf üzərində informasiya üstünlüyü əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən informasiya əməliyyatları kimi xarakterizə olunur. Bu tip əməliyyatlara informasiya sistemlərinin kənar hücumlardan müdafiəsi, eyni zamanda qarşı tərəfə məxsus informasiya vasitələrinə, məlumatlandırma poseslərinə və ümumi informasiya sistemlərinə zərər yetirməkdən ibarət fəaliyyət də aid edilir (2;5;7). Mövcud problemi araşdıran tədqiqatçıların fikrincə, bu terminin müxtəlif sahələrdə işlədilməsi, həmçinin “bununla bağlı konkret məsələlərin meydana çıxması yeni müharibə üsullarının reallaşdırılması problemlərini ortaya atdı” (1, s.10). Terminoloji dəqiqlik həm də ona görə vacibdir ki, hazırda informasiya müharibəsi haqqında danışılan problemlərin böyük əksəriyyəti müstəqil platforma kimi jurnalistika, media və onların ətrafındakı məsələlərə aiddir.

Burada belə bir məqamı nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, İM hər b meydanındakı savaşın başqa üsullarla – bir çox hallarda məhz mediaya xas olan üsul və texnologiyalarla davam etdirilməsidir. Jurnalistika burada müəyyən bir hissəsi ilə, əsasən ötürücü və daşıyıcı rolunu oynayan kommunikasiya vasitəsi kimi iştirak edir. Bu nə deməkdir? Aydınlıq üçün təsəvvür edin ki, informasiya müharibəsi insanın ümumi orqanizmidir. Burada media insanın ürəyi, sosial şəbəkələr ciyəri, bəlli texnologiyalar da onun digər orqanlarıdır və s. Amma beyin yoxdursa, bu, vahid və çalışqan orqanizm kimi qəbul edilə bilməz, çünki informasiya savaşında beyin onu idarə edən prosesləri müəyyən hala gətirib nizamlayan bir mərkəzdir. Yəni bu, ayrıca bir mexanizmdir, fərqli sistemdir və media bunun yalnız hansısa funksiyasını yerinə yetirən hissəciyi, kiçik elementdir. Deməli, məlumatlandırma sistemində İM ilə bəlli etik qayda və normaları olan jurnalistikanın eyniləşdirilməsi, onların birləşdirilərək eyni gözdə tutulması yanlışdır.

Deyənlərdən bəlli olduğu kimi İM müasir informasiya düzenində xüsusi platforma kimi ortada dayanır, müstəqil fəaliyyət göstərən, həm də jurnalistikadan kənar və fərqli bir sistemdir. Onun öz konkret məqsəd və vəzifələri, fərqli məzmun yaratma mexanizmi və fərqli hədəfləri vardır. Bunu nəzərə alaraq biz İM məsələsinə ciddi informasiya elementi kimi diqqət yetirməli, onu jurnalist fəaliyyəti və ya iqtisadi müharibə ilə əlaqələndirməli deyilik. Bilməliyik ki, idarəetmə sistemlərinin funksiyası əsas etibarilə informasiyadan asılı olur, bu sahədə hər hansı, məsələn, kompüter şəbəkəsinin normal işi hətta nəzərə çarpmayan dərəcədə pozularsa, idarəetmə sistemlərinə ciddi zərər vura bilər.

İNFORMASIYA SAVAŞININ QISA TARİXÇƏSİ

Savaşıqın adama, vuruşduqun ölkəyə döyüşdən əvvəl hər bə-zorba gəlmək ənənəsi qədimdən mövcuddur. Ona görə İM-nin də kökləri qədim Romaya, Yunanıstana, Çinə və Şər qin döyüşkən xalqlarının tarixinə gedib çıxır. Müharibə apardığı tərəf haqqında məlumat toplamaq, oraya xüsusi qruplar göndərib əhali arasında şayiələr yaymaq və vahimə yaratmaq, ordunu və əhalini yanlış məlumatlarla çarşdırmaq hələ qədimdən düşmənə psixoloji təsir vasitəsi olmuşdur. Vaxtilə Sun Szi “Müharibə sənəti” traktatında düşmən tərəfə aid toplanmış məlumatları “qabaqlayıcı bilik” adlandırır və yazır ki, “qabaqlayıcı bilik elə bir vasitədir ki, onun köməyi ilə məlumatlandırılmış hökmdarlar və müdrik sərkərdələr hücum edərək başqalarını fəth edirdilər. Düşmənin həqiqi vəziyyəti haqqında gerçək məlumat olan bu “qabaqlayıcı biliyi” isə şeytandan və ya ruhdan almaq mümkün deyil”, onu insanlardan almaq olar. O, həmin insanların xüsusi casuslardan ibarət olduğunu yazmış, casusluğun 5 növünü (yerli, daxili, ikili casuslar, geri dönməyən və geri dönən casuslar) göstərmişdir. Sun Szi müxtəlif şəraitlərdə fəaliyyət göstərən bu casusların hər birinin dəqiq xarakteristikasını da vermişdir (1;5;12).

Sonrakı dövrlərdə Atilla, Yuli Sezar, Makedoniyalı İskəndər, Səlahəddin Əyyubi, Çingiz xan, Teymurləng, Nadir şah, Sultan Mehmet, Sultan Süleyman və başqa fəthlər qarşı tərəfə informasiya təsiri və psixoloji təzyiq üçün məhz casuslardan məharətlə istifadə etmişlər.

Bunun da nəticəsində qarşı tərəfə informasiya təsiri ilə bağlı müəyyən taktika və texnologiyalar meydana çıxmışdır. Məsələn, Orta əsrlərdə öz hərbi gücü ilə Qərbi təşvişə salmış Osmanlı imperatorluğunu məğlub etmək üçün Avropanın bəzi dini-siyasi dairələrində xüsusi proqram və bu proqramı gerçəkləşdirmək üçün ayrıca təbliğat metodları hazırlanmışdır. Həmin proqramın informasiya yaymaqla bağlı bəzi müddəaları bunlardır: müsəlman aləmində hörmətlə yanaşılan hər şeyə rəzil və alçaldıcı uydurmalar əlavələr etməklə dəyərləri gözdən salmaq; oyun və əyləncələri təbliğ etmək, doğru düşüncələri məsxərəyə qoymaq; dövlətə aid sirləri faş etmək, siyasi-iqtisadi böhran yaratmaq və s.

XIX əsrin əvvəllərində bütün Avropanı lərzəyə salmış Napoleon informasiya təzyiqindən, xüsusən dezinformasiyalardan məharətlə istifadə edirdi. Güclü rəqiblərin koalisiyasında arxayınlıq yaratmaq üçün o, bəzi qəzetlərin xüsusi nömrələrini buraxdırır və düşmən tərəfə yayılmasına çalışırdı. Həmin qəzetlərdə indiki dillə desək, feyk xəbərlər, dezinformasiyalar yayırdı. Məsələn, bildirilirdi ki, guya Fransada hərbi-siyasi vəziyyət gərginləşib, xalq ayağa qalxıb, Parisdə Napoleona qarşı üsyan başlayıb, onu taxtdan yıxmağa çalışırlar, ordu qiyam qaldıraraq vuruşmaq istəmir və s. Qarşı tərəfə ötürülən belə arxayınlaşdırıcı informasiyalardan sonra Napoleon düşmən mövqelərinə qəfil hücumu keçir və hərbi məqsədinə nail olurdu.

Birinci və İkinci Dünya müharibələrində də qarşı tərəfə informasiya təsiri geniş istifadə olunmuşdu. Xüsusən İkinci Dünya müharibəsi zamanı A.Hilter və İ.Stalin də informasiya-psixoloji təsirin əhəmiyyətini yaxşı anlayırdılar. Bu dövrdə artıq informasiya texnologiyalarının inkişafı öz ilkin dövrünü yaşayırdı. Bu səbəbdən İM-də təbliğat və dezinformasiyadan istifadə daha effektiv vasitə sayılırdı. Məlumat savaşında üstünlüyü əldə saxlamaq məqsədilə “alman ordusunda xüsusi təbliğat qoşunu yaradılmışdı. Təbliğat qoşununun təşkilinə qərar 1938-ci ildə Gebbelsin təklifi ilə verilmişdi. Bu qoşunun tərkibinə hərbi jurnalistlər, foto-kino və radiomüxbirlər, radioavtomobillərə və kinoqurğulara xidmət edən heyət, təbliğat xarakterli ədəbiyyatın (vərəqə, plakat və s.) yaradılması və yayılmasında iştirak edən mütəxəssislər daxil idi. Təbliğat və dezinformasiya yalnız düşmən tərəf üçün deyil, eyni zamanda daxili qoşun və ölkə əhalisi üçün də nəzərdə tutulmuşdu... Dünya müharibəsinin ilk dövrləri göstərdi ki, təbliğat məqsədilə çap edilmiş vərəqələrdən istifadə digər çap məhsulları (qəzet, jurnal, kitabça) ilə müqayisədə daha çox üstünlüyə malikdir. Təbliğat xarakterli vərəqələr daha operatividi və baş verən hadisələrə daha tez uyğunlaşdırılaraq qısa və oxunaqlı mətnə malik idilər. Eyni zamanda ölçüləri kiçik olduğu üçün onları çap edib yaymaq, gizlətmək, başqalarına ötürmək də asan idi (1, s. 18).

Tarixi təcrübə göstərir ki, müharibələr zamanı informasiya müxtəlf manevrlər və yayındırıcı hərəkətlərin köməyi ilə edilirdi. Bu zaman qarşı tərəfə yanlış informasiyanı ötürərək üstünlüyü ələ keçirmək üçün bəzi şərtlər yerinə yetilməli idi. Bu şərtlər içərisində qorxunc şeyilər yayılması, uydurulmuş yalanların həqiqət kimi təqdim edilməsi əsas yeri tuturdu.

Müasir dövrdə informasiyanın emalı və ötürülməsində istifadə edilən maddi-texniki bazanın inkişafı ilə İM-in tətbiqi və texnologiyaları köklü şəkildə dəyişmiş, informasiya şəbəkəsinin yaranması və geniş yayılması informasiyanın ötürülmə sürətinin min dəfələrlə artması İM-in əhəmiyyətini artırmışdır. Bu gün ordular üz-üzə durmadan da İM aparmaq olar, amma informasiya savaşı olmadan fiziki müharibə aparılmır. Başqa sözlə, fiziki müharibə aparılarkən eyni zamanda onun tərkib hissəsi kimi İM-in aparılması zəruridir. Hələ çox qədimlərdən müharibələr zamanı hərbiçilər vuruşda güclərini effektiv idarə etmək üçün qarşı tərəfin informasiya mənbəyinə təsir etməyə, insanların fikrini lazım olan istiqamətə yönəltməyə çalışmışlar.

Burasını da qeyd edək ki, ötən əsrin ortalarına kimi həyata keirilən informasiya əməliyyatlarının indiki informasiya əməliyyatlarından yeganə fərqi o idi ki, əvvəllər

informasiya əməliyyatlarına hərbi əməliyyatların bir hissəsi kimi baxılmırdı. Bu da qədim dövrlərdə informasiyanın ötürülməsində istifadə edilən vasitələrin bəsit olması, informasiya təhlükəsizliyi baxımından texnologiyaların tələbatı tam ödəməməsi ilə izah olunurdu (1, s.19). Bu baxımdan bizim başa düşdüyümüz mənada “informasiya müharibəsi” terminini ilk dəfə 1976-cı ildə Tomas Rona “Boinq” kompaniyası üçün hazırladığı “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” adlandırdığı hesabatında istifadə etmişdir. O, həmin hesabatda sübut etmişdir ki, artıq informasiya infrastrukturunu Amerika iqtisadiyyatının əsas komponentinə çevrilmişdir.

ÇAĞDAŞ İNFORMASIYA SAVAŞI VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMI

Müasir dünyada informasiya bolluğunun yaranması media fəlsəfəsi və mətbuat azadlığı anlayışlarına yanaşmanı dəyişmək gücündədir. O səbəbdən bu anlayışlar özlərinin yenidən dərk olunması mərhələsini yaşayır. İndi dünyada məlumat- informasiya resursları elə sürətlə artır, həm müsbət, həm də mənfi təsirləri ilə bu informasiyanın rolu və həcmi o dərəcədə böyüyür ki, bəşəriyyət bütün texnoloji imkanlarına baxmayaraq, bunu həzm etməyə hazır deyil. Bir fakta diqqət yetirək ki, 2020-ci ildən bəri planetin informasiya resursları 2 dəfə artıb. Yəni bəşəriyyət son il yarım ərzində öz yaranışından bu yana ərsəyə gətirdiyi qədər informasiya istehsal edib. Amma bu il yarımında söz azadlığı pandemiya kimi qlobal problemlə yanaşı, həm də “feyk” adlandırılan saxta və yalan informasiya cəbhəsi ilə üzlaşıb. Bu gün media sənayesi ilə rəqabət aparən və informasiya müharibəsinin ön cəbhəsinə keçmiş feyk istehsalı getdikcə genişlənir. İM-nin genişlənməsi isə tamamilə fərqli prinsipləri olan bir ictimai institut kimi hər addımda jurnalistika üçün ciddi problemlər yaradır. Məhz bu pu prosesdə milli və dövlət təhlükəsizliyi məsələlərinə yanaşma da xüsusi həssaslıq tələb edir.

Milli təhlükəsizlik anlayışı və dövlətlərin bu təhlükəsizliyi reallaşdırması prosesində bəzən mətbuat şüurlu və ya bilməyərəkədən birbaşa onun funksiyasına aid olmayan fəaliyyətə də cəlb edilir. Söhbət bir ölkənin başqa ölkəyə qarşı apardığı İM-dən gedir. Bəzi mülahizələrə görə “informasiya işi həm də mühüm sosiopsixoloji məsələlərlə sıx bağlı olduğuna” (4, s.269) görə xüsusi aktualıq kəsb edir. Burada müxtəlif siyasi baxışların, fərqli ideologiyaların, ideoloji mübarizə və təxribatların, bir sözlə, İM-nin də özünəməxsus yeri vardır.

Müasir dövrdə hər hansı ölkə və onun vətəndaşları üçün əsas təhlükə iqtisadi, ekoloji, səhiyyə, təhsil, elm və informasiya sahələrindən gözlənilir. Çox zaman dövlətlər arasında baş verən münaqişələrin həllində silahlardan deyil, tamam fərqli üsullardan istifadə edilir. Bunlara maliyyə axınının kəsilməsi, siyasi təcrid, xaricə ticarət əlaqələrinin pozulması, elektrikin ötürülməsinin dayandırılması, strateji vacib ehtiyatların (neft, kömür, qaz) ixracatına qadağaların qoyulması və s. aiddir.

Bu üsullardan ən təhlükəlisi isə qarşı tərəfə informasiya təsiri göstərilməsidir. Bu gün informasiya təsiri ilə əlaqədar dövlətlərin informasiya təhlükəsizliyinin rolu xeyli artmışdır. Belə ki, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi dedikdə vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin balanslaşdırılmış milli maraqlarının qorunması nəzərdə tutulur. Müasir cəmiyyətdə informasiyanın rolunun artması 80-cı illərdə dövlətlərin potensialında xüsusi resursların – informasiya resurslarının olmasının vacibliyini bir daha sübut etdi.

İndi informasiya üstünlüyü əldə etmək yüksək səviyyəli informasiya potensialına sahib olmaq üçün mübarizələrin kəskinləşməsi geosiyasi rəqabətin xarakterini dəyişmişdir. Geosiyasi mühit özündə informasiya mühitini də əks etdirməklə yeni müstəviyə qədəm qoymuşdur. Təbii resursların azaldığı bir vaxtda informasiya resurslarının artması dünyadakı geosiyasi vəziyyətin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Aydın ki, dövlətin informasiya resurslarına kənardan təsir etməklə bu dövləti zəiflətmək mümkündür. Məhz bu məqam dövlətin informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyasının əsaslarının hazırlanmasına tələbat yaratmışdır (4, s.269-270).

ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyinin sənədlərində bildirilir ki, İM həm hakimiyyət, həm silah, həm də məqsəddir. “Soyuq müharibə”nin qənaəti olan bu ideya ilk dəfə İraqda aparılan “Səhrada tufan” əməliyyatında gerçəkləşdirilmişdir. Ölkənin hərbi dairələrində İM-i təsvir etmək üçün çox zaman onu informasiya əməliyyatı ilə müqayisə edirlər. İnformasiya əməliyyatı dedikdə, məqsədə çatmaq üçün qarşı tərəfin xəbər fəzasına təsir etmək və eyni zamanda öz informasiya resurslarını qorumaq məqsədilə xüsusi metod və vasitələrdən (siyasi, iqtisadi, diplomatik, hərbi və s.) istifadə nəzərdə tutulur. Rusiya mütəxəssisləri isə bu mübarizə formasını informasiya qarşılıqlı kimi təsvir edirlər.

İnformasiya qarşılıqlının əsas məqsədi qarşı tərəfin şəbəkəyə icazəsiz müdaxilə vaxtını azaltmaqla, dezinformasiya və dezorientasiyanı həyata keçirmək üçün və qarşı tərəfin bütün növ resurslarına təsir göstərməkdir. Bu qarşılıqlının effektivliyinin əsas meyarı kimi qarşı tərəfin informasiya şəbəkəsinə, kommunikasiya texnologiyalarına və nəhayət, kompüterlərinə qəfləti müdaxilələr nəzərdə tutulur. Bu isə bir növ informasiya terrorizmi sayılır. Hərçənd sonuncu anlayış qabaqcadan planlaşdırılmış terror aktında informasiya sistemlələrindən və kompüter şəbəkələrindən istifadə olunmasını nəzərdə tutan kompleks əməliyyatlar kimi nəzərdən keçirilir.

İM özündə informasiya təcavüzü, qarşılıqlı, terrorizmi kimi əməliyyatları birləşdirən daha təhlükəli informasiya təsiri formasıdır. İM məlumata sahib olmaq uğrunda savaşıdır. İM qarşı tərəfin informasiyasını və informasiya sistemlərini məhv etməyə və ya ələ keçirməyə yönəlmiş hücumdur. Başqa sözlə, informasiya müharibəsi – qarşı tərəfin informasiyasına, informasiya proseslərinə və sistemlərinə zərər vurmaqla informasiya üstünlüyü əldə etmək, qarşı tərəfin iqtisadi, hərbi potensialını ələ keçirmək uğrunda həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyətdir. İM-i son məqsəd hesab etmək olmaz, o bir çox hallarda yalnız vasitədir.

1996-cı ildə ABŞ-ın “İdarəetmə sistemləri ilə mübarizə doktrinası” qəbul edildi və ilk dəfə məhz bu sənəddə informasiya müharibələrinin prinsipləri və hərbi sahəyə tətbiq olunması yolları göstərildi. Elə həmin il Pentaqon eksperti R.Banker yeni “Kiber manevr doktrinası”nı irəli sürdü. Onun fikrincə, hərbi əməliyyatlarda təkcə torpaq, dəniz, hava və kosmosla kifayətlənməyib, siyahıya infosferanı da əlavə etmək lazımdır. R. Banker və onun həmkarlarının irəli sürdüyü tezis ondan ibarət idi ki, yeni müharibələrdə hədəf kimi informasiya infrastrukturunu və düşmənin psixikası əsas götürülməlidir. Pentaqonun 1998-ci ildə hazırladığı “İnformasiya əməliyyatlarının birgə doktrinası”nda da məhz bu prinsiplər öz əksini tapmışdı.

CAGDAS DÜNYADA YENİ İM DALĞASI

Bu gün dünyada informasiya müharibəsinin ən böyük təmsilçisi Avropa və qonşu dövlətlər üçün ciddi təhlükə mənbəyi sayılan Rusiyadır. ABŞ Dövlət departamenti 2020-ci ilin avqustunda konqresə “Rusiya təbliğatının əsasları haqqında” 77 səhifəlik məruzə təqdim etmişdir. Amerika senatında bununla bağlı geniş müzakirələr gedib. Komissiyalarda hesabat var. Üzdə olan ilkin hesablamalara görə, Rusiya hökuməti Amerika və Avropaya qarşı apardığı informasiya müharibəsinə hər il 1,4 milyard dollar vəsait xərcləyir.

Dövlət Departamentinin həmin sənədində Moskvanın bütün dünyaya püskürdüyü yalanlar, bu yalanları hazırlayan “fabriklərin” iş metodları və rus manipulyasiyasının mexanizmləri haqqında ətraflı bilgilər verilmişdir. Bu hesabatdan məlum olur ki, Moskva demək olar ki, dünyada hamıya qarşı, o cümlədən ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Polşa, Türkiyə, Ukrayna kimi dövlətlərə qarşı aramsız psixoloji və informasiya savaşı aparır. Ekspertlər hamını informasiya təzyiqi altında saxlamağa çalışan Rusiya telekanallarını və çoxsaylı internet resurslarını “gülünc yalanlar yayan yağınsöndürən şlanq” adlandırmışdır. Vaxtilə “şər imperiyası” olmuş SSRİ-nin varisi kimi Rusiya fiziki müharibə aparmadan informasiya savaşı

sahəsində meydan sulayır. Təbii ki, ABŞ Qərbə informasiya savaşı açmış Rusiyaya qarşı müəyyən addımlar atır.

Ötən əsrin sonlarında ABŞ-ın XXI əsr üçün hərbi konsepsiyasının preambulasında yazılmışdı ki, XXI əsrdə heç bir müharibədə informasiya cəbhəsində qələbə qazanmamış tam qələbə çalmaq mümkün deyil. Bu, ötən əsrin qənaətidir. İndi biz bu məsələyə diqqət yetirməliyik. Bilməliyik ki, hazırda İM internet şəbəkəsində daha geniş miqyas alır və kiber təhlükəsizlik məsələsi ön plana çıxır. Bir tərəfdən istifadəçilərin sayının artması, digər tərəfdən cəmiyyətin siyasi fəallığının yüksəlməsi yeni fəaliyyət və ünsiyyət sahəsi sayılan internetdə informasiya hücumlarının çoxalmasına səbəb olmuşdur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün ictimai rəyin formalaşdırılması və ya dəyişdirilməsində, dövlət idarəçiliyinə dair müəyyən qərarların qəbul edilməsində, qarşı tərəfin informasiya resurslarına təsirində, eləcə də dezinformasiyanın yayılmasında internet geniş imkanlara malikdir. Elə bu üstünlüklərinə görə ki, son bir neçə ildə internetə informasiya hücumları sayca qat-qat artmışdır.

Nəzərə almalıyıq ki, sağdan-soldan Ermənistanın, Avropa tərəfdən, okeanın o tayından yayılan anti-Azərbaycan məlumatlarının auditoriyaya kifayət qədər böyük təsiri vardır. Ona görə də bu təsirin qarşısını almaq, onu neytrallaşdırmaq olduqca vacib vəzifədir. Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, hələ də bölgədə bizim ciddi rəqiblərimiz vardır. Başqa yandan “feyk” xəbərlər və ona xərclənən vəsaitlər həcminə görə bu gün media industriyasını ötür keçir. Biz bu təhlükəni getdikcə daha çox hiss edəcəyik. Bununla mübarizə də informasiya qarşılıqlarının elementlərindən biridir və bu müharibə yüksək peşəkarlıqla aparılmalıdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi informasiya müharibəsinin də öz mütəxəssisləri vardır və bu işə məhz onlar cəlb olunmalıdır. Məsələn, qonşu ölkədə informasiya müharibəsində biz başlıca rəqibik. Orada indi həftədə 5 gün, gündə 9 saat aylıq əməkhaqları verilməklə xüsusi kurslar keçirilir. Sosial şəbəkələrdə bəzən 150 minə qədər üzvü olan qrupların rəhbərliyi üçün belə mütəxəssislər hazırlanır.

İkinci Qarabağ savaşında Azərbaycan, informasiyanın idarə olunmasını müəyyən qədər savadlı şəkildə təşkil edə bildi. Amma Ermənistan fərqli üsul seçdi. Onun uduzmağının səbəblərindən biri də yanlış informasiya taktikası seçməsi oldu. Yerevan indi də Azərbaycana qarşı açıq informasiya savaşı aparır və bu savaşın da ölkəmizə irəli sürdüyü ərazi iddiası kimi iflasa uğrayacağı şübhəsizdir.

* * *

Bu gün Azərbaycan İM ilə üzləşən, ünvanına yalanlar yağdırılan ölkələrdən biridir. Xaricdən gələn jurnalistlər dəfələrlə deyirlər ki, “Azərbaycan haqqında təsəvvürlərim tamam başqa idi. Gəlib gördüm ki, tamam fərqli bir məkandır”. Deməli, hər hansı bir yer, iş, varlıq haqqında bizim təsəvvürlərimiz reallıqdan xeyli dərəcədə fərqlənir və ya fərqləndirilə bilər. Dünya əslində bizim beynimizdə yaradılmış dünyadır. İnformasiya savaşı belə bir şeydir. Sən müəyyən bir ideoloji xətt, vəzifələr qoyursan və onları həyata keçirmək üçün bu müharibəni real döyüşlərdən öncə aparırsan və sonra da aparmaqda davam edirsən.

Bu yaxınlarda Amerikada çıxan “Tayms” jurnalının müxbiri Azərbaycanı gəzib, milli azlıqlarla görüşüb və qeyd edib ki, bu ölkə, sözün həqiqi mənasında dünyada tolerantlıq nümunəsidir. Halbuki Azərbaycan əleyhinə müharibə aparanlar belə təsəvvür yaradır ki, ora dözülməzdir, müsəlman geriliyi və başqa dinlərə dözülməzlik var, kilsələri dağıdırlar və s. Təbii ki, bunlar düşmən tərəfin bizim haqqımızda yaratdığı informasiya obrazıdır. Bəs biz bunun qarşısını alınması üçün nə etməliyik?

Şübhəsiz ki, biz də informasiya müharibəsi aparmağa məhkumuq, çünki onun hədəflərindən biriyik və buna əks-informasiya hücumları təşkil etməli, qabaqlayıcı, preventiv addımlar atmalıyıq. Bunun üçün prosesləri dəqiq izləməli, ilk növbədə İM texnologiyalarını

mənimsəməli, bu sahədə xüsusi hazırlıqlı, müasir siyasəti, qabaqcıl texnologiyanı, informasiya savaşı sistemini yaxşı bilən mütəxəssislər yetişdirməliyik.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərova İ. İnformasiya müharibəsi texnologiyaları. Bakı, "İnformasiya texnologiyaları" nəşr., 2012.
2. Əliquliyev R.M., Şükürlü S.F., Kazımova S.İ. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı, "İnformasiya texnologiyaları", 2009.
3. Насински Т. İnsanın yalana inanması özünə qarşı tuşlanmış silah kimidir. Bakı, Şərq-Qərb, 2020.
4. Məhərrəmli Q. Jurnalistikanın əsasları. Bakı, Qanun, 2012.
5. Məhərrəmli Q., Şıxlı E. Jurnalistika terminləri. Bakı, Altunkitab, 2016.
6. Тоффлер Э., Третья волна, пер. с англ. М., 2002.
7. Алгулиев Р.М., Алиев А.Г., Экономические особенности информационных технологий, Баку, "ЭЛМ", 2002.
8. Иноземцев В.Л., Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы, М.:Логос, 2000.
9. Белл Д., Грядущее постиндустриальное общество, М.: Академия, 1999,
10. Волковский Н.Л., История информационных войн, в 2ч/ч.1, СПб., ООО, Издательство "Полигон", 2003.
11. Галатенко В.А., Основы информационной безопасности. Москва, Издательство: INTUIT.RU, 2008.
12. Colonel Alan D., Douglas H., Cyberwar 3.0: Human Factors in Information operations and Future Conflict (Hardcover) // Afcea Intl Pr, 2000.
13. Libicki M., What is Information Warfare?// National Defense University ACIS, 1995.
14. Кара-Мурза С.Т. Манипуляция сознанием. Москва, ЭКСМО, 2008.

KÜRESEL SALGININ (KOVİD-19 SALGINI) SÖZLEŞMENİN DEĞİŞEN ŞARTLARA UYARLANMASI YÖNÜNDEKİ ETKİLERİNİN TÜRK HUKUKU VE TÜRK CUMHURİYETLERİ'NDEKİ KANUNİ DÜZENLEMELER ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

THE EVALUATION OF THE EFFECTS OF THE GLOBAL OUTBREAK (COVID-19 OUTBREAK) TO ADAPTATION OF CONTRACT TO THE CHANGING CONDITIONS WITHIN THE FRAMEWORK IN TURKISH LAW AND IN CENTRAL ASIAN TURKISH REPUBLICS LAW

Doç. Dr. Ayşe ARAT

Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

ABSTRACT

The effects of the global epidemic are seriously felt in all areas, especially in social life and economy. It is inevitable that the pandemic, which confronts humanity with a situation that it has not experienced for a long time, also has an impact on contracts. The measures taken by states to prevent the spread of the epidemic increase this effect. If performance is impossible in a contract, the debt ends. The act may not be impossible, but if it causes excessive performance difficulties, the contract can be adapted to the new conditions. Adaptation of the contract to changing conditions is possible if certain criteria are met. What these criteria in the study that comparative law, central asian Turkish Republics (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan) and arrangements were examined in mind in Turkey were discussed such an impact in the birth of Covid-19 outbreak.

Key Words: Adaptation Of Contract, Clausula Rebus Sic Stantibus, Pacta sunt Servanda, Global Outbreak, Covid-19 Pandemic, central asian Turkish Republics

ÖZET

Küresel salgının etkileri, başta sosyal hayat ve ekonomi olmak üzere her alanda ciddi biçimde hissedilmektedir. İnsanlığı, uzun zamandır yaşamadığı bir durumla karşı karşıya bırakan salgının, sözleşmeler üzerinde de etkisinin olması kaçınılmazdır. Devletlerin salgının yayılmasını önlemek amacıyla aldığı tedbirler, bu etkiyi artırmaktadır. Bir sözleşmede edimin ifası imkânsızsa, borç sona erer. Edim imkansız olmamakla birlikte, aşırı ifa güçlüğü doğuruyorsa, sözleşme yeni şartlara uyarlanabilir. Sözleşmenin değişen şartlara uyarlanması, bazı kriterlerin oluşması halinde mümkündür. Çalışmada bu kriterlerin neler olduğu karşılaştırmalı hukuk, Türk Cumhuriyetleri'ndeki (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) ve Türkiye'deki düzenlemeler göz önünde tutularak incelenmiş, Kovid-19 salgınının böyle bir etki doğurup doğurmayacağı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözleşmenin Uyarlanması, Clausula Rebus Sic Stantibus, Ahde vefa, Küresel Salgın, Kovid-19 Salgını, Türk Cumhuriyetleri

I. GİRİŞ

Küresel salgın (Kovid-19 salgını) tüm dünyayı derinden etkilemektedir. Beklenmedik ve öngörülemeyen bu durum, hem insanların sosyal ve ekonomik hayatını, hem de ülkelerin ekonomilerini ve hatta küresel ekonomiyi alt üst etmiştir. Ülkeler salgının kontrol edilebilmesini sağlamak için sokağa çıkma kısıtlamaları, okulların, işyerlerinin kapatılması

gibi tedbirler almışlardır. Bu çerçevede pek çok işyeri tamamen kapatılmış veya çok sınırlı olarak iş yapmalarına izin verilmiştir.

Salgının kontrol edilebilmesi için alınan koruyucu tedbirler, kaçınılmaz olarak sözleşmeleri de etkilemiştir. Bunlardan ilk akla gelenler işyeri kiralaları, hizmet, kredi, özel okul-üniversite, tedarik ve taşımacılık sözleşmeleridir. Olağanüstü durumun oluşturduğu etkilerin aşılması, eğer bir imkansızlık meydana gelmemişse sözleşmenin değişen şartlara uyarlanması yoluyla sağlanabilir. Uyarlama sözleşmeyi sona erdirmeden, sözleşme riskinin taraflar arasında paylaştırılmasına imkân verir. Sözleşmenin değişen şartlardan etkilenebileceği fikri, clausula rebus sic stantibus kavramı ile ortaya çıkmıştır. Bu kavramın karşısında ise hukukun temel ilkelerinden biri olan ahde vefa (pacta sunt servanda) ilkesi yer almaktadır. Çalışmada sözleşmenin uyarlanmasının tarihi gelişimi, bu ilkeler çerçevesinde açıklanmış, kısaca karşılaştırmalı hukukta duruma değinilmiş, ardından Türk Cumhuriyetleri ve Türk Hukuku'ndaki durum değerlendirilmiş, uyarlama yapılabilmesi için gereken şartlar incelenmiş ve küresel salgının sözleşmeyi bu anlamda etkileyip etkilemeyeceği tartışılmıştır.

II. AHDE VEFA (PACTA SUND SEVANDA) İLKESİ

Sözleşme taraflarını bağlar. Borçlu bir borç altına girdiğinde borcunu zor ve masraflı da olsa yerine getirmek zorundadır. Hukukumuzda ahde vefa, Roma Hukuku'nda pacta sunt servanda olarak isimlendirilen bu ilke, sözleşme hukukunun temelini oluşturur. Öyle ki Fransız Medeni Kanunu (Code Civil), sözleşmeyi tarafların kanunu kabul ederek (m. 1103), bu durumu açık biçimde ortaya koymuştur. Borcun her ne şart altında olursa olsun ifa edilmesinin sınırını ise kural olarak sonradan meydana gelen kusursuz imkânsızlık oluşturur. Borcun konusu borçlunun kusuru olmadan imkânsız hale gelirse, borç sona erer. Sonraki kusursuz imkânsızlığın bu etkisi Roma hukukundan beri böyle kabul edilmektedir. Ancak imkânsız olmamakla birlikte borcun ifasının son derece ağırlaştığı durumlarda, sözleşmenin bundan nasıl etkileneceği, ahde vefa ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmak hakkaniyetsiz sonuçlar doğuruyorsa ne yapılması gerektiği hukuk doktrinini meşgul etmiş sorulardır.

III. CLAUSULA REBUS SİC STANTİBUS İLKESİ

Clausula ilkesi, her sözleşmeyi yapıldığı andaki şartlarla değerlendirir ve sözleşmenin, yapıldığı andaki şartların değişmeyeceği örtülü şartını içerdiğini kabul eder. Roma hukukunda genel bir clausula ilkesi bulunmamakta, Corpus Iuris Civilis'te (İmparator Iustinanus'un hazırlattığı o zamana kadar Roma'da kullanılan kuralların toplanmasıyla oluşan yazılı kanun metni) bu konuda bir hüküm yer almamaktadır. Ancak bazı sözleşmeler için değişen şartların sözleşmeyi etkileyeceği kabul edilmiştir. Örneğin kira ve bağışlama sözleşmelerinde bu etki tanınmıştır¹. Bununla birlikte clausula ilkesi Roma Hukuku'na tamamen yabancı değildir. Romalı hukukçular Cicero ve Seneca bu kavramdan bahsetmiş, Seneca ayrıca genel bir clausula ilkesini açıkça ifade etmiştir².

13 ve 14. yüzyıllarda Roma Hukuku'nu yorumlayan glossatörler (Roma ve kilise hukuku metinlerini inceleyerek, bu metinleri açıklayıcı notlar yazan hukukçular) clausulayı genel bir ilke olarak değerlendirmişlerdir³. Clausula düşüncesi, uzun süre Kara Avrupası Hukuku'nda uygulanmakla birlikte, 19. yüzyılda liberal-bireyci görüşlerin etkisiyle değerini yitirmiş,

¹ Ralf Köbler, Die clausula rebus sic stantibus als allgemeiner Rechtsgrundsatz, Tübingen 1991, 24; Hans Merz, Berner Kommentar zum Schweizerischen Privatrecht, Einleitung Art. 1-10 ZGB, Bern 1962, Art. 2, N. 186.

² Köbler, age, s. 24; Merz, age, Art. 2, N. 186.

³ Köbler, age, s. 30

mahkeme kararlarında bu yöndeki talepler reddedilmiştir⁴. Ancak I. Dünya Savaşı ile birlikte bozulan ekonomilerde, ahde vefa ilkesinin katı biçimde uygulanmasının oluşturduğu hakkaniyetsiz durumlarla sık karşılaşılır olmuş ve clausula ilkesi tekrar gündeme gelmiştir. O dönemde mahkemeler, ahde vefa ilkesinin clausula ile yumuşatılmasını bazen kabul eden bazen de reddeden kararlar vermişlerdir⁵.

Hukukta temel ilke ahde vefadır. Clausula rebus sic stantibus'un ise bir ilke olarak nitelendirilmesinden genellikle kaçınılmaktadır. Bunun sebebi sözleşmeye bağlılık düşüncesinin zedeleneceği, borçlunun yükümlülüklerinden kaçmak için bu yola başvuracağı endişesidir. Oysa günümüzde clausula, öngörülemeyen, beklenmeyen halleri ve bu sebeple sözleşmenin yeni duruma uyarlanmasını veya sona erdirilmesini ifade etmektedir⁶. Uluslararası literatürde clausula genellikle bu anlamda kullanılmaktadır. Öte yandan gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da her türlü değişikliğin zaten uyarlamaya yol açmayacağı, borçlunun sözleşme riski içinde kalan değişikliklere katlanması gerektiğidir. Bu durum, borçlunun şartlarda esaslı nitelik taşımayan bir değişiklik bulunmadan, uyarlama talebinde bulunmasına veya böyle bir talepte bulunsu bile uyarlama yapılmasına imkân vermez.

IV. KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA DURUM

1. İngiliz Hukuku

İngiliz hukukunda sözleşme, alacaklıya edimin mutlaka ifa edileceğini garanti eder⁷. Bu anlayışa bağlı olarak, imkansızlık bile İngiliz hukukunda uzun süre, bir sona erme sebebi olarak kabul edilmemiştir. 19.yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de örtülü şart (implied condition) ve sözleşmenin temeli (foundation of contract) kavramları ortaya çıkmıştır⁸. Buna göre tarafların ortak amaçları beklenmedik bir olayla boşa çıkarsa, sözleşmeden doğan hak ve borçlar da sona erer. Ancak zaman içinde sözleşmenin temeli teorisindeki örtülü şart anlayışı, yerini tasavvurun boşa çıkması anlayışına (frustration) bırakmıştır⁹. Bu anlayış sözleşme kurulduktan sonra öngörülemez biçimde değişen şartlar ifayı, başlangıçta kararlaştırılandan tamamen farklı hale getirirse, sözleşmenin çökmüş olduğunu¹⁰, bir başka deyişle bu şartlar altında borçludan ifayı istemek haksızlık olacağından sözleşmenin sona ereceğini kabul eder. Bu sonucun ortaya çıkabilmesi için tarafların dışında gelişen ve onların öngöremediği biçimde şartlar değişmeli ve bu sebeple ifa imkansız hale gelmeli ya da başlangıçtaki yükümlülüğü önemli ölçüde artırmalıdır. İfanın daha zor ve maliyetli olması tek başına sözleşmenin sona

⁴ Köbler, age, s. 89; Hasan Erman, İstisna Sözleşme Beklenilmeyen Haller, İstanbul 1979, s. 34.

⁵ Kemal Tahir Gürsoy, Hususi Hukukta Clausula Rebus Sic Stantibus (Emprevizyon Nazariyesi), Ankara 1950, s. 14.

⁶ Ayşe Arat, Sözleşmenin Değişen Şartlara Uyarlanması, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 55.

⁷ Andreas Schwarz, Harbin Hususi Akitler Üzerindeki Tesiri, Çev. Hikmet Belbez, Adliye Dergisi, Y. 1944, S. 2, s. 196; Stefan Schmiedlin, Frustration of Contract and clausula rebus sic stantibus, Eine rechtsvergleichende Analyse, Basel 1985, s. 21.

⁸ Schmiedlin, s. 23.

⁹ Schmiedlin, s. 24; Ewan McKendrick, Force Majeure and Frustration of Contract, Second Edition, Informa Law From Routledge 2013, s.5, s. 37; Rodrigo Andres Momberg Uribe, The Effect Of A Change Of Circumstances On The Binding Force Of Contracts Comparative Perspectives, s. 140. (https://www.academia.edu/37850908/The_effect_of_a_change_of_circumstances_on_the_binding_force_of_contracts_Comparative_perspectives) (Erişim Tarihi: 17.04.2020)

¹⁰ Ingeborg Schwenzer, Force Majeure and Hardship in International Sales Contracts, 2008, s. 711 (<https://www.academia.edu/5493570/Hardship>). (Erişim Tarihi: 17.04.2020); Arat, age, s. 25.

ermesi için yeterli değildir¹¹. Görüldüğü gibi edim imkansız olmamakla birlikte başlangıçtaki yükümlülüklerin artması sözleşmenin uyarlanmasına değil, sona ermesine yol açmaktadır.

2. Alman Hukuku

Alman Medeni Kanunu (BGB), Roma Hukuku'nun ferdiyetçi etkisiyle de ahde vefa ilkesini esas almış, genel bir clausula fikrini reddetmiş sadece bazı hallerde (§ 321, § 343 gibi) şartların sonradan değişmesine etki tanınmıştı¹². Ancak I. Dünya savaşında Almanya'nın yaşadığı ekonomik sıkıntı, ahde vefa ilkesine bakışı yumuşatmıştır. Alman Yüksek Mahkemesi, kararlarında önce ekonomik imkânsızlık, işlem temelinin çökmesi daha sonra ise objektif iyiniyet (BGB §242) kavramına dayanarak sözleşmeye müdahale edilmesini kabul etmiştir. Yüksek mahkeme önceleri değişen şartlar sebebiyle sözleşmenin sona erdirilmesine karar verirken, daha sonra sözleşmenin uyarlanması yolunu açmıştır¹³. II. Dünya savaşı sırasında ise hâkimin bu şekilde sözleşmeye müdahale edebileceği fikri, özel hukuk alanındaki ilk savaş tedbiri olarak çıkarılan, Sözleşmelere Yardım Kanunu (Vertragshilfegesetz)'nda yerini almıştır¹⁴.

Alman hukukunda konunun tarihi gelişimi bir takım kriterlerin oluşturulmasını sağlamış ve mahkemeler bu kriterlere göre kararlar vermişlerdir. Nihayet Alman Medeni Kanunu (BGB)'nda yapılan ve 01.01.2002'de yürürlüğe giren büyük değişiklikle konu, BGB § 313'de bir kanun hükmü olarak düzenlenmiştir¹⁵. Buna göre “ (I) Sözleşmenin temeli olan şartlar, sözleşmenin kurulmasından sonra esaslı şekilde değişirse ve tarafların, bu değişikliği öngörmüş olsalardı sözleşmeyi hiç kurmayacakları veya başka bir içerikle kuracakları varsayılabilirse, öyle ki taraflardan birinin, somut olayın tüm şartları özellikle akdi ve kanuni risk dağılımı göz önüne alındığında, değiştirilmemiş sözleşmeye bağlı kalması beklenemiyorsa, sözleşmenin uyarlanması talep edilebilir.

(II) Sözleşmenin temelini oluşturan esaslı tasavvurların sonradan yanlış olduğunun ortaya çıktığı durumlarda da şartların değiştiği kabul edilir.

(III) Sözleşmenin uyarlanması mümkün değilse veya taraflardan biri için (bu uyarlama) katlanabilir nitelik taşııyorsa, şartlar aleyhine değişen taraf sözleşmeden dönebilir. Sürekli borç ilişkilerinde dönmenin yerine fesih hakkı geçer.”

¹¹ Ewan McKendrick, Contract Law, 12. Edition, Palgrave Law Masters 2017, s. 148; McKendrick, Force Majeure, s. 37 vd.; Momberg Uribe, age, s. 142.

¹² Karl Larenz, Lehrbuch des Schuldrechts Allgemeiner Teil, Band I, 14. Auflage, München 1987, s. 321.

¹³ Schwarz, age, s. 61; Hannes Rösler, Alman Ve Uluslararası Sözleşme Hukukunda Değişen ve Öngörülemeyen Koşullar (Çev. Tülay Aydın Ünver), İstanbul Üniversitesi Hukuku Fakültesi Mecmuası, C. LXVI, S. 1, Y. 2008, s. 355.

¹⁴ Schwarz, age, s. 195.

¹⁵ § 313 Störung der Geschäftsgrundlage

(1) Haben sich Umstände, die zur Grundlage des Vertrags geworden sind, nach Vertragsschluss schwerwiegend verändert und hätten die Parteien den Vertrag nicht oder mit anderem Inhalt geschlossen, wenn sie diese Veränderung vorausgesehen hätten, so kann Anpassung des Vertrags verlangt werden, soweit einem Teil unter Berücksichtigung aller Umstände des Einzelfalls, insbesondere der vertraglichen oder gesetzlichen Risikoverteilung, das Festhalten am unveränderten Vertrag nicht zugemutet werden kann.

(2) Einer Veränderung der Umstände steht es gleich, wenn wesentliche Vorstellungen, die zur Grundlage des Vertrags geworden sind, sich als falsch herausstellen.

(3) Ist eine Anpassung des Vertrags nicht möglich oder einem Teil nicht zumutbar, so kann der benachteiligte Teil vom Vertrag zurücktreten. An die Stelle des Rücktrittsrechts tritt für Dauerschuldverhältnisse das Recht zur Kündigung.

3. İsviçre Hukukunda

I. ve II. Dünya savaşları, tüm Avrupa'yı ve savaşa girmemiş olan İsviçre'yi de etkilemiştir. İsviçre'de mahkemeler, ekonomik sıkıntılar sebebiyle, Almanya'da olduğu gibi sözleşmeye müdahale talepleriyle karşı karşıya kalmışlardır.

İsviçre Federal Mahkemesi, konuyu hata hükümleri (OR. Art. 24), eser sözleşmesindeki özel düzenlemeler (OR. Art. 373/II), gabin (OR. Art. 21) hükümleri ve nihayet dürüstlük kuralı (ZGB. Art. 2) çerçevesinde çözmeye yönelik kararlar vermiştir¹⁶.

Günümüzde İsviçre'de, ayrı bir genel hüküm bulunmasa da ahde vefa ilkesinin üst sınırı olarak ZGB. Art. 2'nin yeterli olduğu kabul edilmektedir¹⁷.

Sonuç olarak İsviçre hukukunda uyarlamaya ilişkin genel bir kanuni düzenleme bulunmamaktadır. Ancak Federal Mahkeme'nin uygulamasıyla sözleşmede uyarlama yapılabilmesinin ana kriterleri belirlenmiştir. Buna göre şartların sonradan, olağanüstü ve öngörülemez biçimde, tarafların dışında değişmesi, bu değişikliğin başlangıçta taraflar arasında bulunan sözleşmeden doğan risk dengesini, bir taraf aleyhine değiştirmiş olması ve edimin ifa edilmemiş olmasıdır.

V. TÜRK CUMHURİYETLERİ'NDE DURUM

1. Azerbaycan Hukukunda

Azerbaycan hukukunda konuya ilişkin hüküm, ülkenin medeni kanununda (Azerbaycan Mülki Mecellesi) düzenlenmiştir. Buna göre Mülki Mecelle'nin "Sözleşmeler Hukuku" başlıklı 20. bölümünün, "Şartların önemli derecede değişmesi ile ilgili sözleşmenin değiştirilmesi ve sona erdirilmesi" başlıklı 422. maddesi şu düzenlemeyi getirmektedir¹⁸:

"422.1. Tarafların sözleşmeyi kurarken esas gördükleri şartların önemli derecede değişmesi, eğer sözleşmede ayrıca kayıt altına alınmadıysa veya onun mahiyetinden böyle anlaşılıyorsa, sözleşmenin değiştirilmesine (uyarlanmasına) veya sona erdirilmesine yol açar. Şartların değişmesi şu halde önemli sayılır ki, eğer taraflar bu değişimi makul şekilde görebilselerdi, sözleşmeyi önemli derecede farklılaşan şartlarla kurarlardı veya bu haliyle kurmazlardı. Tarafların sözleşmenin kuruluşunda bulunan tasavvurlarının yanlış (boşa) çıkması, şartların değişmesi anlamına gelir. (son hüküm 2005 yılında yapılan değişikliklerle maddeye eklenmiştir.)

422.2. Eğer taraflar sözleşmenin, önemli derecede değişmiş şartlara uyarlanması veya sona erdirilmesi konusunda anlaşamazlarsa, aynı zamanda aşağıdaki şartlar oluştuğunda sözleşme ilgili tarafın talebi ile mahkeme tarafından sona erdirilebilir, 422.4-cü maddede belirtilen esaslar oluştuğunda ise sözleşme değiştirilebilir:

422.2.1. Taraflar sözleşmenin kurulduğu zamandaki şartların bu derecede değişeceğini öngörmemişlerse;

422.2.2. Şartların değişmesi sebebiyle, sözleşmenin karakterine ve durumun şartlarına göre ifayı talep etmek haklı değilse;

¹⁶ Schmiedlin, Stefan. Frustration of Contract and clausula rebus sic stantibus, Eine rechtsvergleichende Analyse, Basel 1985, s. 89.

¹⁷ Jacques Bischoff, Vertragrisiko und clausula rebus sic stantibus, Zürich 1983, s. 31.

¹⁸ Kanunun tüm metnine <http://www.e-qanun.az/> linkinden ulaşılabilir.

422.2.3. Sözleşmenin şartları değiştirilmeden ifası, tarafların sözleşmeye uygun menfaat dengelerini bozar ve ilgili tarafa zarar vererek, onu sözleşme kurulurken beklediği haklı menfaatinden mahrum bırakırsa;

422.2.4. Şartların değişmesinin sebeplerini, ilgili taraf, sözleşmenin karakterinden veya iş hayatındaki teamüllerden doğan özen ve dikkati göstermiş olmasına rağmen ortadan kaldıramamışsa.

422.3. Önemli derecede değişmiş şartlara göre sözleşme sona erdirilirken taraflardan birinin talebi ile mahkeme sözleşmenin ifası ile ilgili masrafların, taraflar arasında adaletli bölüştürülmesi zorunluluğunu esas alarak, sözleşmenin sona erdirilmesine karar verir.

422.4. Sözleşmenin feshinin kamu yararına aykırı olduğu veya sözleşmenin mahkeme tarafından değiştirilmiş şartlarla ifasının taraflar için çok masraflı olacağı istisnai hallerde, mahkeme kararıyla şartlardaki önemli değişiklik nedeniyle sözleşmenin değiştirilmesine (uyarlamaya) izin verilir.”

2. Kazakistan Hukuku'nda

Konu Kazakistan Medeni Kanunu'nda¹⁹ (Kazakistan Respublikasının Azamattık Kodeksi) Sözleşmenin Değiştirilmesi ve Feshi başlıklı 24. Fası, madde 401'de “sözleşme değişikliği ve feshi gerekçeleri” başlıklı hüküm, başlık itibarıyla konu ile ilgili doğrudan bir hüküm gibi görünmekle birlikte, diğer ülkelerin hukuki düzenlemelerinde yer alan ayrıntıları içermemektedir. Hüküm sözleşmenin ihlali halinde, sözleşmenin değiştirilebilmesini düzenlemektedir. Madde 401'in 2. Fıkrasında “sözleşmeden beklenen hakların önemli ölçüde kaybedilmesi” hali de sözleşmenin ihlali olarak kabul edilmiştir. Şartlardaki değişikliğin sözleşmeden beklenen hakları ihlali, bir sözleşme ihlali hali olarak kabul edildiği için bu halde de hükmün uygulama alanı bulabileceği sonucuna varılabilir.

3. Kırgızistan Hukukunda

Konu Kırgızistan Medeni Kanunu'nda, “Sözleşmeye İlişkin Genel Hükümler” başlıklı 22. Bölümde, madde 412'de düzenlenmiştir.

Madde 412. Şartlardaki önemli değişiklik nedeniyle sözleşmenin değiştirilmesi ve feshi

“1. Tarafların sözleşmeyi kurdukları sırada mevcut olan şartlarda önemli bir değişiklik olursa, sözleşmede aksi belirtilmediği veya sözleşmenin mahiyetinden aksi anlaşılmadığı sürece, (bu durum) değişikliğin veya sözleşmenin sona ermesinin temelini oluşturur.

Şartlardaki değişiklik, eğer taraflar bunu makul bir şekilde öngörselerdi, sözleşmeyi hiç kurmayacakları veya esaslı şekilde farklı şartlarla kuracakları kadar çok değiştiyse, önemli kabul edilir.

2. Taraflar, sözleşmeyi önemli ölçüde değiştirilmiş şartlara uygun olarak ifa etme veya sona erdirme üzerine bir anlaşmaya varmamışlarsa, sözleşme, aşağıdaki şartların aynı anda mevcut olması halinde ilgili tarafın talebi üzerine değiştirilerek bu maddenin 4. paragrafında belirtilen gerekçelerle feshedilebilir:

1) İlgili taraf dürüstlük kuralları çerçevesinde kendisinden beklenen özeni göstermesine rağmen şartlardaki değişikliğin üstesinden gelememişse,

2) Sözleşmenin şartlarında herhangi bir değişiklik yapılmadan ifa edilmesi, ilgili tarafın (borçlunun) sözleşmeden beklediği menfaati ihlal eder ve ortaya çıkan zarar, onun sözleşme kurulurken güvendiği hakkını büyük ölçüde kaybettirirse,

¹⁹ Kanunun tüm metnine <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> linkinden ulaşılabilir.

3) Şartlardaki değişiklik riski, sözleşmenin mahiyetinden veya iş hayatının teamülleri sebebiyle ilgili taraf (taraplardan biri) üzerinde kalmıyorsa,

3. Sözleşmenin önemli ölçüde değişen şartlar sebebiyle feshi halinde, taraflardan birinin talebi üzerine mahkeme, sözleşmenin feshi sonucunu, bu sözleşmenin ifası ile ilgili olarak taraflar arasında katlanılan maliyetlerin (risklerin) adil bir şekilde dağıtılması ihtiyacına dayanarak belirler.

4. Sözleşmenin feshi, kamu düzenine aykırı olduğu veya tarafların sözleşmeyi ifa etmek için yapması gereken masrafları önemli ölçüde aştığı durumlarda, istisnai olarak mahkeme kararı ile şartlardaki önemli bir değişiklik nedeniyle sözleşmede değişiklik yapılmasına izin verilir.”

4. Türkmenistan Hukukunda

Konu Türkmenistan Medeni Kanunu'nda (Türkmenistan Rayat Kodeksi)²⁰, “Borçların Yerine Getirilmesi“ başlıklı 3. Bapta, madde 409'da düzenlenmiştir.

Madde 409. Sözleşmenin değişen şartlara göre uyarlanması

“1. Sözleşmenin akdedilmesinin temelini oluşturan şartlar, sözleşmenin imzalanmasından sonra önemli ölçüde değişmişse ve taraflar bu değişikliği göz önünde bulundurarak yeni bir sözleşme veya başka içerikte bir sözleşme imzalamadıysa ve özellikle bir tarafın sözleşmeden doğan risk sınırını aşan hallerde sözleşmenin değişen şartlara uygun hale getirilmesi gerekebilir.

2.Sözleşmenin dayandığı esaslar (tasavvurlar) boşa çıkarsa, bu (durum) şartların değişmesi anlamına gelir.

3. Taraflar, öncelikle değişen koşullara uygun olarak sözleşmeye uymak için çaba göstermelidir.

4. Sözleşmenin değişen koşullara uygun hale getirilmesi imkânsızsa veya karşı taraf bunu kabul etmiyorsa, menfaati ihlal edilen taraf sözleşmenin feshini isteyebilir.”

5. Özbekistan Hukukunda

Konu, Özbekistan Medeni Kanunu²¹'nin (Özbekistan Respublikasının Fukaralık Kodeksi) “Sözleşmenin Değiştirilmesi ve Feshi” başlıklı 28'inci bölümünde, madde 383'te düzenlenmiştir.

Madde 383. Şartlardaki önemli değişikliklerle bağlantılı olarak sözleşmenin değiştirilmesi ve feshi

“Sözleşmenin imzalanması sırasında mevcut olan şartlarda meydana gelen önemli bir değişiklik, sözleşmede aksi belirtilmemişse veya sözleşmenin mahiyetinden aksi anlaşılmıyorsa, sözleşmenin değiştirilmesi veya sona erdirilmesinin temelini oluşturur.

Şartlardaki değişiklik, taraflar bunu öngörselerdi sözleşmeyi hiç yapmayacaklardı veya farklı şartlarda yapacaklardı denilebiliyorsa önemlidir.

Taraflar sözleşmeyi, önemli ölçüde değişen şartlara uygun hale getirme veya sona erdirmeye üzerinde anlaşmazlarsa, ilgili tarafın talebi üzerine ve bu maddenin 5. fıkrasında belirtilen gerekçelerle, aşağıdaki şartlara bağlı olarak sözleşme mahkeme tarafından değiştirilebilir;

1) Taraflar sözleşmenin imzalandığı tarihte şartlarda böyle bir değişikliğin olmayacağına inanarak hareket etmişlerse,

²⁰ Kanunun tüm metnine <http://minjust.gov.tm/mcenter-single/2> linkinden ulaşılabilir.

²¹ Kanunun tüm metnine <https://lex.uz/docs/-111189> linkinden ulaşılabilir.

2) Şartlardaki değişikliğin sebepleri, ilgili tarafın sözleşmenin niteliği ve iş hayatındaki teamüllerin gerektirdiği şekilde iyi niyet ve ihtiyatla hareket etmiş olmasına rağmen aşılammışsa,

3) Sözleşmenin şartlarında bir değişiklik yapılmadan ifa edilmesi, ilgili tarafın (borçlunun) sözleşmeden beklediği menfaati ihlal eder ve ortaya çıkan zarar, onun sözleşme kurulurken (elde edeceğine) güvendiği menfaatini büyük ölçüde kaybettirirse,

4) Şartlardaki değişiklikten kaynaklanan risk, iş hayatındaki teamüller veya sözleşmenin mahiyeti gereği ilgili tarafın üzerine bırakılmamışsa,

Şartlardaki önemli değişiklik sebebiyle sözleşmenin feshinde, mahkeme taraflardan birinin talebi ile adil bir feshin sonuçlarını belirler.

Sözleşmenin feshinin kamu düzenine aykırı olduğu veya sözleşmenin değiştirilmeden ifasının daha masraflı olduğu istisnai hallerde mahkeme kararı ile sözleşmenin şartlardaki önemli değişiklik sebebiyle değiştirilmesine izin verilir”.

6. Türk Cumhuriyetleri’ndeki Düzenlemelere İlişkin Genel Değerlendirme

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan Medeni Kanunları’ndaki düzenlemelerin (Kazakistan hariç) paralel olduğu görülmektedir. Özellikle Azerbaycan, Kırgızistan ve Özbekistan’daki düzenlemeler, neredeyse aynıdır. Türkmenistan Medeni Kanunu’ndaki hüküm (m. 409), ilk fıkra aynı olmakla birlikte, diğerlerinden daha kısa ve öz olarak düzenlenmiştir. Bu düzenlemelere temel teşkil eden hüküm, Rus Medeni Kanunu’nun 451. maddesidir. Hükümün düzenleniş biçimi, fıkra ve bend sayıları birbirine denktir. Kazakistan Medeni Kanunu’nda ise sözleşmenin değiştirilmesi başlıklı bir hüküm bulunmakla birlikte, diğer ülkelerdeki hükümlerden ayrı bir düzenleme içermektedir.

Bu hükümler incelendiğinde medeni kanunlarda “sözleşmenin değiştirilmesi” olarak ifade edilen hususun, Türk Hukuku’ndaki “sözleşmenin uyarlanması” olduğu görülmüştür. Söz konusu hükümler, şartlarda sonradan meydana gelen değişikliğin sözleşmeye etkisinin öncelikle uyarlama biçiminde olduğunu, bu mümkün olmuyorsa sözleşmenin sona erdirilmesi yoluna gidileceğini düzenlemektedir. Şartlardaki her değişikliğe böyle bir etki tanınmamış, önemli değişikliklerin bu etkiyi doğuracağı kabul edilmiştir. Önemli değişikliğin ne anlama geldiği de yine aynı hükümlerde düzenlenmiştir. Buna göre, tarafların durumu öngörseleleri sözleşmeyi hiç yapmayacaklardı veya farklı şartlarda yapacaklardı kabul edilebiliyorsa, şartlardaki değişikliğin önemli olacağı belirtilmiştir. Sonuç olarak tüm bu düzenlemelerin Türk hukukundaki uyarlamaya ilişkin aşırı ifa güçlüğü başlıklı hükümle –aşağıda ayrıntılı şekilde incelendiği üzere- uyumlu olduğu görülmektedir.

VI. TÜRK HUKUKU’NDA DURUM

Türk Hukuku’nda konu, Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu’nun iktibas edildiği İsviçre Hukuku’na paralel bir gelişme izlenmiştir. 818 sayılı Borçlar Kanunu, İsviçre de olduğu gibi sözleşmede uyarlama yapılabileceğine ilişkin genel bir hüküm taşımıyordu. Türk Medeni Kanunu’nun dürüstlük kuralını düzenleyen 2. maddesi, doktrin ve mahkeme kararlarında İsviçre uygulamasını takiben konunun çözümü için çıkış noktası kabul edilmişti. Ancak 2007 yılında yürürlüğe giren 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu, “Aşırı İfa güçlüğü” başlığı altında 138. maddede konuyu düzenlemiştir. Artık Türk hukukunda da sözleşmenin uyarlanabilmesine ilişkin genel bir hüküm bulunmaktadır. TBK. m. 138 şöyledir:

“Sözleşmenin yapıldığı sırada taraflarca öngörülmemen ve öngörülmesi de beklenmeyen olağanüstü bir durum, borçludan kaynaklanmayan bir sebeple ortaya çıkar ve sözleşmenin

yapıldığı sırada mevcut olguları, kendisinden ifanın istenmesini dürüstlük kurallarına aykırı düşecek derecede borçlu aleyhine değiştirir ve borçlu da borcunu henüz ifa etmemiş veya ifanın aşırı ölçüde güçleşmesinden doğan haklarını saklı tutarak ifa etmiş olursa borçlu, hâkimden sözleşmenin yeni koşullara uyarlanmasını isteme, bu mümkün olmadığı takdirde sözleşmeden dönme hakkına sahiptir. Sürekli edimli sözleşmelerde borçlu, kural olarak dönme hakkının yerine fesih hakkını kullanır.

Bu madde hükmü yabancı para borçlarında da uygulanır.”

VII. SÖZLEŞMENİN DEĞİŞEN ŞARTLARA UYARLANMASINDA ARANAN KRİTERLER

Karşılaştırmalı hukukta incelendiği üzere konuyu, genel bir kuralla düzenleyen ülkeler olduğu gibi genel bir düzenleme yapmadan dürüstlük kuralının bir gereği olarak ve şüphesiz clausula rebus sic stantibus düşüncesinin etkisiyle çözüme kavuşturan ülkeler de bulunmaktadır. Ancak tüm bu örneklerde sözleşmenin değişen şartlara uyarlanması için aranan ana kriterlerin, aşağı yukarı aynı olduğu görülmektedir. Buna göre şartlarda tarafların dışında meydana gelen, önemli ve öngörülemez nitelikte bir değişiklik bulunmalı, bu değişiklik sözleşme tarafları arasındaki edim dengesini bozmalı, borçlunun taşıması gereken sözleşme riskini dürüstlük kuralına göre ondan beklenmeyecek şekilde artırmalıdır. Bu iki kriterin bir arada bulunması gerekir. Sadece öngörülemezliğin ortaya çıkması veya sadece edim dengesinin bozulması uyarlama yapılmasına imkân vermez.

1. Şartların Değişmesi

Sözleşmenin uyarlanabilmesi için sözleşmenin yapıldığı anda bulunan şartların, sonradan değişmesi gerekir. Taraflar bir sözleşme yaparken mevcut durumların etkisi altındadırlar. Genellikle bu durumların değişebileceğini dikkate almazlar. Ancak bazen tarafların öngöremedikleri değişiklikler ortaya çıkabilir. Bununla birlikte her türlü değişiklik sözleşmeyi etkilemez. Sözleşmenin etkilenebilmesi için bu değişikliğin, genel hayat tecrübelerine göre önemli bir değişiklik olması gerekir²². Bu özelliği taşıyan değişiklikler genellikle olağanüstü nitelik taşırlar. Savaşlar, doğal afetler, ekonomik krizler ve bu günlerde olduğu gibi salgın hastalıklar böyledir.

Önemli değişikliğin sözleşme kurulduktan sonra veya en geç ifadan önce ortaya çıkması gerekir. Şartlarda değişiklik meydana geldikten sonra yapılan sözleşmelerde, bu durum artık o sözleşme için öngörülebilir nitelik kazanır.

Sözleşmede uyarlamaya yol açan değişiklik tarafların dışında gerçekleşmelidir. Tarafların objektif olarak almaları gereken tedbirleri almış olmaları, meydana gelen değişikliği bertaraf edebilme imkânının bulunmaması gerekir²³.

Şartlardaki değişiklik, öngörülemez nitelik taşımalıdır. Öngörülebilir değişiklikler uyarlamaya yol açmaz, tarafların bunu göze aldıkları kabul edilir. Ancak taraflardan sınırsız bir öngörü de beklenmez. Tarafların her ihtimali düşünerek sözleşmeye buna ilişkin kayıtlar koyma zorunlulukları olmadığı gibi bu mümkün de değildir²⁴.

²² Bischoff, age, s.184; Arat, age, s.95.

²³ Kemal Oğuzman/Turgut Öz, Borçlar Hukuku Genel Hükümler C. I, İstanbul, Vedat Kitapçılık, s.213; Rösler, age, s. 352.

²⁴ Gürsoy, age, s.109; Serozan 2002: 225. Rona Serozan, İfa, İfa Engelleri, Haksız Zenginleşme, Filiz Kitabevi, İstanbul 2002, s. 225.

Öngörülmezlik olayın kendisinden ziyade olayın sonuçlarının öngörülememesi anlamına gelir²⁵. Bu çerçevede iş hayatının normal sınırları içinde hesaba katılması gereken olaylar, öngörülmez değildir²⁶. Taraflardan biri, öngörmesi gereken bir durumu hesaba katmamışsa, bunun sonuçlarına kendi katlanır. Normal şartlarda, dürüst ve makul bir insanın öngöreceği veya öngörmesi gereken bir durum, beklenmedik değildir²⁷.

Şartlardaki değişikliğin kendisi öngörülmekle birlikte, sonuçlarının bu derece olacağı tahmin edilemediği durumlar da uyarlamaya imkân verir. Taraflar değişimi görmüş olsalar bile bu değişime bağlı olarak ortaya çıkan sonuçlar öngörülerinin çok üstünde olduğunda, uyarlama için aranan bu kriterin gerçekleştiği kabul edilmektedir²⁸.

Öngörülmezliğin tespitinde somut sözleşmenin özellikleri önem taşır. Sözleşmenin süresi, niteliği, yapıldığı an, öngörülmezlik kriterinin gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirlenmesinde dikkate alınmalıdır. Örneğin süre uzadığında öngörü imkanı daralır, spekülasyon bir sözleşme yapıldığında amaç riskten kazanç elde etmek olduğu için öngörülmezlik kriteri gerçekleşmez.

2. Sözleşme Kurulurken Mevcut Olan Edim Dengesinin Bozulması

Sözleşmenin uyarlanabilmesi için şartlarda sonradan meydana gelen önemli bir değişikliğin bulunması yeterli değildir, aynı zamanda bu değişikliğin taraflar arasında başlangıçta kurulmuş olan edim dengesini bozması gerekir. Edim dengesinden bahsetmek uyarlamının sadece iki tarafa borç yükleyen sözleşmelere uygulanabileceği anlamına gelmemektedir. Tek tarafa borç yükleyen sözleşmelerde de şartlarda sonradan meydana gelen değişiklik uyarlamaya yol açabilir²⁹.

Taraflar sözleşmeyi kurarken, edimleri arasında anlaştıkları bir denge bulunmaktadır. Bu birebir eşitlik şeklinde olmak zorunda değildir. Söz konusu olan, sözleşme kurulurken tarafların anlaştıkları, kabul ettikleri dengedir. Şartların değişmesiyle bu denge, bir taraf aleyhine bozulmakta, edimin bu haliyle talep edilmesini dürüstlük kuralına aykırı hale getirmektedir. Taraflar şartların böyle değişeceğini öngörseler, bu sözleşmeyi yapmazlardı veya bu şartlarda yapmazlardı denilebilmelidir. Ancak bu husus değerlendirilirken dikkatli olmalı, her değişikliğin sözleşmeden kurtulmak için bir fırsat olarak kullanılmasına izin verilmemeli, açık ve ağır bir değişikliğin ortaya çıkmasını aramak gerekmektedir³⁰.

Taraflar arasında başlangıçta bulunan edim dengesinde meydana gelen önemsiz kaymalar uyarlamaya yol açmaz. Zira her sözleşme tarafının taşıması gereken bir risk vardır. Bu risk kâr elde etmek kadar zarara uğramayı da içerir. Tipik sözleşmeler bakımından kanunlar genellikle bu riskin dağılımıyla ilgili düzenlemeler içerirler. Taraf menfaatlerinin dengesi gözetilerek yapılan bu düzenlemelerde gösterilen sınırlar, tarafların katlanması gereken noktayı da gösterir. Atipik sözleşmelerde ise sözleşmenin niteliği ve taraf menfaatleri arasındaki denge gözetilerek bu sınır belirlenir.

Uyarlamaya yol açacak dengesizlik, ağır ve açık biçimde ortaya çıkmalıdır³¹. Dengesizliğin ağır olması, tarafların taşımak zorunda olduğu riskin katlanması beklenilmeyecek şekilde

²⁵ Fikret Eren, Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Yetkin Yayınları, Ankara 2019, s. 633.

²⁶ Larenz, age, s. 325.

²⁷ Arat, age, s. 107.

²⁸ Bischoff, age, s. 205; Peter Jaggi/Peter Gauch, Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch, Obligationenrecht, Art. 1-529 OR. Teilband V 1b, Zürich 1980, Art. 18, N. 670.

²⁹ Arat, age, s. 118.

³⁰ Arat, age, s.113.

³¹ Haluk Burcuoğlu, Hukukta Uyarlama Özellikle Taşınmaz Kiralarında ve (Dövize Endeksli) Kredi Sözleşmelerinde Uyarlama, Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi, Y. 1996, S. 20, s. 62.

aşılmasıdır³². Her sözleşmenin kendi risk sınırı bulunduğu için somut sözleşme bakımından bu sınırın ağır biçimde aşılmış olması değerlendirilmelidir. Bununla birlikte tarafların mali durumu, iflas edecek olması gibi sübjektif unsurlar dikkate alınmaz. Sözleşme riskinin bir taraf için taşınabilir, katlanabilir sınırlar içinde olmadığını tespiti, bu noktada yeterlidir.

Edim dengesinin açık şekilde bozulması ise gözle görülür nitelikte bir oransızlığın ortaya çıkmasını ifade eder. Öyle ki sözleşme artık esas karakterini kaybedecek şekilde durumdan etkilenmelidir³³. Açık oransızlık, uyarılma talebinde bulunulan zamandaki edim değerine göre belirlenir. Bu değer, edimin objektif değeridir ve sözleşme kurulurken mevcut olan edim değerini aştığında oransızlık açık hale gelmiş olur³⁴.

VIII. KOVİD-19 SALGINININ SÖZLEŞMELER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Salgının, uyarlamaya yol açabilecek nitelikte olup olmayacağını değerlendirmek için önce öngörülebilirliğini sonra edim dengesine etkisini incelemek gerekir. Geline nokta yaşananların öngörülebilir nitelikte olduğunu söylemek mümkün değildir. En son İspanyol nezlesi ile büyük bir salgın yaşayan dünya, tüm ülkeleri bu boyutta etkileyecek bir hastalıkla neredeyse 100 yıldır karşılaşmamıştı. Bugüne kadar savaşlar ve ekonomik krizler, uyarılma davalarındaki ana olayları oluşturmaktaydı ve belirli bir ülke veya bölgeyle sınırlı etkiler doğurmaktaydı. Oysa Kovid-19 tüm dünyayı saran küresel bir salgına dönüştü. Bazı ülkelerin bile başlangıçta ciddiye almadığı, tedbir almakta geciktiği göz önünde tutulduğunda, küresel salgının bir sözleşmenin tarafları için öngörülebilir nitelikte olduğunu söylemek isabetli olmaz.

Bu kadar büyük sonuçlar doğurmasına rağmen her sözleşmenin salgından olumsuz etkilendiği ise söylenemez. Örneğin internet üzerinden satış yapan alışveriş siteleri ve kargo şirketlerinin kârlılıklarını artırdığı bile gözlenmektedir. Ancak ülkelerin salgını önlemek için aldığı tedbirler bazı sektörleri doğrudan etkilemiştir. Örneğin yeme-içme, taşıma, turizm, sağlık-spor, kuaför, bakım, güzellik hizmetleri, özel eğitim sektörleri ve bunlarla ilgili işyeri kiralaları ilk olarak akla gelenlerdir. O halde söz konusu etkinin kapatılan veya sınırlandırılan sektörlerde yoğun biçimde ortaya çıktığı söylenebilir. Ülkelerin salgın çerçevesinde kapattığı veya sınırladığı sektörler bakımından, bu sonuçlar öngörülemez bir nitelik taşıdığı için (edimler arasındaki dengenin bozulması şartı da gerçekleştiği takdirde) bu sektörlerle dahil olan sözleşmeler bakımından uyarılma yapılabilir.

Salgın başladıktan sonra yapılan sözleşmeler açısından, öngörülemezlik unsuru gerçekleşmez. Ancak salgının başlangıcında kurulan sözleşmeler için salgının öngörülmesi aşan boyutta sonuçlar doğurma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Temizlik, maske ve sosyal mesafe kurallarına uyarak faaliyetini sürdürebileceğini düşünen borçlu, içinde bulunduğu sektörün tamamen kapatılacağını haklı olarak öngörmemiş olabilir. Uyarılma talebi bu ihtimal göz önünde tutularak değerlendirilmelidir.

Uyarılma için edimler arasındaki dengenin, Kovid-19 salgını sebebiyle bozulması gerekir. Salgın sebebiyle alınan tedbirler sözleşmeyi etkilememiş, edim dengesini bozmamışsa tek başına salgının ortaya çıkması uyarılma için yeterli olmaz. Zira salgın tüm sektörleri edimler arası dengeyi bozacak şekilde etkilememiş, kapatılan ve sınırlandırılan sektörlerde bu durum ortaya çıkmıştır. O halde önemli olan şartlarda esaslı ve öngörülemez nitelikte değişikliğin sözleşmedeki edim dengesini bozmasıdır. Örneğin salgın sebebiyle kapatılan bir lokantada, işyeri kirasının salgından önceki, sözleşmede kararlaştırılan ilk haliyle ödenmesi edim

³² Şener Akyol, Dürüstlük Kuralı ve Hakkın Kötiye Kullanılması Yasağı, Filiz Kitabevi İstanbul1995, s. 83.

³³ Arat, age, s. 115.

³⁴ Bischoff, age, s. 193.

denmesini bozacak bir durumdur. Kira bedelinde indirim yapılması böyle bir ihtimalde hakkaniyetli bir çözüm olacaktır. Zira sektörün kapatılması tarafların dışında gerçekleşen ve objektif olarak her iki tarafı da etkileyen bir durumdur. Bunun sonuçlarını sadece borçluya yüklemek hakkaniyetli olmaz. Böylece kira parasının indirilmesiyle, taraflar arasındaki edim dengesi yeniden sağlanabilir.

Küresel salgından etkilenen sözleşmeler bakımından bedel indirimi dışında, ödemelerin ertelenmesi, faiz indirimi yapılması ve hatta yine bir uyarılma biçimi olan sözleşmenin feshi ihtimalleri düşünülebilir. Özellikle tedbir kararlarının süresi burada göz önünde tutulmalıdır. Örneğin 3 ay boyunca kapatılan bir sektörde bu süre önemlidir. Ancak devletin sektörlerin açılması yönünde karar vermesi halinde bile bundan sonraki dönemin hemen tam bir normalleşmeye geçişi sağlamayacağını, pek çok ülke ekonomisi bakımından durgunluk ihtimalinin konuşulduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Kapatma ve kısıtlama sürelerinde belirlenen uyarılma biçiminin, sektör açıldıktan sonra da belirli oranda devam etmesi, ekonomik hayatın devamlılığı için göz önünde bulundurulmalıdır.

Taraflar yaptıkları sözleşmelere bazen olağanüstü durumlarla ilgili kayıtlar koyarlar. Bu kayıtların bazıları ifanın yapılamayacağı durumlara ilişkindir. Bazıları ise kayıtlarda gösterilen durumlarda bile ifanın gerçekleşmesini sağlamaya yöneliktir. İlk ihtimalde Kovid-19 salgını somut sözleşme bakımından bir mücbir sebep teşkil eder. İfanın salgın hastalık halinde bile gerçekleşeceğinin düzenlendiği sözleşmelerde ise bu boyutta sonuçların ortaya çıkacağına öngörülemezliğini göz önünde bulundurmak gerekir. Bir başka deyişle Kovid-19 salgını sebebiyle öngörülerini aşan bir durum oluşmuştur ve aksi yönde kayda rağmen uyarılma yapılması düşünülmelidir.

IX. SONUÇ

Kovid-19 sebebiyle ortaya çıkan küresel salgın tüm hayatı etkilemiştir. Sokağa çıkma, seyahat etme kısıtlamaları, kapatılan veya faaliyetleri sınırlandırılan sektörler ekonomik hayata ket vurmuştur. İnsanların daha önce görmedikleri ölçüdeki bu etkiler sözleşmelere de yansımıştır. Özellikle kapatılan veya sınırlandırılan sektörler hizmetlerin devamlılığı, tedarik sağlayabilme ve daha önemlisi satış yapabilme, müşterilerine ulaşabilme konusunda ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Her ne kadar temel ilke ahde vefa ise de hukuk, sözleşme taraflarına böyle durumların oluşturduğu sonuçlara karşı çeşitli çözümler sunmaktadır. Bunlardan biri de sözleşmenin değişen şartlara uyarlanmasıdır.

Edimin imkânsız olmadığı ama borçlu açısından aşırı bir ifa güçlüğü durumlarda sözleşmenin yeni şartlara uyarlanabilmesi mümkündür. Bu fikir ilk olarak Romalı hukukçular tarafından ortaya atılmış ve sözleşmenin kurulduğu zamandaki şartların değişmeyeceği örtülü şartını içerdiği kabul edilmiştir. Glassatörler ve post glassatörler bu fikri geliştirerek genel bir ilke haline getirmişlerdir. Bu ilkeye clausula rebus sic stantibus denilmektedir. Ancak bireycilik akımlarının gelişmesiyle birlikte liberal düşünce ve bunun sonucu olarak sözleşmenin tarafları arasında ahde vefa ilkesinin katı biçimde uygulanmasına yoluna gidilmiştir. Daha sonra yaşanan I. ve II. Dünya savaşları, ülkelerin ekonomilerini derinden etkilemiş ve ahde vefa ilkesinin katı uygulamasının hakkaniyetsiz sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Önceleri şartların sonradan ağır biçimde değişmesinin sonucu, imkânsızlığa benzetilerek sözleşmenin sona erdirilmesi olarak kabul edilmiştir. Ancak zamanda sözleşmeyi yeni şartlara uyarlayarak ayakta tutmanın daha hakkaniyetli bir yol olduğu sonucuna varılmıştır. Günümüzde de sözleşmenin uyarlanması, öncelikle sözleşmenin yeni şartlara uygun hale getirilmesi olarak anlaşılmakta, bu mümkün olmaz veya taraflardan biri için ağır sonuçlar doğurursa sözleşmenin sona erdirilmesi yoluna gidilmektedir.

Sözleşmenin uyarlanmasının uzun gelişim süreci, iki önemli kriteri öne çıkarmıştır. Bunlar şartların sonradan öngörülmez biçimde değişmesi ve bu değişikliğin edimler arasında başlangıçta bulunan dengeyi bozmasıdır. Uyarlama için bu iki kriterin aynı anda ortaya çıkması gerekmektedir.

Karşılaştırmalı hukuk çerçevesinde konuyu incelediğimizde bazı ülkelerin uyarlamaya ilişkin bir kanuni düzenleme yaparken, bazı ülkelerin genel bir düzenleme yapmadan genel hükümler çerçevesinde çözüm ürettikleri görülmektedir. Konuya ilişkin önemli adımlar Alman hukukunda atılmıştır. İsviçre ve onu takiben Türk Hukuku'nda da uyarlama konusunda verilen önemli kararlar bulunmaktadır. Türk Cumhuriyetleri'nin medeni kanunları incelendiğinde Rus Medeni Kanunu'nun etkisiyle ve onunla benzer şekilde konunun çözüme kavuşturulduğu görülmüştür. Bu şaşırtıcı bir durum değildir. Zira Rus medeni hukuku da Roma hukuku temellerine dayanmaktadır.

Küresel salgının sözleşmenin uyarlanmasına yol açması, somut sözleşme bakımından uyarlamanın kriterlerinin oluşup oluşmadığına bakmayı gerektirir. Özellikle salgından önce yapılan sözleşmeler bakımından salgının öngörülmez nitelik taşıdığına şüphe yoktur. Sadece ülkeleri değil, neredeyse tüm dünyayı etkileyen böyle bir durumun öngörülebilir olduğu düşünülemez. Ancak tek başına salgının ortaya çıkması yeterli değildir. Aynı zamanda sözleşmedeki edim dengesinin salgın sebebiyle bozulmuş olması gerekir. Salgının yayılmasını engellemek amacıyla alınan tedbirler çerçevesinde kapatılan veya faaliyetleri sınırlandırılan sektörlerle ilişkin sözleşmeler bakımından bu sonucun ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Ancak yine de her somut sözleşme bakımından şartların oluşup oluşmadığı ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Uyarlama biçimi olarak, bedel indirimi, ifanın ötelenmesi, faiz indirimi gibi çözümler düşünülebilir. Ancak somut sözleşme bakımından bu mümkün olmayacaksa veya karşı tarafı esaslı zarara uğratacaksa sözleşmenin sona erdirilmesi yoluna da gidilebilir. Uyarlamanın sadece tedbirlerin etkili olduğu süre ile sınırlı tutulması düşünülebilir. Bununla birlikte salgının ortaya çıkaracağı ifade edilen ekonomik durgunluk ve normalleşmenin de kısa süre içinde gerçekleşebilecek nitelikte görülmemesi, uyarlamanın biraz daha uzun süreyi kapsayacak şekilde düşünülmesine sebep olabilir.

KAYNAKÇA

- Akyol, Şener. Dürüstlük Kuralı ve Hakkın Kötüye Kullanılması Yasağı, Filiz Kitabevi İstanbul 1995.
- Arat, Ayşe. Sözleşmenin Değişen Şartlara Uyarlanması, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.
- Bischoff, Jacques. Vertragrisiko und clausula rebus sic stantibus, Zürich 1983.
- Burcuoğlu, Haluk. Hukukta Uyarlama Özellikle Taşınmaz Kiralarında ve (Döviz Endeksli) Kredi Sözleşmelerinde Uyarlama, Mukayaeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi, Y. 1996, S. 20, s. 60-91.
- Eren, Fikret. Borçlar Hukuku Genel Hükümler, Yetkin Yayınları, Ankara 2019.
- Erman, Hasan. İstisna Sözleşme Beklenilmeyen Haller, İstanbul 1979.
- Gürsoy, Kemal Tahir. Hususi Hukukta Clausula Rebus Sic Stantibus (Emprevizyon Nazariyesi), Ankara 1950.
- Jaggi, Peter/Gauch, Peter: Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch, Obligationenrecht, Art. 1-529 OR. Teilband V 1b, Zürich 1980.

- Köbler, Ralf. Die clausula rebus sic stantibus als allgemeiner Rechtsgrundsatz, Tübingen 1991.
- Larenz, Karl. Lehrbuch des Schuldrechts Allgemeiner Teil, Band I, 14. Auflage, München 1987.
- McKendrick, Ewan. Force Majeure and Frustration of Contract, Second Edition, Informa Law From Routledge 2013.
- McKendrick, Ewan. Contract Law, 12. Edition, Palgrave Law Masters 2017.
- Merz, Hans. Berner Kommentar zum Schweizerischen Privatrecht, Einleitung Art. 1-10 ZGB, Bern 1962.
- Momberg Uribe, Rodrigo Andres. The Effect Of A Change Of Circumstances On The Binding Force Of Contracts Comparative Perspectives 2011.
([https://www.academia.edu/37850908/The effect of a change of circumstances on the binding force of contracts Comparative perspectives](https://www.academia.edu/37850908/The_effect_of_a_change_of_circumstances_on_the_binding_force_of_contracts_Comparative_perspectives)) (Erişim Tarihi: 18.10.2021)
- Oğuzman, Kemal ve Öz, Turgut. Borçlar Hukuku Genel Hükümler C. I, İstanbul, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2020.
- Rösler, Hannes. Alman ve Uluslararası Sözleşme Hukukunda Değişen ve Öngörülemeyen Koşullar (Çev. Tülay Aydın Ünver), İstanbul Üniversitesi Hukuku Fakültesi Mecmuası, C. LXVI, S. 1, Y. 2008, s. 353-364.
- Serozan, Rona. İfa, İfa Engelleri, Haksız Zenginleşme, Filiz Kitabevi, İstanbul 2002.
- Schmiedlin, Stefan. Frustration of Contract and clausula rebus sic stantibus, Eine rechtsvergleichende Analyse, Basel 1985.
- Schwarz, Andreas. Harbin Hususi Akitler Üzerindeki Tesiri, Çev. Hikmet Belbez, Adliye Dergisi, Y. 1944, S. 2, , s. 186-202.
- Schwenzer, Ingeborg. Force Majeure and Hardship in International Sales Contracts, 2008.
(<https://www.academia.edu/5493570/Hardship>). (Erişim Tarihi: 18.10.2021))

AUTİZMLİ UŞAQLARIN TƏLİMİ VƏ TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİ

Nigar HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi, Sosial pedaqogika ixtisası ,
Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-0741-6194>

Açar sözlər: autizm, təlim, təhsiləmə problemi, inkluziv təhsil

Key words : autism, training, problems related to getting education, inclusive education

XÜLASƏ

Bu məqalədə autizmlı uşaqların təlim və təhsili məsələsinə toxunulub. Məlumdur ki, autizm spektrumundakı insanların beyni fərqli fəaliyyət göstərir. Onların ətraf qıcıqlandırıcılara, insanlara, hadisələrə qarşı reaksiyası, davranışı da adi insanlardakı kimi olmur. Dolayısıyla, autizmlı uşaqların anlaması və qavraması da sıradan deyil. Lakin onlara da, həyatı bacarıqlar, sosial davranış qaydaları və akademik biliklər öyrədilə bilər. Amma bu öyrənmə metodları fərqlidir, hər bir uşağa fərdi yanaşmağı tələb edir. Hər bir autizmlı beyin autizmdən fərqli dərəcədə zərər görür. Buna üstəlik zəka geriliyi də əlavə olunarsa qavrama bir qədər də çətinləşir. ABA, TEACCH, PECS və s. kimi öyrənmə proqramları sayəsində belə xüsusi uşaqlarda böyük irəliləmələr əldə etmək mümkündür. Bu terapiyaların hər biri fərqli yanaşma şəkli ilə autizmlı uşaqlardakı arzuolunmaz davranışları “söndürmək” arzuolunan davranışları artırmağı nəzərdə tutur. Bəs autizmlı uşaqların təhsilini davam etdirmək məsələsində real vəziyyət nədir? Onların normal inkişaf edən uşaqlarla birlikdə təhsil alması mümkündürmü? Müvafiq rəyə əsasən belə uşaqlar adi bağça və məktəblərdə təhsil ala bilərlər.

ABSTRACT

In this article we touched the problem of training and teaching the children with autism. It is evident that, the brain of people in autism spectrum is differently activate. Their reaction to surround irritating, to people around and events is not the same as normal people. But it is possible to teach them social behaviours, vital skills and academic knowledge. That teaching methods are not ordinary, they require to be private for each individual. Every autistic brain damages by autism in varying degrees. Understanding becomes difficult when mental retardation is added to autism in additional. It could make huge progress by training methods as ABA, TEACCH, PECS and etc. Each of these therapies conserves “to turn off” undesirable behaviours, and increase desirable behaviours of children with autism. But what is the real situation in continuation education of autistic children? Is it possible to study together with normal developing children? These children might get education in common kindergartens and schools by the relevant feedback.

❖ Giriş: Autizmin qısa təsviri

Məlum olduğu üzrə, autizm- uşaqlardakı fərqli davranışlarla izlənen bir inkişaf pozğunluğudur. Prof. Dr. Oytun Erbaşın təbirincə desək, autizm təkcə beynə təsir etmir, bütün orqanizmdə, sinir toxumalarında fərqli quruluş, normal olmayan bağlantılarla izlənilir. Eyni zamanda paralel olaraq bağırsağ pozğuntuları, yuxu düzensizliyi, disleksiya, epilepsiya kimi yan xəstəliklərlə

müşaiyet oluna bilir (1) Beyinin fərqli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, belə uşaqlar dünyanı normal insanlar kimi qavramırlar, hadisələrə adekvat reaksiya vermirlər, yaşdıları kimi inkişaf etmir, yaşlarına uyğun nitq qabiliyyətinə yiyələnmə bilmirlər. Bir qismi qulağının yaxşı eşitməsinə, səs tellərində heç bir problemin olmamasına baxmayaraq həyatı boyu danışırlar. Öz fikirlərini və istəklərini işarə yolu ilə və ya yazaraq ifadə edirlər. Belə uşaqların sözsüz ki, öyrənməsi və qavraması də ənənəvi yollardan fərqli olur. Yaşlarına müvafiq normala yaxın davranış tərzini göstərmək üçün işinin professionalı olan pedaqoqlar, psixoloqlar tərəfindən təlim almaq və təlim üçün gecikməmək belə xüsusi uşaqlar üçün həyatı önəmlidir. Erkən diaqnoz qoyulması uşağın vəziyyətində irəliləmə əldə etmək üçün ilkin vacib şərtidir. Çünki, təlimdən kənar qalınmış, gecikilmiş hər gün onları bir addım geri aparır. Az öncə qeyd etdiyimiz kimi, belə uşaqlarda çox sıx öyrənmə çətinliklərinə rast gəlinir. O səbəbdən də, autizmlili uşaqların təlimində, ABA, TEACCH, PECS və s. kimi dünyaca tanınmış bir çox təlim üsullarından istifadə olunur.

❖ Təlim və təhsilin vəziyyəti

TEACCH (*Treatment and Education of Autistic and related Communications Handicapped Children*)-ABŞ-ın Şimali Karolina ştatında ərsəyə gətirilmiş təlim növüdür. Tədris otağının bir neçə zonaya bölünməsinə təmin edərək autizmlili uşaqların hər zonada fərqli bacarıqlar əldə etməsinə hədəfləyir. Otaqdakı bölünmüş guşələr-

- ✓ 1) Akademik biliklər (riyaziyyat, oxu, yazı)
- ✓ 2) Məişət texnikasıyla rəftar, ev səhmanı, yemək hazırlamaqla bağlı bacarıqlar
- ✓ 3) Sosial bacarıqlar, şəhərdə orientasiya
- ✓ 4) Ünsiyyət, dialoq qura bilmək bacarıqlarının mənimsədilməsi üçün, lazımı avadanlıqla təchiz edilmiş olur. (2)

Uşaqların fikrinin yanınmaması, ətraf vizual cəlbedicilərin onları məşğul etməməsi üçün cari istifadədə olmayan guşə pərdə ilə qapadılır. Bununla, diqqətin maksimum öyrədilənə yönəlməsinə nail olmağa çalışılır.

ABA (*Applied Behavioral Analysis*) – İvor Loovas tərəfindən hazırlanmış həftədə 20-40 saat davam edən intensiv tətbiqi davranış analizi proqramdır. Bu terapiya uşaqdakı arzuolunmaz davranışları “söndürməyi”, arzuolunan davranışları ilə artırmağı hədəfləyir. ABA-nın məqsədi uşağın ətrafındakıların fərqiə varmasını təmin etmək, öyrənmə sürətini artırmaq, yemək yemək, duş qəbul etmək və s. kimi özünə qulluq bacarıqlarının əldə edilməsini öyrətmək və məktəbə hazırlamaqdır. ABA terapiya necə baş verir?

Təlimçi uşağa sual verir, suala cavab verməsi üçün ona ipucları verir, kömək edir. Soruşulan suala artıq uşaq özü cavab verdiyində sevdiyi hər hansı bir şeylə mükafatlandırılır. Mükafatlandırma deyərəkən, uşağa onun sevdiyi hər hansı bir yemək , sevdiyi oyunu oynamaq və s. təqdim olunur. Yalnız verilən cavablar nəzərə alınmır. Ayrıca, ABA terapiyadan uşağın özünə zərər verməsi vərdişlərinin , əsəbi davranışlarının və qəzəbli hallarının azaldılmasını üçün istifadə olunur. ABA terapiya uşağa görə fərdi yanaşma tələb edir, lakin prosedur olaraq bir neçə mərhələdən keçir. İlk mərhələdə terapist uşağa dair məlumatları toplayır, onun zəif və güclü tərəflərini üzə çıxarır. İkinci etapda terapist əldə etdiyi bilgilərə əsasən uşaq üçün lazımı prosedurlar və təlim yontəmlərini planlaşdırır. Sonrakı mərhələdə görüləsi işlərlə bağlı valideynlər və baxıcılar məlumatlandırılır. Çünki, bu terpiyada baxıcılar və valideynlər də terapistin təlimatlarına uyğun davranmalı, bununla da uşaq üzərində qarşılıqlı təsiri gücləndirməlidirlər. Sonuncu etap olaraq, dəyərləndirmə nəzərdə tutulur. Plana müvafiq irəliləyişlər, qeyri-normal davranışlar və s. izlənilir, duruma əsasən planda yenilikliklər və dəyişikliklər edilir. (3)

PECS (Picture Exchange Communication System) 1984-cü ildə Dr. Andrew Bondi və Lori Frost tərəfindən hazırlanmış nonverbal autistlərin təlimi və ünsiyyəti üçün istifadə olunur. Öncə sadə fikrin ifadəsi üçün sadə şəkillərdən istifadə ilə, zaman keçdikcə şəkillərdən ibarət cümlə strukturunun qurulması yolu ilə ünsiyyətə girmə bacarıqları öyrədilir.

PECS 6 fazada həyata keçirilir:

1-ci fazada fərdlərlə ünsiyyətin qurulması üçün tək şəkillərlə mübadilə öyrədilir

2-ci fazada öyrədilmiş bacarığın möhkəmləndirilməsi üçün müxtəlif yerlərdə müxtəlif insanlarla şəkil mübadiləsi aparılaraq ümumiləşdirilmə öyrədilir.

3-cü fazada bir neçə şəkil yerləşdirildiyi PECS kitabçasında uşağa lazım olan əşyanın seçilməsi öyrədilir

4-cü fazada “ istəyirəm ” şəklinin yanına ehtiyacı olan şeyin şeklini əlavə etməyi və beləcə, sadə cümlə qurmaq öyrədilir

5-ci fazada “ nə istəyirsən? “ sualına şəkil vasitəsilə cavabın verilməsi öyrədilir

6-cı fazada fərdlərə “Nə görürsən?”, “Nə eşidirsən?” kimi suallara cavab vermək və "Bu nədir?" “Görürəm”, “Eşidirəm”, “Hiss edirəm”, “Bu birdir” və s. ilə başlayan cümlələr qurmaq öyrədilir.

(4)

Video ilə model olma təlimi- Video modelləşdirmə autizmlə uşaqlara sosial, ünsiyyət, oyun və gündəlik həyat bacarıqları kimi yeni bacarıqları öyrənməyə kömək etmək o cümlədən arzuolunmayan davranışları azaltmaq üçün istifadə olunur.

Video ilə model olmanın 4 tipi vardır:

- Həmyaşdırlardan və böyüklərdən model kimi istifadə olunması
- Autizmlə uşağın özünün model kimi istifadə olunması
- Uşağın diqqəti görülməli olan tapşırığa yönəltmək üçün videoda əməllərin göstərilməsi
- Uşağa hər hansı bir tapşırığın həllinin hissələrə bölünərək həll edilməsinin təklif olunması (5)

Bu təlimlərdən əlavə olaraq autizmlə uşaqların təlimində texnoloji vasitələrin istifadəsi də qənaətbəxş nəticələr verir. Artıq kompüter, planşet və rəbətlər vasitəsilə təlimlər aparılır və, araşdırmalar göstərir ki, ASP-li uşaqlar bu sahədə daha bacarıqlıdırlar. Bildiyimiz kimi, ASP-li uşaqların ən çox çətinlik çəkdiyi sahə sosial-duyğusal inkişaf yönündə aksamalarıdır. Empati qura bilməyən, qarşısındakının emosiyalarını anlama bilməyən uşaqlar, ünsiyyətə girdiklərində çətinlikdə qalırlar. Məsələn, bir insan gülürsə, əylənirsə onun sevincli olduğunu, ağlayırsa, ağrı çəkirsə, qəmgin dayanıbsa onun kefsiz olduğunu, özünü yaxşı hiss etmədiyini duya bilmirlər. Bir dünya düşünün, harada ki, hisslər yoxdur, emosiyalar yoxdur. Təməl bir duyğu var-narahatlıq. Narahat olduqları və həddindən artıq qayğı hissi keçirdikləri üçün belə uşaqlar yeni olan hər şeydən qaçarlar. Dəyişikliyi sevməzlər, mühitin, ətrafdakı insanların, və hətta fəsillərə uyğun olaraq geyimlərinin dəyişməsi belə onlar üçün fəlakətdir. Belə uşaqlar söyləyirlər ki zamanla təqlid etməyə alışırıq, toplum gülürsə gülürük, üzgündürsə susuruq. Çunki, adaptasiya olunmazlarsa cəmiyyətdə özünü reallaşdırabilmə şansı çox azdır. Alimlər də bu, səbəbləri nəzərə alaraq, onların sosial-duyğusal sferalarını inkişaf etdirmək üçün, bir sıra proqramlar hazırlayırlar. Bir insanın sosial-duyğusal inkişafı və öyrənmə qabiliyyətinin inkişafı üçün beş kriteriya var olmalıdır :

- Özünün fərqiə varmaq

- Sosial məlumatlılı olmaq
- Özünü yönləndirmək və təşkil etmək
- Qərar vermək məsuliyyətini daşımaq
- Münasibət qura bilmək(6)

Bu gün tədris anlayışı ənənəvi tədrisdən texnoloji vasitələrlə dəstəklənən müasir təhsilə keçib. Prosesdə səmərəli istifadə olunan alətlər və materiallar şagirdlərə mövzuları daha mənalı başa düşməyə imkan verir.(Wehmeyer, Palmer, Smith, Davies, & Stock, 2008). Öyrənmə xüsusiyyətlərinə görə normal inkişafa malik fərdlərdən fərqlənən xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin təhsilində, mücərrəd anlayışların konkretləşdirilməsi vacib olduğu üçün texnologiyadan istifadənin də yer aldığı görünür. Texnologiyadan istifadə dedikdə kompüter əsaslı tədris, planşet və ağıllı telefonlar vasitəsilə proqramlaşdırılmış təlim nəzərdə tutulur. Texnologiya vasitəsilə aparılan bir çox araşdırmadan bir neçə nümunə göstərə bilərik : (7)

- Dillon ve Underwood (2012) Apple iBook vasitəsilə hekayə danışma bacarığının öyrədilməsi
- Matsuda və Yamamoto (2014) sevincli, çaşqın, qəzəbli və üzgün üz ifadələrinin öyrədilməsi
- Rice vd. (2015) duyğuları tanıma bacarığının öyrədilməsi
- Fletcher-Watson vd (2016) məktəbəqədər yaşlı uşaqlara sosial münasibətlərin öyrədilməsi
- Uzuegbunam, Wong , Cheung və Ruble (2015) salamlama bacarığının öyrədilməsi;

məqsədlə aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq texnologiya vasitələri ilə qurulmuş oyunlar-təlimlərdir. Belə təlimlərin hər uşaqda müvəffəqiyyət faizi fərqlidir. Çünki autizmlilərin bir çoxunda zəka geriliyi (70 %) , bir qismində normal zəka, az bir qismində üstün zəka əlamətləri vardır. Autizm spektr pozğunluğu kateqoriyası altında yer alan asperger sindromu olan şəxslərdə üstün zəkaya daha çox rast gəlinir. Lakin bu o demək deyildir ki, onlar yuxarıda adları sadalanan təlim formalarına ehtiyac duymurlar. Bir qrup aspergerlər sosiallaşmaqda məharətlidirlər. Hətta belə uşaqlardan bəziləri tanımadıqları insanlarla münasibət qurmağa həvəsli olurlar, şəxsi suallar verməyə maraq göstərirlər. Asperger sindromlu uşaqlar hər hansı bir sahəyə xüsusi maraq göstərmələri, həmin sahəyə dair dərin biliklərə yiyələnmək arzusu ilə seçilir. Bu xüsusiyyət məktəbdə də onların müəyyən istiqamətdə uğur qazanmaları ilə nəticələnir. Misal üçün, coğrafiya fənninə maraq duyan bir aspergerli uşaq, proqram əsasında dərslərin öyrənilməsi ilə kifayətlənmir, əlçatan bütün mənbələrdən yeni biliklər əldə edir. Sıxılmadan saatlarla öz məhdud maraq dairəsində dövr etmək, onları həmin sahədə yetişdirir. Bəs normal uşaqdan belə uşaqların fərqi nədədir o zaman? - Məhdud maraq dairəsi, yalnız onu maraqlandıran sahə haqqında monoloq tipli söhbət etmək istəyi, və təbii ki, stereotip hərəkətlər və davamlı narahatlıq hissi. Bir aspergerli kiçik yaşlı uşaq yazıb oxumağı bacara bilər, amma rəngləri fərqləndirməyə də bilər. Rəng daha bəsitdir, amma onu cəlb edən hərflərdir. Sosial qaydaların və davranış bacarıqlarının öyrənilməsi üçün aspergerli uşaqlar da özəl təlim görə bilərlər. Normal və ustun zəkaya malik olan Kanner sindromlu uşaqlarda təlim daha tez və daha uğurlu nəticə göstərir.. Hətta içərilərindən bir neçə dildə danışmağı öyrənən, bütün tarix dərsləklərini əzbər bilənlər də var. Lakin onlar özünə qapanmaları, sinifdəki uşaqlarla qaynaşa bilməmələri, ətraf qıcıqlandırıcılara həddin artıq həssas olmaları ilə seçilir. Kiçik siniflərin birində bir autizmlilə oğlanın, rəsm dərsləri zamanı qulaqcıqla oturmasını misal çəkmək olar. Səbəb?- sinifdəki uşaqların qələmlərinin kağız səthintə çıxardığı səsin onu narahat etməsi və öz

şəklinə konsentrasiya ola bilməməsi. Bu, autizmlilə bir uşağın səsə nə qədər həssas olduğunu, nə dərəcədə narahatlıq keçirdiyini göstərir. Zəka geriliyi insanın bacarıq və qabiliyyətlərinin orta yaş göstəricisindən aşağı olduğu və standart təhsil sisteminin tələblərinə cavab vermədiyi vəziyyətdir. Dolayısıyla Burada, nəticə sıfır uşağın autizmdən nə dərəcə təsirlənməsi, idrak qabiliyyətinin hansı səviyyədə olması ilə əlaqəlidir. Müəllimlər də , belə xüsusi uşaqların halına həssasiyyət duymalı və onlar üçün komfort zonası yaratmağa çalışmalıdırlar.

Zəka geriliyi var olan uşaqların təlimi qavraması da çətin olur. Uşaqlar autizmdən təsirlənmə dərəcəsinə müvafiq olaraq həyatı, sosial bacarıqları əldə etməkdə individuallıq göstərilir. Autizmlilər doğru təlimlə sayəsində arzuolunmayan hərəkətləri daha az endirə bildikləri üçün cəmiyyətə adaptasiyaları mümkün hala gəlir . Bu təlimlər etaplar əsasında aparılır, hər qavranılmış bilik və bacarıq özündən sonrakı üçün zəmin hazırlayır.

Sosiallaşmağı bacaran, özünə qulluq vərdişlərinə yiyələnmiş, nitq qabiliyyətinə malik uşaq akademik bilik əldə etmək üçün münasib hala gəlir. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır, autizmlilə uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində təhsil ala bilirlərmi, təhsillərini davam etdirmək şansları varmı?

Muvafiq mütəxəssis rəyinə əsasən belə uşaqlar adi məktəblərdə təhsil ala bilirlər. Cəmiyyət qanunlarını mənimsəmiş, özünə və ətrafındakılara zərər verməyəcək autizmlilər, normal inkisaf tempində olan uşaqlarla bir məktəbdə oxumağa qadirdirlər. Lakin təbii ki, ümumtəhsil məktəblərində təhsil almaq ucun onlara təlim verə biləcək, xüsusi uşaqların psixologiyasına bələd olan, onlarla ünsiyyət qurma bacarığına malik, belə uşaqların xarakterindəki fərqlərə, həssas məqəmlərə bələd olan müəllim kadrları olmalı, məktəb şəraiti təmin edilməlidir.

Hər bir uşağın təhsil almaq hüququna dövlət təminat verir. Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 28-ci maddəsinə əsasən cəhalətin azalması, savadsızlığın aradan qaldırılması naminə uşaqların təhsil alması, peşəyə yiyələnməsi üçün uşaqlara bərabər şəraitin yaradılması üçün iştirakçı dövlətlər zəruri tədbirlərin tətbiqinə imkan yaratmalıdırlar. Buradan da, görünür ki, təhsil almaq və cəmiyyətə inteqrasiya ola bilmək hər bir uşağın, o cümlədən autizmlilə uşaqların haqqıdır. Lakin baxaq görək, bu hüquq təmin olunurmu? Autizmlilə uşaqlar bu haqqlarından istifadə edə bilirlərmi?

Burada iki hal rast gəlinir. Bir qrup uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində, bağçalarda təhsil ala bilirlər. İkinci halda çox təəssüf ki, autizmlilə uşaqlara sahib olan ailələr övladlarının təhsilini körpələr evində, ümumtəhsil məktəblərində, hətta özəl bağça və məktəblərdə davam etdirməsi üçün müvafiq qurumlara müraciət edərkən bəzən rədd cavabı alırlar. Buna səbəb olaraq özəl bağça və məktəblər digər valideynlərin övladlarının sinfində autizmlilə uşaq görmək istəmədiklərini, övladlarına pis nümunə olacağından narahatlıq keçirdiklərini, dövlət təhsil ocaqları isə məktəblərində belə bir uşağın təhsili üçün şərait olmağını, fənnlərin tədrisi üçün ixtisaslı kadrların olmağını qeyd edirlər. Nəticədə, onsuzda ömrü böyü sürəcək olan mental rahatsızlıqdan əziyyət çəkən övladının olması gerçəyi ilə fiziki və mənəvi yorğun olan, övladının gələcəyi üçün həddindən artıq narahatlıq keçirən valideyn əlavə olaraq belə bir problemlərlə üzləşir və stress keçirir. Aşkardır ki, doğru təlim və təhsillə autizmlilə uşaqlarda böyük irəliləmə qeyd oluna bilər. Onlar müxtəlif peşələrə yiyələnə bilirlər. Gələcəkdə həyatını təmin edə biləcək statusa gəlməsi, müəyyən işdə çalışması həyəcanlı valideyni ən çox düşündürən məsələdir.

Mövcud vəziyyətin həlli adına, bütün uşaqlara bərabər təhsil hüququnun təmin edilməsi üçün Azərbaycanda "İnklüziv təhsil layihəsi"nin icrasına 2005-ci ildən start verilmişdir. Inklüziv təlim modeli fiziki və əqli məhdudyyətləri olan uşaqlarla normal uşaqların birlikdə təhsil almasını təmin edir. Inklüziv təhsil modeli ümumi təhsilin hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutur və məktəbin bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Hazırda Azərbaycanda 60 minə yaxın sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq var. Onlardan

yalnız 12 mini təhsilə cəlb olunub. Cəmi 268- uşaq inklüziv təhsil alır (7) Bu kiçik bir rəqəmdir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, bu modelin tətbiqinə yeni başlanilib, gələcəkdə sahədə böyük irəliləmələr olacağına, məhdudiyyətli uşaqlar üçün əvəzsiz təhsil platformasına çevriləcəyinə inam böyükdür. Evdə qapalı qalmamaq, cəmiyyət içində olmaq, özünü cəmiyyətin fəal üzvü kimi hiss etmək məhdudiyyətli uşaqların psixoloji durumunun yaxşılaşması üçün vacibdir. Eyni zamanda təhsildə irəliləmək, onların daxili gücünə inam yaradaraq potensialını, həvəsini üzə çıxartmağa, öz meyllərini, qabiliyyətlərini kəşf etməyə imkan yaradır. Normal uşaqlarla birlikdə təhsil aldıqda onlardakı təqlidmə qabiliyyəti də inkisaf edir, gürüb öyrənmə sayəsində mühitə daha tez adaptasiya olub, daha az fərqli davranış şəkli göstərilir. Təbii ki, ünsiyyət və muhit bir insanın formalaşmasına ən təsiredici amillərdən biridir. Normal uşaqlarla söhbət etmək, dostluq etmək hem özünə qapanmamaq üçün, hem de insanları daha yaxşı anlamaq üçün əla fürsətdir. Belə xüsusi uşaqlarda çəkingənlik olduğundan yeni tanışlıqlar qurmağa, tanımadığı insanlarla dialoqa başlamağa bəzən çətinlik çəkirlər. Mütəmadi olaraq eyni insanlarla ünsiyyətdə olmaq, onları anlamaq üçün, empatiya hissənin artması üçün, daha ekstavert olmaları üçün əsl məqamdır. Autizmlə uşaqlarda ümidi kəsmək, onları təlimdən yayındırmaq olmaz. Çünki, gec və ya tez belə uşaqlar təlimə cavab verir, getdikcə arzuolunmaz davranışlar ram olmağa başlayır. Autizmlə uşaqları olan valideynlərlə müsahibə zamanı, valideynlər hamısı bir nöqtədə tükəndiklərini, artıq bacara bilməyəcəklərini, ümitsiz vəziyyətlə barışmaq istədiklərini söyləyirlər. Və deyirlər: “Lakin, yeni gün gəlir və sən anlayırsan ki, sən bu uşaq üçün edə biləcəyin ən böyük şey ümidini itirməmək, mübarizə aparmaqdır. Əzmin nəticəsi mütləq olacaqdır. “

Ümidini üzməmiş valideynlər sayəsində həyatda özünü tapmış və böyük uğurlara nail olmuş, autism spektrinə daxil olan insanlardan biri Kolorado universiteinin professor Temple Grandindir. O, əvəzolunmaz visual təxəyyülü sayəsində iribuynuzlu heyvanlar üçün yeni üsulda qurulmuş fermanın çizimlərini vermiş və öz yeniliyi ilə məhsuldarlığı artırmışdır. O hesab edirdi ki, əgər biz insanlar bu heyvanlardan yararlanırıqsa, onlara qarşı humanizm göstərməli, və onların həyat şəraitini, yaxşılaşdırmalı, çılğınlaşmamaları, əmrlərə tabe olmaları üçün, onların təbiətinə müvafiq rahatlıq təşkil etməliyik. Grandin 2-ci Beynəlxalq Autizm “ABA” Azərbaycan konfransında çıxışında uşaqlığı haqqında danışanda dedi: “Anam heç bir zaman məndən əlini üzmədi, təhsil almağım üçün əlindən gələni etdi. Həmişə mənə dəstək oldu”. Və budur nəticə, onun həyatına həsr olunmuş “ Temple Grandin” adlı filmi izlədikdə, bir autizmlə uşağın nələri əldə edəcəyini açıq-aşkar görmək mümkündür. Autistik beyin fərqli düşündüyü üçün, bəzən bizim görmədiyimizi görə, duymadığımızı duya bilər. Təbii ki, hər kəsdə bu alınacaq demək deyil, hər bir autizmlə professor ola biləcək beyin tutumuna malik deyil. Lakin təlim və təhsil mümkün olan bütün potensialı üzə çıxara bilər. Grandin göstərilə biləcək yeganə nümunə deyil. Bu spektra daxil olan, lakin həyatında müvəffəqiyyət əldə etmiş bir çox insan var. Belə gənclərin içində yazıçılara, güclü proqramistlərə, musiqiçilərə, həkimlərə, mühəndislərə və digər peşə sahiblərinə rast gəlmək mümkündür. Ancaq bu uğurların heç biri təsadüfi deyildir, autizmlə şəxsin özünün, ailəsinin və müəllimlərinin böyük əməyinin məhsuludur.

❖ NƏTİCƏ

Nəzərə alsaq ki, belə uşaqların doğum sayı durmadan artmaqdadır. Autizm üzrə mütəxəssis Dr. P's Clinic-in açıqlamalarına görə, 1995-ci ildə autizm hallarına 1000 uşaqdan 1-də, 2005-ci ildə 300 uşaqdan 1-də, son illərdəki hesablamalara görə hər 68 uşaqdan 1-də rast gəlinir. Bu o deməkdir ki, bir müddətdən sonra artıq hər birimizin qohumları və tanışları arasında, bəlkə də, öz ailəsində autizmlə fərd ola bilər. Onları anlamaq üçün bizim də, həyata onların baxdığı pəncərədən baxmağa cəhd etməyimiz gərəkdir.

- 1) <https://www.youtube.com/watch?v=ASwaRDuzrQk>
- 2) <https://neurocorrection.com.ua/psikhologicheskoe-soprovozhdenie-autizma/item/153-chtotakoe-tich-te>
- 3) “Teaching Students üith Autism Spectrum Disorders “ Roger Pierangelo- George Giulliani 2012
- 4) <https://pecsusa.com/pecs/>
- 5) <https://raisingchildren.net.au/autism/therapies-guide/video-modelling>
- 6) “Otizm Spektrum Bozukluğu Olan Bireyler ve Teknoloji Destekli Öğretim” Editör Yrd. Doç. Dr. Özge Eliçin 2017
- 7) https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nkl%C3%BCziv_t%C9%99hsil

HƏRBİ - SƏNAYE KOMPLEKSİNİN HƏQIQİ MƏNADA ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÜXTƏLİF ERALARDA TƏCƏSSÜMÜ

THE TRUE IMPORTANCE OF THE MILITARY – INDUSTRIAL COMPLEX AND ITS
IMPROVEMENT IN DIFFERENT ERAS

Bağirova Əzizə Bəxtiyar

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

Elmi rəhbər: Dos. Əhmədova İ.İ

ORCID ID: 0000-0001-9540-1453

XÜLASƏ

Məqalədə hərbi - sənaye kompleksinin əhəmiyyəti bir ölkənin ordusu ilə onu təmin edən müdafiə sənayesi arasındakı əlaqə kimi təsvir edilmişdir. Həmçinin məqalədə hərbi sənaye dövlət siyasətinə təsir edən şəxsi maraq kimi qeyd edilir. Hərbi və müdafiəyə əsaslanan korporasiyalar arasındakı əlaqənin arxasında duran əsas amillər də məqalədə qeyd olunmuşdur. Hərbi - sənaye kompleksi termini ən çox ABŞ ordusunun arxasındakı sistemə istinad etmək üçün istifadə olunur. Bu termin, 17 yanvar 1961-ci ildə prezident Dwight D. Eisenhowerin (İkinci Dünya Müharibəsi zamanı beşulduzlu general) vida nitqində münasibətlərin zərərli təsirləri barədə xəbərdarlıqdan sonra populyarlıq qazandı. Əlavə olaraq məqalədə “dəmir üçbucaq” adlanan üçtərəfli əlaqədən də bəhs edilir. 1990-cı illərin sonunda James Kurth iddia etdi ki, “1980-ci illərin ortalarına qədər... bu termin ictimai müzakirələrdən xeyli kənara çıxdı”. Lakin müasir tələbələr və ABŞ militarizminin tənqidçiləri bu terminə istinad etməyə və istifadə etməyə davam edirlər. Məqalədə bu terminin tez-tez istifadə olunduğu mənbələr də öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, bu terminlə əlaqəli olan və birlikdə işlədilən – “daimi müharibə iqtisadiyyatı” və “müharibə korporatizmi” anlayışlarından da bəhs edilir. Məqalədə paradoks fikirlərə də yer verilmişdir. Dilçi və anarxist nəzəriyyəçi Noam Chomsky “hərbi – sənaye kompleksi”nin yanlış adlandırma olduğunu irəli sürdü. O, iddia edir : “Heç bir hərbi – sənaye kompleksi yoxdur: bu, sadəcə olaraq, bu və ya digər bəhanə ilə işləyən sənaye sistemidir.” Məqalə hərbi-sənaye kompleksi tarixinin bölündüyü 3 era və onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edir. Soyuq müharibə dövrü və onunla əlaqəli olaraq hərbi subsidiya nəzəriyyəsinə aid məlumatlar da məqalədə öz tapmışdır. Belə ki, Soyuq Müharibə dövründəki təyyarələrin kütləvi istehsalı mülki aviasiya sənayesinə fayda verdi. Əlavə olaraq , Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutunun məlumatlarına əsasən ABŞ – ın 2009 – 2012 və 2018-ci illər üzrə hərbi xərcləri barədə statistik məlumatlar da qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Hərbi – sənaye kompleksi, ABŞ, müharibə, termin

ABSTRACT

The article describes the importance of the military - industrial complex as a link between a country's army and the defense industry that supplies it. The article also mentions the military industry as a personal interest influencing public policy. The article also highlights the key factors behind the relationship between military and defense-based corporations. The term military-industrial complex is often used to refer to the system behind the US military.

The term gained popularity on January 17, 1961, in a farewell speech by President Dwight D. Eisenhower (a five-star general during World War II) after warning of the harmful effects of the relationship. In addition, the article discusses the so-called "iron triangle" tripartite

relationship. In the late 1990s, James Kurth claimed that "until the mid-1980s ... the term went far beyond public debate." However, modern students and critics of US militarism continue to refer to and use the term. The article also reflects the sources where this term is often used. At the same time, the terms "permanent war economy" and "war corporatism" are related and used together. The article also covers paradoxical ideas. Linguist and anarchist theorist Noam Chomsky argued that the "military-industrial complex" was a misnomer. He claims: "There is no military-industrial complex: it is simply an industrial system operating under one pretext or another." The article also contains 3 epochs in the history of the military-industrial complex and their characteristics. The article also provides information on the Cold War period and related military subsidy theory. Thus, the mass production of aircraft during the Cold War benefited the civil aviation industry. In addition, according to the Stockholm International Peace Research Institute, statistics on US military spending for 2009-2012 and 2018 were also provided.

Keywords: Military – industrial complex, USA, war, term

GİRİŞ

Hərbi sənaye hər bir ölkənin yerli və qlobal arenada müstəqilliyinə, siyasi və iqtisadi gücünə əsaslı şəkildə təsir edən mühüm bir sahədir. Hərbi - sənaye kompleksi anlayışı isə daha mütəşəkkil bir anlayışdır. Bu anlayış - bir ölkənin ordusu ilə onu təmin edən müdafiə sənayesi arasındakı əlaqəni təsvir edir və birlikdə dövlət siyasətinə təsir edən şəxsi maraq kimi görünür. Hərbi və müdafiəyə əsaslanan korporasiyalar arasındakı əlaqənin arxasında duran əsas amil hər iki tərəfin fayda əldə etməsidir - bir tərəf müharibə silahları əldə etməkdən, digər tərəf isə onları əldə etmək üçün pul almaqdan. Hərbi – sənaye kompleksi termini ən çox ABŞ ordusunun arxasındakı sistemə istinad etmək üçün istifadə olunur. (military-industrial complex – MIC) Bu ifadə 17 yanvar 1961-ci ildə prezident Dwight D. Eisenhowerin vida nitqində nəzərə çarpan “we must guard against the acquisition of unwarranted influence, whether sought or unsought, by the military – industrial complex” yəni “biz hərbi – sənaye kompleksi tərəfindən axtarılan və ya axtarılmadan əsassız təsir əldə etməkdən çəkinməliyik” frazasından sonra populyarlıq qazanmışdı. Eisenhowerin nitqindən sonrakı dövrdə olan layihələrdə bu ifadənin “hərbi” olmamışdan əvvəl əslində “müharibə əsaslı” sənaye kompleksi olduğu düşünülürdü, bu iddia yazılı əksini tapmasa da şifahi tarix tərəfindən ötürülür. Hətta Geoffrey Perret, Eisenhower haqqında tərcümeyi – halında iddia edir ki, çıxışın bir layihəsində ABŞ konqresinin ordunun təbliğində oynadığı mühüm rolu göstərən “hərbi - sənaye – konqres kompleksi” ifadəsi var, lakin o zaman seçilmiş məmurları razı salmaq üçün “konqres” sözü son versiyadan çıxarıldı. Bu məsələyə fərqli şəkildə yanaşan dilçi və anarxist nəzəriyyəçi Noam Chomsky “hərbi - sənaye kompleksi”nin yanlış adlandırma olduğunu irəli sürürdü, onun iddiasına görə sözügedən fenomen “xüsusi olaraq hərbi deyil”. O, iddia edirdi: “Heç bir hərbi – sənaye kompleksi yoxdur: bu sadəcə olaraq, bu və ya digər bəhanəylə işləyən sənaye sistemidir. (təməl fikir olaraq - müdafiə uzun müddət bəhanə idi) ”

Birləşmiş Ştatlar siyasətində “dəmir üçbucaq” 1981 – ci ildə Gordon Adams tərəfindən təsvir edildiyi kimi, konqres komitələri, bürokratiya və maraq qrupları arasında siyasətin qurulması əlaqəsini təşkil edir. Dəmir üçbucaq konsepsiyasının mərkəzi fərziyyəsi – bürokratik qurumlar siyasi qurumlar kimi öz güc bazalarını yaratmağa və möhkəmləndirməyə çalışırlar. Bu baxımdan, bir agentliyin səlahiyyəti istehlakçılar tərəfindən deyil, onun seçiciləri tərəfindən müəyyən edilir. Bu məqsədlər üçün “təsisçilər” ümumi maraq və ya məqsədi paylaşan siyasi cəhətdən fəal üzvlərdir; istehlakçılar hökumət bürokratiyası tərəfindən təmin edilən mal və ya xidmətlərin gözlənilən alıcılarıdır və tez – tez agentliyin yazılı məqsədləri və ya missiya bəyanatında müəyyən edilir. Görünən bürokratik disfunksiya agentlik və onun dairəsi arasında

qurulan ittifaqlara aid edilə bilər. Bir agentliyin rəsmi məqsədləri, xidmət etmək üçün nəzərdə tutulmuş vətəndaşların hesabına pozulmuş və ya tamamilə göz ardı edilmiş kimi görünə bilər.

Birləşmiş Ştatlarda hakimiyyət Konqresdə, xüsusən də Konqresin komitə və alt komitələrində həyata keçirilir. Seçilmiş dairələrlə uyğunlaşaraq, agentlik birbaşa bu komitələrdə və alt komitələrdə siyasətin nəticələrinə təsir göstərə bilər. Dəmir üçbucağın özünü göstərə biləcəyi yer budur.

Altıncı FTB direktoru Robert S. Mueller dəmir üçbucağı “mütəşəkkil cinayətkarlar, korrupsioner dövlət məmurları və biznes liderlərinin milli təhlükəsizliyə əhəmiyyətli təhlükə törətməsi” kimi təyin etdi.

HƏRBİ – SƏNAYE KOMPLEKSİNİN MÜXTƏLİF ERALARDA TƏCƏSSÜMÜ

Bəzi mənbələr hərbi – sənaye kompleksinin tarixini 3 fərqli eraya bölürlər.

Birinci era 1797-ci ildən 1941-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edirdi. Bu zaman hökumət yalnız mülki sənayelərə güvənirdi, bu zaman ölkədə faktiki olaraq müharibə gedirdi. Hökumət I Dünya Müharibəsi zamanı (1914 – 1918) özlərinin etibar etdikləri gəmiqayırma zavodlarına və silah istehsalı obyektlərinə sahib idi. II Dünya Müharibəsi (1939 – 1945) ilə Amerika hökumətinin ordunu silahlandırması yolunda böyük dəyişiklik oldu. II Dünya Müharibəsinin başlaması ilə prezident Franklin D. Roosevelt mülki sənayeləri koordinasiya etmək və onları müharibə dövrü istehsalına keçirmək üçün Müharibə İstehsalat Şurası yaratdı. İkinci Dünya Müharibəsi boyu ABŞ-da silah istehsalı illik ÜDM-nin əvvəllər 1 faizini təşkil etdiyi halda 40 faizə qədər yüksəldi. Boeing və General Motors kimi müxtəlif Amerika şirkətləri müdafiə bölmələrini saxlayıb genişləndirildilər. Bu şirkətlər gecəgörmə eynəkləri və GPS kimi mülki həyatı yaxşılaşdıran müxtəlif texnologiyalar inkişaf etdirməyə davam etdilər.

İkinci era, hərbi – sənaye kompleksi termininin prezident Dwight D. Eisenhower tərəfindən ortaya atılması ilə başlanır. Bu dövr Soyuq Müharibə dövründə, Varşava Müqaviləsi və Sovet İttifaqının dağılmasının sonuna qədər davam etdi. 1993 – cü ildə Pentaqon kommunizmin dağılması və müdafiə büdcəsinin azalması səbəbindən müdafiə podratçılarını konsolidasiya etməyə çağırırdı.

Üçüncü erada müdafiə podratçıları ya birləşdilər, ya da diqqətlərini mülki innovasiyaya çevirdilər. 1992- ci ildən 1997 – ci ilə qədər müdafiə sənayesində ümumilikdə 55 milyard ABŞ dolları dəyərində birləşmə baş verdi, iri müdafiə şirkətləri daha kiçik rəqiblər aldılar. Hazırkı dövrdə hərbi – sənaye kompleksi Amerika siyasətinin əsas hissəsi kimi görülür. Amerikanın daxili iqtisadiyyatı indi birbaşa MİK – in uğuru ilə bağlıdır.

Hərbi subsidiya nəzəriyyəsinə görə, Soyuq Müharibə dövründəki təyyarələrin kütləvi istehsalı aviasiya sənayesinə fayda verdi. Nəzəriyyə iddia edir ki, Soyuq Müharibə zamanı inkişaf etdirilən texnologiyalar və ordunun maliyyə dəstəyi Amerika aviasiya şirkətlərinin üstünlüyünə səbəb olub.

Stokholm Beynəlxalq Sülh araşdırmaları İnstitutunun məlumatına görə, 2018 – ci ildə qlobal hərbi xərclər 1 trilyon 822 milyard dollar təşkil edib. Bu ümumi məbləğin 36 %-i, təxminən 649 milyard dollar ABŞ tərəfindən xərclənib. ABŞ – in 2009 – cu maliyyə ili üçün hərbi büdcəsi 5 trilyon 154 milyard dollar təşkil edib. Ümumilikdə ABŞ federal hökuməti müdafiə ilə bağlı məqsədlər üçün hər il təxminən 1 trilyon dollar xərcləyir.

NƏTİCƏ

Bugünkü cəmiyyətdə müasir ölkələrdə hərbi sənayenin faydası və onsuz ola biləcəyi ilə bağlı müzakirələr gedir. Düzdür, indiki böhranlı və ya sülh dövründə hərbi sənayeyə yatırılan pulların o qədər də lazım olmadığını düşünənlər var, amma reallıq başqa şeyləri diktə edir və insanların düşündüklərindən uzaqdır. Hərbi – sənaye kompleksi həm humanitar missiyalarda, həm də gündəlik fəaliyyətlərdə cəmiyyət üçün həmişəlik görünməyən bir çox vəzifələri yerinə yetirir. Mövcud hərbi – sənaye həm də siyasəti gücləndirdiyi üçün millətin sabitliyi üçün bir amildir. Bu qurum zəifləyərsə yaxud da yox olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşarsa daxili və xarici siyasəti poza bilər. Hərbi – sənaye kompleksinə daxil olan hərbi qüvvələr ilə vətəndaşların arasında tarazlığın tapılması orada asayişin və əmin – əmanlığın bərqərar olması üçün əsasdır.

Müasir dövrün qlobal problemlərindən olan dünya sülhü, hərbi – sənaye kompleksinin gün keçdikcə inkişafına baxıldıqda ikili xarakter daşıyır. Nə hərbi sənayenin inkişafını dayandırmaq, nə də sülhü dünyanın hər bir regionunda balanslı bir şəkildə bərqərar etmək mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.pksoi.org/importance-of-the-military-army-in-society/>
2. <https://www.history.com/topics/21st-century/military-industrial-complex>
3. <https://www.statista.com/statistics/272473/us-military-spending-from-2000-to-2012/>
4. <https://www.defenseone.com/ideas/2020/01/why-does-us-spend-so-much-defense/162657/>
5. [https://en.wikipedia.org/wiki/Iron_triangle_\(US_politics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Iron_triangle_(US_politics))

MİRZA BALA MEHMETZADE'NİN MÜNİH YAZILARI

Dr. Sibel DEMİRCİ

ÖZET

II. Dünya Savaşı'nın bitiminin akabinde Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasında başlayan *soğuk savaş dönemi* kapsamında Amerika'nın tüm dünya sathında kurduğu komünizm ve Sovyetler karşıtı organizasyonlarında özellikle Rusya Türkleri ile olan temasları önem taşır. Bunlardan birisi 8 Temmuz 1950'de Almanya'nın Münih şehrinde kurulan Amerikan Komitesi'ne bağlı çalışan *Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*'dür. Söz konusu Enstitü hakkında müstakil bir çalışma bulunmamakta olup Enstitünün amacı ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgiye kendi yayın organı olan *Dergi'den* ulaşılmaktadır. Bu çalışmamızda hem *Dergi* hakkında hem de Azerbaycan muhaceretinin önemli ismi Mirza Bala Mehmetzade'nin *Dergi'de* yayımlanan yazıları hakkında malumat verilecektir. Mirza Bala Mehmetzade, ilk sayısı 1955 Ocak ayında çıkan *Dergi'de* vefat ettiği 08 Mart 1959'a kadar toplam onaltı (16) makale yayımlamış, *Dergi'nin* başyazarlığını yapmış, enstitünün ilim heyetinin iki yıl başkanlığını, iki yıl da başkan yardımcılığını yapmıştır. Böylece Azerbaycan'ın milli davasını Batı kamuoyuna tanıtmış aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan ve Türk dünyasının varlığını unutturma çabası karşısında kalemi ile gerekli mücadeleyi vermiştir. Mehmetzade sadece Azerbaycan'ın değil tüm Türk Dünyasının önemli münevverleri arasında sayılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, Sovyetler Birliğini Araştırma Enstitüsü, Münih, *Dergi*, Mirza Bala Mehmetzade

ABSTRACT

II. After the end of World War II, within the scope of the cold war period that started between the United States of America and the Soviet Union, the contacts with the Russian Turks are especially important in the anti-communist and anti-Soviet organizations established by the USA all over the world. One of them is the Institute for the Learning of the Soviet Union, working under the American Committee, which was established on July 8, 1950 in Munich, Germany. There is no independent study about the Institute in question, and detailed information about the purpose and work of the Institute can be obtained from its own publication, the Journal. In this study, information will be given both about the Journal and about the articles of Mirza Bala Mehmetzade, an important name of Azerbaijani immigration, published in the Journal. Mirza Bala Mehmetzade published a total of sixteen (16) articles until his death on March 08, 1959 in the Journal, the first issue of which was published in January 1955, was the editor-in-chief of the Journal, served as the head of the institute's scientific committee for two years and as the vice president for two years. Thus, he introduced the national cause of Azerbaijan to the Western public, and at the same time, he gave the necessary struggle with his pen against the Soviet Union's effort to make the existence of Azerbaijan and the Turkish world forget. Mehmetzade should be counted among the important intellectuals not only of Azerbaijan but of the entire Turkish World.

Keywords: Cold War, Soviet Union Research Institute, Munich, Magazine, Mirza Bala Mehmetzade

MİRZA BALA MEHMETZADE’NİN HAYATI HAKKINDA KISA MALUMAT

Mirza Bala hakkında özellikle de şahsiyetine ve yaşamının bilinmeyenlere dair ayrıntılı bilgiye vefatının akabinde Azerbaycan Kültür Derneği tarafından basılan ve Mirza Bala’ya atfedilen Azerbaycan Kültür Dergisi’nin Mart 1959 tarihli 12. sayısında rastlamaktayız. Yine Dergi’nin 15. Sayısında Mirza Bala’nın vefatının ardından yayımlanan taziye mesajında da onun yayıncılık hayatına dair önemli bilgilere rastlamaktayız.¹

Mirza Bala’nın hayatı hakkındaki en kapsamlı bilgilere ise Azerbaycan Kültür Derneği tarafından yeniden basılan Mirza Bala Mehmetzade’nin *Milli Azerbaycan Hareketi* adlı eserinin giriş bölümünde yer alan ve Ahmet Karaca tarafından hazırlanmış biyografik metindir. Diğer önemli çalışma ise Afgan Veliyev tarafından sonrasında “*Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade 1898-1959*” adı ile kitaplaştırılan, “*Sosyal Düşünce Tarihinde Mirza Bala Mehmetzade*”, başlıklı yüksek lisans tezidir.

Bütün bu çalışmalar ışığında; Azerbaycanlı siyaset ve matbuat adamı Mirza Bala Mehmetzade 1898 yılında Azerbaycan’da dünyaya gelmiştir. Çocuk yaşlarında iken babasını kaybeden Bala ekonomik açıdan oldukça zorlu koşullarda ilk tahsilini bitirdikten sonra Bakü orta teknik okuluna devam etmiştir. Okulda zekâsı ile dikkat çeken Bala 1915’te “Açık Söz” le başlayan gazeteciliği döneminde Mehmet Emin Resulzade’nin yönlendirmesi ile devam etmişti. Daha başlangıçtan itibaren merhum Resulzade Emin Bey ile Mirza Bala arasında derin ruhi, manevi bağlılık belirmişti. Bala Resulzade’nin şahsiyetinden ve fikirlerinden çok etkilenmiş ve hayatının sonuna kadar onun ülkülerine bağlı kalmıştı.²

Azerbaycan’ın istiklal mücadelesine aktif olarak katılan Bala, Milli Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını sağlayan Türk Ademi Merkeziet Milli Müsavat Partisine katılarak siyasi faaliyetlere de iştirak etmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihinde müstakil “Milli Azerbaycan Cumhuriyeti” kurulmuş, Mirza Bala kurulan Azerbaycan parlamentosunda Cafer Cabbarlı ile stenograf olarak çalışmış, alınan kararları kayıtlara geçirmiş, aynı zamanda da Cumhuriyetin resmi yayını olan “Azerbaycan” gazetesinde başyazar ve yazar olarak çalışmıştır.³

Böylece Bala’nın Azerbaycan’ın sadece talihine değil resmi tarihinin yazılmasına da tesiri büyük olmuştur. Mirza Bala’nın en önemli eserlerinden biri ise düşün yazılarından farklı olarak Azerbaycan’da büyük ses getiren “*Bakü Uğrunda Mücadele*” adlı tiyatro oyunudur. Bala 1918 yılında Müsavat Partisi’nin alt kanadı olan Gençler Cemiyeti’nin aktif üyesi olmuş, 1920’de Azerbaycan’ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesi üzerine mücadele arkadaşlarıyla birlikte Mehmet Emin Resulzade’yi ziyaret ederek mevcut durumun değerlendirmesini yapmışlar, gizli mukavemet komitesinin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu komiteyi kurma ve rehberlik etmesi görevi Mirza Bala’ya verilmiştir. Gizli çalışmaları sırasında aynı zamanda Kuzey Kafkasya’daki gizli teşkilatlarla da bağlantı kurmuştur. Müsavat Partisi, komünizmin ilk dönemlerinde gizli faaliyetinde mensuplarının ideolojik donanımlarını yüksek tutmaya gayret göstermiştir. Gizli matbaası vasıtasıyla bildiri ve gazete neşriyatı sürdürülmüş, aidat toplanarak Resulzade’nin Moskova’dan yurt dışına kaçması organize edilmiştir. Bu mücadeleler esnasında Mirza Bala tutuklanmasına rağmen hapisneden kurtulma başarısı göstermiştir. Etrafındaki çemberin giderek daralması üzerine teşkilattaki aktif arkadaşlarının yardımıyla Mayıs 1923’te İran’a kaçırılmıştır. İran’da bulunduğu yıllar içinde siyasi faaliyetini aralıksız sürdürmüştür. Bu

¹ Mirza Bala Mehmetzade’nin özellikle soğuk savaş döneminde Türkiye ve Münih’te yayımlanan makalelerinin kitap çalışması tarafınca devam etmektedir.

² Anonim yazı Bala’nın vefatının ardından Dergi’de yayımlanmıştır. Bknz. “Mirza Bala (1898-1959)”, *Dergi*, Münih, 5. Yıl, 1959, No:15, s.95-97

³ Bknz. Afgan Veliyev, “Sosyal Düşünce Tarihinde Mirza Bala Mehmetzade”, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999, s. 22-25. Veliyev’in Türkiye’de tamamladığı doktora tezi Bala’ya ait önemli bir derlemedir.

esnada İstanbul'da bulunan Mehmed Emin Resulzade ile irtibatı devam etmiş Resulzade'nin ve Azerbaycan muhaceretinin 1923'te çıkarmaya başladığı önce "Yeni Kafkasya" sonra da Azeri Türk ve Odlu Yurt dergilerine yazılar göndermiştir.

İran'da yaşadığı süreçte Rus Çeka idaresi ve yerli ajanların etrafını çevirmesi ve çalışmalarını önlemeleri üzerine 1927 yılında İstanbul'a gelmiştir. Burada Resulzade'nin yanında yer almış 1924 tarihinde kurulan Azerbaycan Milli Merkezi'nin yönlendirdiği yayın faaliyetlerine iştirak etmiştir. Muhaceret döneminde çıkarılan gazete ve dergilerde açık ve müstear imzalarıyla çok sayıda makale neşretmiştir.⁴

1920'lerin sonundan itibaren İstanbul'da yaşayan Azerbaycan muhaceretinin önde gelenleri Sovyetler tarafından Türkiye üzerinde bir baskı aracı vaziyetine gelmiş, 1930'lu yıllarda başta Resulzade olmak üzere önde gelen fikir adamları Türkiye dışına çıkmak zorunda kalmışlardır. Bu baskının etkisi ile 1931 yılı itibarı ile milli neşriyat ve faaliyet Avrupa'ya nakledilmiş, Bala 1932'den itibaren bu defa Lehistan'ın Başkenti Varşova'ya yerleşerek çalışmalarını sürdürmüştür. Varşova tüm Türk muhacereti için önemlidir zira 1926 yılında beri Azerbaycan İstiklal Komitesi ve Azerbaycan Milli Merkezi Polonya'da bulunan Promete teşkilatı içinde temsil edilmektedir. Mirza Bala da bu sebeple Varşova'ya gitmiş, bu esnada Resulzade'nin Berlin'de neşretmeye başladığı "İstiklal" ve "Kurtuluş" dergilerinde de tesirli makaleler yazmaya başlamıştır. Mirza Bala'nın Avrupa'da kaldığı bu döneme dair bilgi yok denecek kadar az olmakla birlikte, muhtemeldir ki Sovyetlere karşı kamuoyu yaratma çabaları ile dolu bu yıllar yine yokluk ve zorluklarla geçirilmiştir. 1 Eylül 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Polonya'da Promete teşkilatı himayesinde yaşamakta olan Resulzade, Ayaz İshaki, Ali Azertekin, Balo Bilatti, Edige Kırımal, Said Şamil ve Mirza Bala'nın bulunduğu grup 6 Eylül 1939'da Alman veya Rusların eline düşmemek için ülke dışına çıkarılarak Romanya'ya götürülmüştür. Kafile bin bir güçlkle Romanya'ya girdikten sonra Resulzade Bükreş'e Bala ise diğerleri ile yollarına devam edip İstanbul'a gitmek için Köstence'den gemiye binmişlerdir. Resulzade, Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in desteği ile savaş boyunca yaşayacağı bu ülkede kalmıştır. Mirza Bala Polonya'da bulunduğu sıralarda fırın işleten Karadenizli bir ailenin kızı olan Bahire Hanım'la tanışmış, orada nişanlanmış 1939'da Türkiye'ye döndüğü zaman evlenmiştir. Mirza Bala'nın çocuğu ise bulunmamaktadır.

Yayın faaliyetlerine İstanbul'da devam eden Bala, İstanbul'da basılan Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinde yazılar yazmaya başlamıştır. Bu yazılarda özellikle Sovyet Mahkûmu Türkleri ele almıştır. Ayrıca bu konularda birçok defa konferanslar vermekle birlikte bu konferansların bilgileri mevcut değildir.

Mirza Bala bu esnada İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde memur olarak çalışıyordu. Enstitüde çalışırken 1940-1988 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak çıkarılan Türk İslam Ansiklopedisine makaleler yazmıştır. Bunların ardından 1940'ların sonundan itibaren Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinde yazarken, Münih'te Dergi'de ve Der Kaukasus adlı yayınlarda yazar ve idareci olarak görev yaptı. Bala bu dönem Mehmet Emin Resulzade Bey ve Abdul Vahap Yurtseven ile birlikte Azerbaycan Kültür Derneği'nin Dernek 1 Şubat 1949 tarihinde kurulmasına öncülük etmiş, Derneğin ilk başkanı olan M. Emin Resulzade'nin vefatı üzerine 1955'te Azerbaycan Millî Merkezi'nin başkanlığına getirilmiştir. Derneğin ilk yayını ise 1 Nisan 1952 yılında çıkarılmaya başlanan Azerbaycan Dergisi'dir. Mirza Bala aynı zamanda bu dergide çeşitli makaleler yazmıştır.

⁴ Ömer Özcan, Mirza Bala Mehmedzade Hakkında Bir Vesika, Türk Yurdu Dergisi, Temmuz 2010- Yıl 99 - Sayı 275.

Mirza Bala, Resulzade'nin vefatından sonra sadece derneğin değil Azerbaycan muhaceretinin de başkanı olmuştu. Mirza Bala ve Resulzade arasında yüksek manevi bir bağ bulunmaktadır. İdeal ve dava birliktelikleri ömürlerinin sonuna kadar sadakatle devam etmiştir. Mirza Bala Münih'te kurulan *Dergi* ve *Der Kaukasus* isimli dergilerde yazarlığa devam etmiştir. 1959'da İstanbul'da vefat etmiştir.

SOVYETLER BİRLİĞİNİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Amerika'nın II. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde Sovyetlere karşı uyguladığı soğuk savaş stratejilerinden birisi; Sovyetler içinde yaşayan Rus olmayan milletler eliyle kurduğu komitelerde yapılan ilmi araştırmalar ve yazım faaliyetleridir. Bu amaçla merkezi Amerika'da yer alan "American Committee for The Liberation of the Peoples of The Russia" (Amerika'nın Rusya Halklarını Kurtarma Komitesi) komiteye bağlı olarak Almanya Münih'te "*Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*" 8 Temmuz 1950'de kurulmuştur. Bu komitede Sovyetler karşıtı birçok grup bulunmakta olup bu Enstitüye bağlı olarak *Dergi* adında süreli bir yayın çıkarılmaya başlanmıştır.⁵

Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü tarafından çıkarılan *Dergi* ilk kez 1955 tarihinde çıkartılmaya başlanmış, üç ayda bir yayımlanmıştır. Yaklaşık 120-130 sayfa olan her sayıda makaleler dışında çeşitli isimler ile farklı köşeler de bulunmaktadır.⁶ Yazı Kurulu'nun okuyuculara duyuruları ve özellikle *Dergi* hakkındaki geri bildirim talepleri dikkat çekmektedir. *Dergi*'nin her sayısında "Yeni Neşriyat" adlı bir köşenin bulunduğu, Türkiye dâhil çeşitli ülkelerde konu ile alakalı çıkarılan yeni yayınlara ayrıntıları ile yer verildiği, her sayıda bu köşenin düzenli olarak mevcut olduğu görülmektedir. Yine *Dergide* "*Muhtelif Haberler*" başlıklı bir bölüm vardır ve bu bölümde özellikle Sovyetler içindeki üniversitelerin, kuruluşların haberlerine yer verilmektedir. *Dergi*'de yayımlanan makalelerin değişik dillerde olması ve ilmi içerikleri ve sistematik olmaları dikkat çeken taraflarıdır.

Bu çalışmada *Dergi*'nin Türkçe versiyonları kullanılmıştır. Sözkonusu *dergide* özellikle Rusya Türkleri görev almıştır. Bu Türklerden en etkili yayınları yapan Azerbaycan muhaceretinin önde gelen ismi Mirza Bala Mehmetzade'dir. Bala, aynı zamanda *Dergi*'nin baş yazarı olarak görev yapmış ve 1955'ten vefat ettiği 1959'a kadar toplam 17 makalesi yayımlanmıştır. Bala'nın yazılarında Sovyet yönetiminin Azerbaycan ve egemenliği altında bulunan Türk dünyasına yönelik otoriter ve emperyalist politikalarından bahsedilmektedir. *Dergi*'nin yayınlarına bakıldığında; özellikle Sovyetler Birliği'nin ekonomik ve sosyal yapısına ilişkin oldukça ayrıntılı, teknik makalelere rastlamaktayız. Sovyet sanayinin durumu, iktisadının kuvvetli ve zayıf yönleri, nüfus hareketleri ve basılan kitap sayıları, öğrenci ve öğretmen sayıları dahil maarif sistemi, Sovyetlerdeki sovhöz ve kolhozların durumu vb. konularda bilimsel üslup ile yazılmıştır.

MİRZA BALA MEHMETZADE'NİN MÜNİH'TE BULUNAN *DERGİ* DERGİSİNDEKİ YAZILARI

İlk sayısı 1955'te çıkan *Dergi* kadrosunda özellikle Rusya Türkleri dikkat çekmektedir. Anlaşıldığı kadarı ile Enstitünün ilk muavini Prof. Dr. Abdurrahman Avtorhan adlı Çeçen bilim adamıdır. 1951'de 12 kişilik kadrosu bulunan Enstitünün 1960'da çalışan sayısı 70'i bulmuştur.

⁵ Bu döneme ve komiteye ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Sibel Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri*, Post Yayınları, İstanbul 2020.

⁶ Türkçaya Ataöv, "*Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün Onuncu Yıldönümü*", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Yıl 1960, Cilt 15, Sayı 04, s.266-267.

Enstitüdeki kitap sayısının ise aynı yıl itibarı ile 40.000 olması dikkat çeken bir tespittir. 1950 yılında 20 ayrı ülkeye ve 400 adrese yayınlarını gönderen enstitünün yayınlarının 1960'ta 110 memlekette 15.000 adrese gönderildiği nakledilmektedir. Yine enstitünün Amerikalılar tarafından 1968'e kadar finanse edildiği de bilinmektedir.⁷ O yıllarda bir dergiyi devamlı surette çıkarabilmek, bu derece yaygın bir koordinasyon finans ve yönetim bakımından Amerika'nın kamuoyu yaratma çabasının ciddiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

1955 yılından itibaren çıkarılmaya başlayan enstitünün yayını *Dergi'nin* başyazarlığını Türk dünyası için önemli bir şahsiyetin yaptığını görmekteyiz. Bu kişi, aynı zamanda enstitünün iki yıl başkanlığını, iki yıl da başkan yardımcılığını yapan kişi M.Emin Resulzade'nin kader arkadaşı, Azerbaycan milli hareketinin önemli ismi ve muharriri Mirza Bala'dır. Mirza Bala'nın milli duruşu ve mücadelesi, Amerikan stratejisi ile örtüşmese de saygın kimliği, itibarı ve tecrübesi ile bağımsız Azerbaycan fikrini her platformda savunması önemlidir.⁸

Derginin yayınlarına bakıldığında; özellikle Sovyetler Birliği'nin ekonomik ve sosyal yapısına ilişkin oldukça ayrıntılı, teknik makalelere rastlamaktayız. Sovyet sanayinin durumu, iktisadının kuvvetli ve zayıf yönleri, nüfus hareketleri ve basılan kitap sayıları, öğrenci ve öğretmen sayıları dahil maarif sistemi, Sovyetlerdeki sovhoz ve kolhozların durumu vb.. konularda bilimsel üslup ile yazılmış, istatistiki verilere dayalı, bölgesel çalışmaların da içinde bulunduğu makaleler mevcuttur.⁹ Bu durum Amerika'nın jeostratejik çalışmaları organize ederken hissi yöntemlerden öte bilimsel ve ölçülebilir teknikleri kullandığını göstermektedir. Dönemin Türkiye'sinde çıkan yayınların duygusal söylemi, *Dergi'deki* makalelerde görülmemektedir.

Yaklaşık 120-130 sayfa olan her sayıda makaleler dışında çeşitli isimler ile farklı köşeler de bulunmaktadır. Yazı Kurulu'nun Okuyuculara duyuruları ve özellikle *Dergi* hakkındaki geri bildirim talepleri dikkat çekmektedir. *Dergi'nin* her sayısında "Yeni Neşriyat" adlı bir köşenin bulunduğu, Türkiye dâhil çeşitli ülkelerde konu ile alakalı çıkarılan yeni yayınlara ayrıntıları ile yer verildiği, her sayıda bu köşenin düzenli olarak mevcut olduğu görülmektedir.¹⁰ Yine *Dergide* "Muhtelif Haberler" başlıklı bir bölüm vardır ve bu bölümde özellikle Sovyetler içindeki üniversitelerin, kuruluşların haberlerine yer verilmektedir.

Yine her yıl Enstitü tarafından ABD, Asya ve Avrupa'nın muhtelif yerlerinden gelen ilim ve fikir adamlarının katıldığı "ilim konferanslarının" düzenlendiğini anlamaktayız.¹¹ Konferanslara katılanlardan dikkat çeken isimler ise şöyle sıralanmaktadır. Sovyetler Birliğindeki Türk illerine mensup kişiler arasında Türkistanlılardan doktor Tahir Çağatay, doktor Aman Berdi Murat, doktor Ergaş Şermetoğlu, Prof. Dr. Kadir Osman, muharrir Murat Taçmurat, mühendis Kanat Kanatbay, Azerbaycan'dan Abdülvahap Yurtsever, Dr. Hasan Bey Oroys, Ceyhun Hacıbeyli, Mirza Bala, Süleyman Tekiner, İsmail Ekber, Mehmet Emircan, İdil-Ural Türklerinden Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Mecit Sakmar, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat,

⁷ Avtorhan Kunta soyadını da kullandığı için Türkkaya Ataöv'ün makalesinde Kunta soy ismi ile tanıtılmıştır.

⁸ Mirza Bala Mehmetzade (1897-1954) Azerbaycanlı siyaset ve matbuat adamıdır. 1915'te "Açık söz" le başlayan gazeteciliği döneminde Resulzade ile birlikte devam etmiştir. 1918-20 yıllarında Azerbaycan parlamentosunda görev yapmıştır. Milli Cumhuriyet'in işgali ile birlikte M. E. Resulzade ile birlikte "Gizli Müsavat" adlı yer altı faaliyetlerinde bulunmuştur. Resulzade'nin vefatından sonra Müsavat partisinin muhaceretteki başkanı olmuştur. Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi, Hazırlayan Doç. Dr. Nesiman Yagublu, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015, s. 263.

⁹ Örneğin "Tataristan'ın Bugünkü Ekonomisi" başlıklı makalede ekonomik-demografik yapıdan başlayarak cinsiyet, okuma yazma oranları vb. veriler ayrıntıları ile verilmektedir. 15-20 sayfadan müteşekkil bu yayınlara adeta özellikli rapor niteliğindedir. *Dergi*, Kasım 1958, s.66-87.

¹⁰ *Dergi*, "Yeni Neşriyat" Bölümü, Münih, 2. Yıl, 1956, No:6, s.109-119. Örneğin bu tanıtımda Sadri Maksudi Arsal'ın "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları" başlıklı 1955'te İstanbul'da basılan kitabına dair bilgiler yer almaktadır. Müstecip Ülküsal'ın kaleme aldığı kitap tanıtımı oldukça ayrıntılı tahlilleri içermektedir.

¹¹ *Dergi* "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün VIII. İlmi Kongresi" Münih, 2. Yıl, 1956, No:6, s.105-109.

Dr. Ahmet Temir, muharrir T. Devletçin, muharrir Nimeti, Kırım Türklerinden Avukat Müstecip Ülküsal, Dr. Edige Kıramal, avukat İbrahim Otar, Şimali Kafkasya'dan Ali Kantemir, Ahmet Nebi Magoma, Vassan Girey Cabagi, Ramazan Karça, Abdurrahman Avtorhan. Sözkousu kişilerin birçoğu Münih merkezli faaliyetlerde bizzat rol almaktadırlar.

Gerek konferanslarda gerekse yayınlarda Sovyetler ile ilgili olarak öne çıkan vurgu, komünizmin ideolojisi ile Lenin ve Stalin'in pratik uygulamalarının tutarsızlığıdır. Bu tartışmalar oldukça ilmi ve ideolojik tahlillere dayanmaktadır. Yazılarda anti Sovyet milletlerden ayrıntılı bahsedilmekle birlikte milliyetçilik ve "müstakil devlet kurma" fikrinden bahsedilmemektedir. Derginin Amerika tarafından finans edildiği dikkate alındığında normal addedilecek bu durumun tek istisnası Mirza Bala'nın yazılarında görülmektedir. Bala her yazısında mutlaka Azerbaycan tarihine ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1920'li yıllarına yer vererek "milli bağımsız devlet" hissini sıcak tutmaktadır.

MİRZA BALA MEHMEDZADE'YE AİT YAZILAR VE BU YAZILARIN TAHLİLİ

Mirza Bala Mehmedzade'nin Dergi'nin ilk yayımlandığı yıl olan 1955'ten itibaren vefat ettiği 1959 yılına kadar toplam 16 adet yazısı baş yazı olarak basılmıştır. Bu yazıların künyeleri aşağıda yer almaktadır.

1. Sovyetlerin Cenubi Azerbaycan Hakkındaki Emelleri- 1955- Sayı 1
2. Resulzade Mehmed Emin-1955-Sayı 1
3. Azerbaycan'da Köylü Mukavemetinin Milli Karakteri-1955-Sayı 2
4. Azerbaycan'da Sovyet Kolonizasyon Sistemi-Temmuz-Eylül 1955-Sayı 3
5. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Menşei Hakkında-1956-Sayı 4
6. Komünistlerin Tarih Telakkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderatı-1956-Sayı 5
7. Sovyet Devlet Sisteminde Mahkûm Milletler-1956- Sayı 6
8. Sovyet Sömürgeciliğinin Tarihi-İdeolojik Kaynağı ve Mukadder Akıbeti-1956- Sayı 7
9. Sovyetler Birliğinde Türkoloji 'Türk Dilleri' ve 'Türk Milletleri'-1957- Sayı 8
10. Rusya İhtilalinde Türkler- Yıl 1957-Sayı 9
11. Sovyetlerde Nasyonal Komünizm ve Kızıl Turan Efsane-1957-Sayı 10
12. Sovyet Rejiminin Kırkıncı Yıldönümünde-1957-Sayı 11
13. Kafkasya İstiklal İlanınının Kırkıncı Yıldönümü Münasebetiyle- 1958-Sayı 12
14. Sovyetler Birliğinde İslam Dinine Yeni Hücumlar- 1958-Sayı 13
15. Sovyetlerin Dini Bir Müracaatnamesi- 1958- Sayı 14
16. Çağdaş Sovyet Toplumunu Üzerinde Tartışmalar-1959-Sayı 15

Bala'nın akıcı ve akademik üslup ile yazdığı yazıları özellikle Azerbaycan'a ilişkin kıymetli bilgilere ve ayrıntıya haizdir. Her yazısı ortalama 15 ile 20 sayfa arasında yazılmış olup dipnotlu ve kaynakçalı yazılardır. Mirza Bala'nın yazıları tarihi konuları ele alması bakımından önemlidir. Özellikle Azerbaycan'ın ekonomik varlığı, insan kaynağı ve tarihi ve kültürel değerlerine hakimiyeti üst seviyededir. Yazılarında Azerbaycan'ın dünü, bugünü ve yarımına dair orijinal bilgilere ve öngörülere sahiptir. Mirza Bala, Rus tarihi ve siyaseti, Çarlık rejimi, Bolşevik iktidarı hakkında teknik yazılar yazmıştır. Bala'nın Dergi'deki yazıları özellikle Azerbaycan hakkında tarihi hafıza sayılabilecek çeşitlilikte ve

sayıda bilgiyi barındırır. Yazılarında özellikle dil, edebiyat ve milli kültürün Ruslar tarafından imhasına, dikkat çeker. Milli hafıza ve şuurun korunmasını savunur. Milletlerin tarihinin, dilinin tahrif edildiğine aynı soydan gelenlerin özellikle dil üzerinden bölündüğüne vurgu yapar. Bala bilhassa Türk ırkına mensup ve İslam dininde olan camiaların ortak dil ile olan bağlarını “Panturanizm”, din bağlarını ise “panislamist” olarak yaftaladığını böylece milletleri kolayca Ruslaştırdığını hatırlatır. Sovyetlerin idaresindeki milletleri “mahkûm milletler” olarak tanımlar. II. Dünya Savaşı’ndan sonra basılan Sovyet lügat ve kamuslarında Türklere artık Türk denilmediğini ve “sosyalist millet” şeklinde tavsif edilen Türklere “Türkçe konuşan milletler” şeklinde bahsedildiğini, Türkçenin Azerbaycan Dili, Türkmenistan Dili, Özbekistan Dili gibi coğrafi adlarla bölündüğünü ve böylece algı yaratıldığına dikkat çeker.

SONUÇ

Mirza Bala Mehmetzade ve Münih’teki yazıları kamuoyu oluşturma tesiri bakımından önemli olduğu gibi bu derginin yayın politikası Türk dünyası için önemli bir hafızaya sahiptir. Yayınlar üzerinde yapılan çalışmaların bazı tarihi gerçekleri su yüzüne çıkaracağı kesindir. Bu yayınlar yeniden yaşandığı düşünülen soğuk savaş dönemi için kıymetli olacaktır. Yayınlar sadece Azerbaycan tarihine değil soğuk savaş gerçeklerine de dikkat çeker.

KAYNAKÇA

- Afgan Veliyev, “Sosyal Düşünce Tarihinde Mirza Bala Mehmetzade”, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999, s. 22-25.
- Anonim, “*Yeni Neşriyat*” Dergi, Münih, 2. Yıl, 1956, No:6, s.109-119.
- Anonim, “*Mirza Bala (1898-1959)*”, Dergi, Münih, 5. Yıl, 1959, No:15, s.95-97
- Anonim “*Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün VIII. İlmi Kongresi*” Dergi, Münih, 2. Yıl, 1956, No:6, s.105-109.
- Doç. Dr. Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2015, s. 263.
- Dr. Sibel Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri*, Post Yayınları, İstanbul 2020.
- Mirza Bala Mehmetzade (Yayına Hazırlaya Ahmet Karaca) , *Milli Azerbaycan Hareketi* Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1991.
- Türkkaya Ataöv, “*Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün Onuncu Yıldönümü*”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Yıl 1960, Cilt 15, Sayı 04, s.266-267.
- Ömer Özcan, *Mirza Bala Mehmedzade Hakkında Bir Vesika*, Türk Yurdu Dergisi, Temmuz 2010- Yıl 99- Sayı 275.

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE SARAY NAKKAŞHANESİNDE ÇALIŞAN MÜZEHHİPLERİN KRONOLOJİK OLARAK İNCELENMESİ

CHRONOLOGICAL EXAMINATION OF ILLUMINATORS WORKING IN THE
PALACE EMBROIDERY HOUSE FROM THE OTTOMAN TO THE PRESENT

Gülşen ASLAN ELKIRAN ¹

¹ Hitit Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, El Sanatları Bölümü, Çorum,
Türkiye.

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2573-3054>

¹gulsenaslanelkiran@hitit.edu.tr, 05534754594

ÖZET

Tezhip, kökeni Uygurlara kadar dayanan altınla yapılan tezyinat anlamına gelmekte olup tezyini sanatlarımızın en önemlilerindedir. Tezhip sanatı zamanla, Timur, Türkmen, Selçuklu ve Beylikler, Memlük, Osmanlı gibi birçok kültürün zenginlikleriyle birleşmiş; ortaya farklı üsluplar çıkmıştır. Tezhip sanatıyla tezyin edilen yazma eserlere müzehhip denirken; bu sanatla uğraşan kişilere erkek ise müzehhip, kadın ise müzehhibe adı verilmiştir. Tezhip sanatının üslup kazanmış örnekleri XV. yüzyıl Osmanlı tezhipli yazma eserlerinde görülmektedir. Kaynakların gösterdiği üzere Fatih Sultan Mehmet, kurduğu Saray Nakışhanesi'nde, Osmanlı kitap sanatının en mükemmel eserlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde gelişen süsleme sanatları II. Beyazıt zamanında Osmanlı İmparatorluğundaki en parlak dönemini yaşamıştır. Osmanlı sarayında çok sayıda sanatkâr ve müzehhip yetişmiştir. Ancak bu müzehhiplerin isimleri ve hayatları hakkında yeteri kadar kaynak bulunmamaktadır. Bu durum araştırmanın sınırlılıkları içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda yapılan araştırmanın konusunu; XV-XX. Yüzyıl arasındaki Türk müzehhip(e)lerin kronolojik olarak incelenmesi oluşturmuştur. Osmanlı tezyinatının önemli isimleri hakkında bilgiye erişmek için yeterli sayıda kaynak olmaması araştırmanın sınırlılığını oluşturmuştur. Belirtilen sınırlılık doğrultusunda araştırmadaki amaç; müzehhip(e)leri XV. Yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar kronolojik olarak sıralamaktır. Yapılan araştırmada, XV-XX. yüzyıllar arasındaki müzehhip(e)ler araştırılmış olup toplamda 15 erkek müzehhip, 1 kadın müzehhibe araştırma kapsamında kronolojik olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Müzehhip, Osmanlı Tezhip Sanatı, Tezhip, Tezyinat.

ABSTRACT

Illumination means ornamentation made with gold, which dates back to the Uighurs, and it is one of the most important of our ornamental arts. Over time the art of illumination was combined with the richness of many cultures such as Timur, Turkmen, Seljuk and Principalities, Mamluks and Ottomans; different styles have emerged. Written works decorated with the art of illumination are called illuminated; Persons dealing with this art are called illuminators. The stylistic examples of the art of illumination are seen in the Ottoman illuminated manuscripts of the XV century. As the sources show, Fatih Sultan Mehmet founded the Palace Embroidery House which laid the groundwork for the emergence of the most perfect works of Ottoman book art. The decorative arts that developed in this period experienced its heyday in the Ottoman Empire during the reign of Beyazıt II. Many artisans and illuminators were trained in the Ottoman palace. However, there are not enough sources about the names and lives of these illuminators. In the research conducted with the qualitative research method, it was determined

that there was no other in-depth study on the subject. In this context, the subject of the research; The chronological examination of Turkish illuminators between the XV-XX centuries has formed. The lack of sufficient resources to access information about the important names of the Ottoman ornaments constituted the limitation of the research. In accordance with the stated limitations, the purpose of the research is; to list the illuminators chronologically from the XV century to the XX century. In the carried out research, the illuminators between the XV-XX centuries were researched and a total of 17 male and 1 female illuminators were examined chronologically within the scope of this research.

Keywords: Illuminator, Ottoman Gilding Art, Illumination, Ornament.

GİRİŞ

Tarihin her adımında çeşitli sanat dalları ile meşgul olan Türkler, devlet yönetimi bakımından gösterdikleri başarıya paralel olarak, süsleme ve bezeme sanatlarında da zengin örnekler sunmuşlardır. Tezhip, el yazması (yazma) eserlerdeki güzel yazı (hüsnü hat) niteliğindeki yazıların etrafına işlenen, çeşitli desen ve motif süslemelerini kapsar. Kısacası Tezhip, kökeni Uygurlara kadar dayanan altınla yapılan tezyinat anlamına gelmektedir ve tezyini sanatlarımızın en önemlilerindendir.

Orta Asya çalışması günümüzde de sürdürülmekte olup özellikle Uygur Türklerine ait uygarlık izlerine yenileri eklenmektedir. (Aslan Elkıran, 2012:27)

Tezhip sanatında zamanla, Timur, Türkmen, Selçuklu ve Beylikler, Memlük, Osmanlı gibi birçok kültürün zenginlikleriyle birleşmiş; ortaya farklı üsluplar çıkmıştır. Tezhip sanatıyla tezyin edilen yazma eserlere müzehhep denirken; bu sanatla uğraşan kişilere erkek ise müzehhip, kadın ise müzehhibe adı verilmiştir.

Tezhip sanatının üslup kazanmış örnekleri XV. yüzyıl Osmanlı tezhipli yazma eserlerinde görülmektedir. Kaynakların gösterdiği üzere Fatih Sultan Mehmet, kurduğu Saray Nakışhanesi'nde, Osmanlı kitap sanatının en mükemmel eserlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. (<http://www.yazmanadir.yek.gov.tr>) Denilebilir ki Fatih, hem ilme hem de sanata çok büyük önem veren bir padişah'tır. Sarayda nakkaşhane geleneğini başlatmış olup esir düşen sanatçıların sanatını icra etme olanağını sağlamıştır. (Aslan Elkıran,2021:305) Bu dönemde gelişen süsleme sanatları II. Beyazıt zamanında Osmanlı İmparatorluğundaki en parlak dönemini yaşamıştır.

Osmanlı sarayında çok sayıda sanatkâr ve müzehhip yetişmiştir. Ancak bu müzehhiplerin isimleri ve hayatları hakkında yeteri kadar kaynak bulunmamaktadır. III. Murat zamanında Ali Mustafa Efendi'nin kaleme aldığı ve kitap sanatları hakkında günümüzde de başvuru kaynak olma özelliğini koruyan Menâkıb-ı Hünerverân isimli kitapta, belli başlı sanatkârlara yer verilmiştir. (<https://islamansiklopedisi.org.tr>)

Tezhip, Türk-İslam süsleme sanatları arasında ciddi bir öneme ve değere sahiptir. Bu sanat dalı, zanaatkârların becerilerini göstermeleri için bir fırsat yaratırken, aynı zamanda yaratıcıya duyulan sevgi ve saygının Kur'an-ı Kerim üzerinde şekil bulmuş halidir. Tezhip sanatının uygulayıcısına müzehhip adı verilmektedir. Selçuklular döneminde üslup ve şekil itibarıyla belli bir biçime giren tezyinat, Osmanlı'da kendisine has ve ihtişamlı hale gelmiştir. Müzehhiplerin esas görevleri, el yazması Mushaflardaki levhaları, serlevhaları, tuğraları ve hüsn-i hat murakka'larını boya ve ezme altınla işlemektir. Bu sanat ustalık ve yetkinlik gerektirir. Tezhip sanatını icra eden en ünlü sanatkârlar, XV-XVII. yüzyıllar arasında yetişmiştir. Bu süreçte Fatih, II. Bayezid ve Kanuni gibi sanatkâr tarafları olan ve sanatkârlara değer veren padişahların etkisi oldukça büyüktür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilim ve kültür hayatı açısından XV. yüzyılda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminde sanatçıların desteklenmesi ve sanatsal açıdan gösterilen ilerleme, II. Bayezid tarafından da sürdürülmüştür. Osmanlı döneminde ilk tezhip örnekleri bu dönemde verilmekle birlikte müzehhiplik yüzyılın ilk yarısında tam anlamıyla görülmeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu Saray Nakkaşhanesi, II. Bayezid zamanında büyük bir teşkilatlanma olarak ileri düzeye çıkmıştır.

XV-XVII. yüzyıllar arasında sarayda yetişip, maaş alan sanatçıların sayısı, toplamda 526'dır. (<https://tezhipnedir.com.tr>)

Müzehhiplik sabır işi olup, usta çırak ilişkisine dayalı olarak yüzyıllar boyu varlığını sürdürmüştür. Tezhip sanatı ile birlikte Osmanlı döneminin başından günümüze kadar çok sayıda müzehhip yetişmiştir. Ama maalesef bu zanaatçıların çoğunun ismi günümüze kadar aktarılamamıştır. Bu durumun başlıca etkeni ise müzehhiplerin, asıl eser sahibi olan Rabbil Alemin'e karşı duydukları edep nedeniyle tezyin ettikleri eserler altına imzalarını atmamalarıdır. Müzehhiplerin imza kullanma âdeti XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu yüzyıldan önceki yazma eserlerin tezyinlerinin kimler tarafından yapıldığının tespit edilmesi son derece güçtür.

Bu sanatı icrâ eden sanatçıları, sayılamayacak kadar çoktur. Ancak her dönemde belli üsluplar ön plana çıkarak, dönemin tezyinat anlayışına yön vermiştir. Her dönemde, dönemin önce gelen müzehhipleri, hattatları ile tezhip sanatı da şekillenmiş; çeşitli üsluplar ortaya çıkmıştır. İlk dönem müzehhiplerinin de etkisi ile giderek, yaygın hale gelen tezhip sanatı, Fatih Sultan Mehmet'in sarayda kurduğu Saray Nakışhanesi sayesinde büyük bir gelişim göstermiştir. Fatih Sultan Mehmet hem ilme hem de sanata çok büyük önem veren bir padişah'tır. Sarayda nakkaşhane geleneğini başlatmış olup esir düşen sanatçıların sanatını icra etme olanağını sağlamıştır.

Bu sanat dalının usta-çırak ilişkisine dayalı olarak gelişmesinden dolayı, kurulan nakışhane, teşkilatlanmanın ilk adımı açısından önem taşır. "Osmanlı tezhip sanatının, Fatih'ten sonraki ikinci önemli dönemi 16. yüzyıldır. Ekol olan farklı üslupların ortaya çıktığı bu dönem, klasik tezhip sanatımızın temellerini oluşturur" (Özsoy, 2013:26).

II. Bâyezîd devrinde, kendisi de bir sanatçı olan padişah sayesinde saraya bağlı zanaatçıların sayısı artış gösterir. Saray Nakışhanesi'nde gerçekleşen söz konusu teşkilatlanma bu dönemde gerçekleşmiştir. Kanuni döneminde saray himayesindeki sanatçıları, eşsiz güzellikteki tezyinatlarla klasik üslubun doğuşunu sağlarlar. "XVII. yüzyılın ilk yarısında sanatta bir önceki dönemin etkisi sürmekle birlikte, bu yüzyılın ikinci yarısında bir duraklama göze çarpmaktadır" (Mesera,1987:13).

XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başı itibarıyla, Batılı ülkeler ile ilişkilerimizin sanatımızı da etkilediği görülmektedir. Bu dönemlerde rokoko ve barok tarzı levhalar ve kitap süslemelerinin en güzel örnekleri verilmiştir. Türk Rokokosu şeklinde adlandırılan bu akım dönemin önemli sanatçıları yazma eserlere nakşedilmiş ve Osmanlı tezhip sanatında yüzyıl etkili olmuştur. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise klasik sanatlar devam ederken, batı sanatları eserlere uyarlanmaya çalışılmıştır.

1. XV. Yüzyılın Ünlü Müzehhipleri

1.1 Ahmet bin Hacı Mahmut

Osmanlı dönemini etkileyen ilk müzehhiplerden birisi Ahmet bin Hacı Mahmut'tur. Tarihi kaynaklarda, hakkında bilgi bulunmayan Aksarâyî lakaplı müzehhibin şahsiyetine dair bilgilere

istinsah ettiği eserler üzerinden erişilmektedir. Aksarâyî'nin istinsah ettiği Ahmedî Divanı, dönemin şiir, tezhip ve hat sanatlarının gördüğü değer mahsulüdür.

Müzehhip Aksarâyî, sanatını başarıyla icra eder; Fatih dönemi tezhip sanatının en mükemmel örneklerini sunar. Tezyinatında, mavi renk ve altının hâkim olduğu rûmî motifler dikkat çeker. Müzehhibin, Ahmedî'nin diğer eserlerini de istinsah ettiği düşünülmektedir. Ancak kesin bir bilgi yoktur.

1.2. Nişaburlu Molla Sîmî

Menâkıb-1 Hünerverân (Cunbur, 2013) isimli eserde çok sayıda müzehhipten bahsedilmektedir. Genel itibarıyla bu sanatkârların hayatları ile ilgili kapsamlı bilgi sahibi olmasak da üslupları ve tezyinleri hakkında çeşitli bilgilere ulaşabilmek açısından Menâkıb-1 Hünerverân önemli bir eserdir. Eserde bahsedilen müzehhiplerden birisi de Nişaburlu Molla Sîmî'dir. Söz konusu yapıtta, müzehhip hakkında, altı kalemde (şes kalemde), yaprakların boyanmasında, zerefşân, tezhip, vassâllıkta usta olduğu gibi bilgiler verilmiştir.

1.3. Buharalı Mîr Adûd

Menâkıb-1 Hünerverân adlı eserde adı geçen bir diğer müzehhip, Buharalı Mîr Adûd'tur. En ünlü müzehhipler arasında öne çıkan Buharalı Mîr Adûd, Enîsî'nin öğrencilerinden birisidir.

1.4. Şirazlı Molla Yârî

Ali Mustafa Efendi'nin Menâkıb-1 Hünerverân adlı eseri bize, köklü bir kaynak vazifesi görür. Eserde adı geçen en ünlü müzehhipler arasında Şirazlı Molla Yârî'nin adı da geçmektedir. Kendisi, Buharalı Mîr Adûd gibi Enîsî'nin öğrencisidir.

1.5. Şahabeddin Kutsi

Bu dönemde çok fazla görülmesi de Şahabeddin Kutsi isimli müzehhibin tezhip kenarlarına ismini yazdığını görürüz. Özellikle Fatih döneminde saray etrafında toplanan sanatkârlar, tezhip sanatının gelişmesinde önemli bir rol oynarlar.

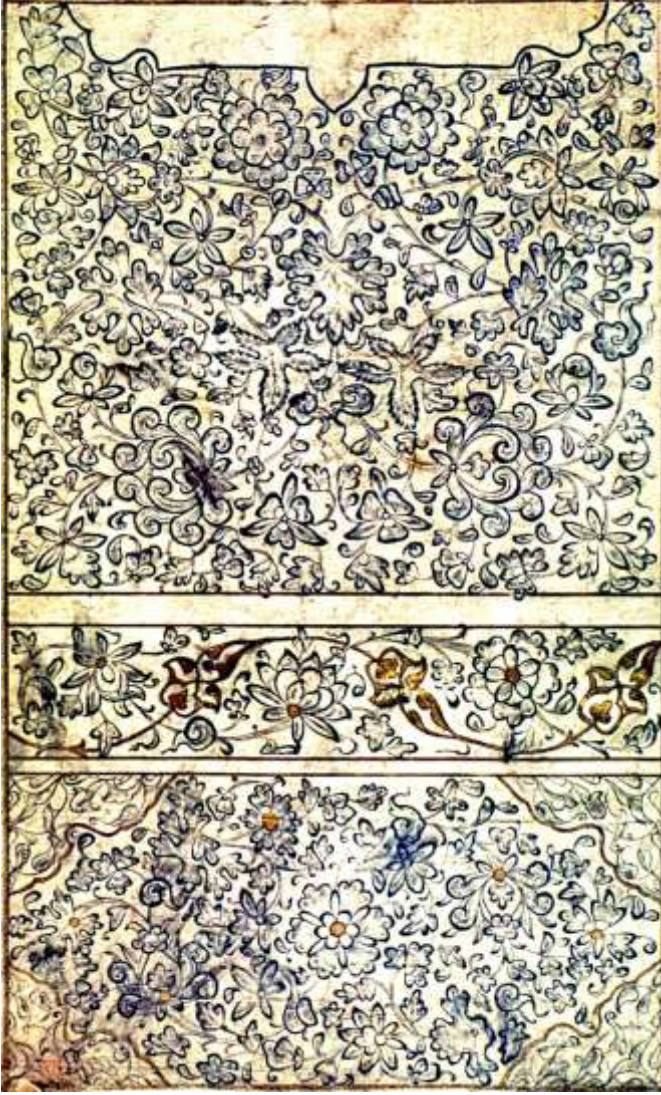
1.6. Baba Nakkâş

Fatih Sultan Mehmet, sanata düşkünlüğü ile bilinen bir padişah'tır. Bu dönemde kurduğu nakışhâne, el sanatlarının gelişmesinde olağanüstü rol oynamıştır. Fatih, kurduğu nakışhânenin başına Baba Nakkâş'ı getirmiştir. Döneminin ve kendinden sonra gelen öğrencilerinin sanat anlayışlarını derinden etkileyen ve Baba Nakkâş üslubunun ortaya çıkmasını sağlayan, müzehhip Baba Nakkâş, bu yüzyılın en değerleri sanatkarlarından birisidir.

Kendisi ile ilgili günümüze gelen tek belge niteliği olan bir vakıf kayıdır (Küpeli, 2009:481).

Evliya Çelebi'den edinilen kaynaklara göre Baba Nakkâş, Özbek asıllı olup, asil bir soydan gelmektedir. Döneminin sanat anlayışından karakteristik bir iz bırakması ve padişahın yakın adamlarından biri olması dolayısıyla ismi yüzyıllar boyu aktarılmıştır. Sanatkarın rûmî ve hatâyî üslupla oluşturduğu yapıtlar, "Baba Nakkâş üslubu" olarak adlandırılmış, Fatih devri bezeme üslubu onun adı ile özelleştirilmiştir. (<https://www.gzt.com>).

Baba nakkâş üslubu, Fatih dönemi denince akla ilk gelen üsluptur. Süheyl Ünver, çalışmaları neticesinde üslubun adını koyan ilk isim olmuştur. Baba nakkâş, mekik formunu sıklıkla kullanmış ve çivit mavisi rengini tercih etmiştir.

Fotoğraf No 1: Baba Nakkâşa ait olan tezhip ekolüne bir örnek. Kaynak: (<http://islam-portal.com>)

2. XVI. Yüzyılın Ünlü Müzehhipleri

2.1. Şeyh Mustafa

II. Bayezid'in hüküm sürdüğü XVI. yüzyıl başında Saray Nakışhanesi'nin başına Baba Nakkâş'ın torunu olan Şeyh Mustafa getirilmiştir. Bu yüzyılda görülen sanatkârlar ve padişahın izlediği yol dolayısıyla Saray Nakışhanesi'nde tam bir teşkilatlanma görülmektedir.

2.2. Nakkaş Şahkulu

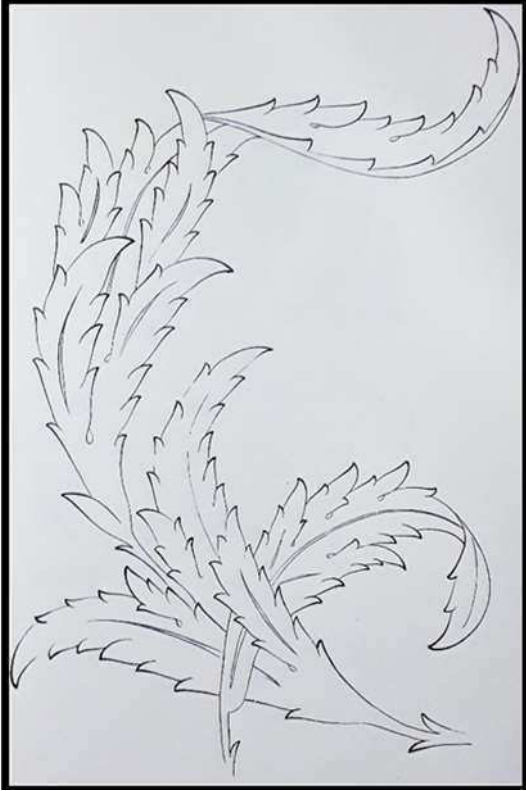
Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde İstanbul bir sanat merkezi haline gelmiştir. İran'dan gelen sanatçıların yanı sıra Türk sanatçılarda azımsanmayacak şekilde örgütlenmiş durumdadırlar. Dönemin en dikkat çeken isimlerinin başında Nakkâş Şâhkulu gelir.

Ali Mustafa Efendi, Menâkıb-ı Hünerverân adlı eserinde, Nakkâş Şahkulu'nun özel bir atölyesinin olduğundan bahsetmektedir. Çok sayıda kaynakta Kanuni'nin Şahkulu'na birçok ihsanda bulunduğu, nakışhanesine giderek, onu sık sık ziyaret ettiğinden bahsedilmektedir.

Şahkulu, yeni bir bezeme üslubu şeklinde gelişme gösteren saz yolunun ilk temsilcisidir. Saz kelimesi “üslûp ve tarz” anlamındaki yol kelimesiyle birleşerek Osmanlı süsleme terminolojisinde zemini boyanmamış kâğıtlar üzerine siyah mürekkep ve fırça ile yapılan resmi ifade etmiştir (<https://islamansiklopedisi.org.tr>).

“Saz yazmak” da denilen üslup varlığını XVIII. yüzyıla kadar sürdürmüş olup, en güzel örnekleri, Kanuni devrinde verilmiştir.

Fotoğraf No 2: Topkapı Sarayı Sünnet Odasında bulunan Sazyolu Üslubuna Örnek Yaprak Motifi. Kaynak: (Biol-Derman,1995,39)

2.3. Kara Mehmed Çelebi

Kanuni döneminin en ünlü müzehhibi Kara Memi lakabıyla bilinen Kara Mehmet Çelebi'dir. II. Selim döneminde de hayatta olduğu bilinen ünlü sanatkâr, Mehmed-i Kara adıyla da anılmaktadır. Şahkulu'nun öğrencisi olan Kara Memi, Kanuni döneminde Saray Nakışhanesi'nin baş müzehhibidir.

Toplamda 29 kişiden oluşan talebe ve arkadaşları ile Topkapı Sarayında eşsiz şaheserler ortaya koymuştur; bu kişiler arasında kendi oğlu da vardır (<https://www.zdergisi>).

Fotoğraf No 3: Kara Memi üslubuna örnek olarak; yarı üsluplaştırılmış motiflere örnek, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tezhipli Yazmalar 5476 da kayıtlı Dîvânı Muhibbi isimli yazmanın imza sayfasındaki yaprakların çeşitli kullanımı verilmiştir. Kaynak: (Özcan, 2009: 492)

Kara Memi'nin gül ve gül yapraklarını sevdiği düşünülürse Gül yaprağının dişleri günümüzde çizilen şekillerdeki gibi keskin değil, gülün maneviyatıyla bütünleşik şekilde nazikçe çizilmiş şekildedir (Aslan Elkıran, 2021) .

2.4. Diğer Müzehhipler

Haklarında yeterli bilgi sahibi olmaksada bu dönemde, Mîr Nakkâş İsfahânî, Üstâd Veli Can, Üstâd-ı Rûm olarak nam salmış Müzehhip Şaban, Müzehhip Hüseyin, Selânikli Abdullah bin Mehmed, Mehmed bin İlyas gibi sanatkârlardan bahsedebiliriz.

3. XVII. Yüzyılın Ünlü Müzehhipleri

3.1. Sürahi Mustafa

XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle tezhip sanatı hızını kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde Sürahi Mustafa isimindeki müzehhibin, dönemin hattatlarından Derviş Ali'nin yazılarını tezhiplendiğini biliyoruz.

3.2. Baruthaneli Abdullah

Baruthaneli Abdullah, Sürahi Mustafa'nın öğrencisi olan Beyazî Mustafa'nın oğlu ve öğrencisidir. Edinilen kaynaklara göre Çinicizâde Abdurrahman Efendi'nin eserlerinin çoğunu tezhip etmiştir.

3.3. Derviş Mehmet

Bu dönemin saray nakkaşlarından olduğu bilinen bir diğer isim, Derviş Mehmet'tir. Klasik anlayışla eserler veren müzehhipler arasında yer alır.

4. XVIII. Yüzyılın Ünlü Müzehhipleri

4.1. Ali Üsküdârî

XVIII. yüzyıl, Osmanlı'nın birçok alanda Batı ülkelerine kapılarını açtığı ve onlardan etkilendiği bir yüzyıldır. Dönemin en kudretli sanatkarlarının başında Ali Üsküdârî gelir. Yusuf Mısıri'nin öğrencisi olan Ali Üsküdârî'nin dönemin meşhur hattatlarından Yedikuleli Seyyid Abdullah'ın eserlerinin büyük kısmını tezhiplediği bilinmektedir. Üslup olarak Nakkâş Şahkulu'nun Osmanlı tezhip sanatına kazandırdığı motifleri devam ettirdiğini ve titizlikle işlediğini görürüz. Bunun yanı sıra, Batı tesirleri ile klasik üslubu birleştirerek, tezhip sanatı açısından bir dönüm noktası oluşturmuştur. Günümüzde eserleri, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Tokapı Sarayı Müzesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi gibi yurt içinde ve yurt dışındaki çeşitli koleksiyonlarda koruma altındadır (Didinal, 1996) .

Fotoğraf No 4: Ali Üsküdariye ait tezhip eserler. Kaynak: (Duran,2012), (Aslan Elkıran,2021)

4.2. Diğer Müzehhipler

Bu dönemde Yusuf Mısıri, Bursalı Hezarfen, Haydarpaşalı İbrahim Çelebi, Ali Üsküdarî'nin öğrencisi olduğu bilinen Nakkâş Hüseyin gibi sanatkârlardan bahsedilebilir. Söz konusu müzehhipler, klasik tezhip sanatı üslubu ile Batılı tesirlere eserlerinde yer verseler de, kendilerinden önce gelen müzehhipler kadar büyük başarılar gösterememişlerdir.

5. XIX. Yüzyılın Ünlü Müzehhipleri

Dönemin ünlü müzehhipleri arasında saray baş müzehhibi ve mücellidi, Ali Râgıp Efendi yer almaktadır. Haricinde Saray Baş Mücellidi Ahmet, Müzehhip Raşit, Müzehhip Mehmet Salih dönem sanatçılarıdır. Seyyid Mehmet'in öğrencisi Hezargradizâde Seyyid Ahmet Ataulih, devrin ünlü müzehhibi Hüseyin Hüsnü'nün hocasıdır.

Osman Yümnî, dönemin önemli hattat ve müzehhiplerindendir. Çalışmalarını Beyazıt'taki Hakkâklar Çarşısı'nda sürdürmüştür. Eserlerini Rokoko tarzı tezhipler ile işlemiştir. Son dönemlerde Beyazıt'ta çalışan müzehhipler arasında Sarı Hâfız, Müzehhip Saffet, Şeyh Ârif Hüsnü Efendi, Şevket Efendi gibi sanatkârların ismi sayılabilir. Sultan Abdülmecit ve Abdulazîz dönemi usta müzehhiplerinden birisi Hacı Hasan Salih'tir. II. Abdülhamit tezhip üstadları; Lâleli Şâkir'in öğrencisi Nurettin Efendi, Bahaeddin Efendi, Hakkı Bey, Hüsnü Efendi sayılabilir.

6. XX. Yüzyılın Ünlü Müzehhipleri

XX. yüzyıla gelindiğinde tezhip sanatı unutulmaya yüz tutmuş; artık ne sarayda ne de Beyazıt'taki dükkânlarda icra edilir olmuştur. Yüzyıl ortalarında uzun süredir hâkim olan Rokoko bezemelerinin aksine klasik anlayışa geri dönmüştür. Bu dönemde tezhip sanatına hayat veren ve unutulmasına engel olan sanatkârların başında Süheyl Ünver, Rikkat Kunt, Muhsin Demironat gibi isimler gelmektedir.

Bu dönemde Türk Tezhib Sanatının bir dönüşü söz konusudur. Klâsik Türk Sanatlarımızı kaybetmemek üzere bunun eğitimini devam ettirecek okula ihtiyaç duyuldu ve 1924 senesinde Medreset'ül – Hattâtin adı ile bir okul kuruldu. Bu okulun yeri olarak İran konsolosluğunun arkasındaki dar yokuşun başında bulunan Sübyan Mektebi seçilmiştir (<https://docplayer.biz.tr>).

6.1. Bahaaddin Tokatlıoğlu

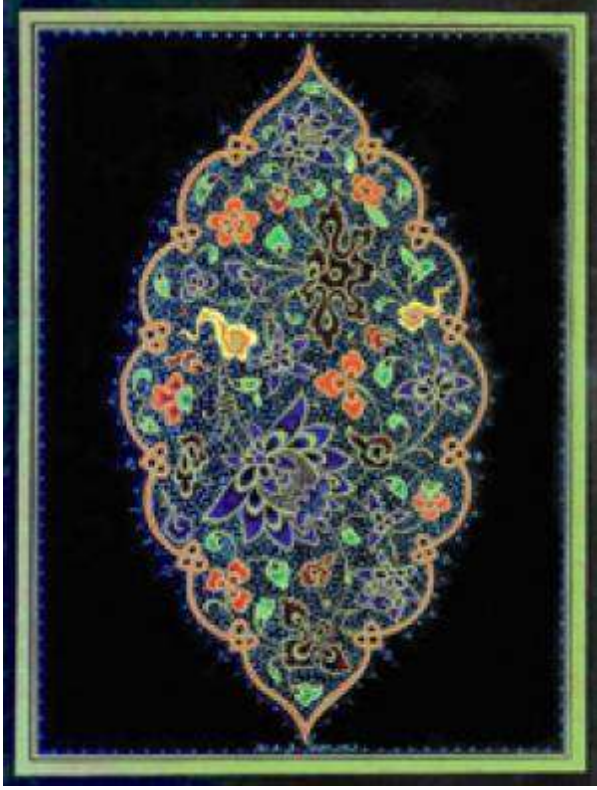
Müzehhip bir ailede yetişen, Tokatlıoğlu, XX. yüzyıl Osmanlı tezniyatına hâkim üsluba uymuştur. “Babası Laleli Müzehhip Şâkir Efendi'nin öğrencisi mücellid ve müzehhip Osman Nureddin Efendi'nin dükkânında yetişti” (Gelturan,2013:21).

6.2. Ahmet Süheyl Ünver

Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver bu yüzyılda Tezniyatın devam ettirilmesi ve unutturulmaması için en kapsamlı çalışmaları veren kişiler arasında gelmektedir. İlk olarak Yeniköylü Nuri Efendi'den tezhip eğitimi almaya başlayan Ünver, sonrasında Bahaeddin (Tokatlı) Efendi'den ve Tahirzâde Behzat'tan tezhip öğrenmiştir. “1939-1945 yılları arasında İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi, Türk Tezyini Sanatlar Şubesi'nde minyatür hocalığı yapmıştır” (Gelturan, 2013:21). Türk süsleme sanatları alanında verdiği eğitimleri İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyini Sanatlar Şubesi'nde, Topkapı Sarayı Nakkaşhanesi'nde ve Tıp Tarihi Enstitüsü'nde sürdürür (<https://dergipark.org.tr>). Hayatının sonuna kadar Türk süsleme dersleri vermeye ve tezhip sanatını icra etmeye devam etmiştir.

Tıp doktoru olan ve tıp fakültelerinde sanat kürsülerini oluşturan Süheyl Ünver'in günümüz tezhibine etkisi çok büyüktür. Hocaların hocası lakabıyla bilinen Süheyl Ünver'e bu lakabın verilmesinin nedeni günümüz sanatçılarının hocalarını yetiştiren hocanın Süheyl Ünver olması nedeniyledir.

Fotoğraf No 5: Süheyl Ünver' e ait tezhipli eser (<https://www.ktsv.com.tr>) .

6.3. Fatma Rikkat Kunt

Türk Tezyini Sanatlar Şubesi Güzel Sanatlar Akademisine bağlandığında, burada tanıştığı hat ve tezhip hocası Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezerin sanatından etkilenecek tezhip derslerine katılmıştır. Hayatı boyunca pek çok tezhip sanatı örneği veren Kunt, emeklilik sonrasında sanatını icra etmeye ve tezhip eğitimi vermeye devam etmiştir. Kunt, kendisinden sonra gelen kadın tezhip sanatçılarına (müzehhibe) örnek olması bakımından ayrıcalıklı görülmektedir.

Ömrünün elli yılını, tezhip sanatını öğrenmek ve öğretmek için adanmış olan Rikkat Kunt hanımefendi, gelenekli sanatlarımızın itibar ve alâka görmediği yıllarda tezhip san'atına gönül veren ve emek veren bir müzehhibedir (<https://guzelsanatlar.halic.edu.tr>). Devamlı olarak karşılaştığı güçlükler onu asla yolundan döndürememiş ve üstün gayretleriyle tezhip san'atına yön veren önemli sanatçılar arasında yer almıştır. Topkapı Sarayı Sanat Atölyesinde birçok öğrenci yetiştiren sanatçı günümüz tezhip sanatına yön vermiş olan çok önemli bir müzehhibedir.

Fotoğraf No 6: Rikkat Kunt Hanımefendi'nin klasik tezhîp usulündeki eserine bir örnek.
(<https://www.kuveytturkoznel.com.tr>)

SONUÇ

Tezhîp, Türk kültür ve sanat tarihine XV. yüzyıl itibariyle girmiştir. Bu süreçte padişahların izledikleri sanatsever ve korur anlayış, saray çevresinde tezhîp, hat, minyatür gibi dikkat ve sabır gerektiren sanatların gelişmesinin ve sanatkârların bu alanlarda ustalaşmasının ana unsurudur. Fatih Sultan Mehmet'in Saray Nakışhânesi'ni kurması, bu alandaki sanatçıların teşkilatlanmasını kolaylaştırmıştır.

Fatih, II. Bayezid, Kanuni gibi sanatçılara değer verip, kendileri de sanatkâr olan padişahlar sayesinde Osmanlı sarayında yüzyıllar boyu yüzlerce müzehhip, hattat, nakkaş bulunmuş; tezhîp sanatı farklı müzehhiplerin üslupları ile şekillenmiştir. Buna en iyi örnek Fatih dönemi müzehhiplerinden Baba Nakkâş'ın üslubunun, XV. yüzyıl tezhîp sanatını şekillendirmesi ve bu isimle anılmasıdır. Tarih boyunca Kara Memi, Ali Üsküdâri gibi çok sayıda başarılı üstat bu sanat dalında ölümsüz şaheserler oluşturmuşlardır.

Yapılan araştırmada, gerek sanatkârlar hakkında kapsamlı bilginin bulunmaması gerekse çalışmanın kapsamı dolayısıyla belli başlı müzehhiplere yer verilmiş ve bu müzehhiplerin hayatları ve üsluplarına değinilmiştir. Araştırmada 15 müzehhip ile 1 müzehhibeye yer verilmiştir. Bir sonraki döneme ışık tutan müzehhiplere yer verilmiş ve bu müzehhibelerin sarayda çalışmış olmaları özelliklerine dikkat edilmiştir. Çalışmada 6 adet görsel kullanılmıştır. Bu görsellerin döneminin usulünü yansıtmalarının yanısıra motif, renk olarak uyumu da önemsenmiştir. Araştırmanın kronolojik olarak sınırlandırılması gereği olarak motif, renk,

kompozisyon açısından çok nadide diğer eserlere yer verilememiştir. Tezhip sanatı dönem dönem değişen çeşitli usullerle günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde tezhip sanatı; Üniversitelerde ders olarak verilmektedir. Ayrıca, Kültür Bakanlığı kurslarında ve Belediyelerde, Halk Eğitim Merkezlerinde devam ettirilmekle birlikte, Osmanlı dönemiyle kıyaslandığında ilginin azaldığı ve dini metinler bünyesinde çalışmalar yürütüldüğü söylenebilir. Sanatkarların geçmişte Mushaf'ların bezenmesiyle sanatını icra etmesi durumunun günümüzde tablolarla daha belirgin olarak devam ettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aslan Elkıran, G. (2012) "Ankara Vakıf Eserleri Müzesi'nde Bulunan Tezhipli Eserlerin Süsleme Özellikleri" T.C Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü El Sanatları Eğitimi Anabilim Dalı Geleneksel Türk El Sanatları Bilim Dalı, Doktora / Sanatta Yeterlik Tezi, Syf.27.
- Aslan Elkıran, G. (2021) "DİB Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan 000598 Envanter Numaralı Kur'an-ı Kerim'in Tezhip Sanatı Açısından Değerlendirilmesi" Uluslararası Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi, (Art Index (Art Research Database, EBSCO)), 9(57), 304-312.
- Aslan Elkıran, G. (2021) "Tezhip Sanatında Natüralist Motifler Kapsamında Yaprak Motifinin İncelenmesi" Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi.
- Bırol, İ, - Derman, Ç. (2005) "Türk Tezyin'i Sanatlarında Motifler". İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Cunbur, M. (2013). "Gelbolulu Mustafa Ali, Menakıb-ı Hünerveran Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları" Büyüyenay Yayınevi.
- Didinal, T. (1996). 18.Yüzyılda Müzehhip ve Ressam Ali Üsküdarı, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Duran, G. (2012). "Ali Üsküdarî Tezhip ve Rugani Üstadı, Çiçek Ressamı", Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı yayını, İstanbul.
- Gelturan, M. (2013). "Dünden Bugüne Nakkaşhâne ve Kúpeli Atölyesi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, syf. 1-31
- Kúpeli, G. (2009). "Saray Nakkaşhanesi ve XV. Yüzyılda Osmanlı Tezhip Sanatını Şekillendiren Üsluplar", Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası, syf.11, ss.475-494
- Kúpeli, G. (2009). "Tezhip Sanatında Yenilik Arayışları: II. Bâyezid Dönemi", Hat ve Tezhip Sanatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Mesara, G. (1987). "Türk Tezhip ve Minyâtür Sanatı", İşaret Yayınları, İstanbul, syf. 13
- Mesara, G. (2007). "Türk Süsleme Sanatçıları Müzehhipler /1", Sandoz Bülteni, 9753501910.ISBN
- Özcan, Ali Rıza. Hat ve Tezhip Sanatı. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 3240 Sanat Eserleri Dizisi 479, Ankara:2009.
- Özsoy, H. N. (2013). "Tezhip Sanatında Kullanılan Bitkisel Motiflerin Kökenleri", Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 26

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/511727>

- <https://docplayer.biz.tr/5244039-Tezhib-sanatinda-saz-yolu-16-yuzyil.html>
- <https://guzelsanatlar.halic.edu.tr/documents/rektorluk/f-cicek-derman-cv.pdf>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/aksarayi-ahmed>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/menakib-i-hunerveran>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/tezhip>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/baba-nakkas>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahkulu>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/kara-memi>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-efendi-cinicizade>
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-uskudari>
- <http://islam-portal.com/ansiklopedi/dia/pdf/c04/c040319.pdf>
- http://ismek.ibb.gov.tr/ismek-el-sanatlari-kurslari/webedition/File/album3/album_3_1.pdf
14.03.2021 tarihinde alınmıştır.
- <https://tezhipnedir.wordpress.com/tezhip-2/muzehhipler/>
- <https://www.gzt.com/amphtml/arkitekt/16yuzilda-bir-kopru-fatih-donemi-tezhip-sanati-3593528>
- <https://www.ktsv.com.tr/67-hocalarin-hocasi-suheyl-unver>
- <https://www.kuveytturkoznel.com.tr/hizmetlerimiz/kultur-sanat-hizmetleri/ustalar-sanatkarlar/faruk-taskale-ile-hocasi-rikkat-kunt-uzerine.3168.aspx>
- http://www.yazmanadir.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=155

MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİ KONSEPSİYASI - BƏDİİ PROBLEMLƏRİN DƏYİŞƏN RİTMİ

Samirə MƏMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Elmi-tədqiqat laboratoriyasının elmi işçisi

“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə”,

Ph.D. filologiya üzrə

Azərbaycan yeni nəsr

Müasir Azərbaycan nəsrini fərqli və orijinal inkişaf yolu keçmişdir. Ötən əsrin əvvəllərindən bu günə qədər Azərbaycan nəsrini çox dəyişmiş, müxtəlif bədii-estetik prosesləri adlanmışdır. Aydın ki, ötən əsrin 80-ci illərində ölkəmiz Sovet İttifaqının tərkib hissəsi idi və nəsrin daxili müqaviməti, yəni milli ruh müxtəlif bədii vasitələrlə ölkə gerçəkliyini ifadə etməyə çalışırdı. Həmin 80-ci illərdə Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı işıq üzü gördü. Bu romanda bir sıra ümumiləşdirici obrazlar və detallar var. Ümumiyyətlə, 80-ci illərdə müstəqilliyimizin sonradan baş verəcək simptomatik araşdırmaları var idi. Məmməd Orucun “Köç” romanı da onlardan biridir.

Sonrakı illərdə, xüsusən XXI əsrin birinci onilliyində gənc ədəbi nəsil bu dəyişən problemi düzgün dərk edərək müasir nəsr dilində yeni əsərlər yaratdı.

Ötən əsrin 80-ci illərində və XXI əsrin birinci onilliyində yetişən yazıçılar janr və üslub rəngarəngliyinə görə çox fərqlidirlər. Lakin bu ədəbi nəsillər millətə vurulan zərbələri, yaşadıqları faciələri öz əsərlərində əks etdirə bildilər.

İllər keçdikcə nəsrin kompozisiya, janr və üslubunda baş verən dəyişikliklər miniatur biçimli əsərlərin yaranmasına səbəb oldu. Buna görə də nəsr və texnoloji modellərin strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Postmodern texnologiya bədii fikirlərin daha müasir şəkildə ifadəsini sürətləndirdi.

GİRİŞ - MÜASİR NƏSRİN DƏYİŞƏN RİTMİ

Müasir Azərbaycan nəsrini bədii-estetik problem və konsepsiyaların dəyişən ritmi müstəvisində nəzərdən keçirmək filoloji maraq doğurur. Modern nəsrin indiki estetik görünüşü, malik olduğu konseptual prinsip və dəyərlər illər və əsrlər boyu işlənib hazırlanmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı keçmişdən bu günə ən müxtəlif dillərdə yaranmışdır, indiki formasını alana qədər keçməkeşli və çox problematik inkişaf yolu keçmişdir, bu səbəbdən onu layiq olduğu şəkildə araşdırmaq müəyyən çətinliklər yaradır. Bu çətinliyi dəf etmək üçün, deyək ki, Azərbaycan nəsrinin inkişafını ritm problemi müstəvisində araşdırmaq faydalı olardı. Tədqiqatçılar, məsələn, Azərbaycan romanının təkamül və təşəkkül probleminə bəhs edərkən Hacı Zeynalabdin Mərağayinin “İbrahimbəy səyahətnaməsi” romanını nümunə gətirirdilər. Roman farsca yazılıb və daha sonra dilimizə çevrilib. Romanın müəllifi azərbaycanlıdır. Bu romanı məsələn, davranış poetikası baxımından incələməli olsaq, keçmiş həyatın gerçək mənzərəsini əldə edirik. Romandakı insan tipləri, bədii süjet və kompozisiya – başdan-başa Azərbaycan gerçəkliyi ilə bağlıdır. Bu günün nəsrində adı çəkilən romanın hər hansı izi varmı? Şübhəsiz ki, var. Ancaq bu iz müasir mətnlərə o dərəcədə hopub ki, onu müasir nəsrin hər hansı nöqtəsində təsbit etmək mümkün deyildir. Romanda kompozisiyasının açarı rolunu oynayan bədii ritm personajların davranış sistemini mükəmməl şəkildə açır. İsmayıl bəy

Qutqaşınlının “Rəşid bəy və Səadət xanım” romanı da başqa dildə yazılıb. Yuxarıda adı çəkilən romanla bağlı dediklərimizi bu hekayə haqqında da deyə bilərik. Nəhayət, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” romanı. Məhz bu əsəri (təkcə ana dilində yazıldığına görə deyil-S.M.) modern Azərbaycan nəsrinin təyinedici faktoru hesab etmək mümkündür. Əvvəla, ona görə ki, əsər milli nəsrin sonrakı inkişafına yönəlik bir modeldir. Dilimizdə hansı səpki və üslubda nəsr əsəri yazılırsa bu roman sanki ilkin formasını dəyişib yenə də gələcək üçün bir model rolunu oynayır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulması ilə milli ədəbiyyatda paradıqma kəskin şəkildə dəyişdi. Sanki bir an içində baş verən hadisələr xüsusən nəsr üçün bitib-tükənməyən unikal süjetlər verirdi. Ancaq bu süjetlər Azərbaycanda milli dövlətin devrilməsi ilə qırıldı. Ədəbi prosesdə belə bir qanunauyğunluq var ki, millətin həyatı, dünya, gerçəklik və tale ilə bağlı ən unudulmaz süjetlər hər zaman tamamlanmaq üçün fürsət gəzir. Həmin süjetlərdə hifz olunan mətləblər çözülməmiş ədəbi prosesin daxilində onu narahat edən ağrılar səngimir. Məhz buna görə də sovet erası bitəndən sonra qələmə alınmış nəsr əsərlərində, xüsusən millətin və ümumən insan taleyi ilə bağlı nəsr əsərlərində ritm orijinallığı ilə seçilir. Burada bəlkə “orijinal” sözü də yerinə düşür, çünki qırılan süjetlərin tamamlanması müstəqillik dövründə yuxarıda xatırladığımız ağrını qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırırdı. Məmməd Orucun hələ müstəqillik ərəfəsində qələmə alınmış “Köç” romanı bu ağrını ən müxtəlif mənzərələrin kəsişməsi fonunda təqdim edir. Romanda səhnə və hadisələr bir-birini əvəz etsə də, o ağrı hər bir süjet fraqmentinin içinə dolmuş təəssüratını oyadır. Bədii ədəbiyyatda ritm deyək ki, ayrı-ayrı intonasiya modellərindən fərqlənir. Təsəvvür edin ki, qaçaraq bir bataqlığın üstündən tullanmalısınız, bataqlığa qədərki qaçış sürəti ilə onun üstündən tullanma sürətinin trayektoriyası kəskin şəkildə fərqlənir. Ritm – bu qaçışda sıçrayış anıdır. O məqam, yəni sıçrayış anında bataqlığa qədər yığdığımız sürət anıdan dəyişir, başqa bir hadisəyə çevrilir. Bu çevrilmə Yusif Səmədoğlunun hekayə və romanında mətləbi və mətləblər, hadisə və olaylar arası həyəcan və ağrıları ən dürüst şəkildə göstərir.

MODERN AZƏRBAYCAN NƏSRİ KONSEPSİYASI

Müasir milli nəsr konsepsiyası zaman, üslub, janr, ritm baxımından dəyişən və bədii düşüncənin məhsulu kimi ortaya çıxan nəsr hadisəsinin məcmusu kimi qavranıla bilər. Əvvəlcə, Azərbaycan nəsrində müasirlik anlayışına toxunaq. Çünki, mövcud nüansla bağlı uzun müddət ziddiyyətli fikirlər səslənmişdir. Burada, “müasirlik” zaman xronologiyası baxımından mı, yoxsa, mətnlərin keyfiyyət dəyişikliyi rakursundan mı qiymətləndilir? Bilindi ki, XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyat özünəqədərki bütün təcrübələri birləşdirərək “yeni ədəbiyyat” mərhələsinə qədəm qoydu. XVIII əsrdən formalaşmağa başlayan “hekayəçilik” artıq yeni təyinatla, fərqli məzmununda ədəbi səhnədə çıxış edirdi. Milli ədəbiyyat daha çox “nəzm” yönümlü əlahiddə təcrübəyə malik olduğu üçün, bir çox ədəbi həqiqətlər də məhz bu istiqamətdə ifadə olunur və qavranılırdı. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında dastançılıq ənənəsinin vüsət gücünə diqqət yetirsək, dünyada “proza” kimi bilinən və ciddi nümunələri olan bu istiqamətin milli ədəbiyyatda da özünü doğruldacağı labüd idi. Mövcud proses müxtəlif bədii-estetik proseslərdən keçərək formalaşmış günümüzdə gəlib çatmışdır. Lakin, bundan əvvəl XX yüzilin əvvəllərində yaranan son dərəcə milli nəsr nümunələri də vardı. Məsələn, “Əsrimizin Səyavuşu” (M.Ə.Rəsulzadə), “İblisin hüzurunda”, “Əsrimizin qəhrəmanları” (Abdulla Şaiq), “Poçt qutusu” (C.Məmmədquluzadə) və digər ədəbi nümunələr göstərirdi ki, nəsrin timsalında milli ədəbiyyat artıq konkret və milli mövzular ortaya qoyur və onun bədii həllinə çalışırdı. Ancaq bütün hallarda nəsrin ritmini təyin edən həlledici faktor “zaman” olmuşdur. İstənilən nəsr faktı həm də diqtə etdiyi mərhələnin məhsuludur. Bu mənada ötən əsrin 80-ci illərində ölkəmiz Sovet İttifaqının tərkib hissəsi idi və nəsrin daxili müqaviməti, yəni milli ruh müxtəlif

bədii vasitələrlə ölkə gerçəkliyini ifadə etməyə çalışırdı. Həmin illərdə Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı işıq üzü gördü. Bu romanda bir sıra ümumiləşdirici obrazlar və detallar var. Deyək ki, bu əsər Azərbaycan nəsrinə üçün təhkiyə manerası, bədii problemin həlli üsulu, obrazlar sistemi baxımından yeni hadisə idi. Yada salaq ki, Azərbaycan oxucusu indiyə qədər ədəbiyyat adına daha hazır məhsullar alır və bu oxu əksər hallarda onun yalnız “asudə vaxt” oxusunu təşkil edirdisə, “Qətl günü” daha ciddi və filoloji oxu tələb edən əsər idi. Ədəbiyyatda bu mövzu daim müzakirə mövzusu olub ki, bədii mətn son nəticəni oxucuya özü diqtə etməlidirmi, yoxsa, bütün ehtimallar göstərilib mühakimə oxucuya buraxılmalıdırmı?! Azərbaycan nəsrinə sovet dönmündə birincini müdafiə edirdisə, müstəqilliyinin bərpasından sonra ikinci istiqamət milli ədəbiyyat səhifələrində boy göstərməyə başladı. Bu da mübahisəli məsələlərdəndir ki, əsərin ritmini, üslubunu onun mövzusu müəyyən etməlidirmi, yaxud da əksinə... Bu məqamda Con Qardnerin yaradıcılıq prosesi ilə bağlı bir fikri yerinə düşür: “Bir çox yazıçılar, o cümlədən, ən məşhurları da nəsr ritmi sayəsində mümkün olan poetik effekt barədə düşünmədən yazırlar. Onlar şərab şüşəsini stolun üstünə qoyur, siqareti külqabına söykəyir, sözlə sevdiyi qəhrəmanın üz-gözünü boyayır, saati qurur və heç düşünməzlər ki, indicə yazdıqları cümlənin hərəkəti sürətli, gərgin, yaxud asta, təntənəli yaxud soyuq olmalıdır...” (4, 201). Əgər yazıçı əsərin vizual görüntüsünü hesablamağa yönəlik hərəkət edərsə, o, qarşıya qoyduğu ədəbi məramına çata bilməz və həmin yanaşma təhkiyəçinin qeyri-səmimiliyini ortaya qoyar ki, bunun da bədii mətnlər üçün arzuolunmayan hal olduğunu bilir.

“Qətl günü” janrı, ritmi, obrazlar sistemi baxımından yetərincə mürəkkəb və yeni əsər idi. Roman həmin dövrdə qələmə alınmışdır ki, millət yenidən azadlıq ideyaları ilə bağlı yaddaşını təzələyirdi, “meydan hadisələri”nə doğru gedirdi. “Qətl günü” ilk baxışdan müxtəlif planlardan görünən obraz, detal, süjetlərin sarsılmaz daxili əlaqə ilə birləşməsini ortaya qoyurdu. Bu səbəbdən də, əsərdə vahid ritm yoxdur. Hətta, o bəzən görünür, bəzən yoxa çıxır. “Baba kaha”, “Uryadnik” kimi detallar mətnaltı kodların zahiri adlandırılmalarıdır. Diqqət edin: “Dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir. Hələ ulduzlar təkəmsəyrəkdi - boz səmada bozumtul işıq vardı, gah öləziyirdi, elə bil, sönmək istəyirdi, gah da par-par parıldamağa başlayırdı. Külək hələ əsmirdi, hərdən qoşa vələsin kəlləsində ləpə döyən səsində bənzər bir səs qopurdu, deyirdin, yaxınlıqda dəniz var, amma bu səsdən adam diksinirdi. Burada kim vardısı, bilirdi ki, çox-çox uzaqlarda, hardasa dünyanın o başında bir külək yatağından baş qaldırır, Baba Kahanın zülmətində gərnəşir, ordan çıxıb, ağır-ağır, sürünə-sürünə, batman ləngəri ilə torpaqda dərin şırımlar açırdı, daş-qayanın gövdəsində uğultu sala-sala bu başibəlalı dünyaya meydan oxumağa hazırlayırdı. Burada kim vardısı, hələ çox-çox uzaqlarda həmləyə hazırlaşan küləyin qarğışını eşidirdi: ay ikiayaqlı bəndələr, kökünüz kəsilsin sizin!” (3, 6)

Dünyada geniş yayılan postmodern ədəbi istiqaməti müəllif məramını şərti-metoforik üslubda ifadə etməyə imkan verirdi. Və tədricən, milli ədəbi proses buna doğru gedirdi. “Qətl günü” romanı son dayanacaq nöqtəni göstərmək, məhz onu vizuallaşdırmaqdan çox ümumi prosesi təsvir edir. Ümumiyyətlə, 80-ci illərdə müstəqilliyimizin sonradan baş verəcək simptomatik araşdırmaları var idi. Məmməd Orucun “Köçürülmə” romanı da onlardan biridir. Bu romanın yazılmasında müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, “ağrı” faktı var. “Həyatı yazmaq” ondan yaxınlaşaraq qaçmaq, qurtulmaq anlamına da gəlir. Sonda oxucunun həyəcanlanıb göz yaş axıdacağı canlı xarakter və personajları yaratmaq həyatı vacib məsələdir. Bu məqsədlə feilləri xüsusi həssaslıqla seçirik ki, nəsr mətni quru, yaxud ölü alınmasın, cümlələrdə həyatın, yaxud personajların ürək çırpıntısı hiss edilsin. Bu məsələ isə birbaşa və sıx şəkildə bədii nəsrin ritmi ilə bağlıdır. “Köçürülmə” 1948 - ci ildə azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycanda deportasiyasından bəhs edir. Bu, milli tariximizdə dərin iz salmış kütləvi “köç”lərdəndir. Müəllifin məhz müstəqillik yoluna gedərkən bu əsəri yazması da təsadüfi deyildi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Qara güzgü” və “Qısa qapanma” romanları arasında ortaq və həlledici məxrəcdə dayanan “Köçürülmə”nin başdan-sona ritmini “ağrı” müəyyən edir və yazıçının ilk fürsətdə bu

romanı yazaraq illərlə içində daşdığı o məşum yükədən qurtulmaq istəyi zamanın yellərinin milli “mən” ə doğru əsməyinin nəticəsi idi. Sonrakı illərdə, xüsusən XXI əsrin birinci onilliyində gənc ədəbi nəsil bu dəyişən problemi düzgün dərk edərək müasir nəsr dilində yeni əsərlər yaratdı. Deməliyə ki, sovet nəsrində geniş yayılmış “povest” janrı yeni tipli milli nəsrə öz hökmranlığını demək olar ki, itirib. Hekayə və roman janrlarının təyinatı əlbəttə, bəllidir. Adətən, bitməyən və müəyyən mənada yarımçıq qalan hekayələr “povest” janrı çərçivəsində təqdim edilirdi. Lakin bütün hallarda bu, əsərin bitkinliyi və sirayət ruhuna ciddi mənada zərər vuran tendensiyadır. Bu baxımdan, müasir gənclik daha miniatür əsərlər yazır. Ümumiyyətlə, nəsr və texnoloji modellərin strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Postmodern texnologiya bədii fikirlərin daha müasir şəkildə ifadəsini sürətləndirdi.

Hər bir nəsr mətni həm də daxili ritmiylə seçilir; hekayədə ritm baxımından iqiqlənlik onun ümumi süjet-kompozisiya quruluşunda təyinedici faktor rolunu oynaya bilər. Hekayənin daxili ritm dəyişkənliyi “bədii mətnin dərinlikləri” anlayışını ortaya qoyur ki, bu məsələ bizim nəzəri fikirdə demək olar ki, öyrənilməyib. Bunu nümunələrlə izah etməyə çalışaq.

İllər keçdikcə nəsr və kompozisiya janrı və üslubunda baş verən dəyişikliklər miniatür əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də nəsr və texnoloji modellərin strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Postmodern texnologiya bədii fikirlərin daha müasir şəkildə ifadəsini sürətləndirdi. Xüsusən qaçqınların həyatı, onların iztirab və məruz qaldıqları itkilər bu mövzuda yazılan nəsr əsərlərində xüsusi ritmlə seçilib ayrılır. Şərif Ağayarın “Ağ göl” romanı bu baxımdan xarakterikdir. Romanda Qarabağın işğal olunmuş ərazilərindən qaçqın düşən insanların həyatı təsvir edilir. Müəyyən mifik səciyyəli əhvalatlar romanda fon rolunu oynayır, ancaq hadisələr elə cərəyan edir ki, bu fon sonda əsərin kompozisiyasının müxtəsər fəlsəfəsinə çevrilir.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan nəsr konsepsiyasını şərtləndirən istiqamətlərdən biri də tarixi roman janrıdır. Bu janrla bağlı müxtəlif transformasiyaları ümumi nəsr fonunda izləyirik. Bu mənada, Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var” və Elçinin “Baş” romanlarını müqayisə etmək olar. “Aləmdə səsim var” romanı görkəmli Azərbaycan şairi, maarifçi xadim Seyid Əzim Şirvaninin dövr hadisələri fonunda portret - obrazının yaradıldığı ənənəvi tarixi roman janrındadır. Ədəbi ictimaiyyətdə rezenans doğuran, postmodern elementləri özündə birləşdirən Elçinin “Baş” romanının janrı təyinatı bir qədər fərqlidir. Burada hadisələr tarixi fonda verilsə də janrı paradoksu qarışıqdır. Deyə bilərik ki, burada müəllif dedektiv süjet vasitəsilə psixoloji roman yazmaq istəmişdir. Bundan başqa, məsələn, keçən əsr çalxayan hadisələr bu gün bizim nəsrə iki formada təzahür edir: 1. Şüuraltına yığılan və hamını narahat edən həqiqətlər; 2. Bu günün hadisələri, bu iki amil yazıçı qələmində müəyyən bucaq altında kəşif və yeni əsərlər ortaya gəlir. Gənc yazarlardan Samirə Əsrəfin “Saturasiya” hekayəsi (2) bu baxımdan maraqlıdır. Əvvəlcə sitata müraciət edək: “...Boynunu bir azca sağa büküb atamın şəklinin yanından bizə baxır. Qırx gün keçib, hava həmin gün kimi soyuqdur. Hamı başdaşına sarılıb ağlaşır. Bir mən, mən başıbatmış məzarın kənarında dayanmışam. Yenə boz paltó əynimdə, tünd göy, məxməri yaylıq başımda. Yenə anama oxşayıram. İndi daha çox oxşayıram. Gözüm xalamın ərinin burnundakı ziyilə sataşır. Xalamın saatsız əri illərdir bu ziyillə mübarizə aparır. İki dəfə həkimə kəsdirib, bir neçə dəfə də özü sapla sıxıb atıb. Amma bax, yenə çıxıb. Burula-burula, gül kələmi kimi yenidən bitib...” (2, 18) Hekayədə üst planda görünən günün bəlası - yayılan epidemiyə, yaşanan pandemiya şəraitidir. Mətnə qərribə ritm hakimdir. Hadisələr oxucuya qəhrəmanın – təhkiyəçinin dilindən nəql edilir. Ancaq sanki, bu səs mətnin içindən deyil də, kənardan mətnə daxil olur və onu səsə çevirir. Hekayənin ritmi ilğım kimi sürətlə görünüb - itən lazer işıqlandırmanı xatırladır. Məlum hadisənin fonunda qəhrəmanın yaddaşı sürətlə irəli - geriyə doğru hərəkət edir və hər dəfəsində müxtəlif anımların dolğun mənzərəsini yaradır. Onun üslubu hadisənin ruhuna uyğun olaraq son dərəcə sərtir. Hadisələrin zahiri effektində dayanan hadisə - qəhrəmanın anası Covid -19 virusuna yoluxur və

bu səbəbdən, qısa müddət ərzində vəfat edir. Təbii ki, son ana gələnə qədər xəstənin kliniki ölüm şəraiti və bu əsnada qəhrəmanın gözləmə müddəti və daxili həyəcanları yer alır. Ancaq əsas məsələ, anasının vəfat xəbərini alandan sonra başlayır. Xəstəxana morqundan qəbiristanlıqdakı dəfnə qədərki məsafədə qəhrəmanın yaddaş ağrısı dövriyyəyə girir. Müxtəlif epizodlar yaddaşında bir – bir yanıb-sönür. Doğma torpaqlardan didərgin düşdükləri zamanları xatırlayır, sonra uzaqdan gələn əli yüklü anasına onu inkaredərcəsinə necə nəzərlərlə baxdığını xatırlayır. Həyatlarının qaça-qov dövrləri - bütün bu gedişatda mərkəz nöqtədə olan yalnız anasıdır və təəssüf ki, qəhrəmanımız bunu yalnız indi bütün çılpəqlığıyla dərk edir. Bunun ağrı yükü elədir ki, mütləq içindən çıxarmalı, atmalıdır. Yenə mətnə başqa bir ritm, sürət hakimdir. O, bundan qurtula bilməyəndə bütün hirs-hikkəsini sevdiklərinə, ailəsinə yönəldir. Yashlı adamlara xas olan hüzn halından daha çox son dərəcə ötkəm, nələrinə hesabını qiyamətə qoymaq istəməyən bir tipə dönür. Bu proses ətrafına, bəzən də özünə özgüləşməylə müşayiət olunur. Məsələn, o həyat yoldaşından aralarındakı münasibətin munisliyi və məhrəmləyinə rəğmən “o” – deyə bəhs edir. Onun hərəkət trayektoriyası bunu xatırladır: sanki, hadisələr məkanına paralel sferadan daxil olub və baş verənlərin ona həm son dərəcə çox aiddiyatı var, həm də onunla qətiyyəən əlaqəsi yoxdur. Kənardan baxır və qiymət verir. Bu da müasir gəncliyin miniatür janrdə belə, çox şey demə imkanından xəbər verir. Bu mənada Həmid Piriyevin “Yer üzündəki axırıncı gecə” , “Şaftalı çiçəkləri fəslı” (1) hekayələrində ritm məsələsi baş obraz kimi çıxış edir. Məsələn, “Yer üzündəki axırıncı gecə” hekayəsində mətnin üst qatından belə onun daxili enerjisi hiss edilir. Hekayədəki sürəkli təkrarlar və bəzən onların müxalif mövqeyə keçərək inkara keçməsi onun oynaq ritmini təmin edir. Bundan başqa, bu manera onun dilini esse dilinə yaxınlaşdırır və oxunaqlı edir. Mətnədən bəzi parçalar mətnə daxili qafiyə sayəsində miniatür şeirə çevrilir. “Şaftalı çiçəkləri fəslı” hekayəsində isə əksinə, mətnin ritmini ölgünlük, gündəlik həyatın bezginliyinin yaratdığı monoton ruh təyin edir. Ard-arda gələn cümlələr israrla bir-birini izləyərək, ümidverici nələrinə olmadığı həqiqətini vurğulayır.

MƏNBƏLƏR:

1. Əşrəf Samirə Saturasiya. Hekayə. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2021.
2. Həmid Piriye. Şanapipik, Bakı, mütərcim, 2020..
3. Səmədoğlu Yusif. Qətl günü. Qanun. 2019.
4. Гарднер Дж. Жизнь и время Чосера. / Предисл. З. Гачегиладзе. - М., 1986.

SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANININ NEFT SƏNAYESİNİN YARANMASININ TARİXİ VƏ COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ

THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CHARACTERISTIC OF THE
ESTABLISHMENT OF THE OIL INDUSTRY IN SAUDI ARABIA

Yeganə Əhmədova

Bakı Dövlət Universiteti,

Coğrafiya fakültəsi,

Dünyanın İqtisadi Və Sosial Coğrafiyası,

Bakı, Azərbaycan

Elmi rəhbər: c.e.n. Ələkbərli E.Y.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5570-7041>

XÜLASƏ

Məqalədə Səudiyyə Ərəbistanı neft sənayesinin yaranmasının tarixi və coğrafi səciyyəsi təhlil edilmişdir. Burada ilk öncə Səudiyyə Ərəbistanının neft sənayesinin səmərəsinə bölgənin bazar iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malik olması nəzərə çarpır. Səudiyyə Ərəbistanını zəngin və firavan dövlətə çevirən neft yataqlarının kəşfi idi.

Bu günə qədər neft, Səudiyyə Ərəbistanı krallığının çiçəklənməsinin əsasını təşkil edir. Lakin hələ ölkədə neftin kəşfindən əvvəl onun axtarışına səbəb olan bir sıra amillər vardır ki, onların qısa səciyyəsi məqalədə öz əksini tapmaqdadır. Bu amillərə 1908-ci ildə İngiltərə-Fars Neft Şirkəti tərəfindən İranın şimal-qərbindəki dağlarda Məscid-i Süleymanda neft kəşfi, Birinci Dünya Müharibəsi illərində neftə tələbat, Böyük Böhranın başlanğıcı daxildir.

Bahrain Oil Company (BAPCO) şirkətinin Bəhreyyədə neft çıxarması da Ərəbistan yarımadasında neft kəşfiyyatına yeni təkan vermiş oldu.

3 mart 1938-ci il tarixində Səudiyyə Ərəbistanında ilk neft yatağının kəşfi ilə krallığın iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin təhlili qeyd olunmuşdur. Həmçinin bugünədək illər ərzində yeni yataqların kəşfi və onların hasilatının ölkənin tərəqqisinə verdiyi müsbət təsirlər əks etdirilmişdir. Hələ 1966-cı ildən bəri neft hasilatının həcminə görə Səudiyyə Ərəbistanı artıq Yaxın Şərqdə birinci yerdə dururdu.

Ərəbistan monarxiyalarının Yaxın Şərqdəki vəziyyətə verdiyi müsbət töhfə, neft və qaz amilinin davam edəcək inkişaf etmiş istehlakçı ölkələri ilə Ərəbistan ölkələri arasında müəyyən dərəcədə qarşılıqlı faydalı tarazlığın tapılması ilə dəstəklənəcəkdir. Bu ərəb cəmiyyətlərinin imicinə faydalı təsir göstərir və dağıdıcı proseslərə maneə rolunu oynayır, eyni zamanda yerli şəraitdə bazar prinsiplərinin iqtisadiyyata düşünülmüş və təsirli şəkildə tətbiq olunmasına imkan verir.

Neftin 97 %-i qərargahı Darhan şəhərində olan Aramco şirkəti tərəfindən istehsal olunur. Dünyanın bütün neft hasilatının 8 %-ni təşkil edən ən böyük neft şirkətlərindən biridir.

Neftdən gələn gəlirlərin səmərəsinə Səudiyyə Ərəbistanı hökuməti təhsil, peşə hazırlığı, habelə infrastrukturun inkişafına vəsait ayıra bilir. Həmçinin krallığın neftdən asılılığını azaltmaq üçün və sürətlə artan Səudiyyə Ərəbistanı əhalisinin məşğulluğunu artırmaq üçün, son illərdə həyata keçirdiyi bir sıra tədbirlər məqalədə qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Səudiyyə Ərəbistan, neft, sənaye, tarix.

ABSTRACT

Key words: Saudi Arabia, oil, industry, history.

The historical and geographical characteristic of the establishment of the oil industry in Saudi Arabia has been analyzed in the article. Here, first of all, it is obvious that Saudi Arabia has a leading position in the market economy of the region due to the efficiency of the oil industry. It was the discovery of oil fields that made Saudi Arabia a rich and prosperous state.

To this day, oil is the basis of the prosperity of the Kingdom of Saudi Arabia. However, there are still a number of factors that led to the search for oil in the country before its discovery, the brief nature of which is reflected in the article. These factors include the discovery of oil by the Anglo-Persian Oil Company in 1908 in the Mosque of Suleiman in the mountains of northwestern Iran, the demand for oil during the First World War, and the beginning of the Great Crisis.

Bahrain Oil Company's (BAPCO) oil extraction in Bahrain has also given a new impetus to oil exploration in the Arabian Peninsula.

On March 3, 1938, with the discovery of the first oil field in Saudi Arabia, an analysis of the economic development of the kingdom has been mentioned. Also, to this day, the positive impact of the discovery of new fields and their extraction on the country's development over the years has been reflected. Since 1966, Saudi Arabia already ranked first in the Middle East in terms of oil extraction.

The positive contribution of the Arab monarchies to the situation in the Middle East will be supported by the fact that the oil and gas factor will continue to find a somewhat mutually beneficial balance between the developed consumer countries and the Arab countries. This has a beneficial effect on the image of Arab societies and prevents destructive processes, at the same time, it allows market principles to be applied to the economy in a thoughtful and effective manner in the local context.

97% of the oil is produced by Aramco, headquartered in Darkhan. It is one of the largest oil companies in the world, which accounts for 8% of the world's total oil production.

The government of Saudi Arabia can allocate funds for education, vocational training, as well as infrastructure development to benefit from oil revenues. Also, a number of measures taken by the kingdom in recent years to reduce its dependence on oil and increase employment in the rapidly growing population of Saudi Arabia have been mentioned in the article.

GİRİŞ

Səudiyyə Ərəbistanı sahəsinin böyüklüyünə, əhalisinin sayına və iqtisadiyyatına görə Yaxın Şərqlə regionunda yerləşən ən böyük dövlətdir.

Səudiyyə Ərəbistanı bölgənin bazar iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malikdir. Ölkənin təbii resurs potensialı çox müxtəlifdir, təbii ehtiyatların əsas növü neftdir. Onların sırasında qaz da vardır ki, dünya ehtiyatlarının 3,8 %-ni təşkil edir [3]. Ölkənin neft ehtiyatı 265 milyard ton, qaz ehtiyatı 6.8 trilyon m³-dur [1].

Dövlətin əsas təbii sərvəti neftdir. Neft Səudiyyə iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir.

Səudiyyə Ərəbistanı dünyanın ən böyük neft istehsalçısı və ixracatçısıdır.

Hələ 1966-cı ildən bəri neft hasilatının həcminə görə Səudiyyə Ərəbistanı artıq Yaxın Şərqlə birinci yerdə dururdu.

Bu günə qədər neft, krallığın və Səudiyyə sülaləsinin çiçəklənməsinin əsasını təşkil edir. Səudiyyə Ərəbistanını zəngin və firavan dövlətə çevirən neft yataqlarının kəşfi idi.

SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANININ NEFT SƏNAYESİNİN YARANMASININ TARİXİ COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ

Səudiyyə Ərəbistanında ilk dəfə neftin kəşfindən əvvəl onun axtarışına səbəb olan 3 əsas amil var idi:

1908-ci ildə İngiltərə-Fars Neft Şirkəti tərəfindən İranın şimal-qərbindəki dağlarda Məscid-i Süleymanda neft kəşfi. Lakin o zaman geoloji konsensus belə idi ki, Ərəbistan yarımadasında neft yoxdur, baxmayaraq ki, Ərəbistanın şərq əyaləti olan Əl-Əhsa şəhərinin şərq sahilindəki Qətifdə neft sızıntısı barədə şayiələr var idi.

Birinci Dünya Müharibəsi illərində neftə tələbat. Neftin yaxın gələcəkdə müharibədə çox mühüm rol oynayacağı məlum idi. Belə ki, Almanıyanın neft qıtlığı onların təyyarə, avtomobil və mühərrik istehsal etmək imkanlarına mane olması buna misaldır.

Böyük Böhranın başlanğıcı. Böhrandan əvvəl mühüm gəlir mənbəyi zəvvarların müqəddəs şəhərlərə gedərkən ödədikləri vergilər idi. Böhrandan sonra isə illik ziyarətlərin sayında mühüm dərəcədə dəyişiklik nəzərə çarpdı. Bu göstərici 100.000-dən 40.000-ə qədər azaldı. Bu, onların iqtisadiyyatına böyük zərbə vurdu və onlar alternativ gəlir mənbələri tapmalı oldular. Bu da İbn Səudun neft kəşfiyyatına ciddi yanaşmasına səbəb oldu. [5]

31 may 1932-ci ildə Bahrain Oil Company (BAPCO) şirkəti Bəhreyyədə neft çıxardı. Bu kəşf Ərəbistan yarımadasında neft kəşfiyyatına yeni təkan vermiş oldu.

Səudiyyə Ərəbistanında ilk neft 3 mart 1938-ci il tarixində Darhanda Dammam neft quyusunda kəşf olundu. Və artıq neft hasilatına başlandı. Daha sonra ölkənin Şərq vilayətində də bir neçə neft yatağı aşkar edildi. Həmin vaxtdan etibarən Səudiyyə Ərəbistanı ABŞ-dan sonra dünyanın ən böyük neft istehsalçısı və ixracatçısına çevrilmişdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra Səudiyyə Ərəbistanının daxili və xarici siyasəti neft amili ilə müəyyən olunurdu. Bir neçə il ərzində vaxtilə yoxsul olan Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı duru yanacaq ixrac edən qüdrətli dövlətə çevrildi. [6]

1943-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanında nəzarəti saxlayan şirkətin adı dəyişdirilərək Ərəb Amerika Neft Şirkəti (ARAMCO) oldu.

Neft yataqlarının aşkar edilməsi ilə ölkənin iqtisadiyyatı günü-gündən çiçəklənməyə davam edirdi.

1944-cü ildə 1 milyon ton neft hasil edən Səudiyyə Ərəbistanı, artıq 1967-ci ildə bu rəqəmi 129,8 milyon tona çatdırmağa nail olmuşdur. Belə ki, gün keçdikcə Səudiyyə Ərəbistan bölgənin bazar iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Ölkənin iqtisadiyyatında əsas gəlir neft sənayesinin səmərəsinədir.

1951-ci ildə Aramco şirkəti dünyanın ən böyük dəniz yatağı olan Safaniya neft yatağını kəşf etdi. 1957-ci ildə daha kiçik əlaqəli neft yataqlarının kəşfi Qavar yatağının dünyanın ən böyük quru yatağı olduğunu təsdiqlədi.

70-ci illərdə isə neftin dünya qiymətinin artması nəticəsində neft ölkələrinin, o cümlədən Səudiyyə Ərəbistanının gəliri on dəfələrlə artdı.

Neftin 97 %-i qərargahı Darhan şəhərində olan Aramco şirkəti tərəfindən istehsal olunur. Aramco dünyanın bütün neft hasilatının 8 %-ni təşkil edən ən böyük neft şirkətlərindən biridir.

Səudiyyə Ərəbistanının neft və qaz ehtiyatlarının 90%-i Fars körfəzi Hasa bölgəsində yerləşir. Fars körfəzi, təkcə region ölkələrinin deyil, digər coğrafiyalardakı ölkələrin də müxtəlif sahələrdə, xüsusilə enerji sahəsində təhlükəsizliyinə təsir edən son dərəcə strateji əhəmiyyətə malikdir.[2]

2009 -cu ildə Nuayyim (5 milyon ton) və Xurais yataqlarında neft hasilatına başlandı və Şeybə yatağında hasilat genişləndirildi.

2010 -cu ildə Xurais yataqlarında (ildə 60 milyon ton Ərəb yüngül nefti və 4 milyon ton qaz kondensatı) və Xursaniyada (ildə 25 milyon ton Ərəb yüngül nefti) hasilat artdı.

2011 -ci ildə potensialı artırmaq üçün bir sıra yataqlarda işlər aparılmış və bunun üçün 104 yeni quyu qazılmışdır. Nəticədə onların ümumi istehsal gücü ildə 20,7 milyon ton artdı.

2013 -cü ilin aprelində Fars körfəzinin şelfindəki Manifa yatağında hasilat başladı (neft ehtiyatlarına görə dünyanın beşinci ən böyük yatağı).

2014 -cü ildə Səudiyyə Ərəbistanında 2 yeni neft yatağı (Sədavi, Naqa) və 1 neft-qaz yatağı (Qadqad) kəşf edilmişdir.

2015 -ci ildə ölkədə 3 yeni neft (Feskar, Janab, Maqam) və 2 qaz (Edmee, Murooj) yataqları aşkar edilmişdir.

2016 -cı ildə 2 neft yatağı (Jubah, Sahaban) və 1 qaz yatağı (Hadidah), 2017-ci ildə 2 neft yatağı (Sakab, Zumul) və 1 qaz yatağı (Jauf) kəşf edilmişdir.

2020-ci ildə isə Səudiyyə Ərəbistanı ölkəsinin müxtəlif bölgələrində dörd yeni neft və qaz yatağı aşkar edilmişdir. Neft yataqlarından biri Dahran şəhərindən şimal-qərbə, ölkənin şərqində kəşf edilib, ikinci yataq Rafha şəhərindən şimal-qərbə, İraqla sərhəd ərazidə tapılıb. Qaz ehtiyatları isə Ghavar neft yatağından cənub-qərbdə, Əl-Minahaz quyusunda kəşf edilib.

2017 -ci ilin əvvəlinə olan məlumata görə, ölkədə 130 karbohidrogen yatağı (neft və qaz) fəaliyyət göstərir. 2019-cu ilin əvvəlinə ehtiyatlar 40,89 milyard tona çatdı (dünya ehtiyatlarının 17,2 %-i). 2020-ci ildə gündə 12 milyon barreldən çox neft hasil edilir.

Ölkədə yerləşən Ghavar yatağı (ƏMTQ-ya görə 10,2 milyard ton) dünyanın ən böyük kontinental neft yatağıdır, Safaniya yatağı (4,8 milyard ton) ən böyük dəniz yatağıdır.

2018-ci ildə neft ixracının həcmi 2017-ci ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 5,8 % artaraq 367,4 milyon ton təşkil etmişdir. 2017-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanından neft tədarükünün strukturunda Asiya-Sakit okean bölgəsinin payı 68,8 %, Şimali Amerikanın payı 14,4 %, Avropanın payı 11,2 % təşkil etmişdir. 2018-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı ildə 514,2 milyon ton xam neft hasil etdi ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 3,6 % çoxdur. Bütün istehsal Saudi Aramco tərəfindən təmin edildi. İstehsal olunan neftin keyfiyyəti ən yüksək səviyyədə qalır. Ölkədə neft hasilatı 2018-ci ilin əvvəlinə 606 milyon ton təşkil etmişdir.

Saudi Aramco, Qırmızı dənizin şelfində, eləcə də quruda yerləşən Jaizan və Um-Luj bölgələrində geniş miqyaslı neft kəşfiyyatı (geoloji) proqramı həyata keçirir.

Əsas magistral boru kəmərləri aşağıdakılardır:

- **Vostochny (Petroline)** - gündə təxminən 4,8 milyon barel hasilatı ilə yüngül nefti Qırmızı dəniz vasitəsilə Avropaya və emal etmək üçün Qərb əyalətinə nəql edir;

- **Abkaik - Yanbu** - ötürmə qabiliyyəti gündə 270 min barel nəql edir [4].

Əyalət daxilində neft nəql etmək üçün Saudi Aramco, ümumi uzunluğu 19 min km-dən çox olan 90-dan çox neft boru kəmərinin neft nəqli sistemindən (NTS) istifadə edir.

Saudi Aramco, həmçinin özünün törəməsi olan Bahri, Səudiyyə Ərəbistanı Milli Gəmiçilik Şirkəti tərəfindən idarə olunan güclü neft tankerlərindən ibarətdir. 80-dən çox tanker davamlı olaraq nefti Avropa və Yaxın Şərqlə nəql edir.

Səudiyyə Ərəbistanında digər sənaye sahələrinin inkişafı son vaxtlara qədər çox yavaş sürətlə və əsasən neft istehsalı ilə əlaqəli olan sənaye sahələrində aparılır. Ölkə nəhayət ki, 2005-ci ilin dekabr ayında Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü seçilmişdir. Neftdən gələn gəlirlərin səmərəsinə Səudiyyə Ərəbistanı hökuməti təhsil, peşə hazırlığı, habelə infrastrukturun inkişafına vəsait ayıra bilir. Neftdən krallığın asılılığını azaltmaq üçün və sürətlə artan Səudiyyə əhalisinin məşğulluğunu artırmaq üçün, son illərdə özəl sektor sürətlə inkişaf edir. Bir sözlə, neft və qaz sənayesi Səudiyyə Ərəbistanı iqtisadiyyatının “onurğası”nı təşkil edir.

Son onilliklərdə isə Krallıq iqtisadiyyatını getdikcə şaxələndirir və bu gün bütün dünyada müxtəlif sənaye malları istehsal edir və ixrac edir.

NƏTİCƏ

Səudiyyə Ərəbistanının neft sənayesinin səmərəsinə bölgənin bazar iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malikdir.

Ölkənin neft sənayesi tarixi yol keçməklə və yeni-yeni neft yataqlarının kəşfi ilə region və həmçinin dünyanın iqtisadiyyatında önəmli yer tutmağa nail olmuşdur.

Səudiyyə Ərəbistanını zəngin və firavan dövlətə çevirən neft yataqlarının kəşfi olmuşdur.

Ölkə 3 mart 1938-ci il tarixində Darhanda Dammam neft quyusunda ilk neft kəşf olunması ilə dünyanın ən böyük neft istehsal və ixracatçılarından birinə çevrilmişdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra Səudiyyə Ərəbistanının daxili və xarici siyasəti neft amili ilə müəyyən olunurdu.

Ərəbistan monarxiyalarının Yaxın Şərqdəki vəziyyətə verdiyi müsbət töhfə, neft və qaz amilinin davam edəcək inkişaf etmiş istehlakçı ölkələri ilə Ərəbistan ölkələri arasında müəyyən dərəcədə qarşılıqlı faydalı tarazlığın tapılması ilə dəstəklənəcəkdir. Bu ərəb cəmiyyətlərinin imicinə faydalı təsir göstərir və dağıdıcı proseslərə maneə rolunu oynayır, eyni zamanda yerli şəraitdə bazar prinsiplərinin iqtisadiyyata düşünülmüş və təsirli şəkildə tətbiq olunmasına imkan verir.

Səudiyyə Ərəbistanında digər sənaye sahələrinin inkişafı son vaxtlara qədər çox yavaş sürətlə və əsasən neft istehsalı ilə əlaqəli olan sənaye sahələrində aparılır. Neftdən gələn gəlirlərin səmərəsinə Səudiyyə Ərəbistanı hökuməti digər sənaye sahələrinin inkişafına vəsait ayıra bilir.

Lakin son illərdə istehsal gücünü əvvəlki səviyyəsinə yenidən bərpa edən Səudiyyə Ərəbistanı, neft bazarının digər tərəfdaşları kimi, sənayedə dərin böhranla üzləşdi. 2019-cu ilin dekabrında başlayan koronavirus epidemiyası neftə olan tələbatın kütləvi şəkildə azalmasına və sonradan qiymətlərin düşməsinə səbəb oldu. Bazarı sabitləşdirmək üçün neft ixracatçıları 2019-cu ilin sonunda hasilat həcmi bərpa etmək üçün əlavə tədbirlər görməyə qərar verdilər. OPEK + müqaviləsinin iştirakçılarının taleyi zirvəsi 5-6 mart 2020 tarixində baş tutdu. Tərəflər razılaşmanın şərtləri barədə razılığa gələ bilmədilər. 1 aprel 2020 tarixində uğursuz danışıqlardan sonra, hər bir ölkə öz istəyi ilə istehsal səviyyəsinə nəzarət etməyə başladı. Müqavilənin dağılmasından sonra Səudiyyə Ərəbistanı yenidən neft hasilatını gündə 12,3 milyon barelə qədər artırdı.

Hal-hazırda isə Səudiyyə Ərəbistanında neft bazarındakı vəziyyətin yaxşılaşmağa doğru irəlilədiyinə şahid oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası / H.B.Soltanovanın redaktəsi ilə. Bakı: "Ecoprint" nəşriyyatı, 2019, 568 səh.
2. Özden Zeynep Oktav - Basra Körfezinin Değişen Dinamikleri & İran-ABD-Suudi Arabistan İlişkileri. Türkiye: Beta Yayınevi, Ekim 2011, 212 s.
3. Бабин Э.П., Исаченко Т.М. Внешнеэкономическая политика: учеб. пособие для студентов, обучающихся по спец. "Мировая экономика" М.: Экономика, 2006. 462 с.
4. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. Спб.: Изд-во Михайлова В.А. 2000, 412 с.
5. https://stringfixer.com/tr/History_of_the_oil_industry_in_Saudi_Arabia
6. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99udiyy%C9%99_%C6%8Fr%C9%99bistan%C4%B

1

İŞGALDEN KURTARILAN KARABAĞ'DA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİFLERİ

Doç. Dr. Erkan Akgöz

Selçuk Üniversitesi Turizm Fakültesi

ORCID ID:0000-0001-6723-0271

Taleh Mansurov

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Doktora
Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0003-4103-2677

ÖZET

Azerbaycan'ın kadim vatanı Karabağ'da 30 yıllık savaşın ardından Güney Kafkasya'da tüm gözler Karabağ'a çevrildi. İşgal sonrası Karabağ'ın yeniden inşası için büyük adımlar atıldı ve atılmaya devam ediyor. Karabağ'ın gelişme ve yeniden inşa süreci dünyanın birçok ülkesi tarafından ilgiyle takip edilmekte ve projeler sunmaktadır. Karabağ'ın zengin doğal kaynakları, flora ve faunası, tarihi ve kültürü, tarihi hala dünyada ilgiyle karşılanmaktadır. Karabağ'ın savaş sonrası gelişimi, Kafkasya'da yeni turizm potansiyeli yaratmaktadır. Aynı zamanda Karabağ, doğal kaynaklar, maden kaynakları, tarihi eserler ve 30 yıllık savaşın izleri açısından da zengindir. Turizmin gelişmesi için tüm kriterlere sahip olan Karabağ'ın yeniden inşası sürecinde, tarihi eserlerin restorasyonu, mimarisi, havaalanlarının inşası başta olmak üzere hızlı çalışmalar yapılıyor. Bu da kuşkusuz gelecekte turizmin gelişmesi için temel kriter olan erişilebilirliği artırmaktadır. Karabağ'ın 1000 yılı aşkın zengin tarihi, savaş sonrası "savaş müzeleri", Karabağ'ın turizmin gelişmesinde önemli bir rol oynayacağını göstergesidir.

Karabağ'ın yeniden inşası, turizm ve diğer alanlardaki temel sorun, en önemlisi 1991 yılında ata topraklarından gelen mültecilerin oraya dönememeleri, Ermeni tarafının mayın haritaları vermemesidir. Bu nedenle hem imar çalışmaları hem de Karabağlıların Karabağ'a dönüşleri zorlaştırıyor. Savaştan sonra yaklaşık 150 sivil ve asker kara mayınları tarafından öldürüldü. Bu, Karabağ'a döndükten sonra tehdit olarak kalacak her alanda olduğu gibi turizmde de sorun haline gelecektir. Turizm alanında kalkınmanın anahtarı güvenli bir çevredir. Büyük turizm potansiyeline sahip Karabağ'da bu ortamı ortadan kaldırdığı için mayın haritalarının verilmemesi sorun haline geldi. Aynı zamanda dünyada devam eden pandemi, dünya turizmi ile birlikte Azerbaycan'da ve önümüzdeki yıllarda devam ederse Karabağ'da turizmin gelişmesi için sorun yaratacaktır.

Karabağ'ın yeniden yapılandırılarak geliştirilmesi ve turizm sektörünün önde gelen alanlardan biri haline getirilmesi planlanmaktadır. Uluslararası toplum Ermenistan'a baskı yaparsa ve yakında mayın haritaları çıkarsa, Karabağ Güney Kafkasya bölgesinde önemli bir ekonomik merkez haline gelecek. Güney Kafkasya ile birlikte burası dünya markaları için yeni bir ekonomik gelişme bölgesi olacak. Turizmin sürdürülebilir gelişimine yönelik atılan adımlar, önümüzdeki yıllarda Karabağ'ın dünya ticaret, turizm ve ekonomi pazarında büyük bir potansiyele sahip olacağını gösteriyor. Karabağ'da bahsettiğimiz sorunların çözümü için yapılan çalışmalar çok büyük. Bu alanda büyük deneyime sahip ülkeler zaten geniş bir alanı mayın temizlemeyi başardılar. Aynı zamanda, tehlikeli bölgeler bazen turizmin önünde bir engel olmuyor. Dünya deneyimi, her yıl yüzlerce turistin Çernobil gibi yüksek radyasyon ve tehlike içeren bölgelere akın ettiğini göstermektedir. Karabağ bölgesi, turizmin ana perspektifleri olan zengin doğa, flora ve fauna, tarihi anıtlar ve savaş tarihini birleştirir.

Dünyanın en zengin turizm göstergelerine sahip bölgelerine bakacak olursak, Karabağ'ın yakın gelecekte turizm sektöründe en umut verici bölge olarak gelişeceği sonucu çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Turizm, Kalkınma, savaş.

ABSTRACT

After 30 years of war in the ancient homeland of Azerbaijan, Karabakh, all eyes in the South Caucasus turned to Karabakh. Great steps have been taken and continue to be taken for the reconstruction of Karabakh after the occupation. The development and reconstruction process of Karabakh is followed with interest by many countries of the world and offers projects. Karabakh's rich natural resources, flora and fauna, history and culture still attract attention in the world. The post-war development of Karabakh creates new tourism potential in the Caucasus. At the same time, Karabakh is rich in natural resources, mineral resources, historical artifacts and traces of 30 years of war. In the process of reconstruction of Karabakh, which has all the criteria for the development of tourism, rapid works are carried out, especially the restoration of historical monuments, architecture and construction of airports. This undoubtedly increases accessibility, which is the main criterion for the development of tourism in the future. More than 1000 years of Karabakh's rich history and post-war "war museums" indicate that Karabakh will play an important role in the development of tourism. The main problem in the reconstruction of Karabakh, tourism and other areas, most importantly, is that the refugees from their ancestral lands could not return there, and the Armenian side did not provide mine maps. For this reason, both the reconstruction works and the return of the people of Karabakh to Karabakh make it difficult. After the war, about 150 civilians and soldiers were killed by landmines. This will become a problem in tourism as well as in every area that will remain a threat after returning to Karabakh. The key to development in the field of tourism is a safe environment. In Karabakh, which has a great tourism potential, it has become a problem that mine maps are not given because it has destroyed this environment. At the same time, the ongoing pandemic in the world, together with world tourism, will create problems for the development of tourism in Azerbaijan and in Karabakh if it continues in the coming years. It is planned to restructure and develop Karabakh and make it one of the leading areas of the tourism sector. If the international community puts pressure on Armenia and mine maps are released soon, Karabakh will become an important economic center in the South Caucasus region. Together with the South Caucasus, this will be a new economic development zone for world brands. The steps taken towards the sustainable development of tourism show that Karabakh will have a great potential in the world trade, tourism and economy market in the coming years. The work done to solve the problems we mentioned in Karabakh is huge. Countries with great experience in this field have already succeeded in clearing a large area of mines. At the same time, dangerous areas are sometimes not an obstacle to tourism. World experience shows that every year hundreds of tourists flock to areas with high radiation and danger, such as Chernobyl. Karabakh region combines rich nature, flora and fauna, historical monuments and war history, which are the main perspectives of tourism. If we look at the regions with the richest tourism indicators in the world, it is concluded that Karabakh will develop as the most promising region in the tourism sector in the near future.

Keywords: Karabakh, Tourism, Development, war.

GİRİŞ

Turizm sektöründeki insan sayısı artıyor. Dünya Turizm Örgütü'ne (UNWTO) göre 2019 yılında 1,5 milyardan fazla insan turist olarak ziyaret etti. 2020'den itibaren koronavirüs (covid-19) salgını nedeniyle turizm varlıklarında %70-80'lik bir azalma yaşanacak olsa da aşılama süreci arttıkça turizm sektöründe bir canlanma yaşanacak. Turizm sektörünün devamlı ve sürdürülebilir gelişimi için yeni koşullar ve ortamlar yaratılmaktadır. Pandemi sonrası turizm sektörünün çöküşünden sonra birçok ülke bu alana yatırım yaparak canlanmak istiyor. Pandemi sonrası dönemde sosyal-ekonomik kalkınmaya yönelik atılan adımlarda turizm sektörünün payının büyük olacağı varsayılabilir. Azerbaycan'ın turizm açısından en umut verici bölgelerinden biri olan Karabağ bölgesi, 44 günlük bir savaşın ardından 2020 yılında Ermeni işgalinden kurtarıldı. Araştırmacılara göre Karabağ, Azerbaycan'ın turizm merkezi haline gelecek. Karabağ'ın Güney Kafkasya bölgesi için turizmi geliştirmesi ve ülkenin turizm geleceği için tüm kriterleri karşılayan yeni bir turizm merkezi olması planlanıyor.

Karabağ'ın turizm potansiyeli

Sağlık turizmi

Karabağ'ın tarihi ve coğrafi konumu ile birlikte insan sağlığı için maden kaynaklarının bulunması Karabağ'da sağlık turizminin ana yönlerinden biridir.

Azerbaycan maden sularının toplam jeolojik rezervlerinin %39,6'sı kurtarılmış bölgelere düşmektedir. Kurtarılan bölgelerde tıbbi açıdan büyük öneme sahip çeşitli bileşimlerde yaklaşık 120 maden suyu yatağı bulunmaktadır. Yani 7805 m³/gün maden suyu temini anlamına gelmektedir. Bunlardan Kelbecer bölgesinde Yukarı ve Aşağı İstisu Bağırşag, Laçın bölgesinde Keşdek, İlişsu, Minkend, Şuşa bölgesinde Turşsu, Sırlan ve diğer maden suları özel ilgi görmektedir. Kelbecer bölgesi topraklarında bulunan İstisu maden suları, elverişli gaz ve kimyasal bileşimleri, yüksek sıcaklıkları ve büyük doğal kaynakları ile ayırt edilir. 1980'lerde İstisu kaynağına büyük bir tatil köyü ve maden suyu dolmuş tesisi inşa edildi. Tesis günde 800.000 litre su üretti. Ermeni işgalinden sonar tamamen durduruldu.

Kelbecer bölgesinin İstisu kaynağı

Ekşi kaplıca, Azerbaycan'ın Şuşa kentine 17 km uzaklıktadır. Çeşitli iç hastalıkları asitle tedavi edildi ve Şuşa'ya bir boru hattıyla su sağlanıyordu.

Kelbecer, Laçın ve Şuşa ilçelerindeki termal suların sıcaklığı 60-100 °C. Karabağ volkanik platosunda biriken maden suyu kaynakları kimyasal bileşimleri bakımından farklılık göstermektedir. Kelbecer ve Laçın ilçeleri Azerbaycan'daki toplam maden suyu rezervlerinin %33'üne sahiptir. Bu bölgelerde toplam maden suyu rezervi 7393 m³/gün olup, bunun %42'si Laçın'a, %58'i Kelbecer'e düşmektedir. Sadece Kelbecer bölgesinin Terter nehri havzasında 400'den fazla maden suyu yatağı bulunmaktadır.

Karabağ bölgesinde maden suları rezervleri ve dünyada örnek kullanımlar

	Mineral manbaının adı	Suyun men-bada tem-para-turu °C	Debiti Min l/gün	Müaliceli اهمیyyəتی	Analoqu	Ölke	Analoqu üzre latifodenin müasir vəziyyəti
1.	Bağirsaq (Kelbecer rayonu eyniadli kənd)	15	200	Əsəb sistemli, ürək-damar, ginekoloji xəstəliklər, müalicəvi süfrə suyu	Brambax	Almaniya (Saxsaniya)	Kurort-müalicə və SPA mərkəzləri
2.	Qoturlu (Kelbecer rayonu Tutqun çay dərəsi, Başlibel kəndi yaxınlığı)	18	70	Dəri, mədə-bağirsaq xəstəlikləri	Narzan Pyatigorsk	Rusiya	Kurort-müalicə və SPA mərkəzləri
3.	Qarasu (Tutqunçay dərəsi, Aıçalı kəndi yaxınlığı)	21	700	Mədə-bağirsaq xəstəlikləri, müalicəvi süfrə suyu	Pyatigorsk Malkinsk	Rusiya	Kurort-müalicə və SPA mərkəzləri
4.	Mozçay (Tutqunçay dərəsi, Başlibel kəndi yaxınlığı)	19	150	Mədə-bağirsaq xəstəlikləri, müalicəvi süfrə suyu	Saqyeri Lastockinsk	Gürcüstan Ukrayna (Kırm)	Kurort-müalicə mərkəzləri
5.	Yuxarı və Aşağı İstisu (Kelbecer rayonu İstisu qəsəbəsi)	61	3200	Mədə-bağirsaq xəstəlikləri, dayaq-hərəkət orqanları, qaraciyər, öd yolları, dəri xəstəlikləri, müalicəvi süfrə suyu	Karlovi Varı, Jeleznovodsk	Çexiya, Rusiya	Kurort-müalicə və SPA mərkəzləri
6.	Tutqun (Tutqunçay dərəsi, Başlibel kəndi yaxınlığı)	43	600	Mədə-bağirsaq xəstəlikləri, dayaq-hərəkət orqanları, qaraciyər, öd yolları, dəri xəstəlikləri, müalicəvi süfrə suyu	Karlovi Varı, Jeleznovodsk	Çexiya, Rusiya	Kurort-müalicə və SPA mərkəzləri
7.	Minkənd (Laçın rayonu Minkənd yaxınlığı)	29	430	Mədə-bağirsaq xəstəlikləri, dayaq-hərəkət orqanları, qaraciyər, öd yolları, dəri xəstəlikləri, müalicəvi süfrə suyu	Karlovi Varı, Jeleznovodsk	Çexiya, Rusiya	Kurort-müalicə və SPA mərkəzləri
8.	Şıran (Şuşa şəhəri yaxınlığı)	11	150	Mədə-bağirsaq, qaraciyər, öd kisəsi xəstəlikləri, müalicəvi süfrə suyu	Narzan	Rusiya (Mineralniye Vodi)	Kurort-sanatoriya kompleksləri
9.	Turşsu (Şuşa rayonu Turşsu kəndi)	9	300	Mədə-bağirsaq, qaraciyər, öd kisəsi xəstəlikləri, müalicəvi süfrə suyu	Narzan	Rusiya (Mineralniye Vodi)	Kurort-sanatoriya kompleksləri

Kaynak: www.tourism.gov.az, 2021: 45

Kelbecer, Laçın və Şuşa yörelerinde günlük ortalama sıcaklığın 10°C'nin üzerinde olduğu gün sayısı ovalarda 210 gün, orta dağlarda 190 gün, yaylalarda 50-120 gün arasında değişmektedir. Yıllık güneş radyasyonu ovalarda 132-136 kcal/cm² iken yaylalarda 140-144

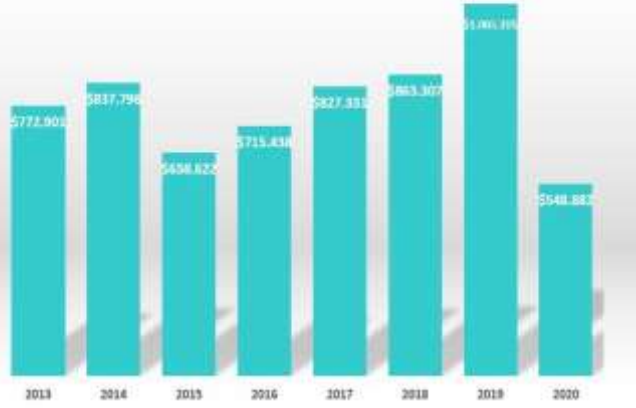
kcal/cm²'ye çıkmaktadır. Yağış orta dağlık kesimlerde 300-600 mm, yaylalarda 700-800 mm'dir. Bölgenin peyzajına alpin ve subalpin çayırlar ve ormanlar hakimdir ve nadir ağaçların bulunduğu ormanların alanı 92.000 hektardır. (cumhuriyet ormanlarının %9'u). Bunların %72'si Kelbecer ve Laçın ilçelerinde yer alan turistik ve rekreasyonel öneme sahip dağ ormanlarıdır. Şuşa'nın iklimi kışın nispeten soğuk (-3°, +4°), yazın serin ve güneşli (+18°). Aylık ortalama sıcaklık Ocak ayında -2.2°C ile Haziran ayında +13.3°C arasında değişmektedir. Bağıl nem ortalama yüzde 70-80 arasındadır. Yıllık ortalama yağış miktarı 630-660 milimetredir. Yağışların çoğu yaz aylarında görülür. Şuşa'da ortalama rüzgâr hızı saniyede 4-6 metredir. Çok nadiren, nispeten kuvvetli rüzgârlar (12 metre / saniye) yılda yaklaşık 4-6 kez meydana gelir. Sisli gün sayısı yılda ortalama 80'dir. Şuşa beldesinin bölgesi dekoratif ve meyve ağaçları bakımından zengindir. Şuşa beldesi, tatil kompleksinin özellikleri, havanın saflığı, temizliği ve tedavi edici değeri açısından dünyaca ünlü İsviçre tatil beldesi Davos ile karşılaştırılabilir. Kafkas tatil köyleri araştırmacısı V.I. Figurovsky, Şuşa beldesinin iklimini İtalya, İsviçre ve Avrupa'daki bir dizi ünlü tatil beldesinin iklimleriyle karşılaştırarak inceledi ve birçok açıdan Şuşa beldesini tercih etti. Şuşa-Turssu rekreasyon bölgesinin uygun mikro iklim göstergeleri, zengin şifalı su kaynakları, kardiyovasküler, solunum, gastrointestinal, karaciğer, safra ve ürolojik hastalıkların tedavisi için uygun kabul edilmektedir. Tatil bölgesinde iklim tedavisinin uygulanması için en uygun koşullar Şuşa-Kelbecer bölgesindedir. Şuşa'nın iklimi, Turssu maden suyu, iklim-balneolojik tatil beldesi için çok elverişlidir. Göygöl'de olduğu gibi, Şuşa'da da yazın serin ve elverişli bir hava hâkimdir. Ancak Şuşa'da Ocak ayı Göygöl'den 20C, Temmuz ise 3.30C daha sıcaktır. Yazlık tatil sezonunda Şuşa'da güneşli havanın tekrarlanma oranı Mayıs'ta %36, Haziran'da %48, Temmuz'da %52, Ağustos'ta %62 ve Eylül'de %42'dir. Bu nedenle Şuşa'da dinlenme ve tedavi için en uygun zaman Haziran-Ağustos aylarıdır. Dağ-çayır manzarasının hakim olduğu Laçın-Ahmadlı tatil bölgesinde yaz tedavisi ve dinlenme dönemi (Haziran-Ağustos) daha kuru ve daha güneşlidir. Minkand çevresinde yazlar daha güneşli ve daha az yağışlıdır, bu da Şuşa iklimini aşar. Sessiz, soğuk ve karlı kış ayları Kislovodsk'taki kış mevsimine çok benzer. Berrak, soğuk kış günleri, Minkend kaplıcalarından çeşmeler gibi yükselen buhar topları, ilk kez gelen ziyaretçiler üzerinde hoş bir etki yaratıyor. Minkend ve çevresi, elverişli iklim ve balneolojik faktörler temelinde Azerbaycan'ın en iyi iklim-balneolojik tatil yeri olarak gelişmeyi hak ediyor (www.tourism.gov.az, 2021).

Sağlık turizmi, dünyanın en kazançlı endüstrilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık turizmi gelirlerine baktığımızda bunu görüyoruz. İleride Karabağ'da bahar ve diğer doğal kaynakların yanı sıra tıp alanında da ciddi altyapı adımları atılırsa burada büyük bir sağlık turizmi oluşturmak mümkün.

Türkiye Cumhuriyetinin sağlık turizmi gelirleri

Sağlık Turizmi Gelirleri (Bin USD)

Kaynak: www.ushas.com.tr, 2021

Verilerden bilindiği üzere Karabağ'da altyapı inşaatının ardından orada sağlık ve medikal turizmin gelişmesi için büyük miktarda doğal kaynaklara sahiptir. Doğru kullanılırsa büyük bir gelir kaynağı olabileceği gibi turizm potansiyelini de artırabilirler.

Karabağ'da etnik veya nostaljik turizm

Karabağ, sadece Azerbaycan'ın eski yerleşim ve anıtlarının yeri olarak değil, aynı zamanda dünya tarihinde ilk insan yerleşimlerinden biri olarak bilinir. Karabağ'ın kadim tarihi ve tarihi eserleri, etnik ve nostaljik turizm için büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. (<https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%9Cz%C9%99illikt%C9%99p%C9%99>)

UNESCO ve ISESCO'nun tarihi eserler konusundaki çalışmalarında Karabağ'daki anıtların Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel anıtları olarak tanınmasıyla birlikte, önümüzdeki yıllarda Karabağ'ın tarihi eserlerinin etnik veya nostaljik turizmde büyük önem taşıması planlanmaktadır.

Karabağ'ın tarihi eserlerinden bazıları:

Gutlu Musa Türbesi, Ağdam ilçesi Haçın derbatlı köyü

Hülagu döneminde 1314 yılında Şahbenzar adlı yerel bir mimar tarafından yaptırılan Gutlu Musa'nın mezarı, aktif savaş alanlarından uzaktı, ancak bölgeyi kontrol eden Ermeni nüfus tarafından ciddi şekilde tahrip edildi. Türbenin çatısı ve duvarları genel olarak korunmuş olsa da dekoratif unsurlar, özellikle özgün cephe resimleri zarar görmüştür. Böylece türbenin cepheleri haç tablolarla boyanmış ve üzerlerine çeşitli isimler yazılmış ve içini süsleyen dekoratif taş oymalar yok edilmiştir.

Gencesar Manastırı, Kelbecer ilçesine bağlı Vangli köyü

1216-1261'de inşa edilen Gencesar Manastırı, 1990'larda Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından defalarca saldırıya uğradı ve manastırın cephesi

kısmen hasar gördü. 2000-2002 yıllarında manastırın çatısı ve içi büyük onarımlar geçirmiş

ve orijinal mimari özelliklerini karşılamayan unsurlar eklenmiştir. 2011 yılından itibaren manastırın cephelerinin mimarisine müdahale edilmiş, külliye çevreleyen kale duvarları modern taşlarla kaplanmıştır.

Sisemavang manastırı, Laçın bölgesinin Husulu köyü

Ermeniler, Husulu köyünün topraklarından çıkarak, manastırın topraklarında bulunan VI-XIII. yüzyıllara ait sanatsal tasarımlı ve oymalı mezar taşlarını Ermenistan'a götürdüler. Manastır, Zengezur eyaletinin on iki havarisinden biri olan Akhaechk topraklarında bulunuyor. Efsaneye göre, manastır kompleksi eski bir çok tanrılı tapınağın yerine inşa edilmiştir. Hristiyan inancına göre, Aziz George'un kalıntısı manastırda tutulur.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2 Ağustos 2001 tarihli Bakanlar Kurulu'nun 132 Sayılı Kararı ile onaylanan "Dünya çapında öneme sahip gerçek tarihi ve kültürel anıtların listesi", "Ulusal öneme sahip gerçek tarihi ve kültürel anıtların listesi" ve "Yerel öneme sahip gerçek tarihi ve kültürel anıtların listesi" İşgalden kurtarılan topraklarda devlete kayıtlı tarihi ve kültürel anıtların toplam sayısı 900'den fazladır. Kuşkusuz bu listede yer almayan ancak kadim topraklarımız Karabağ'da varlığımızın ve milli kimliğimizin maddi kanıtı olan binlerce tarihi

eser ve değere sahibiz. Bazı verilere göre tescilsiz anıt sayısı 1.500'den fazla, uluslararası öneme sahip anıt sayısı düzinelerce, mezarlık sayısı 900'den fazladır. Kurtarılmış topraklarımızdaki yaklaşık tarihi ve dini anıt sayısı 403'tür. Bunların 67'si cami, 144'ü tapınak ve 1.192'si türbedir (Məmmədov, 2015: 5).

Sürdürülebilir kalkınmada kültür varlıklarının bir araç olarak kullanılması 1990 yılında ilk defa Dünya Bankası ve UNESCO'nun Fas'ta uyguladıkları "Kültürel Mirası Koruma Projesi"nde gündeme gelmiştir. AB 1996 yılından itibaren söz konusu yaklaşımı benimsemiş ve benzer projeleri desteklemeye başlamıştır. Dünya turizm hareketliliğinde yaşanan artış, ülkelerin, sürdürülebilir bir turizm endüstrisine ulaşabilme kaygısı taşımalarına neden olmuştur. Bu durum diğer taraftan da gelecek nesiller için kültürel kaynakların korunmasını kuvvetlendirebilmenin yollarını aramaya da itmiştir. Günümüzde turizm, insanlığa ait kültürel mirasın ekonomik özelliklerini yakalayarak, finansman sağlayıp ve toplumu eğiterek, bu mirasa ait değerleri korunmaya yönelik politikalar kullanmaktadır. Bu durum da hem iç hem de dış turizm bakımından toplumlar arasında bir kültürel alış verişe imkân hazırlayarak, fertler arasında bir kaynaşma sağlamaktadır. Hatta günümüzde toplumlar arasında kaynaşmayı sağlayan en önemli etkileşim aracının turizm olduğunu belirtmek doğru bir tespit olacaktır. Bu etkileşim aracı, başarılı bir şekilde uygulandığında bir taraftan kalkınmada önemli bir etki teşkil ederken diğer taraftan da kültürel ve doğal mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda ciddi rol oynamaktadır. Günümüzde kültür varlıkları, taşınmış oldukları çeşitlilik ve başka yerde olmayan karakteristik kültürel yaşam biçimini içerisinde barındırdığı için, günümüz turizmini belirleyen en önemli öğedir. Dolayısıyla geçmişten gelen bu kültürel değerlerin, hatıraları ve yaşanmışlıklarıyla gerçekçi bir şekilde korunmaları gerekmektedir. İşte taşınmış olduğu bu orijinallik zaten o değerlerin ziyaretçi çekmesine imkan hazırlamaktadır. Onun için de uygulanacak olan turizm projeleri, kültür varlığının estetiğini, sosyal ve kültürel boyutlarını, doğal ve kültürel manzaralarını ve genel görsel bağlamını göz önünde bulundurmalıdır. Bu yapılırken de ayrıcalıklı bir yere sahip olan yerel malzemelerin kullanımı tercih edilmeli, bölgenin el sanatları, mimari üslubu ve geleneksel birikimleri dikkate alınmalıdır (Gögebakan, 2015: 66).

Karabağ'da Yıkılan Topraklarda Turizm (Dark Turizm)

Ermeni işgalinden sonra Karabağ'daki hem yerleşim yerleri hem de tarihi ve kültürel eserler büyük zarar gördü. Dünya turizminde bu tür bölgeler turistler açısından her zaman büyük ilgi görmüş ve her zaman büyük ziyaretçileri çekmiştir. Karanlık turizm, dünyanın benzer birçok bölgesinde büyük ilgi uyandırdı.

Örneğin: Dark Turizm'in (Dark Tourism) tartışmasız en ürkütücü ve üzücü yerlerinden biri Auschwitz-Birkenau toplama kampı. Milyonlarca insanın acılar içinde hayatını kaybettiği Auschwitz-Birkenau toplama kampı Dark Turizm için kapılarını Dark Turistlere açmış durumda. Auschwitz-Birkenau toplama kampı Nazi Almanyası tarafından özellikle Yahudileri bir araya toplayıp öldürmek veya çalıştırmak için yapılmış, Nazi Almanyası'nın sahip olduğu en büyük toplama kamplarından biriydi. Nazilerin bu en büyük toplama kampı ve Dark Turizm noktası, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ulaşım ve iletişimin kolay olması göz önünde tutularak buraya inşa edilmiştir.

Japonya'da bir şehir olan Hiroşima insanlık tarihinde unutulmayacak bir yere sahip ve dolayısı ile de Dark Turizm içinde. 2. Dünya savaşında ağır yara alan bu şehir malesef atom bombasının mağduru olmuş ve şehirdeki binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Hiroşima şehri, o zamandan beri barışın geliştirilmesine kendini adanmıştır. Burada ziyaret edilebilecek yerler, dünyanın en iyi Dark Turizm yerleri arasındadır

(www.darkturim.com, 2021).

Dünya turizminde dark turizmin yeni yerlerinden biri de yıkılan Karabağ şehirleri olarak gösterilmektedir.

Karabağ'ın en büyük şehirlerinden biri olan Ağdam, Ermeni işgali sırasında tamamen yıkıldı. Ağdam'a yapılan devlet ziyaretleri sırasında tüm diplomatlar, başta Ağdam olmak üzere Karabağ şehirlerini Hiroşima gibi tamamen yıkılmış şehirlerle karşılaştırıyorlar. Bu, Ermeni vandalizminin ve Azerbaycan'ın maruz kaldığı soykırımın bir örneğidir.

Dünya dark turizminde büyük rol oynaması beklenen Karabağ'ın Ağdam şehri, Azerbaycan hükümetinin kararıyla yıkılan şehrin bir parçası sergilenecek. Gelecekte Ağdam'da ve Karabağ bölgesinin diğer şehirlerinde büyük dark turizmin gelişmesi için koşullar yaratacaktır.

Karabağ'da turizmin gelişmesinde sorunlar.

Karabağ turizminin büyük potansiyelinin yanı sıra, kalkınmasındaki temel sorun, Karabağ savaşı sırasında Ermenistan'ın Karabağ'ın çoğu bölgesine mayın yerleştirmesidir. Uzmanlara göre, Karabağ'ın mayınlardan tamamen temizlenmesi 10 yıldan fazla sürecek. Bu durumda Karabağ'ın turizm potansiyeli azalmaktadır. Turizm sektöründe güvenilen bölgelerin önemi büyüktür. Bu nedenle Karabağ mayın haritalarının bir an önce elde edilmesi önemlidir. Ancak Ermenistan, vandalizm politikasından vazgeçmediği için mayın haritalarını vermeyi her zaman reddetmiştir. Buda da oradaki çalışmaları yavaşlatır ve oraya seyahat eden insanların hayatları için büyük sorunlar yaratır. Küresel turizmin önündeki en büyük engellerden biri Coronavirus pandemisi. Salgının hala dünya gündeminde olması turizm sektörünün önünde büyük bir engel.

SONUÇ

Önümüzdeki yıllarda Karabağ, yeniden imar ve modern şehirlerin yaratılmasıyla dünyanın turizm merkezlerinden biri haline gelecek. Ermenistan'ın uluslararası hukuka uygun olarak mayın haritalarını ivedilikle teslim etmesi, önümüzdeki yıllarda hem Azerbaycan hem de Güney Kafkasya bölgesi için büyük ekonomik kalkınmaya yol açacaktır. Bu yüzden Birleşmiş Milletler ve diğer Uluslararası danışmanlar Güney Kafkasya'da sulh ve kalkınma için Ermenistan hükümetine baskı yapması gerekmektedir. Karabağ bölgesinde Zengezur koridorunun açılmasının ardından Karabağ'ın burada transit güzergâh olarak kullanılması ve savaş sırasında Karabağ'ın dünya medyasında büyük tanıtımının yapılması, savaştan sonra buraya turist akınını artıracaktır. Ancak sürdürülebilir bir turist akını için Karabağ'da büyük ölçekli sürdürülebilir turizmin geliştirilmesine yönelik yatırımlar yapılmalıdır. Her türlü turizmin verimli ve sürdürülebilir kullanımının Azerbaycan ekonomisine büyük faydalar sağlayacağı düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Alakbarova, A. (2012). Azerbaycan'ın Güney Bölgesinin (Lenkeran Bölgesi) Turizm Arz Olanakları ve Halkın Turizme Bakış Açısı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Gögebakan, Y. (2015). Dünya Üzerindeki Kültürel Varlıkların Turizme ve Ekonomiye Katkısı, 5(2), ss.48-71, Doi: 10.20488/austd.13781
- Məmmədov, N. (2015). İşğal Altındaki Tarixi-Dini Abidələrimiz, Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. <https://www.qafqazislam.com/userfiles/Abideler.pdf>.
- Seferov, R., & Hesenov, T. (2006). Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi
- Тагиев И.И., Ибрагимова И.Ш. (2011). Бабаев А.М. Ресурсы минеральных и термальных вод Азербайджана. Баку: «Чашыюглу»
- www.darkturizm.com (2021). Dark Turizm Nedir? <http://darkturizm.com/dark-turizm-nedir/>, E. Tarihi: 18.11.2021.
- www.tourism.gov.az (2021). Azərbaycanca sağlamlıq turizmi-cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri, https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Flaml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda__hesabat_dta.pdf, E. Tarihi: 18.11.2021.

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

www.ushas.com.tr (2021). Sağlık Turizmi Verileri, <https://www.ushas.com.tr/saglik-turizmi-verileri/>, E. Tarihi: 18.11.2021.

<http://kabar.kg>, Azerbaycan'da dini yerlerin sayısı (Erişim Tarihi: 20.03.2018).
<http://mct.gov.az/az/turizm-statistikasi>, AKTB., Senelere göre gelen turist sayısı.

HEYDƏR ƏLİYEV DİPLOMATİYASININ UĞURU KİMİ MÜASİR AZƏRBAYCAN- MÜQƏDDƏS TAXT-TAC MÜNASİBƏTLƏRİ

MODERN RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND THE HOLY SEE AS A
SUCCESS OF HEYDAR ALIYEV'S DIPLOMACY

s.e.ü.f.d Eldar CƏFƏROV

magistrant İlahə İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi Beynəlxalq münasibətlər kafedrası Bakı

ORCID ID: 0000-0001-8563-697X

ÖZET

Ümummillə Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın multikonfessional və tolerant təbiətinin ölkənin əsas güc mənbəyi olmasını həmişə qeyd edib. Böyük şəxsiyyət həm də Azərbaycanın bugünkü beynəlxalq siyasətinin və digər dövlətlərlə qurulan münasibətlərinin banisidir. Belə ki, Azərbaycan birgəyaşayış və dözümlülükdə müstəsna modellərdəndir və Ulu öndər bu amili həm daxili, həm də onun davamı olaraq xarici siyasətin özəyi olaraq siyasi kursunda müəyyənləşdirmişdir. Bu kursun nəticəsi kimi Müqəddəs Taxt-Tacla yaxın əlaqələrin sağlam inkişaf etdirilməsində rol oynayır.

Respublikamızın müstəqilliyi bərpasına ən tez münasibət göstərən ölkələrdən biri kimi 23 may 1992-ildə ölkəmizi tanıyan, 1994-cü ildən ilk apostol nunsisini təyin edən Papalıqla fundamental əlaqələr məhz Heydər Əliyevin Papanın şəxsən dəvəti ilə 26 sentyabr 1997-ci ildə Vatikan ziyarəti zamanı qurulub.

Papa II İohann Pavel Ermənistan və Azərbaycan münasibətlərinin Lissabon prinsipləri ilə həllini, Heydər Əliyevin daxili siyasətini dəstəkləmişdir və gənc dövlətlərin ərazi bütövlüyünün önəmini qeyd edib. Daha mötəbər hadisə Papanın ölkələr arasında əlaqələrin qurulmasının 10 illiyində ölkəyə təşrif buyurması idi. Nəticədə Papalıq ilə Azərbaycan münasibətləri və ölkədə katolik icmasının bərpasında yeni mərhələ başlanıb, ölkədə katolik kilsəsinin tikilməsinə və apostol prefektinin yaradılmasına qərar verilmişdi. Bu sahədə iki dövlət başçısı arasında konkordat imzalanmışdı.

Digər dini konfessiyalarla münasibətlərin və dialoqun yaxşılaşdırılmasında səy göstərmiş Papa II İohann Pavelin ziyarəti ölkələr arasında dini və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın inkişafından əlavə digər dövlətlər üçün də tolerant ünsiyyət nümunəsi olmuşdu. Prezident Papanı bəşəriyyətin dostu adlandırmışdı. Davamında Papalıq Gizli Arxivlərini bizə açmış, tarixi-mədəni əhəmiyyətli yeddi yüzə qədər sənəd araşdırmışdır.

Azərbaycan dövləti də Xristianlıq irsi olan İmperator Forumunda qazıntı işlərinə və Roma Kapitolu Muzeyinin Filosoflar Salonunun bərpasına ianələr edib, Zevsin heykəli, Sikstin kapellasının şkafları, Müqəddəs Sebastian katakombaları, Müqəddəs Pyotr Bazilikasındakı "Roma Papası I Leon və Hun imperatoru Atillanın görüşü" barelyesi, bərpa edilib və müvafiq sahədə fəaliyyət davam edir.

Məqalə Azərbaycan-Vatikan münasibətlərinin araşdırılması nəticəsində yazılmış və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, bu münasibətlər Azərbaycanın xristian dövlətlərlə əməkdaşlığına töhvə verir və Ermənistanın münasibətlərə dini alət etməsinin qarşısını alır.

Açar sözlər: Heydər Əliyevin siyasi kursu, Azərbaycan, dinlərarası dialoq, Vatikan, Heydər Əliyev diplomatiyası

ABSTRACT

National Leader Heydar Aliyev has always noted that the multiconfessional and tolerant nature of Azerbaijan is the main source of power in the country. The great personality is also the founder of Azerbaijan's current international policy and relations with other countries. Thus, Azerbaijan is one of the exceptional models of coexistence and tolerance, and the Great Leader identified this factor in the political course as the core of both domestic and foreign policy. As a result of this course, he played a role in the healthy development of close ties with the Holy See. Fundamental relations with the Papacy, which recognized our country on May 23, 1992 as one of the countries with the fastest response to the restoration of our independence and appointed the first apostolic nuncio in 1994, were established during Heydar Aliyev's September 26, 1997 visit to the Vatican. Pope John Paul II supported the settlement of the Armenian-Azerbaijani conflict by the Lisbon principles, Heydar Aliyev's domestic policy and stressed the importance of the territorial integrity of young states.

A more significant event was the Pope's visit to the country on the 10th anniversary of the establishment of relations between the two countries. As a result, a new stage in the relations between the Papacy and Azerbaijan and the restoration of the Catholic community in the country began, it was decided to build a Catholic church in the country and establish an apostolic prefect. A concordat was signed between the two heads of state in relation to that. The visit of Pope John Paul II, who worked to improve relations and dialogue with other religious denominations, was an example of tolerant communication for other countries, in addition to the development of cooperation between the two countries in the religious and humanitarian spheres. The President called the Pope a friend of mankind.

During this time, the Papacy opened its Secret Archives to us, and about seven hundred documents of historical and cultural significance were researched. The Azerbaijani state has also donated to the excavations at the Imperial Forum and the restoration of the Philosophers' Hall of the Roman Capitol Museum, the statue of Zeus, closets of the Sistine Chapel, the catacombs of St. Sebastian, the bas-relief of the "Meeting of Pope Leon I and the Hun Emperor Attila" in the Basilica of St. Peter of the Christian religious heritage have been restored and this activity continues.

The article was written as a result of the search of Azerbaijani-Vatican relations and it was concluded that these relations contribute to Azerbaijan's cooperation with Christian countries and prevent Armenia from using religion as a tool in the conflict.

Keywords: Heydar Aliyev's political course, Azerbaijan, interreligious dialogue, Vatican, Heydar Aliyev's diplomacy, tolerance, intercultural communication, the Holy See.

1.GİRİŞ: BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ MÜNAQİŞƏLƏR VƏ ÜMUMİ NƏTİCƏLƏRİ

XXI əsrin əvvəllərindən dünyanı terror və təhlükəsizlik problemləri cənginə alıb və dövlətlər bu məsələlərdə düzgün yanaşma və birliyə səy göstərmir. Beynəlxalq terror və müharibələr mühüm problemlərə səbəb olmaqdadır:

1. Sənaye müəssisələri və sənaye əhəmiyyətli obyektlərə ziyan dəyir, iqtisadiyyat geriləyir.

2. Kütləvi insan tələfatına səbəb olur və ətraf mühitə də ziyan vurur.
3. Tarixi və mədəni abidələr zərər görür və yox olur.
4. Xalqlar arasında kin və etibarsızlıq yaradaraq gələcək sülh və sabitliyə real hədə olur.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində ksenofobiya, islamafobiya, antisemitizm, neonasizm, rasizm və ekstremist ideologiyalardan doğan terrorun şiddətləndiyi bir dövrdə Azərbaycan və Müqəddəs Taxt-tac arasında bütün bu ayrı-seçkiliklərdən uzaq, tolerant və inkişaf yönümlü əlaqələr mövcuddur. İki dövlətin əməkdaşlığı özündə həm də dinlərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrdə inkişafını ehtiva edir. Azərbaycan və Vatikan münasibətlərində əsas olaraq humanitar əməkdaşlığın yüksək səviyyədə inkişafı nəzərə çarpmaqdadır.

2.HEYDƏR ƏLİYEVİN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏT KURSU: TOLERANT DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ

Bu tolerant ünsiyyət modelinin formalaşmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "Azərbaycançılıq" ideologiyasının da kökündə duran multikulturalizm elementi durur. Məlumdur ki, Sovet hakimiyyəti illərində çoxsaylı dini abidələr yox edilir və hətta təhqirərimiz formada başqa məqsədlər üçün, anbar və s. istifadə edilirdi. Məhz bu cür rəftara XX əsrin 10-cu illərində tikilmiş olan ölkənin ilk katolik kilsəsi də məruz qalmışdı. 30-cu illərdə bu dini məbəd dağıdılmışdı. Kilsənin əsas ziyarətçiləri həm də təsisçiləri polyaklar idilər və partladıldıqdan sonra kilsənin keşişi Stefan Demurov həbsə atılır və daha sonra güllələnir.[2,s143]

Bu gün isə Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi məlumatına əsasən ölkə ərazisindəki 10-dan çox kilsə aktiv olaraq fəaliyyətdədir və erməni işğalından azad edilmiş ərazilərdə də bərpa işlərinə başlanılmışdır və Kəlbəcərdəki Xudavəng monastrına Alban-udin xristian icmasının sədr müavini Rafik Danakari vaiz təyin olunub.[19]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi, Prezident Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyevin açıqlamasına əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə də bütün kilsə və məscidlər bərpa ediləcək.[20]

Heydər Əliyev ölkə ərazisində həm İslam, həm də digər inanclara hörmət edib inkişafına şərait yaratmışdır. Gürcü Yəhudilərinin Bakı dini icmasının rəhbəri Zamir İsayev çıxışlarından birində Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu tolerantlıq ideyalarından bəhs edib. Bildirib ki, 1996-cı ildən etibarən Azərbaycanda dövlət məktəbinin tərkibində yəhudi sinfi fəaliyyət göstərir. Onun sözlərinə görə, dünyanın heç bir yerində bu cür imkan yaranmır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda dinindən və millətin asılı olmayaraq hər kəs mehriban yaşayır.[21]

Ulu öndər fanatizmə də qətiyyətlə qarşı çıxıb, gənclərə doğru əxlaqi və tərbiyəvi xüsusiyyətlərin aşılmasını qeyd etmişdir. Heydər Əliyev 1996-cı il fevral ayının 2-də keçirilmiş Müstəqil Azərbaycan Gənclərinin I forumundakı çıxışında demişdir: "Ayrı-ayrı qruplar gənclərə fanatizm əhval-ruhiyyəsi aşılamaq istəyirlər və bunlar da bizim gənclərin tərbiyəsinə zərər vurur...".[22]

Bütün dövlətlərlə də balanslaşdırılmış, bərabərhüquqlu və tolerant münasibətlərin qurulması siyasətini aparmışdır. Vatikan rəsmiləri də dəfələrlə Azərbaycan Respublikası sərhədlərində dünyəvi siyasətin həqiqətən də uğurlu qurulmasını və təhsilin sekulyarlığını təqdir ediblər. Bu siyasətin Ulu öndər üçün önəmli idi və dini abidələrin bərpası, mühafizəsi və onların sərbəst fəaliyyət göstərməsinə nəzarət siyasəti həyata keçirilib.

3.AZƏRBAYCAN-MÜQƏDDƏS TAXT-TAC MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ TARİXİ DÖNÜŞ: PAPANIN DƏVƏTİ İLƏ DƏYİŞƏN MÜNASİBƏTLƏR

Məhz Heydər Əliyevin siyasi və hüquqi müstəvidə mədəni fərqliliklərin qorunması sahəsində fəaliyyəti bu gün də davam etdirilərək nümunəvi və müstəsna əhəmiyyət kəsb edib.

Papalıq və Azərbaycan münasibətlərini diaspor fəaliyyəti nəticəsi kimi deyil, tolerant və yumuşaq güc nəticəsi kimi qəbul etməyimizin səbəbi ölkədə katolik dini konfessiyasının ardıcılığının sayının hətta Vatikandakı katolik sayından belə az olmasından və diaspor fəaliyyətindən çox hökumətlərarası təşəbbüs nəticəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsindən qaynaqlanır.

Dövlətlər arasında diplomatik münasibətlər 1994-cü ildə qurulub və 26 mart tarixində ilk apostol nunci Jan Pol Qobel öz etimadnaməsini Azərbaycan Prezidentinə təqdim etmişdir.[3] Belə ki, Papalıq Respublikanın müstəqilliyini bərpasını 1992-ci ildə 23 may tarixində tanımışdır, bu da Müqəddəs Taxt-tacın Azərbaycan Respublikasını tanıyan ilk ölkələrdən biri olduğunu göstərir.[4] Bununla belə bu dövrdə ölkələr arasında sivilizasiyalararası dialoqa töhfə verən əlaqələrdən hələ söhbət getmirdi. Bu əlaqələrin əsas təməli bu tarixdən beş il sonra qoyuldu. Ümummilli Lider 25-27 sentyabr 1997-ci ildə İtaliyaya rəsmi səfərdə olan zaman Katolik dünyasının rəhbəri, 264-cü Roma Papası II İohann Pavel şəxsən Respublika Prezidentini Vatikanə dəvət etdi. Palasio Kastel Qondolfoda keçirilmiş bu yüksək səviyyəli görüş zamanı Papa II İohann Heydər Əliyevə görkəmli siyasi xadim olduğunu və müstəqil Azərbaycan Respublikasının onun səyləri və ölkədəki quruculuq fəaliyyətləri nəticəsində Dünya siyasətində layiqli yer tutmasını və ölkəmizdə apardığı iqtisadi, hüquqi sahədə nailiyyətlərə gətirib çıxaran islahatların diqqət mərkəzlərində olub onları dəstəklədiklərini qeyd etmişdir. Həmçinin Papa Azərbaycanın Ermənistanla münaqişəsinin həllində də Lissabon Zirvəsinin əldə olunmuş prinsiplərinin önəmli qeyd edib, dəstəkləyib və əlavə edib ki, müstəqilliyini bərpa etmiş ölkələrin ərazi bütövlüklərinin qorunması önəmlidir, ayrılma meyillərinə qarşı müstəqil hərəkət edilməlidir. II İohann Pavel prezident tərəfindən ölkəmizə dəvət edilmişdi.[9,s75]

Bu görüşün daha bir tarixi nəticəsi katolikcılığın bərpasına başlanması və 1999-cu ildə rəsmi qeydiyyatla alınması idi. Vatikanın Qarabağ münaqişəsində tutduğu mövqedə yeni yanaşma meydana gəldi. Belə ki, indiyədək münaqişədə aqressora dəstək verilirdi, Heydər Əliyev diplomatiyası isə bunu dəyişdirmişdi. 2001-ci il 21 iyun tarixində din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsi, onların hüquqi səlahiyyətlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı böyük addım atıldı və Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi prezidentin 512 sayılı fərmanı ilə yaradıldı. Bu gün qurumun nəzdində 970 dini qurum və 11 dini təhsil müəssisəsi rəsmi qeydiyyatla alınıb. [17]

4.PAPA II İOHANN PAVEL AZƏRBAYCANDA: TARİXİ ZİYARƏTİN VACİBLİYİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Müqəddəs Taxt-tac ilə Azərbaycan Respublikası münasibətlərində daha bir müsbət mərhələ Papa II İohann Pavelin Ulu öndər Heydər Əliyevin təklifini qəbul edib ölkəmizi ziyarət etməsi oldu. Zati-Müqəddəsləri Vatikanın ölkəmizin müstəqilliyini bərpa etməsinin ardından tanınmasının 10 illik yubileyində gəlmişdi, yəni 22-23 may 2002-ci il tarixlərində. Papanın bu zaman 82 yaş var idi və səhhəti pisləşməkdə idi. Buna baxmayaraq o Azərbaycana gəldi. Heydər Əliyev Papanın ölkəmizdə qarşılanması zamanı polyak əsilli Zati-Müqəddəslərinin dil və dininə baxmadan bütün bəşəriyyətin dostu olmasını qeyd edib onun dünya vətəndaşı olmasını deyib. O cümlədən bir daha xatırladı ki, Onun qeyri-xristian dövlətlərə səfərləri

dinlərarası dialoqun və hörmətin gücləndirilməsinə xidmət edir. Papa da öz növbəsində, ölkə ilə yaxından tanış olub və Azərbaycanın həqiqətən Şərqlə və Qərbin arasında qapı olduğunu qeyd edib. [13]

Buna kimi Ulu öndər tərəfindən onlara bəxş edilən binada dini fəaliyyətlərini davam etdirən katoliklərə kilsə yaradılması qərara alınıb.

5. İKİLİ MÜNASİBƏTLƏRDƏ VATİKAN TƏRƏFİ: PAPA II İOHANN PAVELİN İSLAM DÜNYASINA QARŞI MÜNASİBƏTİ

Papalığın dini tolerantlıq mövzusunda Azərbaycanla qurduğu münasibət təsadüfi deyildi. Artıq 1950-ci illərdən başlayaraq Vatikan mövcud beynəlxalq siyasi sferada xristianlıq və digər dinlərin əlaqələrinin səmərəli inkişaf etdirilməsi ilə yaxından maraqlanmağa başladı. Artıq 1962-ci il oktyabr ayının 11-də Papa XXIII İoannın rəhbərliyi dövründə İkinci Vatikan Konqresi açıldı. Bu konqres düz 3 il davam edəcəkdi və 1965-ci ildə Papa VI Pavelin dövründə "Kilsənin qeyri-xristian dinləri ilə qarşılıqlı münasibətləri haqqında" bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə yekun vurulmuşdu. Nəticədə müasir dünyada xristianlığın gedişatı və digər dinlərlə münasibətdə yeni bir mərhələyə keçid edilmişdir. Hətta bu fonda 1964-cü ildə "Vatikan Dinlərarası Dialoq Katibliyi" yaradılıb. [23]

Ümummilli liderin Papa II İohann Pavel haqqında söylədikləri də əbəs yerə deyildi. O, ilk dəfə islam dininin müqəddəs kitabı olan Quranı öpmüş Roma Papası olaraq tarixə düşüb. Bu hadisə 1999-cu ildə İraq nümayəndə heyətinin Papalığa səfəri zamanı baş vermişdi və sensasiya doğurmuşdu.

II İohann Pavel həm də tarixdə ilk dəfə məscidə daxil olmuş Papa idi. Bu hadisə isə 2001-ci ilin may ayında Suriyanın paytaxtı Dəməşq şəhərində yerləşən 1300 illik Əməvi məscidində baş vermişdi. [24]

Papa II İohann həm də geniş kütlələrə səslənməyi ilə məşhur idi. Məhz bu baxımdan iki bənzər görüşü olan şəxsiyyətin dialoqu nəticəsiz qala bilməzdi. Papa II İohann Pavelin Azərbaycan səfərinin nəticəsində katolik kilsəsinin inşasına qərar verildi. Vatikan dövlət başçısı Azərbaycan da katolik kilsəsinin tikilməsi xərclərini öhdəliyinə götürdü və xərclər Papanın kitablarının satılması və xarici ianələr hesabına maliyyələşdi. Buna qədər dini məbəd kimi başqa binadan istifadə edilirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev 23-cü ildə, müqəddəs elan edilmiş Papa II İohann Pavel isə 2005-ci ildə dünyalarını dəyişdilər. Lakin bu onların bünövrəsini qoyduqları münasibələrə mənfi təsir etmədi. Növbəti prezident İlham Əliyev ilə 265-ci Papa XVI Benedikt və 266-cı Roma Papası Fransisk də bu formada münasibətləri inkişaf etdirdilər.

6. İLHAM ƏLİYEV TƏRƏFİNDƏN MÜNASİBƏTLƏRİN DAVAM ETDİRİLMƏSİ

Azərbaycan Respublikasının dördüncü prezidenti də 2005-ci ildə Vatikan şəhərini ziyarət etdi. O, tikiləcək olan kilsənin rəsmi sənədlərini Papalığa təqdim etmişdi. [1]

Müqəddəs Bakirə Məryəm kilsəsinin tikinti işləri 2007-ci ildə tamamlanıb. Müqəddəs Bakirə Məryəm Kilsəsini təqdis edən və ilk ibadət edən şəxs apostol nunci Klaudio Qucerotti olub. 2008-ci ildə kilsənin Bakı şəhərində rəsmi açılışı keçirilib. Açılış dövlət katibi kardinal Tarçizio Bertonenin, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin və Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə baş tutub. [25]

Vatikanın Azərbaycandakı dini harmoniya ilə bağlı mövqeyini Bakı şəhərində 2009-cu ilin 6-7 noyabr tarixlərində "Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru"

mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda Roma Papası XVI Benediktin adından Vatikan nümayəndəsi Salvatore De Corci belə ifadə etmişdir:

Papa XVI Benedikt doğum gününüzün 60 illiyi və Şeyxülislamlıq fəaliyyətinizin 30 illiyi münasibəti ilə öz nümayəndəsi kimi Kardinal Salvatore de Corcini göndərməkdən çox məmnundur. Zati-müqəddəsləri Papa Benedikt şəxsən öz səmimi salamlarını sizə çatdırır və sizə və Bakıda sizin şərəfinizə təşkil olunmuş hazırkı tədbirin bütün iştirakçılarına xoş arzular diləyir. Zati-Müqəddəsləri Azərbaycanda sizin və digər dini liderlərin dini harmoniya və qarşılıqlı anlaşmaya göstərdiyiniz töhfəni qiymətləndirir və bunu təqdirəlayiq hesab edir. Azərbaycana 2008-ci ilin martında ilk dəfə səfərim zamanı Bakıda ilk Katolik Kilsəsinin açılışında buna mən özüm şəxsən şahid olmuşam. Səmimi münasitlərimizi yüksək qiymətləndiririk.

Konfransda Moskva və bütün Rusiyanın Patriarxı Kirill, Gürcüstan Patriarx Katolikosu II İliya, Rusiya Federasiyasından Dağıstan Respublikası prezidenti Muxu Əliyev və Çeçenistan Respublikası prezidenti Ramazan Kadırov, İstanbulun Patriarxı Varfolomey kimi şəxslər də qatılmışdılar.[5]

2010-cu ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin xüsusi nümayəndə heyətinin Vatikan şəhərinə səfəri olmuşdur. Dünya şöhrətli muğam ifaçısı Müqəddəs Tomas universitetində öz qızı ilə birgə konsert proqramı ilə çıxış ediblər. Vatikan rəsmiləri mədəniyyətimizi çox bəyənilər.

Bu gün də ölkəmizin mədəniyyəti ayrı-ayrı Papalıq xadimlərinin diqqət mərkəzindədir. Şəkili şəbəkə ustası Tofiq Rəsulov əvvəlcə Vatikan şəhərindəki kilisə üçün daha sonra Müqəddəs Taxt-Tacın Ukrayna səfirliyi üçün şəbəkə nümunəsi hazırlayıb. Cənubi Qafqazın hər üç dövlətində Müqəddəs Taxt-Tacın Apostol Nunsisi Kladio Quqerotti Şəkiddə olarkən sənətkarın emalatxanasını ziyarətindən sonra sənətkarın işləri valeh olub və bu qərara gəlib. Heydər Əliyev Fondunun da dərsəyi ilə şəbəkə səfirliyin fasadını bəzəyəcək və hazırlanmasında altı mindən çox taxta və şüşə parçasından istifadə edilib.

Papa II İohann Pavel ilə mərhum prezident Heydər Əliyev arasında imzalanmış konkordat əsasında yaranan katolik missiyası 4 avqust 2011-ci ildə Azərbaycan Həvari Prefekturası olaraq müstəqil fəaliyyətə başladı. Bu hadisə Azərbaycan Respublikası ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında “Katolik kilsəsinin Azərbaycan Respublikasında hüquqi statusu haqqında” Saziş imzalandıqdan sonra baş vermişdi.[12]

2012-ci ilin mayında iki ölkə arasında münasibətlər qurulmasının 20 illiyi şərəfinə ilk dəfə bir müsəlman ölkəsinin Vatikan şəhərində sərgi keçirildi. “Azərbaycancanın zəngin incilərinə tarixi baxış” adlanan sərgi Vatikan İslam ölkəsi ilə əməkdaşlığa həqiqətən önəm verdiyini, o cümlədən məhz Azərbaycanı tərəfdaşı kimi qəbul etdiyini göstərirdi.

2010-cu ildən Vatikanın Apostol Kitabxanasını ölkəmizə açması ilə ölkəmizin tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı 700 qədər sənəd araşdırılıb. Dörd il ərzində tapılan əlyazmalar Azərbaycanın vəsaiti ilə bərpa edilib. Azərbaycan mədəniyyət və elminə dair müxtəlif dillərdə əlyazmalar aşkar edilib. 2014-cü ildə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyeva bərpa olunmuş əlyazmalarla tanış olub ona bu əlyazmaların 50-ə qədəri təqdim olunub. Daha sonra Vatikan Apostol Kitabxanasının direktoru Jan Lui Bruqes ilə “2015-2016-cı illərdə yeni əlyazmaların bərpa edilməsi və onların rəqəmsallaşdırılması”na dair müqavilə imzalanıb. Bu əlyazmaların bərpa edilməsi həm tariximiz, həm də mədəniyyətimizin bir parçası kimi böyük önəm daşıyırdı.[7]

2016-cı il Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir və Roma Papası Fransisk ölkəyə dəvətinə müsbət cavab vermişdir.

Vatikan 2017-ci ildə yaradılmış Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin nəzdində Bakı Beynəlxalq Dinlər və Sivilizasiyalararası Əməkdaşlıq Mərkəzi Məşvərət Şurasında təmsil olunur və Himayədarlar Şurasının üzvü, Dinlərarası Pontifik Şurasının İslam ilə Dialoq Departmentinin sədri Xaled Akəşə Bakıda keçirilən dini liderlərin ikinci şurasında Azərbaycanın dinlərarası dialoqa verdiyi töhvənin açıq göründüyünü söyləyib.

Müsəlman Şərfinin ilk uğurlu respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi Vatikan şəhərində təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Vatikan şəhərində səfərdə olarkən Papa Fransisk müəyyən dairələrin dini amilləri bəhanə gətirərək ədavət salmaq istəyənlərin olduğu bir vaxtda ölkənin tolerantlıq üçün gözəl bir nümunə olduğunu bildirib, Vatikanda aparılan bərpa işlərinə görə təşəkkür edib.

7. HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN VATİKAN VƏ ROMADA FƏALİYYƏTİ

Vatikanda İtalyan mediasının 2014-cü ildə verdiyi məlumatlara əsasən Azərbaycan Respublikası Roma şəhərində yerləşən İmperator Forumunda qazıntı işlərinə 1 milyon avro və Roma Kapitolu Muzeyinin Filosoflar Salonunun bərpasına isə 100 min avro ianə edib.

Azərbaycan dövləti öz növbəsində Vatikanda mədəni fəaliyyətə davam edib. Bu fəaliyyətlər fonunda:

Zevsin heykəli;

Sikstin kapellasının şkafları bərpa edilib;

2018-ci ildə Müqəddəs Sebastian katakombaları bərpa edilib;

2020-ci ildə Müqəddəs Pyotr Bazilikasındakı "Roma Papası I Leon və Hun imperatoru Atillanın görüşü" bəlyesinin 2018-ci ildə başlayan restavrasiya işləri bitib;

Heydər Əliyev Fondu daha bir katakombanın bərpasında iştirak edərək ümumbəşəri mədəni irsin qorunmasına töhvə verib, o cümlədən Müqəddəs Komodilya katakombalarının 2025-ci ilə qədər bərpası nəzərdə tutulub.[11] Həmçinin Azərbaycan dövləti və Heydər Əliyev Fondu da bu kimi mədəni fəaliyyətlərin davam etdirilməsində maraqlıdır.

Heydər Əliyev Fondunun Vatikanda artıq 10 ildən uzun fəaliyyəti iki sivilizasiyanın mehriban münasibətlərinə töhvə verir və sivilizasiyalararası əməkdaşlığın gözəl bir nümunəsidir. Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti nəticəsində həm də İtaliyada çox saylı abidənin bərpa edilib.

Elə məhz bu fəaliyyətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva Vatikanda Papa Cəngavər Ordeninin ən ali dərəcəsinə - IX Piy Ordeninin Böyük Xaçına (Dama di Gran Croce dell'ordine Piano) layiq görülüb.

Nəticə

Azərbaycan və Papalıq əlaqələri üç ayrı sferada belə təqdim edilə bilər:

1. Beynəlxalq siyasi müstəvidə
2. Müqəddəs Taxt-tac dövlətinin maraqları müstəvisində
3. Azərbaycan Respublikasının maraqları müstəvisində

Beynəlxalq siyasi arenada Papalığın Azərbaycan kimi əhalisinin çoxluğunu müsəlmanların təşkil etdiyi dövlətlə yüksək əlaqələr qurması mədəni diferensiallığa, tolerantlığa söykənən, müasir geosiyasi vəziyyətə uyğun və modern bəşəri dəyərlər fonunda münasibətlərin qurula

bilməsinin mümkünlüyünü göstərir. Papalığın yumşaq gücdən istifadəsinin uğurudur. Humanitar sahələr başda olmaqla dövlətlər arasında qeyri-hərbi sahələrdə əməkdaşlığın münaqişələrin qarşısını almaq üçün daha yaxşı vasitə olmasını göstərir. Çünki qlobal sferadada sülhə nail olmaq istəyiriksə, qlobal səviyyədə əməkdaşlığa nail olunmalıdır. Dövlətlərin iradələri bu istiqamətdə razılaşdırılmalıdır.

Papalıq kommunizmə qarşı olub və bu məqsədlə də Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı dağıldıdan sonra yaranan dövlətlərin o cümlədən, Azərbaycanın müstəqilliyini bərpasını müdafiə etmiş və ən cəld reaksiya verən dövlətlərdən biri olmuşdur. Hətta 1981-ci il 13 mayda Müqəddəs Pyotr meydanında Papa II İohann Pavelə Mehmet Əli Ağca tərəfindən suiqəsd cəhdi baş verdikdən sonra səbəblərdən biri kimi Papanın kommunizmlə barışmaz mövqeyinin olması variantı da nəzərdən keçirilir.[18] Vatikan humanitar sahədə əlaqələri inkişaf etdirərək yumşaq gücünü tətbiq edir və regionda təsir dairəsi yaradır. İslam dövlətləri ilə əlaqələrini möhkəmləndirir.

Azərbaycan dövlətinin bu münasibətlərdən müəyyən gözləntiləri və münasibətlərlə bağlı hədəfləri var. Birincisi, bu əlaqələr Azərbaycanın xarici siyasətinin prinsiplərinə uyğun gəlir. İkincisi, Azərbaycanın qeyri-müsəlman dövlətləri ilə o cümlədən, Vatikanla müsbət əlaqə və əməkdaşlıq xristian dünyası ilə münasibətlərində körpü rolu oynayır. Son olaraq, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini Ermənistanın dini münaqişə kimi beynəlxalq ictimaiyyətə “satmasının” qarşısını almaqda kömək olur. Məlumdur ki, hələ 1994-cü ildə Azərbaycana təyin olunan ilk apostol nunci olan Jan Pol Qobel Heydər Əliyevə etimadnaməsini təqdim edəndə bu məsələni Heydər Əliyev nunciyə çatdırmışdır. Daha sonra dəfələrlə Papalıq rəsmiləri bu münaqişədə dinin adının hallandırılmasının əsasının olmadığını qeyd ediblər.[3]

Son olaraq əlaqələrin inkişafını daha da təkmilləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Vatikanda səfirlik açacaq. Bununla bağlı prezident tərəfindən parlamentə “Azərbaycan Respublikasının Müqəddəs Taxt-tacda səfirliyinin təsis edilməsi haqqında” qanun layihəsi daxil olub.[16]

Bu gün beynəlxalq arenada çoxqütblüləşmə prosesinin getdiyini hamı qəbul edib. O da açığa çıxır ki, integrasiya və qloballaşma fenomenlərinin təsiri nəticəsində dövlətlərin qarşılıqlı asılıqlarının artması müşahidə edilir. Artmaqda olan və texnoloji imkanların inkişafı ilə daha təhlükəli hal alan təhlükəsizlik məsələlərində dövlətlərarası dialoq və birgə səylər mütləqdir. Bu baxımdan Müqəddəs Taxt-tac ilə Azərbaycanın əlaqələri digər dövlətlər üçün nümunə olmalıdır və dini fərqliliklərin şiddət, terrorçuluq və separatçılıq kimi fəaliyyətlər zamanı bəhanə kimi istifadə edilməsindən imtina edilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları - 2005-ci il. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 2005, 400s.
2. A.Əlizadə. Azərbaycanda Xristianlıq: keçmişdən bu günə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 378s.
3. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin həyat və fəaliyyətinin xronologiyası 1993-2003. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası
4. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri(1991-2016).Bakı,2017,904s 863

5. Dinlərarası Dialoq: Qarşılıqlı Anlaşmadan Birgə Əməkdaşlığa Doğru. Bakı,2010, 200s.
6. Əhədova S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər. Bakı. Elm. 2014. 348 s
7. Fərid Ələkbərli.Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycanca aid əlyazmalar. Bakı: təhsil”, 2014, 75 s.
8. Geosiyasi Reallıqlar və Multikultural Dəyərlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 160s.
9. M. Qasımlı Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) II hissə, Bakı, 2015, 664s
10. Azərbaycan ilə Vatikan arasında əlaqələr yüksək səviyyədə davam etdiriləcəkdir URL: <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/iyun/124759.htm>
- 11.Azerbaijan to help fund Rome Imperial Forum project, 17 iyul 2014, Roma URL: https://www.ansa.it/english/news/2014/07/16/azerbaijan-to-help-fund-rome-imperial-forum-project_74c9b7ed-b6da-4897-a749-6fb5d8d337ed.html
- 12.“Azərbaycan Respublikasının və Müqəddəs Taxt-tac arasında Katolik kilsəsinin Azərbaycan Respublikasında hüquqi statusu haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə, 27 may 2011, Bakı
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/21903>
13. Historical background to the document of "Speech of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev at the meeting ceremony of the Pope John Paul II" (May 22, 2002) URL: <https://lib.aliyevheritage.org/en/1862793.html>
14. Azərbaycan-Vatikan münasibətləri URL: <https://lib.aliyevheritage.org/az/6024133.html>
15. From the conversation of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev at the meeting with Pope John Paul II - Vatican, "Palace of Castel Gandolfo," September 26, 1997
URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/en/9182868.html>
16. Azərbaycan Respublikasının Müqəddəs Taxt-Tacda Səfirliyinin təsis edilməsi haqqında 29 oktyabr 2021 URL: <https://meclis.gov.az/news-layihə.php?id=1583&lang=az&par=0>
17. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycanda mövcud dinlər URL: <http://mct.gov.az/az/din>
18. Papa sui-qəsdinin 40-cı ili, 2019 URL: <http://femida.az/az/news/108134>
19. Alban-udin xristian icmasının sədr müavini Rafik Danakari Xudavəng monastırının vaizi təyin olunub, 5 dekabr 2020 URL: <https://xalqqazeti.com/az/news/65475>
20. İşğaldan azad edilmiş yerlərdə bütün kilsə və məscidlər bərpa olunacaq URL: <http://femida.az/az/news/141639/isgaldan-azad-edilmis-yerlerde-butun-kilse-ve-mescidler-berpa-olunacaq>
21. Bakıda “Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti” mövzusunda konfrans keçirilib,2019 URL: <https://scwra.gov.az/az/view/news/8780/bakida-heyder-eliyev-ve-azerbaycanda-din-siyaseti-movzusunda-konfrans-kechirilib>
22. Rafiq Əliyev, Dini-mənəvi dəyərlərə Heydər Əliyev münasibəti,2013 URL: <https://525.az/news/6389-dini-menevi-deyerlere-heyder-eliyev-munasibeti>

23. Dinlərarası dialoqun bugünkü vəziyyəti, Xalq cəbhəsi, 2016 URL: <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2016/iyun/497235.htm>
24. Quranı öpən, məsciddə dua edən Roma Papası URL: https://musavat.com/news/qurani-open-mescidde-dua-eden-roma-papasi_795437.html
25. Bakıda Müqəddəs Məryəm Ana kilsəsinin rəsmi açılışı olmuşdur, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mərasimdə iştirak etmişdir. URL: https://azertag.az/xeber/BAKIDA_MUQADDAS_MARYAM_ANA_KILSASININ_R_ASMI_ACHILISI_OLMUSDUR_AZARBAYCAN_PREZIDENTI_ILHAM_ALIYE_V_MARASIMDA_ISTIRAK_ETMISDIR-402849

AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİNİN İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

PROSPECTS AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI CITIES

Aygül Mikayılova

Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi, Azərbaycan və qonşu ölkələrinin sosial-iqtisadi coğrafiyası, Bakı şəhəri, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3544>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan şəhərlərinin inkişaf xüsusiyyətləri, o cümlədən iqtisadi-coğrafi rayonlar üzrə əhalinin şəhərlərdə yerləşməsi, sayı göstərilmişdir. Şəhərlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi amillərin öyrənilməsi, bu zaman əsas şəhərəmələ gətirən amillərin təsirinin artırılması zəruriliyi, şəhərlərin regionlar üzrə yerləşməsi və inkişaf səviyyəsində olan fərqlərin səbəblərinin tədqiqi ölkədə problemin həlli üçün əsas yollardan biri olduğu qeyd edilir. Azərbaycanın şəhər məskunlaşma sistemində kiçik və orta şəhərlərin sayı çox olsa da, şəhər əhalisinin böyük əksəriyyəti əhalisinin sayı çox olan iri şəhərlərdə, xüsusən də regional mərkəz rolunu oynayan Bakı, Gəncə, Sumqayıt şəhərləri və sənaye qovşaqlarında cəmlənmişdir. Kiçik şəhərlərin də inkişaf üçün bütün şansları olduğu, ən başlıcası əldə olan potensialı görmək və bunu düzgün istifadə etməkdir. Ölkəmizin şəhərlərinin davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunması məqsədilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının uğurlu icrası nəticəsində şəhər, qəsəbə və kəndlərimizin simasının köklü şəkildə dəyişildiyini, regionların iqtisadi potensialın artdığını, infrastruktur təminatı, əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdığını, əhalinin rifah halının yüksəldiyi göstərilir. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerləşən şəhərlərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilməsinin, qeyd edilən ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə onların bərabər inkişafının təmin edilməsi məqsədilə görülən tədbirlər qeyd olunub. Şəhərlərdə ən çox rast gəlinən problemlərə əhali sıxlığı, əsas xidmətlərin göstərilməsi üçün vəsait çatışmazlığı, adekvat mənzil təminatının çatışmazlığı və azalan infrastruktur olduğu, bunun üçün görülən tədbirlər, proqramlar qeyd olunub həll yolları müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan şəhərlərinin müasir inkişaf səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ərazi üzrə bazalarının mövcud və perspektiv demografik potensiala uyğunlaşdırılmasına ehtiyac olduğu, işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın iqtisadi cəhətdən dirçəlişinə nail olmağımızın eyni zamanda qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də əməktutumlu sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatının dinamik inkişafının təşkilinin zəruriliyi məqalədə göstərilmişdir.

Açar sözlər: şəhər məskunlaşması, inkişaf, nəqliyyat, regionlar

ABSTRACT

The article shows the development features of Azerbaijani cities, including the location of the population in cities by economic and geographical regions. It was noted the importance of studying the natural-geographical and socio-economic factors that play an important role in the development of cities. Although there are many small and medium-sized cities in Azerbaijan's urban settlement system, the vast majority of the urban population is concentrated in large cities

with large populations, especially in Baku, Ganja, Sumgayit, and industrial hubs, which play the role of regional centers. Small towns also have all the chances for development, the most important thing is to see the potential and use it properly. Processing of agricultural products plays a significant role in the formation of urban settlements in the country. Urban development plays a leading role in the development of the country and its individual regions. However, there is a sharp difference between the economic regions in terms of the location of cities in the country, their population and industrial potential. The distribution of the urban population by economic regions is given in the form of a table in the article. The impact of the development of small and medium-sized cities in Azerbaijan on the formation of the settlement system was also noted. The most common problems in the cities are population density, lack of funds for basic services, lack of adequate housing and declining infrastructure, the measures taken for this purpose, programs have been identified and solutions have been identified. The article highlights the need to improve the modern level of development of Azerbaijani cities, to achieve the economic revival of our liberated lands, in particular, the organization of dynamic development of labor-intensive industries and agriculture.

Key words: urban settlement, development, transportation, regions

Tarixi dövrlərdə əlverişli mövqedə yerləşməsinə,qala-istehkamlar,inzibati-idarəetmə məntəqələri,sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olmasına görə yaşayış məntəqələri şəhər statusu alırdı.Azərbaycanda da tarixən qədim şəhərlər yaranıb inkişaf etmişdir.Müasir dövrdə də şəhərlərin inkişaf etdirilməsi üçün proqramlar qəbul olunub yeni qərarlar qəbul olunur.Bu gün Azərbaycan əhalisinin sayı 15 min nəfərdən çox olan,əhalisinin əksər hissəsi sənayedə və qeyri-istehsal sənayedə və qeyri-istehsal sahələrində çalışan yaşayış məntəqələrinə şəhər statusu vermək olar. Şəhərlərin sayının çox olması ərazinin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf səviyyəsini göstərən əsas amillərdən biridir.Azərbaycan Respublikasında şəhərlərin sayı 78-dir. 2021-ci ilin əvvəlinə Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 10119,1 min nəfər olmuşdur. Bu əhalinin 5358,5 min nəfəri və ya 53,0 faizi şəhər əhalisidir.Respublikada şəhər məskunlaşmasının formalaşmasında kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəyyən yer tutur.Şəhər yaşayış məntəqələrində pambıq ,üzüm,tütün və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif mərhələlər üzrə emalına əsaslanan müəssisələr şəbəkəsi yaradılmışdır.Abşeron,Mərkəzi Aran,Gəncə-Daşkəsən,Naxçıvan və b iqtisadi rayonlarda şəhər məskunlaşması areallarının formalaşmasında faydalı qazıntıların istismarı böyük rol oynamışdır.Faydalı qazıntıların istismar edilməsi ilə bu sahələrdə xeyli miqdarda əhali cəlb edilmiş,iri şəhərlər formalaşmışdır.Əhalinin sayına uyğun olaraq şəhərlərdə iri metallurgiya,kimya neftayırma müəssisələri yerləşdirilir.Özünün nəqliyyat-coğrafi mövqeyindən və əmək ehtiyatlarının miqdarından asılı olaraq Sumqayıt ,Gəncə,Salyan,Yevlax və s. şəhərlərində gətirmə xammallar əsasında iri sənaye müəssisələri tikilmişdir.Şəhərlərin iqtisadiyyatdakı xüsusilə seçildiyi kimi həm də ölkənin sosial-mədəni elmi və ictimai-siyasi həyatında da rolu böyük qiymətləndirilir.Eyni zamanda elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor, ali təhsil ocaqları , əhaliyə xidmət edən obyektləri məhz iri şəhərlərdə fəalliyət göstərir.Buna görə də şəhərlərin inkişaf etməsi ilə onların məskunlaşmaya, ətraf yaşayış məntəqələrinə təsiri də artır.Bu cəhətdən Azərbaycanın kiçik və orta şəhərlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və onların yüksəldilməsi yollarının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Şəhərlərin inkişafı ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının inkişafında aparıcı yer tutur.Lakin respublikada şəhərlərin yerləşməsi.onlarda əhalinin sayı sənaye potensialına görə iqtisadi rayonlar arasında kəskin fərq vardır.Bakı və Abşeron iqtisadi rayonu şəhər yaşayış məntəqələrinin və şəhər əhalisinin sayına ,istehsal edilən sənaye məhsullarının həcminə görə respublikada əsas yer tutur.

Şəhərin iqtisadi-coğrafi mövqeyi (İCM) onun ənənəvi inkişaf perspektivinin və proqnozlarının təhlilinin əsasıdır. Məşhur coğrafiyaşünas N.N. Baranskinin işləyib hazırladığı «İqtisadi - coğrafi mövqe» nəzəriyyəsi şəhərlərin iqtisadi-coğrafi mövqeyi onların inkişafında əsas rol oynayır. Bu mövqeyin əlverişli olması şəhərin daha yaxşı inkişafına, əlverişsiz olması və ya durğunluq şəhərin passivliyinə və yaxud da tənəzzülünə səbəb olur. Bu baxımdan çox mühüm və mürəkkəb bir məfhum olan İCM anlayışının müsbət və mənfi cəhətlərinin dəqiq kompleks qiymətləndirilməsinə imkan verir. Şəhərlər kənd əhalisi sıx olan məskunlaşma arealları daxilində yerləşmişlər. Bu areallar daxilində istehsal olunan yerli kənd təsərrüfatı məhsulları həmin şəhərlərin sənaye müəssisələrini xammalla təmin edir. Meyvəçilik, tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, çayçılıq, heyvandarlıq məhsulları istehsalı əsasında konserv və şərab zavodları (Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Göyçay, Zaqatala, Tovuz, Ağdam, Şamaxı, Kürdəmir, Xankəndi, Naxçıvan), pambıqtəmizləmə zavodları (Şirvan, Salyan, Yevlax), çay fabrikləri (Zaqatala, Lənkəran), yağ-pendir zavodları (İmişli, Şamaxı, Quba və s.), at kombinatları (Şəki, Lənkəran, İmişli, Naxçıvan, Xankəndi) və s. yaradılmışdır. Sənaye-coğrafi mövqeyinə görə şəhərlərin vəziyyəti yanacaq ehtiyatlarına, qazıntı xammalına, tikinti materialları sənayesi rayonlarına yaxın olmaları ilə səciyyələnir. Respublikada şəhərlərin qeyri-bərabər inkişafı, sənaye potensialının mühüm hissəsinin Abşeron iqtisadi rayonunda cəmlənməsinin səbəbi uzun müddət kapital qoyuluşunun bu ərazilərə daha çox sərf edilməsidir. Qeyd edim ki, şəhərlərdə sənayenin sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi, mütərəqqi və elmtutumlu sahələr üzrə müəssisələr təşkil edilməsi, mövcud müəssisələrdə yeni texnoloji xətlər işə salınması və yüksək ixtisaslı kadrlar tələb edən sahələr yaradılması əhalinin təhsil peşə səviyyəsinin yüksəlməsini tələb edir. Ölkə daxilində sənayenin bir neçə iri mərkəzlərdə cəmlənməsi digər ərazilərin iqtisadi inkişafına təsir edir. Abşeron və Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonları ilə Şərqi Zəngəzur, Dağlıq Şirvan, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarının ölkənin sənaye strukturunda olan fərqlər ciddi şəkildə nəzərə çarpır. Sənaye potensialı əsasən şəhər yaşayış məntəqələrində yerləşdiyinə görə şəhər əhalisinin sayı ilə sənayenin inkişafı arasında müəyyən uyğunluqlar olmuşdur. Belə ki, sənayenin zəif inkişaf etdiyi rayonlarda (ucqar rayon və dağlıq ərazilərdə yerləşən rayonlarda) şəhər əhalisi nisbətən az olmuşdur. İqtisadi rayonlar üzrə şəhər əhalisinin paylanması cədvəldə qeyd olunub.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə 2021-ci ilin əvvəlinə şəhər əhalisinin sayı (min nəfərə görə)

İqtisadi rayonlar:	Şəhər Əhalisinin sayı
1. Bakı	2300,5 min nəfər
2. Abşeron-Xızı	531,7 min nəfər (ümumi əhali 578,8 min nəfər)
3. Quba-Xaçmaz	184,3 min nəfər (ümumi əhali 558,7 min nəfər)
4. Dağlıq Şirvan	111,2 min nəfər (ümumi əhali 324,8 min nəfər)
5. Şəki-Zaqatala	175,2 min nəfər (ümumi əhali 630,4 min nəfər)
6. Mərkəzi Aran	303,5 min nəfər (ümumi əhali 737,7 min nəfər)
7. Gəncə-Daşkəsən	430,8 min nəfər (ümumi əhali 610,4 min nəfər)
8. Qarabağ	300,1 min nəfər (ümumi əhali 902,4 min nəfər)
9. Qazax-Tovuz	161,3 min nəfər (ümumi əhali 686,1 min nəfər)
10. Lənkəran-Astara	254,4 min nəfər (ümumi əhali 953,6 min nəfər)
11. Mil-Muğan	133,6 min nəfər (ümumi əhali 522,6 min nəfər)
12. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	71,4 min nəfər (ümumi əhali 343,5 min nəfər)

13. Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	235,3 min nəfər(ümumi əhali 501,3 min nəfər)
14. Naxçıvan	163,4 min nəfər(ümumi əhali 461,5 min nəfər)

Cədvəl stat.gov.az götürülən məlumatlar əsasında hazırlanıb.

Cədvəldən də göründüyü kimi respublikada şəhərlərin yerləşməsinə, onlarda əhalinin sayı görə iqtisadi rayonlar arasında kəskin fərqlər vardır. Ölkənin sənaye cəhətdən nisbətən geri qalmış Dağlıq Şirvan, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarının sənaye sahələrinin, xidmət obyektlərinin inkişaf etdirilməsini şəhərlərin inkişafı, şəhər əhalisinin sayının artması ilə eyni vaxtda gedə bilər. Bu rayonların şəhərlərin inkişafına şərait yaratmaqla, ayrı-ayrı ərazilər arasında olan iqtisadi inkişaf uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq mümkündür. Şəhərlərin inkişafı üçün bütün təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi amillər mövcuddur. Sənaye müəssisələrinin şəhərlərdə yerləşməsi üçün lazım olan əsas amillərdən biri kimi əmək ehtiyatları çıxış edir. Sənayenin zəif inkişaf etdiyi rayonlarda onun ərazi təşkilini təmin edən təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi zəminlərdən səmərəli istifadə edilmir. Bu regionlarda əmək ehtiyatları, təbii şərait və ehtiyatlardan istifadə edilməsi xüsusilə yerli əhəmiyyətli təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi çox aşağı olur. Buna görə də inzibati rayonların əksəriyyətində, əsasən mərkəzi kiçik və orta miqyaslı şəhərlər olan regionlarda qeyd edilən səviyyəyə çatmaq üçün şəhərlərin inkişaf etdirilməsi lazımdır. Bu şəhərlər qrupuna 50 min nəfərə qədər əhalisi olan məntəqələri daxil etmək olar. Beləliklə, şəhərlər ölkənin təsərrüfat potensialının və əhalisinin əsas hissəsini özündə cəmləşdirən yaşayış məntəqələridir. Onların inkişafına təsir göstərən amillərin sayından və miqyasından asılı olaraq şəhərlər uzun tarixi dövr ərzində və ya qısa müddətdə güclü sosial-iqtisadi potensiala malik olur. Respublikada əhalinin məskunlaşmasına səmərələşdirilməsi, onun inkişafının nizamlanması və idarə edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, yaşayış məntəqələrinin inkişafında olan mənfi meyllərin aradan qaldırılması və qarşıya çıxan problemlərin qismən də olsa həll edilməsi, şəhər yaşayış məntəqələrinin ölkə daxilində ərazi təşkilini yaxşılaşdırmaq xüsusilə onun ucqar rayonlarında bu məntəqələrin inkişafına kömək etmək üçün iri şəhərlərin inkişafının nizamlanması kiçik və orta miqyaslı şəhərlərin sürətlə inkişafı ilə eyni zamanda getməlidir. Bu proseslərin vacib olması XX əsrin 50- ci illərindən sonra dəfələrlə qeyd edilmişdir. Lakin şəhərlər əvvəlki kimi iri şəhərlərin üstün inkişafı ilə böyüyür. Azərbaycanın paytaxtı Bakı ölkənin ən iri şəhəridir. Burada çoxlu sayda iri sənaye müəssisələri, təhsil ocaqları, teatrlar, muzeylər cəmləşmişdir. Respublikada kiçik və orta şəhərlərin inkişafın maneə olan səbəblərdən biri də nəqliyyat sisteminin zəif olmasıdır. Avtomobil yolları sistemi ilə şəhərlər bir-biri ilə əlaqələr saxlasa da dəmir yolu sisteminin çox zəif olması şəhərlərin inkişafına mənfi təsir edir. Deyilənləri nəzərə alaraq, həmçinin onların inkişafı üçün hər cür lazımı təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi amillər olduğuna görə kiçik və orta miqyaslı şəhərlərin sosial-iqtisadi potensialının gücləndirilməsi vacibdir. Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilinin tənzimlənməsi, sənayenin zəif inkişaf etdiyi sahələrin sosial-iqtisadi sürətləndirilməsi üçün ərazidə olan şəhərlərin sənaye strukturu yenidən qurulmalıdır. Bunu həmin məntəqələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin və sonrakı mərhələlər üzrə emalı, kənd təsərrüfatı texnikasının təmiri və texniki xidmət sahələri, iri şəhərlərdə yerləşən müəssisələrin filiallarının təşkil edilməsi və başqa yollarla həll etmək olar. Əhaliyə müxtəlif xidmətlər göstərilməsi, sosial sferanın ayrı-ayrı sahələri üzrə kiçik müəssisələr və kooperativlər təşkil edilməsi indiki dövrdə yaşayış məntəqələrinin inkişafına kömək edən amillərdir. Bu şəhərlərdə sənaye və digər emal müəssisələri yaradılarkən təkcə şəhərlərin öz əhalisi yox, ətraf yaşayış məntəqələrinin əhalisindən də istifadə etmək olar. Beləliklə, kiçik və orta miqyaslı şəhərlərlərin sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazım olan təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi zəmin vardır. Lakin yenə də qeyd etdiyim kimi nəqliyyat sisteminin zəif inkişafı bu məntəqələrin inkişafın maneə olur. Kiçik və

orta şəhərlərin inkişafında, onlarda əhalinin məskunlaşması həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında, urbanizasiyanın nizama salınmasında iqtisadi, təbii ehtiyatlar, rekreasiya potensialı əsas əhəmiyyətə malikdir. Şəhərin ümumi imkanlarından istifadə edilməsi, iqtisadi və sosial inkişafı, əsudə işçi qüvvəsindən istifadəni təmin edən mühüm amildir. Bu imkanları birləşdirən amillərin miqdarı nə qədər çox olarsa, şəhərlərin inkişaf potensialı da çox olar. Kiçik və orta miqyaslı şəhərlərin inkişafı ilə aşağıdakı əsas sosial-iqtisadi-demoqrafik nəticələr əldə etmək olar:-kənd məskunlaşmasının idarə edilməsi və nizamlanmasına kömək edən mərkəzlər formalaşar;-məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkili tənzimlənər;-iri şəhərlərin sosial-iqtisadi yükü azalır,onların inkişafı məhdudlaşar;-dağlıq ərazilərin və boşaldılmış sahələrin inkişafı həyata keçirilər;-kənd təsərrüfatı məhsulları emalının həyata keçirilməsi sürətlənər;-yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf edər;-iqtisadi bazası digər sahələr olan ərazilərin mənimsənilməsi güclənər;-ətraf ərazilərdə məskunlaşan əhaliyə sosial- mədəni xidmət yüksələr;-bazar iqtisadiyyatına kömək edən sahələr kömək edən sahələr inkişaf edər.Bundan əlavə Azərbaycanda yerləşən kiçik və orta şəhərləri inkişaf etdirməklə məskunlaşma sisteminin formalaşmasına təsir etmək olar.Bu tipli şəhərlərin lazımi səviyyədə inkişaf etdirilməsi əhalinin iri şəhərlərə olan axınının qarşısını alır,kənd məntəqələrində əhalinin cins-yaş tərkibini nizamlayır,kəfkirvari(rəqqasi)miqrasiya yolu ilə kənd əhalisinin xeyli hissəsini işlə təmin edir.

Azərbaycan 44 günlük müharibədə 300-ə yaxın kəndini ,5 şəhərini ,4 qəsəbəsini ,çoxsaylı strateji yüksəkliklər azad edilmişdir. İşğaldan təmizlənən ərazilərimizdə salamat bir bina, bir infrastruktur qalmayıb. Bütün yaşayış məntəqələri xarabalığa çevrilib. Yeraltı və yerüstü sərvətlər talan edilib. Bu ilin fevralında ölkə başçısı İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarına səfər etdilər. 30 ildən sonra azad edilmiş torpaqlarımıza səfər zamanı dövlətimizin başçısı düşmənin darmadağın etdiyi ərazilərimizdə həyata keçiriləcək quruculuq və əsaslı tikinti işlərindən bəhs edərək məcburi köçkün kimi yurdumuzun müxtəlif yerlərində məskunlaşan soydaşlarımızın doğma yurd- yuvalarına qayıtması üçün hər cür şəraitin yaradılacağını bildirdi. Artıq torpaqların bərpası prosesi başlanmışdır. Prezidentin göstərişi ilə azad olunmuş bütün şəhərlərin baş planları hazırlanır, həmin ərazilərdə həyatın bərpası, müasir infrastruktur layihələrin reallaşdırılması istiqamətində işlərə hazırlıq görülür. Bununla bağlı Prezident İlham Əliyev deyib: “Qarabağı cənnətə çevirəcəyik. Artıq bütün göstərişlər verilib. Bütün işlər görülür, planlı şəkildə görülməyə və biz bundan sonra bu torpaqlarda əbədi yaşayacağıq”.Azad olunmuş bütün şəhərlərin, kəndlərin bərpası müasir tələblər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Erməni işğalından azad olunmuş digər ərazilərdə “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyalarının reallaşdırılması nəzərdə tutulur. “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyası dünyanın bir çox ölkələrində tətbiq edilməkdədir. Bu konsepsiyalar Azərbaycanda, ümumilikdə dünyada baş verən texnoloji imkanlara, qlobal innovasiya yönümlü layihələrin tətbiqi üçün drayver olaraq çıxış edəcək. “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının mahiyyətinə gəldikdə, burada alternativ enerjiden tutmuş tullantıların idarə olunmasınadək məqamlar qeyd olunur.Bu layihə həmçinin texnologiyalara əsaslandığı üçün texnoloji investorların da bölgəyə cəlb edilməsinə, startapların yaradılmasına və ən əsası isə burada yaradılacaq aqroparkların və texnoparkların inteqrasiya olunmasına gətirib çıxaracaq. Bu isə özlüyündə Qarabağ iqtisadiyyatını ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiya edəcək və regionda baş verə biləcək bütün dəyişikliklərə öz müsbət töhfəsini verəcək. İşğaldan azad olunan ərazilərdə 3 beynəlxalq hava limanı fəaliyyət göstərəcək. Füzuli aeroportu artıq istifadəyə verilib. Zəngilan hava limanının təməli qoyulub, Laçında isə inşaat üçün yer seçimi yekunlaşmaq üzrədir. Qarabağın işğaldan azad olunmasından sonra sürətlə aparılan infrastruktur quruculuğu layihələrdən vacib hesab olunan hava limanlarıdır. Burada olan aeroportlar nəinki iqtisadi baxımından, həm də geosiyasi və geoiqtisadi baxımdan region ölkələri arasında Azərbaycanın nüfuzunu artıracaq. İlk növbədə, onu qeyd etmək gərəkdir ki, post-konflikt bərpa dövründə hava limanlarının rolu çox böyükdür. Başlıca olan səbəblərdən biri də odur ki, nəqliyyat-logistika baxımından bu bölgəyə çatdırılacaq

malların, gediş-gelişin bərpası, aparılan infrastruktur, quruculuq layihələrinin və bərpa prosesin sürətləndirməsinə gətirib çıxaracaq.

Problemləri. Şəhərlərdə ən çox rast gəlinən problemlərə əhali sıxlığı, əsas xidmətlərin göstərilməsi üçün vəsait çatışmazlığı, adekvat mənzil təminatının çatışmazlığı və azalan infrastruktur daxildir. Şəhərlərin üzləşdiyi problemləri aradan qaldırmaq üçün resurslardan istifadənin təkmilləşdirilməsi, çirklənmənin və yoxsulluğun azaldılması ilə yanaşı, onların inkişaf etməsinə və böyüməsinə imkan verən üsullardan istifadə oluna bilər. Hamı üçün imkanlar yaradan, o cümlədən əsas xidmətlərə, enerjiyə, mənzil təminatına, nəqliyyata və digər imkanlara çıxış yaradan şəhərlər arzu etdiyimiz gələcəyin bir parçasıdır. Urbanizasiya şəhərlərdə sənayeləşmənin daha sürətlə getməsi, iş imkanlarının çox olması və daha yaxşı sosial imkanlardan irəli gəlir. Hər kəs daha yaxşı yaşamaq, təhsil almaq, daha çox qazanmaq, daha yaxşı istirahət etmək arzusundadır. Lakin hər şeyin daha yaxşısını əldə etmək arzusu, başqa sözlə desək, kənd əhalisinin şəhərlərə axını bir sıra problemlərlə müşayiət olunur. Bu zaman şəhərlərdə sıxlığın artması nəqliyyat və mənzil problemlərinin həcmi genişləndirir. Nəqliyyat vasitələrinin artması tıxacların artmasına səbəb olur ki, bu da vaxt itkisi və gərginliyi yaradır. Əhalinin mənzillərə nisbətən çox olması isə mənzil bazarında qiymətləri artırır. Əhalinin şəhərlərə köçməsinin sürətli artması həm də işsizliyi yaradan amillərdəndir. İşsizliyin bu səbəbdən artması cinayətkarlıq, oğurluq kimi mənfi halların artması deməkdir. Eyni zamanda, urbanizasiyanın səviyyəsi yüksək olan şəhərlərin ekologiyası da korlanır. Məhz belə bir ciddi problemin həlli üçün Prezident İlham Əliyev vaxtında və qətiyyətli iqtisadi-sosial islahatların təməlini qoydu. Son 16 ildə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair bir neçə Dövlət Proqramı uğurla icra olunub. Kiçik və orta şəhərlərin inkişaf problemlərinin həllində nəqliyyat vasitələrinin və şəhərləri ətrafları ilə birləşdirən nəqliyyat şəbəkəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Yolsuzluq uzun müddət dağ və dağətəyi rayonlarda yerləşən şəhərlərimizin ləng inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda dövlət başçımızın göstərdiyi qayğı nəticəsində bu problem artıq minimuma endirilib. Regionlarda yaradılan sosial-iqtisadi infrastrukturlar minlərlə iş yerlərinin açılmasına, əhalinin məşğulluğunun artmasına, sosial rifahının yüksəlməsinə səbəb olub. II Vətən müharibəsində işğaldan azad olunmuş şəhərlərimizdə dayanmadan bərpa işləri həyata keçirilir. Yeni avtomobil yollarının çəkilişi torpaqlarımızın azad olduğu ilk günlərdən başlayaraq yerinə yetirilir. Kiçik şəhərlərin inkişafı təkə iqtisadi problem olmayıb, böyük ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Buna görə də kiçik şəhərlərin inkişafına diqqət verilməsi vacibdir. Bu əhalinin miqrasiyasına axının nizama salınmasına, iri şəhərlərin həddən artıq böyüməsinin qarşısının alınmasına, kiçik şəhərlərin ictimai və sosial həyatını daha da zənginləşdirmək üçün vacib şərtlərdəndir. Böyük şəhərlərin (əhalisi 100 mindən çox olan şəhərlər) inkişafı və böyüməsinin tənzimlənməsi məskunlaşma sisteminin tənzimlənməsinin ən vacib güclərindən biridir. Məskunlaşma sisteminin inkişaf etmiş mərkəzləri böyük şəhərlərdir. Böyük şəhərlərin tənzimlənməsi yalnız çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün deyil, həm də orada yığılmış nəhəng sənaye potensialından geniş və gəlirli istifadə üçün lazımdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan, Naxçıvan kimi böyük şəhərlər var. Bunların arasında ən yüksək dərəcədə şəhərləşmişlər Bakı və Sumqayıtdır - 98,5%. Böyük şəhərlər, orta və kiçik şəhərlərlə müqayisədə, yüksək səviyyədə infrastruktur, istehsalın inkişafı, əhalinin yaşayış və iş təhlükəsizliyi üçün ən böyük imkanlara malikdirlər. Bu da belə şəhərləri ən cəlbedici edir, bu şəhərlər yüksək ixtisaslı kadrların toplandığı sənaye elmi inzibati yaradıcılıq mərkəzləri kimi tanınır və belə şəhərlərdə əhali axınının səbəblərindən biri də bununla əlaqədardır. Bakının əhalisinin artması, sənaye potensialının yüksəlməsi və ərazicə genişlənməsi meydana çıxan problemlər inkişafının məhdudlaşdırılmasını tələb edir. Çünki şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyən mərhələsindən sonra onun əhalisinin yaşayış, ev, iş şəraitini yaxşılaşdırmaq, sosial-mədəni-mənəvi ehtiyaclarını ödəmək problem kimi qarşıda durur. Bakıda bu problemlər özünü daha kəskin göstərir. Şəhərin inkişafı ilə onların ekoloji tarazlığının pozulmasında

güçlənir.Uzun müddət ərzində neft hasilatının aparılması Abşeron –Xızı iqtisadi rayonu və Xəzərin Abşeron sahillərinin həddən artıq çirklənməsinə səbəb olmuşdur.İri şəhərlərin inkişafı ölkə əhalisinin miqrasiya mütəhərrikliliyinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.Respublikanın kənd yaşayış məntəqələrində sosial-mədəni obyektlər şəbəkəsinin çox zəif olması,,əhalinin təbii artımının yüksək olması ,bu göstərici ilə yeni iş yaradılması arasındakı uyğunsuzluqlar,gənclərin təhsil almaq və iş üçün şəhərə getməsi və s.səbəblər əhalinin şəhər yaşayış məntəqələrinə miqrasiya etməsinə gətirib çıxarır.Eyni zamanda kiçik və orta şəhərlərdən də xeyli sayda əhali daha iri miqyaslı şəhərlərə getməli olur.Bunun üçün dövlət sosial-iqtisadi inkişaf coğrafiyası,regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı proqramlar həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Eminov Z.N. Azərbaycanın əhalisi. Bakı-2005, Çıraq. 560 s.
2. Əfəndiyev V.Ə., Dəmirqayayev Ş. Azərbaycan Respublikası şəhərlərinin inkişafının coğrafi məsələləri. Bakı-1995
3. Əfəndiyev V.Ə, Nağıyev S.Q. Geourbanistika. Bakı-2016, BDU,272 s.
4. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı-2021 DSK,140 s.
5. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. II cild, Avropa, Bakı-2013, 501 s.
6. Nazım Tapdıqoğlu(Viləşov) Azərbaycan ərazisinin şəhərləri Bakı 2019
7. Məmmədov R.M., Eminov Z.N., Əyyubov N.H. Əhali coğrafiyasının reallıqları: inkişaf dinamikası, məskunlaşma, resurslar və perspektivlər. Müstəqillik yollarında. Bakı-2016, Şərq-Qərb, 628 s. (s. 382-489).

TÜRK HUKUKUNDA MARKA HAKKININ DEVRİ TRANSFERRING OF TRADE MARK RIGHT IN TURKISH LAW

Doç. Dr. Sefer Oğuz

Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Ticaret Hukuku Anabilim Dalı

90-505-4030460

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4079-9665>

ÖZET

Marka, bir teşebbüsün mal ve hizmetlerini diğer teşebbüslerin mal ve hizmetlerinden ayırt etmesini sağlaması şartı ile marka korumasının sicilde açık ve kesin olarak gösterilmesi mümkün olan her türlü işaret olarak tanımlanabilir. Kanun koyucu marka hakkının kazanılmasını tescil şartına bağlamıştır. Markanın tescili bir idari sürecin sonunda idari bir kararla gerçekleşir. Bu tescil ile marka bağımsız bir malvarlığı hakkı olarak ortaya çıkar. Ancak, marka belirli mal ve hizmet sınıflarında 10 yıl için tescil edilir.

Marka hakkının kullanılması mecburiyeti bulunmaktadır. Eğer bu hak tescil edildiği mal ve hizmet sınıfları ilgili olarak kesintisiz 5 yıl kullanılmaması halinde talep üzere iptal edilebilir. Bu yönü ile marka sahipliği ile mülkiyet hakkı farklılaşır. Marka hakkının sona ermesi terkin, devir ve sesiz kalma suretiyle gerçekleşebilir.

Öte yandan, tükenme ilkesi markayı taşıyan malların ilk satışından sonra söz konusu olur. Kanun koyucu, küresel tükenme ilkesini kabul etmiştir. Tükenme ilkesine göre markayı taşıyan ürünü satın alan kişinin, markaya zarar verilmediği sürece sonraki yaptığı devirlere marka sahibi karışmaz.

Marka, bir teşebbüsün gayri maddi malvarlığı unsuru olarak kabul edilir. Markanın devri tescil edildiği mal veya hizmetlerin tümü veya bir kısmı için yapılması gerekir. Marka hakkının devri iki şekilde yapılabilir. Bunlardan ilki, markanın işletme ile birlikte devredilmesidir. İkincisi ise markanın işletmeden bağımsız tek başına devredilmesidir.

Kanun koyucu marka hakkının devrini noter onamasına bağlı yazılı şekil öngörmüştür. Bu noter onamasına bağlı yazılı şekil geçerlilik şekli olarak öngörülmüştür. Bu şekle uyulmadan yapılan marka hakkı devri emredici hükme uymadan yapıldığı zaman geçersiz olacaktır. Bu devrin marka sicilinde tescil edilmesi açıklayıcıdır. Ancak, devrin marka sicilinde tescil ve ardından ilan edilmesinin üçüncü kişilerin iyi niyetini ortadan kaldıracaktır.

Anahtar Sözcükler: Markanın Devri, Kanuni Şekil, Tescil, Tükenme İlkesi, Geçerlilik.

ABSTRACT

Trade mark is defined as a sign which possibly can be shown on the registry clearly and accurately providing that distinguishing one goods and services of an enterprise from others. Law maker made a conditional on getting registry to gain a trade mark right. Registration of trade mark realizes by the administration's decision at the end of the administrative process. With this registration, a mark occurs as an independent asset. However, trade mark is registered for ten year limitation period for certain goods and services classes.

There is an obligation of using trade mark right. If this trade mark right concerning registered goods and services classes is not used for a five-years period it can be canceled on demand. From this aspect trade mark ownership and property right separate each other. Expiring of trade mark occurred by means of cancelation, transfer, and keeping salience.

Other hand, the principle of exhaustion occurs that first sale of the goods bearing the trade mark. Law maker accepted the principle of exhaustion globally. According to the principle of exhaustion, trade mark owner doesn't interfere in transferring by who bought the goods bearing the trade mark without harming trade mark.

Trade mark is accepted as an intangible value of an enterprise. It is required that the assignment of trade mark should be made over for entire goods and services classes or part of them. Assignment of trade mark right is made over two ways. The first of them is assigning trade mark to gather with an enterprise. The second one is assigning trade mark itself independently of an enterprise.

Law maker stipulates notarized written legal form to assign the trade mark right. This notarized written legal form is legalized as validity form. The assignment of trade mark right which is contrary to the notarized written legal form will be invalid when it is made to comply with the mandatory rule. This assignment of trade mark registration is explanatory. However, the assignment of trade mark registration and then the announcement will abolish bone fides of third parties.

Keywords: Assignment of Trademark, Legal Form, Registry, The Principle of Exhaustion, Validity

I-GİRİŞ

Dünya 2000'li yıllardan sonra internet kullanımının artması ile birlikte ticari reklamların en büyük mecrası haline geldi. İnternete erişim sağlayan kişiler önce bir uygulamanın ücretsiz kullanıcısı sonra da müşterisi yapılmak için her türlü reklam bombardımanına maruz bırakıldı. Markaların aynısından müteşekkil alan adlarının kullanılmasıyla iletişim fonksiyonları güçlendirildi. Bu duruma alan adının ürünlerin ve evraklarının üzerine yazılmasının bağımsız denetime tabi anonim şirketler (AŞ) için mecburi hale getirilmesi de yardımcı oldu (Türk Ticaret Kanunu/TTK m. 39, f. II). Birçok şirket, işletme ve teşebbüs kullanma zorunluluğu olmadan iletişimde sağladığı avantaj ve marka fonksiyonu sebebi alan adı kullanımına geçtiler. Markalarının aynısını alan adı veya alan adlarını korumak için marka olarak tescil ettirdiler. Böylece markalar alan adları ile birlikte çok daha güçlü fonksiyonlara sahip oldu. Özellikle, alan adından müteşekkil markalar, en değerli markalar haline geldi. Böylece marka pazarı daha önemli hale gelmesiyle birlikte devirlerin yapılması hukuk gündemine daha sık gelmeye başladı. Burada belirtmek gerekir ki, mahiyeti itibariyle malvarlığı hakkı olan marka devir, miras, lisans, rehin, teminat gösterilme ve haczedilme dışında mahiyetine uygun olma şartı ile diğer hukuki işlemlere de konu olabilir (SMK m. 148, f. I). Örneğin mahcuz mallar üzerinde sahibinin tasarruf yetkisini kısıtlayan İİK m. 86 hükmü marka için uygulanması mümkün değildir¹. Ancak, teslim şartlı rehin mahiyetine uygun olmasa da marka diğer haklar kapsamında kabul edilerek TMK m. 954, f. II gereği marka hakkının rehin sözleşmesine konu olmasını mümkün hale getirmiştir.

Bu sebeplerle, aynı soydan gelen tek milletin altı devletinin akademisyenlerinin olduğu bu toplantıda marka hakkının devrini bu tebliğin konusu olarak seçtim. Marka, tescilli veya

¹ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, 3. III, Ankara 2021, s. 2898.

tescilsiz, ortak veya ferdi yahut garanti markası olsun devir edilebilir. Bu kapsamda devir borcu doğuran hükümler (TBK m. 181) mahiyetine uygun düştüğü oranda kıyasen markanın devrine uygulanabilir².

Öncelikle, Türk hukukunun Paris Anlaşmasına, Madrid Anlaşmasına, *Agreement on Trade Related Rights (TRIPS)* ve AB ile Gümrük Birliğine Giriş anlaşmamızdan dolayı da Avrupa Birliği mevzuatına uyum yükümlülüğümüz bulunuyor. Dolayısı bu sayılanlar 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanununun³ (SMK) birinci kitabını oluşturan marka hukukunun kaynaklarını oluşturur. İşte bu çerçevede marka hakkının devri ele alınacaktır.

II-MARKA HAKKININ ÖZELLİKLERİ

Marka, tanıtmaya işaretleri hukukunda en ayrıntılı şekilde düzenlenmiş olan işarettir. Bu nedenle, tanıtmaya işaretleri hukukunda geçerli olan ilk kullanan veya tescil ilkesi, teklik ilkesi, yanıltıcı olmama ilkesi ve korumanın ülkesel olması ilkesi geçerlidir.

Marka bir teşebbüsün mal ve hizmetlerini diğer teşebbüslerin mal ve hizmetlerinden ayırt etmeyi sağlayan, sicilde açık ve kesin olarak gösterilebilen ayırt edici niteliği sahip olması şartıyla her türlü işaret veya bu işaretlerin kombinasyonlarından müteşekkil tanıtmaya vasıtasıdır (SMK m. 4). İşte bu kanunla sağlanan koruma tescil yolu ile kazanılabilir (SMK m. 7, f. I). Sadece gerçek ve tüzel kişiler marka sahibi olabilir. Buna karşılık, tüzel kişiliği bulunmayan kişi birliklerinin marka sahibi olması mümkün değildir⁴.

Marka tescil ile özel hukuki koruma ile birlikte bağımsız ve soyut ayırt ediciliği sahip, mutlak olan, tekel hakkı sağlayan, süreye bağlı ve yenilenebilir, gayri maddi malvarlığı hakkına dönüşür⁵. Ancak marka bir cismani nitelik taşıyan eşya olmadığından evrende yer kaplamaz⁶. Bu nedenle marka herkese karşı ileri sürülebilir coğrafi işaret, tasarım, patent ve faydalı model ile birlikte markayı sınai hak olarak tanımlanmıştır (SMK m. 2, f. I-1). Bununla birlikte tescil ile aslen kazanılan marka hakkı sınırsız değildir. Herkese karşı ileri sürülebilir mutlak hak, SMK m. 7, f. V ve 152'de olduğu gibi bazı sınırlamalara tabi tutulmuştur.

Ancak, gerçek marka sahibi- markayı tescilsiz olarak belirli mal ve hizmetlerde kullanıp herkesçe bilinir hale getiren kişi- bu markayı başkası tescil ettirse dahi hükümsüzlüğünü isteyebilir (SMK m. 6, f. III). Marka hakkında esas itibarıyla korunan ayırt etme ve köken gösterme fonksiyonudur. Markaya tecavüz, diğer tecavüz hallerinin yanında, markanın kaynak gösterme fonksiyonunda karışıklık yaratmak suretiyle meydana gelir⁷.

Marka tescil edildiği tarihten itibaren beş yıl içinde veya en az beş yıl kesintisiz ciddi biçimde kullanılmak zorundadır (SMK m. 9). Aksi halde, bu süre içinde ciddi biçimde kullanılmayan markanın iptali için hukuki yollara başvurulması halinde iptali gündeme gelecektir. Bu yönü ile eşya hukukunda düzenlenmiş olan aynı haklardan ayrılır.

Markanın aynısı iyi niyetle başka bir kişi tarafından 5 yıl veya daha fazla bir süre kullanılması halinde sessiz kalma sebebiyle kaybına sebep olabilir (SMK m. 26, f. VI). Markanın devri işlemi, bu 5 yıllık süreyi kesen veya durduran bir sebep değildir⁸. Markanın tescil süresi sonunda yenilenmemesi (SMK m. 28, f. I-a) marka sahibin hakkından vazgeçerek terkin

² Arkan, Sabih, Marka Hukuku, C. II, Ankara 1998, s. 180, dn.26.

³ 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu, 22.12.2016, RG. 29944.

⁴ Arkan, Sabih, Marka Hukuku, C. I, Ankara 1997, s. 45.

⁵ Çağlar, Hayrettin, Marka Hukuk Temel Esaslar, 2. B, Ankara 2015, s. 34-35.

⁶ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, C. III, 2928.

⁷ Oğuz, Sefer, Markada Karıştırma Tehlikesi Türleri Üzerine Bir değerlendirme, Terazi Hukuk Dergisi, C. 16, S. 182, Ekim 2021, s. 1972-1983.

⁸ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu, C. III, 2905.

ettirmesi (SMK m. 28, f. I-b), markanın iptaline veya hükümsüzlüğüne karar vermesi hallerinde de sona ermesi gerçekleşir.

Marka hakkının kazanılmasına tescil kurucu unsur iken, markaların devrinde noter onaylı devir sözleşmesinin tescili açıklayıcı fonksiyona sahiptir. Devir, devir sözleşmesini onaylaması veya şirketlerin yapılandırılmasında değişiklik yapan sözleşmelerin tescil edilmesiyle devir işlemi geçerli olur. Bu hükmün madde gerekçesinde, noter onamasına bağlı şeklin öngörülme sebebi olarak, kötü niyetli birden fazla marka devrinin önüne geçmek olarak belirtilmiştir.

Borçlandırıcı işlem niteliğinde olan markanın devrinin taahhüt edilmesi şekli konusunda doktrinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, markanın devrinin taahhüt edilmesi herhangi bir şekle tabi değildir⁹. Bir diğer görüşe göre, markanın devir taahhüdünün geçerliliği yazılı şekilde yapılmış olmasına bağlıdır¹⁰.

Öte yandan bu kuralın istisnası garanti ve ortak markadır. Garanti ve ortak markaların devri sicile kayıt halinde geçerli olur (SMK m. 128, f. VII).

Markanın devri konusunu hukuki mahiyeti itibari ile markanın iradi devri, kanuni ve kazai devri olmak üzere üç başlık altında tasnif edilerek, ele alınmıştır.

III-MARKANIN İRADİ DEVRİ

Markanın devri, tek başına bağımsız malvarlığı ve bir amaca özgülenmiş malın parçası olarak külli halefiyet ilkesine göre devir edilebilir. Marka işletmeye özgülenmiş bir gayri maddi malvarlığı olsa dahi, işletmenin ayrılmaz bir parçası olduğu için ticaret unvanının aksine (TTK m. 49, f. I) işletmeden ayrı olarak da devir edilmesi mümkündür. Markanın devri tasarrufi bir işlemdir ve şekle uygun yapılması ile markanın mülkiyeti devralana geçer. Markanın devir işleminin tamamlanmasıyla birlikte, marka hakkı mevcut hali ne ise o halde devralana geçer.

Öncelikle, markanın bağımsız olarak devri yazılı şekilde yapılması ve imzaların noter tarafından onanması ile geçerli olur (SMK m. 148, f. IV). Bununla birlikte taraflar bu onamaya bağlı yazılı şekilden daha ağır bir şekilde devir sözleşmelerini düzenlemeleri halinde de devir geçerli olacaktır. Ancak, marka ülkesellik ilkesinin gereği olarak, Türkiye’de devir edilebilir, şehirlerde kullanılmak üzere devir edilmesi mümkün değildir¹¹.

Koruma süresinin dolmasına rağmen, yenilenmemiş bir markanın devri konusu imkansız olduğu için geçersizdir¹².

A-Markanın Bağımsız Hak Olarak Devredilmesi

Marka olarak kullanılacak işaretin tescil edilmesiyle birlikte, münhasır, bağımsız ve mutlak hak olarak nitelendirilen gayri maddi malvarlığı hakkı ortaya çıkar. Marka hakkı, sınai haklardan biri olarak tanımlanmıştır. Sınai haklardan biri olan marka hakkı devir edilebilir (SMK m. 148, f. III). Ancak, marka tescil edildiği mal veya hizmetlerin bir kısmı veya tümü için devir edilir (SMK m. 148, f. VI). Bu devrin halkı yanıltacak mahiyette olmaması gerekir¹³. Marka, ticaret unvanı olmadığı ve esas itibari ile işletmeyi değil, işletmenin mal ve hizmetlerini ayırt ettiği

⁹ Arkan, Marka Hukuku, C. II, 79.

¹⁰ Uzunallı, Sevilay, Marka Hukuku, Ankara 2019, s. 102.

¹¹ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu, C. III, 2903.

¹² Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu, C. III, 2898.

¹³ Çağlar, 101.

için işletme markadan ve marka işletmeden ayrı olarak devir edilmesinde kanuni bir engel yoktur¹⁴.

Markanın birden fazla sahibi olabilir. Markanın sahiplerinden biri payını kısmen veya tamamen üçüncü kişiye satmak istemesi durumunda diğer paydaşların ön alım hakkı söz konusudur. Yapılan bu satış alıcı ve satıcı tarafından diğer paydaşlara bildirilir. Yapılan bu satış, alıcı ve satıcı tarafından diğer paydaşlara bildirilir. Diğer paydaşlara bu satışın bildirilmesi tarihinden itibaren üç ay ve herhalde satışın üzerinden iki yıl geçmekle düşer. Tarafların anlaşamaması halinde, ön alım hakkı davacıya karşı dava açılarak kullanılır (SMK m. 148, f. III).

Ön alım hakkı sahibi, bu hakkını alıcıya karşı dava açılarak kullanır. Ön alım hakkı sahibi, adına payın devrine karar verilmeden önce, satış bedelini mahkeme tarafından belirlenen süre içinde mahkemenin belirleyeceği yere nakden yatırmakla yükümlüdür (SMK m. 148, f. III).

Markanın konu olabileceği hukuki işlemler yazılı şekle tabidir. Ancak, marka devir sözleşmelerinin geçerliliği, noter tarafından onaylanmış olmalarına bağlanmıştır (SMK m. 148, f. IV). Markanın devri mahiyeti itibari ile tasarruf sözleşmesidir. Bu devir niteliği itibariyle alacağın temlik sözleşmesinin (TBK m. 181) neticelerini doğurur¹⁵. Ancak, markanın devrinin taahhüt edilmesinde bir tartışma bulunmaktadır. Bir görüşe göre, marka devrinin taahhüt edilmesi hiçbir şekle tabi değildir¹⁶. Diğer görüşe göre ise, marka devrinde taahhüt işleminin yazılı şekilde yapılması gerekir¹⁷. Markanın devrinin taahhüt edilmesi borçlandırıcı işlem mahiyetindedir¹⁸.

Öte yandan ortak ve garanti markalarının devri yönünden marka siciline tescil geçerlilik şartı olarak düzenlenmiştir¹⁹. Burada öngörülen tescil, hakkın sahibi konusunda aleniyet sağlamak suretiyle ticari hayatın güvenliğini ve düzenini sağlamak amacıyla vaz edilmiştir²⁰.

B- Şirkete Sermaye Olarak Konmasıyla Devir

İktisadi değeri olan kanunen devredilmesinde kanuni engel bulunmayan varlıklar şirketlere sermaye olarak getirilebilir. Bu kapsamda marka aynı sermaye olarak kabul edilmesi gerekir. Dolayısıyla, marka, hem şahıs şirketine hem de sermaye şirketine sermaye olarak konulabilir (TTK m. 127). Bir markanın sermaye getirilmesi için ilk olarak bilirkişiler tarafından değerlerinin şirketinin merkezinin bulunduğu yer ticaret mahkemesi vasıtasıyla belirlenmesi gerekir. Bu markanın şirkete ticaret markası olarak konulduğunun bildirilmesi ve şerh konulması zorunludur. Kanun koyucu şirket sözleşmelerinin kuruluşunda onamaya bağlı resmi şekli geçerlilik şekli olarak öngörmüştür.

Kollektif şirket (TTK m. 212), adi komandit şirket (TTK m. 305, f. I), anonim şirket (TTK m. 339, f. I) ile sermayesi paylara bölünmüş komandit şirket (TTKm. 556, f. III) sözleşmeleri yazılı olarak düzenlendikten sonra imzaların noter veya ticaret sicil müdürü veya müdür yardımcısı huzurunda imzalanması ile kurulurlar. Limited şirket (TTK m. 575) ile kooperatif şirket (KoopK m. 2, f. I) sözleşmelerinin ticaret sicil müdürlüğünde yetkilendirilmiş sicil personeli

¹⁴ Yargıtay HGK. 9.2.2011, 2010/11-689 E., 2011/46 K (Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu, C. III, 2960)

¹⁵ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, C. III, 2897.

¹⁶ Arkan, Sabih, Marka Hukuku, C. II, Ankara 1998, s. 179; Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, C. III, 2900.

¹⁷ Çağlar, 100.

¹⁸ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, C. III, 2899.

¹⁹ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, C. III, 2905.

²⁰ Uzunallı, Marka Hukuku, 103.

huzurunda imzalanmaları gerekir. Şirketin ticaret siciline tescil edildikten sonra, ticaret sicil müdürünün durumu derhal Türk Marka ve Patent Kurumuna bildirilmesi zorunludur²¹.

Ticaret siciline tescil ile birlikte ortak, garanti ve ferdi markanın mülkiyeti tüzel kişilik kazanmış olan şirkete kendiliğinden geçecektir. Marka siciline şirketin unvanın hak sahibi olarak tescili açıklayıcıdır. Ancak, devir işleminin sicile tescil edilmesi, üçüncü kişilerin iyi niyetini ortadan kaldıracaktır²².

Markanın adı şirkete devri ise ticaret şirketlerine göre farklılık arz eder. Zira, adı şirkete sermaye olarak getirilmesinde kanunda öngörülen bir şekil yoktur. Bu nedenle, markayı adı şirkete sermaye olarak getiren kişi, borcunun diğer ortaklara karşı ifa etmesi için adi ortaklık sözleşmesinin, konan başka bir sermaye ile daha ağır bir şekil öngörülmemişse adi yazılı şekilde yapıp noterde onaylanmasıyla mülkiyet elbirliği mülkiyete dönüşecektir. Burada marka sahibi olarak tüm adi ortaklarının adının yazılması suretiyle tescil açıklayıcıdır²³.

C-Markanın Külli Halefiyet İlkesine Göre Devir Edilmesi

Külli halefiyet ilkesine göre bir malvarlığı içinde markanın gayri maddi unsur olarak başka bir işleme gerek olmaksızın işletmenin devri veya iki işletmenin birleşmesi, birleşme ve bölünme ile mümkün olabilir. Markanın külli halefiyet ilkesine göre devrinde markanın bağımsız bir hak olarak devrinde aranan geçerlilik şekli yerine, markanın içinde bulunduğu mal varlığı topluluğunun geçişinde öngörülen şekiller geçer.

İşletmenin devri, şirketlerin birleşme veya bölünmesinde külli halefiyet ilkesi geçerli olduğundan, malvarlığına dahil olan markanın ayrılması mümkün değildir. Ancak, külli devir işlemi gerçekleşmeden marka tek başına devir edilerek, işlem dışında tutulması mümkündür²⁴.

1-Markanın İşletmenin Unsuru Olarak Devredilmesi

Ticari işletme, esnaf işletmesi için öngörülen sınırı aşan düzeyde gelir sağlamayı hedef tutan faaliyetlerin devamlı ve bağımsız şekilde yürütüldüğü işletmedir (TTK m. 11, f. I). İşletmenin duran malvarlığı içinde sürekli olarak işletmeye özgülenen fikri mülkiyet hakları içinde sayılabilir. Ticari işletme, marka ile birlikte içerdiği bu malvarlığı unsurlarının devri için tasarrufların ayrı ayrı yapılmasına gerek olmaksızın bir bütün halinde devir edilebilir (TTK m. 11, f. III-1. Cümle). Görüldüğü üzere burada kast edilen ticari işletmenin aktiflerinin devri düzenlenmiştir²⁵. Bu nedenle, işletme aktif ve pasifi ile geçişi için sözleşmenin TBK m. 202 hükmüne göre yapılması gerekir.

Ticari işletmenin devrinde aksi kararlaştırılmadığı sürece markanın devrini de kapsayacaktır²⁶.

İşletmenin devir alan tarafından üçlü bir tasnif yapılabilir²⁷. Bunlardan ilki, işletmenin bir başka tacir veya tacir olamayan gerçek kişiye devir edilmesidir. İkincisi ticari işletmenin, başka bir ticari işletme ile aktif ve pasifiyle birlikte birleşmek suretiyle devredilmesidir (TBK m. 203). Nihayet üçüncüsü ise bir ticari işletmenin, bir ticaret şirketi tarafından devir edilmesiyle birleşmesidir (TTK m. 194, f. I).

Bir işletmenin devri sırasında, aktif ve pasifi ile devri TBK m. 202 hükmüne tabidir. Ticari işletmenin içerdiği malvarlığı unsurlarının zorunlu tasarruf işlemlerinin ayrı ayrı yapılmasına

²¹ Bilgili, Fatih/ Demirkapı, Ertan, Şirketler Hukuku, 9. B, Bursa 2013, s.60.

²² Uzunallı, Marka Hukuku, 103.

²³ Uzunallı, Marka Hukuku, 106.

²⁴ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu C. III, 2953.

²⁵ Erdem, Ercüment, Türk Ticaret Kanunu Uyarınca Ticari İşletmenin Devri, Yaşar Üniversitesi Hukuk Dergisi, Y. 2013, Volume 8, Issue Özel, 987 s.193.

²⁶ Uzunallı, Marka Hukuku, 104.

²⁷ Arkan, Sabih, Ticari İşletme Hukuku, 24. B, Ankara 2018, s. 41-47; Erdem, 994-999.

gerek olmaksızın bir bütün halinde ve devamlılığı sağlamak suretiyle devredilebilir. Aksi öngörülmemişse, devir sözleşmesi marka dahil duran malvarlığı olarak işletmeye özgülenmiş tüm malvarlığı unsurlarını içerdiği kabul olunur. Bu devir yazılı olarak yapılmasının ardından ve ticaret siciline tescil ve ilan edilir (TTK m. 11, f. III). Devir, sözleşmenin tümünün ticaret siciline tescili ile hüküm ifade eder (TSY m. 133).

Bir işletmenin başka bir işletme ile aktif ve pasifi ile karşılıklı olarak devir alınması veya biri diğerine katılması yoluyla birleşebilir (TBK m. 203, f. I). Bu işletmelerin karşılıklı devrinin de yazılı olarak yapılması ve ticaret siciline tescil ve ilan edilmesi gerekir (TTK m. 11, f. III). Aynı şekilde bu devir de, sözleşmenin tümünün ticaret siciline tescil edilmesi ile hüküm ifade eder (TSY m. 133)²⁸.

Bir ticari işletme, bir şirket tarafından devir anılmak suretiyle birleşebilir (TTK m. 194, f. I). Bu hükmün lafzında anlaşılacağı üzere ticari işletmenin devir edildiği şirketin türü konusunda bir sınırlama getirilmemiştir. Bir ticari işletme kooperatif²⁹ de dahil olmak üzere tüm şirket türleri tarafından devir alınabilir. Bu hüküm kapsamında getirilen tek şart, ticari işletmenin TTK n. 124'te sayılan bir şirket türünde tacire devir edilmesidir³⁰.

Sonuç olarak yazılı olarak yapılan sözleşmenin tek işletmenin devri (TBK m. 202, f. I), işletmelerin birleşmesi suretiyle devir (TBK m. 203, f. I) veya bir işletmenin bir ticaret şirketi tarafından devir alınmasında ticaret siciline tescil ile hüküm doğurduğundan işletmenin tüm unsurları ile birlikte marka da devir edilmiş olacaktır.

2- Şirketlerin Birleşmesi İle Devir

Bir şirketin diğer bir şirketi devralması ile ilgili teknik terimler 'devralma şeklinde birleşme' veya yeni bir şirket içinde bir araya gelmeleri teknik terimi ile 'yeni kuruluş şeklinde birleşme' olup şirketler nu iki yol ile birleşebilir (TTK m. 136, f. I).

Geçerli birleşmeler, sermaye şirketlerinin, sermaye şirketleri ile kooperatiflerle ve devralan olmaları şartı ile kollektif ve komandit şirketlerle birleşmeleri ile meydana gelir (TTK m. 137, f. I).

Şahıs şirketleri şahıs şirketleriyle, devrolunan şirket olmaları şartıyla, sermaye şirketleriyle birleşebilirler (TTK m. 137, f. II-b). Ayrıca şahıs şirketleri, devrolunan şirket olmaları şartıyla, kooperatiflerle birleşebilirler (TTK m. 137, f. II-c).

Birleşme sürecinde şirketler hakkında, devralınacak olan şirketin maddi ve gayri maddi açıdan durumunun sağlıklı bir şekilde tespiti için malvarlığı, borçları ve faaliyetlerine dair bilgi edinmek için due dilingence adı verilen bir denetim ve inceleme yapılır. Bunun sonunda payın sağlıklı olarak şirketin veya payın değeri ve risklerin tespiti yapılır³¹.

Kooperatifler, kooperatiflerle; sermaye şirketleri ise devralan şirket olmaları şartı ile şahıs şirketleriyle birleşebilirler (TTK m. 137, f. III).

Tasfiye halindeki bir şirketin malvarlığının dağıtılmasına başlanmamışsa ve devrolan şirket olması şartıyla, birleşmeye katılabilir (TTK m. 138, f. I).

Birleşme sözleşmesi yazılı şekilde yapılır. Sözleşme birleşmeye katılan şirketlerin, yönetim organlarınınca imzalanır ve genel kurulları tarafından onaylanır (TTK m. 145). Birleşme sözleşmesinin içinde bulunması zorunlu olan hükümler sayılmıştır (TTK m. 146). Bu

²⁸ Arkan, 41-43: Akıncı, 367-368.

²⁹ Yargıtay İçtihadı Birleştirme Genel Kurulu 07.11.1945 gün ve 1944/8 E., 1945/14 K. (Batider, Haziran 2017, s. 5-26); Yargıtay İçtihadı Birleştirme Büyük Kurulu, 12.11.2021, 2021/2 E.

³⁰ Bilgili/ Demirkapı, 70; Bahtiyar, 76.

³¹ Bahtiyar, Mehmet, Ortaklıklar Hukuku, Güncellenmiş 13. B, İstanbul 2019, s. 67.

unsurlardan birini içermeyen birleşme sözleşmesi kurulmuştur, fakat geçerli değildir. Bu nedenle hiçbir hüküm doğurmayacaktır³².

Unsurları tam olan ve genel kurullar tarafından onaylanan bir birleşme sözleşmesinin ticaret siciline tescili ile geçerlilik kazanır³³. Tescil anında şirketin marka da dahil olmak üzere külli halefiyet ilkesi gereği bütün aktif ve pasifleri kendiliğinden devralan şirkete geçer (TTK m. 153, f. I). Birleşme kararı Türkiye Ticaret ve Sicil Gazetesinde (TTSG) ilan olunur (TTK m. 154). Burada tescil kurucu ilanının açıklayıcı bir fonksiyonu söz konusudur.

3- Şirketlerin Bölünme İle Devir

Türk hukukunda bölünmeye dair ilk kanun 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu³⁴ (TTK) ile yapılmıştır (TTK m. 159-179). Bununla birlikte, diğer kanunlarda TTK'da düzenlenmiş bu hükümlere aykırı olmayan hükümler ayırık tutulmuştur. Ayrıca, yapısal değişikliklerin ortak hükümlerine yer verilmiştir (TTK m. 191-194). Türk hukukunda sermaye şirketlerinin bölünmesi tam ve kısmi olmak üzere ikili bir tasnif ile düzenlenmiştir. Sermaye şirketleri ve kooperatifler, sermaye şirketlerine kooperatiflere bölünebilirler (TTK m. 160). Şahıs şirketlerinin bölünmesine dair hükümler düzenlenmediğinden onların bölünmesine izin verilmemiştir³⁵.

Tam bölünmede, şirketin tüm malvarlığı bölümlere ayrılır ve diğer şirketlere devir olunur. Bölünen şirketin ortakları, devralan şirketin paylarını ve haklarını iktisap ederler. Tam bölünüp, devrolunan şirket sona erer ve tasfiye edilme olmadan sicilden terkin edilir (TTK m. 159, f. 1-a).

Kısmi bölünmede ise şirketin malvarlığının bir veya birden fazla bölümü, diğer şirketlere devrolunur. Bölünen şirketin ortakları, devralan şirketin paylarını ve haklarını iktisap ederler veya bölünen şirket, devredilen malvarlığı bölümlerinin karşılığında devralan şirketlerdeki payları ve hakları elde ederek yavru şirketi oluştururlar (TTK m. 159, f. 1-a).

Bölünen şirket, malvarlığı bölümleri mevcut şirketlere devredilecek ise bölünmeye katılan şirketlerin yönetim organlarının bölünme sözleşmesi yapılır. Malvarlığının bölümleri yeni kurulacaksa şirketlere devredilecek ise yönetim organlarının bölünme planı hazırlanır. Sözleşme ve planın yazılı olması gerekir.

Bölünmeye katılan şirketlerin her biri TTSG'de internet sitesi varsa orada bölünmeye katılan şirketlerin ortaklarının incelenmesine işaret eden ilan yayınlarlar (TTK m. 150). İnceleme hakkı üç belge üzerinde yapılır. Bunlardan ilki, bölünme sözleşmesi veya bölünme planıdır. İkincisi, bölünme raporudur. Nihayet üçüncüsü ise son üç yılın finansal tabloları ile faaliyet raporları ve varsa ara bilançolarıdır.

Bölünmeye katılan şirketlerin alacaklıları, TTSG'de yedişer gün aralarla üç defa yapılacak ilanla ve varsa internet sitesinde yapılan ilanlarla alacaklılara bildirmeye ve teminat verilmesi için istemde bulunmaya çağırırlar (TTK m. 174). Bu ilanların yayımı tarihinden itibaren üç ay içinde istemde bulunan alacaklıların, alacaklarını teminat altına almak zorundadırlar (TTK m. 175, f. I). Diğer alacaklıların zarara uğramayacaklarının anlaşılması halinde, şirket teminat göstermek yerine borcu ödeyebilir (TTK m. 175, f. III).

İş sözleşmelerinde düzenlenmiş ilişkilerinde TTK m. 178'e göre çözüme kavuşturulmasından sonra bölünmeye katılan şirketlerin yönetim organları, bölünme sözleşmesini veya bölünme planını genel kurullara sunarlar (TTK m. 173). Onama kararı TTK m. 151 maddenin birinci,

³² Akıncı, Şahin, Borçlar Hukuku Bilgisi Genel Hükümler, 12. Bası, Konya 2021, s. 85.

³³ Korkut Ömer ve Diğerleri, Şematik Şirketler Hukuku, Ankara 2021, s. 44.

³⁴ 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu, RG. 14.02.2011, RGN. 27846.

³⁵ Bahtiyar, 71.

üçüncü, dördüncü ve altıncı fıkralardaki nisaplara göre karar alınır (TTK m. 173, f. II). Oranın korunmadığı bölünmede onma kararı devreden şirkette oy hakkına haiz ortakların yüzde doksanın onayı ile alınır (TTK m. 173, f. III).

Genel kurulların bölünme sözleşmesi, bölünme planının veya bölünme raporunun onayladıktan sonra ticaret siciline tescil ile markanın da bulunduğu bölünen mallar diğer şirketlere külli halefiyet ilkesine göre geçer. Bölünme kararının TTSG’de ilanı açıklayıcıdır.

D- Markanın Külli Halefiyet İlkesine Göre Devrine Uygulanacak Ortak Hüküm

Ticaret şirketlerindeki birleşme, bölünme gibi yapısal değişiklik işlemleri ile aynı sermaye konulması veya ticari işletmenin devir alınması sonucunda hak sahibinde değişiklik meydana gelebilir. İşte bu hak sahibinde meydana gelen değişikliklerin marka siciline kaydı için talep formuna eklenmesi zorunlu olup bu işlemlerin belgeleri ile ücretin ödendiğini gösterir belgenin Türk Patent ve Marka Kurumuna sunulması gerekir (Sınai Mülkiyet Kanununun Uygulanmasına Dair Yönetmelik³⁶/ SMKUY m. 125, f. VI-b). Talep formuna eklenmesi gereken belgeler, adi yazılı devir sözleşmesi, genel kurullar tarafından onaylanmış ve ticaret siciline tescil edilmiş birleşme sözleşmesi ve bölünme sözleşmesi, bölünme planı veya bölünme raporunun tescili ile devir geçerlilik kazanmış olur.

Sonuç olarak, marka bağımsız bir hak olarak, devri noter onmasına bağlı yazılı şekil, işletmenin devri veya birleşmesinde adi yazılı şekle aykırı yapılmasına rağmen tescil yapılmış ve borçlar ifa edilmişse, sonradan bu işlemin geçersiz olduğunun ileri sürülmesi TMK m. 2’de düzenlenmiş olan hakkın kötüye kullanılması niteliğinde olacaktır³⁷.

VI-MARKANIN KANUNİ DEVRİ

Markanın kanun gereği devri konusu, miras, açık artırmada satış ve mahkeme kararı ile gerçekleşir. Bu devir şekillerinden sadece mirasta külli halefiyet ilkesi geçerli olacaktır. Bu kapsamda, mirasın külli halefiyet ilkesine göre geçişinde vasiyetname, miras sözleşmesi veya ölümle geçmesi arasında bir fark bulunmamaktadır.

A-Mirasın Parçası Olarak Devri

Kanunda marka hakkının miras yolu ile devir olunabileceği örnekler içinde sayılmıştır. Bununla birlikte, marka miras bırakanın tasarruf sınırları içinde vasiyetname veya miras sözleşmesiyle tasarrufa da konu edilebilir (TMK m. 514, f. I).

Gerçek kişinin ölümü ile şahsiyeti sona erer (TMK m. 28, f. I). Miras bırakan marka hakkını vasiyetname veya miras sözleşmesi ile başkasına bırakmadığı halde ölümü ile birlikte terekenin bütünü içinde kendiliğinden mirasçılara geçer. Böylece, mirasçılar, miras bırakanın ölümü ile mirası bir bütün olarak, kanun gereği kendiliğinden kazanırlar (TMK m. 599, f. I). Birden fazla mirasçının olması durumunda tüm mirasçılar markaya elbirliğiyle malik olurlar (TMK m. 599). Marka mirasçılarının elbirliği mülkiyetine geçtikten sonra, yönetim ve tasarruf işlemlerinin yapılmasında oybirliği aranacaktır (TMK m. 702, f. II). Bu geçişin, iyi niyetli üçüncü kişilere karşı ileri sürülebilmesi için sicile tescil edilmesi zorunludur³⁸.

Anılan maddenin ifadesinden TMK’da mirasın intikalinde külli halefiyet ilkesinin benimsendiğini söyleyebiliriz. Ölüm ile birlikte alacak ve borçlar ile birlikte bir bütün halinde (Kül olarak) herhangi bir işleme gerek olmadan mirasçılara geçer. Başka bir deyişle, ölüm

³⁶ Sınai Mülkiyet Kanununun Uygulanmasına Dair Yönetmelik, 24. Nisan 2017. RG: 30047.

³⁷ Yargıtay 11. HD, 3.4.2014, 2013/17513 E., 2014/6593. K. (Batider, C. XXX, Sa. 21, s. 145-146.

³⁸ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, C. III, 2813.

anında terekeye dahil alacaklar ve murisin borçları başka bir işleme gerek olmaksızın mirasçılara geçecektir³⁹.

Bu kapsamda, terede marka hakkı mevcut ise o da ölümle birlikte mirasçılara geçer ve elbirliği ile mülkiyete konu olur. Mirasçılar, aynı zamanda terekenin borçlarında kişisel ve müteselsil olarak sorumlu olacaktırlar (TMK m. 641). Birden fazla mirasçının varlığı halinde tüzel kişiliği bulunmayan, miras ortaklığı ortaya çıkar (TTK m. 640).

Garanti ve ortak markaları da mirasa konu olabilir. Markanın türleri arasında miras yolu ile geçişte bir fark bulunmamaktadır⁴⁰.

B-Markanın İcradan Devri

Marka, taşınır mal hükmündedir. Alacaklının borçluya gönderdiği ödeme emri kesinleştikten sonra, borçluya ait markaya Türk Patent ve Marka Ofisine İcra müdürlüğü vasıtasıyla gönderilen müzekkere ile haciz konulmasını isteyebilir. Bu haczin konulmasından sonra altı ay içinde satışı isteyebilir (İİK m. 106). Marka satış talebinden iki ay sonra satılır (İİK m. 112). Bu satış açık artırma yahut pazarlık usulü ile yapılabilir (İİK m. 16). İcra müdürü tellalın üç defa bağırdıktan sonra en çok pey sürene sattım demesi üzerine satış tamamlanır (İİK m. 129). Markanın mülkiyetini, açık artırmada satın alan kişi, ihale anında kazanır (TBK m. 279, f. I).

Marka üzerinde elbirliği ile mülkiyet söz konusu olsa bile Cebri artırımla yapılan satışlarda ön alım hakkı kullanılmaz. Zira ön alım hakkı sahibinin, o açık artırmaya girip pey sürmeye ve satın alma imkanı mevcuttur (SMK m. 148, f. III).

C-Eşler Arasındaki Mal Rejimine Göre Devri

Türk hukukunda eşler arasında mal ayrılığı, paylaşmalı mal ayrılığı, mal ortaklığı rejimi düzenlenmiştir. Ancak kanunun koyucu, edinilmiş mallara katılma rejimini kanuni rejim olarak seçmiştir. Buna göre eşler, evlendikten sonra bir mal rejimi seçmemişler ise onlara edinilmiş mal rejimi hükümleri uygulanacaktır. Buna göre eşlerin evlilik süresince emek, para veya diğer malvarlığı unsurları ile vererek sağladığı edimler, edinilmiş malvarlığını oluşturur (TMK m. 219, f. I). Bu çerçevede, evlilik birliği içinde aslen veya devren karşılığı verilerek kazanılmış marka da edinilmiş mal rejimi hükümlerine göre eşlere ait olacaktır⁴¹.

Mal rejimi eşlerden birinin ölümü, başka bir mal rejimi seçmesi ile sona erer. Ayrıca, evlilik mahkeme tarafından iptal veya boşanmaya karar verilmesi ile de sona erebilir. Ancak tasfiyenin başlaması için bu kararın kesinleşmesi gerekir. Evlilik birliği içinde edinilmiş olan marka paylı mülkiyete konu olacaktır. Bu durumda, malların tasfiyesinde marka eşlerden birisi tarafından kullanılması konusunda üstün yararı varsa, bunu ispat ederek diğer eşin payının değerini ödemek şartı ile kendisi adına tescil edilmesini sağlayabilir (TMK m. 226, f. II).

Mal birliği rejiminde evlilik birliği içinde marka edinilmiş mallardan biri ise paylaşma sözleşmesinde veya kararda kime bırakılmış ise marka ona devredilmiş sayılır. Burada markanın mülkiyetinin geçmesi için kararın kesinleşmesi yeterlidir ve bu karar markanın noter onaylı yazılı şekil yerine geçecektir.

³⁹ Bu konuda bkz. Serozan, Rona/ Engin, Baki İlkay, Miras Hukuku ve Uygulama Örnekleri, Güncellenmiş 6. B, Ankara 2019, s. 80-82; Sarı Suat, Uygulamalı Miras Hukuku, 4. B, İstanbul 2017, s. 20-21.

⁴⁰ Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, C. III, 2814.

⁴¹ Bu konuda bkz. Dural, Mustafa/ Ögüz, Tufan/ Gümüş, Mustafa Alper, Türk Özel Hukuku, C. III Aile Hukuku, Gözden geçirilmiş 10. B, İstanbul 2016, s. 204-240.

V-MARKANIN KAZAI DEVRİ

Marka sahibinin izni olmadan markanın aynı veya ayırt edilmeyecek kadar benzerinin ticari vekil veya temsilci adına tescilinin yapılması halinde, ticari vekil veya temsilcinin haklı bir sebebi yoksa marka sahibi mahkemeden, kendisine ait markanın kullanılmasını yasaklayacağı gibi kendisine devredilmesini de talep edebilir (SMK m. 10).

Doktrinde ticari vekil veya temsilcinin Paris Anlaşmasından gelen ekonomik terim olduğunu, bunu sadece sayılanlarla sınırlı sayılmaması gerektiği yorumu yapılmaktadır⁴².

Burada haklı sebep olarak markanın ayırt etme gücüne bakmak lazımdır. Eğer, zayıf bir marka anılan tacir yardımcıları tarafından emek ve yatırım yapmak suretiyle piyasada tanıtılıp tutundurulmuş ise haklı sebep saymak gerekir⁴³. Bunun dışında, devir eden aynı mal ve hizmetler için tescil edilen benzer markaları tescil ettirmiş, fakat devir etmemişse devir alan bunlarında kendisine devredilmesini de talep edebilmelidir.

Markanın devrine ilişkin verilen mahkeme kararının kesinleşmesi, noter onamına bağlı yazılı şekil yerine geçer ve kararın kesinleştiği anda marka başka bir işleme gerek olmaksızın kendiliğinden (*ipso iure*) geçer⁴⁴.

IV-SONUÇ

Markanın aslen kazanılmasında tescil kurucudur. Marka devir sözleşmesinin devri onamaya bağlı yazılı şekil olarak öngörülmüştür. Bu devir sözleşmesi tasarruf işlemidir. Mahiyeti itibari ile alacağın devri sözleşmesidir. Sözleşmede hüküm bulunmayan hallerde, alacağın temliki sözleşmesi hükümleri uygulanabilir. Ancak, markanın devrinde sözleşmenin marka siciline tescili açıklayıcıdır.

Marka, bağımsız bir hak olarak devir edilebilir. Bunlar, satış, bağışlama, trampa ve şirkete sermaye olarak konulması bu kapsamda sözleşmelerden sayılabilir. Markanın konu olabileceği işlemler SMK m. 148'de sayılanlar ile sınırlı değildir mahiyetine uygun düştüğü ölçüde diğer işlemlere de konu olabilir. Markanın boşanmada malvarlığının ayrılmasında ve kazai devride marka sicili yönünden aynı etkiyi gösterdiği söylenebilir. Bu ek olarak, markanın icradan satışı ile mülkiyet tescil edilmeden satışa geçer.

Marka bir işletmenin mal varlığı içinde unsur olarak bulunabilir. Buna örnek olarak, ticari işletmenin devri, birleşmesi, şirketin işletmeyi devralması gösterilebilir.

Markanın unsur olarak bulunduğu işletmenin devri, başka bir işletme ile birleşmesi, şirkete markanın sermaye olarak konulmasında veya şirketlerin birleşmesinde ve bölünme de malvarlığı tescil ile geçer. TTSG'de ilan açıklayıcıdır. Ticaret sicil memuru, bu devri, marka siciline işlenmek üzere Türk Patent ve Marka Kurumuna bildirir.

BİBLİYOGRAFYA

Akıncı, Şahin; Borçlar Hukuku Bilgisi, 12. B, Konya 2021.

Arkan, Sabih; Marka Hukuku, C. I, Ankara 1997.

Arkan, Sabih; Marka Hukuku, C. II, Ankara 1998.

⁴² Uzunallı, Sevil, Marka Hukuku, Ankara 2019, s.75; Yasaman, Marka Hukuku, C. III, 2159.

⁴³ Arkan, Marka Hukuku, C. I, 112; Yasaman, Marka Hukuku, C. III, 2159.

⁴⁴ Arkan, Marka Hukuku, C. II, 180.

- Arkan, Sabih; Ticari İşletme Hukuku, 24. B, Ankara 2018.
- Bahtiyar, Mehmet; Ortaklıklar Hukuku, Güncellenmiş 13. B, İstanbul 2019.
- Bilgili, Fatih/ Demirkapı; Ertan, Şirketler Hukuku, 9. B, Bursa 2013.
- Çağlar, Hayrettin; Marka Hukuk Temel Esaslar, 2. B, Ankara 2015.
- Dural, Mustafa/ Ögüz, Tufan/ Gümüş, Mustafa Alper; Türk Özel Hukuku, C. III Aile Hukuku, Gözden geçirilmiş 10. B, İstanbul 2016.
- Erdem, Ercüment; Türk Ticaret Kanunu Uyarınca Ticari İşletmenin Devri, Yaşar Üniversitesi Hukuk Dergisi, Y. 2013, Volume 8, Issue Özel, 987 s. 987-1017.
- Korkut Ömer ve Diğerleri; Şematik Şirketler Hukuku, Ankara 2021.
- Sarı Suat; Uygulamalı Miras Hukuku, 4. B, İstanbul 2017.
- Serozan, Rona/ Engin, Baki İlkay, Miras Hukuku ve Uygulama Örnekleri, Güncellenmiş 6. B, Ankara 2019.
- Oğuz, Sefer; Markada Karıştırma Tehlikesi Türleri Üzerine Bir değerlendirme, Terazî Hukuk Dergisi, C. 16, S. 182, Ekim 2021, s. 1972-1983.
- Uzunallı, Sevil; Marka Hukuku, Ankara 2019.
- Yasaman, Sınai Mülkiyet Kanunu Şerhi, Ankara 2021.

MACARISTAN MEDIASININ ÖZƏLLİYİ VƏ İMKANLARI TÜRK XALQLARININ KONSOLİDASIYASI PROSESİNİN PERSPEKTİVLƏRİ ASPEKTİNDƏN

Dosent Təranə MAHMUDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrası

ORCID ID: 0000-0002-2826-1531

ÖZƏT

Macarıstan qədim tarixi kökləri olan bir Avropa ölkəsidir. O, I Dünya Müharibəsi zamanı çökmüş Avstriya-Macarıstan İmperiyasının bir hissəsi olmuşdu. II Dünya Müharibəsindən sonra Macarıstanda digər Şərqi Avropa ölkələrində olduğu kimi SSRİ-nin birbaşa müdaxiləsi ilə kommunist rejimi qurulmuşdur. 1956-cı ildə Varşava Paktı Təşkilatından ayrılmaq istədiyini bildirən Macarıstan, Sovetlərin sərt hərbi müdaxiləsi ilə sarsılmışdır.

SSRİ və kommunist bloku dağıldıqdan sonra Macarıstan Mərkəzi və Şərqi Avropada demokratik dəyişikliklərin öncüllərindən biri kimi tarixə düşmüşdür. Macarıstan 1999-cu ildə NATO-ya, 2004-cü ildə isə Avropa Birliyinə qəbul edilmişdir. Media sahəsində gerçəkləşdirilən islahatlar nəticəsində beynəlxalq qurum olan Freedom House Macarıstanı “azad mətbuata sahib ölkələr” sırasına daxil etmişdir.

Macarıstanın geosiyasi mövqeyi, Avropa ölkələri ilə sıx əlaqələri bu ölkənin inkişafında həlledici rol oynamışdır. Lakin macarlar həm də Türk kökləri ilə tanınırlar. Hunlar vaxtilə olduqca böyük bir ərazidə məskunlaşmışdılar ki, bu da müasir dünya xəritəsində Avropadan başlayaraq Sibirə qədər uzanan bir neçə ölkənin ərazisini əhatə edir. Avropa Hun dövlətinin cənub-şərq sərhədləri indiki Şimali Qafqaz bölgəsindən keçmişdir. Bu fakt hunlarla tarixi qonşuluğumuza dəlalət edir.

Hunlar Türk dünyasının tarixində də özəl yerə malik millətlərdən biridir. Son dövrlərdə Macarıstanın özünü Türk xalqları birliyinin fəal üzvü kimi görmək istəyi haqqında ən yüksək səviyyədə səsləndirilən bəyanatlar təsadüfi sayılmamalıdır.

Türk dünyasında gedən konsolidasiya prosesləri bu birliyə daxil olan ölkələrin mediası qarşısında yeni vəzifələr qoyur, maraqlı perspektivlər açır. Media ölkələr arasında əlaqəni və kütləvi kommunikasiyanı gerçəkləşdirən əsas vasitədir. Yeni medianın, İKT-nin yayqınlaşması əlaqə və əməkdaşlıq imkanlarını daha da gücləndirir. Bu araşdırmada Macarıstan mediasının durumu və inkişaf dinamikası təhlil ediləcək, həmçinin onun Türk xalqlarının konsolidasiyası prosesi aspektindən imkan və perspektivlərinə toxunulacaq.

Açar sözlər: Macarıstan Respublikası; tarix; media; Türk xalqlarının konsolidasiyası; media və əməkdaşlıq əlaqələri

GİRİŞ

Macarıstan I Dünya Müharibəsi zamanı çökmüş Avstriya – Macarıstan İmperiyasının bir hissəsi olmuş, II Dünya Müharibəsindən sonra isə bir çox Şərqi Avropa ölkələri kimi keçmiş SSRİ-nin kommunist rejiminin tabeliyinə keçmişdir. 1956-cı ildə Varşava Paktı Təşkilatından ayrılmaq istəyini bəyan edən Macarıstan şiddətli cəzaya məruz qaldı – ölkə Moskvanın genişmiqyaslı hərbi müdaxiləsi ilə sarsıldı. Bu qanlı hadisə ilə Macarıstanda Sovet istilasına qarşı xalq etirazı amansızlıqla susduruldu. Həmin günlərdə Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhərində keçirilən

etiraz nümayişlərində diqqəti cəlb edən hadisələrdən biri Sovet sosialist sistemini təcəssüm etdirən simvolların dəyişməsi oldu.

Xalq hərəkətini əbədiləşdirən bu nəsnelərdən biri də Budapeştin ən gözəl binalarından biri olan Bem meydanında yüksəldilmiş, mərkəzi hissəsində dəlik olan bayraqdır. Macarıstan zor gücünə sosializm sisteminə keçirildikdən sonra ölkənin ən vacib atributlarından biri olan bayraq üzərinə sosializmi ifadə edən simvol həkk olunmuşdu. 1956-cı ilin oktyabrında baş verən iğtişaşlar zamanı bayrağın mərkəzindəki bu simvol qayçı ilə kəsilib atılmışdır. Bunun kim tərəfindən edildiyi indiyə qədər də məlum deyil. Tezliklə bu bayraq inqilabın timsalına çevrilmişdir. Macarıstanın yaşıl, ağ, qırmızı rəngli bayrağının ortasında böyük dəlik olan bayraq hələ də Budapeştəki parlament binasının önündəki meydanda dalğalanmaqdadır. (1)

Macarıstanın siyasi və media sistemi son yüz ildə tez-tez dəyişikliyə uğramışdır. Bu müddət ərzində ölkədə on bir siyasi rejim dəyişikliyi baş vermiş, siyasi elitaların çoxu mesajlarını təbliğ edərək mövqelərini möhkəmləndirmək üçün mətbuata və mediaya alət etdi. Nəticədə, media azadlığı və jurnalist muxtariyyəti ciddi şəkildə zədələnmişdir. Sonrakı siyasi rejimlərin çoxu ictimai media üzərində nəzarəti gücləndirməyə çalışmışdır. Üstəlik müəyyən dövrlərdə özəl media orqanları siyasi və işgüzar şəxslərin əlinə keçmişdir. Bunun nəticəsi olaraq xəbər mediasında qərəzlilik meyilləri güclənmiş, siyasi paralellik isə yüksək həddə çatmışdır. Media bazarının nisbətən zəif inkişaf etməsi və hökumət gəlirlərinin yüksək səviyyədə olması, o cümlədən reklam gəlirlərinin, proqram istehsal fondlarının və yayım frekanslarının istəyə, əlaqələrə və rəğbətə görə bölgüsü əksər nəşrlərin maddi bazasına təsir etmişdir. Bütün bu amillər xəbər mediasını gəlir gətirməyən bir sahəyə çevirdi. Buraya siyasi müdaxilə məsələsi də əlavə olunmalıdır. Bunlar isə jurnalistikada peşəkarlığın yüksəlməsini əngəlləyirdi.

GƏLİŞMƏ

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Macarıstan kommunist-sosialist düşərgədən digər Şərqi Avropa ölkələrindən daha tez Qərb demokratiyalarına inteqrasiya prosesinə qoşuldu və cəsarətli addımlar atmaqdan çəkinmədi. Demokratik konsolidasiya qısa zamanda başa çatan proses deyil. Macarıstan bu prosesi məqsədəyönlü surətdə həyata keçirir və bu yolda böyük nailiyyətlər qazanmaqda davam edirdi. Belə ki, Macarıstan 1999-cu ildə NATO-ya, 2004-cü ildə isə Avropa Birliyinə qəbul edildi. Ölkədə mətbuatın özəlləşdirilməsi prosesinə 1989-cu ildə başlandı. 1996-cı ildə Radio və Televiziya Qanunu qəbul edildikdən sonra dövlət yayım qurumları ictimai media servislərinə çevrildi. Ölkə miqyasında özəl kommersiya televiziya fəaliyyətə başladı. Beynəlxalq miqyasda mətbuat azadlığının vəziyyətini izləyən təşkilatlara görə, Macarıstanda media azadlığının durumu yaxşılaşdı. Bunun nəticəsi kimi, *Freedom House* Macarıstanı “azad mətbuata sahib ölkələr” sırasına daxil etdi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Macarıstan keçmiş kommunist-sosialist “düşərgənin” Mərkəzi və Şərqi Avropa hissəsində demokratik dəyişikliklərin öncüllərindən biri olmuşdur. Dörd ildən bir keçirilən və qarışıq seçki sisteminə əsaslanan qanunvericilik və bələdiyyə seçkiləri rəqabətli, sərbəst və ədalətli şəraitdə keçirilirdi. Ölkə, koalisiya hökumətləri tərəfindən idarə olunurdu, parlament tərəfindən seçilən Prezident isə məhdud səlahiyyətlərə malik idi və onun hakimiyyəti daha çox simvolik xarakter daşıyırdı.

1989-1990-cı illərdə baş verən siyasi islahatlardan sonra Macarıstanda Böyük Britaniya, ABŞ kimi ölkələrin jurnalistika ənənələrinin norma və təcrübələrinin tətbiqinə cəhdlər oldu. Buna baxmayaraq, ölkə mediasında vaxtilə kommunist rejimlərinə xas olan cəhətlər - şəxsi şərhlərə əsaslanan və auditoriyada rəy formalaşdırmağa yönəlmiş, eləcə də partiyalı jurnalistikanın üstünlük təşkil etməsi qənaəti zaman-zaman çox güclü olmuşdur. Peşəkar media icmasının siyasi və ideoloji parçalanmalardan əziyyət çəkdiyi zamanlar da olmuşdur. Bunun nəticəsi

olaraq, jurnalist dərnlərinin, eləcə də ölkədə öz statusuna görə yeganə qurum olan özəl Jurnalistlər Birliyinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırıldığı dövrlər də yaşanmışdır. Başqa sözlə, bu qurumun jurnalistləri siyasi və iqtisadi təzyiqlərdən qoruya bilməməsi halları da gündəmə gəlmişdir. Özünütənzimləmə mexanizmləri isə formal xarakter daşımışdır. (2)

Macarıstanda 2010-cu il mediada kəskin bir dönüş dövrü olaraq səciyyələndirilir: **Fidesz hökumətinin ikinci dəfə iqtidara gəlməsi** və qəbul edilən media qanunları Macarıstanda güclü nəzarətə əsaslanan yeni bir media dövrünün yaranması ilə nəticələndi. Bu proses hökumət mediasının mütləq hakimiyyətini təmin etməklə ictimai televiziya və radio stansiyalarının, eləcə də Stroman tərəfindən idarə olunan xəbər agentliklərinin cəmiyyətdəki rolunu zəiflətdi. Bəzi ekspertlər istər jurnalistlərin, istərsə də digər aktorların - xarici və yerli yatırımcıların, oxucu və siyasətçilərin cəmiyyətin qütbləşməsinin gücləndirilməsində, eləcə də beynəlxalq əhəmiyyətli hadisələr, milli əhəmiyyətli mövzularda balanslı və peşəkar mübahisələrin qarşısını almaqda məsuliyyət daşıyıdıqlarını bildirirlər. Media mütəxəssisi Gábor Polyák, Irányított nyilvánosság (Guided Public) adlı məqaləsində 2010-cu ildən etibarən mütləq media hegemonluğunun yarandığını bir gerçəklik olaraq dəyərləndirir: “2010-cu ildən sonra media sahəsində qəbul edilən qanunlarla, Qərbbə çatmaq əvəzinə, mediada oliqarxların üstünlük təşkil etdiyi, siyasi və işgüzar maraqların iç-içə olduğu Cənubi və Şərqi Avropa dövlətlərinin səviyyəsinə qayıtdıq.” (3)

Macarıstanda söz azadlığı ilə bağlı yaranan problemlər ayrı-ayrı ölkələrdə media azadlığının səviyyəsini müəyyən edən beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb etdi. Bu səbəbdən də ölkə mediasının azadlıq statusu o təşkilatlar tərəfindən müəyyən qədər aşağı salındı, *Freedom House* isə Macarıstanı 'mətbuatı qismən azad' ölkələr sırasına daxil etdi.

Media və İnfokommunikasiyalar üzrə Milli Müdirlik (bundan sonra “Media Müdirliyi” adlanır) Macarıstanın media qanunlarının daha geniş “paketində” 82/2010 sayılı Qanunla ilk əsas qanunvericilik orqanı olaraq 2010-cu ilin iyulunda qurulmuşdur. Bu qanun Macarıstanın media tənzimləməsində bir sıra dəyişikliklər başlatdı və keçmiş Macarıstanın tənzimləmə orqanlarını həm mediaya, həm də telekommunikasiya sektoruna nəzarət etmək üçün tək bir Media Orqanı ilə əvəz etdi. Qanunla eyni zamanda 2010-cu ilin noyabr və dekabr aylarında parlamentin qəbul etdiyi bir sıra yeni media qanunlarını izləmək və tətbiq etmək üçün Media Ofisi tərkibində olan Media Şurası yaradıldı. Hökumət siyasətçiləri hələ də solçu-liberal düşüncə tərzinin mediada dominant olduğunu iddia edirlər. Bunu onunla əsaslandırırlar ki, televiziya ən çox izlənən xəbər proqramı hökumətə qarşı tənqidi mövqedə duran özəl RTL Klub kanalıdır. Bu iddiaya sübut kimi bir sıra aparıcı həftəlik və internet saytlarının da tənqidi mövqedən çıxış etmələri faktı göstərilir. (4)

2018-ci ilin sonlarına yaxın, ölkənin, demək olar ki, bütün hökumətyönlü özəl media orqanları birləşərək bir konglomerat – “Mərkəzi Avropa Mətbuat və Media Fondu”nun yaradılmasına qərar verdi. Bu qərardan sonra ölkənin on şirkəti yüzlərlə nəşri, veb saytı, radio və TV yayım kanallarını Fonda təhvil verdi. 2019-cu ildə Macarıstanda 8.6 milyon internet istifadəçisi var idi ki, bu da əhalinin (Hootsuite / We Social) 89% -ni təşkil edirdi. Macarıstanda sosial media şəbəkələrinin siyahısına Facebook 6 milyon istifadəçi ilə liderlik edir. Macarıstanda çap mediası siyasi mövqeyinə və funksiyalarına görə yetərinə rəngarəngdir. Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Lokal qəzetləri hökumətyönlüdür. Blikk adlı tabloyd, HVG (Heti siyasi və biznes həftəlik qəzeti) çox oxunan qəzetlərdən sayılır. (5)

Göründüyü kimi, Macarıstanın siyasi və ictimai həyatı çox maraqlı və zəngin inkişaf yolu qət etmişdir. Ölkənin coğrafi mövqeyi onun Qərb və Şərq arasında körpü rolunu oynamasını şərtləndirir. Macarıstan tarixi də coğrafi mövqeyinə uyğun olaraq fərqli mədəniyyətlərlə bağlılığını nümayiş etdirir. Bu mədəniyyət müxtəlif sivilizasiyaların təsirinə məruz qalmış, özü də bir sıra mədəniyyətlərə təsir edən bilmiş və qarşılıqlı olaraq bəhrələnmişdir. Bilindiyi kimi,

tarixi qaynaqlarda Hunlar ölkəsi və Hun İmperiyası kimi göstərilən böyük ərazi indiki Avropadan başlayaraq Sibirə qədər uzanır. Bu ölkənin ərazisi Şimalda Azərbaycanla həmsərhəd olmuşdur. Hunların Türk kökənli olması faktı məlum bir faktdır. Maraqlıdır ki, macar dilində xeyli sayda türk sözləri var. Əlbəttə, bunu ölkənin Osmanlı İmperiyasının daxilində olması faktı ilə də əlaqələndirmək olar. Lakin o da bir faktdır ki, Macarıstan hökuməti Türkiyə Cümhuriyyəti və türkdilli ölkələrlə əlaqələrin inkişafına xüsusi maraq göstərir və bunu ən yüksək səviyyədə bəyan edir.

NƏTİCƏ

Macarıstanın tarixi inkişaf yolu, eləcə də onun unikal coğrafi mövqeyi mədəniyyətlərarası dialoqlarda bu ölkənin əhəmiyyətini artırmış olur. Türkiyə Cümhuriyyətlərinin və Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla digər türkdilli ölkələrin gerçəkləşməkdə olan konsolidasiyasına böyük töhfələr verə bilər. Əlbəttə, bu tarixi hadisədə medianın rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Kütləvi medianın hər hansı mesajı, kommunikasiyanı gerçəkləşdirə bilməsi və məlumatları milyonlarla ölçülən auditoriyaya çatdırabilmə funksiyası diqqətdən kənar qala bilməz və qalmamalıdır. Bu, yaradılmaqda olan türkdilli ölkələrin media platformasının strateji fəaliyyət proqramında mütləq nəzərə alınmalıdır. Macarıstan mediasının tarixi, müasir durumu, dünya media xəritəsindəki yeri və təsir imkanları mütləq diqqətlə öyrənilməli və təhlil edilməlidir. Macarıstan mediası yaradılacaq olan platformda hansı mövqedə çıxış edə bilər, onun Avropa xarakteri və təcrübəsi necə faydalı ola bilər, müxtəlif mübadilə proqramları ilə nələrə nail olmaq mümkündür kimi sualların üzərində ciddi düşünülməlidir.

KAYNAKCA

1. <https://www.freedomfirst1956.com/the-1956-revolutions-symbol-the-hole-with-a-flag-in-the-center/>
2. <https://www.mappingmediafreedom.org/country-profiles/hungary/>
3. <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/it-is-high-time-for-hungary-to-restore-journalistic-and-media-freedoms>
4. <https://www.voxpot.cz/en/media-landscape-in-hungary-from-media-wars-to-almost-total-control/>
5. <https://www.bbc.com/news/world-europe-17382824>

MÜASİR DÖVRDƏ HİNDİSTANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

IN MODERN AGE THE MAIN FEATURES OF MIGRATION PROCESSES IN INDIA

İsmayılova Aytac Etibar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5904-2040>

XÜLASƏ

Ümumiyyətlə miqrasiya prosesi insanlıq tarixi qədər qədim tarixi köklərə malikdir. Bəzi problemlər üzündən insanlar daha yaxşı və təhlükəsiz yaşamaq üçün mövcud yerlərini tərk edib başqa yerlərə miqrasiya etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu yer dəyişməsi sadə bir yer dəyişikliyi deyil, həm də insanların öz mədəni formasiyalarını yeni bölgəyə aparması deməkdir. Bu vəziyyət miqrasiya fenomeninin çoxözlü qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Miqrasiya həm sosioloji hadisə olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi, mədəni, psixoloji və hüquqi ölçüləri olan bir hadisədir. Həm immiqrantlar, həm də miqrasiya edilən yer kontekstində nəzərdən keçirildikdə, miqrasiya hər iki tərəfə dərinlən təsir edən bir prosesdir.

2015-ci ilin ikinci yarısından etibarən həm sığınacaq axtaranların, həm də qeyri-qanuni miqrant axınının Avropa ölkələrinin sərhədlərini aşması nəticəsində miqrasiya proseslərinin beynəlxalq siyasi gündəmin mərkəzində olmasına səbəb olmuşdur. Miqrant axınları nəticəsində tranzit ölkələrin mürəkkəb strukturuna, onların beynəlxalq əlaqələrinə, təhlükəsizliyinə və iqtisadiyyatına təsir edən qlobal problemlər meydana çıxmışdır. Çox yaxın zamanlarda isə miqrasiya dalğası, xüsusilə 2010-cu ildə Tunisdən başlayan Misir, Liviya, Suriya və İordaniya kimi ərəb ölkələrinə təsir edən müharibələrin nəticəsində insanların doğulduqları və böyüdükləri torpaqları tərk etmələri ilə ortaya çıxmışdır.

Müasir dövrdə dünyada baş verən proseslərin izi ilə araşdırma işimiz olan məqalədə Hindistanda baş verən miqrasiya proseslərini araşdıracağıq. Həmçinin Hindistan nümunəsində bu prosesi daha dərinlən başa düşmək üçün mühacirlərin miqrasiyasının səbəbləri, miqrasiya prosesi, miqrasiya yerinin xüsusiyyətləri və miqrasiya yerində rast gəlinən yeni vəziyyəti təhlil edəcəyik.

Açar sözlər: Miqrasiya, miqrasiya prosesləri, Hindistan, Hindistanda miqrasiya prosesləri.

ABSTRACT

In general, the migration process has historical roots as old as human history. Due to some problems, people are forced to leave their existing places and migrate to other places to live better and safer. This relocation is not a simple relocation, but it means that people are moving their cultural formations to a new region. This situation makes it necessary to make a multidimensional assessment of the migration phenomenon.

Migration is not only a sociological phenomenon, but also an economic, cultural, psychological and legal phenomenon. When viewed in the context of both immigrants and the place of migration, migration is a process that deeply affects both parties.

Since the second half of 2015, migration processes have been at the center of the international political agenda as a result of the influx of both asylum seekers and illegal migrants across European borders. As a result of migrant flows, global problems are emerging that affect the

complex structure of transit countries, their international relations, security and economy. More recently, a wave of migration has emerged, especially as wars in Arab countries such as Egypt, Libya, Syria, and Jordan, which began in Tunisia in 2010, have left countries where people were born and raised.

In our article, which traces the processes taking place in the world in modern times, we will examine the migration processes taking place in India. In order to better understand this process in the example of India, we will analyze the reasons for the migration of migrants, the migration process, the characteristics of the place of migration and the new situation at the place of migration.

Keywords: Migration, migration processes, India, migration processes in India.

GİRİŞ

Əhali ilə bağlı tədqiqatın mühüm istiqamətlərindən biri müxtəlif sosial, iqtisadi və ya siyasi səbəblərdən yaranan miqrasiyanın tədqiqidir. Hindistan kimi böyük bir ölkə üçün ölkənin müxtəlif bölgələrində əhalinin hərəkətinin öyrənilməsi cəmiyyətin dinamikasını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. İqtisadi inkişafın bu qovşağında, ölkədə, xüsusən də bəzi regionların daha sürətli iqtisadi inkişaf yolu keçdiyi zaman, xüsusən də istehsal, informasiya texnologiyaları və ya xidmət sektorları kimi sahələrdə əhalinin məlumat miqrasiyası profili daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının 2020-ci il məlumatına görə, dünyada miqrasiya edən insanların sayı 272 milyon nəfərə çatıb (3). ABŞ dünyada ən çox immiqrantı qəbul edən ölkə olsa da, Hindistan ən çox miqrant göndərən ölkə sıralamasında birinci yerdədir.

Ölkəyə dəyər qatacaq miqrantlara üstünlük verən Amerika Birləşmiş Ştatları, E2 investor vizası üçün ABŞ ilə qarşılıqlı ticarət müqavilələri olmayan Hindistan və Braziliya kimi ölkələrdən müraciətləri qəbul etmir. 1 milyard 380 milyon əhalisi olan Hindistan dünyada ən çox miqrant verən ölkələrin olduğu siyahıda birinci yerdədir.

MIQRASIYA VƏ ƏSAS ANLAYIŞLAR

İqtisadi, mədəni, siyasi və ya təbii fəlakətlər kimi bəzi sosial səbəblərdən insanların yaşadıkları yerlərini dəyişdirmələri hərəkətinə - miqrasiya anlayışı deyə bilərik. Qeyd olunduğu kimi, miqrasiya prosesləri özündə müsbət və mənfi nəticələri doğurur, bir tərəfdən insanların sosial-rifah hallarının yaxşılaşmasını təmin edir, digər tərəfdən isə problemləri, həmçinin demoqrafik və etno-millî problemləri ortaya çıxarır (Əhmədov, 2003:58).

XVI əsrdən bəri torpaq və xammalın arxasınca qaçan kapitalist ölkələr, bu hədəflərinə nail olmaq üçün müxtəlif zamanlarda Amerika qitəsini, Afrika və Asiyayı “əməliyyat masasına” çevirmişdilər. Bu bölgələrdən ölkələrinə apardıqları insanlar isə işğalçı ölkələrin inkişafında hərəkətverici faktor olaraq ön plana çıxmışdılar. Bu əsrlərdə böyük dövlətlərin iş üçün ölkələrinə apardıqları mühacirlərin yerini müasir dövrümüzə Qərbi gücləri tərəfindən bu gün doğulduqları və böyüdükləri torpaqlardan uzaqlaşdırılan mühacirlər tutmaqdadır.

Miqrasiya öz-özlüyündə dünyanın mədəni-humanitar və sosial baxımından bütövləşməsinə, xalqlararası əlaqələrin zənginləşməsinə, mədəniyyətlərin transfertinə, mədəniyyət ünsürlərinin yerdəyişmələrinə və qarışmalarına səbəb olsa da, eləcə də bu istiqamətdə bütövlüyə (dünya bütövlüyünə) xidmət etməklə yanaşı, dünyanın müəyyən bucaqlar üzrə birtərəfli - qeyri-tarazlı inkişafına səbəb olur. Əhalinin toplum halda köçü sayəsində dünyanın məkan üzrə təbii əhali nisbəti pozulur və bu da özlüyündə dünyanın güc mərkəzlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Hindistanın regional coğrafiyası

Asiya qitəsinin cənubunda yerləşən Hindistan şimal-qərbdə Pakistan, şimalda mübahisəli Kəşmir əyaləti, şimal-şərqdə Çin Xalq Respublikası, Nepal, Butan, cənub-şərqdə Banqladeş və şərqdə Myanmar ilə həmsərhəddir. Hindistanın sahəsi 3.287.590 km²-dir. Hindistan iyirmi səkkiz əyalətdən və yeddi birlik ərazisindən ibarətdir.

Hindistanda miqrasiya prosesləri

Hindistan daxili miqrasiyada üstün paya malikdir. Hindistanın ölkə siyahıya alınması (2011) məlumatlarına əsasən əyalətlərarası və əyalətdaxili miqrantların ümumi sayı 2001-ci il siyahıya alınmasındakı məlumatlarda olan rəqəmlərdən 450 milyon miqrant artıq olduğunu göstərir (2). Bu da ölkədaxili miqrant sayının 45 faiz artdığını göstərir.

Hindistanın İqtisadi Tədqiqat Mərkəzi 2017-ci il əyalətlərarası miqrant sayını 60 milyon olaraq qiymətləndirib və 2011-2016-cı illər arasında əyalətlər arasında miqrantların orta illik axınının 9 milyon olaraq hesablandığını bildirmişdir (7). Uttar Pradeş, Bihar, Madhya Pradeş (MP), Racastan əsas əyalətlər arasında yer alarkən, Dehli, Kerala, Maharaştra, Quçarat və Tamil Nadu isə bu miqrant işçilər üçün vacib təyinat əyalətləri arasındadır (4).

Hindistandan Körfəz ölkələrinə miqrant işçi kimi gedənlərin sayı 8,4 milyon nəfər təşkil edir (9). Körfəz ölkələri arasında Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Səudiyyə Ərəbistanı və Küveyt Hindistandan Emiqrasiya Çeki (ECR) tələb edən ölkələrdir. Son illərdə Uttar Pradeş, Bihar və Qərbi Benqal kimi nisbətən yoxsul əyalətlərdən Körfəz ölkələrinə aşağı ixtisaslı işçi axını əhəmiyyətli dərəcədə artıb, Kerala, Tamil Nadu və Karnataka kimi daha firavan ştatlardan gedən insanların sayı isə azalıb (6).

2004-cü ildə yaradılan Hindistanın Xaricdə Yaşayan Hindistanlılarla iş üzrə Nazirliyi xaricdə yaşayan hindistanlıların Hindistana sərmayə yatırımlarını təşkil edir, 1983-cü ildə qəbul olmuş Mühacirət Aktını icra edir, hindistanlı əməkçi miqrantlara daha çox diqqət yönəldərək xarici ölkələrdə Xaricdə Yaşayan Hindiatnlılarla iş üzrə mərkəzlər yaradır və onu idarə edir, Hindistan əsilli vətəndaşlara və daimi yaşayış sahəsi olmayan hindistanlılara məşğulluq sahəsində yardım göstərilməsi üçün proqramlar hazırlayır və həyata keçirir. Xarici Sərmayələrin cəlb edilməsi Şurasında və Xarici sərmayələrin qoyuluşunun idarə edilməsi idarəsində öz nümayəndələri vardır və Sərmayə Komissiyası ilə müntəzəm əməkdaşlıq edir. Bu yaxınlarda digər ölkələr də Hindistana qoşularaq müəyyən ölkələrdə yaşayan Hindistan əsilli şəxslərə ikili vətəndaşlığın verilməsi üçün öz qanunvericiliklərində dəyişiklik etdilər belə ki, Hindistan vətəndaşları gələcəkdə bu ölkənin vətəndaşlığını qəbul edə bilərlər. Miqrantlar təyinat ölkələrində vətəndaşlığa qəbul edildikdən sonra öz vətəndaşlıqlarını saxlaya bilərlər.

Dünya Bankının hesabatına istinadən kütləvi informasiya vasitələrinin verdikləri məlumatlara görə dünya ölkələri arasında miqrantların ən çox pul göndərdiyi region Hindistandır. Buna misal olaraq 2013-cü ildə Hindistana 71 milyard, Çinə 60 milyard, Filippinə 26 milyard, Misirə isə 20 milyard dollar göndərilmişdir. Beləliklə, miqrasiya proesesi miqrant işçilər və onların ailələri üçün optimist dolanışiq strategiyası verir, getdikləri dövlətlərin iqtisadi artımına töhfə verir. Həmçinin mənşə dövlətlər isə onların miqrasiyası zamanı əldə etdikləri pul köçürmələrindən faydalanırlar. Hindistanın cənub əyaləti olan Keraladan olan miqrantlar Körfəzdə yüksək ixtisaslı işçilər kimi yüksək maaş alırlar və bu, onlara daha çox pul köçürməyə imkan verir (5). Əmək miqrasiyası zamanı miqrantlar daxil olduqları ölkələrdə işçi qüvvəsi çatışmazlığını kompensasiya etsə də, aşağı ixtisaslı, əmək tutumlu sektorlarda işləyən işçilərin iş qəbulu zamanı əmək haqqı ilə bağlı sui-istifadələrə məruz qalırlar, kompensasiyasız iş vaxtından artıq işləmə, sosial təminatlarının və müdafiələrinin olmaması kimi qanun pozuntularından əziyyət çəkirlər (8).

NƏTİCƏ

Qloballaşma dövrü olaraq adlandırılan dövr, zaman və məkan fenomeninin yenidən müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Qloballaşma, müasir nəqliyyat imkanları sayəsində beynəlxalq miqrasiya hərəkətlərini sürətləndirmişdir. İnsanlar daha təhlükəsiz və firavan bir həyat üçün (cənubdan şimala, şərqdən qərbə) daim miqrasiya edirlər. Hər il yüz minlərlə insan çox çətin və riskli səyahəti gözə alaraq miqrasiya prosesinə qatılırlar.

Hindistan həm öz daxilində, həm də beynəlxalq səviyyəli miqrasiyada öndə gedən ölkələrdən biridir. Buna səbəb yəni miqrasiyanın baş verməsindəki əsas hərəkətverici qüvvələr Hindistanın müxtəlif əyalətlərində üstünlük təşkil edən işsizlik, rəqabətli əmək bazarı və dolanışıq problemləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M.A., “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”, Bakı 2003, Azər nəşr, 520s.
2. De (2019). Internal migration in India grows, but inter-state movements remain low. *World Bank Blogs*. <https://blogs.worldbank.org/peoplemove/internal-migration-india-grows-inter-state-movements-remain-low>.
3. <https://www.yenimesaj.com.tr/en-cok-goc-veren-ulke-hindistan-H1352970.htm>
4. Kamal (2018). Inter-state migration: Why migrant workers must be a part of India’s development story. *Swarajya*. <https://swarajyamag.com/ideas/inter-state-migration-why-migrant-workers-must-be-a-part-of-indias-development-story>.
5. Rajan, S. I., & Zachariah, K. C. (2020). New Evidences from the Kerala Migration Survey, 2018. *Economic and Political Weekly*, 55(4). <https://www.epw.in/journal/2020/4/special-articles/new-evidences-kerala-migration-survey-2018.html>.
6. Sasikumar, S. K. & Timothy, R. (2015). *From India to the Gulf region: Exploring links between labour markets, skills and the migration cycle*. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH & International Labour Organisation. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---sro-new-delhi/documents/publication/wcms_397363.pdf.
7. Sharma, K. (2017). India has 139 million internal migrants. They must not be forgotten. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2017/10/india-has-139-million-internal-migrants-we-must-not-forget-them/>.
8. Srivastava, R. (2020). “Milking their misery”: Indian state makes returning migrants pay for quarantine. *Thomas Reuters Foundation News*. <https://news.trust.org/item/20200722114339-174ht/>.
9. UNDESA (2020). International migration 2020 highlights. Retrieved from <https://www.un.org/en/desa/international-migration-2020-highlights>.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE ENFLASYONA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF FACTORS AFFECTING INFLATION IN THE TURKISH ECONOMY

Arş. Gör. Rahman AYDIN

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Erzurum, Türkiye
ORCID NO: 0000-0003-0440-7468

Arş. Gör. Nazlı GÖKÇE

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Erzurum, Türkiye
ORCID NO: 0000-0001-7215-8753

Arş. Gör. Anıl LÖGÜN

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Erzurum,
Türkiye
ORCID NO: 0000-0003-2543-3964

Arş. Gör. Buket AYDIN

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Erzurum, Türkiye
ORCID NO: 0000-0002-6204-0505

ÖZET

Dünya’da yaşanan enerji fiyatlarında değişimler ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde görülen döviz kuru oynaklığı, ülkelerin para politikalarını birçok açıdan etkilemektedir. Yine bu dönemde Pandemi şartlarıyla birlikte hem ülke ekonomilerinde bir yavaşlama görülmüş hem de açıklanan teşvik paketleriyle birlikte ülkelerin borçluluk yükü artmıştır. Son dönemde ise ülkelerin en önemli sorunlarından birinin enerji fiyatlarında yaşanan ciddi artışlar ve lojistik sektöründe görülen tedarik sorunları olduğu görülmüştür. Bu sorunlar özellikle gelişmiş ekonomilerde enflasyon olgusunun yaşanmasındaki neden olduğunu düşündürmüştür.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için 2010:Q1 – 2021:Q3 dönemleri arası tüketici fiyat endeksinin, brent petrol varil fiyatının ve yurtdışı üretici fiyat endeksinin üretici fiyat endeksi üzerine etkisi araştırılmıştır. Özellikle yurtdışı üretici fiyat endeksinin çalışmaya eklenme nedeni, lojistik sektöründe yaşanan sorunları yurtiçi fiyat endeksi üzerine etkilerini araştırma niyetinden kaynaklanmıştır. Çalışmada kullanılan tüm veriler TCMB veri tabanından elde edilmiştir. Öncelikle verilerin logaritmik dönüşümü sağlanmıştır. Çalışmanın devamında serilerin birim kök içerip içermediğini belirlemek için ADF birim kök testinden faydalanılmıştır. Birim kök testi sonucunda tüm serilerin birinci farkında durağan oldukları tespit edilmiştir. Seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını belirlemek için Johansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonucuna göre seriler arasında eşbütünleşik bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Böylece serilerin uzun ve kısa dönem sonuçlarını incelemek üzere VAR Hata Düzeltme modelinden faydalanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre makroekonomik değişkenler olarak çalışmaya dâhil edilen serilerin yurtiçi enflasyon üzerine etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: TÜFE, ÜFE, Brent Petrol, Yurtdışı ÜFE, VECM

ABSTRACT

Changes in energy prices in the world and exchange rate volatility, especially in developing countries, affect the monetary policies of countries in many ways. Again in this period, together with the pandemic conditions, a slowdown was observed in the economies of the countries and the debt burden of the countries increased with the announced incentive packages. Recently, it has been seen that one of the most important problems of the countries is the serious increase in energy prices and the supply problems in the logistics sector. These problems made us think that it is the reason for the inflation phenomenon, especially in developed economies.

In this study, the effects of consumer price index, brent oil barrel price and foreign producer price index on producer price index for the Turkish economy between 2010:Q1 – 2021:Q3 were investigated. In particular, the reason for including the foreign producer price index in the study was due to the intention to investigate the effects of the problems experienced in the logistics sector on the domestic price index. All data used in the study were obtained from the CBRT database. First, the logarithmic transformation of the data was provided. In the continuation of the study, the ADF unit root test was used to determine whether the series contain a unit root. As a result of the unit root test, it has been determined that all series are stationary at the first difference. Johansen cointegration test was used to determine the existence of a long-term relationship between the series. According to the results of the Johansen cointegration test, it was determined that there was a cointegrating relationship between the series. Thus, the VAR Error Correction model was used to examine the long and short term results of the series. According to the results obtained from the study, it has been determined that the series included in the study as macroeconomic variables have an effect on domestic inflation.

Keywords: CPI, PPI, Brent Petroleum, Overseas PPI, VECM

1. GİRİŞ

Para politikalarının temeli olan fiyat istikrarı, fiyat artışlarının makul düzeyde tutulması anlamına gelir. Fiyat istikrarını sağlamak ekonomik birimlerin karar alma süreçlerini etkiler ve para biriminin güvenilirliği açısından da önemlidir. Enflasyon, fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artış anlamına gelmektedir. Bu açıdan bir ekonomide ekonomik istikrar ortamı için enflasyonun olmaması gerekir, en azından makul düzeyde bir enflasyonun olması gerekmektedir. Enflasyon, dünyada yaşanan ekonomik şoklar ile birlikte son yıllarda küresel ekonomilerin kronik sorunlarından biri olmuştur. Enflasyona sebep olan etkenler talep ve maliyet kaynaklıdır. Enflasyona arz yönünden ve talep yönünden etki eden faktörler değerlendirildiğinde, toplam talebin toplam arzdan fazla olması talep enflasyonunu, üretimde kullanılan girdilerin fiyatlarındaki artışlar ise maliyet enflasyonunu vermektedir. Para arzındaki artış da enflasyona sebep olan bir başka unsurdur.

Bunun yanında günümüzde enflasyona sebebiyet veren farklı faktörlerin olduğu görülmektedir. Örneğin enerji fiyatlarında yaşanan artışlar ülkelerin üretim fiyat endeksleri üzerinde baskı yaratmaktadır. Özellikle Avrupa’da enerji kaynaklı fiyat artışlarından dolayı son yıllarda en yüksek enflasyon rakamlarıyla karşı karşıya kalındığı görülmektedir. Enflasyonu baskılayan diğer bir önemli faktör ise nihai mal üretiminde kullanılan ara malı temininde yaşanan sorunlardır. Küresel anlamda lojistik tedarik zincirinde yaşanan sorunlar nedeniyle toplam üretimde önemli bir daralma yaşanmıştır. Bu ise fiyat artışlarına yukarı yönlü bir baskı yaratmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında konuyla ilgili olarak literatür özeti sunulacaktır. Devamında çalışmada kullanılacak veri seti sunulmuştur. Son olarak yurtiçi üretim endeksi ile çalışmaya konu olan makroekonomik faktörler arasındaki ilişki analiz edilmiştir.

2. LİTERATÜR

Literatürde tüketici fiyat endeksi, üretici fiyat endeksi ve petrol fiyatlarının ele alındığı çalışmalarda döviz kuru, milli gelir, para arzı ve işgücü maliyetleri gibi farklı makroekonomik değişkenlerinin kullanıldığı görülmektedir. Tablo 1’de gösterildiği üzere yapılan çalışmalar genellikle zaman serisi yaklaşımlarının kullanıldığı tek bir ülke kapsamında araştırılmaktadır (Lissovolik, 2003; Gül ve Ekici, 2006; Şahinoğlu vd., 2010; Korkmaz, 2017; Tiwari vd., 2019; Köse ve Ünal, 2021). Bazı çalışmalarda ise birden fazla ülkenin araştırıldığı görülmektedir (Westerlund, 2006; Husaini ve Lean, 2021).

Tablo 1: Literatür özeti

Yazar	Dönem ve Yöntem	Değişkenler	Ülke	Bulgular
Lissovolik (2003)	1993-2002 dönemi için Johansen eşbütünleşme ve VEC	TÜFE, ÜFE, GDP, döviz kuru, para arzı, faiz oranı, ücreti oligopol fiyatlama ve fiyat kontrolleri	Ukrayna	Çalışmada, para arzının enflasyonun ana kaynağı olduğu ve kısa dönemde etkisinin çok fazla olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Uzun vadeli parasal aktarım mekanizması ise döviz kuru ve ücretler üzerinden enflasyona etki edeceğini belirtmiştir.
Gül ve Ekici (2006)	1984:01-2003:12 dönemi için Johansen eşbütünleşme, Granger eşbütünleşme analizi	Nominal döviz kuru, enflasyon oranları	Türkiye	Seriler arasında uzun dönemli ilişki ortaya çıkmıştır. Nominal döviz kurundan enflasyona uzun dönemde tek yönlü bir ilişki bulmuşlardır.
Westerlund (2006)	1980:01-1999:12 dönemi için Panel veri analizi	Enflasyon, nominal faiz oranları	14 OECD ülkesi	Nominal faiz oranları ile enflasyon oranları ilişkisini açıklayan Fisher Hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmışlardır.
Şahinoğlu vd. (2010)	1987:01-2008:04 dönemi için ARDL yaklaşımı, Hata düzeltme modeli	TÜFE, para arzı, yurtdışı fiyat düzeyi, bütçe açığı, çıktı açığı, işgücü maliyeti	Türkiye	“Üçlü Enflasyon Modeli” çerçevesinde oluşturdukları enflasyon modelinde, kısa dönemde yurtdışı fiyat düzeyi, çıktı açığı ve ücretlerin fiyatlar genel düzeyi üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Para arzı ise fiyatlar genel düzeyini önce pozitif sonra negatif etki etmiştir.
Korkmaz (2017)	1998:01-2015:04 Regresyon analizi	GSYH, para arzı, vadeli mevduat faiz oranı, nominal ücretler, yurtiçi reel kredi hacmi ve reel döviz kuru	Türkiye	Hem kısa hem de uzun dönemde vadeli mevduat faiz oranının enflasyon oranlarını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmada enflasyon oranlarını kısa dönemde reel döviz kuru uzun dönemde ise GSYH oranının etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Tiwari vd.(2019)	1871:01-2018:06 dönemi için Dalgacık tutarlılık analizi	TÜFE, petrol fiyatları	ABD	Petrol fiyatları ve enflasyon ilişkisinin varlığını ancak zamanla geçişkenliğin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır
Husaini ve Lean (2021)	1978-2018 dönemi için NARDL testi	TÜFE, ÜFE, para arzı, faiz oranı ve döviz kuru	Endonezya, Malezya	Petrol fiyatlarının ÜFE ve TÜFE üzerinde çok etkili olduğu, uzun vadede petrol fiyatlarının ÜFE ve TÜFE üzerinde asimetric etkisini bulmuşlardır. Döviz

			ve Tayland	kurunun ÜFE ve TÜFE'yi arttıracığı sonucuna ulaşmışlardır.
Köse ve Ünal (2021)	1988:03 - 2019:08 dönemleri için SVAR analizi	ÜFE, ham petrol fiyatları, petrol fiyatı oynaklığı, işgücü maliyetleri ve döviz kuru	Türkiye	Uygulama sonucunda Türkiye'de enflasyonun petrol fiyatlarına duyarlı olduğu, döviz kuru petrol fiyatlarındaki oynaklığın enflasyon üzerinde belirleyici olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ücretlerdeki artışlar ve maliyet artışlarının da enflasyonu tetikleyeceği sonucuna ulaşmışlardır.

3. VERİ VE YÖNTEM

Çalışmada Türkiye'deki üretici fiyat endeksi, tüketici fiyat endeksi, Brent petrol varil fiyatı, yurt dışı üretici fiyat endeksi değişkenleri enflasyona etki eden faktörler kapsamında incelenmiştir.

Tablo 2: Değişkenler

Değişkenler	Değişkenlerin Model İçi Tanımlaması	Kaynak
Üretici fiyat endeksi	lüfe	TCMB
Tüketici fiyat endeksi	ltüfe	TCMB
Brent Petrol Varil Fiyatı	lbp	TCMB
Yurt Dışı Üretici Fiyat Endeksi	lyfüfe	TCMB

- "I" sembolü değişkenlerinin logaritmik dönüşümünün yapıldığını göstermektedir.
- Bu çalışmada anlamlılık düzeyi %1 ve %5 olarak belirlenmiştir.
- Veriler 2010:Q1 – 2021:Q3 dönemlerini kapsamaktadır.

Çalışma kapsamında 2010:Q1 – 2021:Q3 arasındaki çeyrek dönemlik verileri kullanılmıştır. Veriler ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) elektronik veri dağıtım sisteminden elde edilmiştir. Tablo 2'de çalışmada kullanılan değişkenlerle ilgili bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3: ADF Birim Kök Testi

Değişkenler	Sabitli	Sabitli + Trendli
lüfe	2. 299 (0.999)	-0.009 (0.994)
Δ lüfe	-3.445 (0.014)**	-4.333 (0.006)***
ltüfe	3.816 (0.999)	-0.431 (0.983)
Δ ltüfe	-5.285 (0.001)***	-6. 711 (0.001)***
lbp	-1.888 (0.334)	-3.427 (0.0601)
Δ lbp	-9.719 (0.001)***	-9.615 (0.001)***
lyfüfe	1.997 (0.999)	-0.783 (0.959)
Δ lyfüfe	-5.969 (0.001)***	-6.561 (0.001)***

- ***, ** sembolleri sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.
- () sembolü anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.
- Δ sembolü serinin farkını temsil etmektedir.
- Akaike bilgi kriteri kullanılmıştır ve gecikme uzunluğu 9 olarak belirlenmiştir.

Zaman serisi verilerinde öncelikli yapılması gereken serilerin birim köke sahip olup olmadıklarının incelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda kullanılan ADF birim kök testi sonucunda sabitli ile sabit ve trendin yer aldığı test istatistik değerleri Tablo 3'de verilmiştir. Serilerin birim köke sahip olduğunu ifade eden sıfır hipotezi ltüfe, lbp, lyfüfe serilerinin %1,

lüfe serisinin ise %5 önem düzeyinde reddedilmiştir. Sonuçta ltüfe, lbf, lydüfe, lüfe serilerinin birinci farklarının alınması durumunda durağan oldukları görülmektedir.

Tablo 4: Johansen Eşbütünleşme Testi

Hipotez	Özdeğer	İz Değer	0.05 Kritik Değer	Maksimum Öz Değer	0.05 Kritik Değer
$r = 0$	0.461	45.699	40.174 **	25.914	24.159**
$r \leq 1$	0.251	19.785	24.275	12.158	17.797

** , sembolü %5 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Serilerin tümünün birinci farkta durağan yani I(1) düzeyindedir. Johansen eşbütünleşme yaklaşımı farklı değişkenlerin uzun dönemli ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. Tablo 4'te sonuçları test sonuçları verilen Johansen eşbütünleşme yaklaşımında temel hipotez $r = 0$ şeklinde olup eşbütünleşme olmadığını ifade etmektedir. $r \leq 1$ hipotezi ise en az bir tane eşbütünleşme olduğunu belirtmektedir. Eşbütünleşme testi sonuçlarına göre iz değeri (maksimum öz değer) hesaplanan 0.05 kritik değerden büyük olduğu için temel hipotez reddedilmektedir. Böylece en az bir tane eşbütünleşik vektör olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığından söz edilebilmektedir.

Tablo 5: VAR Hata Düzeltme Modeli

lüfe	lydüfe	ltüfe	lbpf
1.000	0.681	0.093	0.051
	(0.054)	(0.023)	(0.011)
	[-9.867]***	[-1.914]**	[-3.253]***
ECM (-1)	-0.862 [-2.932]***		

- ***, ifadesi % 1 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir. t tablosuna göre kritik değeri ifade etmektedir (t değeri_{hesaplanan} = sd_{48} , α : 0,01 = 2.423)
- **, ifadesi % 5 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir. t tablosuna göre kritik değeri ifade etmektedir (t değeri_{hesaplanan} = sd_{48} , α : 0,05 = 1.684)
- otokorelasyon değeri: 0.184
- değişen varyans değeri: 0.717
- gecikme değeri 4 olarak belirlenmiştir
- [] sembolü t istatistik değeri göstermektedir
- () sembolü standart hata değerini ifade etmektedir.

Tablo 5'te vektör otoregresif model (VAR) hata düzeltme modelinin sonuçları sunulmaktadır. Hata düzeltme modelinin istatistiksel olarak anlamlı ve 0 ile -1 arasında bir değer aldığı görülmektedir. Böylece hata düzeltme modelinin doğru kurulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hata düzeltme katsayısının -0.86 olup kısa dönemde meydana gelen sapmaların % 86'sının uzun dönemde dengeye geleceğini ifade etmektedir. Modelden elde edilen diğer sonuçlara bakıldığında, ydüfe ve bpf serilerinin %1, tüfe serisinin de %5 seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle yurtdışı üreticilerin fiyat endeksinde bir birimlik şok meydana geldiğinde yurtiçi üretici fiyat endeksi % 68, tüketici fiyat endeksinde bir birimlik şok meydana geldiğinde yurtiçi fiyat endeksi % 9 ve son olarak brent petrol varil fiyatında bir birimlik şok meydana geldiğinde yurtiçi fiyat endeksi % 7 oranında arttığı tespit edilmiştir.

SONUÇ

Çalışmada Türkiye'deki üretici fiyat endeksi, tüketici fiyat endeksi, yurtdışı üretici fiyat endeksi ve Brent petrol varil fiyat değişkenleri enflasyona etki eden faktörler kapsamında ele alınmıştır. Bu bağlamda serilerin durağanlıkları incelenmiş ve ardından Johansen eşbütünleşme analizi uygulanmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olması sonucunda ise bu değişkenler için hata düzeltme modeli kurulmuştur. Hata düzeltme modelinde ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenen hata düzeltme katsayısı -0.86 olarak elde edilmiştir. Bu sonuç bize hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı bilgisini vermektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara bakıldığında özellikle yurtdışı üreticilerin fiyat endeksinde yaşanan bir şok yurtiçi fiyat endeksinin önemli derece etkilediği görülmektedir. Bu sonucun nedenleri arasında, Türkiye ekonomisinde üretimin önemli bir bölümünün ara malı ithalatına bağımlı olması gösterilebilir.

KAYNAKÇA

- Gül, E. & Ekinci, A. (2006). Türkiye'de Enflasyon ve Döviz Kuru Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1984-2003. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 91-106.
<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>
- Husaini, D. H., & Lean, H. H. (2021). Asymmetric impact of oil price and exchange rate on disaggregation price inflation. *Resources Policy*, 73, 102175.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of economic dynamics and control*, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Korkmaz, Ö. (2017). Enflasyon oranını etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 109-142.
- Köse, N., & Ünal, E. (2021). The effects of the oil price and oil price volatility on inflation in Turkey. *Energy*, 226, 120392.
- Lissovlik, M. B. (2003). Determinants of inflation in a transition economy: The case of Ukraine. *International Monetary Fund*, 126, 1-36. DOI: 10.5089/9781451854923.001
- Şahinoğlu, T., Özden, K., Başar, S., & Hayati, A. K. S. U. (2010). Türkiye'de Enflasyonun Oluşumu: ARDL Yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, 11(11).
- Tiwari, A. K., Cunado, J., Hatemi-J, A., & Gupta, R. (2019). Oil price-inflation pass-through in the United States over 1871 to 2018: a wavelet coherency analysis. *Structural Change and Economic Dynamics*, 50, 51-55. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2019.05.002>
- Westerlund, J., & Edgerton, D. (2005). Panel cointegration tests of the Fisher hypothesis. *Workin Papers*. Department of Economics, Lund University. <https://portal.research.lu.se/en/publications/panel-cointegration-tests-of-the-fisher-hypothesis>

MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİN SANAYİ ÜRETİM ENDEKSİ ÜZERİNE ETKİLERİ

THE EFFECTS OF MACROECONOMIC INDICATORS ON INDUSTRIAL PRODUCTION INDEX

Arş. Gör. Buket AYDIN

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Erzurum, Türkiye
ORCID NO: 0000-0002-6204-0505

Arş. Gör. Nazlı GÖKÇE

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Erzurum, Türkiye
ORCID NO: 0000-0001-7215-8753

Arş. Gör. Rahman AYDIN

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Erzurum, Türkiye
ORCID NO: 0000-0003-0440-7468

Arş. Gör. Anıl LÖGÜN

Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Erzurum, Türkiye
ORCID NO: 0000-0003-2543-3964

ÖZET

Sanayi üretim endeksi bir ülkenin üretiminde ve sanayisinde yaşanan gelişmeleri göstermektedir. Bunun yanında hükümetlerin uygulamış oldukları politikaların bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu özelliklerinden hükümet kesimi, ekonomistler ve işverenler tarafından yakından takip edilmektedir. Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için makroekonomik göstergelerin sanayi üretim endeksi üzerine etkisi araştırılmıştır. Çalışmada 2018: m12 – 2021: m8 dönemleri dikkate alınmıştır. Araştırmada kullanılan makroekonomik göstergeler olarak tüketici fiyat endeksi (TÜFE), tüfe bazlı reel döviz kuru, işsizlik ve kamu harcamaları serileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan serilerin öncelikle birim kök içerip içermediği ADF birim kök analizi ile incelenmiştir. Farklı düzeyde durağan oldukları tespit edilen serilerin analizi için literatürü takiben ARDL modelinin kullanılmasına karar verilmiştir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, uzun dönemde tüketici fiyat endeksi ve kamu harcamaları serilerinin sanayi üretim endeksini etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmadan elde edilen kısa dönem sonuçlarına göre; tüketici fiyat endeksi, kamu harcamaları ve işsizlik serilerinin sanayi üretim endeksini açıkladığı tespit edilmiştir. Bunun yanında Türkiye’de tüketici fiyat endeksi ve kamu harcamalarının sanayi üretim endeksi üzerinde hem uzun hem de kısa dönemde etkisi olduğu belirlenmiştir. Son olarak çalışmada tahmin edilen modelin istikrarlı olup olmadığını test etmek için Cusum ve Cusum-sq değerleri hesaplanmıştır. Buna göre çalışmada tahmin edilen modelde herhangi bir yapısal kırılma olmadığı ve kurulan modelin istikrarlı olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Üretim Endeksi, Tüketici Fiyat Endeksi, Kamu Harcamaları, İşsizlik, Reel Döviz Kuru

ABSTRACT

The industrial production index shows the developments in a country's production and industry. In addition, it is evaluated as a result of the policies implemented by the governments. These features are followed closely by the government, economists and employers. In this study, the effect of macroeconomic indicators on the industrial production index for the Turkish economy was investigated. In the study, the periods 2018: m12 – 2021: m8 were taken into account. Consumer price index (CPI), CPI-based real exchange rate, unemployment and public expenditures series were used as macroeconomic indicators used in the research. ADF unit root analysis was used to determine whether the series used in the study contain unit root or not. Following the literature, it was decided to use the ARDL model for the analysis of the series that were found to be stationary at different levels.

According to the findings obtained from the study, it has been determined that the consumer price index and public expenditure series affect the industrial production index in the long run. In addition, according to the short-term results obtained from the study; It has been determined that the consumer price index, public expenditures and unemployment series explain the industrial production index. In addition, it has been determined that the consumer price index and public expenditures have both long and short term effects on the industrial production index in Turkey. Finally, Cusum and Cusum-sq values were calculated to test whether the model predicted in the study was stable. Accordingly, it is seen that there is no structural break in the model estimated in the study and the established model is stable.

Keywords: Industrial Production Index, CPI, Public Expenditures, Unemployment, Real Exchange Rate

1. GİRİŞ

Sanayi kavramı ülkelerin gelişmişliklerini yansıtmada kullanılan önemli kavramlardan biri olmaktadır. İlk kez İngiltere’de Sanayi Devrimi olarak ortaya çıkan süreçte, emek yoğun üretimin payı azaltılarak yerine makineler ikame edilmektedir. Böylece emek yoğun üretimden makine yoğun üretime dönüşüm gerçekleşmektedir. Üretim sürecinde makinelerin kullanılması daha kısa sürede daha fazla çıktı alınmasına olanak tanıdığından, firmaların maliyetleri ve karlılıkları üzerinde de olumlu yansımalar sağlamaktadır. Bu olumlu yansımalar sadece firma bazında yani mikro ölçekte olmayıp, genel ekonomi yani makro bazda da olumlu etkilere sebep olmaktadır. Bir ülke üretim sürecinde makineleri ya da daha genel ifadeyle teknolojiyi kullanıyorsa, bunun o ülkenin makroekonomik göstergeleri üzerine de muhakkak yansıması olması beklenmektedir.

Sanayi devrimi ve akabindeki süreçte ülkelerdeki sanayileşme oranının artması ve küreselleşmenin gün geçtikçe daha da yaygın hale gelmesiyle ekonomiler de bu süreçten kendi iç dinamiklerine bağlı olarak, olumlu ya da olumsuz şekilde, etkilenmektedirler. Sanayisi güçlü olan ekonomiler sermaye bazlı ürünleri nispeten daha düşük maliyetle üretip iç ve dış piyasaya ürünlerini sunmaktadırlar. Sanayisi daha az gelişen ekonomiler ise emek bazlı ürünleri ya da görece daha az sermaye ihtiyacı olan ürünleri üretip iç ve dış piyasaya açılmaktadırlar. Karşılıklı ticaret sonucunda ise, ülkeler döviz geliri elde etmektedirler. Bu noktada, ülkelerin birbirleriyle olan ticaretinde tüketicilerin (birey ya da firma) taleplerinin şiddeti de önemli bir unsur olarak kendini göstermektedir. Çünkü bir ülke öteki ülkenin malına ne denli ihtiyaç duyuyorsa bunun fiyatlar üzerine yansıması da o denli olmaktadır. Dolayısıyla ülkenin döviz kurları da bu yansımadan etkilenmektedir.

Sanayileşme sürecinin etkisi olduğu bilinen bir diğer unsur da işsizlik olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkelerin emek yoğun üretime olan ihtiyaçlarının azalması ülkedeki istihdam

üzerinde de olumsuz bir etkiye sahip olmaktadır. Fakat tek başına işsizliğin altında yatan unsur olarak da kabul edilmemektedir. Ülkelerin üretimden elde ettikleri kaynakları istihdam yaratan sektörlerde kullanmaması da bu durumun yaşanmasında etkili olmaktadır. Dolayısıyla bu noktada, hükümetlerin bu süreçte doğru adımlar atıp ekonomiyi canlandırması adına, yaptıkları kamu harcamalarını sanayiye canlandıran ve istihdam yaratan alanlara yöneltmesi gelişmeleri ve büyümeleri üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır.

Sanayi üretim endeksi, sanayi sektörü özelinde yürütülen üretim faaliyetlerindeki durumu ortaya koymak amacıyla, bu sektörde yürütülen üretim artış ve azalışlarının yıllara göre takibini mümkün kılan bir endeks olarak tanımlanmaktadır. Bu veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından sağlanmaktadır (Koç vd., 2016:43). İncelenen çalışmada, Türkiye ekonomisi özelinde makroekonomik göstergelerin sanayi üretim endeksi üzerine etkileri ele alınmaktadır. Bu kapsamda, 2018: M12 – 2021: M8 dönemleri için makroekonomik göstergeler olarak TÜFE, tüfe bazlı reel döviz kuru, işsizlik ve kamu harcamaları serileri kullanılmaktadır. Çalışmanın takip eden bölümünde konuyla ilgili literatür aktarılmaktadır. Devamında uygulama ve bulgular sunulmaktadır ve sonuç kısmı ile çalışma nihayetlenmektedir.

2. LİTERATÜR

Yazarlar	Dönem ve Yöntem	Değişkenler	Ülke	Bulgular
Özbay (2021)	2001:12-2019:05 dönemleri için VAR Modeli	Sanayi üretim endeksi, Dış Ticaret Hacmi, İthalat, İhracat, Dış Ticaret Dengesi, Net Uluslararası Rezervler	Türkiye	Sanayi üretim endeksi ile dış ticaret arasında anlamlı bir ilişki vardır. Sanayi üretim endeksi ile ithalat arasındaki nedensellik çift yönlüdür. Sanayi üretim endeksinden dış ticaret hacmine ve dış ticaret dengesinden de sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü nedensellik vardır.
Petek vd. (2020)	2008-2020 dönemi için	İmalat sanayi, GSYİH, İthalat, İhracat, ÜFE, Reel Efektif Döviz Kuru	Türkiye	Reel efektif döviz kuru ile imalat sanayi arasında dönemsel olarak farklı ama anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. GSYİH ile imalat sanayi arasındaki ilişkinin anlamlı olmadığı tespit edilmiştir.
Barişik ve Yayar (2020)	Ocak 1998-Aralık 2010 dönemi için VAR modeli	Sanayi üretim endeksi, Dünya spot piyasası petrol varil fiyatları, M2Y para arzı, Kamu harcamaları, ithalat, Dolar Kuru, Hane halkı tüketimi, ihracat, Bankalar arası para piyasası faiz oranı	Türkiye	VAR analizi sonucunda sanayi üretiminde diğer değişkenlerin de etkisi olmakla beraber en büyük etkinin ithalatta olduğu gözlemlenmiştir.
Aytekin (2020)	2008:M1-2020:M3 dönemleri için VAR modeli	Reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi, ekonomik güven endeksi	Türkiye	Analiz sonucunda, reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven endeksinin uzun vadede birbirini etkileyen değişkenler olduğu tespit edilmiştir. Kısa vadede reel döviz kurundan sanayi üretimine doğru tek yönlü etki

				vardır. Toplam sanayi üretiminden ekonomik güven endeksine doğru kısa dönemli tek yönlü ilişki vardır. Reel döviz kurlarından ekonomik güven endeksine doğru tek yönlü kısa dönemli ilişki bulunmaktadır.
Aytekin ve Doyar (2019)	2008-2019 dönemleri için Granger Nedenselleik Analizi	Reel döviz kuru, Toplam sanayi üretimi, Tüketici güveni	Türkiye	Sanayi üretimi ile reel döviz kurları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Reel döviz kurundan tüketici güvenine doğru ise tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Petek ve Şanlı (2019)	2007:Q1-2017:Q3 dönemleri için Granger Nedensellik Analizi	Kapasite kullanım oranları, GSYİH, Döviz kuru, toplam sanayi üretim endeksi	Türkiye	Seriler arasında uzun dönemli anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Toplam sanayi üretim endeksinde meydana gelen artışların imalat sanayi kapasite kullanım oranlarını artırdığı tespit edilmiştir.
Bozkuş ve Kahyaoğlu (2018)	Ocak 2002-Nisan 2017 dönemleri için DOLS FMOLS IMOLS Yöntemleri kullanılmıştır	Sanayi üretim endeksi, reel efektif döviz kuru	Kazakistan	Uzun dönemde sanayi üretim endeksi ile reel efektif döviz kurları arasında tümleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Uzun dönemde bu ilişkinin ülkenin ithalata bağımlı olduğu anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.
Segun ve Adedayo (2018)	1986-2016 Box Jenkins OLS	Endüstriyel çıktı, Döviz kuru	Nijerya	Döviz kurları ile endüstriyel çıktı arasında uzun dönemli ilişki gözlemlenmemiştir. Döviz kurlarının endüstriyel çıktı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.
Jamil vd. (2012)	Ocak 1980-Nisan 2009 AR-EGARCH yöntemi kullanılmıştır	Sanayi üretim endeksi, Döviz kuru, TÜFE, Hükümet faiz oranları, Dışa açıklık,	Avrupa	Ortak döviz kuruna geçildikten sonra çoğu ülkenin bundan yarar sağladığı ifade edilmiştir. Fakat sonrasında dahi volatilité sorunları yaşayan ekonomilerin de var olduğu ifade edilmiştir.

3. UYGULAMA VE BULGULAR

Tablo 1: Çalışmada kullanılan değişkenler ve kısaltmaları

Değişkenler	Model içindeki temsili	Kaynak
Sanayi Üretim Endeksi	sue	TCMB
Tüfe Bazlı Reel Döviz Kuru	trdv	TCMB
Tüketici Fiyat Endeksi	tüfe	TCMB
İşsizlik	i	TCMB
Kamu Harcamaları	kh	TCMB

Zaman serileri ile yapılan çalışmalarda güvenilir sonuçlar elde edilebilmesi için serilerin durağanlık şartını sağlamaları gerekmektedir. Bu amaçla çalışmada kullanılan değişkenlerin

durağanlığını sınamak üzere ADF birim kök testi kullanılmaktadır. Tablo 1’de ADF birim kök testi sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model	Sabitli ve Trendli Model
Değişkenlerin Düzey Değerleri		
Süe	-3.41 (0.01)***	-4.15(0.01)***
Trdv	-1.72 (0.41)	-3.40 (0.068)*
Tüfe	2.18 (0.99)	-0.79 (0.95)
İ	-2.77 (0.07)*	-3.97 (0.02)**
Kh	-0.66 (0.84)	-6.54 (0.00)***
Değişkenlerin Birinci Fark Değerleri		
Δsüe	-	-
Δtrdv	-4.28 (0.00)***	-4.15 (0.01)***
Δtüfe	-4.77 (0.00)***	-3.75 (0.03)**
Δi	-	-
Δkh	-7.83 (0.00)***	-

- Schwarz bilgi kriteri kullanılmıştır.
- Maksimum gecikme olarak 9 belirlenmiştir.
- ***, **, * sembolleri sırasıyla değişkenlerin %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığını ifade etmektedir.
- Rakamlar t-istatistik değerlerini gösterirken, parantez içindeki rakamlar anlamlılık değerlerini göstermektedir.
- MacKinnon kritik değerleri %1 ve %5 için sırasıyla -3.96 ve -2.97 şeklindedir.
- Δ sembolü değişkenlerin birinci farkını göstermektedir.

Tablo 2’de serilerin ADF testi sonuçları incelendiğinde süe ve i serilerinin düzey değerlerinde hem sabitli hem de sabitli + trendli modelde durağan olduğu görülmüştür. Ayrıca trdv ve kh serilerinin düzey değerleri için sabitli + trendli modelde anlamlı olurken, sabitli modelleri düzey değerlerinde anlamsız olduğu, diğer bir ifadeyle birim kök içerdiği belirlenmiştir. Son olarak tüfe serisi incelendiğinde, birinci farkında hem sabitli hem de sabitli + trendli modelde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada kullanılacak serilerin birim kök sonuçlarına bakıldığında farklı düzeylerde durağan oldukları belirlenmiştir. ARDL sınır testi yaklaşımıyla seriler arasında var olan uzun dönemli ilişkilerin incelenmesi için kullanılan ve değişkenlerin ya I(0) ya I(1) ya da bu iki durağanlık seviyesinin dışında I(0) ile I(1) arasında dağılan serilerin birleşimi olmaları gerektiği ifade edilmiştir (İpek, 2014: 115-116). ARDL sınır testinin bu avantajından dolayı çalışmada tercih edilmiştir. Tahmin edilen ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modeli aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3. ARDL (1, 1, 3, 4, 0) Modelinin Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t- istatistik değeri	Olasılık Değeri
süe(-1)	0.931	6.980	0.000*
Trdk	-0.570	-4.353	0.000*
trdk (-1)	-12.080	-1.101	0.292
Tüfe	52.672	3.263	0.006*
Tüfe (-1)	-45.005	-3.590	0.003*
Tüfe (-2)	0.294	4.758	0.000*
Tüfe (- 3)	-0.206	-4.387	0.000*
Kh	0.213	3.331	0.006*
kh (-1)	0.155	0.419	0.682
kh (-2)	-0.442	-1.523	0.153

kh (- 3)	-1.391	-4.608	0.000*
kh (-4)	-0.093	-0.206	0.839
Li	0.860	2.191	0.048**
C	-2.306	-6.180	0.000*
Tanısal Testler			
Breusch-Godfrey LM	0.46 (0.635)		
ARCH LM	0.11 (0.753)		
- *, ** sembolleri sırasıyla değişkenlerin %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığını ifade etmektedir.			
- () parantezinin içindeki rakamlar olasılık değerlerini ifade etmektedir.			

Tablo 3'te ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modelinin diagnostik test sonuçları verilmektedir. Buna göre modelde herhangi bir otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmadığı görülmektedir. ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modelinde değişkenler arası eşbütünlük bir ilişkinin var olduğunu tespit etmek için F istatistik değerinin Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından hazırlanan tablo kritik değerinden büyük olması gerekmektedir. Tablo 3'te eşbütünlük testinin sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 4: Eşbütünlük Testi

Anlamlılık seviyesi	Kritik Değer	
	Alt Sınır	Üst Sınır
% 1	3.74	5.06***
% 5	2.86	4.01**
% 10	2.45	3.52*
F – istatistiği	7.66	

- *, **, *** sembolleri sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyelerinde eşbütünlük göstermektedir.

Tablo 4'e göre, %1 anlamlılık düzeyinde hesaplanan F istatistik değeri (7.66) üst sınır değerinden (5.06) büyük olduğu görülmektedir. Bu durumda eşbütünlük olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi olduğu görülmektedir. Tablo 3'te eşbütünlük testinin sonuçları sunulduktan sonra ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modelinin hata düzeltme modeli tahmin edilmektedir. Çalışmanın devamında uzun ve kısa dönem katsayıları sunulmaktadır.

Tablo 5: Hata Düzeltme Modeli

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik değeri	Olasılık Değeri
C	9.686	6.931	0.000***
$\Delta trdk$	-1.886	-3.268	0.005***
$\Delta tufe$	11.026	3.863	0.001***
$\Delta tufe(-1)$	5.863	1.881	0.079*
$\Delta tufe (-2)$	13.103	6.638	0.000***
Δkh	-0.322	-2.895	0.011**

$\Delta kh(-1)$	1.053	3.916	0.001***
$\Delta kh(-2)$	0.855	4.313	0.000***
$\Delta kh(-3)$	0.539	4.124	0.000***
$ec(-1)$	-0.887	-6.969	0.000***

***, **, * sırasıyla % 1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir

Tablo 5'te hata düzeltme modelinin sonuçları sunulmaktadır. Modelde hata terimi katsayısı 0 ile -1 arasında (-0.887) bir değer aldığı ve istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmektedir. Bu sonuçlara göre kısa dönemde oluşacak dengesizliklerin yaklaşık %88.7'sinin gelecek dönemde düzeleceği öngörülmektedir. Hata düzeltme modelinin tahmininden sonra modelin uzun ve kısa dönem sonuçları Tablo 5 ve Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6: Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik değeri	Olasılık değeri
trdk	0.013	0.031	0.976
Tüfe	2.921	2.923	0.011**
Kh	-2.166	-3.166	0.006***
i	0.399	1.001	0.332

- **, ** sembolleri sırasıyla değişkenlerin %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığını ifade etmektedir.

Tablo 6'da sunulan ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modelinin uzun dönem katsayıları gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre tüfe ve kamu harcamaları serilerinin anlamlı olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle TÜFE ve KH serilerinde meydana gelecek bir birimlik şok sanayi üretim endeksini sırasıyla % 2.92 ve % -2.16 oranında etkileyeceği sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun yanında TRDK ve İ serilerinin uzun dönemde sanayi üretim endeksi üzerinde bir etkisi olmadığı görülmektedir.

Tablo 7: Kısa Dönem Katsayıları

Değişkenler	F – istatistik değeri	Hipotez
TRDK	3.47 (0.057)*	H ₀ kabul
TÜFE	7.167 (0.001)***	H ₀ red
KH	4.209 (0.013)**	H ₀ red
İ	0.987 (0.39)	H ₀ red

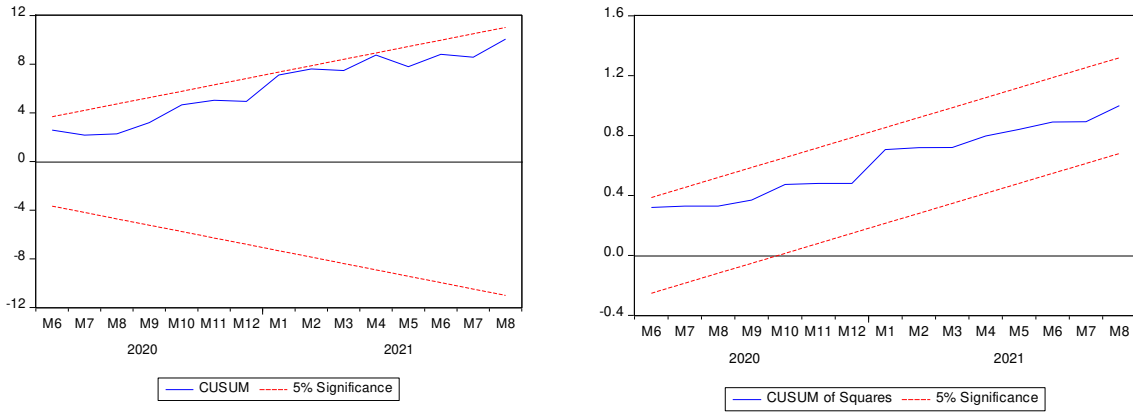
- **, ** sembolleri sırasıyla değişkenlerin %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığını ifade etmektedir.

Tablo 7'de ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modelinin kısa dönem sonuçları Wald testi yardımıyla elde edilmiştir. Wald testi sonuçlarına göre TRDK, TÜFE ve KH serilerinin kısa dönemde sanayi üretim endeksi serisinin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak İ serisinin kısa dönemde sanayi üretim serisinin nedeni olmadığı belirlenmiştir.

Kurulan ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modelinden elde edilen sonuçların istikrarlı olup olmadığını test etmek için Cusum ve Cusum-sq değerleri hesaplanmıştır. Cusum ve Cusum-sq değerleri Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1: ARDL (1, 1, 3, 4, 0) Modelinin Cusum ve Cusum – sq Testleri

Şekil 1’de de belirtildiği üzere kurulan ARDL (1, 1, 3, 4, 0) modelinde herhangi bir yapısal kırılma olmadığı ve kurulan modelin istikrarlı olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Çalışmada 2018: m12 – 2021: m8 dönemleri için makroekonomik göstergelerin sanayi üretim endeksine olan etkisi incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle serilerin durağanlığını tespit etmek için ADF birim kök testi uygulanmıştır. Test sonuçlarından elde edilen bulgular, serilerin farklı düzeylerde durağan olduğunu göstermiştir. Bu noktada literatürü takiben farklı durağanlık düzeylerinde uygulanan ARDL modeli ile analize devam edilmiştir.

Ardından değişkenler arasında eşbütünleşik ilişkinin varlığını sınamak için eşbütünleşme testi yapılmış ve serilerin eşbütünleşik olduğuna karar verilmiştir. Hata düzeltme modelinden elde edilen sonuçlar ise, kısa dönemde meydana gelecek dengesizliklerin uzun dönemde %88.7’sinin düzeleceği şeklinde olmuştur. Kısa ve uzun dönem ilişkiler açısından değerlendirildiğinde ise, uzun dönemde TÜFE ve kamu harcamaları serilerinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Kısa dönemde ise TÜFE bazlı reel döviz kuru, TÜFE ve kamu harcamaları serilerinin anlamlı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla hem uzun hem de kısa vade de TÜFE ve kamu harcamaları serilerinin anlamlı oluşu, politika yapıcılar nezdinde dikkate alınması gereken göstergeler olduğu tespit edilmiştir. Son olarak, ARDL modelinde mevcut bir yapısal kırılma olmadığı, dolayısıyla kurulan modelin anlamlı olduğu ifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aytekin, İ. (2020), “Döviz Kuru Sanayi Üretimi ve Ekonomik Güven Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, 322-330.
- Aytekin, İ., Doyar, B., V. (2019), “Türkiye’de Döviz Kuru Dalgalanmalarının Sanayi Üretimi ve Tüketici Güveni Üzerindeki Etkisi(2008-2019)”, *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, Sayı: 26-27 Ağustos, 2019, Adıyaman.
- Barişik, S., Yayar, R. (2012), “Sanayi Üretim Endeksini Etkileyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi”, *İktisat İşletme ve Finans*, Sayı 316, 53-70.

Bozkuş, S., Kahyaoğlu, H. (2018), “Üretim ile Reel Efektif Döviz Kurunun Uzun Dönemli İlişkisi: Kazakistan Üzerine Bir Uygulama”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 360-387.

<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>

İpek, E. (2014), “Savunma Harcamalarının Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, 113-126.

Jamil, M., Streissler, E. W., Kunst, R. M. (2012), “Exchange Rate Volatility and its Impact on Industrial Production, Before and After the Introduction of Common Currency in Europe”, *International Journal of Economics and Financial Issues*, Sayı 2, 85-109.

Koç, E., Kaya, K., Şenel, M. C. (2016), “Türkiye’de Sanayi Sektörü ve Temel Sanayi Göstergeleri – Sanayi Üretim Endeksi”, *Mühendis ve Makine*, Sayı 682, 42-53.

Özbay, Ü. (2021), “Türkiye’nin Sanayi Üretimi ile Dış Ticareti Arasındaki İlişki: 2001-2009 Dönemi İçin Değerlendirmeler”, *Verimlilik Dergisi*, Sayı 4, 153-165.

Pesaran, M. H., Shin, Y., Smith, R. J. (2001), “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, *Journal of Applied Econometrics*, Sayı 16, 289-326.

Petek, A., Altun, C., Petek, F. F. (2020), “Türkiye’de Reel Efektif Döviz Kuru İmalat Sanayi Üretimine Karşılaştırmalı Analizi (2008-2020 Dönemi)”, *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 39-48.

Petek, A., Şanlı, O. (2019), “Türkiye’de Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, Döviz Kurları ve Sanayi Üretim Endeksinin Kapasite Kullanım Oranları Üzerine Etkileri: Zaman Serileri Analizi”, *International Review of Economics and Management*, Sayı 1, 49-73.

Segun, O. M., Adedayo, A. O. (2018), “Measuring the Impact of Exchange Rate on Industrial Output in Nigeria”, *European Journal of Marketing and Economics*, Sayı 2, 87-93.

NİZAMİ “AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ”NDƏ

НИЗАМИ В ЗЕРКАЛЕ ЖУРНАЛА “AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ”

NIZAMI IN THE MIRROR OF THE "AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" JOURNAL

Nəcəfova Kəmalə Nurullaqızı

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

UOT : 82(100) (091); 821(100) (091)

Açırsözlər: mühacirət, mətbuat, milli mənsubiyyət, yaradıcılıq, türklük, fars

Azərbaycan mühacirət mətbuatında, o cümlədən, “Azərbaycan yurd bilgisi”nin səhifələrində bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də aktualıq baxımından yüksək dəyərləndirilən mövzulara böyük önəm verilmişdir. Dərginin yaradıcı heyəti Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti haqqında mühüm məlumatlar verir, dəyərli yazılar çap etdiridilər. Haqqında araşdırmaların hələ yetərinə olmadığı bir vaxtda dahi Nizami yaradıcılığı, xüsusilə şairin milli mənsubiyyəti məsələsinə diqqətlə yanaşırdılar. Məqalədə ziyalı mühacirlərimizin Nizami şəxsiyyəti və yaradıcılığı barədə bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməyən, aktualıq kəsb edən tədqiqləri müasir təfəkkür işığında dəyərləndirilir.

Ключевые слова: эмиграция, пресса, национальность, творчество, тюркизм, персидский язык.

В азербайджанской эмигрантской прессе, а также на страницах журнала “Azərbaycan yurd bilgisi”, огромное внимание уделялось актуальным проблемам азербайджанской литературы. Коллектив журнала предоставлял важную информацию об азербайджанской литературе, истории и культуре, публикуя ценные статьи. Они уделяли пристальное внимание творчеству великого Низами, особенно национальной идентичности поэта. И это в то время, когда исследований в этой области было ничтожно мало. В статье дается оценка исследованиям наших интеллектуальных эмигрантов о личности и творчестве Низами. Эти исследования не утратили своей научной ценности и в наши дни.

Key words: emigration, press, nationality, creativity, Turkism, Persian language

Azerbaijani emigrant press, as well as Journal “Azərbaycan yurd bilgisi” paid great attention to the topical problems of Azerbaijani literature. The staff of the Journal provided important information about Azerbaijani literature, history and culture by their valuable articles. They paid close attention to the work of the great Nizami, especially the poet's national identity, at a time when the researches in this field were negligible. The article assesses the research of our intellectual emigrants about the personality and work of Nizami. These studies have not lost their scientific value today.

Əhməd Cəfəroğlunun rəhbərliyi altında İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan yurd bilgisi” (1932-1934) milli istiqlal uğrunda mübarizə ideyalarının təbliğatı məqsədilə yaranan mətbuat orqanı idi. Dərginin əsas qayəsi Azərbaycan barədə tarixi, elmi həqiqətləri üzə çıxarmaq, Azərbaycanı daha geniş dairədə tanımaq idi. Tariximizi saxtalaşdıranlara, dilimizi, ədəbiyyatımıza xor baxanlara, mədəniyyətimizi kölgədə qoymaşa çalışanlara bərişməzlikdən

yaranan bu dərginin nəşri mühacir ziyalılarımızın vətən qarşısında əvəzsiz xidmətlərindən biri olmuşdur. “Azərbaycan yurd bilgisi”nin nəşiri və baş redaktoru Əhməd Cəfəroğlu ilə yanaşı, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Xəlil Xasməmmədli, Mustafa Vəkili, Əli Xəzərli, Nağı Şeyxzamanlı, Səlim Rəfiq, Şəfi Rüstəmbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə kimi ziyalılarımız da dərgidə fəal iştirak edirdilər. Bu əvəzsiz qələm sahiblərinin hər biri Azərbaycan yurdu haqqında çoxtərəfli bilgiləri bütün mürəkkəbliyi və çətinliklərinə baxmayaraq, ilkin olaraq açıqlayır, bu yurdu tanıdır və sevdirdirilər.

İstiqlal uğrunda mübarizənin və türkçülük məfkurəsinin birləşdirdiyi dərgi əməkdaşları ədəbiyyatımızın öyrənilməsinə də ciddi əhəmiyyət vermiş, onun tədqiqi və təbliği ilə ardıcıl məşğul olmuşlar. Yazılı ədəbiyyatımızın ilk qüdrətli nümayəndəsi Qətran Təbrizinin türkçə şeirləri barədə etibarlı məlumatın üzə çıxarılmasından başlamış Xaqani, Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərə dair həm bioqrafik, həm də tədqiqat xarakterli yazılar həsr olunmuşdur. Qələm sahibləri ədəbi mühiti maraqlandıran məsələləri, xüsusən, milli ideoloji dəyəri olan problemləri qabarıq işıqlandırmışlar. Bu sahədə ardıcıl çalışanlardan biri Məhəmməd Əli Rəsulzadə olmuşdur. M.Əli Rəsulzadənin “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə dərc olunan ən dəyərli məqaləsi “Gəncəli Nizami” idi. Tədqiqatçı digər məqalələrində də ədəbiyyatımızdakı mühüm problemlərə toxunurdu. Məsələn, “Qətran haqqında notlar” məqaləsində Nasir Xosrovun “Səfərnəmə”sinə əsasən Qətran Təbrizinin türk olduğunu sübuta yetirməyə çalışır və əsaslı məntiqləri ilə bu şairin türk olduğuna şübhə yeri qoymur. “Məhsəti Gəncəvi” adlı məqaləsində də maraqlı məqamlara toxunur, bu şairənin həyatı və şəxsiyyəti haqqında diqqətəlayiq məlumatları verməyə cəhd göstərir. Lakin “Gəncəli Nizami” məqaləsində müəllifi dövrü üçün daha aktual olan bir problemə aydınlıq gətirməyə çalışır, fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalmış bu dahinin türk-fars milli mənsubiyyəti dairəsində türklüyünü təsdiq edən inkarolunmaz dəlillər göstərir. Dahi şairin tərcümeyi-halının hələ obyektiv yazılmadığı bir dövrdə tədqiqatçının Nizaminin “xalis türk olduğuna dair bir cigar açmağa” çalışması çox dəyərli idi.

Müəllif məqalənin əvvəlində onu yazdığı günə qədər (1934) Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halı haqqında hələ geniş, ətraflı, həm də obyektiv bilgilərin olmadığından təəssüflə söhbət açır. Buna görə də tərcümeyi-hal yazmaq üçün müəllif “Həft-peykər”in 595-597-ci illərdə yazıldığına dair təzkirəçilər məlumatına əsaslanmalı olmuşdur. Tədqiqatçını ən çox məşğul edən şairin milliyəti məsələsidir. Zamanına görə aktual məsələ sayılmışdır. O vaxtlar mülahizələrin birtərəfliyi M.Əli Rəsulzadəyə tendensiyalı göründüyü üçün yazmışdır: “İndiyə qədər şair haqqında söz söyləyənlər Nizamini ancaq fars olaraq göstərmişlər. Biz isə... tam əksinə olaraq Nizaminin xalis türk olduğuna dair bir cığır açmağa çalışacağıq. Zira Gəncədə doğulub, burada böyüyüb təhsil alan və ölən Nizamini tarixçilərimizin fars olaraq göstərmələri bizcə haqsızlıqdan başqa bir şey sayılmamalıdır” [3, 274].

M.Əli Rəsulzadə qeyd edir ki, Nizaminin farslığı iddiasında olanların meydana atdıqları ən böyük dəlil, şairin də etiraf etdiyi kimi, əcdadının da Qum şəhərindən gəlməsidir. Bu iddiada olanlara onun məntiqi cavabı belədir: “... əskidən bəri Qumun ətrafında bir çox türk qəbilələri yerləşmiş, burada sakin olmuşlar. ...Farsların “Eli-bağdadı” adlandırdıqları böyük bir türk qəbiləsinin bu sahədə oturduğu tamamilə sabitdir. Hətta Qum ətrafında oturan müxtəlif türk qəbilələrinin bu gün belə farsı bilmədikləri kimsə tərəfindən təkzib edilməyəcək bir faktdır. Bu etibarla, Nizaminin əcdadının Qum şəhərindən Gəncəyə gəlməsi heç də şairin şübhəsiz fars olduğunu isbat edəcək dəlil deyildir” [3, 275].

M.Əli Rəsulzadə Nizaminin türk olduğunu isbat edən daha bir dəlilə-şairin “Leyli və Məcnun” əsərinə istinad edir. Şirvanşah Axsitanın Nizamidən “Leyli və Məcnun” hekayəsinin nəzmə çevrilməsini istəyən məktubunu misal gətirib, onun türkçə tərcüməsində bu sözlərə diqqət yetirir: ““Leyli və Məcnun” hekayəsini fars dili ilə bəzəndirməlisən. Mənim o sözü

(farsı) tanıdığımı bilirsən və sənin bu işdə əsəbabin (bacarığın) olduğunu da bilirəm. Türksifətlik bizə vəfa deyil (türkə bənzəmək bizim üçün vəfasızlıqdır). Türkcə danışmaq bizə yaraşmaz və layiq deyildir. Yüksək sülalədən doğulan adama yüksək söz lazımdır” [3, 276]. M.Əli Rəsulzadə buradan da belə bir məntiqi nəticə çıxarır ki, Nizami fars olsa idi, Şirvanşah ona türkcə yazmamağı və türkə bənzəməməyi təklif etməzdi. Məktubdan anlaşıldığı kimi, Nizaminin türkcə yazmaq bacarığı olmuşdur. Bütün bu dəlillər göstərir ki, Nizami həm türk olmuş, həm də türkcə şeirlər yazmışdır. Məqalə müəllifi bu məktubun digər mühüm əhəmiyyətini qeyd edir ki, bu da o dövrdə Azərbaycanda türk dilinin mövqeyi məsələsidir. O, Şirvanşah Axsitanın tələbini türk dilinin yayılmasının qarşısını Nizami qələmi vasitəsi ilə almaq cəhdi kimi qiymətləndirir. Qətran Təbrizinin dövründə türk dilinin qüvvətli olduğunu göstərən M.Əli Rəsulzadə vətənpərvərlik qüruru ilə Nizami əsrində də Gəncədə bu dilin hakim mövqeyə tutduğunu vurğulayır.

Nizami türkdür ya farsdır? Türkdürsə, niyə farsca yazıb? Farsca yazmaq tələbi nəinki sifariş, hətta hökm olsa belə, dünya şöhrətli şair niyə doğma dildə yazmayıb? M.Əli Rəsulzadə “Gəncəli Nizami” məqaləsində əsassız- dəlilsiz mübahisələr yaradan bu sorğulara tutarlı cavab vermişdir. Bu, elə bir cavabdır ki, onun rüşeymləri sonra həmin mövzuda daha geniş yazan Məmməd Əmin Rəsulzadənin əvəzsiz monoqrafiyasına (“Azərbaycan şairi Nizami”) cığır açmışdır. Məlumdur ki, Nizaminin türklüyünə və bütövlükdə Nizami irsinin müxtəlif mövqelərdən tədqiqinə həsr olunmuş ən möhtəşəm əsər M.Ə. Rəsulzadənin 1951-ci ildə Ankarada işıq üzü görən “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri oldu. Monoqrafiyada hər şeydən əvvəl, Nizaminin türklüyü ilə bağlı məqamların açıqlanmasına çalışılmışdır. Tədqiqatçı həmçinin Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu iddia edən iranşünas alimləri, o cümlədən İranda şairin külliyyatını nəşr etdirmiş olan Vəhid Dəstgirdini kəskin tənqid etmişdir. O, Nizami əsərlərinin əski nüsxələrinin surətini monoqrafiyasının sonunda verməklə şairin Qum şəhərindən olması ilə bağlı misraların sonrakı dövrün mirzələri tərəfindən əlavə edildiyini üzə çıxarmışdır [4, 75].

Dərginin 1954-cü ildə, sonuncu sayında dərc olunmuş resenziyasında professor Əhməd Atəş “Nizamini tarixi və coğrafi bütün mühiti içində, bütün cəbhələrini qavrayan bir plana görə hazırlanmış və bu planın hər qismi sağlam bir anlayış, dərin bir görüş və geniş bir bilgi ilə incələnmiş və yazılmış” [1, 52] “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin dəyərini yüksək qiymətləndirirdi.

Dahi şairin həyatı, yaradıcılığı, xüsusilə şəxsiyyəti məsələsi həmişə mühacir ziyalılarımızın diqqətində saxlanılmışdır. 1952-ci ildə “Azərbaycan kultür dərnəyi”nin təşəbbüsü ilə keçirilmiş konfransda məruzə ilə çıxış etmiş Əhməd Cəfəroğlu da Nizaminin türklüyü məsələsinə toxunmuşdur. Onun “Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” adlı məruzəsində Nizami haqqında fərəh hissi ilə söylədiyi və dinləyicilərinə aşılamağa çalışdığı bu fikirləri oxuyuruq: “O sələfləri kimi, dövrünün rəsmi fars dili ilə yazmasına rəğmən, əsərlərində Azərbaycanın, xüsusilə Qafqaz millətlərinin cana yaxın bir mütəfəkkiri, bir dühası olmuşdur. O, əsərlərində surətlərinin həyatlarına, macərələrinə daim azəri çeşnisi qatmış, vətəninin siyasi həyatına biganə qalmayaraq, rusların Bərdə şəhərinə hücumlarını, yerli əhalini talan ediklərini yanıqlı bir dilləyaşatmış, əski Azərbaycanın başkəndi olan Bərdənin əfsanəvi kraliçası Nüşabəni sevərək və hiss edərək təsvir etmişdir. Ölkəsinə, onun şad və ağır günlərinə, elinin tarixinə bu qədər sadıq qalan Nizami necə olur ki, doğma ana dilinə heç bir bağlılıq göstərməmiş olsun? Məşhur “Atəşgədə” müəllifi Lütfuli bəAzərin məlumatına görə, Nizaminin “Xəmsə”sindən başqa, iyirmi min beytlik müxtəlif şeirləri itmişdir. Bunları türkcə yazılmadığını bu gün isbat edəcək kimsə varmıdır? Nizami XII əsr farsdilli azəri kultürünə bağlı qalaraq, daima milliatinə, ana vətəninə çox yaxın olmuş, daim özünü bir azəri olaraq hiss etmişdir” [2, 7]. Dövrünə görə aktual sayılan problemləri çözməyə çalışan mühacir ziyalılarımızın bu sahədə cəhdləri yüksək qiymətləndirilməlidir.

Təəssüf ki, bu gün də Nizaminin milli mənsubiyyəti məsələsinə yanlış yanaşmaların şahidi oluruq. Odur ki, dahi Nizaminin həyatı, yaradıcılığı, şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi, təbliği məsələləri bu gün də ölkəmizdə dövlət səviyyəsində diqqətdə saxlanılır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2012-ci ildə İtaliyanın paytaxtı Roma şəhərində qoyulmuş Nizami Gəncəvinin heykəli aşağısında belə yazılıb: “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi”. Bu, dahi şairimizin milliyyəti məsələsinə kölgə salmağa çalışanlara tutarlı cavabdır.

Dünya ədəbiyyatında ən yüksək mövqeyə sahib Nizami şəxsiyyəti və yaradıcılığı ölməzdir. Yaradıcılığında bəşəri eşq, ədalət, humanizm, insana məhəbbət təlqin edən qüdrətli söz sahibinin fikir və ideyalarının bu gün üçün vacibliyi, müasirliyi danılmazdır. Dahi mütəfəkkirin humanist prinsiplərə söykənən yaradılığını, bu yaradıcılığın timsalında Azərbaycanın zəngin mədəniyyətini, ədəbiyyatını təbliğ etmək, türkçülük idealına sadıq qalmaq, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir günümüzün də aktuallığıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ateş A. M.E.Resultzade. Azərbaycan şairi Nizami. Sekizyüzüncü yıldönümü münasibətiylə. “Azərbaycan yurt bilgisi”, İstanbul, 1954, sayı 37, s.49-52
2. Caferoğlu A. Azərbaycan dil və edebiyatının dönüm noktaları. Ankara, 1953, 26s.
- 3.Resultzade M.Ali. Genceli Nizami. “Azərbaycan yurt bilgisi”, İstanbul, 1934, sayı 31, s.274-277
4. Resultzade M.E. Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991, 402s.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏKİ SUİSİDİAL MESAJ SUISIDIAL MESSAGE IN WORKS OF LITERATURE

Doktorant Ləman Qurbanova

Bakı Dövlət Universiteti, leman_qurbanova_2015@mail.ru, +994508956538

ORCID ID: 0000-0001-6854-9233

XÜLASƏ

Suisidal davranış nəzəriyyəsində (Ştengel və Kuk nəzəriyyəsi) intihar “imdad bağırtısı” adlandırılır. Müəlliflərin fikrincə, intihar cəhdi, intiharla bağlı hər hansı ölümqabağı mesajlar vermək ətrafdakıları öz problemlərinə nəzər yetirməyə məcbur etmək üçün bir vasitədir. “İmdad bağırtısı” anlayışı iki mənada başa düşülə bilər: birincisi, insanın şəxsiyyətinə diqqətin daim çatışmamazlığına reaksiyası kimi, ikincisi, daxili disharmoniyanın xarici ifadəsi kimi.

İntihar sosioloji, psixoloji, bioloji, o cümlədən də, fəlsəfi bir problem olmaqla yanaşı, ədəbi fikrin də nəzərindən qaçmamış, bədii təfəkkür tərzinin formalaşdığı andan, yəni mifoloji düşüncə tərzindən başlayaraq müasir dövrün ədəbiyyatınadək istər Qərb, istərsə də Şərq ədəbi-bədii nümunələrində rast gəlinən bir fenomendir. O cümlədən, intihar haqqında araşdırmalara əsasən, suisident qrupları arasında yazıçılar digər peşə və sənət adamlarına nisbətən on səkkiz dəfə çoxluq təşkil edirlər və bədii əsərlərdəki suisidal mesaj dedikdə məhz yazıçı, şair və dramaturqların, ədəbi-fəlsəfi fikir sahiblərinin “imdad bağırtısı”, yəni əsərlərindəki intihar meylləri və intihar tragizminin təsviri, bu aktla bağlı təsirli motivlərin işlənməsi və s. nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, “ölümə vurğun iblis” adı ilə məşhur olan tanınmış yapon yazıçısı Yukio Misima, “tənhalıq cəhənnəminin qurbanı”- Rūneske Akutaqava, yapon düşüncə tərzini açmaq istedadına görə Nobel mükafatına layiq görülmüş Yasunari Kavabata, “Bütün qadınlar dumanlığa aparır... Mən də hamı kimi...” deyən, rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Marina Svetayeva, İsveçrə şairəsi və nasiri Karin Boye, ingilis yazıçısı Virciniya Vulf, XX əsr Amerika poeziyasının ən qalmaqallı fiqurlarından biri olan və yalnız üçüncü cəhəndə intiharına nail ola bilən Silvia Plat, Mayakovski, dünyanın intihar etmiş yazıçıları cərgəsinə daxil olsa da, əsərlərində intiharı aparıcı xəttə çevirməyən və hətta intihar edənləri və bu aktı anlamadığını dəfələrlə vurğulayan italyan yazıçısı Çevare Paveze, S. Yesenin və s. ədəbiyyat nümayəndələri diqqətimizi çəkir. Onu da qeyd edək ki, bədii ədəbiyyatda intihar fərqli mövzular kontekstində ortaya çıxsa da, onun mahiyyətində fərd və cəmiyyət arasındakı savaşda birinci tərəfin “azadlıq” uğrunda mübarizəsi durur.

Açar sözlər: suisidal mesaj, ədəbiyyat, intihar fenomeni

ABSTRACT

In the theory of suicidal behavior (Stengel and Cook's theory), suicide is called a "cry for help." According to the authors, suicide attempts are a means of forcing others to look at their own problems. The concept of "cry for help" can be understood in two ways: first, as a reaction to the constant lack of attention to a person's personality, and second, as an external expression of internal disharmony.

Suicide is a phenomenon found in both Eastern and Western literary and artistic patterns, from the formation of artistic thinking, that is, from mythological thinking to modern literature. In particular, according to suicide research, writers are eighteen times more likely than other professions and artists to commit suicide. Suicidal message in works of art means the "cry for help" of writers, poets and playwrights, literary and philosophical thinkers, that is their

description of suicidal tendencies and suicide tragedy in their works, development of influential motives related to this act. In this regard, the famous Japanese writer Yukio Misima, known as the "devil of death", Runeske Akutagawa, the "victim of the hell of loneliness", Yasunari Kawabata, who was awarded the Nobel Prize for his ability to open the Japanese way of thinking, Marina Svetayeva, a prominent representative of Russian literature, who said, "All women lead to fog ... I am like everyone else ...", Karin Boye, a Swiss poet and prose writer, an English writer Virginia Woolf, Silvia Plat, one of the most controversial figures in twentieth-century American poetry, and Mayakovsky, an Italian writer Çevare Paveze, who was one of the world's most suicidal writers, he did not make suicide a priority in his works, and even repeatedly emphasized those, who committed suicide, and S.Yesenin and other representatives of literature attract our attention. It should be noted that although suicide in the literature occurs in the context of different topics, its essence is the struggle of the first party for "freedom" in the war between the individual and society.

Keywords: suicidal message, literature, suicide phenomenon

GİRİŞ

XVI əsr fransız filosofu Monten özünün "Təcrübələr" əsərində yazır: "Ölüm haqqında düşünmək, azadlıq haqqında düşünmək deməkdir. Kim ölməyi öyrənmişsə, o, artıq qul deyildir. Ölməyi öyrənmək bizi hər bir asılılıqdan və məcburetmdən azad edir." (Hüseynov, 2001:22)

Rus filosofu N.Berdıyayevə görə intihar üç ləyaqətli şeyin inkarı deməkdir – inamın, ümidin, məhəbbətin. Buna görə də intihar həm həyatın, həm də ölümün üzərində zor aktıdır, cinayətdir: "Özünü öldürməklə insan eyni zamanda dünyaya ziyan vurur. Allahın dünyanı idarəetmə planlarına mane olur." (Hüseynov, 2001:23)

E. Fromma görə, insanda xeyirə və şərə olan meyllər var. Əgər bu meyllər tarazlıqdadırsa, insan öz situasiyasını nəzərə alaraq seçim edə bilər. Əgər bu meyllər tarazlıqda deyilsə, onda iki alternativdən birini seçmək azadlığı yoxdur: bu seçim daha güclü meyllin hesabına edilir (Hüseynov, 2001:53).

Psixiatrik ədəbiyyatda qeyd edilir ki, "...psixi xəstəliklərin bir çoxu patoloji prosesin mənbəyində – beyin toxumasında nəzərə çarpan morfoloji dəyişiklik baş vermədən cərəyan edir. Elə buna görə də psixi xəstəlikləri funksional və orqanik xəstəliklər qrupuna bölmək qəbul olunmuşdur. Funksional psixi xəstəliklərə misal olaraq nevrozlar, reaktiv psixozlar, MDP (maniakal depressiv psixoz – S.N.), psixopatiyalar və s., orqanik psixozlara isə qocalıq, ağıl zəifliyi, PİK və Altsheymer xəstəliyini, beyin sifilisi, ensefalitlər və s. göstərmək olar. Bəzi psixi xəstəliklərin, o cümlədən, şizofreniyanın orqanik xəstəliklərə aid edilməsi mübahisəlidir. Morfoloji tədqiqat üsullarının təkmilləşdirilməsi və yüksək həssaslığa malik yeni aparatların kəşfi nəticəsində (elektron mikroskopu, maqnit nüvə rezonansı, kompüter tomoqrafiyası və s.) əvvəllər funksional hesab olunan bəzi xəstəliklərin əsasında çox zəif nəzərə çarpan patohistoloji dəyişiklikləri aşkar etmək imkanı vermişdir" (Məmmədəliyeva, 2019:148).

İntihara meyilli insanların bir sıra tiplərini fərqləndirirlər:

1. İmpulsiv tip – bu tipli insanlar müəyyən problemlə və stress situasiyası yarananda qəfil bu cür dramatik həllə əl atırlar.
2. Kompulsiv tip – bu tip hər sahədə çox mükəmməl olmağa, uğur qazanmağa çalışır. Lakin bu bütün hallarda mümkün olmur. Onun iddiaları ilə imkanları reallıqda üst-üstə düşmür. Bu da nəticədə suisidə gətirib çıxarır.

3. Risk edən tip – ölümlə oyun oynayır. Bu insanlar ölüm təhlükəsi yaradan situasiyada ölümlə həyat arasındakı həddə olmağı çox sevirlər. Bundan zövq alırlar.
4. Reqressiv tip – emosional sahədə qeyri-yetkin, çox infantil və primitivdir. Psixoloji adaptasiya mexanizmi aşağıdır.
5. Asılı tip – daim başqalarında dəstək axtarır.
6. Ambivalent tip – həyatla ölüm arasında mübarizə aparır.
7. Qaçan tip – bu yolla böhranlı situasiyadan can qurtarmağa çalışır (Özünəqəsdin sosial-psixoloji amilləri, 2013:8).

İntiharla bağlı ziddiyyətli fikirlər də vardır ki, son dövrün tədqiqatları bunlara da aydınlıq gətirmək imkanı verir:

1. İnsanlar həyata son qoymaq arzusunu söyləməklə özlərinə diqqəti cəlb etmək istəyirlər. Əslində isə bu çox dərin psixoloji travmadan xəbər verir. İnsan müxtəlif yollarla ətrafdakıları xəbərdar etmək istəyir. Bu cür fikirlərə etinasız yanaşmaq olmaz.
2. İnsan intiharı xəbərdarlıq etmədən həyata keçirir. Əslində isə intiharı düşünən insan bununla bağlı bir çox işarələr verir. Hər özünə qəsd edən on nəfərdən səkkizi bu xəbərdarlığı edir.
3. Özünəqəsd irsən keçir. Son dövrün tədqiqatları bunun genetik olmamasını göstərir.
4. Özünə qəsd edən insanlar psixi pozuntulardan əziyyət çəkirlər. İntihar etmiş insanların heç də hamısı psixi pozuntulardan əziyyət çəkmir. İntiharı düşünən insan dözülməz psixoloji mənəvi ağrı hiss edir, ümitsizləşir, yaranan konfliktdən uğurla çıxıb bilmir. Bu heç də onun psixi pozuntudan əziyyət çəkdiyini göstərmir.
5. Özünəqəsd haqqında söhbətlər intiharla bağlı fikirləri gücləndirə bilər. Əksinə bu mövzuda söhbət etməsək, insanın özünəqəsd etmək təhlükəsinin nə dərəcədə real olduğunu müəyyənləşdirə bilmərik.
6. Əgər insan bir dəfə özünəqəsd edibsə bu mütəmadi olacaq. Əslində suicidal krizis müvəqqəti xarakter daşıyır, bütün həyat boyu davam etmir. Əgər insan vaxtında psixoloji yardım alırsa, intiharla bağlı fikirlərdən azad olur.
7. İntihar etmək qərarına gələnlər yaşamaq istəyir. Əslində isə bu insanlar ölümlə həyat arasında tərəddüd edir, həyatdan yox, mənəvi ağrıdan yaxa qurtarmaq istəyirlər.
8. İntihar cəhdləri zamanı bütün hərəkətlər impulsiv, düşünlənməmiş olur. Əslində isə intihar haqda düşünən şəxslər əksər hallarda intiharı uzun müddətdən bəri planlaşdırırlar.
9. İnsanlar hətta yaxşı əhvalda özünə qəsd edə bilər. Əslində yaxşı əhvalda insanlar intihara meyli etmir. Amma depressiv vəziyyət isə intihar haqda fikirlərə səbəb ola bilər.
10. İntihara cəhdlə şəxsin narkotik maddə və spirtli içki qəbul etməsi arasında heç bir əlaqə yoxdur. Əslində isə belə bir əlaqə mümkündür. Belə ki, depressiv vəziyyətdə olan insanlar bir çox hallarda bu maddələrdən istifadə edirlər. Həmin maddələrin qəbulu isə qavrayışın təhrifinə səbəb olur, tənqidi düşüncəni təhrif edir, dolayısı ilə intihara səbəb ola bilər.
11. Əgər insan intiharı planlaşdırırsa, onun qarşısını almaq mümkün deyil. Əslində isə bu, belə deyil. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, intiharı planlaşdıran insanlar yaşamaqla ölüm arasında tərəddüd edir. Onların psixoloqa kömək üçün müraciət etməsi bu ambivalentlikdən və yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa ümid etməkdən xəbər verir (Özünəqəsdin sosial-psixoloji amilləri, 2013:9).

1. FƏLSƏFİ İNTİHAR ANLAYIŞI

Statistika və ümumiyyətlə müşahidələr göstərir ki, insanlar əsasən sosial-mənəvi, və sosial-maddi səbəblərdən intihar edirlər. Bu səbəblər arasında konkret insan tərəfindən həlli müşkül hesab edilən, əslində isə problematikliyi şişirdilmiş əhəmiyyətsiz məsələlər (məsələn, uğursuz məhəbbət, ailədaxili münaqişə, maddi problemlər, kənardakılar tərəfindən təhqir olunma və s.) çoxluq təşkil edir. Bu məsələlərin əhəmiyyətsizliyi onların “insan həyatı” adlanan dəyərlə nisbətdə nəzərdən keçirilməsində aşkar edilir. İnsanın həyatı bütün dəyərlər sistemində birinci yerdə durduğu üçün heç bir sosial problem insanın intiharına haqlı zəmin yarada bilməz. Bu mənada səhv addım hesab edilən və praktiki həyatla bağlı olan bu cür intiharları şərti olaraq “güzəran intiharı” (şüursuz intihar), ondan yararlanan və ya yararlanmağa cəhd edən suisidenti “güzəran insanı” adlandırmaq olar. Güzəran intiharından özünün mücərrədliyi ilə seçilən digər intihar öz mahiyyətində ontoloji (varlıq) və essensial (mahiyət) arqumentləri gizlədir və bu intiharı şərti olaraq, “fəlsəfi intihar” (şüurlu intihar), ondan yararlanan insanları isə “fəlsəfi insan” (fəlsəfi suisident) adlandırmaq olar. Fəlsəfi intiharı güzəran intiharından fərqləndirən ən ciddi meyar zənnimizcə, Senekanın bu fikrinin köməyi ilə aşkar edilə bilər: “Müdrək və kişi olan kəs həyatdan qaçmalı deyil, həyatdan getməlidir”. Həyatdan, onun çoxsaylı problemlərindən (sosial, psixoloji və s.) qaçanların intiharı buna görə də güzəran intiharı, həyatdan belə güzəran problemlərinə görə deyil, hansısa fərdi-fəlsəfi prinsiplərə görə gedənlərin intiharı isə fəlsəfi intihar adlandırılmağa layiqdir. Fəlsəfi intihar üçün çıxış motivi rolunda istənilən xırda, əhəmiyyətsiz problem ola bilsə də, əslində bu cür intihar praktiki həyatdan uzaq olan, insanın öz həyatının mənası və labüd ölümü haqqında düşüncələri ilə akkumulyasiya edilən intihardır. Fəlsəfi intiharı tanınmış rus filosofu A.Lunaçarski belə ifadə edirdi: “İntihar əsasən xarici şərtlərlə, bəzən irsi xəstəliklərlə və ya əsəb sisteminin pozulması ilə bağlı olur. Lakin bununla belə, intiharı təhlil edərkən burada xüsusi bir an, xüsusi bir vəziyyət görmək olar. Bu elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman insan özündən “Həyat ümumiyyətlə nədir? Bu qərribə dünya nə deməkdir?” – deyə soruşur. Bu sözlərlə isə əvvəllər özündə kəşf etmədiyi fəlsəfəni səsləyir. Bu fərdi fəlsəfə hərdən onu qəbrə itələyən, hərdən isə uçurumun ağzında saxlayan həlledici cavablardan ibarət olur” (Hüseynov, 2001:54).

Elçin Qaliboğlu qeyd edir ki, “ədəbiyyat adamları intihar mövzunu bədiyyatın tələbləri baxımından təsvir edir, müəyyən məqamlarda onu hətta vəsf etmiş də olurlar”. Xalq yazıçısı Elçin də ədəbiyyatın təsir vasitəsi kimi gücünü yüksək qiymətləndirərək bildirir ki, “Gənc Verterin iztirabları”ndan sonra az qala bütün Avropanı intihar dalğası bürümüşdü...” (Məmmədaliyeva, 2019:150)

Son dövrlərin araşdırmaları şəxsiyyətin suicidal davranışını daxili və xarici determinantları birləşdirmək tendensiyası ilə seçilir. Məsələn, E.Henri və C.Şort (1954) konsepsiyasına görə intihar insanın özünə qarşı aqressiyasıdır (təcavüzüdür). Bu aqressiya o zaman baş verir ki, insan özünün həllolunmaz problemlərində günahkar kimi özünü görür. Bu konsepsiyaya görə məsuliyyəti özündən kənarında, xarici şəraitdə görən adamlar intihara meyilli olurlar. Hesab edilir ki, qəsdən adamöldürmə (homisid) az baş verən ölkələrdə intiharların sayı çox olur.

Digər suicidal davranış nəzəriyyəsində (Ştengel və Kuk nəzəriyyəsi) intihar “imdad bağırtısı” adlandırılır. Müəlliflərin fikrincə, intihar cəhdi, intiharla bağlı hər hansı ölümqabağı mesajlar vermək ətrafdakıları öz problemlərinə nəzər yetirməyə məcbur etmək üçün bir vasitədir. “İmddad bağırtısı” anlayışı iki mənada başa düşülə bilər: birincisi, insanın şəxsiyyətinə diqqətin daim çatışmamazlığına reaksiyası kimi, ikincisi, daxili disharmoniyanın xarici ifadəsi kimi (Hüseynov, 2001:50).

Məsələn, Cek Londonun gələcək intiharından xəbər verən “Martin İden” və yaradıcılığının son dövrünün məhsulu olan “İntihar” romanlarında yazıçının həyat şərtlərinin çətinliyi, intihara

olan meylliliyi asanlıqla hiss olunur və əlbəttə ki, yazıçı romanında izlədiyi obrazına intihar etdirərək içindəki suiqəsd qorxusundan, dəhşətindən qurtulmağa çalışır.

“Martin İden” yazıcının ən qüvvətli əsəridir. Bununla belə romanda yazıcının dünyagörüşündə baş verən böhranın ilk əlamətləri nəzərə çarpır. Martin qısa bir müddətdə çalışqanlıq, əzmi, istedadı sayəsində cəmiyyətin aşağı təbəqəsindən yüksək burjuların səviyyəsinə qalxmağı bacarır. İyirmi bir yaşlı, savadsız matrosdan dövrünün ən məşhur yazıcısına çevrilir. Lakin bütün bunlar keçmiş cənnətini birdəfəlik itirmiş, yeni dünyasında isə cənnəti tapa bilməyən Martinin içindəki yaranmış nəhəng boşluğu doldura bilmir. Yüksək məntiq və dərin düşüncəsi Martin ilə dənizçi dostları arasında “uçurum” yaradır. Çevrəsindəkilərin ona olan hörməti isə yalnız bank hesabındakı məbləğ artdıqca artır. Daha çox xəyallarında ideallaşdırdığı, obrazını sevdiyi Ruf isə savadına rəğmən müdrikcəsinə düşünüb Martinin yazıçı ruhunun özülündə duran yüksək idrakı anlaya bilmir.

Bu romanda avtobioqrafik cəhətlər çoxdur. Lakin Martin İdenlə Cek Londonu eyniləşdirmək də olmaz. Belə ki, zənginliyin yaşadığı dünya ilə Martin İden arasında yaratdığı uçurum, məhz Cek Londonun özü ilə onu əhatə edən cəmiyyət, dövr, dünya arasındakı uçuruma bərabər idi. 1900-cü ildə sosialist partiyasının görkəmli nümayəndələrindən birinə çevrilən yazıçı, sonralar “Mənim həyata baxışım” adlı məqaləsində yazır: “Mən kübar mühitinə daxil olmaq imkanını əldə etdim. Hər yerdə eyni şeyə: xəyanət və cinayətə, cinayət və xəyanətə rast gəldim.”

İntihara cəhdin son anında bəşəriyyətlə bir doğulmuş özünümüdafiə instinkti zəfər çalır, yaşamaq eşqi Martinin də ruhuna hakim kəsilir. O, iradəsindən asılı olmayaraq xilas olmağa can atır, lakin bunu istehza ilə qəbul edərək, “Bəli, mənim iradəm var, son dəfə qeyrət göstərib varlığımı yox etmək üçün kifayət qədər möhkəm iradəm var.”, deyə düşünür və özünü iradəsinin aqlasıqmaz gücü bahasına daha dərinə dalmağa məcbur edir. “O, həyat eşqini aldatmışdı.” (Şəfa, 2018)

Yox. Martin iradəsiz deyildi. Freyd deyirdi ki, “İnstinkt məğlubedilməzdir.”, lakin Martin şüuru vasitəsilə şərtsiz refleksi belə ram etməyi bacarmışdı. Hərçənd bir şəxs kimi Martinin davranışını təqdirəlayiq hesab etmək düzgün olmazdı. İradəsini özünü məhv etməyə yox, yaşamaq uğrunda mübarizəyə həsr etmək idi, ən gözəl çıxış yolu.

1906-cı ildə Cek Londonun aşırı işləməyə və şöhrət sahibi olmağa – Martin İdeni intihara sürükləyən səbəb – verdiyi reaksiya onu uzun çəkən pessimizm - ikrah girdabına sürüklədi. Bunları “Con Barlikorn” romanındakı içki asılılığı etirafında dilə gətirib:

“Uğrunda savaşıdığım, gecəmi gündüzə qataraq çalışdığım şeylər məni uğursuzluğa sürüklədi. Uğur – ona nifrət etdim. Şöhrət – sönmüş küllər kimiydi. Cəmiyyət, aşağıların üstündəki kişilər və qadınlar, sahilin və qəsəbənin çirkabı – onların zəhlətökən bəsitliklərindən dəhşətə gəldim. Qadınlara duyulan sevgi – o da digərləri kimiydi. Pul – bir dəfəyə ancaq bir çarpayıda yata bilərdim və sadəcə bir ağız yeyə bilərdim, yüz restoranının qazandığını qazanmağın nə mənası vardı ki? Sənət, mədəniyyət – biologiyanın mərhəmətsiz həqiqətləri qarşısında belə şeylər gülünc idi, belə şeylərin müdafiəçiləri də gülüncdür”.

2. SUIİD ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ PROBLEM KİMİ

Ədəbiyyatda intihar mövzusunun yaradıcılığa gətirilməsi, əsasən, böhran dövrlərində daha çox müşahidə olunmaqdadır. İqtisadi, siyasi və ideoloji bir tənəzzül hökmünün bədi əsərlərə gətirdiyi intihar rüzgarı ilə yanaşı, fərdi psixoloji sarsıntı, şəxsi dözümsüzlük də sözügedən ölüm aktının gerçəkləşməsinə aparıcı yollardandır. Modernist ədəbiyyatın qurucularından olan ingilis yazıçısı Virginia Vulf yaşadığı eşq məcaralarının mənəvi boşluğundan həyatının son günlərində psixoloji durumunun kəskin pisləşdiyində qurtulmaq üçün “özümü sənə tərəf

sürükləyəcəyəm, məğlub olmadan və təslim olmadan, ey ölüm” söyləyərək çıxış yolunu intiharda görürdü: “Dəqiq bilirəm ki, təkrar dəli olacam, o bərbad zamanlardan birinə dözə bilməyəcəyimizi hiss edirəm. Bu dəfə yaxşılaşmayacam. Səslər eşitməyə başlayıram və heç bir şeyə konsentrasiya ola bilmirəm. Buna görə ediləcək ən yaxşı şey kimi görünəni edirəm” (Əzizəli, 2021).

Qərb ədəbiyyatında intihar mövzulu əsərlərin bir çoxu avtobioqrafik xarakter daşıyır. İntiharın səbəb olduğu mənəvi amillərə xüsusi önəm verən yazıçılar onun qurbanlarını daha çox anlamağa çalışırlar. Məşhur italyan yazıçısı Dante “İlahi komediya” əsərində həm intihar edənləri məhkum edir, həm də onların acılarına həssaslıq ifadə edirdi. Dante intihar edənləri “özünə şiddət edənlər (intihar edənlər) və öz sərvətlərinə qarşı şiddət edənlər (israf edənlər)” kimi cəhənnəmin ikinci səviyyəsinə yerləşdirir. Dante intihar edənlərin son əzablarına hörmət duyğuları ifadə edir (Əzizəli, 2021).

İntihar ədəbiyyatda çox işlənmiş mövzudur. Rünoskedən tutmuş Selincerə, Tolstoydan, Dostoyevskidən tutmuş Andre Moruaya, Heminqueyə qədər bir çox məşhur və qeyri-məşhur yazıçılar intihar mövzusunun öz əsərlərində istifadə edərək bədii həllini yaradıblar. Bəziləri açıq şəkildə bu mövzunu işləyiblər, bəziləri isə örtülü şəkildə. İntihar o demək deyil ki, mütləq özünü asmalısən, zəhər içməlisən, özünü qatarın altına atmalısən, tapancanı ağına soxub, yaxud gicgahına dirəyib atəş açmalısən. Xeyr. Anna Karenina özünü qatarın altına atdı. Bu açıq intihar idi. Qraf Vronski isə məhz ölmək üçün müharibəyə getdi. Bu isə örtülü intihar idi (Baycan, 2021).

Martin Pajın “Mən necə axmaq oldum” əsərinin qəhrəmanı Antuan intihar etmək qərarına gəlir. Antuanın heyran olduğu böyük şəxsiyyətlər ölüm saatlarını müəyyən etmək üçün özlərində güc tapmışdılar.

Antuan düşünür: “Əgər həyat başdan başa işgəncəyə çevrilibsə, başqa nə etmək olar?” Antuan insanlara intihar etmək üçün yardım edən cəmiyyətə müraciət edir. Cəmiyyətin yerləşdiyi binaya gedir – “Burada otuz qədər adam toplaşmışdı. Bəziləri oturub nəsə oxuyur, bəziləri sadəcə gözləyir, qalanları isə kiçik qruplara bölünərək qızgın söhbət edirdilər. Kvartet Şuberti ifa edirdi... Burada kişilər, qadınlar, cavanlar, qocalar, bir sözlə, cəmiyyətin bütün təbəqə və zümrələrindən insanlar vardı. Onlar çox sakit idilər. Çantalarını eşələyir, mübahisə edir, bir-birlərinə kağız-kuğuz verirdilər. Əksəriyyətinin bloknotu, ya da dəftəri vardı. Onlar qələmlərini hazır tutub mühazirənin başlanmasını gözləyir, pıçıldasaraq xıslın-xıslın gülürdülər”.

Pajın bu təsvirlərini oxuduqda adamın yadına Andre Moruanın “Tanatos mehmanxanası” hekayəsi düşür. Pajın təsvirlərini oxumağa davam edək: “Dörd divarın hamısına intihar edən məşhurların portretləri və fotosəkilləri vurulmuşdu. Jerar de Neval, Merlin Monro, Jil Delez, Stefan Sveyq, Misima, Romen Hari...”

Bu mükəmməl bir tapıntıdır. Ədəbiyyat sinfinin otağına məşhur yazıçıların, fizika otağına məşhur fizika alimlərinin, kimya otağına məşhur kimyaçıların portretləri vurulduğu kimi burada da divarlara intihar edən məşhurların portretləri vurulub. Super tapıntıdır. Daha sonra dinləyicilərə Professor Edmonun özünü öldürməsi haqqında məlumat verilir – “Xanımlar və cənablar, hər şeydən öncə icazə verin, sizə artıq bir çoxunuzun xəbəri olsa da professor Edmonun özünü uğurla öldürməsi haqqında məlumat vermək istəyirəm. O bunu etdi!

Madam Astanaviç pultu götürüb ağ taxta paneldən olan divara tuşladı. Divarda mehmanxana nömrəsində ilgəkdən asılmış kişi şəkli göründü. Onun damarları da kəsilmişdi və qəhvəyi rəngli qan palazın üzərinə iki böyük və qara ləkə salmışdı. Meyitin şəkli çəkilərkən, çox güman ki, yellənirmiş, ona görə də, üzü o qədər də yaxşı düşməmişdi. Antuanı əhatə edən camaat çəpik çaldı...

– O bunu etdi. Və gördüyünüz kimi, yəqinlik hasil etmək və kəndirin qırılması ehtimalını sığortalamaq üçün damarlarını kəsmişdir. Hesab edirəm ki, bu hərəkət əlavə alqışa layiqdir...”

Adamlar yenidən çəpik çalır. Antuan isə insan ölümünün gurultulu alqışlarla qarşılanmasını təəccüblə izləyir. Sonra mühazirəçi Antuanı adamlara təqdim edir:

– Bu gün daha bir qardaşımız bizə qoşulacaq. Xahiş edirəm, özünüzü təqdim edin.

Hamı Antuana tərəf döndü. Bu qədər insanın qarşısında çıxış edəcəyindən ürkən Antuan dərhal ayağa qalxdı və rəğbətli baxışları görüb, auditoriyanın susqun dəstəyini hiss etdi.

–Mənim adım Antuandır, mənim iyirmi beş yaşım var.

–Salam Antuan! – onu xorla salamladılar.

–Antuan, səni bura nəyin gətirdiyini bizə danışa bilərsən?

– Mənim həyatım dəhşətli dərəcədə alınmadı. Ancaq ən dəhşətlisi bu deyil. Ən dəhşətlisi odur ki, mən başa düşürəm ki...

– Ona görə də, sən həyatla haqq-hesabı üzüb, yoxluğa qovuşmağa qərar verdin.

– Ümumiyyətlə, deyəsən, mən həyat üçün yararsızam və ölümdə özümü təsdiq edə bilərəm. Yəqin ki, buna daha çox uyğun gəlirəm.

– Əminəm ki, Antuan, səndən həqiqətən də dahi bir mərhum çıxacaq. Mən də elə sənə, bizə çox az şey verən və çox şeylər alan həyatdan necə qurtulmağı öyrətmək üçün burdayam...

Beləliklə, professor danışmağa başlayır: “Mənim nəzəriyyəmə ondan ibarətdir ki, həyat bizdən hər şey almamış ondan qurtulmaq lazımdır. Ölüm üçün silah-sursat, barıt, güc olmalıdır, yoxsa bu bədbəxt və əsəbi qocalar kimi tamamilə aciz və əldən düşmüş halda ölmək nəyə lazımdır... İntihar pislənir. Dövlət, din, cəmiyyət, hətta təbiət özü ona qarşıdır, çünki təbiət adlandırdığımız nazənin gözəl özünə qarşı azad münasibəti qətiyyənlə qəbul etmir, bizi sonadək öz hakimiyyəti altında saxlamaq yangısıyla alışıb-yanır, bizim əvəzimizə özü qərar qəbul etmək istəyir. İnsanın nə vaxt öləcəyinə kim qərar verir? Biz qərar verməyi xəstəliklərə, qəzalara, canilərə həvalə edərək yüksək azadlığımızdan imtina etmişik. İnsanlar bunu ya tale, ya da qəzavə-qədər adlandırırlar. Yalandır! Bu, qəzavə-qədər deyil, bizi gözlərini döyə-döyə zəhərləyən, müharibələrdə və qəzalarda məhv edən cəmiyyətin gizli iradəsidir... Bizim nə vaxt öləcəyimizə cəmiyyət qərar verir. Çünki yediyimiz ərzağın keyfiyyəti, ətraf mühitin durumu, işlədiyimiz və yaşadığımız şərait ondan asılıdır. Doğulanda bunu istəyib-istəmədiyimizi heç kəs bizdən soruşmur, dilimizi, ölkəmizi, dövrümüzü, ehtiraslarımızı və zövqümüzü, həyatımızı belə özümüz seçmirik. Bizim azadlığımız yalnız ölümdədir. Azad olmaq ölmək deməkdir... Ancaq bütün bunlar sözdür. Həqiqət isə... Gəlin, dürüst olaq. Əgər biz sağlam, layiq olduğumuz tək sevimli, hörmətli olsaydıq və günəşin altında öz layiqli yerimizi tutsaydıq, əminəm ki, indi bu zal bomboş olardı.”

Əksər hallarda yaxınları, ailə üzvləri və doğmaları intihar etmək, bu dünyadan könüllü getmək istəyən insanlara mane olurlar. Ailələri və doğmaları insanın intihar etmək azadlığını əlindən alırlar. Bu problemi yapon yazıçısı Akutaqava Rünoske dostuna yazdığı məktubda (vəsiyyətlə) həll edib. Rünoske yazır: “Ailəmin halına acımaq kimi anlayışlar, mənim bu arzusun qarşısında heç nədir”.

Ümiddən məhrum olmaq insan bədbəxtliyinin son həddidir. Remark deyirdi ki, insan yalnız intihardan əvvəl tənha olur. İnsanın şüursuz məxluqdan üstünlüyü odur ki, o hər cür bədbəxtlikdən xilas olmaqdan ötrü vasitə tanır. Bu vasitənin adı intihardır. İntihar etmək çətindir, amma yaşamaq ondan da çətindir.

NƏTİCƏ

Bədii ədəbiyyat insanın daxili aləminin açılmasına yönəlmiş sənət aləmidir. Onun vasitəsilə oxucu insanın, dolayısı ilə özünün bütün hallarda olan vəziyyətini izləyə bilər. İstər aşıq olmuş, istər ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan, istər cəmiyyət tərəfindən çıxılmaz dalanda sıxışdırılan, normal və yaxud qeyri-normal obrazın təsviri ilə müəllif öz mesajını, icmarıcını cəmiyyətə çatdırmağa cəhd edir. Bu baxımdan bədii ədəbiyyatda psixoloji, hətta psixiatrik mövzular da təqdim edilir. Nisbətən daha az toxunan, bir qədər ağırlığı ilə müəllif kimi, oxucunu da narahat edən belə mövzularda ruhi cəhətdən normal qarşılanmayan, psixikası zədələnmiş insanların həyatı daha geniş yer alır. Aqlını itirmiş, depressiyaya düşmüş, qatilə çevrilmiş, intihar edən obrazların təsviri, baş verən hadisə və situasiyaların obrazın həyatına təsiri, onların düşdüyü vəziyyətin səbəblərinin açılması, personajın mücadilələri daha çox diqqət çəkir.

Ədəbiyyatda intiharın təzahürləri incələndiyi zaman üzdə müxtəlif problemlərlə qarşılaşsaq da, əslində məsələnin əsl varlıq problemlərinə, dəyərlərlə cəmiyyətin reallıqlarının toqquşmasına, xarakterin (obrazın) müəyyən bir çıxış yolunun tapmamasına və s. səbəblərə qədər gedib çıxır.

Albert Kamyunun dediyi, “Sadəcə tək bir fəlsəfi problem var və o da intihardır”, fikri insanı həqiqətən də düşünməyə vadar edir. Bu cümlə ilə Kamyu bəlkə də ədəbi əsərləri yazarların özlərini intihar formalarından biri kimi qələmə verir. Bəlkə doğrudan da belədir. Daxilində yaşanan bütün hadisələri, çaxnaşmaları, əsəbi, stresi yazdığı bədii əsərlərə töküüb sonda yekunlaşdırmaqla bir növ öz intiharlarını gerçəkləşdirmiş olurlar. Yazıb bitirmə həm nələrdənsə azad olma, nələrisə sonlandırmaqdır ki, intihar da bir növ buna xidmət edir. Məsələnin digər bir tərəfi isə odur ki, bu tip intihar əslində yenidən doğulmadır. Bitirilən hər əsər əslində növbətinin başlanğıcıdır. Varlıq və yoxluq əslində bir birinə qaynayıb qarışmış və bir birindən ayrı durması mümkün kimi görünən anlayışlardır bu mənada (Osmanlı, t.y.). Cəmiyyətin həyatı özünün hər inkişaf mərhələsində ətrafında baş verən hadisələr nəticəsində müxtəlif təriflər alır və müəyyən bir sistem halına salınır. Belə bir vəziyyətdə intihar fərdin öz davranışını öz nəzarəti altına aldığı andır əslində. Əlbəttə ki, buradakı intihar heç də psixoloji pozuntular nəticəsində ölümün seçilməsi deyil. Bu şüurlu şəkildə planlanan və nəticədə şüurlu bir şəkildə öz həyatını sonlandırmaqdır. Və ədəbiyyatdakı bu intihar əslində iki şeyi bizə sübut etməyə çalışır; Ya sonu görünməyən bir umudsuzluq, ya da cəsarətliliyi...

ƏDƏBİYYAT

- Baycan S. (2021, 14 yanvar). İntihar və azadlıq. Link <https://azlogos.eu/intihar-v%C9%99-azadliq/>
- Cabbarlı, N. (2006). Ədəbiyyatdan intihara. Bakı: VEKTOR nəşrlər evi.
- Чхартишвили Г. (2007). Писатель и самоубийство. Abecca Global Inc.
- Əzizəli B. (2021, 04 aprel). Dünya ədəbiyyatında antiintihar motivləri. Link <https://525.az/news/165137-dunya-edebiyatinda-antiintihar-motivleri>
- Hüseyinov, A. (2001). İntihar (Suisid). Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı.
- London, J. (2016). Martin Eden. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- London, J. (2014). İntihar. İstanbul: Tilki Kitap.
- Məmmədəliyeva, S. (2019). İntihar əbədi və ədəbi problem kimi. Elmi araşdırmalar jurnalı, 1(16), 147-153.
- Osmanlı M. (t.y.). ƏDƏBİYYATDA İNTİHAR. Link <http://fitret.az/6577-2/>

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

- Özünəqəsdin sosial-psixoloji amilləri. (2013). Bakı: Elm və təhsil.
- Şəfa, Ş. (2018, 07 fevral). ƏDƏBİ ADLAR: Cek London. Link <https://www.adalet.az/w143309/143309>
- Şıxlı, İ. (1974). XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı: Maarif.

MÜALİCƏ VƏ SAĞLAMLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ASUDƏ VAXTIN TƏŞKİLİNİN TƏDQIQI

Əliyeva Arzu Rizvan qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi,

II kurs magistr

Elmi rəhbər: Talıbov Səbuhi Ə.

TIP VE SAĞLIK TURİZMİNDE BOŞ ZAMAN ORGANİZASYONUNA YÖNELİK YÖNTEMLER VE MODERN YAKLAŞIMLAR

Son zamanlarda insan ve halk sağlığı üzerinde bir takım olumsuz etkiler meydana gelmektedir. Sağlıksız bir toplumda çalışma kapasitesi ve üretim kapasitesinde azalma olur. Bu amaçla insan sağlığını korumak, işgücü verimliliğini ve üretimi artırmak için doğal turizm kaynaklarının kullanılması önemlidir. Sağlık turizmi, insanların sağlıklarını korumak ve tedavi olmak için kendi ülkelerinden yabancı bir ülkeye seyahat etmeleridir.

Sağlık turizmi son yıllarda dünyada en hızlı büyüyen sektörlerden biri ve en önemli turizm türlerinden biri haline gelmiştir. İnsanların bu turizm sektörüne ilgisi son yıllarda artmıştır. İnsanların sağlık sorunlarını çözmeye en etkili seçeneği tercih etmeye çalışırlar. Dinlenme ve tedavi amaçlı uluslararası ve şehirlerarası seyahatlere sağlık turizmi denir.

Sağlık turizminin diğer turizm türlerinden farkı, bu turizm türünün yeni bir turizm ürünü oluşturulmasıdır. Burada mevcut turizm kaynakları kullanılarak hizmetler verilmektedir.

Sağlık turizmi, insan sağlığı kaynaklarının başka bir ülkede veya kendi ülkesinde kullanılmasıyla oluşur. Bu nedenle, ülkenin gelirleri büyüyor.

Medikal ve sağlık turizmi arasındaki diğer bir fark da bu turizm türünün 21-24 gün sürmesidir.

Bu tur türü yılın her mevsiminde faaliyet göstermektedir. Çünkü insanların hastalanıp iyileşecekleri bir mevsim yoktur ve sağlık turizmi yaz aylarına özgü mevsimlik turizm faaliyetlerinden ayrılmaktadır. Sağlık turizminin 2 hedefi vardır:

1. Ülkenin dış ve iç turizmini canlandırarak ülke ekonomisinin önemi
2. İnsanların stresten ve çeşitli sağlık sorunlarından kurtulmasına yardımcı olmak

Medikal ve sağlık turizminde ana fikir, turistin günlük hayatından uzaklaşmaktan farklıdır, bir mekanda tedavi görerak rahatlamaktır. Ülkeler arası işbirliğinin büyümesi, ulaşım hizmetlerinin gelişmesi, seyahat olanaklarının artması, dünyada sağlık turizmi kavramının öneminin artmasına neden olmuştur.

Bu bireysel bir turizm türüdür. Medikal ve sağlık turizmi ile uğraşan kişiler tatil köyleri, sanatoryumlar, çeşitli sağlık merkezlerinin bulunduğu bölgeleri tercih etmektedir. Tatil köyleri ve sanatoryumlar, çeşitli hastalıkların tedavisinde farklı yöntemler kullanır.

Sağlık turizmine olan talep her yıl artıyor. Tedaviye ek olarak, sağlık merkezleri özel bakım ve diğer güzellik hizmetleri sunmaktadır.

Sağlık turizminde yaşam kalitesinin artırılmasının yanı sıra insan ömrünün uzatılması da önemli bir yer tutmaktadır. İnsanlar yaşlandıkça şifa bulmak için kaplıcaları, şifalı suları ve doğayı kullanmaya çalışırlar. Bu nedenle sağlık turizminde "Termal Turizm" kavramı ortaya çıkmıştır.

Medikal ve sağlık turizminin ülke ekonomisindeki rolü, yaşam standartları, uluslararası tanınırlığı, yerel kaynakların üretime katılımı ile birlikte bu sektörle ilgili diğer sektörlerin gelişmesinde giderek artan bir rol oynadığı yadsınamaz.

İnsanların başka bir ülkede tedavi görmelerinin farklı nedenleri vardır. Bunlar şunları içerir:

- Tedavi gören kişinin kendi ülkesinde sağlık hizmetinin yetersiz olması, başka bir ülkede daha kaliteli hizmetlere erişimin bulunması
- Küreselleşme süreci
- Sağlık hizmetinin daha gelişmiş, ileri teknoloji ve çağdaş standartlara sahip olduğu bir ülkede tedavi görme isteği

Tedavi ve sağlık turizminin ülke ekonomisi açısından önemi:

- Sağlık turizmi milli gelire önemli katkı sağlar;
- Sağlık turizmi ekonomik kalkınmayı destekler;
- Sağlık turizminin gelişmesi istihdamı destekler;
- Turizmin gelişmesi ülkenin coğrafyasının ve kültürünün tanınması için uygun koşullar yaratır;
- Sağlık turizmi kamu ve özel sektörün gelişimini etkiler ve rekabet gücünü artırır.

Dünya Turizm Örgütü'ne (WTO) göre, tedavi ve sağlık en önemli turizmdir. Modern zamanlarda sağlık turizmi küresel olarak yayılmış ve gelişmiştir. Sağlık turizminin uluslararası tatil ve turizm ilişkileri sisteminde özel bir yeri vardır. Avusturyalı bilim adamı LK Richter'e göre, "Sağlık turizmi boş zaman ve eğlencenin bir birleşimidir ve bireysel müşterinin sağlık programlarına odaklanmayı amaçlar." Dünyada sağlık turizmine ilgi giderek artıyor. İnsanlar sadece tedavi için değil, dinlenmek için de şifalı su kaynaklarına gitmeye başladılar.

Modern dünya gündelik hayatın boyutlarını zenginleştirirken, boş zamanların önemi giderek artıyor. Boş zaman, yaşam kalitesini iyileştirmede belirleyici bir rol oynayan varoluşsal bir kaynaktır.

Boş zamanlarınıza öncelik vermek zihinsel sağlığınız için iyidir. Bu, birçokları için, özellikle de üretkenliğe her şeyden çok değer verenler için daha da önemlidir.

Selin Malkoç, "Boş zamanın zihinsel sağlık yararları olduğunu ve bizi daha üretken ve daha az stresli hale getirebileceğini gösteren çok sayıda araştırma var" dedi. Columbus'taki Ohio Eyalet Üniversitesi'nde pazarlama alanında doçenttir.

Terapötik turizm, yalnızca yurtdışında tıbbi hizmetler ve tedavi değil, aynı zamanda tıbbi randevular sırasında diğer ülkeleri, kültürlerini, geleneklerini, tatil beldesini tanıma fırsatı anlamına gelir.

Ziyaretinizin amacı kapsamlı bir teşhis muayenesinden geçmekse, tatilinizi birkaç gün için planlamalısınız. Bu süre zarfında oldukça yoğun bir program düzenleyebilirsiniz. Sabahları şehrin ana yerlerini görebilirsiniz. Gün boyunca yerel müzeleri, galerileri, mağazaları ve butikleri ziyaret edebilirsiniz. Akşamları tiyatroya, operaya veya konsere ayırabilirsiniz.

Bir sağlık merkezinde veya kaplıcada rehabilitasyon, yaklaşık 2-3 haftalık bir tedavi sürecidir. Bu süre zarfında sadece tatil beldesinin tüm turistik yerlerini görmekle kalmaz, aynı zamanda ülkenin kültürü, gelenekleri, ilginç yerleri hakkında çok şey öğrenebilir, hatta en ünlü tarihi yerleri ziyaret ederek ve ziyaret ederek boş zamanınızı daha ilginç hale getirebilirsiniz. birkaç şehir. yapabilirsiniz.

Herhangi bir ülkeye tedavi veya ameliyat için geliyorsanız, daha fazla aktivite ile daha fazla boş zamanınız olması zordur. Ancak bu durumda bile bir veya iki günlük bir kültür programına uyum sağlamak gerekebilir.

Tipik olarak, tedavi veya iyileşme sırasında boş zamanınızı düzenlemek için aşağıdaki seçenekler sunulur:

- Ülkeyi ziyaretinizden önce planlanmış bireysel kültür ve eğlence programları
- Yerinde seçilebilen turlar
- Şehirde kısa yürüyüşler ve araba gezintileri
- Su turları
- Tiyatroya, operaya, konserlere gidin
- Restoranlara gidin
- Alışveriş yapmak
- Rehber turları vb.

Sadece medikal turizm asistanlarından değil, boş zamanlarınızı organize etmede yardım alabilirsiniz. Gideceğiniz ülkedeki tıp merkezleri, turizm ve tur şirketlerinin yöneticilerinden de alabilirsiniz.

Her ülke turist çekmeden önce bazı nüanslara dikkat etmelidir. Turistlerin ihtiyaçları belirlenmeli ve bunları karşılamak için adımlar atılmalıdır. Öncelikle ülkedeki altyapı ağını geliştirmek, hizmet, turistlerin konaklaması, standartlara uygunluğunun düzenlenmesi için sistem mevcuttur. Otellerde hizmet ve kalite standartlarına uygunluğu belirlemek, ulaşım ağının genişlemesini ve gelişmesini sağlamak gereklidir.

Cumhuriyetin sanatoryumlarının ve sağlık merkezlerinin geliştirilmesinde büyük bir rolü var. Masallı'da "İstisu" minerali, Nahçıvan'da "Sirab, Vaykhir, Badamli" minerali suları, Nahçıvan'ın "Duzdağ" kültürü, Naftalan'da "Naftalan yağı" , Kelbecer ve Şuşa'da iç ve dış turizmin gelişmesinde "İstisu" ülkemizin geniş çapta tanıtılmasında çok önemlidir. Bu kaynaklardan etkili kullanımı sağlanmalıdır.

Ülkemizde sağlık ve termal turizm derneği sağlığı destekliyor. Turizmin organize edilmesi sürecinde bir takım tedbirler uygulamaktadır. Önce tedavi merkezleri, sundukları hizmetin kalitesi, personel davranışları, tedavi aralığı, fiyatların miktarı vb. bu tür bilgiler elde edilir. Buna dayanarak sanatoryumların yeniden düzenlenmesi gerçekleştirilir. Bu süreçlerin çözümü sırasında ilgili kuruluşların ortak yardımı kullanılmaktadır. Ülkemizde sağlık turizmi organizasyonu bu alanda birçok ülkenin tecrübesinden yararlanılmaktadır.

Profesyoneller, bölgelerdeki potansiyel sağlık kaynaklarını araştırmalı, bu alanlarda sağlık turizmi işletmelerinin kurulmasına yönelik deneysel ve bilimsel çalışmalar üsleri hazırlamak, sağlık kaynaklarına göre tatil bölgeleri düzenlemek yapmak gerekir. Aynı zamanda bu alanda ünlü ülkelerin deneyimlerinden yararlanın. İnternetteki bilgi bolluğu, hizmet tesislerinin organizasyonu gibidir, deneyimleri kullanmanızı sağlar. Tabii ki, bu tür deneyimler karşılaştırılabilir koşullarda gerçekleştirilmelidir. Turizm organizasyonu karmaşık bir düzeyde gerçekleştirilmelidir. Turizm Rotayı düzenlerken birçok faktör dikkate alınmalıdır. yani turizm

Güzergah boyunca yer alan bölgelerin altyapısı yenilenmediği takdirde, bu alanlar turistler tarafından işgal edilecektir.

Eğer kolaylık sağlayacak şartlara sahip değilse güzergâh hattına dahil edilmemelidir. Örneğin sağlık turizmi için gelen bir turist çevreyi de ziyaret edebilir, kültür, tarihi eser görmek, doğaya ilgi duymak. Hastaların boş zamanı bu tür yürüyüşler etkili bir şekilde organize etmek için hazırlanmalıdır. Hastaların boş zamanı bu tür yürüyüşler etkin bir şekilde organize etmek için hazırlanmalıdır. Bu yürüyüşlerden gelen turistler keyif alınacak alanların peyzajı yapıyor. Ülkenin tanıtımı için küçük semboller sunulmalı, rehber aracılığıyla tarihi eserler hakkında bilgiler sunulmalıdır, turistlere teslim edilmelidir.

Turizmin organizasyonu nüfus tarafından belirlenir, amaca göre farklı şekil ve içerikte, aynı zamanda ülkenin potansiyeline göre taşıyabilir. Turizmin organizasyonu girişimcilik, tüketim ve gelir ile ilgilidir. Bu turizm yeni işler yaratmada, GSYİH içindeki payını artırmada, ülke turizmi potansiyelin değerlendirilmesinde, kaynakların kullanımında görmek mümkün. Ülkenin turizm sektörünün gelişme oranı yüksek. Ekonomideki rolü sayesinde devletin rekabet gücünü artırmasını sağlar. Turizm organizasyonu sırasında insanların ve turistlerin psikolojik ve fizyolojik gereksinimlerine uygun olarak hizmetlerin düzenlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle turizmin organizasyonu sırasında sadece ekonomik sadece kar için değil, turist birliklerinin ihtiyaçlarını belirlemek öngörü gibi konular da dikkate alınmalıdır. Turizm organizasyonu sırasında güvenlik stratejisi planlamada önemli bir rol oynar.

Bir insan nerede olursa olsun, bir turizm etkinliği vardır. Çünkü bir kişi hareket ettikçe ve para harcadıkça turizm etkinliğinin başladığı anlamına gelir. İnsanlar her gün yaşlanıyor ve büyüdükçe daha sağlıklı yaşamak istiyor. Sağlığıyla ilgili endişeler emin ellerde, kendilerine güvenen tedavi için en iyi seçimi yaparlar. Yine de ülkemiz çok zengin bir sağlık turizmi potansiyeline sahip olmasına rağmen dünyada sözünü söylemedi. Yine adamdan kaliteli turizm hizmeti müşteri memnuniyetini sağlamanız gereken bu sektörde sıkı çalışma yapmaktır. Bir turizm işletmesi genel kurallara uygun olarak hizmet üretiyorsa profesyonel kadrodan mahrum kalırsanız, oradaki misafirleri memnun edemezsiniz. Eğitimli, okuryazar ve kalifiye elemana sahip olmak çok önemlidir.

Geçmişte turizmde bulunduysanız, devam etmekten daha sağlıklı bir eğitim yarası olsaydı, hedefimize çoktan ulaşmış olurduk ve eğitimli işçi sıkıntısı çekmezdik. Bir diğer önemli konu ise reklamdır. Reklamın sağlıklı bir ilişki üzerine kurulduğunu unutmamalıyız. Bizim önümüzde genişleyen Doğu-Batı dünya turizm pazarlarını dikkate alarak yabancı tur operatörlerinin eline düşmemeye çalışmalıyız. Hala oturduğumuz yerden para kazanacağımızı düşünmemeliyiz.

Turizm özellikle bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasızdır. Yakın temasta olan insanlar onlar. Ayrıca hepimizde uyku bozuklukları ve erken yeme problemler var. Düşük ücretli işlerde çalışanlar, hastalandıklarında evde kalırlarsa günlük maaşlarını kaybetmekten korkarlar, sonra hasta işe geldiğinde başkalarına bulaşır. Hijyen standartları dünya çapında aynı değildir. Örneğin, bir hastanın odasını temizleyen bir işçi hapşırduğunda veya öksürdüğünde de hastaları enfekte edebilir. Turizm, bir sağlık programı çerçevesinde seyahat ve programları teşvik eder. Dünyanın birçok yerinde sağlık profesyoneli bulmak kolay değil, yereldir. Sağlık şirketleri yabancı sağlık sigortası ve dil problemlerini kabul etmemeyi biliyor, hasta bir kişinin sorunlarını tanımlamasını zorlaştırabilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsmayılova Nigar Rafik qızı «Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizminin təşkili və inkişaf perspektivləri» mövzusunda magistr dissertasiyası
2. <http://www.intmedtourism.com/en/sightseeing-tours/>
3. <https://www.webmd.com/balance/news/20210826/leisure-time-is-good-for-your-mental-health>
4. <https://www.webmd.com/balance/news/20210826/leisure-time-is-good-for-your-mental-health>

THE URGENCY OF ENERGY POLITICS AGREEMENT BETWEEN INDONESIA AND AZERBAIJAN

Kholidah Tamami

Ph.D student in International Relations

Baku State University Azerbaijan

ABSTRACT

In this era, part of the the vast majority of urgent reissues that the international community is facing in the power security. Indonesia is the developed countries that have embarked on plans and power techniques to enhance renewables power since it mainly addressed political, economic and environmental purposes in their power security policies.

The potential for cooperation that can be worked on between Indonesia and Azerbaijan is in the oil and gas sector delivered that Azerbaijan is wealthy in both commonplace resources. At present the two countries are consolidating the finalization of the P4M (Promotion and Protection of Investments. Indonesia requires to urge bilateral cooperation in the power sector, mainly oil and gas based. The best collaboration exemplar is for ensuring government-to-government extensive term buy / contract.

As I reviewed overhead the trade between Azerbaijan and Indonesia is mostly narrated to the energy sector, as Azerbaijan emerged as the moment greatest supplier of crude oil to Indonesia in 2011. In March, 2016, Azerbaijan and Indonesia drafted a memorandum of notion (MoU) to in addition to deepen cooperation in the power and mineral resources sectors.

Moreover, the Indonesian authority motivated the country's assert oil and gas firm Pertamina to invest in Azerbaijan's oil and gas projects. The rough cooperation agreement between Indonesia and Azerbaijan is still in drafting and over there has been uncalthough the require for clarity of this agreement is extremely important delivered that it narrates to the continued development of the Indonesian economy in the development process.

Keyword: energy politics, energy policy, agreement

INTRODUCTION

In this time period in history, one of ultimate important issues that the international society is finish for dress goods fashionable the energy peace of mind. Indonesia and Azerbaijan are the grown rural area that have get on transportation object on projects and generated power strategies to increase renewables person's spirit and vigor because it largely speak to a formal gathering political, business-related and incidental goals fashionable their energy protection tactics.

Indonesia exist individual of the Asian country that exist concern in generated power area accompanying three parameteurs, named P4M (Promosi Perlindungan dan Penanaman Modal) or Promotion and Protection of Investments. Indonesia and Azerbaijan before expected time meet to their need for incident since 2011 but just before existing time the achievement of the Memorandum of Understanding (MoU) aren't make inquiries having two sides understanding. Currently Indonesia and Azerbaijan tried to weaken strength reliance and to bring to successful conclusion referring to practices or policies that do not negatively affect the environment sustainability. Policy creator need to pursue a plan of action of information all accompanying sound evidence while essential nature open about strength policy usually.

Kenneth Waltz and exist having undergone initiation international mutual effort belief inasmuch as Azerbaijan and Indonesia exist members of the Organization of Islamic Cooperation (OIC) and appendage of Non Allignment Members (NAM) nation. An friendly association exist a formal connection middle from two points two or more groups to reach a goal a mutually be similar or consistent aim or bring to completion sure critical trade needs of each institution alone. Alliances are for the most part elucidated only as a military agreement, a safety alliance, and a justification agreement. In allure incident, the Alliance is not only elucidated as an agreement that is to say military / security / armament, but in addition to business-related friendly association, such as work friendly association. The OIC and NAM happen the organizations that Azerbaijan and Indonesia exist implicated in action fashionable. One of the question discussed skilled fashionable happen the generated power sector. According to Neorealism, all an aggressive military deed, state of being active, and interest foreign policy captured by a country happen by way of it the influence of the worldwide system that happen occurrence before. International system influence a country behaves and acts, containing fashionable specify systematically and form foreign policy. Foreign policy created by a country to reach a goal an interest namely affected by international scheme former. As Waltz pronounced: "The interests of the rulers, and therefore united states of america, form a order of actions; tactics needs stand from controlled state competition; estimate establish these needs can find tactics that will complete activity the country's interests well; success exist the ending test of that tactics, and favorable outcome defined as keep up and powerful the country. Barriers structurally bureaucracy explains reason the procedure it exist secondhand repeatedly apart from differencesin homo sapiens and the nation that use it.

INDONESIA AND AZERBAIJAN BILATERAL AGREEMENTS

Indonesia acknowledged the domination of the Republic of Azerbaijan in contact December 28, 1991 and unlocked politic family connection ahead of September 24, 1992 through the signing of the Joint Communique fashionable Moscow. The Azerbaijan Government unlocked an Embassy fashionable Jakarta in contact 12 February 2006, while Indonesia unlocked the Indonesian Embassy fashionable Baku ahead of 2 December 2010.

Indonesia and Azerbaijan bear 5 having two sides document of concurrence. First, opening of Indonesia-Azerbaijan Diplomatic Relations. Second, Cooperation and Consultation middle from two points Foreign Ministries. Third, mutual effort middle from two points News Agencies. Fourth, Visa Exemption for Diplomatic and Service Passport Holders. Fifth, Economic and Technical Cooperation (KSET). The balance of trade middle from two points both rural area exist still tower above for one lubricate and gas subdivision, and act not still indicate the genuine in existence potential they have, either cause buying and selling bear up until now exist through a third country on account of the state of lacking something needed or usual of direct large mass/air routes, or the lack of package and sell goods mental acuteness by the Indonesian production manufacturing. The potential for mutual effort that maybe processed on middle from two points Indonesia and Azerbaijan exist fashionable the lubricate and something not liquid or solid sector likely that Azerbaijan happen rich fashionable two together resource from the earth. Currently both political territory exist combine the accomplishment of the P4M (Promotion and Protection of Investments). Until now there bear happen no written lent for a return from and to two together countries.

Indonesia needs to reassure having two sides cooperation fashionable the person's spirit and vigor subdivision, especially lubricate and something not liquid or solid located. The best collaboration model search out make secure management-to-government unending purchase /

contract. The balance of trade happen heavily favorite to Azerbaijan, as the business volume for the most part tower above by Indonesian imports for Azerbaijan's lubricate. At present Indonesia still buys Azerbaijan oil through Italy. Azerbaijani-Indonesian family connection exist in an official manner established fashionable 1992. Both rural area happen members of the Organization of Islamic Cooperation and the Non-Aligned Movement. As I inspected above The buying and selling middle from two points Azerbaijan and Indonesia is mainly have connection with the person's spirit and vigor sector, as Azerbaijan come out as the second important temporary of crude oil to Indonesia fashionable 2011 following in position or time Saudi Arabia. In March, 2016, Azerbaijan and Indonesia formulate a memorandum of understanding (MoU) to further expand mutual effort fashionable the energy and not organic natural resources area.

Moreover, the Indonesian administration heartened the country's state oil and something not liquid or solid social friend Pertamina to purchase Azerbaijan's oil and something not liquid or solid projects. Until in the past the draft mutual effort agreement middle from two points Indonesia and Azerbaijan exist still buoyant and there bear exist attend-up slowly all the while universal, in spite of the need for clarity concerning this understanding happen very necessary likely that it have connection with the carry on development of the Indonesian frugality fashionable the development process. A cross-uniform combination intersection in Asia, America and Europe fashionable the incident of Pertamina's trade on March 24, 2021, the Indonesian Ambassador to the Republic of Azerbaijan established that Indonesia bequeath to another reveal opportunities for Pertamina's hard on someone generated power subdivision in Azerebaijan and not quite sign the MoU fashionable Energy middle from two points Azerbaijan-Indonesia. However, this can be more available and sufficiently earned after the universal.

CONCLUSION

A result of systematic research in contact the subject, the facts exist about “The Urgency of Energy Politics Agreement fashionable Between Indonesia and Azerbaijan“ concisely, as follows that Azerbaijan and Indonesia happen occupied to harden joint efforts to make or become better the frugality, education and people-to-human beings contact. Both area away from city bear absolute optimised fashionable these troublesome section of book or group of items, especially fashionable business-related and strength politics issues, accompanying hard having two sides mutual effort, it is dream about that two together rural area can face all the challenges together and focused ahead of further embellish together beneficial financial, business and socio-enlightening cooperation.

REFERENCES

- Amira, N.S. (2019, April 27) Perayaan 25 Tahun Hubungan Azerbaijan-Indonesia. Indonesiana. <https://www.indonesiana.id/read/117128/perayaan-25-tahun-hubungan-azerbaijan-indonesia>
- British Petroleum Azerbaijan. (2021, April 22). Sustainability Report 2021. <https://www.bp.com/en/global/corporate/sustainability.html>
- Energy Charter. (2019). In-Depth Review of the Energy Efficiency Policy of the Republic of Azerbaijan. Energy Charter Secretariat. https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/IDEER/IDEER-Azerbaijan_2020.pdf

- Gasimova, R. (2020, January 10). Azerbaijan Indonesia Mull Interregional Cooperation. Azernews. <https://www.azernews.az/nation/160467.html>
- Graaf, T.V. & Sovacool, B.K. (2020). Global Energy Politics. Cambridge, UK; Medford.
- Heinberg, R. (April 2015 16). The Purposely Confusing World of Energy Politics. Post Carbon Institute. <https://www.postcarbon.org/the-purposely-confusing-world-of-energy-politics/>
- Humaidy, A. (2018 Mei 8) Kolaborasi Berkelanjutan Azerbaijan dan Indonesia dalam Perayaan Kemerdekaan Ke-100. Kompasiana. <https://www.kompasiana.com/achmadhumaidy/5af0fe0ef133447e0f497182/kolaborasi-berkelanjutan-azerbaijan-dan-indonesia-dalam-perayaan-kemerdekaan-ke-100?page=all>
- International Energy Agency. (June 2021). Azerbaijan Energy Profile. IEA. <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile>
- Jafarova, E. (April, 2020 16). Azerbaijan: Energy, reforms, COVID-19 and optimism. Modern Diplomacy. <https://moderndiplomacy.eu/2020/04/16/azerbaijan-energy-reforms-covid-19-and-optimism/>
- Luciani, G. (2021, November 2). Politics Economics of International Energy. Coursera. <https://www.coursera.org/learn/global-energy>
- Pirverdiev, T. (2009, October 20). Azerbaijan Has an Independent Energy System. ANL. http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_oktyabr2009/93256.htm
- Shargel, B.H. (2021, February 4). Ensuring Energy Security in a Renewables World. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/issue/geopolitics-energy-security/>
- Tamami, K. (November, 2020 19). Babak Baru Kerjasama Indonesia dan Azerbaijan Dalam Bidang Kerjasama Energi. Asian Culture. <http://www.asianculture.net/2020/11/babak-baru-kerjasama-indonesia-dan.html>
- The Ministry of Energy of The Republic of Azerbaijan. (Januari, 2020 31). History of Development of Oil Industry. Mine Energy. <https://minenergy.gov.az/en/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi>
- Yunita, M.N. (Februari 2019 13) Indonesia-Azerbaijan Sepakat Tingkatkan Kerja Sama. Suara. <https://www.suara.com/news/2019/02/13/184425/indonesia-azerbaijan-sepakat-tingkatkan-kerja-sama>

LIBRARIES ARE SOCIAL INSTITUTIONS THAT SERVE THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF SOCIETY

Hacı QASIMLI

Azərbaycan, Bakı

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, müəllim

ABSTRACT

Libraries have been the largest source of information for centuries, preserving materialized ideas and theories, spiritual values in the form of documents created by human genius. They appeared in the most ancient periods of human history, formed as a social tool within the space in which they operate, depending on the social environment, served as a patron in the process of historical development, met its information needs, and passed information to future generations.

Key words: library, fund, society, social institution

INTRODUCTION

One of the important components of Azerbaijani culture is book and library culture. The emergence of writing, the emergence of the alphabet, the formation and development of books, the establishment of libraries have a special place in the development and formation of the cultural history of our people.

Libraries have been the largest source of information for centuries, preserving materialized ideas and theories, spiritual values in the form of documents created by human genius. They appeared in the most ancient periods of human history, formed as a social tool within the space in which they operate, depending on the social environment, served as a patron in the process of historical development, met its information needs, and passed information to future generations. Because libraries are a social tool, they are always shaped by the social environment in which they operate. In order to understand the essence of libraries, to determine how they are now and in what direction they will develop in the future, it is necessary to apply and study in connection with the history of the society that created it, the socio-political environment. The changes in the life of the society in the process of historical development, the reforms carried out lead to the renewal of the library work, so the content of the library work is constantly updated.

Traditionally, libraries were collections of books, manuscripts, journals, and other sources of recorded information. The collection of the traditional libraries are mostly print media, manuscripts etc. There are certain restricted publications containing highly informative materials but may not be easily available.

Also to know is, what is the meaning of traditional library?

Traditional Libraries gives emphasis on storage and preservation of physical items, particularly books and periodicals those in which librarian were a custodian of the library. Information is physically assembled in one place; users must travel to the library to learn what is there and make use of it. Secondly, what are the types of library? Types of libraries include schools, colleges, hospitals, law firms, businesses, museums, and the government. There are four major types of libraries:

- Academic libraries serve colleges and universities.
- Public libraries serve cities and towns of all types.

Likewise, people ask, what are the disadvantages of traditional library? Disadvantages of Traditional Resources: Even there are number of free search engines and search directories and websites available online for users reference purpose. Only one user can use a printed resource at one time. The user may lose the opportunity if the resources is misplaced or lost in library [6].

As the object of the concept of modern electronic libraries, it is already developing as an object of research in the field of history, linguistics and computer science on a larger scale, beyond the scope of library and information scientific research. This type of information network is considered to be one of the important tools for shaping the processes of mutual integration of the humanities and exact sciences. For example, a multi-faceted scientific-practical direction was first developed as an idea by the Italian cleric Roberto Busa in the 1940s, and later known as the concept of "Digital Humanities". Here, the application of the achievements of accelerating information technology in the research processes of the humanities as basic processes is brought to the fore. If we pay attention, the goals and ideas of the concepts of digital humanities and electronic library are identical in many ways, let's observe the following [5]:

- by machine of sources and resources related to cultural heritage convert to readable format;
- semantic registration of various elements;
- system of electronic anthologies and taxonomies creation;
- Creation of electronic documents, especially visualization issues, etc.

Other ideological and related to electronic libraries Examples of technologies include digital history, digital media, "Digital heritage" and so on. directions can be observed. The above-mentioned technical and methodological issues a corporate science of electronic library in the near future Formation as an object of research, conducted in this area issues such as the proliferation of research areas will come reflect perspectives [1].

CONCLUSION

Formation of traditional and electronic libraries in the article chronology, directions of scientific research, international experience and application of standards are reflected. Global of these scientific and technical innovations taking place in the environment Prospects for implementation in our country are a new goal and forms tasks. These processes are not limited to the technological environment change, as well as socio-psychological factors are also on the agenda brings.

REFERENCES

1. L. Chan M., H. Theodora, Cataloging and Classification: An Introduction. Lanham, MD: Scarecrow, 2007, 580 p.
2. L. Office, "USMARC and CAN/MARC Become MARC 21", Loc.gov, 2016. www.loc.gov/marc/annmarc21.html. [Accessed: 03- Apr- 2016].
3. "British Library, MARC 21 and UKMARC", Bl.uk, 2016. www.bl.uk/bibliographic/nbsils.html. [Accessed: 03- Apr- 2016].

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

4. "Dublin Core Metadata Element Set, Version 1.1", Dublincore.org, 2016. www.dublincore.org/documents/2010/10/11/dces/. [Accessed: 03- Apr- 2016].
5. А.И. Башмаков, И.А. Башмаков, Интеллектуальные информационные технологии : Учеб. Пособие. М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2005, 304 с.
6. J.R. Vacca, Biometric technologies and verification. Oxford: Elsevier, 2007, 625 p.

TÜRK DÜNYASININ MÜŞTEREK SİNEMA YOLCULUĞUNA DAİR ÖNERİLER SUGGESTIONS FOR THE JOINT CINEMA ENTERPRISE OF THE TURKISH WORLD

Prof. Dr. Turan AKKOYUN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü
Öğretim Üyesi, Sinema Anabilim Dalı Başkanı; Adnan Menderes Araştırma ve Uygulama
Merkezi Müdürü; Söke İşletme Fakültesi Dekanı

ORCID ID: 0000-0001-6391-3905

ÖZET

“Bir Millet, Altı Devlet” gerçeğinde “Müşterek Türk Dünyası Medyası” kavramı hem yöntem, hem hedef durumundadır. Farkındalık gerektiren ideale ulaşmada akademik ve sanatsal teşebbüslerin ortak stratejik bir düşünceden beslenmesi, gücünden yararlanılması söz konusudur.

İletişim sektöründeki bilimsel ve teknolojik gelişimin “kazanım-yapılanma” rabitasına sahip, medyada meydana getirdiği köklü değişimler üzerindeki değerlendirmeler durmaksızın güncellenmelidir. Güncelleme hem üretim, hem işletim basamağında gerçekleştirilmeli, Türk Dünyasının tamamına yönelmelidir.

Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan devletleri arasında kitle iletişim araçları ile çalışanları arasında kesintisiz iletişimin kurulması, mevcut iletişimin de derinleştirilmesi yolları netleştirilmelidir. Böylelikle Türk Dünyası birbirine yaklaşacak, karşılıklı birbirini anlayabilmeleri, kendilerini harice çok daha kolay anlatabilmeleri mümkün hale gelecektir.

Türk devletlerinin milli menfaatleri birbiriyle nasıl örtüşürse ve medya bunda ne kadar bir pay sahibi olabilirse Türk dünyasının kazanımı o kadar fazlalaşacaktır. Bahsi geçen husus ütopyik ve ilk defa düşünülen, dillendirilen bir konu değildir.

Kitle iletişim araçlarındaki hızlı gelişim ve değişim hedef kitleye ulaşmada nitelikli medya ürünlerine ihtiyaç bulunmaktadır. Haber, makale, analiz, açık oturum, dizi, filmler toplumlar ve devletleri birbirine “kolayca yakınlaştıran en kestirme” medya ürünleridir. Kitleli amaçlı üretim ve ekonomisiyle müşterek hareketi tetikleyen medya etkili ve etken bir misyon sahibidir.

Medya ürünü hazırlamada müşterek medya merkezli düşünülebilecek hususlarda elbette farklı düşünceler, planlar üzerinde durulup farklı projeler yürütülebilir. Önerilerimizde ve önceliğimizde yer alan: Kazakistan’ın Tomris Hatunu; Özbekistan’ın Emir Timur’u; Kırgızistan’ın Kurmancan Datkası; Türkmenistan’ın Mahdumkulu; Azerbaycanlı Genceli Nizami’nin İskender Zülkarneyn’i Türk Dünyasını kucaklamaktadır. Müşterek medyanın bir dalı durumundaki “ortak Türk Dünyası Sineması” söz konusu konuların haricinde göç başta olmak üzere binlerce temanın işlenmesi ile şekillenecektir. Sinemanın da parçası durumundaki kitle iletişim araçlarıyla kısa ve uzun vadede altı bağımsız Türk devleti ayrı ayrı ya da Türk Dünyası bir bütün halinde Kamu Diplomasisinde daha kolay bir şekilde hedeflerine erişebilecektir.

Tebliğimizin amacı Türk Dünyasında müşterek medyanın hem kurumsal, hem de siyasi anlamda teşekkül edebilmesine sinema özelinden önerilerde bulunmaktadır. Araştırmada iletişim bilimleri yöntemi esas alınacaktır.

Anahtar Kelime: Türk Dünyası, Ortak Medya, Sinema, Kitle İletişim Araçları.

ABSTRACT

In the reality of "One Nation, Six States", the concept of "Common Turkish World Media" is both a method and a target. In order to reach the ideal that requires awareness, academic and artistic initiatives need to be fed from a common strategic thought and benefit from their power.

It has the "acquisition-structuring" nexus of scientific and technological development in the communication sector; evaluations on the radical changes it has brought about in the media should be constantly updated. The update should be carried out in both production and operation stages, and should cover the whole of the Turkish World.

The ways of establishing uninterrupted communication between the mass media and their employees among the states of Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan and improving the existing communication should be clarified. Thus, the Turkish World will come closer to each other, it will be possible for them to understand each other and to express themselves more easily.

The more the national interests of the Turkish states overlap and the more the media can have a share in this, the more the Turkish world will gain. The issue in question is not utopian and is not the first thing to be thought and spoken about.

The rapid development and change in mass media did not reach the target audience; quality media products are needed. News, articles, analysis, panel discussions, series, movies; They are media products that "easily bring societies and states closer together". The media, which triggers the collective movement with its mass production and economy, has an effective and effective mission.

In the preparation of media products, different ideas and plans can be emphasized and different projects can be carried out on issues that can be considered jointly media-centered. In our suggestions and priority: Tomris Hatun of Kazakhstan; Emir Timur of Uzbekistan; Kurmancan Datka of Kyrgyzstan; Mahdumkulu of Turkmenistan; The Azerbaijani Ganja Nizami's, Iskender Zulkarneyn embraces the Turkish World. The "common Turkish World Cinema", which is a branch of the common media, will be shaped by the processing of thousands of themes, especially immigration, apart from the aforementioned issues. With the mass media, including the cinema, in the short and long term, six independent Turkish states will be able to reach their goals more easily in Public Diplomacy, either separately or as a whole in the Turkish World.

The purpose of this notification; It is to make suggestions specific to cinema so that the common media can be formed both institutionally and politically in the Turkish World. The research will be based on the method of communication sciences.

Keywords: Turkish World, Common Media, Cinema, Communication Tools.

GİRİŞ

Kültür insanla ilgili her şey olmakla birlikte, bilhassa millet vasfına erişmiş bulunan toplulukları birbirinden ayırt edici niteliklerin tamamı durumundadır. Türk milletinin kültürü ya da kısaca Türk kültürü "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" yayılan topluluğu diğerlerinden bariz bir şekilde ayırmaktadır. Böylesine geniş, kıtalararası, çağlar üstü değerler üstüne yükselen bir milletin III. Bin yıla uzanan ve XXI. Yüzyılın temsilcilerini bugün kısaca Türk Dünyası olarak adlandırıyoruz. Bir taraftan kültür, bir taraftan coğrafya, bir taraftan da insan kitlelerini ifade eden kavramın (AKKOYUN, 20212: 121-142) canlılığı dünyanın gözleri önündedir.

BİR MİLLET, ALTI DEVLET

Teferruatı araştırmamızın kapsamı haricinde tutulan geçen yüzyılın sosyalizm yönetimi gerek Sovyetler Birliği, gerekse Çin Halk Cumhuriyeti olarak köklü bir geçmişe sahip Türk Dünyasında kalıcı tesirler bırakmıştır. Atatürk tarafından ciddi anlamda takip edilen Türk Dünyasında (DAYI, 2000: 540-555) yüzyıl sona ermeden Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte bağımsız devletler ile özerk yönetimler kuruldu.

30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan,

31 Ağustos 1991 tarihinde Kırgızistan,

1 Eylül 1991 tarihinde Özbekistan,

27 Ekim 1991 tarihinde Türkmenistan,

16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan bağımsızlıklarını (<https://www.turktoyu.com/bagimsiz-turk-devletleri>) ilan ettiler. Tanınıp, uluslararası ilişkilerdeki yerlerini aldılar. Böylelikle Türk milletinin altı bağımsız devleti “Bir Millet, Altı Devlet” gerçeğine dönüştü.

“Müşterek Türk Dünyası Medyası” kavramı hem yöntem, hem hedef durumundadır. Farkındalık gerektiren ideale ulaşmada akademik ve sanatsal teşebbüslerin ortak stratejik bir düşünceden beslenmesi, gücünden yararlanılması söz konusudur.

Her şeyden evvel burada “Medya Forumu” esas olduğundan kavramın altının çizilmesinde pragmatik kazanımlar olacaktır: Kitlelere haberler, makaleler, fotoğraflar, videolar, diziler, filmler ile iletişim sağlayan gazete, dergi, radyo, televizyon, sinema, internet gibi yayın organlarının tamamı kısaca kitle iletişim araçlarının bütününe medya kelimesiyle karşılıyoruz. Baş döndürücü teknolojik bir gelişimin “kazanım-yapılanma” (DOYLE, 2002: 172) rabitasına sahip medyada meydana getirdiği köklü değişimler (KEJANLIOĞLU, 2004: 23-24) üzerindeki değerlendirmeler durmaksızın güncellenmelidir. Bu hususların ayrıntılı yol haritası için ekipler halinde çalışma gerektirdiği aşikardır.

Böylelikle Türk Dünyasının (AKA, 2009) bakış açıları birbirine yaklaşıyor, karşılıklı birbirini anlayabilmeleri çok daha kolaylaşacaktır. Yanlış veyahut en azından eksik bilinen hususlar böylesine forumlar sayesinde yerlerini doğru bilgilere terk edecek, uluslararası ilişkilerde Türk Dünyasının elini kuvvetlendirecektir.

Ayrıca Türkiye’ye farklı zaman ve yollarda gelen Türk Dünyası mensuplarına dair yol haritasının belirlenmesi mümkün olacaktır. Böylelikle üç yüz milyonu (GÜZEL, 2013: 224-228) aşan devasa kitlenin birlikte hareket etme imkanı da ortaya çıkacaktır. Medya çok aktif bir rol üstlenebilecektir. Bilinçli ya da bilinçsiz batı medyasının toplumsal korku¹ temsillerinde figüranlıktan kurtulacaktır.

ORTAK TÜRK DÜNYASI SİNEMASI

Medya ürünü hazırlamada müşterek medya merkezli düşünülebilecek hususlarda elbette farklı düşünceler, planlar üzerinde durulup farklı projeler yürütülebilir. Önerilerimizde ve önceliğimizde yer alan: Kazakistan’ın Tomris Hatunu; Özbekistan’ın Emir Timur’u; Kırgızistan’ın Kurmancan Datkası; Türkmenistan’ın Mahdumkulu; Azerbaycanlı Genceli Nizami’nin İskender Zülkarneyn’i Türk Dünyasını kucaklamaktadır.

Müşterek medyanın bir dalı durumundaki “ortak Türk Dünyası Sineması” söz konusu konuların haricinde göç başta olmak üzere binlerce temanın işlenmesi ile şekillenecektir. Sinemanın da

¹ “Film Amerikan toplumunu anlatmaktadır. Ülkede çok sayıda göçmen ve siyahi yaşamaktadır. Orta Asyalılar, Siyahiler, Hindistanlılar, Afrikalılar gibi çok sayıda azınlık filmde yer almaktadır.” (YOLCU, 2021: 442)

parçası durumundaki kitle iletişim araçlarıyla kısa ve uzun vadede altı bağımsız Türk devleti ayrı ayrı ya da Türk Dünyası bir bütün halinde Kamu Diplomasisinde daha kolay bir şekilde hedeflerine erişebilecektir. Türk Dünyasını bir birine kenetleyecek “eğitim” (AÇIK, 2013: 744-757) çabalarında müşterek hamlelere de katkı sağlayabilecektir. Kamu diplomasisinin Türk Dünyası merkezli güncellenmesi başta yüksek tahsil olmak üzere safların yakınlaştırılmasını kolaylaştıracaktır.

Bahsi geçen önerilere dair daha önce gerçekleştirip bilim dünyasıyla paylaşma imkanı bulduğumuz akademik çalışmalar araştırma konusundaki adımlara başlangıç olabileceği kanaatindeyiz:

- “Ortadoğu’da Emperyalist Bilgeliğin Beyazperde Görüntüsü: Arabistanlı Lawrence”, **Yeni Türkiye**, nr. 83, Ocak- Haziran 2016, ss. 664-675.
- “Tarihçilik Cihetinden Dış Türkler Kavramı ve Meselesi”, **TDAV Akademik Bakış**, nr. 62, Temmuz-Ağustos 2017, ss. 303-317.
- **Türk Kültürünün Sinemaya Yansıtılması Üzerine Bir Tarih Araştırması**, AKÜ BAP Kariyer Projesi, Afyonkarahisar 2017.
- Dünya Dili Türkçeye Sinema ve Film Desteğinin Tarihî Değeri”, **Yeni Türkiye**, nr. 100, 2018, 90-102.
- “Sovyetlerin Türk Dünyasında Uyguladığı Büyük Sürgün”, **III. Türkistan Kurultayı**, Kastamonu 2018, ss. 469-489.
- “Sinemadan Sovyet İşgalindeki Türk Dünyasına Tarihî Bir Değerlendirme”, **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 2018, ss. 663-772.
- “Türkistan’dan Türkiye’ye Kültürel Süreklilikte Atabetül-Hakayık”, **Yeni Türkiye**, nr. 106, Ocak Şubat 2019, ss. 64-77.
- “Zaman ve Mekan Birlikteliğinde Azerbaycan, Karabağ ve Hocalı”, **Yeni Türkiye**, nr. 108, Temmuz-Ağustos 2019, ss. 277-287.
- “Güzel Türkistan’da Buhari, Arslan Bab, Yesevi ile Timur Gizemi”, **Yerli Düşünce**, nr. 59, Kasım 2019, ss. 67-71.
- “İğdir Nahçıvan Gönül Birlikteliği”, **Yerli Düşünce**, nr. 61, Ocak 2020, ss. 68-71.
- “Türklüğün Çifte Datka Unvanlı Bağımsızlık Asenası: Kurmancan”, **Yerli Düşünce**, nr. 62, Şubat 2020, ss. 67-71.
- “Dertlerden Çözüme, Seyahatlerden Pratiğe, Türkçenin Birleştiriciliğinde Eğitimiyle, Kadınıyla, Kültürüyle İleri Türk Dünyası Projesinin Ruhu”, **İsmail Bey Gaspralı Sempozyumu**, 16 Mart 2020.
- “Türk Sinemasında Kültür-Sanat Harmanı Ütopyası”, **Yerli Düşünce**, nr. 71, Aralık 2020, ss. 36-39.
- “Siyasal İletişim Kapsamında Kamu Diplomasisi”, **Siyasal İletişimciler Diyor ki**, LiteraTürk Yay., Konya 2021, ss. 37-62
- “İletişimde Kamu Diplomasisi Unsuru”, **Türk Yurdu**, nr. 404, Nisan 2021, ss. 112-115.
- “Umudun Toprağı Belgeseli: Erzurum ve Kongresi”, **Atatürk**, Temmuz 2021, ss. 1-20.
- “Türk, İman ve Ülke: Türkmenistan”, **Yerli Düşünce**, nr. 80, Ağustos 2021, ss. 40-45.

- “Ciğerpare: Gagavuzya/ Gök Oğuzlar”, **Yerli Düşünce**, nr. 83, Kasım 2021.
- Ezelden Ebede, Güneşin Doğduğu Yerden Battığı Yere, Bozkırdan Beyazperdeye Türk Kadını”, **Disiplinlerarası Bakışta Türk Kadını: Sağlık, Fen ve Sosyal Bilimler**, Hiperkitap, İstanbul 2021, ss. 21-45.

SONUÇ

Türk Dünyasının altı bağımsız devleti Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan’ı kapsayan “bir millet, altı devlet, müşterek medya” sıklet noktasının eğitimden enerjiye, hammadeden turizme, özelden genele kazanım sağlamasında medyanın önemli bir sanat dalı sinemanın etkili ve aksiyoner bir rol üstlenebilmesi adına şekillenmesi hedefi daha da yakınlaştıracaktır kanaatindeyiz. Araştırmada önerilen Tomris Hatun, Emir Timur, Mahdum Kulu, İskender Zukarney, Kurmancan Datka sinema projelerine dair vücuda getirilecek medya ürünleri hem çeşitlendirilebilir hem de artırılabilir nitelikler taşımaktadır. Medyanın müşterek tutum ve davranış geliştirmesi üç yüz milyonu aşan insan kitlesinde siyasal, kültürel, uluslararası ilişkilerdeki dinamikliği daha üst seviyelere ulaştırmasını mümkün kılacaktır. Çünkü sinema filmlerinin de dahil olduğu medya ürünleri bireysel ve toplumsal farkındalıkları artırmaktadır.

KAYNAKLAR

- AÇIK, Fatma (2013), “Türkistan’ı Birbirine ve Türkiye’ye Bağlayan Değerler”, Yeni Türkiye, nr. 53, Temmuz, ss. 744-757.
- AKA, İsmail (2009), Türk Dünyası Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir.
- AKKOYUN, Turan (2012), “Türk Dünyası Kavramı”, Türkoloji Üzerine Araştırmalar, IV, ss. 121-142.
- DAYI, Esin (2000), “Atatürk ve Türk Dünyası”, IV. Uluslararası Atatürk Kongresi, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, ss. 540-555.
- DOYLE, Gillian (2002), Media Ownership, Sage Publications, London.
- GÜZEL, Hasan Celal (2013), “300 Milyonluk Türk Dünyası” Yeni Türkiye, nr. 53, Temmuz-Ekim, ss. 224-228.
- KEJANLIOĞLU, D. Beybin (2004), Türkiye’de Medyanın Dönüşümü, İmge Kitabevi Yay., Ankara.
- <https://www.turktoyu.com/bagimsiz-turk-devletleri>
- YOLCU, Pelin (2021), “Toplumsal Korkuların Sinemaya Yansıması: Contagion (Salgın) Filmi Örneği”, Covid-19 Sürecinde İletişim ve Medya Çalışmaları, (Ed. Mehmet Yılmaz, Hasan Çiftçi, Mehmet Doğan), İKSAD Yay., Ankara Nisan, ss. 431-447.

ŞİMALİ KİPR TÜRK CÜMHURİYYƏTİ MƏTBUATI MÜASİR DÖVRDƏ

MEDIA OF THE TURKISH REPUBLIC OF NORTHERN CYPRUS IN THE MODERN PERIOD

Professor Sabir MƏMMƏDLİ

Siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika Fakültəsi, Beynəlxalq Jurnalistika və İnformasiya Siyasəti kafedrası

ORCID ID: 0000-0001-9176-2569

ÖZET

Məqalədə Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti milli mətbuatının yaranması, inkişafı və hazırki vəziyyəti hərtərəfli araşdırılır və təhlil edilir. Müəllif qeyd edir ki, Kipr türk mətbuatı uzun və gəlməkeşli milli mücadilə yolu keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk günlərdən başlayaraq Kipr türklərinin mətbuat orqanları iqtisadi gəlir əldə etmək məqsədilə yaranmamış, ilk növbədə milli dirəniş vasitəsi kimi meydana çıxmışdır. Qəzet və jurnallar milli mübarizədə türk toplumunu özünü müdafiə etmək məqsədilə həmişə səfərbər etmiş və bunun üçün lazımı ictimai şərait yaratmağa çalışmışdır. Bu işi həyata keçirmək üçün ictimai yerlərdə, qirayəxanalarda, meydanlarda müzakirə olunan əhəmiyyətli məsələlər qəzet və jurnalların səhifələrinə çıxarılmış, ictimaiyyətləşdirilmiş, bütün türk toplumuna çatdırılmış və lazımı tövsiyələr verilmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, Kipr türk mətbuatının inkişaf tarixini bir neçə mərhələyə bölmək olar:

- Osmanlı türkcəsində yayımlanan qəzetlər (1878-1931) – 23 qəzet;
- ingilis dönəmində yeni türk əlifbası ilə yayımlanan qəzetlər (1931-1958) – 19 qəzet;
- milli mücadilə dövrünün qəzet və jurnalları (1958-1975) – 12 qəzet;
- Kipr türk mətbuatının müasir dövrü (1975-2017) – 46 qəzet.

Hal-hazırda Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində 15 qəzet nəşr olunur.

Araşdırmada həmçinin Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin milli radio və televiziya kanallarının, eləcə də informasiya agentliklərinin, İnternet saytlarının, xəbər portallarının yaranmasına və fəaliyyətinə diqqət yetirilmişdir.

Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində fəaliyyət göstərən media vasitələri bütövlükdə vahid bir sistem yaratmışlar və demək olar ki, özündə KİV-in bütün qollarını əhatə edir. Hazırda ölkədə 15 qəzet, 11 televiziya kanalı, 28 radio, 4 informasiya agentliyi, 26 reklam agentliyi və çox sayda İnternet saytları, xəbər portalları və müxtəlif dərgilər fəaliyyət göstərməkdədir. Hər dövəmdə olduğu kimi media vasitələri Kipr türklərinin qarşısında duran vəzifələri oxuculara çatdırır və onların həlli üçün bütün cəmiyyəti səfərbər edir.

Açar sözlər: Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti, mətbuat, radio, televiziya, xəbər portalları.

ABSTRACT

The article comprehensively examines and analyzes the establishment, development and current state of the national press of the Turkish Republic of Northern Cyprus. The author

notes that the Turkish Cypriot press has come a long and successful way of national struggle. It should be stressed that from the earliest days, the Turkish Cypriot press was not created for economic gain, but primarily as a means of national resistance. Newspapers and magazines have always mobilized the Turkish community in self-defense in the national struggle and tried to create the necessary social conditions for this. Aiming to carry out this work, important issues discussed in public places, reading rooms, squares were published in newspapers and magazines, publicized, conveyed to the entire Turkish community and the necessary recommendations were given.

The author notes that the history of the development of the Turkish Cypriot press can be divided into several stages:

- Newspapers published in Ottoman Turkish (1878-1931) - 23 newspapers;
- Newspapers published in the English language via the new Turkish alphabet (1931-1958) - 19 newspapers;
- Newspapers and magazines of the period of national struggle (1958-1975) - 12 newspapers;
- Modern period of the Turkish Cypriot press (1975-2017) - 46 newspapers.

Currently, 15 newspapers are published in the Turkish Republic of Northern Cyprus.

The study also focused on the establishment and operation of national radio and television channels of the Turkish Republic of Northern Cyprus, as well as news agencies, Internet sites, news portals.

The media outlets operating in the Turkish Republic of Northern Cyprus have created a unified system and cover almost all branches of the media. At present, there are 15 newspapers, 11 TV channels, 28 radios, 4 news agencies, 26 advertising agencies and a large number of Internet sites, news portals and various magazines in the country. As always, the media informs readers about the challenges facing the Turkish Cypriots and mobilizes the whole society to solve them.

Keywords: Turkish Republic of Northern Cyprus, press, radio, television, news portals.

Kıprda mətbuatın yaranması və formalaşması prosesi XIX əsrin son rübünə təsadüf edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə Kıpr hüquqi cəhətdən Osmanlı torpağı hesab olunsada adanın idarəçiliyi Osmanlı hökumətinin razılığı ilə Böyük Britaniyaya verilmişdir. İngilis məmurlarının Kıprin idarəetmə sisteminə əsaslı şəkildə nüfuz etməsi və eyni zamanda Osmanlı dövlətində həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlarla əlaqədar burada ingilis, yunan və türk dillərində mətbuat orqanları yaranmağa başlamışdır.

Adada ilk mətbəə 1878-ci ildə “Henry King and Co.” adı altında Larnaka şəhərində yaradılmışdır. Elə həmin ildə burada Osmanlı türkcəsində ilk qəzet işıq üzü görmüşdür. (Bəzi məlumatlara görə qəzet öz nəşrinə 1879-cu ildə başlamışdır). “Ümit” adlanan bu qəzet əsasən Larnakada yayımlanmış, bununla belə onun ömrü uzun olmamış və qısa müddətdən sonra həmin mətbu orqan öz nəşrini dayandırmışdır [1].

1889-cu ildə, Kıprda Osmanlı türkcəsində başqa bir mətbu orqan çıxmağa başlamışdır. “Saded” başlıqlı qəzet Kıpr türklərinin ictimai həyatında geniş əks-səda doğurmuşdur. Məlumdur ki, “Saded” qəzetinin bütövlükdə 16 sayı işıq üzü görmüşdür. Amma təəsüflər olsun ki, araşdırmaçılar bu qəzetin nüsxələrini indiyədək əldə edə bilməmişlər [2].

Kıprda qəzet nəşri və bütövlükdə mətbu orqanlarının fəaliyyət səviyyəsi adada hökm sürən siyasi vəziyyətlə sıx bağlı olmuşdur. Kıprda yaşayan Türk aydınları tərəfindən yayımlanan

qəzetlərin əsas məqsədi yerli türk əhalisinin səsini ictimaiyyətə çatdırmaq və adanın Yunanıstana bağlanması qarşısını almaq olmuşdur. Bu yönümdə yerli türklərin bir sıra mədəniyyət ocaqları və ictimai birlikləri də meydana gəlmişdir. 1891-ci ildə siyasi yönümdə fəaliyyət göstərən “Osmanlı qırayətxanası” öz mətbu orqanını yaratmaq fikrinə gəlmiş və “**Zaman**” başlıqlı qəzet nəşr etməyə başlamışdır. Qəzet “müslüman xalqını bir fikir ətrafında birləşdirmək... həmçinin rum mətbuatının iddia və tələblərinə cavab vermək üçün yaradılmışdır” [3].

“Zaman” qəzetinin nəşri Kipr türk toplumunda böyük nüfuz sahibi olan Hacı Ahmet Derviş Əfəndi olmuşdur. Onun ictimai fəaliyyəti, daima türk əhalisinin maraqlarına xidmət etməsi, Türkiyə dövlətinə rəğbət bəsləməsi, vətən uğrunda çalışması Osmanlı hökuməti tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmiş və ona Paşa rütbəsi verilmişdir.

1892-ci il statistikasına əsasən qeyd etmək olar ki, Kiprdə həmin il türk dilində həftəlik “Zaman” qəzeti ilə yanaşı “**Yeni Zaman**” mətbu orqanı da nəşr olunurdu. Bu qəzet də həftədə bir dəfə çıxırdı. Bir müddətdən sonra “Yeni Zaman” qəzeti öz adını dəyişmiş və “**Kıbrıs**” başlığı ilə yayımlanmağa başlamışdır. “Kıbrıs” öz fəaliyyətini 1898-ci ilə qədər davam etdirə bilmişdir.

Türk mətbuat orqanları bir tərəfdən yunan yazarlarına cavab verir, digər tərəfdən türk toplumunun hüquqlarını müdafiə edən materiallar dərc edirdi. Bununla yanaşı mətbuat səhifələrində İstanbul hökumətinin fəaliyyətini araşdıran və tənqid edən yazılar da çap olunurdu. Kipr türk mətbu orqanlarının səhifələrində Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən daxil olan oxucu məktublarının dərc edilməsi onu göstərir ki, bu qəzetlər Kiprin xaricində, bütün Anadoluda yayımlanırdı.

XIX əsrin sonlarında həm də Kipr türklərinin ilk satirik nəşri hesab olunan “**Kokonoz**” meydana gəlmişdir. “Kokonoz” tanınmış türk publisisti Ahmet Tevfik Əfəndi tərəfindən nəşr edilirdi. O, əvvəllər “Zaman” qəzetində çalışmış, sonra isə ondan ayrılmış və “Kokonoz” satirik qəzetinin əsasını qoymuşdur. Qəzet 1897-ci ildə çap olunmağa başlamışdır, ayda iki dəfə nəşr olunurdu. Bir müddət sonra Ahmet Tevfik Əfəndi “**Akbaba**” dərgisini də nəşr etdirmişdir. 1898-ci ildə satirik “Akbaba”nın bağlanmasıdan sonra Ahmet Tevfik Əfəndi 1900-cü ildə “**Mirat-i Zaman**” qəzetini ərsəyə gətirmişdir. Amma bu qəzet əvvəlki nəşrlər kimi satirik xarakter daşımır, ciddi həftəlik mətbu orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Bu illərdə yayımlanan qəzetlərdən biri də “**Feryat**” olmuşdur. Qəzet 1899-cu ildə çıxmağa başlamışdır. Bəzi məlumatlara görə bu dövrdə Kipr adasında başqa qəzet, jurnal və məcmuə öz fəaliyyətinə qədəm qoymuşdur. Bunların sırasında “**İslam**” (1907), “**Sünühat**” (1909), “**Vatan**” (1911), “**Kıbrıs**” (1912) və başqa mətbu orqanlarını qeyd etmək lazımdır.

Uzun müddət ərzində Kipr adası Osmanlı imperiyasının tərkibində olsa da XIX əsrin sonlarından başlayaraq Böyük Britaniya adaya nüfuz etməyə başlamış və bir müddətdən sonra Türkiyənin razılığı ilə ingilislərin yerli hakimiyyətə təsir etməsi xeyli dərəcədə güclənmişdir. Amma nəticədə Kipr adasında Böyük Britaniya və Osmanlı imperiyasının siyasi maraqları qar-qarşı gəlmiş, bu amil özünü mətbuat orqanlarının fəaliyyətində də göstərmiş və zaman-zaman yerli qəzet və jurnallar hadisələrin işıqlandırılmasında tərəf kimi çıxış etməyə məcbur olmuşlar.

1914-cü ildə başlanmış Birinci dünya müharibəsində İngiltərənin və Osmanlı Türkiyəsinin qarşı-qarşıya gəlməsi mətbuata da öz təsirinin göstərmişdir. Kipr adası Böyük Britaniya tərəfindən bütövlükdə işğal edilmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq Kipr faktiki olaraq Böyük Britaniyanın müstəmləkəsinə çevrilmişdir (bu vəziyyət 1960-cı ilədək davam etmişdir).

Baş vermiş hadisələr nəticəsində, həmçinin sosial və iqtisadi problemlər ucbatından 1914-cü ildən 1919-cu ilədək adada türk mətbuat orqanları öz fəaliyyətini dayandırmışdır. 1919-cu

ildə Kipr adasında “Doğru yol” qəzeti çıxmağa başlamışdır. Bunun ardından “Söz” və “Vatan” (1920) qəzetləri də öz nəşrinə qədəm qoymuşlar. Bu dövrdə qəzetlərin səhifələrində çap olunan materialların əsas mövzusu qurtuluş savaşı və Anadolu türklərinin milli mücadiləsi olmuşdur.

1920-ci illərdə Kiprda yayımlanan türk mətbuat orqanları Türkiyənin ictimai həyatında baş vermiş bütün mühüm hadisələri işıqlandırmaqda davam etmişdir. Həmin dövrdə baş vermiş ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri mətbuatın latın əlifbasına keçməsi olmuşdur. Yeni türk əlifbası əsasında yayımlanan ilk qəzetlər “Söz” və “Masum millet” olmuşdur.

Vurğulamaq lazımdır ki, Mustafa Kamal Atatürk daima Kipr türklərinin sosial, mədəni və iqtisadi problemləri ilə maraqlanırdı və onlara dəstək verirdi. Atatürkün Kipr türk mətbuatına yetirdiyi diqqət və göstərdiyi yardım bir çox faktlar əsasında özünü nümayiş etdirmişdir. Məlumdur ki, 1920-ci illərdə “Söz” qəzetinin nəşiri Mehmet Remzi öz mətbu orqanını latın hərfləri ilə çap etdirmək üçün Almaniyaya getmiş və bir firmaya müvafiq mətbəyə avadanlığı və yeni hərflər sifariş vermişdir. Bir müddət sonra məlum olmuşdur ki, həmin firmaya Türkiyə hökuməti də oxşar sifarişlə müraciət etmişdir. Tam təsadüf nəticəsində firma Mehmet Remzi Okanın maliyyə xərclərini də Türkiyə hökumətinin üzərinə yazmışdır. Bu məsələlər üzrə cavabdeh olan hökumət məmuru yaranmış vəziyyəti Mustafa Kamala məruzə etdikdə, o, “hay hay, “Söz” qəzetinin sifərişi də bizim tərəfimizdən ödənilsin. Kiprdə türk səsi sönməsin” fikrini vurğulamışdır. 29 hərflilik yeni türk əlifbasının qalıbları Kiprə Mehmet Remzi Okana çatdırılmış və həmin dövrdən “Söz” qəzetinin çap olunmasında istifadə edilmişdir [4].

1920-ci ildən öz nəşrinə başlamış “Söz” qəzeti əvvəlcə həftəlik, sonra isə gündəlik olaraq 20 ildən artıq bir dövrdə öz fəaliyyətini davam etdirmiş və Kipr türk mətbu orqanları sırasında ən nüfuzlu media vasitəsi kimi özünü doğrultmuşdur. Kipr türk mətbuatında və mətbəəçiliyində latın hərflərinin istifadə edilməsi adada yaşayan türk toplumunun səsinin sönməməsi üçün Atatürkdən ərnağan olmuşdur [5].

İngilis hakimiyyətinin basqısı altında fəaliyyət göstərən qəzet və jurnallar 1931-ci ildə baş vermiş üsyandan sonra daha ağır vəziyyətə düşmüşdür. İngilislərin hakimiyyət mətbu orqanlara qarşı sərt senzura tətbiq etməyə başlamışdır. Bununla belə Kipr türkləri 1934-1958-ci illər arası 21 qəzet nəşr etməyə müvəffəq olmuşlar. Bunların sırasında “Haber”, “Ses”, “Vakit”, “Halkın sesi”, “Yankı”, “Hür söz”, “Ateş” və başqalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır [6].

Nəşr olunan həmin mətbuat orqanları siyasi yönümünə və xarakterinə görə biri-birindən fərqlənmiş və müxtəlif oxucu auditoriyasına sahib olmuşlar. 1933-cü ildə Hakkı Süleyman Sonderin redaktorluğu ilə “Vakit” qəzeti öz fəaliyyətinə başlamışdır. Həftədə bir dəfə çıxan bu qəzet 1941-ci ilə qədər nəşr olunmuşdur. “Vakit” qəzeti Mehmet Fikri Bəyin özəl mətbəəsində çap olunurdu.

Xüsusi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1940-cı illərin ortalarında “Halkın sesi”, sonra isə “Bozkurt” və “İstiklal” qəzetləri müasir çap maşınlarında daha keyfiyyətli şəkildə çap olunub yayımlanırdı [7].

Bununla belə, İkinci dünya müharibəsindən sonra Kipr türklərinin mətbuatı ingilis hakimiyyətinin adada yürütdüyü siyasətin basqıları altında olmuş və bir çox məhdudiyətlərə məruz qalmışdır. 1950-ci illərdə Kiprin yunan əhalisinin liderləri adanı Yunanıstana birləşdirmək ideyasını ortaya atmış və yerli türk əhalisinin maraq və istəklərini nəzərə almadan bu istiqamətdə böyük canfəşanlıq göstərmişdir. Yunanların “enosis” istəklərinə qarşı çıxış edərək Kipr türk mətbuatı bütün gündəlik siyasi məsələləri öz səhifələrinə çıxarmış və hərtərəfli işıqlandırmağa başlamışdır. Faktiki olaraq mətbuat orqanları milli-siyasi baxışların mərkəzinə çevrilmişdir.

1960-cı illərin əvvəllərində dünyada müstəmləkəçilik sisteminin çökməsi prosesi müşahidə olunurdu. Bunun təsiri ilə Kipr əhalisi kütləvi şəkildə Böyük Britaniyanın hökumətinə son qoymaq qərarına gəlmiş və geniş etiraz aksiyalarına başlamışdır. 1960-cı ildə baş vermiş dördgünlük milli-azadlıq müharibəsi nəticəsində Kipr müstəqil Respublika statusu əldə etmiş, amma bununla yanaşı adada son dərəcə gərgin vəziyyət yaranmışdır. Belə ki, yunanların hərbi qüvvələri yerli türk əhalisinə qarşı basqınlar təşkil edir, qırğınlar törədirdi. Bu vəziyyət 1963-cü ildə özünün pik nöqtəsinə çatmış və 1964-cü ildə adaya BMT sülhməramlı silahlı qüvvələri yeridilmişdi.

1963-cü ildən başlayaraq Kipr türk mətbuatı yerli əhalinin həqiqi mənada sözcüsü olmuş və milli mücadilə yolunda əvəzolunmaz rol oynamışdır. Qəzet və jurnallar Kipr türklərinin səsini dünya ictimaiyyətinə çatdırmış və onların mübarizliyini və əzmkarlığını gündəlik olaraq hərtərəfli işıqlandırmışdır. Bu qəzetlərdən biri də 1965-ci ildə öz nəşrinə başlamış “**Zafer**” qəzeti olmuşdur. 5 il ərzində yayımlanan qəzet əvvəlcə həftəlik, sonra isə gündəlik olaraq nəşr olunmuşdur.

1967-ci ildə yunan hərbi qüvvələri Kiprdə hərbi çevriliş etmiş və hakimiyyəti faktiki olaraq hərbi xunta ələ keçirmişdir. Bundan sonra yerli türk əhalisinin vəziyyəti daha da ağırlaşmışdır. Türklərin məşkunlaşdığı yaşayış məntəqələri yunanların hərbi qüvvələrinin hücumuna məruz qalır, yerlə yeksən edilir, qadın, uşaq, qoca demədən kütləvi şəkildə məhv edilirdi. Vəziyyət faktiki olaraq bütün insani çərçivədən çıxmışdır. Yerli türk əhalisinə qarşı baş vermiş qanlı hadisələri dayandıрмаq məqsədilə 1974-cü ildə Kipr adasının şimal hissəsinə Türkiyə ordusu yeridildi.

1975-ci ildə adanın türk əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi hissəsində Kipr Türk Federativ Dövləti, 1983-cü ildə isə Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti elan olundu. Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti 5 ildən bir seçilmiş Prezident tərəfindən idarə olunur. Ölkənin ali qanunverici orqanı proporsional seçki əsasında formalaşmış Cümhuriyyət Məclisidir. 50 deputatdan ibarət olan parlamentdə bütün aparıcı siyasi partiyalar təmsil olunur.

Müstəqilliyə qovuşmuş Kipr türklərinin həyatında və bununla bərabər bütün medianın fəaliyyətində yeni dönmə başladı. Kipr türk mətbuatı öz fəaliyyəti üçün ilk növbədə möhkəm hüquqi baza əldə etdi və bəşəri prinsiplər əsasında yayımını davam etdirmiş oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, 1985-ci il Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti konstitusiyasında söz və ifadə azadlığına geniş hüquqi təminat verilmişdir. Bu məsələlər konstitusiyanın ikinci hissəsində öz əksini tapmışdır.

Hüquq və azadlıqlar bölməsinin 26-cı maddəsi belə də adlanır - “Mətbuat azadlığı”. Burada xüsusi olaraq vurğulanır ki, “vətəndaşlar üçün mətbuat və yayın azaddır, senzura tətbiq oluna bilməz”. Dövlət mətbuat, yayın və xəbər alma azadlığını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görməlidir. Bununla belə maddədə qeyd olunur ki, mətbuat azadlığı bir sıra məhdudiyyətlərə məruz qala bilər. Bu məhdudiyyətlər ictimai asayışın qorunması, şəxsi həyatın müdafiəsi, şərəf və ləyaqətə hörmət və bir sıra başqa məsələlərlə çərçivələnir.

27-ci maddə “Qəzet, dərgi və broşur nəşri hüququ” adlanır. Qeyd olunur ki, qəzet, dərgi və broşur çıxarma hər bir vətəndaş üçün əvvəlcədən icazə almaq və yaxud maliyyə vəsaiti yatırmaq tələbinə bağlana bilməz. Mətbu orqanların nəşri, yayımı, maliyyə əsasları və jurnalist fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər qanunla tənzimlənir. Qanunda xəbər, düşüncə və fikir azadlığını məhdudlaşdıracaq hər hansı siyasi, iqtisadi, maliyyə və texniki maddələr tətbiq edilə bilməz [8].

Bu gün Kipr türk mətbuatı bir çox qəzet və jurnallarla təmsil olunur. Bunların sırasında “**Kıbrıs**”, “**Halkın Sesi**”, “**Havadis**”, “**Yenidüzen**”, “**Kıbrıs Postası**”, “**Diyalog**”, “**Star Kıbrıs**”, “**Vatan**”, “**Detay**”, “**Güneş**”, “**Haberal Kıbrıslı**”, “**Demokrat Bakış**”, “**Ortam**”,

“Haberatör”, “Hakikat”, “Volkan”, “Özgür Volkan” ve “Yenibakış” və s. mətbu orqanlarını vurğulamaq olar. Bundan başqa Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində qəzetlərə əlavə, həftəlik və aylıq nəşrlər də yayımlanır. İnternet saytları və xəbər portalları fəaliyyət göstərir.

Beləliklə Kipr türk mətbuatı uzun və gəlməkeşli milli mücadilə yolu keçmişdir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, ilk günlərdən başlayaraq Kipr türklərinin mətbuat orqanları iqtisadi gəlir əldə etmək məqsədilə yaranmamış, ilk növbədə milli dirəniş vasitəsi kimi meydana çıxmışdır. Qəzet və jurnallar milli mübarizədə türk toplumunu özünü müdafiə etmək məqsədilə həmişə səfərbər etmiş və bunun üçün lazımı ictimai şərait yaratmağa çalışmışdır. Bu işi həyata keçirmək üçün ictimai yerlərdə, qirayətxanalarda, meydanlarda müzakirə olunan əhəmiyyətli məsələlər qəzet və jurnalların səhifələrinə çıxarılmış, ictimaiyyətləşdirilmiş, bütün türk toplumuna çatdırılmış və lazımı tövsiyələr verilmişdir.

Bütövlükdə Kipr türk mətbuatının inkişaf tarixini bir neçə mərhələyə bölmək olar:

- Osmanlı türkcəsində yayımlanan qəzetlər (1878-1931) – 23 qəzet;
- ingilis dönəmində yeni türk əlifbası ilə yayımlanan qəzetlər (1931-1958) – 19 qəzet;
- milli mücadilə dövrünün qəzet və jurnalları (1958-1975) – 12 qəzet;
- Kipr türk mətbuatının müasir dövrü (1975-2017) – 46 qəzet.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində 15 qəzet nəşr olunur [9].

Çap media vasitələri ilə yanaşı Kiprdə radio və televiziya yayımı da əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Adada radio yayımının tarixi 25 dekabr 1963-cü ildən başlayır. Həmin gün Kipr türklərinin səsini dünyaya çatdırmaq məqsədilə “**Bayrak**” radiosu öz yayımına başlamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin vaxt türk əhalisi son dərəcə gərgin və təhlükələrlə dolu günlər yaşayırdı. Kipr Cümhuriyyətinin rəhbərliyini ələ keçirmiş yunan millətçiləri türk əhalisini adadan tamamilə sıxışdırıb çıxarmaq məqsədilə müxtəlif təxribatlar törədirdi, yaşayış məntəqələrinə hücumlar təşkil edirdi, qanlı cinayətlərə əl atırdılar. Məhz belə gərgin bir zamanda kiçik bir qarajda avtomobil akumulyatorlarından enerji mənbəyi kimi istifadə etməklə “Bayrak” radiosu fəaliyyətə başlamış və yerli türk əhalisinə öz səsini çatdırmağa çalışmışdır. Artıq 1964-cü ildə “Bayrak” radiosunun verilişləri Kipr adasının hər tərəfində qəbul olunurdu.

1974-cü ildə Türkiyə Ordusunun gerçəkləşdirdiyi “Bariş hərəkatı”ndan sonra “Bayrak” radiosu yeni bir dönəmə daxil oldu. Bundan başqa 1976-cı ildə “Bayrak” radiosunun redaksiyası televiziya yayımına da başladı. 1976-cı ilin iyul ayından yayım qurumunun adı “**Bayrak radio və televizionu**” kimi dəyişmiş oldu. Üç ildən sonra qurum rəngli televiziya yayımına keçməyə müvəffəq oldu. 1983-cü ildə Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin elan olunması ilə bərabər qurum ölkənin rəsmi yayın kanalı statusunu əldə etdi və “Bayrak Radio Televizion Kurumu” adını aldı.

“Bayrak” radio və televiziya şirkəti öz verilişlərini iki televiziya kanalı vasitəsilə türk, ingilis və yunan dillərində yayımlayır. Bundan başqa “Bayrak” dörd ölkədaxili kanalda özünün radio verilişlərini gerçəkləşdirir və həmçinin “Bayrak İnterneşnl” qurumu vasitəsilə ingilis, fransız, yunan, ərəb, rus və alman dillərində yayımı həyata keçirir. Hazırda radio və televiziya yayımı ilə əlaqədar lazımı bilgiləri Yayın Yüksək Kurulu təşkilatının rəsmi İnternet saytından əldə etmək olar [10].

Kipr türklərinin haqlı davasını dünyaya çatdırmaq məqsədilə 21 dekabr 1973-cü ildə ilk bülletenini yayımlayaraq “**Türk Ajansı Kıbrıs**” (TAK) informasiya agentliyi də öz

fəaliyyətinə başlamışdır. Dürüstlük, tərəfsizlik, operativlik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən TAK informasiya agentliyi media sistemində özünəlayiq yer tutmuşdur.

Sait Terzioğlu tərəfindən təşkil olunan TAK hazırda gündə ortalama 80 xəbər və başqa informasiya materialı yaymaqdadır. İlkin vaxtlarda yalnız Kipr türk mətbuat orqanlarına informasiya xidməti göstərən agentlik hazırda Türkiyədə fəaliyyət göstərən bir çox media qurumları və həmçinin Röyters, İRNA kimi xarici tərəfdaşları ilə işbirliyində çalışır. Eyni zamanda TAK Türkiyənin “Anadolu”, “İhlas”, Azərbaycanın “APA” informasiya agentlikləri ilə müvafiq sazişlər bağlayıb və gündəlik olaraq xəbər mübadiləsi həyata keçirir [11].

Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində fəaliyyət göstərən media vasitələri bütövlükdə vahid bir sistem yaratmışlar və demək olar ki, özündə KİV-in bütün qollarını əhatə edir. Hazırda ölkədə 15 qəzet, 11 televiziya kanalı, 28 radio, 4 informasiya agentliyi, 26 reklam agentliyi və çox sayda İnternet saytları, xəbər portalları və müxtəlif dərgilər fəaliyyət göstərməkdədir. Hər dənəmdə olduğu kimi media vasitələri Kipr türklərinin qarşısında duran vəzifələri oxuculara çatdırır və onların həlli üçün bütün cəmiyyəti səfərbər edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kıbrıs Türk Basın Tarihi. – <http://pio.mfa.gov.ct.tr/medya-rehberi/kibris-turk-basin-tarihi/>
2. <http://www.kibrispostasi.com/index.php/cat/35/news/152153>
3. Demiryürek Mehmet. Kıbrıs Türk Basını və Türkiyə hökumetleri. 1878-1910 - Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Atatürk Yolu Dergisi, 2000, Mayıs-Kasım, s. 25-26; s. 119-134.
4. Gürçinar Pinar. Kıbrıs Türk tarixi içerisinde Kıbrıs Türk matbaacılığının doğuşu geçirdiği modernleşme aşamaları ve bu aşamaların Kıbrıs Türk toplumuna etkileri üzerine bir deneme. // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 7, Sayı: 31, s.339-346.
5. Yenə orada
6. <http://evrak.cm.gov.nc.tr/siteler/gazeteler/default.aspx>
7. Gürçinar Pinar. Kıbrıs Türk tarixi içerisinde Kıbrıs Türk matbaacılığının doğuşu geçirdiği modernleşme aşamaları ve bu aşamaların Kıbrıs Türk toplumuna etkileri üzerine bir deneme. // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 7, Sayı: 31, s.339-346.
8. <http://pio.mfa.gov.ct.tr/medya-rehberi/kktcde-basin-ozgurlugu/>
9. <http://www.yeniduzen.com/kibris-turk-basin-tarihi-27971h.htm>
10. <http://www.brtk.net/>
11. <http://www.tak.gov.ct.tr/>

**ANNIVERSARY OF GREAT VICTORY: KARABAKH LAND BECOME A SQUARE
OF GREAT BUILDING AND PROSPERITY**

**MÖHTƏŞƏM ZƏFƏRİN İLDÖNÜMÜ: QARABAĞ TORPAĞI BÖYÜK QURUCULUQ
VƏ ABADLIQ MEYDANINA ÇEVRİLİB**

Dosent Pərvanə İbrahimova

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID NO:0000-0002-3611-0362

ABSTRACT

As a result of the counter-offensive operation of the Azerbaijani Army in response to the provocation of the Armenian armed forces to occupy the new lands of Azerbaijan, which began on September 27, 2020, the territory of Karabakh was liberated in just 44 days. As a result of the Great Victory, in accordance with the relevant provisions of the Tripartite Declaration signed between the President of Azerbaijan, the President of the Russian Federation and the Prime Minister of Armenia on November 10, 2020, the other three occupied regions - Agdam, Kalbajar and Lachin were liberated. The liberation of Shusha, which led to the victory of the Patriotic War, was a key factor in the signing of the act of capitulation by the enemy.

At the beginning of 2021, the realities of Azerbaijan's victory were once again confirmed at the diplomatic table. The trilateral statement signed as a result of the meeting between the Presidents of Azerbaijan and Russia and the Prime Minister of Armenia in Moscow on January 11, 2021 was an important step towards the opening of communications in the region, including the Zangazur corridor.

The Azerbaijani state has mobilized all its efforts for the realization of the Great Return. The opening of the Fizuli International Airport, which was built in just eight months, with the participation of Azerbaijani President Ilham Aliyev and Turkish President Recep Tayyip Erdogan, is remembered as a historic event to ensure the Great Return. At the same time, it shows how vital the joint activities of the two countries are in the future reconstruction of the liberated territories of Azerbaijan. During the visit, the Presidents of Azerbaijan and Turkey took part in laying the foundation of the Zangazur corridor - Horadiz-Jabrayil-Zangilan-Agband highway, Ahmadbeyli-Fuzuli-Shusha highway, Agali village of Zangilan region within the "Smart Village" project, Agali village the one-on-one meetings were important for the level of future cooperation.

Liberated Karabakh land has become a great arena of construction and landscaping. Against the background of new realities created by the victorious Azerbaijan in the region, the planned and rapid implementation of reconstruction and restoration work in the liberated territories, as well as steps towards the implementation of major projects in the South Caucasus promise unique opportunities for cooperation. All this gives reason to say that Azerbaijan celebrates the anniversary of the Great Victory with great success. Azerbaijan's firm position in the implementation of major projects will lead to new successes in the future.

Keywords: Karabakh, victory, win, construction works

ÖZƏT

Azərbaycanın yeni torpaqlarını işğal etmək üçün Ermənistan silahlı qüvvələrinin 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan tərribatına cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatı nəticəsində Qarabağ ərazisi cəmi 44 gün ərzində azad olundu. Möhtəşəm Zəfərin nəticəsi olaraq 2020-ci il 10 noyabr tarixində Azərbaycan Prezidenti, Rusiya Federasiyasının Prezidenti və Ermənistan baş naziri arasında imzalanan üçtərəfli Bəyanatın müvafiq müddəalarına əsasən, qısa müddətdə işğal altında olan digər 3 rayon – Ağdam, Kəlbəcər və Laçın geri qaytarıldı. Vətən müharibəsinin qələbə ilə başa çatmasını şərtləndirən Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunması düşmənin kapitulyasiya aktını imzalamasında başlıca amil idi.

2021-ci ilin əvvəlində isə Azərbaycanın əldə etdiyi qələbənin yaratdığı reallıqlar diplomatik masada növbəti dəfə təsdiq olundu. 2021-ci il 11 yanvar tarixində Azərbaycan və Rusiya dövlət başçıları, Ermənistan baş naziri arasında Moskvada keçirilən görüşün nəticəsi kimi imzalanan üçtərəfli Bəyanat regionda kommunikasiyaların açılması, o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu.

Azərbaycan dövləti bütün söylərini Böyük Qayıdışın reallaşması üçün səfərbər edib. Cəmi 8 ay ərzində inşa edilən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə açılması Böyük Qayıdışın təmin olunması üçün tarixi hadisə kimi yadda qalıb. Bununla həm də Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərinin gələcəkdə yenidən qurulmasında iki ölkənin birgə fəaliyyətinin nə qədər həyati önəm daşdığı ortaya qoyulub. Səfər zamanı Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin Zəngəzur dəhlizinin - Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun təməlinin atılmasında iştirak etmələri, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunda, Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində həyata keçirilən “Ağıllı kənd” layihəsi çərçivəsində görülən işlərlə tanış olmaları, Ağalı kəndində təkbətək görüş keçirmələri gələcək əməkdaşlığın səviyyəsi baxımından əhəmiyyətli olub.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ torpağı böyük quruculuq və abadlıq meydanına çevrilib. Qalib Azərbaycanın regionda yaratdığı yeni reallıqların fonunda azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma və bərpa işlərinin planlı şəkildə, sürətlə yerinə yetirilməsi, həmçinin Cənubi Qafqaz bölgəsində nəhəng layihələrinin gerçəkləşməsi yönündə addımların atılması region ölkələrinin əməkdaşlığı üçün unikal imkanlar vəd edir. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Möhtəşəm Zəfərin ildönümünü böyük uğurlarla qeyd edir. Nəhəng layihələrin həyata keçirilməsində Azərbaycanın qəti mövqeyini ortaya qoyması gələcəkdə də yeni-yeni uğurlar əldə etməsini şərtləndirir.

Açar sözlər: Qarabağ, zəfər, qələbə, quruculuq işləri

GİRİŞ

Azərbaycanın yeni torpaqlarını işğal etmək üçün Ermənistan silahlı qüvvələrinin 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan tərribatına cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatı nəticəsində Qarabağ ərazisi cəmi 44 gün ərzində azad olundu. Dinc sakinlərin itkisinin çox olmasını hədəfləyən işğalçı Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin yaşayış məntəqələrinə qarşı terror hücumlarına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı qətiyyət və əzm nümayiş etdirərək Böyük Zəfərə nail oldu.

Həç şübhəsiz, beynəlxalq hüququn bütün norma və prinsiplərini əsas götürən Azərbaycan Respublikasının öz ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizəsinin zəfərlə başa çatmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri ölkədə mövcud olan milli birlik idi. Xalqdan dəstək alan

Azərbaycan Ordusu düşməyə sarsıdıcı zərbələr vuraraq onu məğlubiyyətə düşür etdi, 44 gündə 300-dək şəhər, qəsəbə və kənd işğaldan azad olundu (AZƏRTAC, 2020).

Möhtəşəm Zəfərin nəticəsi olaraq 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Prezidenti, Rusiya Federasiyasının Prezidenti və Ermənistan baş naziri arasında imzalanan üçtərəfli Bəyanatın müvafiq müddəalarına əsasən, qısa müddətdə işğal altında olan digər 3 rayon – Ağdam, Kəlbəcər və Laçın azad olundu.

Bu məqamda birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, Vətən müharibəsinin qələbə ilə başa çatmasını şərtləndirən Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi oldu. Ona görə ki, 8 noyabrda Şuşanın azad olunması düşmənin kapitulyasiya aktını imzalamasında başlıca amil idi.

Yeri gəlmişkən, müharibənin başa çatmasından sonra Azərbaycan dövlət başçısı tərəfindən Zəfər və Anım günlərinin təsis olunması ilə bağlı qəbul olunan qərarlar xalqın dəstəyi ilə müşayiət edilib. Bu addımın nəticəsidir ki, Azərbaycan xalqı 27 sentyabr 2021-ci ildə Anım Günü münasibətilə Vətən müharibəsində canından keçən şəhidlərini yad edib və hazırda 8 Noyabr Zəfər Günü təntənə ilə qeyd olunmaqdadır.

2021-ci ilin əvvəlində isə Azərbaycanın əldə etdiyi qələbənin yaratdığı reallıqlar diplomatik masada növbəti dəfə təsdiq olundu. Belə ki, 11 yanvar 2021-ci il tarixində Azərbaycan və Rusiya dövlət başçıları, Ermənistan baş naziri arasında Moskvada keçirilən görüşün nəticəsi kimi imzalanan üçtərəfli Bəyanat regionda kommunikasiyaların açılması, o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu (APA, 2021).

Buna görə də yanvarın 11-də imzalanan üçtərəfli Bəyanat Azərbaycanın növbəti diplomatik uğuru hesab olunur. Eyni zamanda, Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını birləşdirən dəhlizin yaradılması və bütün region ölkələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin bərpası baxımından Moskvada imzalanan üçtərəfli Bəyanat yüksək qiymətləndirilir.

Yeri gəlmişkən, 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tək-cə döyüş meydanında deyil, aparıcı beynəlxalq media orqanlarına verdiyi müsahibələr vasitəsilə informasiya cəbhəsində də Azərbaycanı üstün mövqeyə çıxarmağı bacardı.

Təbii ki, işğal altında olan ərazilərin azad edilməsindən sonra Qarabağın dirçəldilməsi mərhələsinə start verildi. 2021-ci ilin əvvəlində azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyi göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, eləcə də ölkə daxilində və ölkə xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirmək üçün “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılıb (Oxu.az, 2021). Habelə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin həlli, bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi məqsədilə Əlaqələndirmə Qərargahı da təsis edilib.

Onu da qeyd etmək ki, azad olunan ərazilərin bərpasının mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Çünki Qarabağa qayıdacaq insanların lazımi yaşayış şəraiti ilə təmin edilməsi üçün əvvəlcə əsas infrastruktur layihələrinin yerinə yetirilməsi gərəkdir. Hazırda dövlət tərəfindən həmin layihələr icra edilir. Şuşaya yol çəkilməsi, Füzulidə hava limanının inşa edilməsi və digər işlər bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır.

Qeyd etmək ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilən Şuşanın bərpa olunması prioritet hədəf hesab edilir. Şəhərdə tarixi, dini abidələrin, o cümlədən məscidlərin bərpası ilə bağlı işlər görülməsi işinə Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi, digər aidiyyəti qurumlar fəal qoşulublar.

Sözsüz ki, Azərbaycan dövləti və xalqı qarşısında duran vəzifələr arasında şəhid ailələrinə, qazilərə davamlı diqqət göstərilməsi də xüsusi yer tutur. Bu baxımdan, Azərbaycan

Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin sosial təminatına dəstək fondunun - "YAŞAT" Fondunun yaradılması da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Prezidenti tərəfindən bu ilin iyununda 76 mindən artıq hərbinin mükafatlandırılması, şəhid ailələri üzvlərinin, müharibə ilə əlaqədar xəsarət almış hərbi qulluqçuların və əliliyi müəyyən edilmiş şəxslərin müraciətləri üzrə vahid əlaqələndirmə mərkəzlərinin yaradılması böyük önəm daşıyır.

Azərbaycan dövləti bütün söylərini Böyük Qayıdışın reallaşması üçün səfərbər edib. Lakin işğalçı Ermənistanın mina xəritələrinin əksər hissəsini verməməsi bu ərazilərin bərpası prosesini və qayıdışı ləngidir. Buna baxmayaraq, Böyük Qayıdış prosesi artıq Zəngilan rayonunun Ağalı kəndindən başlayıb. Belə ki, Zəngilan rayonunda icra ediləcək və 1-ci, 2-ci, 3-cü Ağalı kəndlərini əhatə edəcək bu pilot layihə icra ediləcək və məcburi köçkünlərin ilk qrupu öz doğma torpaqlarına qayıdacaqlar.

Bununla belə, həyata keçiriləcək yenidənqurma işləri nəticəsində Zəngilan rayonunun beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilməsi planlaşdırılır. Bu baxımdan, Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının əhəmiyyəti böyükdür. Eyni zamanda, Qarabağdakı bütün şəhərlərin də baş planları hazırlanmaqdadır.

2021-ci il oktyabrın 26-da cəmi 8 ay ərzində inşa edilən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının istifadəyə verilməsi Böyük Qayıdışın təmin olunması üçün tarixi hadisə kimi yadda qalıb. Ona görə ki, bütün növ təyyarələri, o cümlədən ağır yük təyyarələrini qəbul edə biləcək bu hava limanı strateji cəhətdən önəmlidir. Türkiyə şirkətlərinin inşasında xüsusi rolu olan hava limanı oktyabrın 26-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə açılıb (AZTV, 2021). Bununla Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərinin gələcəkdə yenidən qurulmasında iki ölkənin birgə fəaliyyətinin nə qədər həyati önəm daşdığı ortaya qoyulub.

Səfər zamanı Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin Zəngəzur dəhlizinin - Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun təməlinin atılmasında iştirak etmələri, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunda, Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində həyata keçirilən "Ağıllı kənd" layihəsi çərçivəsində görülməli işlərlə tanış olmaları, Ağalı kəndində təkbətək görüş keçirmələri gələcək əməkdaşlığın səviyyəsi baxımından əhəmiyyətli olub (Azərbaycan, 2021).

2021-ci ilin 15 iyun tarixində iki ölkə arasında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması çox mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Son aylarda iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi yönündə atılan addımlar bunu sübut edir.

Beləliklə, hazırda müstəqil Azərbaycan öz tarixinin ən əlamətdar dövrünü yaşayır. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş Qarabağ torpağı böyük quruculuq və abadlıq meydanına çevrilib. Qalib Azərbaycanın regionda yaratdığı yeni reallıqların fonunda azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma və bərpa işlərinin planlı şəkildə, sürətlə yerinə yetirilməsi, həmçinin Cənubi Qafqaz bölgəsində nəhəng layihələrinin gerçəkləşməsi yönündə addımların atılması region ölkələrinin əməkdaşlığı üçün unikal imkanlar vəd edir. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Möhtəşəm Zəfərin ildönümünü böyük uğurlarla qeyd edir. Nəhəng layihələrin həyata keçirilməsində Azərbaycanın qəti mövqeyini ortaya qoyması gələcəkdə də yeni-yeni uğurlar əldə etməsini şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. AZƏRTAC (2020, 1 dekabr) İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərimiz.
https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_seher_ve_kendlerimiz-1622227
2. AZƏRBAYCAN (2021, 26 oktyabr) Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri Zəngəzur dəhlizinin Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun təməlini qoyublar.
<https://azerbaijan.az/news/8398>
3. AZTV (2021, 26 oktyabr) Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılış mərasimi olub.
<http://www.aztv.az/az/news/15852/fuzuli-beynelxalq-hava-limaninin-acilisi-olub>
4. APA (2021, 12 yanvar) Moskva görüşü: Azərbaycanın növbəti uçuşu.
<https://apa.az/az/xeber/siyasi/Moskva-gorusu-Azrbaycanin-novbti-uguru-coloredTHLILcolor-623879>
5. OXU (2021, 4 yanvar) “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradıldı.
<https://oxu.az/politics/454689>

ŞUŞA ŞEHRİNİN TARİHİ VE KÜLTÜREL ANITLARI HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS OF SHUSHA CITY

Miriyeva Hatice

Bakü Devlet Üniversitesi, Coğrafya,

Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8175-2743>

ÖZET

Şuşa, gizemli güzelliği ile cumhuriyetimizin köşelerinden biridir. Bu şehir, ülkemizin büyüleyici köşelerinden biri olan Karabağ'ın dağlık kesiminde yer almaktadır. Saf su kaynakları ile çevrili, yüksek dağların kalbinde yer alan Şuşa, eski çağlardan beri Azerbaycan'ın önemli bir kültürel, ekonomik ve siyasi merkezi olarak büyük önem taşımaktadır. Ulusal değerlerimizi yücelten ve müzik sanatımızı yaşatan Şuşa şehri, aynı zamanda ulusal mimarimizin ve ortaçağ şehircilik geleneklerimizin de değerli bir anıtıdır.

Şuşa'nın stratejik konumu, şehrin gelişimi ve burada tarihi anıtların inşası için koşullar yaratmıştır. Antik tarihi ve kültürel anıtlar açısından zengin olan Şuşa şehrinde 549 antik yapı, 17 cami, 6 kervansaray, 17 mahalle pınarı, 3 türbe ve 2 medrese bulunmaktadır. Buna ek olarak, şehirde bir çok ünlünün ev müzeleri var. Şuşa'nın tarihi eserlerinin zenginliği ve doğasının güzelliği antik çağlardan beri ziyaretçilerin ilgisini çekmiş ve turizmin gelişmesi için uygun koşullar yaratmıştır. Tarihi İpek Yolu üzerindeki konumu, şehrin gelişimine özel bir ivme kazandırmıştır. Eski ve orta çağda, Türk, Rus, Arap ve farklı ülkelerden gelen diğer seyyahlar, Azerbaycan'ın kültür merkezi olan Şuşa şehrini, yeri doldurulamaz doğası, halkının misafirperverliği hakkında yazılar yazmışlar ve Şuşa'yı Azerbaycan'ın incisi olarak adlandırmışlardır.

Bu makale, Azerbaycan'da kendi doğal güzelliği ve turizm potansiyeli olan tarihi eserleri ile ünlü Şuşa'yı ele almaktadır. 'Yukhari Kovhar Ağa', 'Ashagi Govhar Ağa', 'Mamai', 'Saatli', 'Hacı Yusifli' gibi camilerin isimleri, 'Hanın kızı Natavan'ın sarayı ve "Bulbule'nin evi müzesi" Bu makalede özellikle tarihi öneme sahip olanlar üzerinde durulmuştur. Şuşa'nın elverişli konumu, temiz havası ve kendine özgü çekici doğal ve tarihi anıtlara sahip olması, turizm kenti olarak gelişmeyi teşvik eden faktörlerdir. Şuşa'nın coğrafi konumu, tabiat güzelliği, tarihi eserlerin önemi, maden kaynaklarının zenginliği ve kristal gibi temiz havası dikkate alındığında, Şuşa'nın gelecekte cumhuriyetin önemli bir turizm merkezi haline geleceği söylenebilir.

Şuşa'da bu tür olumlu faktörlerin varlığı, gelecekte turizmin beşiği olmasını sağlamak ve Şuşa'nın tarihi bir turizm merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamaktadır. Tüm bu faktörlerin bir sonucu olarak, Ocak 2021'de Şuşa, Azerbaycan'ın kültür başkenti ilan edildi. Tüm bu faktörlerin bir sonucu olarak, Ocak 2021'de Şuşa, Azerbaycan'ın kültür başkenti ilan edildi.

Anahtar kelimeler: tarihi anıtlar, kültür merkezi, turizm potansiyeli, Şuşa'da turizm, Şuşa'da camiler, ev müzeleri

GİRİŞ

Şuşa, gizemli güzelliği ile cumhuriyetimizin köşelerinden biridir. Bu şehir, ülkemizin büyüleyici köşelerinden biri olan Karabağ'ın dağlık kesiminde yer almaktadır. Saf su kaynakları ile çevrili, yüksek dağların kalbinde yer alan Şuşa, eski çağlardan beri Azerbaycan'ın önemli bir kültürel, ekonomik ve siyasi merkezi olarak büyük önem taşımaktadır. Ulusal değerlerimizi yücelten ve müzik sanatımızı yaşatan Şuşa şehri, aynı zamanda ulusal mimarimizin ve ortaçağ şehircilik geleneklerimizin de değerli bir anıtıdır.

Şuşa şehrinin eşsiz bir antik tarihi vardır. Kentin kuruluşu XVIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Böylece 1750'lerde Karabağ hanlığının kurucusu Panahali han, yabancı saldırılara karşı korunmak için Bayat ve Şahbulag kalelerini inşa ettirdi. Ancak bu kaleler hanlığın güvenliğini tam olarak sağlayamadı. Bu nedenle Panahali hanı, deniz seviyesinden 1400 m yükseklikte bulunan ve sarp kayalıklarla çevrili bu alana yeni bir kale inşa etmeye karar verdi. Bu kale-kent önceleri Karabağ hanından sonra Panahabad, daha sonra Şuşa olarak adlandırılmıştır. Şuşa kelimesinin etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır. Bazı efsanelere göre havanın kristal kadar saf, temiz ve saf olmasından dolayı bu tarihi mekana "Şuşa" (cam) denilmiştir.

Şuşa'nın stratejik konumu, şehrin gelişimi ve burada tarihi anıtların inşası için koşullar yaratmıştır. Antik tarihi ve kültürel anıtlar açısından zengin olan Şuşa şehrinde 549 antik yapı, 17 cami, 6 kervansaray, 17 mahalle pınarı, 3 türbe ve 2 medrese bulunmaktadır. Buna ek olarak, şehirde bir çok ünlünün ev müzeleri var. Şuşa'nın tarihi eserlerinin zenginliği ve doğasının güzelliği antik çağlardan beri ziyaretçilerin ilgisini çekmiş ve turizmin gelişmesi için uygun koşullar yaratmıştır. Tarihi İpek Yolu üzerindeki konumu, şehrin gelişimine özel bir ivme kazandırmıştır. Eski ve orta çağda, Türk, Rus, Arap ve farklı ülkelerden gelen diğer seyyahlar, Azerbaycan'ın kültür merkezi olan Şuşa şehrini, yeri doldurulamaz doğası, halkının misafirperverliği hakkında yazılar yazmışlar ve Şuşa'yı Azerbaycan'ın incisi olarak adlandırmışlardır.

Daha sonra 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'ın bir petrol ülkesi olarak gelişmesi Karabağ'ın ve en güzel yerlerinden biri olan Şuşa'nın turizm merkezi olarak tanınmasına zemin hazırlamıştır. Rekreasyon, eğlence ve ekoturizmin gelişimi için yeterli potansiyel koşullar vardır. Bu faktörlerin etkisi ile 20. yüzyılın 30'lu ve 40'lu yıllarında Şuşa'da sığınma amaçlı bir huzurevi açılmıştır. Zamanla buradaki turistik tesislerin sayısı artmış, yeni pansiyonlar, sanatoryumlar, dinlenme merkezleri oluşturularak faaliyete geçmiştir. Turşsu yaylaqları, Sökili bulağı, İsa bulağı, Şemili bulağı, Cıdır düzü halkı ve ziyaretçileri her zaman cezbetmiş ve gelecekte turizmin gelişmesi için büyük umutlar vaat etmektedir. İşgalden önce Şuşa'da Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü ve Azerbaycan Petrol ve Kimya Enstitüsü'nün Şuşa şubesi, 24 ortaokul, 8 müzik ve güzel sanatlar okulu, meslek okulu vb. faaliyet gösteriyordu. Özellikle 248 farklı tarihi eser devlet tarafından özel olarak koruma altına alındı.

Gelişme

Azerbaycan antik kentler açısından zengin bir ülkedir. Elverişli doğa koşulları, insanların buraya yerleşmesi için koşullar yaratmıştır. Tarihsel olarak, bu tür yerleşim yerlerinden biri, Karabağ'ın tarihi eserlerinin bulunduğu Şuşa'dır.

Şuşa'daki arkeolojik kazılar sırasında Şuşa mağara kampı keşfedildi. Taş Devri'ne ait bu kampta yürütülen arkeolojik kazılarda arkeologlar, Paleolitik döneme ait 4 adet taş verisinin yanı sıra arkeolojik kazılar sırasında 2 adet kaba Paleolitik ve Mezolitik bıçak buldu. Deniz seviyesinden 1.400 metre yükseklikte bulunan bu tarihi mağara 120 metre uzunluğunda ve 20 metre genişliğindedir.

Karabağ Hanlığının son hanı İbrahim Han'ın kızı Govharnisa (Govharaga) hayırseverliği ile ünlüydü. Aşağı Govhar Ağa Camii onun yardımıyla, 1874-1875 yıllarında mimar Kerbelai

Safikhhan Karabağ tarafından yaptırılmıştır. Aşağı Govhar Ağa Camii, Yukarı Govhar Ağa Camii'ne kıyasla coğrafi konumu nedeniyle uzun zaman Aşağı Camii, Cuma Camii'ne kıyasla küçük olması nedeniyle Küçük Camii olarak biliniyor olarak kalmıştır. Bu tarihi eser, 8 yıl sonra inşa edilen Yukarı Govhar Ağa Camii'nden farklıydı. Aralarındaki temel fark, Aşağı Govhar Ağa Camii'nin minarelerinin arka cephenin köşelerinde, Yukarı Govhar Ağa Camii'nin minarelerinin ise ön cephede yer almasıdır. Diğer bir fark ise Ashagi Govhar ağa camisindeki minarelerin tuğladan yapılmış olmasıdır. Ayrıca bu minareleri süslemek için herhangi bir süsleme veya desen kullanılmamış, sadece tekrarlanan "Allah" kelimesi kıvrılmış bir kurdeleyi andırmaktadır.

Şuşa'daki en eski camilerden biri, şehrin merkez meydanındaki Yukarı Govhar Ağa veya Şuşa Cuma Camii'dir. Cami özellikle mimari tarzı ile ayırt edildi. Caminin yapısı taştan, minareleri tuğladan yapılmıştır. Minareler özel geometrik desenlerle süslenmiştir.

Mir Movsum Nevvab, hem minarelerin güzel desenlerini hem de medresenin camiye yakın odalarındaki duvar resimlerini tasarladı. Yukarı Govhar Ağa Camii 1969 yılından bu yana tarihi müze olarak faaliyet göstermektedir. Hem Yukarı Govhar Ağa Camii hem de Aşağı Govhar Ağa Camii, Müslüman Doğu'nun nadir incileri olarak kabul edilir. Ve bu camilerin yanı sıra başka camiler de Şuşa'ya eşsiz bir güzellik ve hikmet vaat ediyor.

Şuşa'nın diğer önemli tarihi eserlerinden biri de şehrin Saatli semtinde bulunan aynı adı taşıyan camidir. Bu cami, büyüklük, mimari üslup ve süsleme süslemeleri bakımından diğer camilerden farklılık göstermektedir.

Saatli Camii, 1883 yılında Azerbaycan'ın önde gelen mimarlarından Kerbelai Safikhhan Karabağhi tarafından Penahali Han'ın emriyle 1759 yılında yapılmış cami ve medresenin bulunduğu yere yaptırılmıştır. Tarihi Rızvan Karabağ'a göre bu tarihi yer, Kerbelai Safikhhan Karabağ'ın yaptırdığı son minare camiidir. Bu nedenle sonraki dönemlerde mimar tarafından yapılan camilerde minare yerine ezan okuyanlar için buketler yerleştirilmiştir. Aşağı ve Yukarı Govhar Ağa camilerinden temel farkı, Saatli camisinin minaresinin ana binaya bağlı olmaması ve minareye girişin cami içinden değil avludan olmasıdır. Caminin rengarenk tuğlalardan yapılmış minaresinin yanı sıra, Karabağ mimarisine özgü desenli, süslü bir ibadethanesi vardı. Caminin duvarlarına "Kerbelai, Safikhhan tarafından Karabağ'dan yaptırılmıştır" ibaresi işlenmiştir. Yukarıdakilere ek olarak, Şuşa'da birçok tarihi cami var. Örnekler Hoca Mercanlı, Kyuluğ, Koçarlı, Seyidli, Cülfalar, Mardinli, Çol Gala, Malibeyli, Gaybali, Şırlan camileridir.

Camiler açısından zengin olan Şuşa şehri aynı zamanda bir ev müzeleri diyarı olarak da değerlendirilebilir. Bülbül Evi Müzesi - Bu müze 1992 yılına kadar Şuşa'da bulunuyordu. Ev-müze geniş bir avlu, 2 oda ve 1 balkondan oluşuyordu.

Bülbül'ün çok değerli eserleri, araştırmaları, pedagojik ve sosyal faaliyetleri, çocukluk fotoğrafları ve kişisel eşyalarından bir erik vardı. Müzenin 2. odasında Bülbül'ün katılımıyla opera performanslarının afişleri, özel etkinliklerin fotoğrafları, katılımıyla yayınlanan ders kitapları, resmi mektupların fotoğrafları ile bir vitrin bulunmaktadır. Müzenin cephesinde, Bülbül'ün çocukluğunun heykeltıraş Khanlar Ahmadov tarafından boyanmış bronz bir portresini gösteren bir anıt plaketi var.

XVIII yüzyılın Şuşa'nın tarihi ve mimari anıtlarından biri, ünlü Azerbaycan şairi Han gizi Khurşud Banu Netava'nın 3 katlı ev müzesidir. Müzenin 1. katında 7 hizmetli odası, güney cephesinde ise 3 giriş kapısı bulunmaktadır. Batı duvarında merdivenli 2. kata geçiş vardır. Bu katın ortasında geniş bir salon ve çevresinde 4 oturma odası bulunuyordu. Müzenin girişi olan güney duvarı tuğla, diğer duvarlar ise taştan yapılmıştır. 1932 yılında Bülbül'ün çabaları sonucunda Khurşud Banu Netava'nın sarayında Şuşa Müzik Okulu açılmıştır. 1987 yılındaki

restorasyonundan sonra, Nizami Gencevi'nin adını taşıyan Ulusal Azerbaycan Edebiyatı Müzesi'nin bir şubesi olan Hurşud Banu Natava'nın ev-müzesi olarak işlev görmeye başlamıştır.

Şuşa aynı zamanda Üzeyir Hacıbeyov'un ev-müzesine, Molla Panah Vagif'in türbesine, 18. yüzyılın mimari şaheseri Kız Manastırına, Hanlık Özerk Kervansarayına ve farklı dönemlerin ünlü şahsiyetlerinin evlerine ev sahipliği yapmaktadır.

SONUÇ

Şuşa'nın coğrafi konumu, doğanın güzelliği, mineral kaynaklarının zenginliği ve kristal gibi temiz havası dikkate alındığında, Şuşa şehrinin gelecekte cumhuriyetin önemli bir turizm merkezi haline geleceği ve turist çekeceği söylenebilir. Kendi topraklarında bulunan 17 caminin her biri inanç turizminin gelişmesine ivme kazandıracak. Genel olarak, Şuşa'nın tarih boyunca tüm gezginleri, ülkeye gelen ziyaretçileri ve yerel halkı kendine çekmesi bunu bir kez daha doğrulamaktadır. Şuşa, Azerbaycan kültürünün ana merkezlerinden biridir. Şuşa aynı zamanda Azerbaycan'da geleneksel bir ses ve çalgı sanatı olan mugamın önde gelen okullarından biridir. Tüm bu faktörlerin sonucunda Şuşa, Ocak 2021'de Azerbaycan'ın kültür başkenti ilan edildi. Şuşa'da bu tür olumlu faktörlerin varlığı şüphesiz gelecekte turizmin beşiği olmasını sağlıyor ve Şuşa'nın dönüşmesinde önemli rol oynuyor. tarihi bir turizm merkezine dönüşüyor.

REFERANSLAR

1. Hüseyinov YR "Şuşa şehrinin tarihi". Bakü, "Şuşa" yayınevi 2013. 156 sayfa.
2. Envar Cengizoglu "Şuşa Şehri (1750-1850)". Bakü. "Şuşa" yayınevi 2009.248 sayfa.
3. Aliyev.Z.B "Şuşa, Şuşa, Şuşa, Şuşa, Çuç" Bakü 2017. 94 sayfa
4. [https://defence.az/en/news/148534/historical-monuments-in-azerbaijans-shusha-region-%C2%](https://defence.az/en/news/148534/historical-monuments-in-azerbaijans-shusha-region-%C2%99)
5. <https://unesco.preslib.az/az/page/Vc6r4HOleG>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa_abid%C9%99%C9%99ri

ABSTRACT

Shusha is one of the corners of our republic with its mysterious beauty. This city is located in the mountainous part of Karabakh, one of the charming corners of our country. Shusha, which is located in the middle of the mountains, in the middle of the pure settlements, has already owned the important civil, economic, political center of Azerbaijan. The city of Shusha, which honors our national values and perpetuates our musical art, is also a valuable monument of our national architecture and medieval urban traditions.

The strategic location of Shusha has created conditions for the development of the city and the construction of historical monuments there. There are 549 ancient structures, 17 mosques, 6 caravanserais, 17 neighborhood fountains, 3 tombs and 2 madrasahs in the city of Shusha, which is rich in ancient historical and cultural monuments. In addition, there are house museums of a number of celebrities in the city. The richness of the historical monuments of Shusha and the beauty of its nature have attracted the attention of visitors since ancient times and created favorable conditions for the development of tourism. Its location on the historical

Silk Road has given a special impetus to the development of the city. In ancient and medieval times, Turkish, Russian, Arab and other travelers from different countries wrote about the cultural center of Azerbaijan, the city of Shusha, its irreplaceable nature, the hospitality of its people, and called Shusha the pearl of Azerbaijan.

This article deals with Shusha which is famous for its own natural beauty and its historic monuments with tourism potentials in Azerbaijan. The names of mosques such as ‘Yukhari Qovhar Aga’, ‘Ashagi Govhar Aga’, ‘Mamai’, ‘Saatli’, ‘Haji Yusifli’ and ‘Shusha cavecamp’, ‘The palace of Natavan the daughter of khan and “Bulbule’s house museum which are of great historical importance have been especially emphasized in this article. The convenient location of Shusha its fresh air and having its own attractive natural and historic monument are the stimulating factors to develop as city of tourism. Considering the geographical location of Shusha, the beauty of nature, the importance of historical monuments, the richness of mineral resources and clear weather, it can be said that Shusha will become an important tourism center of the Republic of Azerbaijan.

Key words: historic monuments, cultural centre, tourism potential, tourism in Shusha, mosques in Shusha, house museums.

INTRODUCTION

Shusha is one of the corners of our republic with its mysterious beauty. This city is located in the mountainous part of Karabakh, one of the fascinating corners of our country. Shusha, located in the heart of high mountains surrounded by pure water springs, has been of great importance as an important cultural, economic and political center of Azerbaijan since ancient times. The city of Shusha, which honors our national values and perpetuates our musical art, is also a valuable monument of our national architecture and medieval urban traditions. The city of Shusha has a unique ancient history. Founding of the city XVIII. It goes back to the century. Thus, in the 1750s, the founder of the Karabakh khanate, Panahali khan, had the Bayat and Shahbulag fortresses built to protect against foreign attacks. However, these castles could not fully ensure the security of the khanate. Therefore, the Panahali khan decided to build a new fort on this site, located at an altitude of 1400 m above sea level and surrounded by steep cliffs. This fortress-city was called Panahabad after the Karabakh khan and then Shusha. There are different opinions about the etymology of the word Shusha. According to some legends, this historical place was called "Shusha" (glass) because the air is as pure, clean and pure as crystal.

The strategic location of Shusha has created conditions for the development of the city and the construction of historical monuments there. There are 549 ancient structures, 17 mosques, 6 caravanserais, 17 neighborhood fountains, 3 tombs and 2 madrasahs in the city of Shusha, which is rich in ancient historical and cultural monuments. In addition, there are many famous house museums in the city. The richness of the historical monuments of Shusha and the beauty of its nature have attracted the attention of visitors since ancient times and created favorable conditions for the development of tourism. Its location on the historical Silk Road has given a special impetus to the development of the city. In ancient and medieval times, Turkish, Russian, Arab and other travelers from different countries wrote about the cultural center of Azerbaijan, the city of Shusha, its irreplaceable nature, the hospitality of its people, and called Shusha the pearl of Azerbaijan.

Later, since the second half of the 19th century, the development of Azerbaijan as an oil country paved the way for Karabakh and one of its most beautiful places, Shusha, to be recognized as a tourism center. There are sufficient potential conditions for the development

of recreation, entertainment and ecotourism. Before the occupation, the Azerbaijan Pedagogical Institute and the Shusha branch of the Azerbaijan Petroleum and Chemistry Institute, 24 secondary schools, 8 music and fine arts schools, vocational schools, etc. in Shusha. was operating. In particular, 248 different historical monuments were taken under special protection by the state.

Development

Azerbaijan is a country rich in ancient cities. Favorable natural conditions created conditions for people to settle here. Historically, one of such settlements is Shusha, where the historical monuments of Karabakh are located.

During the archaeological excavations in Shusha, the Shusha cave camp was discovered. During the archaeological excavations carried out in this Stone Age camp, archaeologists found 4 stone data from the Paleolithic period, as well as 2 coarse Paleolithic and Mesolithic knives during the archaeological excavations. Located at an altitude of 1,400 meters above sea level, this historical cave is 120 meters long and 20 meters wide.

Govharnisa (Govharaga), the daughter of Ibrahim Khan, the last khan of the Karabakh Khanate, was famous for her philanthropy. Lower Govhar Agha Mosque was built by the architect Kerbelai Safikhan Karabakh with his help, in 1874-1875. The Lower Govhar Ağa Mosque remained for a long time known as the Lower Mosque due to its geographical location compared to the Upper Govhar Ağa Mosque, and the Small Mosque due to its small size compared to the Cuma Mosque. This historical monument was different from the Upper Govhar Ağa Mosque, which was built 8 years later. The main difference between them is that the minarets of the Lower Govhar Ağa Mosque are located at the corners of the rear facade, while the minarets of the Upper Govhar Ağa Mosque are located on the front facade. Another difference is that the minarets in the Ashagi Govhar agha mosque are made of bricks. In addition, no ornaments or patterns were used to decorate these minarets, only the repeated word "Allah" resembles a curled ribbon.

One of the oldest mosques in Shusha is the Yukari Govhar Agha or Shusha Juma Mosque in the city's central square. The mosque was particularly distinguished by its architectural style. The structure of the mosque is made of stone and its minarets are made of bricks. Minarets are decorated with special geometric patterns. Mir Movsum Nevvab designed both the beautiful patterns of the minarets and the murals in the rooms of the madrasa close to the mosque. Yukari Govhar Agha Mosque has been operating as a historical museum since 1969. Both the Upper Govhar Agha Mosque and the Lower Govhar Agha Mosque are considered rare pearls of the Muslim East. And besides these mosques, other mosques promise Shusha a unique beauty and wisdom.

Another important historical monument of Shusha is the mosque of the same name, located in the city's Saatli district. This mosque differs from other mosques in terms of size, architectural style and ornamental decorations. Saatli Mosque was built in 1883 by Kerbelai Safikhan Karabağhi, one of the leading architects of Azerbaijan, on the site of the mosque and madrasah, which was built in 1759 by the order of Penahali Khan. According to historian Rızvan Karabağ, this historical place is the last minaret mosque built by Kerbelai Safikhan Karabağ. For this reason, in the mosques built by the architect in the following periods, bouquets were placed for the callers instead of the minarets. The main difference from the Lower and Upper Govhar Ağa mosques was that the minaret of the Saatli mosque was not connected to the main building and the entrance to the minaret was not from the inside of the mosque, but from the courtyard. In addition to the minaret made of colorful bricks, the mosque had a patterned and ornate place of worship peculiar to Karabakh architecture. The phrase "Karbalai was built by Safikhan from Karabakh" is engraved on the walls of the

mosque. In addition to the above, there are many historical mosques in Shusha. Examples are Hoca Mercanlı, Kyuluğ, Koçarlı, Seyidli, Cülfalar, Mardinli, Çol Gala, Malibeyli, Gaybali, Şırlan mosques.

The city of Shusha, which is rich in mosques, can also be considered as a land of house museums. Nightingale House Museum - This museum was located in Shusha until 1992. The house-museum consisted of a large courtyard, 2 rooms and 1 balcony.

Bulbul had invaluable works, research, pedagogical and social activities, childhood photographs and a plum of her personal belongings. In the second room of the museum, there are posters of opera performances with Bulbul's participation, photographs of special events, textbooks published with her participation, photographs of official letters and a showcase. On the facade of the museum is a memorial plaque depicting a bronze portrait of Bulbul's childhood painted by the sculptor Khanlar Ahmadov.

One of the historical and architectural monuments of Shusha of the XVIII century is the 3-storey house-museum of the famous Azerbaijani poet Khan gizi Khurshud Banu Natava. There are 7 servant rooms on the 1st floor of the museum, and 3 entrance doors on the south façade. There is a transition to the 2nd floor with stairs on the west wall. There was a large hall in the middle of this floor and 4 living rooms around it. The south wall, which is the entrance to the museum, is made of brick and the other walls are made of stone.

In 1932, as a result of Bulbul's efforts, the Shusha Music School was opened in the palace of Khurshud Banu Natava. After its restoration in 1987, it started to function as the home-museum of Khurshud Banu Natava, a branch of the National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi.

Shusha is also home to the house-museum of Uzeyir Hajibeyov, the tomb of Molla Panah Vagif, the architectural masterpiece of the 18th century, the Maiden's Monastery, the Khanate Autonomous Caravanserai and the houses of famous personalities of different periods.

CONCLUSION

Considering the geographical location of Shusha, the beauty of nature, richness of mineral resources and crystal clear air, it can be said that the city of Shusha will become an important tourism center of the republic in the future and attract tourists. Each of the 17 mosques on its territory will accelerate the development of faith tourism. In general, the fact that Shusha has attracted all travelers, visitors and locals throughout history confirms this once again. Shusha is one of the main centers of Azerbaijani culture. Shusha is also one of the leading schools of mugam, a traditional sound and instrument art in Azerbaijan. As a result of all these factors, Shusha was declared the cultural capital of Azerbaijan in January 2021. The presence of such positive factors in Shusha undoubtedly makes it the cradle of tourism in the future and plays an important role in the transformation of Shusha. It is turning into a historical tourism center.

REFERENCES

1. Huseynov YR "History of the city of Shusha". Baku, "Shusha" publishing house 2013. 156 pages.
2. Envar Cengizoğlu "The City of Shusha (1750-1850)". Baku. "Shusha" publishing house 2009, 248 pages.

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

3. Aliyev.Z.B “Shusha, Shusha, Shusha, Shusha, Chucha” Baku 2017. 94 pages
4. <https://defence.az/en/news/148534/historical-monuments-in-azerbaijans-shusha-region-%C2%99ri>
5. <https://unesco.preslib.az/az/page/Vc6r4HOleG>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa_abid%C9%991%C9%99ri

COVID-19 PANDEMİSİ VE HAVACILIK İŞLETMELERİNE YÖNELİK UYGULANAN DESTEK PAKETLERİ: AVRUPA ÖRNEĞİ

THE COVID-19 PANDEMIC AND SUPPORT PACKAGES APPLIED TO AVIATION
BUSINESSES: THE CASE OF EUROPE

Salim KURNAZ¹

¹Süleyman Demirel Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Uçak Gövde-Motor Bakım
Bölümü, Isparta, Türkiye.

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8060-5151>

¹salimkurnaz@sdu.edu.tr, 0 530 116 09 14

ÖZET

2019 yılında ortaya çıkan covid-19 pandemisi toplumsal ve ekonomik hayatı etkisi altına almıştır. Uygulanan seyahat ve sokağa çıkma kısıtlamaları, yaşanan karantinalar ve hastalık sebebiyle yaşanan ölümler havacılık ve turizm başta olmak üzere hayatın birçok yönünü ve birçok iş sektörünü olumsuz etkilemiştir.

Havacılık sektörü global ekonominin içerisinde çok küçük bir bölüm gibi görünse de diğer sektörler ile bağlantısı ve etkileşimi ile diğer sektörleri de doğrudan etkileyen bir sektördür. Bu özelliği sebebiyle havacılık sektörünün iş yapamaz hale gelmesi bütün iş kollarını direkt olarak etkilemektedir. Örneğin, her yıl dünya ticaretinin hacminin %1'inden az, fakat değer olarak %35'inden fazla olan yaklaşık 52 milyon m³ mal havayolları tarafından taşınmaktadır (ATAG, 2018). Bu nedenle çoğu devlet, havacılık sektörünün önemi ve diğer sektörler üzerindeki etkisi nedeniyle hava taşımacılığının sürdürülebilirliğini ve havacılık şirketlerinin ekonomik faaliyetlerini ve istihdamı korumaya öncelik vermektedir.

Covid-19 pandemisi sebebiyle havacılık ve turizm sektörü tarihinde görülmemiş ekonomik kayıplar yaşamışlardır. Bazı büyük havacılık işletmeleri çok zor dönemler yaşarken uçuşlarını durdurmak, uçuş sayısını veya uçuş noktalarını azaltmak zorunda kalmış, bazı havacılık işletmeleri de iflaslarını açıklamak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda çalışmanın birinci bölümünde covid-19 pandemisinin havacılık işletmelerine verdiği ekonomik zararlar ele alınmıştır. Havacılık işletmelerinin bu kayıpları tek başlarına telafi etmeleri ve bu kriz ortamını atlatalmaları ise imkansızdır. Bu sebeple ülkeler ve havacılık otoritelerinin havacılık işletmelerini bu zor dönemlerinde desteklemeleri gerekmektedir. Bu kapsamda çalışmanın ikinci bölümünde ülkeler ve havacılık otoriteleri tarafından covid-19 sürecinde havacılık işletmelerine yönelik hayata geçirilen destek paketleri ve düzenlemeler incelenmiştir. Bu inceleme için havacılık sektöründe lider konumda bulunan Avrupa Birliği ülkeleri örnek olarak seçilmiştir. Avrupa Birliği mensubu ülkelerin hükümetleri veya havacılık otoriteleri tarafından uygulanan destek paketleri ve yasal düzenlemeler incelenmiştir.

Covid-19 pandemisi sebebiyle havacılık sektörü şimdiye kadar önemli ekonomik kayıplar yaşamıştır ancak pandemi henüz bitmemiştir. Havacılık sektörü son dönemde toparlanma sürecine girmiş olsa da sektörün eski güzel günlerine dönmesinin uzun zaman alacağı tahmin edilmektedir. Bu kapsamda çalışmanın ekonomik olarak zor dönemden geçen havacılık işletmeleri ve havacılık otoritelerine yol gösterici olacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Havacılık Yönetimi, Havayolları, Destek Paketleri.

ABSTRACT

The covid-19 pandemic that emerged in 2019 has affected social and economic life. Travel and curfew restrictions, quarantines, and deaths due to illness have adversely affected many aspects of life, especially aviation, tourism, and many business sectors.

Although the aviation sector seems to be a very small part of the global economy, it is a sector that directly affects other sectors with its connection and interaction with other sectors. Due to this feature, the aviation industry's inability to work directly affects all business lines. For example, approximately 52 million m3 of goods, less than 1% of the volume of world trade but more than 35% of the value, are transported by airlines every year (ATAG, 2018). For this reason, most governments give priority to protecting the sustainability of air transport and the economic activities and employment of aviation companies due to the importance of the aviation sector and its impact on other sectors.

Due to the Covid-19 pandemic, the aviation and tourism sectors have experienced unprecedented economic losses. While some major aviation companies were going through very difficult times, they had to stop their flights, reduce the number of flights or flight destinations, and some aviation companies had to declare their bankruptcy. In this context, in the first part of the study, the economic damage caused by the covid-19 pandemic to aviation enterprises is discussed. It is impossible for aviation enterprises to compensate for these losses alone and to overcome this crisis environment. For this reason, countries and aviation authorities need to support aviation businesses in these difficult times. In this context, in the second part of the study, the support packages and regulations implemented by countries and aviation authorities for aviation enterprises during the covid-19 process were examined. For this study, the European Union countries, which are in the leading position in the aviation sector, were chosen as an example. Support packages and legal regulations implemented by the governments of the European Union countries or aviation authorities have been examined.

Due to the Covid-19 pandemic, the aviation industry has experienced significant economic losses so far, but the pandemic is not over yet. Although the aviation industry has recently entered a recovery process, it is estimated that it will take a long time for the industry to return to its good old days. In this context, it is considered that the study will be a guide to aviation enterprises and aviation authorities that are going through an economically difficult period.

Keywords: Covid-19, Aviation Management, Airlines, Support Packages.

1. GİRİŞ

Yirminci yüzyılda yakaladığı gelişim ve ilerleme ivmesini sürdüren havacılık sektörü her geçen gün ekonomik ve toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Teknolojik gelişmeler, toplumsal hayata kattığı hız ve yirminci yüzyılın sonunda havacılık sektöründe yaşanan serbestleşme hareketi sonucunda düşen bilet fiyatları sayesinde havacılık sektörü toplumun her kesiminin ulaşabileceği bir hale gelmiştir. Havacılık sektörünün yakaladığı bu gelişme 2019 yılında ortaya çıkan ve toplumsal ve ekonomik hayatı durma noktasına getiren covid-19 pandemisi sebebiyle tarihinde hiç görülmemiş şekilde sektöre uğramıştır. Pandemi sebebiyle bazı büyük havacılık işletmeleri çok zor dönemler yaşarken uçuşlarını durdurmak, uçuş sayısını veya uçuş noktalarını azaltmak zorunda kalmış, bazı havacılık işletmeleri de iflaslarını açıklamak zorunda kalmıştır (ICAO, 2020a).

Havacılık sektörü global ekonominin içerisinde çok küçük bir bölüm gibi görünse de diğer sektörler ile bağlantısı ve etkileşimi ile diğer sektörleri doğrudan etkileyen bir sektördür. Bu

özelliği sebebiyle havacılık sektörünün iş yapamaz hale gelmesi bütün iş kollarını direkt olarak etkilemektedir. Örneğin, her yıl dünya ticaretinin hacminin %1'inden az, fakat değer olarak %35'inden fazla olan yaklaşık 52 milyon m³ mal havayolları tarafından taşınmaktadır (ATAG, 2018). Bu nedenle çoğu devlet, havacılık sektörünün önemi ve diğer sektörler üzerindeki etkisi nedeniyle hava taşımacılığının sürdürülebilirliğini ve havacılık şirketlerinin ekonomik faaliyetlerini ve istihdamı korumaya öncelik vermektedir. Küçük çaplı işletmeler iflas açıklamak zorunda kalmış, daha büyük çaplı işletmeler ise zor durumda kalmalarına rağmen bir süre daha varlıklarını sürdürebilmiştir. Covid-19 pandemisi döneminde uygulanan seyahat kısıtlamaları ve karantina uygulamaları sebebiyle durma noktasına gelen havacılık sektörünün daha kötü bir hal almasını önlemek için hükümet ve havacılık otoriteleri tarafından desteklenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

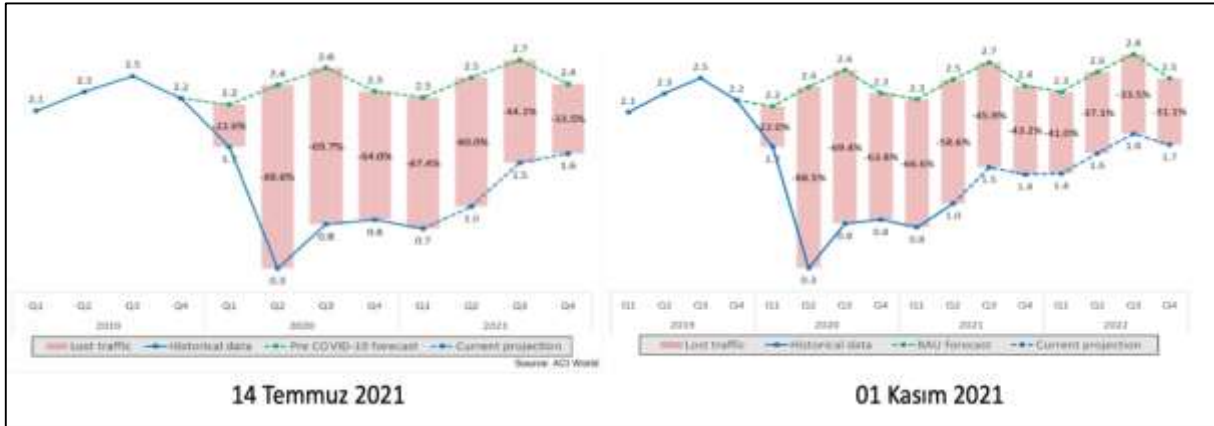
Bu kapsamda çalışmamızda covid-19 pandemisinin havacılık sektörüne verdiği ekonomik zararların ortaya konulması amaçlanmıştır. Ekonomik zararların ortaya konulması gelecek kriz ortamlarında hareket tarzlarının belirlenmesine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca devletler tarafından havacılık işletmelerine yönelik uygulanan destek paketlerinin işlevliği ve faydaları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın birinci bölümünde covid-19 pandemisinin havacılık işletmelerine verdiği ekonomik zararlar ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ülkeler ve havacılık otoriteleri tarafından covid-19 sürecinde havacılık işletmelerine yönelik hayata geçirilen destek paketleri ve düzenlemeler incelenmiştir. Bu inceleme için havacılık sektöründe lider konumda bulunan Avrupa Birliği ülkeleri örnek olarak seçilmiştir. Avrupa Birliği mensubu ülkelerin hükümetleri veya havacılık otoriteleri tarafından uygulanan destek paketleri ve yasal düzenlemeler incelenmiştir.

Covid-19 pandemisi sebebiyle havacılık sektörü önemli ekonomik kayıplar yaşamıştır ancak pandemi henüz bitmemiştir. Havacılık sektörü son dönemde toparlanma sürecine girmiş olsa da sektörün eski güzel günlerine dönmesinin uzun zaman alacağı tahmin edilmektedir. Bu kapsamda çalışmanın ekonomik olarak zor dönemden geçen havacılık işletmeleri ve havacılık otoritelerine yol gösterici olacağı değerlendirilmektedir.

2. Covid-19 Pandemisinin Havacılık Sektörüne Etkisi

Sosyal ve ekonomik hayatı durma noktasına getiren covid-19 pandemisi 2019 yılının Kasım ayından Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmış (WHO, 2020a) ve hızla bütün dünyaya yayılmıştır. Bu sebeple 12 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel salgın olarak ilan edilmiştir (WHO, 2020b). Salgının durdurulabilmesi için seyahat yasakları, karantinalar, sokağa çıkma yasakları, iş yerlerinin kapatılması, toplumsal alanlara girişlerin yasaklanması ve yüz yüze eğitim öğretim yerine uzaktan eğitim yöntemlerinin kullanılması gibi birçok alanda tedbirler hayata geçirilmiş olsa da pandeminin yayılması ve milyonlarca can almasına engel olunamamıştır. Uygulanan salgın tedbirleri sebebiyle havacılık sektör faaliyetleri bir anda durma noktasına gelmiş ve iç hat ve dış hat yolcu sayılarında dramatik düşüşler yaşanmıştır (Suau-Sanchez vd., 2020:2). Havacılık sektörünün sürdürülebilirliği için atılan (havalimanlarında alınan hijyen tedbirleri gibi) adımlar da sektörde yaşanan bu hızlı düşüşü engelleyememiştir.

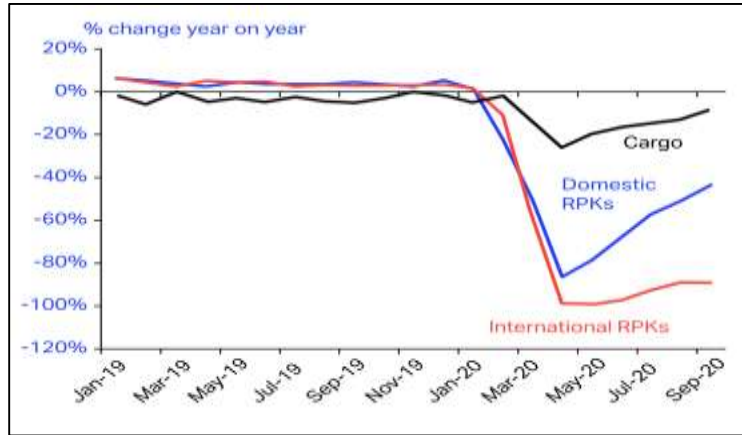
Şekil 1- COVID-19 öncesi tahmine kıyasla üç aylık küresel yolcu trafiği projeksiyonu (2019-2022, milyar yolcu olarak)

Kaynak: (ACI, 2021a; ACI, 2021b)

Havacılık sektörünün geleceğine yönelik tahminler iyimser tablolar çizmesine rağmen bu iyimser tabloların gerçeğe dönüşmekte zorluklar yaşadığı görülmektedir. Bu kapsamda Şekil-1'de verilen ACI tarafından havacılık sektörünün geleceğine yönelik 2021 yılının Temmuz ve Kasım aylarında yapılan değerlendirmeler karşılaştırıldığında temmuz ayında yapılan gelecek beklentilerinin kasım ayı tablolarına yansımadağı görülmektedir. Örneğin temmuz ayında yapılan 2021 3Q yolcu sayısındaki kayıp beklentisi %44.2 iken %45.2 olarak güncellenmiş, aynı şekilde 2021 4Q yolcu sayısındaki kayıp beklentisi temmuz ayında %33.5 iken kasım ayında yapılan tahmin %43.2 olarak güncellenmiştir.

Şekil 2- Küresel Yolcu RPK'leri ve ton km büyümesi

Kaynak: (IATA Economics, using data from IATA Statistics, IATA, 2020)

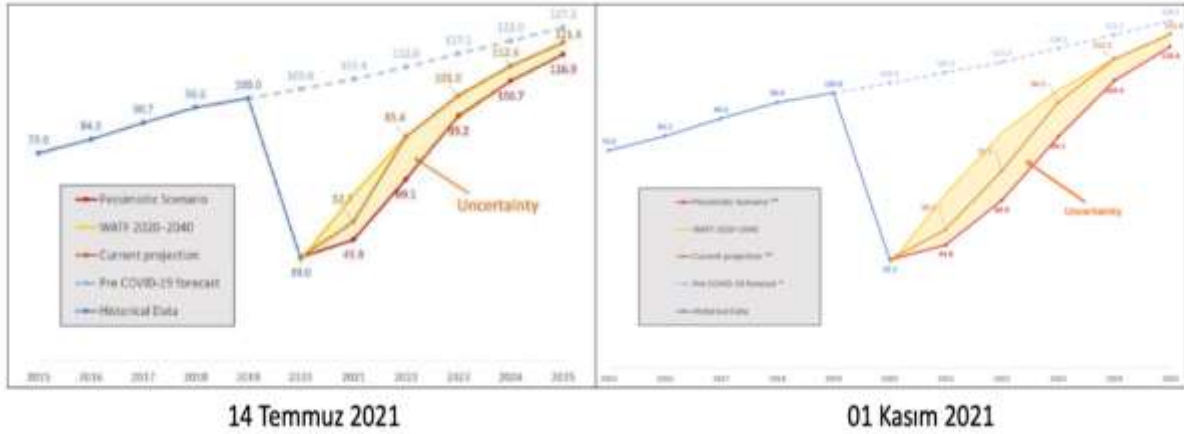
Şekil 2'de covid-19 pandemisinin havacılık sektörüne verdiği zarar uluslararası uçuşlar, ulusal uçuşlar ve kargo uçuşları bazında verilmiştir. Bu kapsamda uygulanan seyahat kısıtlamaları ve karantina uygulamaları sebebiyle covid-19 pandemisinden en çok etkilenen havacılık operasyonlarının uluslararası uçuşlar olduğu görülmektedir. Şubat ayında başlayan uluslararası uçuşlardaki düşüş Mart ve Nisan aylarında bir önceki yıla göre %98 daha düşük seviyelere gerilemiştir (IATA,2020). Pandeminin yayılmasını önlemek için atılan adımlar

sonrası ülkelerin öncelikle iç uçuşlara müsaade etmesi ulusal uçuşların pandemiden aldığı zararı azalttığı değerlendirilmektedir. Son olarak sadece kargo taşımacılığı ile uğraşan havacılık işletmelerin pandemi kapsamında en az etkilenen kuruluşlar olduğu açıkça görülmektedir. Havacılık otoriteleri tarafından yayımlanan ve 2019-2020 hava trafik yoğunluğunun karşılaştırıldığı görsellerde pandemi sürecinde sadece hükümet hava araçları, tıbbi malzeme taşıyan hava araçları ve kargo hava araçlarının uçuşuna izin verildiği görülmektedir.

Pandeminin havacılık sektörüne verdiği zarar pandemi henüz sonuçlanmamış olmasına rağmen açıkça görülmektedir. Bu andan itibaren önemli olan havacılık sektörünün eski güzel günlerine ne zaman dönebileceğidir. Havacılık sektörünün geleceğine yönelik yapılan çalışmalarda iki faktör ön plana çıkmaktadır. Bu faktörler yürütülen aşı çalışmalarının geleceği ve pandeminin seyridir. Bu kapsamda üretilen aşının toplumun bütün kesimlerine ulaştırılması, uygulanan tedbirlerin azaltılması ve uçuş imkanlarının artması anlamına gelmektedir. Ayrıca dönem dönem ortaya çıkan pandemilerin yeni varyantı haberleri havacılık sektörünü olumsuz etkilemektedir.

Şekil 3- Orta Vadeli Küresel Yolcu Trafik Projesiyonu (endeksli, 2019=100)

Kaynak: (ACI, 2021a; ACI, 2021b)

Bu kapsamda 2021 yılı Temmuz ve Kasım aylarında Uluslararası Havaalanları Konseyi (ACI) tarafından yayınlanan küresel yolcu trafiğine ilişkin tahminler Şekil 3'te verilmiştir. Şekilde havacılık sektörünün gelişimi, covid-19 pandemisinin sektöre etkisi ve sektörün geleceğine yönelik tahminler birlikte verilmiştir. ACI tarafında sektörün geleceğine yönelik yapılan tahminlerde üç senaryo ön plana çıkmaktadır. Bu senaryolar sarı, turuncu ve kırmızı renk ile gösterilmiştir. Sarı renk ile gösterilen ilk senaryoda aşının toplumun tüm kesimlerine dağıtıldığı ve toplum bağışıklığının sağlandığı, insanların havacılık sektörüne olan güveninin ve uçuş isteklerinin arttığı geleceğe dönük en iyimser senaryodur. Turuncu renk ile gösterilen ikinci senaryo aşının toplumun belirli kesimlerine dağıtılabileceği, insanların havacılık sektörüne olan güveninin artmaya başladığı ve olası virüs varyantlarının sınırlı bölgelerde kaldığı senaryodur. Kırmızı renk ile gösterilen ve bu üç senaryodan en kötümser olan gelecek tahmininde ise aşının dağıtılamadığı, havacılık sektörüne olan güvenin azaldığı veya mevcut aşı çalışmaları etkisiz hale getiren virüsün yeni varyantlarının tüm topluma yayıldığı durumda havacılık sektörünün geleceği gösterilmektedir. Temmuz ve Kasım aylarında yapılan iki farklı tahmin karşılaştırıldığında mevcut durum tahmininin iyimser senaryo tahmininden uzaklaşarak kötümser senaryo tahminine yaklaştığı görülmektedir. Ayrıca gelecekte bu üç senaryodan

hangisi gerçekleşirse gerçekleşsin senaryolarda tek bir ortak nokta dikkati çekmektedir. ACI tarafından yapılan tahminlere göre havacılık sektörünün pandemi öncesi yakaladığı büyüme ve gelişme rakamlarına 2025 yılından önce yakalamasının imkânsız görünmesidir. Bu kapsamda pandemi ve etkilerinin daha uzun bir süre sosyal ve ekonomik hayatın bir parçası olacağını söylemek doğru olacaktır.

Covid-19 pandemisinin havacılık sektörüne verdiği zarar havacılık tarihinde son elli yılda yaşanan krizlerin verdiği toplam zarardan büyüktür (ICAO, 2020b). Bu sebeple havacılık işletmelerinin bu kriz ortamı ile tek başlarına mücadelesi imkânsız hale gelmiştir. Covid-19 pandemisine hazırlıksız yakalanan küçük işletmeler ve borçlanma veya yatırım aşamasında yakalanan daha büyük kapsamlı işletmeler bu kriz ortamında varlıklarını sürdürememiştir. Bu sebeple, 2020 yılı içerisinde 40'tan fazla ticari havayolu şirketi iflas başvurusunda bulunmuş (CNBC, 2020) bazı işletmeler ise kriz ortamının getirdiği olumsuz koşullardan kurtulabilmek için diğer işletmeler ile birleşme yoluna gitmişlerdir. Yine bu dönemde bayrak taşıyıcı olarak adlandırılan büyük ölçekli işletmeler bile covid-19 pandemisinden etkilenerek tüm operasyonlarını durdurmuş veya devam eden pandemi nedeniyle uçuş ve varış noktalarını azaltmıştır.

3. YÖNTEM

Çalışmamızda devletler tarafından pandemi sürecinde havacılık işletmelerine yönelik hayata geçirilen ekonomik destek paketi uygulamaları nitel araştırma yöntemleri kullanılarak incelenmiş ve havacılık işletmelerinin ekonomik durumları kapsamında değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca covid-19 pandemisinin havacılık sektörüne ekonomik etkileri üzerine yapılan akademik çalışmalar literatür taraması yöntemi ile incelenerek havacılık sektörünün geleceğine yönelik önerilerde bulunulmuştur. Ekonomik zararların ortaya konulması gelecek kriz ortamlarında hareket tarzlarının belirlenmesine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca devletler tarafından havacılık işletmelerine yönelik uygulanan destek paketlerinin işlevliği ve faydaları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Konunun geniş çerçeveli olması ve covid-19 pandemisinin etkilerinin azaltılması için ülkeler ve havacılık otoriteleri tarafından çok değişik uygulamaların hayata geçirilmiş olması nedeni ile çalışmamız Avrupa Birliği üyesi ve havacılık sektöründe öncü konumda bulunan altı ülke (Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda, İtalya, İspanya) seçilerek bu ülkeler ile sınırlandırılmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Covid-19 pandemisi sebebiyle mart ayında başlayan havacılık sektöründeki hızlı daralmanın yıl sonuna kadar uzaması Avrupa Birliği bünyesinde faaliyet gösteren birçok havayolu işletmesini olumsuz etkilemiştir. EUROCONTROL'deki kayıpların 4,5 milyar Euro olduğu tahmin edilmektedir (Dube vd., 2021:6).

Pandemi döneminde ülkeler tarafından havacılık sektörüne yönelik yapılan destek paketleri birçok ülkede farklılık göstermektedir. Bu destek paketleri devlet destekli ticari krediler ve devlet garantileri; devlet sermayesi yoluyla yeniden sermayelendirme, uçuş sübvansiyonları, kamulaştırma; vergi ve harçların ertelenmesi ve/veya feragat edilmesi; hibeler ve özel sermaye desteklerini içermektedir (Abate vd., 2020:2). Bu sebeple seçilen ülkelerdeki uygulamalar tek tek incelenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Fransa ve Almanya tarafından havacılık işletmelerine yönelik uygulanan destek paketleri Tablo 1'de, Belçika, Hollanda, İtalya ve İspanya tarafından uygulanan destek paketleri Tablo 2'de verilmiştir.

Bu kapsamda öncelikle Fransa tarafından Air France-KLM şirketine 11 milyar Euro kredi desteği, Corsair 136,9 milyon Euro kredi, vergi kredisi ve borç erteleme imkanının sunduğu görülmüştür. Ayrıca Fransa tarafından havalimanlarına 300 milyon Euro geri ödenebilir avans yardımı yaptığı görülmüştür (OECD, 2021:44).

Havacılık işletmelerine yönelik sağlanan yardım paketleri kapsamında Almanya'da yapılan uygulamalar incelendiğinde çok farklı uygulamalar görülmektedir. Öncelikle Almanya, Berlin ve Münih havalimanlarına yönelik olarak 4 Mart ve 30 Haziran 2020 döneminde gelir kaybı desteği sağlamış daha sonrasında 1 Ocak ve 9 Kasım 2021 döneminde likidite desteğinde bulunmuştur. Almanya tarafından havalimanlarına yönelik yapılan yardımların toplamı 1.1180 milyon Euro'dur (OECD, 2021:48-49). Almanya tarafında havayolu firmalarına yönelik yapılan yardımlarda 9 milyar Euro ile Lufthansa (EC, 2020a) başı çekmektedir. Lufthansa havayollarını 550 milyon Euro ile Condor havayolları ve 150 milyon Euro ile Aer Lingus yapılan yardımlar takip etmektedir. Ayrıca Almanya bir turizm şirketi olan TUI AG ye 3.350 milyon Euro kredi sağlamıştır (OECD, 2021:45-49).

Belçika bayrak taşıyıcısı olan Brussels Havayolları firması ile 290 milyon Euro kredi antlaşması imzalamıştır (EC, 2020b). Aynı şekilde İtalya bayrak taşıyıcısı olan Italia Trasporto Aereo S.p.A'ya 3 milyar Euro mali destek sağlamıştır (OECD, 2021:58).

İspanya kendine ait havayolu işletmesi olan Air Europa'ya 615 milyon Euro maddi destek sağlarken (Reuters, 2020) havacılık işletmelerine hibrit borçlanma araçları ile 10 milyar Euro finansman kaynağı sağlamıştır. Sağlanan kredilerin kullanılabilmesi için bazı şartlar getirilmiştir. Bu şartlar "kamu yardımı alan şirketler, Paris İklim Anlaşmasına uymalı veya uymayı taahhüt etmeli, biyolojik çeşitliliği korumayı taahhüt etmeli, cinsiyetler arasındaki ücret farkını kapatmalı ve vergi cennetlerinde faaliyet göstermemelidir" (OECD, 2021:71).

Son olarak Hollanda tarafından hayata geçirilen havacılık sektörü destek paketleri incelendiğinde AirFrance-KLM havayollarına 3.400 milyon Euro mali destek, KLM havayollarına 918 milyon Euro çalışan ücretlerine mali destek ve WinAir'a 3 milyon dolar teminatlı kredi sağlandığı görülmüştür (OECD, 2021:64-65). Bu desteğin şartları "KLM'nin yeniden yapılandırılması, gereksiz harcamalardan kaçınılması, havayolunun ekolojik dönüşümünün sağlanması ve kredi şartlarının kontrolü için bir hükümet çalışmasının görevlendirilmesi" olarak belirlenmiştir.

Yapılan yardımlar genel olarak değerlendirildiğinde covid-19 pandemi sürecinin ortaya çıkardığı belirsizlik ortamının bütün dünyada olduğu gibi Avrupa Birliği bünyesinde faaliyet gösteren havacılık işletmelerini de etkilediği görülmektedir. Zaten havacılık faaliyetlerini sadece bir bölge veya ülke ile özdeşleştirmek imkânsızdır. Bu sebeple havacılık işletmeleri küresel çapta yaşanacak kriz ortamlarından etkilenmemeleri düşünülemez. Bu sebeple küresel ve bölgesel çapta faaliyet gösteren bütün havacılık işletmeleri covid-19 pandemisinden etkilenmiştir. Bu olumsuz etkiler sebebiyle havacılık işletmelerinin bir kısmı iflas açılarken bir kısmı ise diğer havacılık işletmeleri ile yaptıkları birleşmeler veya devletlerin sağladıkları mali destekler ile ayakta kalabilmişlerdir.

Havacılık sektörü küresel ve ulusal ekonomilere sağladıkları büyük katkılar yüzünden ülke ekonomilerinin ayrılmaz birer parçalarıdır. Bu sebeple ülkeler zor duruma düşen ve ülke ekonomisine büyük katkı sağlayan havacılık işletmelerinin bu kötü durumlarına kayıtsız kalamamışlar birazda ülke ekonomilerine yapacağı olumsuz etkilerden kaçınabilmek adına havacılık işletmelerine yönelik mali destek paketleri açıklamak zorunda kalmışlardır. Mali destekler ülkeler arasında farklılıklar göstermektedir. Örnek olarak seçilen altı ülke uygulamaları genel olarak incelendiğinde havacılık sektörüne yönelik hayata geçirilen ekonomik destek paketlerinin içeriğini direk mali yardımlar, borç ertelemeleri, çalışan ücretlerine destek ve vergi indirimlerinin oluşturduğu görülmektedir.

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

Sonuç olarak kriz ortamlarından daha az etkilenmeleri için havacılık işletmelerinin hizmet çeşitliliğine gitmesi önerilirken, devletler için ise kriz ortamına maruz kalabilecek sektörlere yardım amacıyla ortak kamu fonlarının oluşturulması faydalı olacaktır (Serrano & Kazda, 2020:5).

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

Ülke	Firma Adı	Destek Çeşidi	Tahmini Miktar	Açıklamalar
Fransa	Air France – KLM	Kredi garantileri, kredi	EUR 11,000.0 m	
	Havalimanları	Geri ödenebilir avans	EUR 300.0 m	
	CORSAIR	Kredi, vergi kredisi ve erteleme	EUR 136.9 m	
Almanya	Lufthansa	Ekonomik İstikrar Fonu	EUR 9,000.0 m	
	TUI AG	Ekonomik İstikrar Fonu ve Krediler	EUR 3,350.0 m	
	Condor	Kredi	EUR 550.0 m	
	Havalimanı Berlin Brandenburg GmbH	Sübvansiyon, Düşük faizli krediler	EUR 852.0 m	4 Mart ve 30 Haziran 2020 döneminde gelir kaybı desteği, 1 Ocak ve 9 Kasım 2021 döneminde likidite desteği
	Havalimanı Münih GmbH	Sübvansiyon,	EUR 253.0 m	4 Mart ve 30 Haziran 2020 döneminde gelir kaybı desteği,
	Havalimanı Köln/Bonn GmbH	Sermaye yedeğinin ödenmesinde	EUR 75.0 m	
	Donegal Havalimanı			
	Aer Lingus	Borç kolaylığı	EUR 150.0 m	Pandeminin şiddetli etkisi göz önüne alındığında Aer Lingus'un likidite ihtiyaçlarını desteklemek için 150 milyon avroluk ticari borç kolaylığı
	Daa PLC	Tahvil ihracına katılım	EUR 40.0 m	

Kaynak: (OECD, 2021:44-49)

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

Tablo 2. Ülkeler Bazında Hükümet Destek Paketleri (Nisan 2021)

Ülke	Firma Adı	Destek Çeşidi	Tahmini Miktar	Açıklamalar
Belçika	Brussels Airlines	Kredi Antlaşması	EUR 290 m	
İtalya	Italia Trasporto Aereo S.p.A.		EUR 3,000.0 m	
Hollanda	Air-France KLM		EUR 3,400.0 m	
	KLM	Çalışan ücretlerine destek	EUR 918.0 m	
	Winair	Teminatlı kredi	USD 3.0 m	
İspanya	Hava taşımacılığı sektörü	Hibrit borçlanma araçları	EUR 10,000.0 m	
	Air Europa	Krediler	EUR 615.0 m	

Kaynak: (OECD, 2021:32-71)

7. SONUÇ

Havacılık faaliyetleri global ekonomik faaliyetlerin küçük bir kısmını oluştursa da diğer sektörler ile olan etkileşimi, diğer sektör mallarının havayolu ile taşınması ve havacılık sektörünü destekleyen birçok sektöre dolaylı olarak iş imkânı sağlaması dolayısı ile küresel ve devlet ekonomileri için önemli etkenlerdir. Bu sebep ile hükümetler tarafında yakından takip edilerek desteklenmektedir.

Havacılık faaliyetleri düşük kar marjları, yüksek yatırım ve işletme maliyetleri yüzünden uzun süre devletlerin tekelinde yürütülmüştür. Sektör yirminci yüzyılın sonunda itibaren yaşanan liberalleşme hareketleri sayesinde özel sektörün ilgisini çekmiş ve hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Sektörün başarı ve gelişimi istikrar ve kriz ortamlarından uzak öngörülebilir geleceğe bağlıdır. Bu istikrar ve öngörülebilir ortam 2019 yılında ortaya çıkan covid-19 pandemisi sebebiyle büyük bir sekteye uğramıştır. Yapılan hesaplamalar son elli yılda yaşanan ekonomik ve siyasi krizlerin toplamının bile covid-19 pandemisi kadar havacılık sektörüne zarar vermediğini göstermektedir. Bu sebeple kriz ortamı havacılık işletmelerinin tek başlarına baş edemeyecekleri bir hale ulaşmıştır. Pandemi sürecinde kırktan fazla havayolu işletmesinin iflas başvurusu yaptığını tespit edilmiştir. Yine bu süreçte uluslararası hizmet sunan devlet destekli kurumsal havacılık işletmeleri bile sıkıntı yaşamış ve birçok uçuş noktasını ve rotasını iptal etmek zorunda kalmıştır.

Bu belirsizlik ortamında devletler havacılık sektörünün ve havacılık sektörüne bağlı diğer sektörlerle birlikte devlet ekonomilerinin geri dönülemeyecek noktalara gitmesini önlemek amacıyla pandemi sürecinde özellikle süreçle baş etmekte zorluk yaşayan işletmelere yönelik düzenlemeleri hayata geçirmişlerdir. Bu düzenlemeler ülkeden ülkeye farklılık göstermekle beraber genel olarak değerlendirildiğinde doğrudan mali yardımlar, borç ertelemeleri, çalışan ücretlerine destek ve vergi indirimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu kapsamda havacılık işletmelerinin ekonomik istikrarının sağlanması için öncelikle havacılık işletmelerinin hizmet çeşitlendirmesi dikkate alınmalıdır. Uluslararası, iç hat ve kargo taşımacılığı faaliyetlerinin birlikte yürütülmesi bir sektörü etkileyen kriz ortamında diğer sektörlerin işleme ile krizin etkilerinin azaltılabileceği değerlendirilmektedir. Devletler açısından değerlendirildiğinde ise kriz ortamına maruz kalacak işletmelerin desteklenmesi için ortak fonların oluşturulması kriz ortamlarının aşılmasında faydalı olacaktır.

Havacılık işletmelerinin küresel ve devlet ekonomilerinde taşıdığı önem göz önüne alındığında covid-19 benzeri yeni bir ortamının yaşanması sektörün sürdürülebilirliğini tehlikeye sokacağı değerlendirilmektedir. Bu kapsamda covid-19 pandemi sürecinde elde edilen tecrübelerin gelecek kriz ortamlarına hazırlıklı olmaya yardımcı olacağı değerlendirilmektedir. Bu sebeple bu süreçte yaşanan tecrübelerin kurumsal hafızalara aktarılması gelecekte yaşanabilecek kriz ortamlarına karşı hazırlıklı olunması kapsamında önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abate, M., Christidis, P., & Purwanto, A. J. (2020). Government support to airlines in the aftermath of the COVID-19 pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 101931.doi:10.1016/j.jairtraman.2020.101931.
- Airport Council International, (2021a), Advisory Bulletins: The impact of covid-19 on the airport business and the path to recovery, <https://aci.aero/2021/07/14/the-impact-of-covid-19-on-the-airport-business-and-the-path-to-recovery-2/>, (28.10.2021).
- Airport Council International, (2021b), Advisory Bulletins: The impact of covid-19 on the airport business and the path to recovery, <https://aci.aero/2021/11/01/the-impact-of-covid-19-on-the-airport-business-and-the-path-to-recovery-3/>, (28.10.2021).
- Air Transport Action Group (ATAG), (2018). Aviation: Benefits Beyond Borders (ABBB), Powering global economic growth, employment, trade links, tourism and support for sustainable development through air transport, https://aviationbenefits.org/media/166344/ abbb18_full-report_web.pdf, (26.10.2021).
- BBC (2020). German airline Lufthansa plans to cut 22,000 jobs. <https://www.bbc.co.uk/news/business-53007048.amp>, (24.10.2021).
- CNBC, (2020). Over 40 airlines have failed so far this year — and more are set to come, <https://www.cnbc.com/2020/10/08/over-40-airlines-have-failed-in-2020-so-far-and-more-are-set-to-come.html>, (26.10.2021).
- Dube, K., Nhamo, G., & Chikodzi, D. (2021). COVID-19 pandemic and prospects for recovery of the global aviation industry. *Journal of Air Transport Management*, 92, 102022.doi:10.1016/j.jairtraman.2021.102022
- European Commission, (2020a). State aid: Commission approves €6 billion German measure to recapitalize Lufthansa, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1179, (26.10.2021).
- European Commission, (2020b). State aid: Commission approves €290 million Belgian support to Brussels Airlines in the context of the coronavirus outbreak, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_1507, (28.10.2021).
- International Air Transport Association, (2020). Annual Report 2020, <https://www.iata.org/contentassets/c81222d96c9a4e0bb4ff6ced0126f0bb/iata-annual-review-2020.pdf>, (28.10.2021).
- ICAO (2020a). Guidance On Economic and Financial Measures To Mitigate The Impact Of The Coronavirus Outbreak On Aviation December 2020 Version 1.2, https://www.icao.int/sustainability/Documents/COVID19_Economic_and_Financial_Measures/ICAO_Guidance_on_Economic_and_Financial_Measures.pdf, (24.10.2021).
- ICAO (2020b). Effects of Novel Coronavirus (COVID-19) on Civil Aviation: Economic Impact Analysis, ICAO Reports, 1-45.
- OECD, (2021). State Support to the Air Transport Sector: Monitoring developments related to the Covid-19 crisis. <https://www.oecd.org/corporate/State-Support-to-the-Air-Transport-Sector-Monitoring-Developments-Related-to-the-COVID-19-Crisis.pdf>. (24.10.2021).

- Reuters, (2020). UPDATE 4-Spain approves 475 mln euro aid package for Air Europa, <https://www.reuters.com/article/health-coronavirus-spain-aireuropa-idUSL8N2HP4NY>, (28.10.2021).
- Serrano, F., & Kazda, A. (2020). The future of airport post COVID-19. *Journal of Air Transport Management*, 89, 101900.doi:10.1016/j.jairtraman.2020.101900.
- Suau-Sanchez, P., Voltes-Dorta, A., & Cugueró-Escofet, N. (2020). An early assessment of the impact of COVID-19 on air transport: Just another crisis or the end of aviation as we know it? *Journal of Transport Geography*, 102749.doi:10.1016/j.jtrangeo.2020.102749.
- Thiessen, T. (2020). Coronavirus: Some of These 24 European Countries Have Closed Their Borders to Tourists. <https://www.forbes.com/sites/tamarathiessen/2020/03/14/coronavirus-europe-closes-borders-tourists/?sh=2225d2aa2765/>. (28.10.2021).
- World Health Organization (WHO). (2020a). WHO coronavirus disease (COVID-19) dashboard, <https://covid19.who.int/>, (23.10.2021).
- World Health Organization (WHO). (2020b). WHO announces COVID-19 outbreak a pandemic, <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic>, (23.10.2021).

TÜRK ÖLKƏLƏRİNİN QARDAŞLIĞINI MÖHKƏMLƏNDİRƏN MEDIA PLATFORMASI

MEDIA PLATFORM STRENGTHENING THE BROTHERHOOD OF TURKISH COUNTRIES

Dosent Aynur Nəsirova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika Fakültəsi, Multimedia və Elektron Kommunikasiya kafedrası

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2463-8813>

30 ilə yaxındır ki, müxtəlif sahələr üzrə birgə fəaliyyət göstərən türk dövlətlərinin media birliyi bu əlaqələri daha da möhkəmləndirdi. Ayrı-ayrı sahələr üzrə münasibətləri institutlaşdırən türkdilli dövlətlərin media sahəsində də bu mexanizmə müraciət etmələri müsbət hal kimi dəyərləndirildi. Əsas kimi medianın beynəlxalq və ikitərəfli münasibətlərdəki rolu, ictimai rəyə birbaşa təsirinə diqqət çəkildi.

Türkdilli dövlətlərin ortaq media platformasının əhəmiyyətindən danışarkən informasiya müharibəsinin önəmini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Xüsusən də, informasiya müharibəsinin aktual olduğu müasir dövrdə qarşılıqlı media fəaliyyəti çox mühümdür. Bu, həm 44 günlük Vətən müharibəsi dönmündə, həm də sonrakı dövrdə öz təsdiqini tapdı. Ermənistan- Azərbaycan arasında 30 ildən artıq davam edən münaqişə fonunda təcrübələrin birləşdirilməsi türkdilli dövlətlərin, xüsusilə də Türkiyə mediasının fərqli məkanlara təsir imkanını milli maraqların işıqlandırılmasında, həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında önəmli faktorlardan oldu.

Qeyd edək ki, Türkiyə-Azərbaycan Ortaq Media Platformasının ilk toplantısı 2021-ci ilin oktyabrında İstanbulda keçirildi. Prezidentin köməkçisi, Prezident Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev və Türkiyə Prezidenti Administrasiyasının Kommunikasiya İdarəsinin rəhbəri Fəxrəddin Altunun rəhbərliyi ilə keçirilən görüşdə iki ölkənin media və kommunikasiya sahələri üzrə rəsmilərindən ibarət nümayəndə heyətləri iştirak etdi. "Bir millət, iki dövlət" şüarı ilə keçirilən iclasda kommunikasiya sahəsində əlaqələrinin yaxşılaşdırılması məqsədilə ənənəvi və rəqəmsal media, strateji kommunikasiya, eləcə də ictimai diplomatiya sahələrində əməkdaşlıq və koordinasiyanın artırılması, dezinformasiyaya qarşı birgə mübarizə kimi məsələlər müzakirəyə çıxarıldı.

Ümumiyyətlə, media sahəsindəki əməkdaşlıqlar son 10 ildə aktiv fazaya keçib. Hələ 2010-cu ildən Ankarada, sonrakı illərdə Azərbaycanda, Qazaxıstanda Türk ölkələri Media Forumlarının keçirilməsini, Türk Dünyası Media Platformasının yeni şəraitdə fəaliyyətini qurmağı hədəfləyirdi. Çünki artıq Türk dövlətlərinin birliyinin həm də media birliyindən keçməsi faktlarla sübut edilmişdi.

Azərbaycan-Türkiyə media platformasının Türk dövlətlərinin media əməkdaşlığı üçün önəmini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan-Türkiyə media platformasının hüquqi əsasları Türk Dövlətlərinin Media Platforması üçün də nümunəvi əsasdır. Türk Dünyasının tanınmış siması İsmayıl bəy Qasıralının "dildə, düşüncədə və işdə birlik" şüarı artıq reallığa çevrilir. 1883-cü ildən 1903-cü ilədək türk xalqlarının dildə və düşüncədə birliyi üçün çalışan "Tərcüman" qəzetinin həyata keçirdiyi missiya bu gün müasir informasiya və

kommunikasiya texnologiyaları da nəzərə alınmaqla, daha geniş və əhatəli anlamda davam etdirilir.

Açar sözlər: Media platformasi, kommunikasiya, Türkdilli dövlətlər

For almost 30 years, the media community of the Turkic states, working together in various fields, further strengthened these ties. The appeal of the Turkic-speaking countries, which institutionalized relations in various fields, to this mechanism in the field of media was also welcomed. The role of the media in international and bilateral relations and its direct impact on public opinion were highlighted.

Speaking about the importance of a common media platform of Turkic-speaking countries, it is necessary to emphasize the importance of information warfare. Especially in today's era of information warfare, mutual media interaction is very important. This was confirmed both during and after the 44-day Patriotic War. In the background of more than 30 years of conflict between Armenia and Azerbaijan, the ability of Turkic-speaking countries, especially the Turkish media, to influence different places has become an important factor in highlighting national interests and conveying the truth to the world community.

It should be noted that the first meeting of the Turkish-Azerbaijani Joint Media Platform was held in October 2021 in Istanbul. Delegations of media and communication officials from both countries attended in the meeting was chaired by Hikmet Hajiyev, Assistant to the President, Head of the Foreign Policy Department of the Presidential Administration and Fakhraddin Altun, Head of the Communications Department of the Presidential Administration of Turkey. Increasing cooperation and coordination in the fields of traditional and digital media, strategic communication, as well as public diplomacy, and the joint information warfare against disinformation issues were discussed in the meeting which was held under the slogan "One Nation, Two States".

In general, cooperation in the field of media has entered an active phase over the past 10 years. As early as 2010, the Turkic countries aimed to hold Media Forums in Ankara, in the following years in Azerbaijan and Kazakhstan, and the establishment of the Turkic World Media Platform in new conditions. Because it was already proved by facts that the union of Turkish states also passed through the media union.

The importance of the Azerbaijani-Turkish media platform for media cooperation between the Turkic states should also be noted. Thus, the legal basis of the Azerbaijani-Turkish media platform is an exemplary basis for the Media Platform of the Turkic states. Ismail bey Gaspıralı's famous slogan "Unity in language, thought and work" becomes a reality. The mission carried out by the "Tercuman" newspaper, which worked for the unity of the Turkic peoples in language and thought from 1883 to 1903, continues today in a broader and more comprehensive sense, taking into account modern information and communication technologies.

Keywords: Media platform, communication, Turkic-speaking countries

30 ilə yaxındır müxtəlif sahələr üzrə birgə fəaliyyət göstərən türk dövlətlərinin media birliyi bu əlaqələri daha da möhkəmləndirməyə hədəflənib. 2012-ci ildə Ankarada, sonrakı illərdə Azərbaycanda, Qazaxıstanda Türk ölkələrinin Media Forumları keçirilsə, hər ölkədən təmsilçilərin olduğu icra qurumu yaradılsa da, nə həmin təşəbbüslər, nə də yaradılmış icra qurumu uğurlu fəaliyyət göstərib. Bu baxımdan, məsələnin yenidən gündəmə gətirilməsi və bütün Türk ölkələrini əhatə etməsi, Türk Dünyası Media Platformasının yeni şəraitdə öz

fəaliyyətini qurmağı hədəfləməsi informasiya müharibəsinin aktuallaşdığı müasir dövrdə qarşılıqlı media fəaliyyəti olduqca vacibdir. Həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, media sahəsində də işbirliyi və interqasiya günün tələbidir. Türk ölkələrinin qardaşlığını möhkəmləndirməyə hədəflənən ortaq media platformasının məqsədi bu gün media dəstəyinə ehtiyacı olan türk toplumlarının səsi olmaqdır.

Ayrı-ayrı sahələr üzrə münasibətləri institutlaşdıran türkdilli dövlətlərin media sahəsində bu mexanizmə müraciət etmələri müsbət hal kimi dəyərləndirilir. Əsas kimi medianın beynəlxalq və ikitərəfli münasibətlərdəki rolu, ictimai rəyə birbaşa təsirinə diqqət çəkilir.

Qeyd edək ki, ortaq dəyərlərə sadiqlik, siyasi, iqtisadi, beynəlxalq münasibətlərin genişləndirilməsi 2009-cu ildə imzalanan Naxçıvan Sazişi ilə qardaşlıq, birlik, həmrəylik yoluna çıxan Türk Şurasının əsas fəaliyyət prinsipləridir. 44 günlük Vətən Müharibəsində Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin “Haber Global”, “Haber Türk”, “A-Haber”, “Haber NTV” televiziya kanallarına müsahibələri Media Platformasının önəmini bir daha ortaya qoydu. Türk Şurasına üzv dövlətlərin iştirakı ilə media platformasının yaradılmasına da məhz Türk Şurasının mənəvi silahı olan Azərbaycan-Türkiyə ortaq media platforması zəmin yaratdı. Türk dövlətlərinin həmrəyliyinin möhkəmlənməsinə töhfə verən bu əməkdaşlığın Qərbin formalaşdırdığı islamofobiyanın qarşısının alınmasında da təsiri danılmazdır.

2021-ci ilin 9-11 aprel tarixində Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Macarıstanın media kapitanları Bakıda toplandı. Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev, Türkiyə Prezidenti Administrasiyasının Kommunikasiya İdarəsinin sədri Fahrettin Altun, Qırğızıstanın mədəniyyət, informasiya, idman və gənclər siyasəti naziri Kayrat İmanaliyev, Özbəkistan Prezidenti Administrasiyası yanında İnformasiya və Kütləvi Kommunikasiya Agentliyinin direktoru Asadjon Xojayev, Qazaxıstanın informasiya və ictimai inkişaf nazirinin müavini Asxat Oralov, Macarıstanın Xarici Əlaqələr və Ticarət Nazirliyinin təhlükəsizlik siyasəti üzrə dövlət katibi Peter Sztaray, Türk Şurasının Baş katibi Bağdat Amreyev və digər rəsmi şəxslər iştirak etdikləri toplantıda media sahəsində əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslar müəyyən olundu (1).

Türk dünyasının əsas problemlərindən birinin dezinformasiyalarla mübarizə olduğu vurğulanan toplantıda rəqəmsal faşizmlə mübarizənin önəmi diqqətə çatdırıldı. Qırğızıstanın mədəniyyət, informasiya, idman və gənclər siyasəti naziri Kayrat İmanaliyev türkdilli dövlətlər arasında əlaqələri gücləndirməyin, media sahəsində əməkdaşlığı genişləndirməyin vacibliyini önə çəkdi. Qazaxıstanın informasiya və ictimai inkişaf nazirinin müavini Asxat Oralov Türk Şurasının himayəsi altında siyasi, iqtisadi, mədəni, təhsil və digər sahələrdə fəal əməkdaşlığın həyata keçirildiyini xatırladaraq türkdilli ölkələrin əməkdaşlığının möhkəmlənməsinə yönəlmiş səylərin ölkəsinin informasiya siyasətinin inkişafının prioritet istiqaməti olduğunu dedi. Macarıstanın Xarici Əlaqələr və Ticarət Nazirliyinin təhlükəsizlik siyasəti üzrə liyidövlət katibi Peter Sztaray isə ən böyük çətinliklərdən birinin saxta xəbərlərə qarşı mübarizə olduğunu, milli və beynəlxalq səviyyələrdə ictimaiyyətə düzgün məlumatların çatdırılmasının önəmini vurğuladı (1).

2021-ci ilin oktyabrında isə Türkiyəni, Azərbaycanı, Qazaxıstanı, Özbəkistanı, Macarıstanı, Qırğızıstanı, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətini təmsil edən media mənsubları, tanınmış elm adamları İstanbulda toplandı. Mediaforumu videomüraciətində Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan türkdilli ölkələrin müstəqil informasiya sisteminin yaradılmasının vacibliyini önə çəkdi. "Heç bir ölkə və ya cəmiyyət nə qədər inkişaf etmiş olsa da, rəqəmsal faşizmin dağıdıcı təsirindən azad deyil. Türk dünyası rəqəmsal faşizmlə yanaşı beynəlxalq medianın ikili standartından da əziyyət çəkir. Xüsusilə 44 gün davam edən Dağlıq Qarabağ müharibəsi zamanı şahidi olduğumuz ikiüzlü mövqe məsələsinin ölkələrimiz baxımından önəmini ortaya qoymuşdur. Ermənistan ordusunun dinc vətəndaşları hədəf alan qətlə və ballistik raket

hücumları heç vaxt gündəmə gətirilməyib. Media müstəqilliyindən və obyektivliyindən danışan beynəlxalq media orqanları Ermənistanın rəsmi xəbər agentliyi kimi çıxış etdilər. Qarabağ müharibəsi ölkələrimiz və türk dünyası ilə bağlı faktlara qarşı mətbuat embarqosunun nə ilk, nə də sonuncu nümunəsidir. Dırnaqarası soyqırım iddiaları başda olmaqla tariximizə, milli təhlükəsizliyimizə və millətimizin dəyərlərinə hədəflənən bir çox mövzuda bənzər yanaşmalarla qarşılaşırıq. Acı təcrübələrimizin işığında hamımız bu həqiqəti açıq-aşkar görə bilirik. Müdafiə sənayesi və hərbi məsələlərdə tamamilə əcnəbilərə güvənmədiyimiz kimi, informasiya mövzusunda da başqalarına etimadımız yoxdur. Bizə davamlı olaraq insan haqları, demokratiya və azadlıq dərsləri verənlərin vicdanına və peşə etikasına etibar edə bilmərik. Digər strateji məsələlərdə olduğu kimi, biz media və informasiyada da öz işimizi görməliyik. Necə ki, müdafiə sənayesində əcnəbi ölkələrə bel bağlamırıqsa, eləcə də media sahəsində də bizə vicdan dərsi keçmək istəyənlərə güvənməməliyik. Yaşadığımız acı təcrübələrdən hasil olan nəticə budur. Türk dünyası olaraq bu istiqamətdə də birlikdə addımlamalıyıq” sitatın sonu (6).

Əlaqələrin daha da genişlənməsi üçün prioritetlərin müzakirəyə olunduğu Türk Şurasının İstanbul mediaforumunda 44 günlük Qarabağ müharibəsində işğalçı Ermənistan üzərində Azərbaycanın tarixi Zəfəri ilə bağlı çıxışlar daha çox diqqəti cəlb etdi. Vətən müharibəsində Türkiyə başda olmaqla türkdilli dövlətlərin daim Azərbaycanın yanında olması mənəvi, siyasi dəstək kimi dəyərləndirildi. Qarabağ zəfəri «Birlikdən doğan Zəfər: Qarabağ» mövzusunda paneldə də geniş müzakirə olundu. Azərbaycan-Türkiyə həmrəyliyinin türk dünyasına təsiri önə çəkildi, əlaqələrin daha da inkişafı istiqamətində atılacaq addımlar müzakirə olundu, türkdilli ölkələr arasında informasiya mübadiləsinin daha da intensivləşdirilməsi istiqamətində təkliflər səsləndirildi.

Ortaq Media Platformasının əsas prinsipləri media, kommunikasiya, xalq diplomatiyası, həmçinin dezinformasiya ilə mübarizənin türkdilli xalqların maraqları naminə işıqlandırılması, medianın qarşılıqlı, əlaqəli fəaliyyətidir. Bundan əlavə, informasiya müharibəsinin aktual olduğu müasir dövrdə qarşılıqlı medianın fəaliyyəti mühümdür. Bu baxımdan Ermənistan-Azərbaycan arasında 30 ildən artıq davam edən münaqişə fonunda təcrübələrin birləşdirilməsi türkdilli dövlətlərin, xüsusilə də Türkiyə mediasının fərqli məkanlara təsir imkanı milli maraqların işıqlandırılmasında, həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında önəmli faktorlardan oldu.

Qardaş ölkələr arasında bir çox sahələrdə münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində ortaqlıq media platforması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə ilk addımı Trend İnformasiya Agentliyi ilə Türkiyənin “Albayrak Media Group”u atıb. 2021-ci ilin mayında təqdim olunan ilk rəqəmsal layihə TURKİC.World - Türk Dünyası adlı sayt (<https://turkic.world>) rəqəmsal platformaya digər türkdilli ölkələrin də media qurumlarının qoşulmasına imkan verir. Layihə iştirakçıları media platformasında xəbərlərini rus və ingilis dillərində də yayımlaya bilərlər. Artıq Qırğızıstanın “Kabar” Milli İnformasiya Agentliyi də “Türk Dünyası” layihəsinə qoşulub. Əlaqələrin dərinləşdirilməsi məsələsi türkdilli ölkələrin liderlərinin diqqət mərkəzindədir və dövlətlərarası münasibətlərin gələcək inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirmək üçün ortaqlıq media platformasının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Unikal proqram təminatı layihəni təkmilləşdirməyə və digər türkdilli dövlətləri yaradılan rəqəmsal platformaya qoşmağa imkan verir.

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

Rəqəmsal platformanın mobil versiyası da hazırlanıb (2). Bu, gələcəkdə bütün platformanın inkişafı və təkmilləşməsinin əsasını təşkil edəcək. Eyni zamanda, gələcəkdə türkdilli ölkələrin media qurumları öz ölkələri ilə bağlı xəbərləri rus, ingilis və digər dillərdə sayta yerləşdirə biləcək. Məqsəd Türkdilli ölkələr arasında media sahəsində körpü yaratmaqdır.

Ümumiyyətlə, media sahəsindəki əməkdaşlıqlar son 10 ildə aktiv fazaya keçib. Hələ 2010-cu ildən Ankarada, sonrakı illərdə Azərbaycanda, Qazaxıstanda Türk ölkələri Media Forumlarının keçirilməsini, Türk Dünyası Media Platformasının yeni şəraitdə fəaliyyətini qurmağı hədəfləyirdi. Çünki artıq Türk dövlətlərinin birliyinin həm də media birliyindən keçməsi faktlarla sübut edilmişdi (5).

Türk Dünyasının tanınmış siması İsmayıl bəy Qasıralının "dildə, düşüncədə və işdə birlik" şüarı artıq reallığa çevrilir (3). XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çapdan çıxan "Tərcüman" qəzetinin yürütdüyü bu siyasət artıq əməli işə keçib. 1883-cü ildən 1903-cü ilədək türk xalqlarının dildə və düşüncədə birliyi üçün çalışan "Tərcüman" qəzetinin həyata keçirdiyi missiya bu gün müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları da nəzərə alınmaqla, daha geniş və əhatəli anlamda davam etdirilir. İsmayıl bəy Qasıralının sözləri ilə desək, Türk, Tatar, Azərbaycan, Kumuk, Noqay, Başqırd, Özbək, Sart, Tarança, Kaşğari, Türkmən və sair adlarla bilinən türk qövmlərinin cümləsi arasında yayılmış və məlum olan "Tərcüman", müsəlmanlar arasında maarifin intişarına və İslam məktəblərinin islahatına çalışıb.

Ümumiyyətlə, türkdilli ölkələrinin ortaq dəyərləri böyük imkanlar tanıyır və bu imkanların ortaq media, ortaq təhsil, ortaq mədəniyyət, ortaq elm platformaları üzərindən inkişafı təkcə türk dövlətləri üçün deyil, dünyada yaşayan bütün türklər üçün fərd olaraq öz yaradıcılıq potensiallarını, işgüzar bacarıqlarını nəhəng bir coğrafiyada təqdim etmək üçün əlverişli zəmin yaradır.

Bu gün informasiya təhlükəsizliyi dünyanın bütün ölkələri üçün vacib amildir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, sərhəd tanımayan yeni media və sosial şəbəkələrin həyatımızda oynadığı rol öz mədəniyyətini, identikliyi qorumaq istəyən bütün xalqları olduqca ciddi çağırışlar qarşısında qoyub. Belə bir zaman kəsiyində yeganə doğru seçim bir-birini assimilyasiyaya uğratmayacaq, ortaq dil və mədəniyyət üzərindən yola çıxacaq, rəqabətədavamlı media və sosial media platformalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. Türk xalqları qlobal assimilyasiya prosesinin, təxribat xarakterli, dağıdıcı informasiya axınının qarşısında yalnız birlikdə dayanmalıdırlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. [https://azertag.az/xeber/Bakida Turk Surasinin informasiya ve media uzre mesul nazirlerinin yuksek vezifeli resmilerinin uchuncu toplantisi kechirilib YENILA NIB 2 VIDEO-1752391](https://azertag.az/xeber/Bakida_Turk_Surasinin_informasiya_ve_media_uzre_mesul_nazirlerinin_yuksekk_vezifeli_resmilerinin_uchuncu_toplantisi_kechirilib_YENILA_NIB_2_VIDEO-1752391)
2. <https://az.trend.az/azerbaijan/society/3462182.html>
3. http://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2018/aprel/584329.htm
4. <https://modern.az/az/news/285778/turk-dovletlerinin-birliyi-hem-de-media-birliyinden-kecir>
5. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/medya-forumu-kardesligi-pekistirecek/404912>
6. <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turkiy/2021/10/22/inkisaf-yolunda-afrikali-qardaslarimizin-yaninda-yaninda-olmaga-davam-ed-c-yik-r-t-rdogan-1723270>
7. https://www.turkkon.org/tr/haberler/iv-turk-dili-konusan-ulkeler-ve-topluluklar-medya-forumu_241
8. <https://www.turkishnews.com/tr/content/2013/11/16/turk-dili-konusan-ulkeler-ve-topluluklar-medya-forumu-sonuc-bildirgesi/>
9. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/medya-forumu-kardesligi-pekistirecek/404912>
10. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbulda-turk-konseyi-medya-forumu-duzenlenecek-41919054>
11. <https://media.gov.az/index.php/news/bakida-turki-c-world-turk-dunyasi-adli-ilk-r-q-msal-layih-nin-t-qdimat-m-rasimi-kecirilib>

AVROPA İTTİFAQINDAKİ İNSTITUSİONAL ZİDDİYYƏTLƏRİN REGIONUN DESTABİLİZASİYASINDAKİ ROLU

Doktorant Nihad YAQUBLU

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID ID: 0000-0002-0382-6495

ÖZET

Avropa İttifaqı yaranandan bəri üç böyük böhranla üzləşib: 2007-2009-cu illərdən başlanan böyük iqtisadi krizis, 2010-cu illərin ortalarından meydana gələn qaçqın böhranı və KOVİD-19 pandemiyası. Və o bu üç irimiqyaslı krizisi sistemik çatışmazlıqlar ucbatından çevik şəkildə idarə edə bilməyib, uğursuzluqlara düşər olub. Həmin üç krizisdən əlavə olaraq, işsizlik, milli borclar kimi məsələlərdə ittifaqın bəlli subregionlarını əhatə edən müxtəlif problemlər də yaşanıb. Yaranmış böhranların sürətli və zərək şəkildə həll edilə bilinməməsinin əsas səbəblərindən biri bürokratiyanın böyüməsi, əməkdaşlığın çoxşahəliliyi və instensivləşməsi səbəbindən yaranan institusional ziddiyyətlərdir. Səlahiyyətləri üst-üstə düşən institutlar və mövcud struktural dualizm qitənin ən böyük regional inteqrasiya modeli olan Aİ-da səmərəliliyin azalmasına, mövcud quruluşlara olan inamın itməsinə və nəticədə reaksiyona populist siyasi cərəyanların güclənməsinə səbəb olmuşdur. Artan immiqrasiya amili, dəyişən global və regional siyasi-iqtisadi mühit nəticəsində mövcud quruluşlar özlərini optimal şəkildə yeniləyə bilmədiyindən böhranlar bir növ qaçılmaz olmuşdur.

Hadisələrin hər ölkədə fərqli təzahür etməsi və ölkələrin Aİ həmrəyliyi yerinə ilk öncə öz milli maraqlarını düşünməsi vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdir. Müəyyən bir ölkə üçün məqbul hesab edilən qərar digərinin zərərinə ola bilər, bu zaman anlaşılmazlıqlar və narahatlıq yaranır, güvən zədələnir. Əlavə olaraq, texnokratik elita və sadə camaat arasındakı fikir ayrılıqları bu ictimai narazılıqları daha da alovlandırmışdır.

XX əsrin ortalarından etibarən aktiv şəkildə təbliğ edilən iqtisadi neoliberalizm, tənzimlənməyən qloballaşma, beynəlmiləçiliyin və transmilli korporasiyaların beynəlxalq münasibətlərdə daha da aktiv rol oynaması ilə milli-dövlətlərin zəifləməsi, dünyadakı müxtəlif ölkələrin güclənməsi ilə təkqütblü nizamdan çoxqütblü nizama keçid, Qərbin kommunizm üzərində qələbəsinə sonra apardığı təkəbbürlü və səthi siyasət, baş vermiş sosial-iqtisadi çətinliklər fonunda elitanın qazanc əldə edib sadə camaatın problemlərinə etinasız yanaşması – bütün bu faktorlar beynəlxalq qeyri-stabilliyi yaradan əsas amillərdəndir.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, dövlətlərarası institutlar, texnokratiya, iqtisadi böhran, immiqrasiya, inteqrasiya, regionalizm, liberal dünya nizamı.

GİRİŞ

Qərbi Avropadakı yeni siyasi cərəyanların meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də, bəlkə də başlıcası Avropa İttifaqındakı institusional və struktural çatışmazlıqlardır. Avropa İttifaqı çox unikal bir quruluşdur: o tipik dövlətlərarası bir təşkilat deyil, federasiya və ya konfederasiya da deyil, lakin özündə həm federativ, həm də konfederativ elementləri ehtiva edir. O, bir çox məsələlərdə üst-milliy (supranational) güclərə sahib olsa da, tam mənada üst-milliy struktur da deyil. Aİ-nin bu qədər çəşdirici, mürəkkəb və ümumi olaraq ahəngsiz olması

uzun vadedə, irimiqyaslı böhranlarla üzləşdikcə effektiv fəaliyyət göstərə bilməməsinə və ittifaqdaxili tərəfdaşlığın məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur.

Avropada dövlətləri birləşdirən, iqtisadi, siyasi və sosial məsələlərdə regionun ölkələrini daha fəal əməkdaşlığa cəlb edən bir inteqrasiya modeli qurmaq İkinci Dünya müharibəsindən sonra tətbiq edilən neofunksionalist yanaşmanın nəticəsidir. Neofunksionalizm qlobal inteqrasiyanı yox, regional inteqrasiya hədəfləyir. Bu, neofunksionalizmi funksionalizmdən fərqləndirən əsas cəhətdir. Şübhəsiz ki, daha kiçik bölgəni əhatə edən, ortaq tarixə, oxşar dəyərlərə və taleyə sahib olan ölkələrin birgə əməkdaşlıq etməsi müqayisədə daha asan və dinamik olardı. Neofunksionalizm ideologiyasını dəstəkləyənlər tərəfdaşlıq davam etdikcə “spillover effektinin” yaranacağını – hər hansısa bir sahədə, məsələn iqtisadi sahədə əməkdaşlığın vaxt keçdikcə genişlənərək artıq siyasi, ictimai, enerji təhlükəsizliyi məsələlərinə də sıçrayacağını güman edirdi [9, s.12-17]. İnteqrasiya prosesi uzun müddət gedərsə, artıq həmin çoxşahəli münasibətlərin dayaqları yeni, birgə əməkdaşlığa və çoxtərəfliliyə söykənən təməllər üzərində inşa ediləcəyindən bu gedişatı tamamilə dağıtmaq çox çətin olardı. Nəticədə, regionun ölkələri daha sülhpərvər, güvənli və stabil bir mühitdə yaşayarlardı.

1952-ci ildə Almaniya Federativ Respublikası, Fransa, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburq tərəfindən Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması neofunksionalizmin Avropa inteqrasiyası kontekstində real həyatdakı ilk təzahürlərindən biri idi [4, s.2]. 1950-ci ildə Fransanın xarici işlər naziri Robert Şuman Fransa və Almaniya arasında kömür və poladın istehsalının birlikdə təşkil edilməsini təklif etmişdi. Tarixdə Şuman bəyanatı olaraq adlanan həmin çağırış silah-sursatın hazırlanması üçün vacib olan bu sənayelərin birləşdirilməsini, ortaq idarə edilən bir quruma verilməsini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, həm qitədə sıx iqtisadi əməkdaşlığın, həm də qarışıqlıq güvənin bünövrəsinin qurulması arzu edilirdi.

AKPB modelinin uğurlu olmasından sonra, əməkdaşlıq digər sahələrə yayıldı. 1958-ci ildə bu dəfə nüvə enerjisinin birlikdə istehsalı və istifadəsi üçün Avro Atom Enerjisi Birliyi fəaliyyətə başladı. Eyni ildə Avropa İqtisadi Birliyinin əsası qoyuldu [12, s.8]. 1985-ci ildə sərhəd yoxlama məntəqələrinin ləğv olunması barədə Şengen razılaşması imzalandı [5, s.14], sonra isə kapital, işçi qüvvəsi, mal və xidmətlərin hərəkətinin asanlaşdırılması üçün ümumi bazar (single market) yaradılması qərara alındı [2, s.11-14]. 1992-cü ildə Avropa İttifaqının əsasını qoyan Maastrixt sazişi qəbul olundu. 1999-cu ildə avro valyutası dövriyyəyə buraxıldı [3, s.766]. Hələ çox sahələrdə belə gedişat davam etdi. Göründüyü kimi XX əsrin ikinci yarısından Avropada əsas tendensiya dövlətlərin öz səlahiyyətlərini ortaq idarə edilən quruluşlara verməsi ilə bağlıdır. Bu, Avropada sülh və əmin-amanlığın bərqərar olmasına, insanların daha varlı yaşamasına səbəb oldu. Lakin dövlətlərin bu qədər müxtəlif sahələrdə öz güclərini və avtoritetlərini birgə idarə olunan quruluşlara verməsi, xüsusilə XXI əsrdə böhranlarla üzləşdikcə həmin dünyagörüşünün sorgulanmasına gətirib çıxartdı.

GELİŞME

Bu inteqrasiya proyektı sayəsində illər ərzində Aİ-nin üzvlərinin sayının artması ilə bürokratiya genişlənməmişdir. Avropa inteqrasiya proyektının ilkin mərhələsində altı ölkə var idisə, indi bu say iyirmi yeddidir. Coğrafi olaraq eyni qonşuluqda yerləşən bir neçə ölkənin qərarlar qəbul etməsi müqayisədə daha tez və asan olur. Lakin daha geniş bir ərazini əhatə edən, iyirmidən çox ölkəni birləşdirən bir quruluşun qərarlar qəbul etməsi daha mürəkkəb, ləng və çətinidir. Bürokratik proseslərin artması, qətiyyətli və hər kəsi tətmin edə biləcək çıxış yollarının tapılmasının uzun, keşməkeşli və ağır olması böhranların zirəkliklə, effektiv şəkildə idarə edilə bilməməsinə yol açıb. İrimiqyaslı krizislər zamanı həm üzv ölkələr fərdi olaraq, həm də ittifaqın özü bütövlükdə həll yollarının formalaşmasında üzləşilən çətinliklərdən əziyyət

çəkirlər. Belə səriştəsizlik səbəbindən ölkələrin öz suverenliyini geri qazanması lazım olduğunu söyləyən avroskeptik və populist qüvvələrin dəstəkciləri çoxalmışdır.

Aİ-da inteqrasiyanın dərinləşməsinin onun genişlənməsi ilə qeyri-mütənasib olduğu fikirləri hər zaman səslənmişdir. Genişlənmə siyasətini müdafiə edənlər Aİ-nın daha böyük regionu əhatə etməsinin onun siyasi-iqtisadi təsirini artıracağını vurğulayır, daha çox ölkələrlə sıx, çoxşahəli əlaqələrin qurulmasının uzunmüddətli sülh və firavanlıq baxımından müsbət olacağını söyləyirlər. Lakin dərinləşmə siyasətinin ittifaqın gələcəyi üçün daha önəmli olduğunu söyləyənlər daha kənar coğrafiyalardan olan, fərqli dəyərlərə və tarixi keçmişə malik olan ölkələrin bu müttəfiqliyə qatılmasının tammənəli, intensiv inteqrasiyaya mane olacağını bildirirlər [13, s.4-5]. Üzv ölkələr arasında xüsusilə milli təhlükəsizlik və xarici siyasət məsələlərində anlaşılmazlıqların yaranması bu fikrin nə qədər doğru olduğunu göstərir. Misal olaraq, Polşa, Estoniya, Latviya və Litva kimi ölkələrin milli təhlükəsizlik barədə ən böyük narahatçılığı Rusiyadır. Onlar müxtəlif vaxtlarda həm Rusiya İmperiyasının, həm də SSRİ-nin hakimiyyəti altında olmuşdurlar. Lakin Yunanıstan üçün belə bir təhlükə yoxdur, əksinə, onun Rusiya ilə tarixi olaraq yaxşı, müsbət bağları mövcuddur. Yunanıstan Türkiyənin artan təsirini təhlükə olaraq görür, fəqət Polşa, Latviya, Litva və Estoniyanın isə Türkiyə ilə bağlı qayğısı yoxdur.

Şübhəsiz, bürokratik proseslərdə səsvermənin necə keçirildiyi də mühüm rol oynayır. Bəzi məsələlərdə adi səs çoxluğu (simple majority), bəzilərdə əksər səs çoxluğu (qualified majority), digərlərdə isə yekdillik (unanimity) lazım gəlir [14]. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasında ümumi müdafiə, təhlükəsizlik və xarici siyasət istiqamətlərinin formalaşdırılması, yeni bir ölkənin üzvlüyü, vergilər kimi məsələlər yekdilliklə, immiqrasiya, məcburi köçkünlər, əqli mülkiyyət, turizm, humanitar yardımlarla bağlı qərarlar isə əksər səs çoxluğu ilə qəbul olunur [1], [8], [6]. Avropa Parlamentində adətən adi səs çoxluğu ilə qərarlar qəbul edir, lakin qanunverici prosedura uyğun olaraq ikinci oxunuşda mütləq səs çoxluğu ilə təklif edilən qanunnamələr dəyişdirilə və ya rədd edilə bilər [10]. Bu səsvermə üsullarının hərəsinin öz müsbət və mənfi tərəfləri var. Yekdilliklə alınan qanunlar onun tam məsuliyyətlə effektiv icra ediləcəyini deməyə imkan versə də, hər dövlətin razılığını almaq adətən uzun və problemli olur. Səs çoxluğu prinsipində isə addımların heç də hamının razılığı olmadan qəbul edilməsi razılıq verməyən dövlətləri istəmədikləri qərarlar almağa məcbur edir. Bu da təbii olaraq narahatçılıq və etiraz yaradır.

Avropada əməkdaşlığın çoxşahəliliyi səbəbindən müxtəlif quruluşlar meydana gəlmişdir. Bu quruluşların səlahiyyətləri bəzən üst-üstə düşür, nəticədə anlaşılmazlıq və qurumlararası rəqabət yaranır. Mürəkkəblik təkcə institusional mexanizmlərdə deyil, hətta strukturların adlarında belə özünü təzahür edir. Misal olaraq, Avropada üç oxşar adda “Şura” (Council) mövcuddur: Avropa Şurası (Council of Europe), Avropa Şurası (The European Council) və Avropa İttifaqı Şurası (Council of the European Union). Avropa Şurası (Council of Europe) Aİ-na daxil deyil, müstəqil quruluştur, lakin hərfiyən eyni tərcümə olunan “The European Council” Aİ-nın qurumudur. Tərcümədəki oxşarlıq səbəbindən “The European Council” azərbaycanca adətən Avropa Zirvəsi olaraq tərcümə edilir.

Aİ-da qanunverici səlahiyyətlərə malik olan üç institut var: Avropa Komissiyası, Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti. Lakin onun trikameral bir quruluş olduğunu demək düzgün olmaz, çünki səlahiyyətlərdə partikulyarlığın olması ilə bərabər, həm də verilən qanun layihəsinin təsdiqi üçün Aİ üzvü olan dövlətlərin öz milli parlamentlərinin də buna etiraz etməməsi lazımdır. İttifaqda hər hansısa bir qanunun qəbul olunması prosesi çox uzun və qəliz ola bilər [11, s.6-27].

2008-ci il iqtisadi böhranı və sonrakı borc krizislərində Aİ-nın ahəngsiz iqtisadi quruluşu ciddi rol oynamışdı. Avro pul valyutasını qəbul etmiş ölkələr öz monetar siyasətini Aİ-na tapşırırsa da,

fiskal siyasəti özləri yerinə yetirirlər [7, s.45]. Yəni nə Aİ, nə də üzv ölkələr iqtisadi siyasət üzərində tam səlahiyyətə sahib deyillər. Monetar siyasət pul təklifini və faiz dərəcəsini idarə edir. Fiskal siyasət isə büdcə, dövlət gəlirləri və xərclər haqqındadır. Əgər hər hansısa ölkə iqtisadi krizislə üzləşərsə, öz valyutasını devalvasiya edərək, pul təklifini çoxaldaraq, faizləri azaldaraq və ya artıraraq vəziyyətdən çıxıb bilər. Ancaq avrodan istifadə edən ölkələrin belə bir seçimi yoxdur: Aİ-da bu sadalanan addımlar ortaqların bir mərkəz tərəfindən hamı üçün verilir. Belə olan halda ölkələrin zərər şəkildə, böyük zərər almadan böhranlardan çıxması çətinləşir. Aİ üçün də üzv ölkələrin fiskal siyasətinə birbaşa müdaxilə etməyə hüququ olmaması problemlər yaradır. Əgər hər hansısa ölkə ödəyəcək bilməyəcəyi borclar götürürsə, gəlir və xərclərini yaxşı idarə edə bilmirsə, sonda orada baş verən böhran ittifaqa təsirsiz ötürülür.

SONUÇ

Meydana gəlmiş çətinliklər Aİ-nin daxilindəki mövcud zəifliklərini də göz önünə sərdir. Qurumun uzunvədəli stratejik vizyonunun olmadığı, baş verən hadisələrə demək olar ki, sadəcə taktiki gedişlər edərək çözməyə çalışdığı bəlli oldu. Şübhəsiz ki, haqqında danışdığımız həmrəylik çatışmazlığı və dövlətlərin çox zaman öz milli maraqlarını ittifaq maraqlarından üstün tutmağa çalışması bunun əsas səbələrindən biridir. Bu cür addımlar vurğulandığı kimi təkcə kiçik və orta dövlətlər tərəfindən deyil, həm də ittifaqın lider dövlətləri tərəfindən atılır. Yaranan problemlər həm də onu göstərir ki, obyektiv reallıqların toqquşması təkcə üzv ölkələr arasında baş vermir, belə anlaşmazlıq həm də texnoqratlar və sadə camaat arasında mövcuddur. İttifaqın Böyük Resessiyaya və immiqrasiya krizislərinə qeyri-adekvat cavab verməsi həm də bununla izah edilməlidir. 2010-cu ildə Böyük resessiya zamanı texnoqratlar bankçılıqdakı vəziyyətin stabilləşməsinə görə krizisin artıq həll olunduğunu düşündü. Lakin meydana gəlmiş böhranın adı camaat üçün nəticələri – işsizlik, fərdlərin qeyri-stabil iqtisadi durumu və bu kimi çətinliklərin yaratdığı ailəvi və sosial məsələlər – hələ uzun müddət davam etdi. İmmiqrasiya krizislərinin cəmiyyətə və onun hərtərəfli sabitliyinə vurduğu mənfi təsirləri yuxarı təbəqələr hiss etmədilər, əksinə, bəzi yuxarı təbəqələr ucuz işçi qüvvəsinin gəlişini fürsət olaraq gördülər.

Ümumiləşdirdikdə, bürokratiyanın böyüməsi, əməkdaşlığın çoxşahəliliyi və instensivləşməsi səbəbindən yaranan mürəkkəb, bəzən də səlahiyyətləri üst-üstə düşən institutlar, struktural dualizm, artan immiqrasiya amili, dəyişən qlobal və regional siyasi-iqtisadi mühit qitənin ən böyük regional inteqrasiya modeli olan Aİ-da səmərəliliyin azalmasına, mövcud quruluşlara olan inamın itməsinə və nəticədə reaksiyona populist siyasi cərəyanların güclənməsinə gətirib çıxartmışdır. Xüsusilə bu inteqrasiya modelinin mövcud dualist quruluşu böhranları labüd edir. Aİ nə tam federal, nə də tam üst-milliy bir quruluşdur, müəyyən sahələrdə səlahiyyətlər çox çətdirici və natamam şəkildə paylanılıb. Əgər Aİ gələcəkdə effektiv fəaliyyət göstərmək istəyirsə, ya inteqrasiyanı gücləndirməli və milli-hökumətlərdən daha çox səlahiyyət götürüb daha güclü bir üst-milliy struktura çevrilməlidir, ya da ki tam olmasa da müəyyən sahələrdə inteqrasiyanı azaltmağı bacarmalıdır. İndiki vəziyyətdə əməkdaşlıq modeli funksionallıq baxımından “ortada” qalıb: bir çox sahədə, məsələn iqtisadi siyasətdə, müəyyən aspektlər Aİ-na, digərləri isə milli-dövlətlərə həvalə olunub. Onlar kordinal şəkildə, maksimum məhsuldarlıqla belə bir qarışıq sistemdə öhdələrinə düşən vəzifələri çevik icra edə bilmirlər. Lakin inteqrasiyanı daha da gücləndirmək – ittifaqın səlahiyyət baxımından daha da güclənməsi indiki şəraitdə qeyri-real görünür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Agreement procedure (ACC): [Electronic resource] / EU Monitor. URL: <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vh7bi4zutqzf>

2. Barnard, C. and Scott, J. The Law of the Single European Market: Unpacking the Premises. – Portland: Hart Publishing, -- 2002. – 414 p.
3. Baumol, W.J. and Blinder, A.S. Economics: Principles and Policy. – Boston: Cengage Learning, – 2015. – 864 p.
4. Brunet, L.A. Forging Europe: Industrial Organisation in France, 1940–1952. – London: Springer, – 2017. – 296 p.
5. Follis, K.S. Building Fortress Europe: The Polish-Ukrainian Frontier. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, – 2012. – 296 p.
6. Jagt, R.V.D. European Commission communication on unanimity in taxation: [Electronic resource] / KPMG. URL: <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2019/01/etf-393-european-commission-communication-on-unanimity-in-taxation.html>
7. Marelli, E. and Signorelli, M. Europe and the Euro: Integration, Crisis and Policies. – Cham: Springer, – 2016. – 182 p.
8. Members' Research Service. Qualified majority voting in foreign and security policy: Pros and Cons: [Electronic resource] / European Parliamentary Research Service. – January 20, 2021. URL: <https://epthinktank.eu/2021/01/20/qualified-majority-voting-in-foreign-and-security-policy-pros-and-cons/>
9. Niemann, A. Explaining Decisions in the European Union. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – 382 p.
10. Ordinary legislative procedure (COD): [Electronic resource] / EU Monitor. URL: <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vga3b9max9>
11. Rotherham, L. How EU Laws are Made. – London: The Bruges Group, – 2010. – 28 p.
12. The Council of the European Union: 1952-2012 : Sixty Years of Law- and Decision-making / ed. Council of the European Union. General Secretariat. – Brussel: Publications Office of the European Union, – 2013. – 45 p.
13. The European Union: Ongoing Challenges and Future Prospects (R44249 Version 18) / ed. CRS Report. – Washington, D.C.: Congressional Research Service. – 2018. – 27 p. Voting system: [Electronic resource] / Official website of the Council of the EU and the European Council. – March 23, 2020. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/voting-system/>

SİYASİ SABİTLİYİN BƏRQƏRAR OLMASININ BEYNƏLXALQ ASPEKTLƏRİ

INTERNATIONAL ASPECTS OF POLITICAL STABILITY

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Kəmalə ALOYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakı şəhəri

ÖZET

Azərbaycan dövlətçiliyi modelinin baza əsaslarının, eləcə də milli inkişaf konseptinin formalaşması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin xalqın çağırışı ilə hakimiyyətə qayıdışı ərəfəsində müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan daxildən siyasi böhranın mənəngənəsində çarpışırdı ki, bu da ölkənin real surətdə parçalanması ilə nəticələnmə bilirdi. Son dərəcə əlverişli geosiyasi mövqeyə və nəhəng enerji ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan dünya dövlətləri, o cümlədən regional dövlətlər arasında nüfuz dairəsinin bölünməsi uğrunda mübarizədə geosiyasi oyunlar meydanına çevrilmişdi. Üstəlik, bütün bunlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam etməkdə olan təcavüzü, Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin xarici qüvvələrin dəstəyi ilə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal, münafişə zonasından bir milyon qaçqının və məcburi köçkünün qovulması, iqtisadiyyatın tamamilə iflası, işsizliyin və kütləvi yoxsulluğun görünməmiş vüsət alması fonunda baş verirdi.

Açar sözlər: siyasi modernləşmə, siyasi lider, sabitlik, modernləşmə xətti.

ABSTRACT

The creation of the basic foundations of the Azerbaijani state model and the formation of the concept of national development are associated with the name of the national leader Heydar Aliyev. On the eve of Heydar Aliyev's return to power at the call of the people, newly independent Azerbaijan was in the grip of a political crisis that could lead to a real disintegration of the country. With a very favorable geopolitical location and huge energy resources, Azerbaijan has become a geopolitical playground in the power-sharing struggle between world powers, including the states of the region. Moreover, all this was happening against the background of the continued Armenian aggression against Azerbaijan, the occupation of 20 percent of Azerbaijan's territory by the Armenian armed forces, the deportation of a million refugees and displaced persons, the complete collapse of the economy, unemployment and mass poverty.

Key words: political modernization, political leader, stability, modernization line.

GİRİŞ

Tarixi təcrübə göstərir ki, mövcud olan xalqların hər biri öz mövcudluğunu davam etdirmək üçün tarixi transformasiya nəticəsində baş verən hər bir hadisəyə uyğunlaşmağa, ortaya çıxmış ziddiyyətləri inkişafa və sabitliyə nail olmaq məqsədi ilə konsensus nəticəsində destruktiv xassəli hadisədən konstruktiv xassəli hadisəyə çevirməyə çalışmışlar. Bu fəaliyyəti uğurla həyata keçirən xalqlar mövcudluğunu qoruyub saxlamış, digərləri isə tarixi mübarizədə məhv olmuşlar. Bu məhv isə bilavasitə olaraq cəmiyyət daxilində mövcud olan qeyri

sabitliyin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Cəmiyyətin öz mövcudluğunu qoruması deyildikdə ilk növbədə dövlətin rolunun danılmaz fakt olduğu qeyd edilməlidir. Dövlət müəyyən ideologiya ilə insanları müəyyən mənafe altında və bir ideya və məqsəd ətrafında birləşdirən üstqurum olaraq birləşdirici və təşkilədiçi təsisat olaraq nəzərdən keçirilir. Dövlət eyni zamanda insanların birgə yaşaması üçün lazımı şəraiti, həmrəylik və bərabərlik çərçivəsində, xülasə sosial qaydanı təmin edən siyasi cəmiyyət kimi nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda ictimai həyatda ahəngdarlığın olması da vacibdir, bu ahəngdarlıq istənilən vəziyyətdə birgə fəaliyyətin və ümumi maraq dairəsində birliyin mövcudluq ehtimalının yüksəkliyinin bəyanı kimi çıxış edir.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, sosial-siyasi sabitlik dedikdə vətəndaşların maraqları, ali mənafe ətrafındakı birlik nəzərdə tutulur. Hər bir dövlətdə sabitlik səviyyəsindən asılı olaraq 3 formada təsnif edilir ki, bunlar aşağıdakı kimidir:

1. Yüksək səviyyə
2. Orta səviyyə
3. Aşağı səviyyə

Sabitliyin təsnifatı və hansı səviyyədə olmasını cəmiyyətdəki bütün meyarların təsiri ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Burada cəmiyyətin cəmiyyət və keyfiyyət tərkibi, dövlətin idarəetmə rejimi, siyasi yönümü, səhiyyə, təhsil və mədəni səviyyəsi və digər bütün amillər rol oynayır. Burada eyni zamanda cəmiyyətdə mövcud təbəqələşmə də mühüm amil olaraq çıxış edir. Yüksək səviyyəli sabitliyin mövcud olduğu dövlətin idarəetməsində demokratik dəyərlər hər sahədə prioritet istiqamət olaraq rəhbər tutulur və bunun nəticəsində plüralizm nəticəsində, çoxluğun fikrinə əsaslanaraq lakin azlığın fikrini də nəzərə alaraq, xalqın istək və maraqlarını daima diqqət mərkəzində saxlayaraq sorğuların keçirilməsi, verilən qərarların referendum, seçki vasitəsi ilə xalqın iradəsinin əsasında və ictimai rəyi nəzərə alaraq qərarlar qəbul edilir. Maraq və iradəsi nəzərə alınan cəmiyyətdə isə sabitlik daima yüksək səviyyədə olur. Orta səviyyəli və aşağı səviyyəli sabitlik isə bu sadalananların daha az nəzərə alındığı və ya ümumilikdə nəzərə alınmadığı sabitlik növləri kimi çıxış edirlər.

Ümumilikdə yanaşdıqda sosial siyasi sabitlik rəsonal və praqmatik xarici və daxili siyasətin təzahürü olaraq özünü biruzə verir. Bu aspektdən yanaşma nəticəsində qeyd etmək olar ki, idarəetmə üsulu rəsonallıq prinsipi əsasında reallaşan milli dövlətlərdə ictimai-siyasi sabitlik yüksək səviyyədə təşkil edilir və burada mövcud olan idarəetmə strategiyası səmərəli hesab edilir. Məlumdur ki, iqtisadi, mədəni, siyasi, humanitar-sosial və digər bütün sahələrdə ümummillə mənafeyin təmin olunmasına istiqamətlənmiş siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmiş inkişafın dinamikləşməsinə xidmət edən meyl və bu meyllərin formalaşması nəticəsində meydana çıxan forma nəzərdə tutulur. Daha da dəqiqləşdirərək qeyd etmək mümkündür ki, vətəndaşların həyat şəraitinin, maddi rifah halının daim yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən fundamental tədbirlər, başqa sözlə, sosial müdafiə sisteminin daha yüksək səviyyəsinin müəyyənləşməsi və məşğulluq səviyyəsinin artırılması, eləcə də sosial həyatda və siyasi təsisatların legitimləşdirilməsi və ümumilikdə təsisatlanması prosesinin konstitusiya əsasında da reallaşdırılması, digər ifadə ilə qanunla dəstəklənən sosial siyasətin aparılması və siyasi, hüquqi islahatların mütəmadi surətdə həyata keçirilməsi kimi bazanı təşkil edən faktorlar ictimai-siyasi sabitliyin və ümummillə inkişafın qarantı qismində çıxış edir. Təcrübə gerçəklikdir ki, milli dövlətlərin gücünü müəyyənləşdirən başlıca keyfiyyət daxili və xarici siyasət strategiyasının səmərəlilik dərəcəsidir.

Siyasi sabitlikdə əsas məqamlardan biri daxili və xarici siyasətdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq aspektlər də siyasi sabitlik və milli təhlükəsizlikdə vacib şərt kimi çıxış edir. Beynəlxalq aspektlərin mühümlüyünün ilkin səbəbi geosiyasi şərait nəzərdə tutulur. Hər bir dövlət yerləşdiyi coğrafi mühitdə regional münasibətlərə daxil olur və bu münasibətlər öz növbəsində öz əksini dövlətin daxili siyasətində tapır. Regional və ya daha dar aspektdə qonşuluq münasibətləri siyasi sabitliyi müəyyən edən amil kimi nəzərdən keçirildikdə, dövlətlər arasında atılan addımlarda, imzalanmış müqavilələrdə ümumi konsensusu tələb etdiyini görə bilərik.

Tarixə “Üç günlük müharibə” adı ilə daxil olmuş bir aprel hadisələrində Rusiya, Gürcüstan və Türkiyə, İran kimi regional münasibətlərin və qonşuluq münasibətlərinin mövcud olduğu dövlətlərin dərhal reaksiya verməsini nümunə olaraq göstərə bilərik. Bu həm regionda mövcud ola biləcək hər hansı münaqişənin hər bir dövlətə öz təsirini göstərməsi baxımından, eyni zamanda mövcud ortaq regional maraqlardan çıxış edərək və öz dövlətlərinə təsirini hesablayaraq göstərdikləri münasibət idi. Bu dövlətlərlə yanaşı bir çox digər dövlətlər və təşkilatlar da dərhal öz münasibətlərini bildirdilər və qeyd edilmişdir ki, lazım olduğu halda hərbi sülhməramlı müdaxilə ediləcəyi qaçınılmazdır.

Sabitliyin beynəlxalq aspektlərindən danışarkən, eyni zamanda, beynəlxalq təhlükəsizliyin tərifinə nəzər salmaq mütləqdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik dedikdə, beynəlxalq və hərbi-siyasi münasibətlərin elə vəziyyəti nəzərdə tutulur ki, orada hər böyük dövlətin milli təhlükəsizliyinin xarici aspekti təmin edilsin. Lakin burada beynəlxalq və regional ziddiyyətlərin həll edilməsi prosesində hərbi konfliktlərin və müharibələrin təhdidi, praktiki olaraq istisna edilir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması formaları müxtəlif ola bilər, bu da onların geosiyasi cəhətdən əhatəliliyi, iştirakçı ölkələrin inkişaf səviyyəsi meylləri ilə şərtlənir. Burada qlobal və regional təhlükəsizlik sistemlərinin rolu, beynəlxalq problemlərin həllinə, təsiri müxtəlif ola bilər.

Siyasi sabitliyin bərqərar olmasının siyasi aspektlərini nəzərdən keçirərkən burada dövlətlərlə bərabər, beynəlxalq təşkilatların rolunu da görə bilərik. Beynəlxalq təşkilatlar əsas beynəlxalq aspekt kimi çıxış edir. Beynəlxalq təşkilatlar sırasında ən nüfuzluları olan BMT, AŞPA, ATƏT, NATO eyni zamanda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi təşkilatları göstərə bilərik.

Hazırda qlobal təhlükəsizlik sistemi BMT sayılır, bu suveren dövlətlərin ümumdünya təşkilatı olaraq Sülhün və təhlükəsizliyin saxlanılması məqsədilə onların könüllü birləşməsi əsasında yaranan təsisatdır.

BMT öz qarşısına məqsəd olaraq beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamağı qoyur. BMT eyni zamanda sabitliyi poza biləcək bütün beynəlxalq xarakter daşıyan mübahisələri dinc yolla tənzimləmək, həll etmək və həlli çətin olduqda isə insan itkisini azaltmaq məqsədi ilə razılığın əldə olunması tarixinə qədər dondurmaq kimi fəaliyyətləri öz fəaliyyət prinsipləri sırasına daxil edir. Prinsiplər sırasında öz müqəddəratını təyin etmək və hüquq bərabərliyi çərçivəsində xalqlararası münasibətlərin tənzimlənməsi və dostluq abuhavasında inkişafı məsələlərini daxil edir. BMT hər bir xalqa və ayrılıqda hər bir şəxsə irqindən, dil və ya dinindən, cinsindən asılı olmayaraq onların mövcud hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmağı, eyni zamanda fərq qoymadan bərabər münasibət göstərməyi prinsiplərindən biri olaraq müəyyən etmişdir. Hər bir dövlətin siyasi sabitliyi dünyada baş verən siyasi proseslərlə bağlıdır. BMT dünyanın siyasi proseslərinə təsir edən beynəlxalq təşkilatdır. Onun başlıca funksiyası isə dünya siyasətində son dövrdə yaranan mənfi meylləri aradan qaldırmaqdır. Uzaqgörən siyasət yeridən, ulu öndər Heydər Əliyev BMT kürsüsündən demişdir: “Bərabər hüquqlu dünya qaydası beynəlxalq münasibətlər sisteminin gələcək əsasını

təşkil edəcəkdir” [1, s. 33]. BMT bir çox təşkilatlara malikdir ki, bu onun iqtisadi, mədəni və sosial problemlər üzrə ixtisaslaşmış olmasının sübutu olaraq çıxış edir. Buna misal olaraq BMT nizamnaməsinə uyğun olaraq formalaşdırılmış və əsas fəaliyyət prinsipi beynəlxalq sülhün və əmin-amanlığın qorunmasında əsas məsuliyyət BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə düşür. Təhlükəsizlik Şurası BMT üzvləri adından çıxış edir və sülh üçün yaranan hər bir təhlükəni araşdıraraq, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin saxlanması və bərpa olunması üçün tədbirlər görülməsi barədə də tövsiyələr verir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində və eyni zamanda sabitliyin bərqərar olunmasında daha mühüm rol daxili sərt struktura malik, hərbi-siyasi və iqtisadi planlara, koordinasiya və nəzarət orqanlarına malik olan bu dövlətlərarası sistemlər oynayır. Sistemlər sırasında NATO və Avropa Birliyini qeyd etmək olar.

NATO elə bir təşkilatdır ki, burada əsas məqsəd beynəlxalq sülhün qorunmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq, sülhün qorunmasını və azadlıqların müdafiəsini ilk növbədə siyasi həmrəylik yolu ilə təmin edir. NATO üzv olan dövlətlərin hər hansı birinə qarşı yönəlmiş aqressiya və ya həmin dövlət ilə mövcud ola biləcək münaqişənin hər bir formasının qarşısının alınması və lazım gələrsə bunun üçün hərbi gücdən istifadə edilməsini nəzərdə tutan müstəqil dövlətlərin alyansıdır.

NATO-nun sabitlik proqramında əsas diqqət Şərqi, xüsusi ilə Qafqaz siyasi regionuna yönəldilir. Ekspertlər R.Koen və M.Mixalko əməkdaşlıq bazasında təhlükəsizlik problemini tədqiq etmişlər. Onlar əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin yaranmasını iyerarxik olaraq göstərən 4 dairəli model irəli sürmüşlər:

1. Fərdi təhlükəsizlik: yaşadığı ərazidə hər bir insanın hüquq və azadlıqlarının qorunmasıdır.
2. Kollektiv təhlükəsizlik: ümumdünya məkanında təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.
3. Kollektiv müdafiə: xarici təcavüzə qarşı səylərin birləşməsi və ümumi mübarizədir.
4. Sabitliyin təmin edilməsi: təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strateji sisteminin yaradılması, dövlətin liberal, demokratik istiqamətdə qurulması, maddi və mənəvi sərvətlərin təhlükəsizliyini nəzərdə tutur. İqtisadi, siyasi informasiya sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi hər bir dövlətin təhlükəsizliyi şəraitində dinamik inkişaf üçün lazım olan şəraitin yaradılmasını vacib edir [2, s. 215].

Beynəlxalq regional təhlükəsizlikdə mühüm rol oynayan digər bir təşkilat isə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə təşkilat- ATƏT-dir. Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi 1975-ci ildə Helsinkidə yaradılmışdır. 1995-ci ildən sonra Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı adlandırılmışdır. ATƏT-in siyasi məqsədində Avropada gərginliyin zəiflədilməsi və ən əsası sülh siyasətinin ardıcıl aparılması başlıca yer tutur. ATƏT-i beynəlxalq təhlükəsizliyin sərt növlü sistemlərinə aid etmək olmaz. Çünki burada nəzarət və məcburetmə strukturları yoxdur. Lakin danılmaz faktır ki, ATƏT və Avropa təhlükəsizliyinin daha strukturlaşmış və hüquqi səlahiyyəti daha çox olan orqanına çevrilmək tendensiyası vardır.

SONUÇ

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək mümkündür ki, beynəlxalq birliyin mövcud olan ali maraqları, eyni zamanda insan sivilizasiyasının yaşama və tələbatları ümumi bir təhlükəsizlik sisteminin yaranmasını diqqətə edir. Siyasi sabitliyin beynəlxalq aspektlərinin formalaşması da məhz bu maraqların yaranması ilə əlaqədardır. Beynəlxalq aspektlərin

nəzərdən keçirilməsi zamanı təşkilatlar və bu təşkilatların yaranması üçün şəraitin yaranmasını təmin edən fəvqəl dövlətlər beynəlxalq birliyin ali maraqları naminə dövlətlərarası əməkdaşlığın daha da artmasına çalışırlar. Əməkdaşlıq artdıqca dövlətlər arasında ortaq mənafeələr artır və bu da ziddiyyətlərin azalması və ya mövcud ziddiyyətlərin daha tez razılıqla həll edilməsi ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan dövlətlərarası nəqliyyat, iqtisadiyyat, ticarət, investisiya kimi siyasətlərin aparılması bir növ onların birinin digərinin hamisinə çevrilməsi kimi də nəzərdə tutulur. Çünki artıq müqavilə imzaladığı dövlətdə yarana biləcək münaqişə onun da mənafeyinə toxunur. Bu baxımdan sabitliyin yalnız içəridən deyil, eyni zamanda xaricdən beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

KAYNAKÇA

1. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında (I cild) . Bakı: Azərbaycan, 1997, 534 s.
2. Piriyev A.M. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı: 2002, 527 s.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

THE EFFECT OF POLITICAL MODERNIZATION ON THE DEVELOPMENT OF
AZERBAIJAN IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

MÜƏLLİM Lalə BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Politologiya və sosiologiya kafedrası, Bakı
şəhəri

ÖZET

Azərbaycan dövlətçiliyi modelinin baza əsaslarının, eləcə də milli inkişaf konseptinin formalaşması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin xalqın çağırışı ilə hakimiyyətə qayıdışı ərəfəsində müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan daxildən siyasi böhranın mənəşəsində çarpışırdı ki, bu da ölkənin real surətdə parçalanması ilə nəticələnmə bilirdi. Son dərəcə əlverişli geosiyasi mövqeyə və nəhəng enerji ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan dünya dövlətləri, o cümlədən regional dövlətlər arasında nüfuz dairəsinin bölünməsi uğrunda mübarizədə geosiyasi oyunlar meydanına çevrilmişdi. Üstəlik, bütün bunlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam etməkdə olan təcavüzü, Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin xarici qüvvələrin dəstəyi ilə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğalı, münəqişə zonasından bir milyon qaçqının və məcburi köçkünün qovulması, iqtisadiyyatın tamamilə iflası, işsizliyin və kütləvi yoxsulluğun görünməmiş vüsət alması fonunda baş verirdi.

Açar sözlər: siyasi modernləşmə, siyasi lider, sabitlik, modernləşmə xətti.

ABSTRACT

The creation of the basic foundations of the Azerbaijani state model and the formation of the concept of national development are associated with the name of the national leader Heydar Aliyev. On the eve of Heydar Aliyev's return to power at the call of the people, newly independent Azerbaijan was in the grip of a political crisis that could lead to a real disintegration of the country. With a very favorable geopolitical location and huge energy resources, Azerbaijan has become a geopolitical playground in the power-sharing struggle between world powers, including the states of the region. Moreover, all this was happening against the background of the continued Armenian aggression against Azerbaijan, the occupation of 20 percent of Azerbaijan's territory by the Armenian armed forces, the deportation of a million refugees and displaced persons, the complete collapse of the economy, unemployment and mass. poverty.

Key words: political modernization, political leader, stability, modernization line.

GİRİŞ

Azərbaycan dövlətçiliyi modelinin baza əsaslarının, eləcə də milli inkişaf konseptinin formalaşması ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin xalqın çağırışı ilə hakimiyyətə qayıdışı ərəfəsində müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan daxildən siyasi böhranın mənəşəsində çarpışırdı ki, bu da ölkənin real surətdə parçalanması

ilə nəticələnmə bilərdi. Son dərəcə əlverişli geosiyasi mövqeyə və nəhəng enerji ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan dünya dövlətləri, o cümlədən regional dövlətlər arasında nüfuz dairəsinin bölünməsi uğrunda mübarizədə geosiyasi oyunlar meydanına çevrilmişdi. Üstəlik, bütün bunlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam etməkdə olan təcavüzü, Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin xarici qüvvələrin dəstəyi ilə erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğalı, münafişə zonasından bir milyon qaçqının və məcburi köçkünün qovulması, iqtisadiyyatın tamamilə iflası, işsizliyin və kütləvi yoxsulluğun görünməmiş vüsət alması fonunda baş verirdi. Ölkənin siyasi və iqtisadi böhran vəziyyətinə düşməsi labüd görünürdü. Yalnız Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı ölkənin uçuruma yuvarlanmasının qarşısını aldı.

Azərbaycan siyasətinin patriarxı çox ağır bir şəraitdə, millətin bütün resurslarını qətiyyətlə səfərbər etmək yolu ilə güclü daxili potensiala malik yeni milli dövlət hakimiyyəti sxemini qura, Azərbaycanda ictimai həmrəyliyə və sabitliyə nail ola bildi. Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında dönüş mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu. Dövlətin əsası olan dövlətçilik, ədalət, demokratiya, milli yüksəliş, dünyəvi dövlət və liberal iqtisadiyyat kimi ümumbəşəri dəyərlərin sintezini təmin edən milli ideologiya formalaşdırıldı. Dövlət institutları təkmilləşdirildi, çox ehtiyac duyulan xarici əlaqələrimiz genişləndirildi, hərtərəfli enerji strategiyası reallaşdırıldı və ölkənin uzunmüddətli inkişafının əsası qoyuldu. Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş strategiyası yeni mərhələdə siyasi varisi Prezident İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Heydər Əliyev siyasi xəttinə, demokratiya və müstəqillik ideyalarına sadıq qalan İlham Əliyev milli, azərbaycançılıq maraqlarını ən yüksək səviyyədə təbliğ və müdafiə edir, xalqımızı və ölkəmizi tərəqqiyə, inkişafa doğru aparır.

ABŞ-ın nüfuzlu Con Hopkins Universiteti nəzdindəki Mərkəzi Asiya və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunun rəhbəri Frederik Starr qeyd edir ki, “Prezident İlham Əliyevin ən güclü xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun üçün daim diqqət mərkəzində olmaq əhəmiyyətli deyildir. O, bacarıqlı, tarazlı, düşünülməmiş qərarlara yol verməyən, rəyi ilə razılaşmadığı insanlara hörmətlə yanaşan bir şəxsiyyətdir. Biz onun Azərbaycandakı müxalifət nümayəndələri barədə hörmətlə danışdığını dəfələrlə eşitmişik. O, şəxsi hissləri siyasətdən ayıra bilən insandır. Bunların hamısı çox məsuliyyətli insana xas olan cəhətlərdir.

İlham Əliyev, sözün əsl mənasında, bütün parametrlərinə görə bütöv, fenomen şəxsiyyət və xarizmatik liderdir. Qeyri-adi təsir və nüfuz gücünə malik olmaq, insanlarla izah edilməsi mümkün olmayan səmimiyyət və anlayışlı münasibətlər yarada bilmək və digər mühüm cəhətlər Azərbaycanın dövlət başçısının simasında cəmləşmişdir. Siyasi lideri səciyyələndirən xüsusiyyətlərin zənginliyi İlham Əliyev şəxsiyyətində ahəngdar şəkildə bir-birini tamamlayır. Onun liderlik qabiliyyəti ilə həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq nüfuzunun optimal nisbətinin bir-birini tamamlaması heyrət doğurmaya bilmir”.

İlham Əliyev xalqa gələcək inkişafın cəlbədicisi mənzərəsini təklif etməklə yanaşı, iqtisadi və siyasi tərəqqinin perspektivlərini aydın göstərmiş, xalqımızda siyasi və sosial-iqtisadi uğurların davamlı xarakter alacağına əminlik yarada bilmişdir. Onun modernləşmə strategiyası millətin potensialının dərin qatlarını üzə çıxarıb. Uzaqgörən və bəsirətli siyasətçi olan İlham Əliyev postindustrial informasiya cəmiyyətinə keçid məsələlərinin həlli üçün cəmiyyətin yüksək intellektual ehtiyatlarını səfərbər etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Beynəlxalq ictimai rəydə Azərbaycanın yeni statusunun möhkəmlənməsinə kömək edən yüksək inkişaf sürətinə davamlı təkan verməklə İlham Əliyev innovasiya texnologiyaları dövrünün lideri kimi tanınmışdır.

Yeri gəlmişkən, bir məqamı dəqiqləşdirməyə dəyər. Analitiklər siyasi nəzəriyyədə liderliyin bir neçə tipini ayırd edir: monarxik, avtarkiya tipli liderlik, inzibati liderlik və peşəkar avtoritetin liderliyi. Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, indiki halda lider siyasi nəzəriyyədə izah olunduğu kimi, fərdin şəxsi xüsusiyyəti, keyfiyyəti deyil, cəmiyyət ilə siyasi xadim arasında münasibətlərin müəyyən sistemidir. Bu münasibət situativ və konkret olmaqla bərabər, həm də müəyyən kommunikasiya sisteminin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu sistemin səmərəliliyi isə liderin rəhbərliyi altında ictimai inkişafın keyfiyyəti və sürəti ilə müəyyən edilir.

GELİŞME

Siyasi lider insan birliklərinin, kütlələrin xalq kimi təşkilatlanmasında, dövlət statusunda varlığının təmin olunmasında, cəmiyyətin quruculuq potensialının səfərbər edilməsində, hədəf və məqsədlərə nail olmaqda, mürəkkəb durumlardan çıxış yolunun tapılmasında həlledici faktor kimi çıxış edir. Siyasi liderin dahiliyi, yaşadığı zamana və gələcəyə təsiri, idarəetmə, nizam və qərar qəbul etmə tərzlərində novatorluq keyfiyyətləri vacib sayılır. İlham Əliyev müasir, səmərəli, demokratik, ümummillə liderlik növünə sadıqdır. Bu liderlik, ilk növbədə, mütərəqqi ictimai inkişafın optimallaşdırılmasına və vətəndaşların rifah səviyyəsinin artırılmasına yönəldilmişdir, çünki nəticə etibarilə məhz inkişaf səviyyəsi bu və ya digər ümummillə liderin uğurlarının əsas meyarıdır.

Azərbaycan keçid dövrünü arxada qoymuş və ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən ümumi tərəqqinin keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Təsədüfi deyil ki, mötəbər beynəlxalq qurumlardan sayılan Dünya İqtisadi Forumu Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyini yüksək qiymətləndirmiş və dünyada 39-cu sıraya qoymuşdur ki, bu da keçmiş SSRİ məkanında ən yüksək göstəricidir. Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan iqtisadi artım göstəricilərinə görə dünyada ən qabaqcıl ölkələrdən biri sayılır. Son altı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı 3 dəfə, adambaşına düşən gəlirlər isə 5 dəfə artmışdır. Respublikamızda sənaye istehsalının həcmi 4 dəfə yüksəlmiş, sənayeləşmə prosesi geniş vüsət almış, 1 milyon yeni iş yeri açılmışdır. Bundan əlavə, son on ildə ölkəyə təqribən 30 milyard dollar xarici investisiya qoyulmuşdur. Özəlləşdirmə prosesləri ÜDM-in strukturunda özəl sektorun xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın ÜDM-ində özəl sektorun payı 90 faizə çatır. Bu, keçmiş SSRİ məkanında ən yüksək göstəricilərdən biri hesab olunur [4].

Azərbaycan iqtisadiyyatında qlobal böhranın təsirini minimuma endirməyə və hətta iqtisadi artıma nail ola bilmişdir. Bugünkü Azərbaycan iqtisadi parametrlərinə görə Qafqazda birinci yeri tutur.

Azərbaycan regional əməkdaşlığı regionda sülhün və sabitliyin qorunub saxlanılması üçün mühüm cəhət hesab edir. Qonşu dövlətlərlə əlaqələrin daha da inkişafı kontekstində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında üçtərəfli tərəfdaşlıq və dərinləşən əməkdaşlıq regionda sabitliyin göstəricisinə çevrilmişdir. Rusiya dünya siyasətinin mühüm aktoru olmaqla bərabər, həm də Azərbaycanın çox mühüm geosiyasi və geoiqtisadi qonşusudur, Azərbaycanla onu tarixi və mədəni tellər bağlayır. İki ölkənin dostluq və qarşılıqlı səmərəli ikitərəfli əlaqələri zamanın sınağından çıxmışdır və tarazlaşdırılmış, çoxvektorlu siyasətin əsaslılığının əyani təsdiqidir. Ölkəmiz İranla mütərəqqi və gələcəyə istiqamətlənmiş danışıqlar aparır, habelə Xəzər dənizi ilə Avropa regionu arasında körpü yaratmaq məqsədi ilə Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərini inkişaf etdirir [3].

Qərb və Şərq mədəniyyətlərini birləşdirən körpü kimi Azərbaycan sivilizasiyalar arasındakı dialoqda fəal iştirak edərək bu məsələyə öz töhfəsini verir. Enerji təhlükəsizliyi baxımından Azərbaycan çox önəmli ölkə hesab olunur. Qlobal enerji layihələri, boru kəmərləri

şəbəkəsinin yaradılması, habelə potensial enerji ehtiyatları sayəsində Azərbaycan tranzit ölkədən neft və qaz ixrac edən, Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayan ölkəyə çevrilmiş, bu amil beynəlxalq birliyin respublikamıza diqqətini daha da gücləndirmişdir [2].

Azərbaycan sabitlik və modernləşmə xəttini seçmişdir. Azərbaycanın inkişafının məqsədi təkcə dövlətin daxili çərçivələri ilə məhdudlaşmır, ölkəmiz həm də sülh və tərəqqi naminə çalışır. Azərbaycan üçün modernləşmə müasir inkişafın əsas amili olmaqla, özündə milli ənənələri, qaynaqları və kökləri, əsrlər boyu keçdiyimiz tarixi yolu əks etdirir. Modernləşmənin mahiyyəti Azərbaycanın total demokratik transformasiyasından ibarətdir. Azərbaycanın apardığı siyasət milli və bəşəri maraqların tarazlığı üzərində qurulmuşdur. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan dövlətinin problemlərin siyasi həlli modeli bütün dövlətlərlə qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq perspektivləri açır [1, s.10].

SONUÇ

Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişinin əsas oriyentiri demokratik təsisatların və ənənələrin möhkəm sisteminin formalaşmasına yönəlmişdir. Azərbaycan cəmiyyəti demokratikləşməni milli inkişafın ən mühüm sosial amili kimi qəbul edir. Son illərdə ölkədə demokratikləşmənin aydın bazisi formalaşmışdır. Geniş səpkidə yanaşdıqda, cəmiyyətin demokratikləşməsi sosial, siyasi və iqtisadi prosesdir və hər bir konkret sosium üçün onun özünəməxsus fərqləndirici keyfiyyətləri vardır. Demokratikləşmənin təkamül və suveren xarakteri siyasi sistemin səmərəli inkişafını, rəqabətədavamlı bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasını və vətəndaş cəmiyyətinin sabit inkişafını təmin etməyə imkan verir, insanların sosiomədəni həyatına yeni seqmentlər daxil edir, yeni davranış normaları və aşılır.

KAYNAKÇA

1. Zubovic J. Development of Human Capital as a Tool for Improving Productivity of Agricultural Sector – Case of Serbia, Belgrade: 2009, 11 p.
2. <http://www.honestnet.ru/terrorizm/terrorizm-kak-globalnaya-problema>
3. <http://nicbar.ru/politology/study/kurs-problemy-natsionalnoj-bezopasnosti-i-kontrol-nad-vooruzheniyami/232leksiya-7-problemy-rasprostraneniya-oruzhiya-massovogo-unichtozheniya>
4. <http://www.arms-expo.ru/news/archive/kiberterrorizm-ugroza-nacional-noy-i-mezhdunarodnoy-bezopasnosti14-03-2013-18-35-00>

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI

DEVELOPMENT OF MILITARY AND STRATEGIC RELATIONS BETWEEN THE
TURKISH REPUBLIC AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

magistrant Sərvnaz ŞABANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi Beynəlxalq münasibətlər kafedrası Bakı

ORCID ID: 0000-0002-3510-2096

ÖZET

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti eyni irq, dil, din və mədəniyyətə malik iki ayrı dövlətdir. Aralarında mövcud olan bu soy bağına görə də həm rəsmi, həm də xalq arasında hər iki dövlət bir-birini “qardaş ölkə” adlandırırlar.

İki ölkə arasında mövcud olan hərbi-strateji münasibətlər isə gündən günə inkişaf etməyə davam edir. Xüsusilə də SSRİ-nin süqutundan sonra öz müstəqilliyini bərpa etmiş bir dövlət kimi respublikamızın qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri isə yeni yaranmış bir respublika kimi yeni dövrün tələblərinə uyğun inkişaf strategiyası hazırlamaq və onu uğurlu şəkildə həyata keçirmək idi. Xüsusilə də Milli ordumuzun qurulmasında da mühüm addımlar atılmışdır.

Bu dövrdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin meydana çıxması, Ermənistanın torpaqlarımızı işğal etməsi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi-strateji əməkdaşlığın həyata keçirilməsini vacib qılırdı. Türkiyə Cümhuriyyəti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi məqsədilə “bir millət, iki dövlət” prinsipini ön plana çəkərək çaba göstərən əsas dövlətlərdən biri hesab olunur.

İki ölkə arasında hərbi-strateji əməkdaşlıq sahəsində ilk addım isə 1992-ci ilin 11 avqustunda Ankarada “Hərbi Təlim Əməkdaşlığı Müqaviləsi”nin imzalanması ilə birlikdə atılmışdır. 1992-ci ildə müqavilənin imzalanmasına baxmayaraq iki ölkə arasındakı əməkdaşlıq 1994-cü ildə imzalanan “Dostluğun və Çoxtərəfli Əməkdaşlığın İnkişafı Müqaviləsi” və “Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Protokolu” ilə yüksələn xətlə inkişaf etməyə davam etmişdir. Azərbaycan Ordusunun NATO standartlarına uyğun şəkildə formalaşdırılmasında Türkiyə Cümhuriyyətinin, iki ölkə arasında imzalanmış müqavilələrin və keçirilən ortaq təlimlərin mühüm rolu olmuşdur. İyul hadisələrindən sonra Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin birgə iştirakı nəticəsində 2013, 2015, 2017 və 2019-cu illərdə keçirilmiş “TurAZ Qartalı” təlimləri 2020-ci ilin iyul ayının 29-dan başlayaraq avqust ayının 10-na qədər “TurAZ Qartalı 2020” adı altında davam etdirilmişdir. Xüsusilə Vətən Müharibəsi ərəfəsində və dövründə də Türkiyə Cümhuriyyəti açıq şəkildə öz dəstəyini bildirmişdir. Dekabr ayının 10-da Bakının Azadlıq meydanında Qələbəyə həsr olunmuş zəfər paradında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçuları ilə yanaşı Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrini təmsil edən hərbi qulluqçular da iştirak etmişdir.

Açar sözlər: Strategiya, münaqişə, müharibə, hərbi əməkdaşlıq, silahlı qüvvələr.

ABSTRACT

The Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey are two separate states with the same race, language, religion and culture. The Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey are two separate states with the same race, language, religion and culture.

The existing military and strategic relations between the two countries continue to develop day by day. One of the main goals of our republic, as a state that regained its independence after the collapse of the USSR, was to develop and successfully implement a development strategy in accordance with the requirements of the new era as a new republic. In particular, important steps have been taken to build our national army.

During this period, the emergence of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, the occupation of our lands by Armenia made it important to implement military-strategic cooperation between Turkey and Azerbaijan. The Republic of Turkey is considered to be one of the main states striving to resolve the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, emphasizing the principle of "one nation, two states".

The first step in the field of military-strategic cooperation between the two countries was taken on August 11, 1992 with the signing of the "Agreement on Military Training Cooperation" in Ankara. Despite the signing of the agreement in 1992, cooperation between the two countries continued to grow with the signing of the 1994 Agreement on the Development of Friendship and Multilateral Cooperation and the Protocol on Cooperation and Mutual Assistance. The Republic of Turkey, the agreements signed between the two countries and the joint military exercises played an important role in the formation of the Azerbaijani Army in accordance with NATO standards. "TurAZ Eagle" trainings held in 2013, 2015, 2017 and 2019 as a result of joint participation of the Armed Forces of the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan after the July events "TurAZ Eagle 2020" from July 29 to August 10, 2020 continued under that name.

Especially on the eve and during the Patriotic War, the Republic of Turkey openly expressed its support.

Along with the servicemen of the Azerbaijani Armed Forces, servicemen representing the Armed Forces of the Republic of Turkey also took part in the victory parade dedicated to the Victory on December 10 in Freedom Square in Baku.

Keywords: Strategy, conflict, war, military cooperation, armed forces.

1.GİRİŞ

Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasındakı ortaqlıqlar sadəcə coğrafi sərhədlərlə bağlı deyildir. Həmçinin Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasındakı münasibətlərdən danışarkən ilk əvvəl bu iki dövlət arasındakı xüsusi bağlara da diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, aralarında mövcud olan soy bağına görə bu iki dövlət bir-birini həm rəsmi olaraq, həm də xalq arasında "qardaş ölkə" adlandırırlar.

1920-1991-ci illərə nəzər yetirdikdə sözsüz ki Sovet işğalı dövründə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə aramızda olan hər hansı hərbi əməkdaşlıqdan danışmaq mümkün deyil. AXC-nin 1920-ci ilin aprel ayının 28-də işğalı ilə birlikdə 1991-ci ilə qədər dünyanın əsas güc mərkəzlərindən biri sayılan SSRİ-nin tərkibində qalmış Azərbaycan Respublikasının qarşısında öz müstəqilliyini elan etməsindən sonra mühüm vəzifələr dayanırdı. Belə ki, SSRİ-nin süqutundan sonra yeni dövrün tələblərinə uyğun olan bir inkişaf strategiyası hazırlamaq və bu

strategiyani uğurlu şəkildə həyata keçirmək Azərbaycan Respublikasının bu dövr üçün əsas məqsədlərindən biri hesab edilir.

Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ-nin zəifləməsindən istifadə edən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı nəticəsində 5 sentyabr 1991-ci ildə Müdafiə Nazirliyi yaradılmışdır. Həmçinin də Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin iləridəki 3 ay müddətində yaradılması haqqında 1991-ci ilin oktyabr ayının 9-da qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqilliyimizin ilk illərinə nəzər saldıqda görmək mümkündür ki, ölkədə siyasi sabitliyin mövcud olmaması, ordu quruculuğu sahəsində də bir sıra geriləmələrin yaşanmasına gətirib çıxartmışdır. Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Ermənistanın hücumlarına məruz qalmış Azərbaycan Respublikası hələ öz ordusunu təşkil edə bilməmişdi. Bu işğalçı siyasətin qarşısını almaq məqsədilə könüllü birliklər qurulmuşdur. Lakin xalqımız tərəfindən bu könüllü birliklərin qurulmasına baxmayaraq bu qrupların müharibə təcrübəsi, hərbi sahədə hər hansı bir təcrübələri olmadığı və nizamlı şəkildə vahid mərkəz ətrafında birləşə bilmədikləri üçün erməni işğalının qarşısının almaq mümkün olmamışdır.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan bu gərgin hərbi-siyasi vəziyyət başqa ölkələrlə əməkdaşlığın, xüsusilə də hərbi-strateji əməkdaşlığın həyata keçirilməsini vacib qılırdı. Türkiyə Cümhuriyyəti də “qardaş ölkə” kimi öz yardımlarını əsirgəməmiş, hərbi-strateji əməkdaşlığa əlavə olaraq, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində göstərdiyi mövqeyi ilə iki ölkə arasındakı münasibətlər daha da möhkəmlənmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından istifadə edən Orta Asiya Türk Cümhuriyyətləri öz Milli Ordularını qurmaq məqsədilə Türkiyə Cümhuriyyətindən hərbi ekspert tələb etmiş və Ankara ilk olaraq hərbi ataşesini Azərbaycana göndərmişdir. 1992-ci ilin may ayının sonunda Bakıda Türk Silahlı Qüvvələrinin (TSQ) ataşeliyi fəaliyyətə başlamışdır.

1992-ci ilin avqust ayının 11-də “Hərbi Təlim Əməkdaşlığı Müqaviləsi” Ankarada imzalanmışdır və bu Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında hərbi-strateji əməkdaşlıq sahəsində atılmış ilk addım olmuşdur.

2. HEYDƏR ƏLİYEVİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI

İlk təməllərin 1992-ci ildə atılmasına baxmayaraq Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə birlikdə 1994-cü ilin fevral ayında “Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasındakı Dostluğun və Çoxtərəfli Əməkdaşlığın İnkişafı Müqaviləsi” və “Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Protokolu” imzalanması ilə birlikdə bu təməllər daha da möhkəmləndirilmişdir. Belə ki, müqavilənin 19-cu maddəsində “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti bir-birinin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını dəstəkləyir və tərəflərdən hər hansı biri hücumla məruz qalarsa digəri də hücumla məruz qalan tərəfə yardım etmək üçün lazımı tədbirləri görməli olduğu” qeyd edilir.

Türk Silahlı Qüvvələri tərəfindən 1995-ci ildə Milli Ordumuzun qurulmasına dəstək olmaq üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasında Hərbi Təlim Heyətinin əsası qoyuldu.

1996-cı ildə 10 iyunda Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasında “Hərbi Təlim, Texniki və Elmi Əməkdaşlıq Müqaviləsi” imzalanmışdır. Və bu müqavilənin də nəticəsində 1992-1997-ci illərə qədər Azərbaycan hərbi məktəblərində istifadə edilən Sovet təhsil sistemindən Türk Silahlı Qüvvələrinin də yardımı əsasında NATO standartlarına əsaslanan hərbi təhsil sistemə keçilmişdir. 2001-ci ildə isə NATO standartlarına uyğun təhsil alan ilk zabitlər məzun olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı münasibətlərə nəzər yetirsək görə bilərik ki, bu münasibətlər yalnız ikitərəfli əməkdaşlıqları əhatə etmir, həmçinin beynəlxalq müstəvidə də özünü göstərirdi. Beynəlxalq zəmində iki ölkə arasındakı münasibətlərə misal olaraq Kosova münaqişəsi zamanı 1999-cu ilin iyul ayının 28-də imzalanmış müqaviləni göstərə bilərik. “Kosova Türk Taboru İş Qrupunun tərkibində Kosovaya gedəcək Azərbaycan Komandasının fəaliyyət planına dair Müqavilə”yə əsasən 1999-2008-ci illərdə tərkibində 34 əsgərimizin olduğu komandamız Kosovadakı Türk sülhməramlılarının tərkibində Sülhü Dəstəkləmə Əməliyyatları zamanı uğurlu şəkildə xidmət etmişdir.

Kosova əməliyyatına əlavə olaraq hərbi qüvvələrimiz NATO tərəfindən Əfqanıstanda həyata keçirilən NATO-İSAF əməliyyatları zamanı Türk bölüyünün tərkibində aktiv şəkildə xidmət etmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Müdafiə Nazirliyi və Müdafiə Sənayesi şirkətləri Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin ehtiyaclarını ilk başlarda qarşılamağa çalışırdı. Ermənistan və Azərbaycan arasında yaranmış gərgin vəziyyət, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemi, torpaqlarımızın ermənilər tərəfindən işğal edilməsi gerçəkliyi, bütün bunlara əlavə olaraq Ermənistanın hücumlarını davam etdirməsi Milli Ordumuzun ehtiyaclarını gündən-günə artırmağa davam edirdi və Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycan Ordusunun ehtiyaclarını qarşılaya biləcək qədər yardımlarına davam etdirə bilmirdi. Bunun nəticəsi olaraq 2000-ci il sentyabr ayının 20-də Müdafiə Sənayesi Əməkdaşlığı haqqında müqavilə imzalanmışdır.

Heydər Əliyevin hakimiyyətinin son illərində 2002-ci ildə Türk Silahlı Qüvvələri və Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında hərbi tarix, hərbi arxiv sahəsində əməkdaşlıq protokolu, həmçinin 2003-cü ilin mart ayının 3-də “Hərbi Kəşfiyyat Əməkdaşlıq Protokolu” imzalanmışdır ki, bununla da iki ölkə arasındakı hərbi əməkdaşlıq sahələri daha da inkişaf etdirilmiş və möhkəmləndirilmişdir.

3.İLHAM ƏLİYEVİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ TÜRKIYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ-STRATEJİ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə sistemli hala gətirilmiş ikitərəfli münasibətlər İlham Əliyevin dövründə daha da inkişaf etdirilmişdir, hətta Vətən müharibəsi dövründə də bu ikili münasibətlərin nə dərəcədə möhkəm olduğu bir daha sübut edilmişdir.

Tarixən Cənubi Qafqazda öz hegemonluğunu saxlamağa çalışan Rusiya Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə birlikdə XXI əsrin əvvəllərindən özünü toparladı və təkrar nüfuz dairəsini genişləndirməyə başladı. İqtisadi gücünü yenidən qazanmış və sürətlə genişlənməyə davam edən Rusiya Cənubi Qafqazda və Orta Asiyadakı Türk dövlətlərinin üzərində öz nüfuz dairəsini genişləndirməyə, hegemonluğunu artırmağa başlamışdı. Və bunun nəticəsi kimi də Ermənistanı silahlandırmış, bu bölgədəki hərbi bazalarını daha da gücləndirməyə davam etmişdir. Rusiyanın Ermənistana bu dəstəyi, onun hərbi sahədə inkişaf etməsi həm Gürcüstanın, həm də Azərbaycanın təhlükəsizliyinə təhdid hesab olunurdu.

“Türkiyə Silahlı Qüvvələri Tərəfindən Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti Komandanlığına veriləcək Təhsil Təlimlə bağlı” Protokol avqust ayının 12-də Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti Komandanlığı və Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında imzalanmışdır.

“Kartoqrafiya sahəsində Təhsil, Təlim və Elmi Əməkdaşlıq Sazişi” 19-22 iyul 2005-ci illərdə Türkiyə Cümhuriyyəti Müdafiə Nazirinin Azərbaycana səfəri zamanı imzalanmışdır. Bu

protokol nəticəsində Azərbaycanın Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə komitəsi də iki ölkə arasındakı əməkdaşlığa daxil edilmişdir.

XXI əsrin əvvəllərində təhlükəsizlik tədbirlərinin daha da artırılması nəzərdə tutulurdu. Bunun da əsas səbəblərindən biri kimi Rusiyanı və onun Qafqaza nəzarət planlarını göstərmək olar. Xüsusilə də yeni istifadəyə verilmiş kəmərlər vasitəsilə Rusiyadan bağımsız şəkildə Qərbə enerji ixrac edilməsi 2006-2007-ci illərdə Türkiyə və Azərbaycan arasında, əsasən də həyata keçirilən səfərlərdə enerji təhlükəsizliyi məsələsini gündəmə gətirirdi.

Həyata keçirilən görüşlər zamanı bu məsələlərlə bağlı konkret addımlar atılmışdır. 2007-ci ilin fevral ayının 26-da Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Qərargah rəisi müavininin Azərbaycan Respublikasına etdiyi səfərləri zamanı iki ölkə arasında “Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq Toplantılarının Tapşırıq Təlimatı” imzalanmasıyla birlikdə Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında hərbi-strateji əməkdaşlıqla bağlı ortaq komissiya da yaradılmışdır.

“Naxçıvan 5-ci Korpusunun İnkişafına dair” protokol isə Türkiyə Cümhuriyyəti Quru Qoşunları Komandirinin 2007-ci ilin 6-7 martında Azərbaycan Respublikasına səfərindən sonra imzalanmışdır.

2008-ci ildə Rusiya və Gürcüstan arasında münasibətlərin gərginləşməsi və avqust ayında Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxilə etməsi nəticəsində Qafqazdakı yeni təhlükəsizlik siyasəti Türkiyənin diqqətini daha da cəlb etmişdir. Ermənistanla “Normallaşma və Dəstək” proqramı da Qafqazdakı yeni təhlükəsizlik siyasətinin nəticəsi hesab edilə bilər və Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı münasibətlərin gərginləşməsinə gətirib çıxartmışdır.

2010-cu ildə imzalanmış “Strateji Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Müqaviləsi” və qurulmuş “Yüksək Səviyyəli Stratejik Əməkdaşlıq Şurası” normallaşma proqramı nəticəsində Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında pozulmuş münasibətlərin hüquqi zəmində daha da sağlamlaşdırılmasında və inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. “Qardaş ölkələr” arasında imzalanmış Stratejik Əməkdaşlıq Sazişinə əsasən iki ölkədən hər hansı birinə qarşı hərbi hücum olarsa, digər ölkə hərbi hücum vəziyyətində olan ölkəni “bütün imkanlarından istifadə edərək” dəstəkləməlidir. 2010-cu ildə imzalanmış bu razılaşma 23 maddədən və “Hərbi-siyasi təhlükəsizlik problemləri”, “Hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq”, “Humanitar məsələlər”, “İqtisadi Əməkdaşlıq” və “Ortaq və Son Müddəalar” olmaqla 5 hissədən ibarətdir.

2013-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasında memorandum imzalanmışdır və bu memorandumun nəticəsində elə həmin ildən etibarən Bakıda və Naxçıvanda ikitərəfli birgə təlimlər keçirilməyə başlamışdır. Bakıda və Naxçıvanda bu təlimlər ilk dəfə 12-28 iyul 2013-cü ildə keçirilməyə başlamışdır. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Bakı Hərəkətindən sonra Türk ordusu ilk dəfə döyüş sursatları və ləvazimatları ilə birlikdə bütöv bir şəkildə təlim üçün Azərbaycana gəlmişdir və bu ortaq təlim iki ölkə arasındakı hərbi-strateji münasibətlərdə vacib bir hadisə kimi öz yerini tutmuşdur.

2014,2016, 2018-ci illər tarixində Türkiyədə “TurAZ Şahini” adı altında, eyni zamanda da 2013,2015,2017,2019-cu illərdə Azərbaycanda “TurAz Kartalı” adı altında iki ölkə arasında Birgə Hava Müdafiəsi Təlimləri keçirilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsində, Ermənistana qarşı aparılan mübarizələrdə də Türkiyə Cümhuriyyətinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

4.VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ VƏ SONRA TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDAKI HƏRBİ-STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIQ

“Bir Millət, İki Dövlət” prinsipinə sadıq qalaraq Türkiyə Cümhuriyyəti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı hər daim Azərbaycan Respublikasına öz dəstəyini göstərmişdir. Hələ ermənilərin torpaqlarımızı işğal etməsi ilə birlikdə onsuz da müəyyən problemlər yaşayan Türkiyə Ermənistan münasibətləri daha da gərginləşmişdir və iki ölkə arasındakı münasibətlər tamamilə kəsilmişdir. Torpaqlarımızın 20%-nin işğal altında olması Türkiyə Cümhuriyyətinin Ermənistana qarşı embarqo siyasətini həyata keçirməsinə səbəb oldu. Bundan əlavə olaraq hava və quru sərhədləri də Ermənistana bağlandı. Xocalı soyqırımını isə Türkiyənin öz mövqeyini göstərməsində xüsusi rol oynamışdır.

Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarının boşaldılmasını Ermənistanla münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün şərt kimi qoymuşdur. Süni yaradılmış şəraitdən dolayı müəyyən bir müddət Türkiyə və Azərbaycan münasibətlərində gərginlik hiss olunsa da 2011-ci ildə qarşılıqlı şəkildə görüşlər həyata keçirilirdi və bu görüşlərin nəticəsində də mətbuatda: “Rusiya və Ermənistanın ikitərəfli əməkdaşlığına qarşı respublikamızın da Türkiyə kimi NATO –ya üzv olan ölkəylə sıx əməkdaşlığının vacib olduğu, hətta lazım gələrsə Qarabağ münaqişəsinin həlli zamanı da Türkiyə Cümhuriyyətinin bir qardaş ölkə kimi bu məsələlərə kənardan baxmayacağı, lakin hansı formatda iştirak etməsinin isə zamanla məlum olacağı” qeyd edilirdi

1994-cü ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs imzalanırsa da ermənilər tərəfindən bu atəşkəs dəfələrlə pozulmuşdur. İki ölkə arasındakı münasibətlərin daha da gərginləşməsinə səbəb olan hadisələr kimi 2016-cı ilin aprel ayında baş vermiş hadisələri, həmçinin 2020-ci ilin iyulun 12-də Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycanın Tovuz rayonundakı mövqelərimizi atəşə tutmasını misal göstərə bilərik. Belə ki, bu hadisələrdən sonra Türkiyə yenidən “Bir Millət, İki Dövlət” ideyası altında hərəkət edərək Azərbaycanın yanında olduğunu bildirmiş, həmçinin TBMM-də dörd siyasi partiya Tovuz bölgəsinə ermənilərin hücumundan sonra bu hücumu qınayan bir bildirişə də imza atmışdır.

2020-ci ilin iyul hadisələrindən sonra Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasında keçirilən birgə təlimlərə “TurAz Qartalı-2020” də əlavə edildi. 2020-ci ilin iyul ayının 29-dan başlayan “TurAz Qartalı 2020” təlimi avqust ayının 10-a qədər davam etmişdir. Təlim planında da göstərilirdi ki iki ölkənin aviasiya vasitələri gecə və gündüz şəraitində döyüş uçuşlarını həyata keçirmiş, həmçinin axtarış xilasetmə tədbirlərinin icra edilməsi, yerdəki hədəflərin havadan zərbələr endirilməklə məhv edilməsi, döyüş uzlaşması imkanlarının öyrənilməsi və digər tapşırıqların həyata keçirilməsi məqsədilə bir sıra uçuşlar həyata keçirmişdir.

27 sentyabr 2020-ci il tarixi artıq 1994-cü ildə imzalanmış Bişkek Müqaviləsinin rəfə qaldırılmasını və artıq bölgədəki vəziyyətin tamamilən dəyişimini simgələməkdədir. Belə ki, 27 sentyabr günü Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin verdiyi açıqlamaya əsasən, Ermənistan ordusu Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl bölgələrindəki kəndlərə və sivil yaşayış yerlərinə ağır artilleriya silahlarından hücum etmiş, çoxsayda sivil əhali yaralanmış və həyatını itirmişdir. Azərbaycana qarşı 27 sentyabrda edilmiş bu hücum “bardağı daşıran son damla” idi. Buna qarşılıq olaraq Azərbaycan Ordusunun ermənilərə əks hücumu nəticəsində iki ölkə arasında müharibə başlamışdır (8. S1)

27 sentyabr-9 noyabr aralığında, yəni 44 davam edən müharibə dövründə Ordumuz 290-dan çox yaşayış məntəqəsini, oktyabrın 4-də Cəbrayılı, oktyabrın 17-də Füzulini, oktyabrın 20-də Zəngilanı, oktyabrın 25-də Qubadlıyı, noyabr ayının 8-də isə Şuşa şəhərini, bundan əlavə Laçın, Xocalı, Tərtər və Xocavəndlə bağlı bir neçə kədni işğaldan azad etmişdir.

Şuşanın noyabrın 8-də azad edilməsi ilə birlikdə Ermənistan hökuməti artıq məğlubiyyəti qəbullanmış və Rusiyanın da vasitəçiliyi ilə noyabr ayında tərəflər arasında atəşkəs imzalanmışdır.

“Azərbaycan hara qədər istəyirsə, ora qədər də yanındaıq” açıqlaması müharibə dövründə və ərəfəsində Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti R.T. Ərdoğan tərəfindən dəfələrlə mətbuatda səsləndirilmişdir. Rəcəb Tayyib Ərdoğan müharibə meydanında da , masada da sonuna qədər Azərbaycanın yanında olacağını bildirmişdir. İstanbulda çıxış edən Rəcəb Tayyib Ərdoğan həmçinin Azərbaycanın “öz göbək bağıni özü kəsmək məcburiyyətində qaldığını”, Azərbaycanın öz torpaqlarında vuruşduğunu xüsusilə vurğulamışdır.

Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs imzalanarkən Türkiyə Cümhuriyyəti rəsmən iştirak edə bilməsə də Qarabağda Türk-Rus birgə Müşahidə Mərkəzinin qurulacağı Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov tərəfindən bildirilmişdir. Həmçinin birgə qurulan bu mərkəzdə Ermənistanın və Azərbaycanın atəşkəs rejimini nə dərəcədə qorumasına dronlar vasitəsilə (İHA) nəzarət ediləcəyi nəzərdə tutulurdu. Lavrovun bu sözləri həmçinin Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən də təsdiqlənmişdir. 10 noyabrda imzalanmış müqavilədəki maddələrdə isə Türk əsgərlərinin Qarabağda yox Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarında yerləşdiriləcəyi qeyd edilirdi.

NATO-ya üzv olan bir ölkənin Dağlıq Qarabağda təkbaşına fəaliyyəti Rusiya tərəfindən qəbul edilməz bir hadisə idi. Ona görə də Rusiya bu nəzarəti müəyyən qədər məhdudlaşdırmağa çalışırdı.

Rusiya və Türkiyə Müdafiə Nazirlərinin ortaq müşahidə mərkəzini yaratmaq məqsədilə 11 noyabrda razılaşma imzalandı. TBMM-in müzakirəsinə göndərilmiş türk taborunun Azərbaycan Respublikasına göndərilməsi məsələsinə razılıq verildikdən sonra Türk Mühəndisləri dekabr ayının 1-də Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin minalardan təmizlənməsi məqsədilə respublikamıza göndərildi.

Azərbaycanda Ağdam yaxınlığında yaradılmış Türk-Rus Ortaq Müşahidə Mərkəzində fəaliyyət göstərmək məqsədilə dekabr ayının 29-da 35 Türk subayı respublikamıza göndərildi. Dekabr ayının 30-da isə Mərkəz fəaliyyətə başladı.

Türkiyə və Azərbaycan “qardaşlığının” ən bariz sübutu kimi isə Qarabağ Zəfərindən sonra Bakıda keçirilən Zəfər Paradında Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti R.T.Ərdoğanın və Türk Silahlı Qüvvələrinin əsgərlərinin iştirakını göstərmək olar. Türkiyə Cümhuriyyəti Prezidenti və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bu paradada iştirakı, əsgərləri birgə salamlaması, 102 ildən sonra Qafqaz İslam Ordusunun nəvələrinin Azərbaycanın paytaxtı Bakıda olması iki ölkə arasındakı münasibətlərin tarixiliyindən və möhkəmliyindən xəbər verir.

Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasındakı hərbi-strateji əməkdaşlıq hətta Vətən müharibəsindən sonra da inkişaf etməyə davam etmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasında 2021-ci ilin iyun ayının 15-də Şuşada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan arasında Şuşa bəyannaməsi imzalanmışdır. Şuşa bəyannaməsi imzalanarkən 9 fevral 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında imzalanmış “ Dostluq və Hərtərəfli Əməkdaşlığın İnkişafı Barədə Müqavilə”sini və “Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Protokolu”nu, həmçinin də 2010-cu ilin 16 avqustunda imzalanmış “Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Haqqında Müqavilə”ni rəhbər tutulmuşdur. Həmçinin 1921-ci ilin oktyabr ayının 13-də imzalanmış Qars müqaviləsinə sadıq olduqlarını bir daha təsdiq etmişdilər. Həmçinin Şuşa bəyannaməsi imzalanarkən iki dövlət arasında imzalanmış müqavilələr əsasında həyata keçirilən və inkişaf

etdirilən hərbi-siyasi, hərbi–strateji əməkdaşlığın üçüncü dövlətə qarşı yönəlmədiyi xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Laçın rayonunda 2021-ci ilin sentyabr ayının 6-dan 10-a qədər Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında hərbi əməkdaşlıq sazişinə əsasən birgə təlimlər həyata keçirilmişdir. Təlim zamanı mürəkkəb relyefli ərazilərdə Xüsusi Təyinatlılar tərəfindən kəşfiyyatın aparılması tapşırıqları və s. icra olunmuşdur. Təlim zamanı xüsusi təyinatlılar tərəfindən pusqunun əlaqə yollarında qurulması, ərazidə yerləşən təxribatçıların aşkarlanması və həmçinin də məhvi, eyni zamanda maneələrin dəf edilməsi ilə gizli yollar vasitəsilə şərti düşməyə yaxınlaşmaq və s. kimi tapşırıqlar həyata keçirilmişdir.

Həmçinin “TurAz Şahini –2021” təlimləri Türkiyədə Konya şəhərində keçirilmişdir. Sentyabr ayının 17-nə qədər davam edən birgə taktiki-hücum təlimlərində Türkiyə və Azərbaycan hərbi təyyarəçiləri gecə və gündüz döyüş uçuşlarını həyata keçiriblər. Təlimlərə Azərbaycan tərəfindən Su-25 hücum və MİQ-29 qırıcı təyyarələri qatılmışdır.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında 2021-ci ilin oktyabrın ayının 5-8-i aralığında Naxçıvan Muxtar Respublikasında Türkiyənin 3-cü Ordu Komandanlığı ilə Naxçıvanın Ordu Komandanlığı arasında “Sarsılmaz Qardaşlıq-2021” təlimləri keçirilmişdir.

NƏTİCƏ

İki dövlət arasında 1992-ci ildə imzalanmış sazişlər əsasında formalaşmış bu hərbi-strateji əməkdaşlıq münasibətləri, 44 günlük müharibə nəticəsində daha da möhkəmləndirilmişdir. “Bir Millət, İki Dövlət” prinsipi əsasında öz əməkdaşlıqlarını həyata keçirən Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti Vətən Müharibəsi dövründən sonra daha yüksələn xətlə öz əməkdaşlıqlarını inkişaf etdirirlər. Müharibədən sonra regionda sabitliyin həyata keçirilməsində, yenidənqurma tədbirlərində də Türkiyə Cümhuriyyətinin rolu çox mühümdür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan qəzeti” Türkiyə ictimaiyyəti Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi tələb edir”. Bakı, 1994, 24 mart
2. YÜCE, Ahmet. “Öncəsi ve sonrasıyla Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”, 09.03.2020, <https://yuce.ahmet.academia.edu/papers>
3. Aslanlı, Araz, İlham Hesenov, Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan’ın Dış Politikası (1993–2001)”, Ankara, Platin yayınları, 2005
4. BAL, İdris, “21. Yüzyılda Türk Dış Politikası”, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004
5. YÜCE, Ahmet, “Bağımsızlıktan günümüze Azerbaycan-Türkiye Savunma Sanayi (SS) İşbirliği Faaliyetleri (1991-2015)”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Elmi əsərlər 59 – cu cild.
6. Nesrin SARIAHMETOĞLU “Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya” Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi • Cilt III, Sayı 2.2016
7. YÜCE Ahmet, “Azerbaijan-Turkey Military Cooperation Within the context of NATO and Partnership for Peace (PfP) Program (1992-2015)”, “The Caucasus and the world” International Scientific Journal, Tblisi, 2016, № 21
8. MEHMET ÇAĞATAY GÜLER “KARABAĞ’IN ÖZGÜRLEŞTİRİLMESİ VE SAHADAKİ YENİ DENKLEM” Seta/Perspektif . Kasım 2020. Sayı 301

9. Üçlü Açıklama, 2020. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı ve Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'nın açıklaması [Statement of the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia and the President of the Russian Federation], 10 Kasım. URL: <https://president.az/articles/45923>.
10. Üçlü Açıklama, 2021. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı ve Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'nın açıklaması. 11 Ocak. URL: <https://president.az/articles/50070>.

YUNESKO-AZƏRBAYCAN QARŞILIQLI MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR VƏ TÖHFƏLƏR
MUTUAL CULTURAL RELATIONS AND CONTRIBUTIONS BETWEEN
AZERBAIJAN AND UNESCO

Ceyhun Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakı

ORCID ID: 0000-0002-8758-6141

ÖZET

Azərbaycan BMT-nin bir çox qurumları ilə sıx və fəal əməkdaşlıq edir. Onların sırasında Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO), BMTnin İnkişaf Proqramı (UNDP), BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığı (UNOHCHR), BMT-nin Qaçqınların hüquqları üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR), BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO), BMT-nin Əhali Fondu (UNFPA), Sənaye İnkişaf Təşkilatı (UNIDO), BMT-nin Qadınlar Fondu (UNWOMAN), BMT-nin Ərzaq Proqramı (WFO), BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO) və digərlərini, o cümlədən BMT-nin müqavilə mexanizmləri ilə əməkdaşlığı göstərmək olar.

Azərbaycan-YUNESKO münasibətlərində bir digər amil isə, artıq Azərbaycan işğal olunmuş ərazilərdəki mədəniyyət abidələrinin qorunması üçün YUNESKO-ya davamlı müraciətlər etmək məcburiyyətində qalmırdı. 2020-ci ildə baş verən 44 günlük müharibə nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qısa bir zamanda mədəni quruculuq işlərinə başlanılması əslinə Azərbaycanın mədəni quruculuğa verdiyi önəmi göz önünə qoydu. Qarabağda keçirilən “Xarı bülbül” festivalı, “Vaqifin Poeziya Günləri” kimi tədbirlər Azərbaycanın həm multikultural, həm də mədəni quruculuq fəaliyyətini göstərdi. Xarı bülbül festivalı zamanı səhnədə azərbaycanlı etnik kimliyi ilə yanaşı yəhudi, gürcü, talış, ləzgi, rus və s. kimi Azərbaycanda yaşayan etnik azlıqların da kimliyi özünü mahnılarla və rəqslərlə sərgilədi. Bu da multikulturalizmin Azərbaycandakı mühüm mövqeyini sübut edirdi. Azərbaycan bu addımları ilə həm YUNESKO səviyyəsində, həm də beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətinin təbliğini və quruculuğunu göstərdi.

Azərbaycan Respublikası öz xarici siyasətində YUNESKOnun qəbul etdiyi norma və prinsiplərə yer verərək, müxtəlif mədəniyyətlərin dinc şəkildə birlikdə yaşaması, dini tolerantlıq, başlıca insan hüquqlarının müdafiəsi, təhsil və yaradıcılıq hüquqlarının qorunması, iqtisadi və sosial sferalarda davamlı inkişafın təmin edilməsi və s. rəhbər tutmaqdadır. Bu, imkan verir ki, gələcəkdə də Azərbaycan-YUNESKO əlaqələri təşkilatın əhatə etdiyi bütün prioritet sahələr üzrə yüksələn xətlə inkişaf edərək yeni nailiyyətlər və uğurlar qazanılsın.

Bu məqalədə Azərbaycan və YUNESKO arasında 1991-ci ildən bu günə qədər olan əlaqələr tədqiq edilir. Məqalədə həmçinin YUNESKO-nun əsas prinsipləri, konvensiyaları və Azərbaycanla münasibətlərin mühüm elementləri müzakirə olunur.

Açar sözlər: siyasət, multikultural, mədəniyyət, hüquq, tolerant, inkişaf.

ABSTRACT

Azerbaijan closely and actively cooperates with many UN agencies such as the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), the United Nations

Development Program (UNDP), the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), and the United Nations Children's Fund (UNICEF), World Health Organization (WHO), United Nations Population Fund (UNFPA), Industrial Development Organization (UNIDO), United Nations Women's Fund (UNWOMAN), United Nations Food Program (WFO), United Nations Food and Agriculture Organization Cooperation with the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), the International Labor Organization (ILO) and others, as well as UN treaty mechanisms.

Azerbaijan does not constantly appeal to UNESCO for the protection of cultural monuments in the occupied territories. The start of cultural construction in the territories liberated as a result of the 44-day war in 2020, in fact, underscored the importance that Azerbaijan attaches to cultural construction. Events such as the "Xari Bulbul" festival and "Vagif's Poetry Days" held in Karabakh demonstrated both multicultural and cultural creativity of Azerbaijan. During the festival, along with the Azerbaijani ethnic identity, Jewish, Georgian, Talysh, Lezgi, Russian and others performed on the stage through songs and dances. This proved the important position of multiculturalism in Azerbaijan. With these steps, Azerbaijan has demonstrated the promotion and construction of its culture both at the UNESCO level and at the international level.

In its foreign policy, the Republic of Azerbaijan adheres to the norms and principles adopted by UNESCO such as the peaceful coexistence of different cultures, religious tolerance, protection of basic human rights, protection of education and creative rights, ensuring sustainable development in economic and social spheres, etc. This allows Azerbaijan-UNESCO relations to continue to grow in all priority areas covered by the organization.

This article explores the relations between Azerbaijan and UNESCO since 1991. The article also discusses the main principles, conventions of UNESCO and important elements in relations with Azerbaijan.

Key words: politics, multicultural, culture, law, tolerant, development.

1.GİRİŞ

İkinci dünya müharibəsinin bitməsindən sonra artıq dövlətlər qarşısında dayanan əsas məqsədlərdən biri zərər görmüş mədəniyyət abidələrinin, məhv olmuş cəmiyyət psixologiyasının, zədələnmiş elm sahələrinin bərpası və cəmiyyətin yeni dünya qaydalarına assimilyasiyasını təmin etmək idi. Xalqların davamlı və inkişaf etməkdə olan həyatını təmin etmək üçün dövlətlərin siyasi və iqtisadi tənzimləmələri kifayət deyildi. Bu proses dialoqa və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanmalı və insanlığın intellektual və mənəvi həmrəyliyi üzərində qurulmalı idi. Elə bir təşkilatın qurulması məqsədlənmişdi ki, o, bəşəriyyətin intellektual və mənəvi həmrəyliyini yaratmalı və bununla da başqa bir dünya müharibəsinin başlamasının qarşısını almalı idi. Bu mənada YUNESKO mühüm təsirə malik güclü bir təşkilat olaraq yaradıldı.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təhsil, elm və mədəniyyət təşkilatı olan YUNESKO-nun 1945-ci ilin noyabr ayında yaradılması haqqında Nizamnamə imzalandı.¹ YUNESKO-nun qurulması irqçi və antisemitik şiddətlə başlayan dünya müharibəsinə cavab oldu. YUNESKO öz rəsmi fəaliyyətinə 4 noyabr 1946-cı ildə 20 üzv dövlətlə başladı. Bu təşkilat insanların nifrət və dözümsüzlükdən azad olaraq, qlobal vətəndaşlar kimi inkişaf etmələrinə kömək

¹ CERN Accelerating science, UNESCO-International relations, 1 July, 2021, <https://international-relations.web.cern.ch/stakeholder-relations/states/unesco>

etmək üçün beynəlxalq səviyyədə təhsil, elm, mədəniyyət sahələrində proqramlar hazırlamağa başladı.

Hal-hazırda YUNESKO Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə birlikdə ortaya çıxan hökumətlərarası təşkilatlar ailəsinin üzvlərindən biridir. Hal-hazırda YUNESKO üzvləri arasında 193 üzv dövlət və 11 assosiativ üzv var². Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olmaq YUNESKO-ya üzv olmaq hüququnu da özündə birləşdirir. Lakin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olmayan dövlətlər, İcraiyyə Şurasının tövsiyəsi ilə Baş Konfransın üçdə iki səs çoxluğu ilə YUNESKO-ya qəbul edilə bilirlər. Bütün üzv dövlətlər üçün isə YUNESKO üzvə Milli Komissiya qurmuşdur.³ Məsləhətləşmə, əlaqə və məlumatlandırma agentlikləri kimi fəaliyyət göstərən və milli tərəfdaşlarla, o cümlədən vətəndaş cəmiyyəti ilə tərəfdaşlıqları əlaqələndirən Milli Komissiyalar YUNESKO-nun məqsədlərinin və onun proqramının həyata keçirilməsində mühüm töhfələr verirlər. YUNESKO üç əsas işçi orqandan ibarətdir: Baş Konfrans, İcraiyyə Şurası və Katiblik.

YUNESKO xalqların təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığının genişləndirilməsində, maddi-mədəni irsinin qorunmasında müstəsna rol oynayır. Lakin BMT-nin bu təşkilatının ümumi məqsədi yalnız bununla kifayətlənmir. YUNESKO əsas məqsədlərindən biri də təhsil, sosial və təbiət elmləri, mədəniyyət və kommunikasiya vasitəsi ilə insanların zehində sülh ideyalarını yaratmaqdır. Bununla da bu təşkilat gələcəyə daha sağlam bir dünya və daha sağlam bir nəsil ötürmək imkanlarını artırmağa xidmət edir.

2.YUNESKO-NUN BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ: MİSSİYALARI VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

YUNESKO mədəniyyətin beynəlxalq inkişaf strategiyalarında və proseslərində öz layiqli yerini tutmasını təmin etmək üçün üç istiqamətli yanaşma qəbul etmişdir:

1. mədəniyyət və inkişaf üçün dünya miqyasında təbliğat işinə rəhbərlik etmək;
2. aydın siyasət və hüquqi çərçivələrin müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq ictimaiyyətlə əlaqə saxlamaq və mədəni müxtəlifliyin əhəmiyyətini vurğulamaq;
3. mədəni irsi qorumaq, yaradıcı sənayeləri gücləndirmək və mədəni plüralizmi təşviq etmək.

İlk yanaşma üçün YUNESKO-nun məqsədlərini qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, YUNESKO-nun əsas məqsədləri “təhsil”, “elm”, “mədəniyyət”, “kommunikasiya və informasiya” vasitəsilə qlobal sülhün bərqərar olmasına, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, davamlı inkişafa və ümumi dəyərlərə əsaslanan icmalararası dialoqa töhfə verməkdir. Beynəlxalq çərçivədə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mədəni müxtəlifliklərin şiddət və dözümsüzlük formalarına məruz qalması, elmi faktların inkar edilməsi və ya ifadə azadlığına təhdidlərin olması müasir dünya düzənində sülhə və insan hüquqlarına qarşı olan önyarğının ən böyük sübutudur. Bu prosesdə YUNESKO-nun bir digər vəzifəsi isə təhsil, elm və mədəniyyətin humanist missiyalarını bir daha təsdiq etməklə bu ayrışmışlıq, dözümsüzlük və s. kimi psixologiyaları cəmiyyətlərdən təmizləməkdir. Bu səbəbdən də, YUNESKO-nun bir çox vəzifəsi vardır.

YUNESKO-nun missiyasının əsasını etik başlanğıc təşkil edir. Belə ki, bu ixtisaslaşmış qurum öz missiyasını həyata keçirərkən ədaləti, hüququn aliliyi prinsipini və insan hüquqlarına hörməti təmin etmək naminə xalqların səmərəli əməkdaşlığının inkişafını əsas

² UNESCO, Member States, <https://en.unesco.org/countries/member-states>

³ Yenə orada.

götürərək, sülh ideyasının, ümumbəşəri dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə əhəmiyyət verir. Onun çağdaş fəaliyyətinin bir-birindən asılı olan prinsipial istiqamətləri məhz belə etik missiya ilə aşılarmışdır: sülh, beynəlxalq qarşılıqlı anlaşma, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət; insan və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri nəzərə alınmaqla, həmrəy ümumdünya inkişafı və milli inkişaf; insanın təbiətlə yeni əxlaqi münasibətləri zəminində ətraf mühitin qorunması. Belə qlobal kurs YUNESKO üçün müəyyən edilmiş təhsili, təbiət elmlərini, dəqiq elmləri və texnikanı, sosial və humanitar elmləri, mədəniyyət və incəsənəti, informasiya və kommunikasiyanı, müəlliflik hüququnu və onunla əlaqəli hüquqları, kitabxana, muzey və nəşriyyat işini, bu məsələlərə dair statistikanı əhatə edən konkret səlahiyyət sahələrində praktik işlə həyata keçirilir.

İkinci yanaşma isə siyasi və hüquqi çərçivədə müasir beynəlxalq münasibətlər prizmasında mədəniyyətin və mədəni müxtəlifliyin əhəmiyyətidir. YUNESKO-nun mədəniyyət sahəsində fərqli mədəniyyətlərin inteqrasiyasını təmin etmək və dünya sülhünə daha böyük töhfələr vermək, tarixi strukturları lazımı əhəmiyyət verməklə qorumaq, dəyərli olan və digər sənət əsərlərini dəstəkləmək, insan hüquqlarına lazımı hörməti göstərmək, insan hüquqlarının ədalətli şəkildə qorumağa çalışmaq kimi bir çox missiyaları vardır.

Dünyadakı əsas münaqişələrin dördü üçü mədəni ölçüyə malikdir. Mədəniyyətlər arasında uçurumu aradan qaldırmaq sülh, sabitlik və inkişaf üçün təcili və zəruridir. Mədəni müxtəliflik təkə iqtisadi artım baxımından deyil, həm də daha dolğun intellektual, emosional, əxlaqi və mənəvi həyat sürmək vasitəsi kimi inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir. Bu, mədəni müxtəlifliyin təşviqi üçün möhkəm zəmin yaradan mədəniyyət konvensiyalarında öz əksini tapmışdır. Beləliklə, mədəni müxtəliflik yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafa nail olmaq üçün əvəzəlməz olan sərvətdir. Eyni zamanda, mədəni müxtəlifliyin qəbulu və tanınması sivilizasiyalar və mədəniyyətlər arasında dialoqa, hörmətə və qarşılıqlı anlaşmaya şərait yaradır.⁴

Bu və buna bənzər məsələlərə görə YUNESKO hər il mayın 21-də “Dialoq və İnkişaf naminə Ümumdünya Mədəni Müxtəliflik Günü”nü təşkil edir. Keçirilən bu gün təkə dünya mədəniyyətlərinin zənginliyini deyil, həm də sülh və davamlı inkişafa nail olmaq üçün mədəniyyətlərə dialoqun mühüm rolunu qeyd edir. YUNESKO-nun 2001-ci ildə Mədəni Müxtəliflik üzrə Ümumdünya Bəyannaməsini qəbul etdikdən sonra, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası da bu Ümumdünya Günü ilk dəfə 2002-ci ildə qəbul edərək, “rifaha, davamlı inkişafa və qlobal dinc yanaşı yaşamaya nail olmaq vasitəsi kimi mədəniyyətin potensialını artırmaq” zərurətini qeyd etmişdir⁵.

Keçdiyimiz tarixi dövr sübut edir ki, din xalqları birləşdirən böyük bir gücdür. Dünya mədəni irsinin qorunmasında böyük əhəmiyyətə malik olan YUNESKO beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərə münasibətlərin tənzimlənməsində və dini, mədəni müxtəliflikləri eyni mövqedə birləşdirməklə dünyada “mədəni sülh” ideyasını yaratdı. YUNESKO dünyada üstünlük təşkil edən və tarixi köklərə malik olan islam (Cənnə Böyük məscidi, İslam Qahirəsi və s.), katolik (Aaxen kafedralı, Poblet Manastırı, Vatikan Şəhər Dövləti və s.), buddist (Anqkor Vat, Borobudur məbəd birləşmələri və s.), ortadoks (Gelati monastırı, Msxeta və s.), protestant (Kenterberi kafedralı, Roskilde Katedralı və s.), hindu (Ellora mağaraları, Hampi, Konark Günəş Məbədi və s.) dinlərinə məxsus olan abidələri qoruyaraq onları dünya mədəniyyətinə töhfə vermişdir.⁶ Bununlada YUNESKO müasir beynəlxalq münasibətlərdə mədəniyyətin bir parçası olan din amili ilə sivilizasiyaların qovuşmasında böyük əhəmiyyət əldə etmişdir.

⁴ UN, <https://www.un.org/en/observances/cultural-diversity-day>

⁵ UNESCO, International day, <https://en.unesco.org/commemorations/international-days>

⁶ UNESCO, Heritage of Religious Interest, <https://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage/>

Üçüncü yarıyaşmada isə irsi qorumaq, yaradıcı sənayeləri gücləndirmək və mədəni plüralizmi təşviq etmək əsas məqsəd kimi göstərilir. Bəzi tarixi abidələrin YUNESKO tərəfindən mühafizəsi hər bir ölkə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir dəyərin YUNESKO tərəfindən qorunması və bu əsərlərin Dünya İrsi Siyahısına daxil edilməsi onların dünyada bənzərsiz olması deməkdir. YUNESKO-nun bu fəaliyyəti sayəsində məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş bir çox tarixi əsərlər qorunaraq gələcək nəsillərə miras kimi təhvil verilmişdir.

Dünya İrs siyahısına daxil olan əsərlərin mövcud olduğu ölkələr üçün isə bu proses həm də prestij mənbəyidir. Belə ki, bu əsərlər özünə kütləvi şəkildə turist cəlb etməyi bacarır. Bu isə həm fərqli mədəniyyətə məxsus xalqların digər bir mədəniyyət abidəsi ilə tanış olmasına, həm sivilizasiyaların inkişafına, həm də həmin abidənin məxsus olduğu ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına böyük dəstək olur. Məsələn, YUNESKO Dünya İrs Siyahısında yer alan Vatikanın gəlirinin çox hissəsi turizmdən gəlir. 2016-2020-ci illər arasında Vatikan turizm sahəsindən ümumilikdə 270 milyon avro əldə etmişdir.⁷ Bu isə turizm sahəsində əldə edilən ən yüksək gəlirlərdən biridir. Yəni YUNESKO siyahısına daxil olan əsərlər həm də iqtisadi gəlir mənbəyi olaraq beynəlxalq mədəni əlaqələr sistemini gücləndirir.

Lakin YUNESKO-nun Dünya Mədəni İrs Siyahısına daxil olan çoxlu sayda abidə davam edən böhranlardan mənfi təsirlənir. Xüsusən də müharibələr, terror aktları təəssüf ki, həmin ərazilərin zədələnməsinə, hətta məhv olmasına səbəb olur. YUNESKO bu və buna bənzər məsələlərlə əlaqədar olaraq mədəni irsin qorunması məqsədi ilə 2000-ci illərin əvvəllərində "Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısını" yaratdı. Bu siyahı cəmiyyətləri beynəlxalq səviyyədə məlumatlandırmaq və faktiki zərərin aradan qaldırılması üçün lazım olan həssaslığı yaratmaq məqsədilə hazırlanmışdır. Bu siyahıya daxil edilmiş mədəni-təbii sərvətlər də bu məqsədlə yaradılmış komitələr, komissiyalar və fondlar tərəfindən dəstəklənir, zəruri bərpa işlərinin aparılması üçün tələb olunan maddi vəsait təmin edilir. Əlavə olaraq silahlı hücumlar, terror aktları və müharibələr kimi siyasi böhranlar nəticəsində zərər gören abidələri qorumaq üçün bir sıra beynəlxalq konvensiyalar və müqavilələr hazırlanaraq imzalanmışdır. Bunları aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- 1954-cü il - Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası
- 1970-ci il - Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni idxalı, ixracı və mülkiyyət hüququnun ötürülməsinin qadağan edilməsi və qarşısının alınması vasitələri haqqında YUNESKO Konvensiyası
- 1972-ci il - Konvensiya Dünya Mədəni və Təbii İrsinin Qorunması üçün
- 1995 - Oğurlanmış və ya Qanunsuz İxrac Edilən Mədəni Obyektlər haqqında UNIDROIT Konvensiyası
- 2001 - Sualtı Mədəni İrsin Qorunması haqqında Konvensiya
- 2003 - Qeyri Maddi Mədəni İrsin Qorunması Konvensiyası
- 2005 - Mədəni ifadələrin müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya⁸.

Yaradılan bu Konvensiyalar dünya tarixinin, mədəni irsin, sivilizasiyalararası əlaqələrin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müharibənin cəmiyyətdə və mədəniyyətdə yaratdığı zərərləri göz önünə qoyan bu konvensiyalar müasir dövrdə sülh və mədəniyyətin cəmiyyət inkişafında və gələcəyində ən önəmli faktor olduğunu sübut etdi. Lakin bu konvensiyalar

⁷ Alex Ledson, Vatican Tourism, 05.09.2020, <https://www.forbes.com/sites/alexledson/2020/09/05/vatican-tourism-huge-losses-force-the-pope-into-cutbacks/?sh=17e40b63645a>

⁸ Gülsel Çiftçi, Political Crises' Implications on UNESCO World Heritage Sites, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 7, Sayı 1, 2017. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/317467>

növbəti illərdə baş verəcək hadisələrin qarşısını almağa nail olmadı. Bu çərçivədə Yəmən, İraq və Suriyada siyasi böhranların mədəni və tarixi abidələrə vurduğu ziyanları qeyd etmək olar. Məsələn, 2015-ci ilin martında Yəməndə mürəkkəb və uzun sürən siyasi böhran sürətlə hərtərəfli münaqişəyə çevrildi. Səudiyyə Ərəbistanının başçılıq etdiyi Ərəb Koalisiyasının Yəməndə şiələrə qarşı həyata keçirdiyi hücum çərçivəsində Yəmənün paytaxtı Səna güclü bombardmana məruz qaldı və bu hücum bir çox tarixi abidələrə ciddi ziyan vurdu. Bundan əlavə, YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Səda şəhəri və islamdan əvvəlki Baraşiş şəhərinin arxeoloji ərazisi də bombardman nəticəsində zərər görüb. Şəhərə edilən hava hücumları nəticəsində bir çox bina dağıdıldı və nəticədə şəhər qorunub saxlanmaq məqsədi ilə 2015-ci ildə Təhlükədə olan Dünya İrs Siyahısına əlavə edilmişdir.⁹

Baş verən bu proseslər səbəbindən 2015-ci ilin sentyabr ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən Dayanıqlı İnkişaf üzrə “2030 Gündəliyi”nin qəbul edildi və 2015-ci ilin dekabrında BMT Baş Assambleyası tərəfindən “Mədəniyyət və Davamlı İnkişaf üzrə Dialoq” və “İnkişaf naminə Ümumdünya Mədəni Müxtəliflik Günü”nün vacibliyi qəbul edildi¹⁰. YUNESKO-nun liderliyi ilə qəbul edilən bu qərarlar, konvensiyalar və s. göstərdi ki, inkişafa ən yaxşı şəkildə dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərinin yaradıcı potensialından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu isə davamlı inkişaf ideyasının reallaşmasını təmin edir. Nəticədə isə cəmiyyətin bütün üzvlərinin həmin davamlı inkişafdan faydalanmasını təmin etməklə bütün müxtəlif sivilizasiyaları davamlı dialoqa cəlb etmək real bir konsepsiyaya çevrilir. Yəni, mədəni müxtəliflik ümumi mədəniyyəti təbliğ etmək və onun müxtəlifliyinin inklüzivlik və müsbət əhəmiyyətini vurğulamaq üçün bir fürsətdir. YUNESKO həm də mədəniyyətin müxtəlif formalarını (maddi, qeyri-maddi, tarixi peşə sahələri və s.) qorumaqla və bərpa etməklə, bunların dialoqa, qarşılıqlı anlaşmaya və davamlılığın sosial, ekoloji və iqtisadi vektorlarına necə töhfə verdiyini düşünmək fürsətini cəmiyyətə tanıyır.

Üçüncü yanaşmaya görə həm də yaradıcı sənayelərin gücləndirilməsi və qorunması vacib bir amil kimi göstərilmişdir. Belə ki, texnoloji inkişafın incəsənət, mədəniyyət və turizm kimi sahələrdə köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Xüsusilə, mövcud ənənəvi istehsal üsullarını aradan qaldıracaq texnoloji inkişaf əl çəvikliyi tələb edən sənətkarlıq sahələrinə mənfi təsir göstərir. Bu, bəzi tarixi biznes sahələrinin yox olmasına yol açır. Bu isə istər iqtisadi baxımdan, istərsə də mədəni baxımdan cəmiyyətlərdə dəyişikliyə səbəb olur. Bunlara Azərbaycan xalça sənəti, kəlağayı sənəti; Lahıç misgərlik sənəti və s. kimi peşə sahələrini misal göstərmək olar. Bu səbəbdən də, 1984-cü ildən bəri YUNESKO-nun Canlı İnsan Xəzinələri adlandırılan təcrübələrində bu sənət sahələrinin davamlılığın əhəmiyyəti artmışdır. Canlı İnsan Xəzinələri siyahısında mədəni irs elementlərini canlandırmaq və şərh etmək üçün yüksək səviyyəli bilik və bacarıqlara malik insanların gerçəkləşdirdiyi peşə sahələri daxil edilmişdir. Belə ki, bu peşələr UNESCO tərəfindən “Qeyri-Maddi Mədəni İrs” çərçivəsində qorunur.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, tarixi mədəniyyətin müasir dünyaya çatdırılması, qorunması və yeni dünya düzənində keçmiş və müasir mədəniyyətlərin qovşağı yeri olması YUNESKO-nun yarandığı andan indiyə qədər əldə etdiyi nailiyyətlərin ən önəmlisi olmuşdur.

⁹ Yenə orada.

¹⁰ UNESCO, International day, <https://en.unesco.org/commemorations/international-days>

3. ÇAĞDAŞ BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-YUNESKO MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycan BMT-nin bir çox qurumları ilə sıx və fəal əməkdaşlıq edir. Onların sırasında Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO), BMTnin İnkişaf Proqramı (UNDP), BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığı (UNOHCHR), BMT-nin Qaçqınların hüquqları üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR), BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO), BMT-nin Əhali Fondu (UNFPA), Sənaye İnkişaf Təşkilatı (UNIDO), BMT-nin Qadınlar Fondu (UNWOMAN), BMT-nin Ərzaq Proqramı (WFO), BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO) və digərlərini, o cümlədən BMT-nin müqavilə mexanizmləri ilə əməkdaşlığı göstərmək olar.¹¹

Azərbaycan hələ XX əsrin 60-cı illərindən Sovet İttifaqının tərkibində olarkən YUNESKO-nun fəaliyyətində aktiv iştirak etmişdir. YUNESKO tərəfindən 1967-ci ildə “Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatı” seriyasından fransız dilində M.F.Axundovun komediyaları, “Dünya xalqlarının musiqisi” seriyasından Azərbaycan muğamlarından ibarət iki val və iki audio-kasset buraxılmışdır. YUNESKO-nun Parisdəki mənzil qərargahında “Azərbaycan xalçaları” (1981), “Azərbaycan əlyazmaları” (1985), Londonda isə YUNESKO-nun himayəsi altında “Bakının memarlığı” (1985) sərgiləri keçirilmişdir. 1984-cü ilin noyabr ayında YUNESKO-nun mənzil qərargahında Azərbaycan Dövlət Rəqs ansamblının çıxışı olmuşdur.¹²

YUNESKO Sovet İttifaqı zamanı Bakıda iki beynəlxalq tədbirin - “Dil və şəhər” (1981) və “Şərq xalça sənəti” (1983) konfranslarının keçirilməsi üçün Azərbaycana maliyyə yardımı göstərmişdir. 1983-cü ildə Azərbaycan hökuməti xalçaçı-rəssam Lətif Kərimovun toxuduğu, üzərində Memar Əcəmi Naxçıvaninin təsviri olan xalçanı Bakıya səfər etmiş YUNESKO-nun Baş Direktoru Amadu Mahtar M'Bou vasitəsilə təşkilata hədiyyə etmişdir.¹³

Azərbaycan Respublikası YUNESKO-ya 1992-ci il iyunun 3-də üzv qəbul olunmuşdur. Azərbaycanın YUNESKO ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi isə, 1993-cü ilin ikinci yarısından, Ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdırdan sonra başlanmışdır.¹⁴ Bununla da Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakının yeni mərhələsi başlandı və ölkəmiz bu sistemdə özünəməxsus mövqe nümayiş etdirən müstəqil tərəfə çevrildi. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu bu əməkdaşlıq kursunda 1994-cü il fevralın 21-də Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin yanında Milli Komissiyanın yaradılması da ciddi rol oynayıb. Bu komissiya 2005-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında fəaliyyət göstərir. Həmin komissiyanın Parisdə UNESCO yanında da Daimi Nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Milli Komissiya YUNESKO-nun Dünya Yaddaşı Proqramı çərçivəsində Azərbaycanda yaradılmış elmi irsin dünyada tanınması və qorunması məqsədi daşıyır. Hətta bu Komissiyanın təşkilatçılığı ilə 2005-ci ildə Azərbaycandan Orta əsrlərə aid tibbi və əcazılıq əlyazmaları YUNESKO-nun Dünya Yaddaşı Proqramına daxil edilmişdir.¹⁵

Mədəniyyət və humanitar sahələrdə Milli Komissiyanın fəaliyyəti müxtəlif səpkili layihə, seminar və beynəlxalq tədbirlərlə yadda qalmaqdadır. Onlardan biri kimi hər il ölkəmizdən YUNESKO-nun Yubileylər Proqramı çərçivəsində tanınmış şəxsiyyətlərin və əhəmiyyətli hadisələrin qeyd edilməsini göstərmək olar. YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının

¹¹ United Nations official website, www.un.org/en/aboutun/structure/

¹² UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası, Azərbaycan - Yunesko: İnsan Hüquqlarına əsaslanan tərəfdaşlıq, Bakı: “RS Poliqraf” MMC, 2014, 235 s.

¹³ Yenə orada.

¹⁴ Azerbaijan-UNESCO relations, Joint events, <https://unesco.preslib.az/en>

¹⁵ Məmmədəliyeva L., Azərbaycan-UNESCO əməkdaşlığı: beynəlxalq mədəni əlaqələrdə yeni mərhələ, 27.12.2018, <http://newtimes.az/az/reasons/5953/>

Milli Komissiyası təsis edildiyi vaxtdan günümüzdə qədər Azərbaycana aid onlarca yubiley tədbiri beynəlxalq səviyyədə qeyd edilmişdir. Onlar arasında böyük şair və mütəfəkkir Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik (1996); türk dünyasının ortaq ədəbi abidəsi Kitabı Dədə Qorqud Dastanının 1300 illik (2000); böyük alim N.Tusin anadan olmasının 800 illik (2001); şərqşünas alim Mirzə Kazımbəyin 200 illik (2002); görkəmli alim akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik (2005); məşhur rəssam, xalça ustası Lətif Kərimovun 100 illik (2006); dahi bəstəkar Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” Operasının ilk tamaşasının 100 illik (2008); görkəmli yazıçı Mir Cəlal Paşayevin 100 illik (2008); böyük rəssam Səttar Bəhlulzadənin 100 illik (2009); tanınmış alim, akademik Musa Əliyevin 100 illik (2009); Orta Əsrlərin məşhur şairəsi və alimi M.Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik (2013); dahi bəstəkar Ü Hacıbəylinin “Arşın mal alan” musiqili komediyasının 100 illik (2013); filosof alim S.Y.Bakuvinin vəfatının 550 illik (2013) və s. yubiley tədbirlərinin adını çəkmək olar.

Azərbaycan-YUNESKO əlaqələrinin inkişafında ən yadda qalan və vacib məqamlardan biri 1996-cı ildə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik, 2000-ci ildə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileylərinin Azərbaycanda geniş şəkildə keçirilməsi ilə yanaşı, Parisdə YUNESKO-nun baş qərargahında da təntənə ilə qeyd edilməsi olmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyət sahəsində böyük irəliləyişlər əldə etsə də, Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi Qarabağın işğal altında olması mədəni sahədəki əlsikliyi hiss etdirirdi. Azərbaycan Ombudsmanı da fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın tarixi və mədəni sərvətlərinin Ermənistan Respublikası və erməni millətçiləri tərəfindən dağıdılması və mənimsənilməsi, insanların mədəni hüquqlarının pozulması, hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə tamamilə zidd olması barədə bəyanat vermiş və Azərbaycanın tarixi və mədəni sərvətlərinə, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərə qarşı Ermənistan Respublikasının və erməni millətçilərinin təcavüzünün qarşısının alınması, həmçinin təqsirkarların cəzalandırılması üçün beynəlxalq birliyi həmrəyiyə və bu məsələdə ədalətli mövqə nümayiş etdirməyə çağırmış, bununla bağlı 2005-ci il 28 fevral tarixdə «Azərbaycanın tarixi və mədəniyyət abidələrinin erməni millətçiləri tərəfindən dağıdılması və öz mənafeləri baxımından saxtalaşdırılması beynəlxalq hüquq normalarının kobud pozuntusudur» adlı bəyanat qəbul edərək nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən YUNESKO-nun Baş direktoruna müraciət ünvanlamışdır.¹⁶

Bəyanatda Ermənistan Respublikasının Azərbaycana təcavüzünün faciəli nəticələrinin təkə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və onun ətrafındakı yeddi rayonun zəbt edilməsi, milyona yaxın insanın qaçqına və məcburi köçkünə çevrilməsi ilə məhdudlaşmadığı, Ermənistanda xalqımıza qarşı dövlət səviyyəsinə qaldırılmış terror və soyqırımı, o cümlədən mədəni terror siyasətinin Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərə də ağır zərbələr vurduğu qeyd olunmuşdur.

Müvəkkil tarixi və mədəni sərvətlərimizin Ermənistan Respublikası və erməni millətçiləri tərəfindən dağıdılması və mənimsənilməsinin, insanların mədəni hüquqlarının pozulmasının beynəlxalq hüquq normaları və prinsiplərinə tamamilə zidd olduğunu bəyan etmiş, beynəlxalq birliyi bu təcavüzün qarşısının alınması, təqsirkarların cəzalandırılması üçün həmrəylik və ədalətli mövqə nümayiş etdirməyə çağırmışdır.

Bu gün isə artıq Azərbaycan Respublikasının BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı – UNESCO-ya üzv qəbul olmasından 28 il ötür. UNESCO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir.

¹⁶ UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası, Azərbaycan -Yunesko: İnsan Hüquqlarına əsaslanan tərəfdaşlıq, Bakı: “RS Poliqraf” MMC, 2014, 235 s.

28 ildir ki, Azərbaycanın YUNESKO-da qazandığı uğurlar sırasında 2 maddi mədəni irs nümunəsinin YUNESKO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısına, 5 qeyri-maddi mədəni irs nümunəsinin Bəşəriyyətin Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına, 1 qeyri-maddi mədəni irs nümunəsinin - Çovqan oyununun Təcili qorunmaya ehtiyacı olan Qeyri-maddi Mədəni İrs Siyahısına salınmasını, ölkəmizdə çoxsaylı YUNESKO Komitələrinin fəaliyyət göstərməsini, Dünya Yaddaşı Proqramı, İştirak Proqramı, Yubileylər Proqramı kimi müxtəlif proqramlarda iştirakı və digər nailiyyətləri göstərmək olar.¹⁷ Şübhəsiz ki, bu fəaliyyət gələcək illərdə daha da genişlənəcək, 44 günlük II Qarabağ müharibəsi nəticəsində Qarabağ və ətraf rayonlarımızın azad edilməsilə Qarabağ atları ilə oynanılan Çovqan oyunumuz, həmçinin çoxsaylı mədəni irs nümunələrimiz YUNESKO-nun Ümumdünya Mədəni İrs və Qeyri-maddi Mədəni İrs Siyahılarında əsl yerlərini tutacaqlar. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində erməni işğalçıların özbaşınalığı tarix və mədəniyyət abidələrimizin dağıdılması və qəsdən korlanması «Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında» 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, «Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında» 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, «Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında» YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyasına zidd idi.¹⁸

28 il ərzində əldə olunan nailiyyətlər, ölkəmiz üçün açılan yeni imkanlar, qazınan dostluq əlaqələri Azərbaycan Respublikasının bu istiqamətdə həyata keçirdiyi məqsədyönlü inkişaf strategiyasından xəbər verir. Bu zaman zərfində Azərbaycan YUNESKO-nun Komitələrinə üzv olmuş, beynəlxalq konvensiyalarına qoşulmuş, təşkilat tərəfindən qəbul edilən proqram və layihələrdə iştirak edərək üzv ölkələrin YUNESKO üzrə milli komissiyaları ilə təşkilatın prioritet istiqamətləri üzrə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığını genişləndirmişdir.

Qeyd edək ki, ölkəmizin YUNESKO ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi, mədəni irsimizin qorunması və təbliğində Birinci vitse-prezident, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın dəstəyi sayəsində hazırda Azərbaycanın 13 irs nümunəsi (Azərbaycan muğam ifaçılığı; Novruz bayramı; Azərbaycan aşıq sənəti; Azərbaycan xalça sənəti; tar ifaçılığı; kəlağayı sənəti; Lahıc misgərlik sənəti; lavaş bişirmə və paylaşma ənənəsi; dolma hazırlama və paylaşma ənənəsi; kamança hazırlanması və ifaçılıq sənəti; Dədə Qorqud irsi – dastan mədəniyyəti, xalq nağılları və musiqisi) “Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi üzrə Repräsentativ Siyahısı”nda, 2 nümunə (“Çövkən – ənənəvi Qarabağ atüstü oyunu” və “Yallı (Köçəri, Tənzərə), Naxçıvanın ənənəvi qrup rəqsləri”) “Təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irs üzrə Siyahı”da yer alır.¹⁹

Yeni dünya düzəninə formalaşmağa başlaması artıq YUNESKO-Azərbaycan əlaqələrində öz təsirini gözlə görüləcək dərəcədə bürüzə verməyə başladı. Artıq Azərbaycan-YUNESKO münasibətləri əvvəlki qaydadan müəyyən qədər fərqlənməyə başladı. Belə ki, 2020-ci ildə YUNESKO-nun Baş direktoru ilə Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri YUNESKO ilə Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq haqqında Çərçivə Sazişi imzaladılar. Bu saziş təşkilatın bütün səlahiyyət sahələrində əməkdaşlığın gücləndirilməsini nəzərdə tutur və YUNESKO-ya 5 milyon ABŞ dolları məbləğində maliyyə töhfəsi verirdi. İmzalanma mərasimi YUNESKO-nun Baş Qərargahında Azərbaycanın birinci xanımı, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə baş tutmuşdur.²⁰ YUNESKO-ya bu

¹⁷ Azerbaijan – UNESCO, <https://azerbaijan.az/related-information/199>

¹⁸ UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası, Azərbaycan -Yunesko: İnsan Hüquqlarına əsaslanan tərəfdaşlıq, Bakı: “RS Poliqraf” MMC, 2014, 235 s.

¹⁹ Mədəni irsimizin UNESCO-da yeni təntənəsi, 18.12.2020, <https://medeniyyet.az/page/news/55247/Medeni-irsimizin-UNESCO-da-yeni-tentenesi.html>

²⁰ The Republic of Azerbaijan Donates US\$ 5 Million to UNESCO, <https://en.unesco.org/news/republic-azerbaijan-donates-us-5-million-unesco-0>

kimi dəstəklərin verilməsi daha sağlam bir cəmiyyətin və xalqların qurulması üçün atılan addımlarda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan əslində bununla müasir beynəlxalq əlaqələr sisteminə önəm verdiyini və bu prosesdə mühüm yer tutduğunu bir daha sübut etdi. Artıq Azərbaycan nəinki öz mədəniyyətini qoruyur, həm də dünya mədəniyyət abidələrinin qorunması üçün də töhfə verir.

Azərbaycan-YUNESKO münasibətlərində dəyişən bir digər amil isə, artıq Azərbaycan işğal olunmuş ərazilərdəki mədəniyyət abidələrinin qorunması üçün YUNESKO-ya davamlı müraciətlər etmək məcburiyyətində qalmırdı. 2020-ci ildə baş verən 44 günlük müharibə nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə qısa bir zamanda mədəni quruculuq işlərinə başlanılması əslinə Azərbaycanın mədəni quruculuğa verdiyi önəmi göz önünə qoydu. Qarabağda keçirilən “Xarı bülbül” festivalı, “Vaqifin Poeziya Günləri” kimi tədbirlər Azərbaycanın həm multikultural, həm də mədəni quruculuq fəaliyyətini göstərdi. Xarı bülbül festivalı zamanı səhnədə azərbaycanlı etnik kimliyi ilə yanaşı yəhudi, gürcü, talış, ləzgi, rus və s. kimi Azərbaycanda yaşayan etnik azlıqların da kimliyi özünü mahnılarla və rəqslərlə sərgilədi. Bu da multikulturalizmin Azərbaycandakı mühüm mövqeyini sübut edirdi. Azərbaycan bu addımları ilə həm YUNESKO səviyyəsində, həm də beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətinin təbliğini və quruculuğunu göstərdi.

Azərbaycan Respublikası öz xarici siyasətində YUNESKOnun qəbul etdiyi norma və prinsiplərə yer verərək, müxtəlif mədəniyyətlərin dinc şəkildə birlikdə yaşaması, dini tolerantlıq, başlıca insan hüquqlarının müdafiəsi, təhsil və yaradıcılıq hüquqlarının qorunması, iqtisadi və sosial sferalarda davamlı inkişafın təmin edilməsi və s. rəhbər tutmaqdadır. Bu, imkan verir ki, gələcəkdə də Azərbaycan-YUNESKO əlaqələri təşkilatın əhatə etdiyi bütün prioritet sahələr üzrə yüksələn xətlə inkişaf edərək yeni nailiyyətlər və uğurlar qazanılsın.

4.NƏTİCƏ

UNESCO Forumu peşəkarlar və ictimaiyyət üçün görüş yeri və yeni ideyalar və strategiyalar üçün forum kimi yaradılmışdır. Müasir bir-biri ilə əlaqəli dünyada mədəniyyətin cəmiyyətləri dəyişdirmək gücü aydındır. YUNESKO-ya görə, güclü mədəniyyət komponenti olmadan heç bir inkişaf davamlı ola bilməz. Həqiqətən də, inkişafa yalnız mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı hörmət və açıq dialoqa əsaslanan “insan mərkəzli” yanaşma gətirib çıxara bilər.

Qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişafı üçün YUNESKO əvəzəlməz bir əhəmiyyətə malikdir. Həm ölkədaxili, həm ölkələrarası, həm də sivilizasiyalararası mədəni əlaqələrdə YUNESKO bir çox yanaşmaları özündə birləşdirir. YUNESKO II Dünya müharibəsindən sonra yeni dünya düzəninə yaranması prosesində lazım olan mədəni əlaqəni qurmaqda böyük rola malik oldu.

YUNESKO-nun tanınmış mədəniyyət konvensiyaları beynəlxalq əməkdaşlıq üçün unikal global platforma təmin edir və insan hüquqlarına və ortaq dəyərlərə əsaslanan vahid mədəniyyət idarəçiliyi sistemi yaradır. Bu beynəlxalq müqavilələr qədim arxeoloji obyektlər, qeyri-maddi və sualtı irs, muzey kolleksiyaları, şifahi ənənələr və digər irs formaları da daxil olmaqla dünyanın mədəni və təbii irsinin qorunmasına, yaradıcılıq, innovasiya və dinamik mədəniyyət sektorlarının yaranmasına dəstək verməyə çalışır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan görmək mümkündür ki, tarixi yerlərin və mədəniyyət abidələrinin çoxluğu onları qorumaq üçün təşkilati səyləri çətin bir iş çevirir. Bununla yanaşı ikili standartlar nəticəsində müsəlman dövlətləri münafişə ocaqlarına çevrilir, əhalisi

ağır itkilerə məruz qalır. Bu baxımdan zərər çəkmiş ölkələrdə istər mədəni, istər təhsil, istərsə də elm sahəsində quruculuq işləri aparmaq YUNESKO tərəfindən qəbul edilən əsas missiyalardan biridir. Lakin bu baxımdan Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində torpaqlarının işğal olunması, 1 milyonadək insan qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi, on minlərlə soydaşımızın ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımını aktlarının, kütləvi qırğınların və etnik təmizləmənin qurbanı olması, minlərlə yaşayış məntəqəsi, təhsil, səhiyyə və digər ictimai obyektlər, habelə tarixi-mədəni abidələr məhv edilməsi YUNESKO-ya illərlə çatdırılmağa çalışılsa da, YUNESKO tərəfinin laqeyd yanaşması bu məsələnin beynəlxalq mədəni əlaqələr çərçivəsində sülh prosesi ilə həll olunması istəyini puç etdi. Lakin nəticədə Azərbaycan öz mədəni abidələrinə sahib çıxmış 44 günlük müharibə nəticəsində onları xilas etmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan 1992-ci ildən YUNESKO ilə rəsmən başlayan, hal-hazırda da davam edən qarşılıqlı mədəni əlaqələri uğurla davam etdirir. Son olaraq isə, YUNESKO bütün dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən sülhün bərqərar olması üçün daha qətiyyətli tədbirlər görülməli, dünyada baş verən təcavüz aktlarına kəskin münasibət bildirilməlidir.

5.ƏDƏBİYYAT SİYASHISI

1. Alex Ledsom, Vatican Tourism, 05.09.2020, <https://www.forbes.com/sites/alexledsom/2020/09/05/vatican-tourism-huge-losses-force-the-pope-into-cutbacks/?sh=17e40b63645a>
2. Azerbaijan – UNESCO, <https://azerbaijan.az/related-information/199>
3. Azerbaijan-UNESCO relations, Joint events, <https://unesco.preslib.az/en>
4. CERN Accelerating science, UNESCO-İnternational relations, 1 July, 2021, <https://international-relations.web.cern.ch/stakeholder-relations/states/unesco>
5. Gülsel Çiftçi, Political Crises' Implications on UNESCO World Heritage Sites, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 7, Sayı 1, 2017. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/317467>
6. Mədəni irsimizin UNESCO-da yeni təntənəsi, 18.12.2020, <https://medeniyyet.az/page/news/55247/Medeni-irsimizin-UNESCoda-yeni-tentenesi.html>
7. Məmmədliyyəva L., Azərbaycan-UNESCO əməkdaşlığı: beynəlxalq mədəni əlaqələrdə yeni mərhələ, 27.12.2018, <http://newtimes.az/az/relations/5953/>
8. The Republic of Azerbaijan Donates US\$ 5 Million to UNESCO, <https://en.unesco.org/news/republic-azerbaijan-donates-us-5-million-unesco-0>
9. UN, <https://www.un.org/en/observances/cultural-diversity-day>
10. UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası, Azərbaycan -Yunesko: İnsan Hüquqlarına əsaslanan tərəfdaşlıq, Bakı: "RS Poliqraf" MMC, 2014, 235 s.
11. UNESCO, Heritage of Religious Interest, <https://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage/>
12. UNESCO, İnternational day, <https://en.unesco.org/commemorations/international-days>
13. UNESCO, Member States, <https://en.unesco.org/countries/member-states>
14. United Nations official website, www.un.org en aboutun/strucüm/

ABŞ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ MARAQ DAİRƏSİ KİMİ:FƏLƏSTİN PROBLEMI

AS A MIDDLE AND MIDDLE EAST INTEREST IN US FOREIGN POLICY: THE
PALESTINE PROBLEM

magistrant Sənan QURBANLI

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi Beynəlxalq münasibətlər kafedrası Bakı

ORCID ID:0000-0002-6335-3511

ÖZET

Regional bölgü, həmçinin regionun adı şərtidir və müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə dəyişdirilir. Geosiyasi, mədəni və coğrafi termin olan Yaxın və Orta Şərq ingilis dilində də bu anlayışı ilk dəfə ABŞ dəniz donanmasının admiralı olmuş, politoloq Alfred Mehen (1840-1914) tərəfindən işlədilmişdir. Asiyanın qərbində yerləşmiş Yaxın və Orta Şərq regionuna Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Əfqanıstan, Urdun, İraq, İran, İsrail, Yəmən, Kipr, Küveyt, Livan, Misir, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Türkiyə və hələ müstəqil dövlət kimi tam formalaşmamış Fələstin daxildir. İran və Əfqanıstan Orta Şərqə, digər dövlətlər isə Yaxın Şərqə aid edilir.

Yaxın və Orta Şərq daima ABŞ-ın xarici strategiyasında vacib prioritetlərdən biri olub. Vaşinqton üçün bu region yalnız neft və qaz resursları ilə zəngin ərazi deyil, həm də Birləşmiş Ştatların əsas silahı olan ekstremist qüvvələrin cəmləşdiyi ərazidir. Yaxın və Orta Şərq əvvəlki kimi ABŞ-ın qlobal strategiyada istinad nöqtəsidir və başlıca olaraq regionda siyasi burulğana düşmüş müttəfiq dövlətlərə əsaslanır. Lakin, hər şeyə baxmayaraq, ABŞ-ın Yaxın Şərqdə mövqelərinin möhkəmlənməsi Amerikanın qlobal strategiyasının əsas elementlərindən biri hesab olunur. Amerika Yaxın Şərq siyasətini həyata keçirmək üçün Soyuq Müharibədən sonra bu regionda tərəfdaşa ehtiyacı vardı ki, bu da məhz İsrail olmuşdur. Belə ki, 1947 - 1948-ci illərdə Fələstin torpaqlarında İsrail dövlətinin yaradılmasında Amerikanın dəstəyini görmək mümkündür. Ancaq BMT-nin qətnaməsinə əsasən bu torpaqlarda iki dövlət yaranmalı idi. İndi isə bunun tam əksini görmək mümkündür.

Amerika Yaxın Şərq bölgəsində münaqişələrin yaradılmasında maraqlıdır və bunun da əsas səbəbi Amerikanın neftə olan asılılığıdır. Nəticədə Yaxın Şərq dövlətlərini neftə sahib olması Amerikanın bu regionda münaqişələrin davam etməsində marağını ortaya çıxarır. Belə ki, Amerikanın neft maraqları bu gün bu regionda münaqişələrə gətirib çıxarır. Hətta Fələstin Azadlıq Təşkilatının lideri Yasir Ərəfat bildirmişdi ki, "Şimal dənizində neft tükəndikdən sonra Amerika Ərəb neftini almaq istəyəcəkdir.

Məqalə ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqdə maraqlarının araşdırılması və Fələstin probleminə böyük dövlət kimi ABŞ-ın mövqeyini öyrənməkdir.

Açar sözlər:Fələstin,iqtisadi maraqlar,ərəb nefti,münaqişə,BMT qətnaməsi,resurslar

ABSTRACT

The regional division, as well as the name of the region, is secured and is modified by various authors. The geopolitical, cultural, and geographical term in Middle Eastern English was first coined by Alfred Mehen (1840-1914), a political scientist and admiral of the United States Navy. The Middle East region in western Asia includes Bahrain, the United Arab Emirates,

Qatar, Afghanistan, Jordan, Iraq, Iran, Israel, Yemen, Cyprus, Kuwait, Lebanon, Egypt, Oman, Saudi Arabia, Syria, Turkey and still as independent states. includes unformed Palestine. Iran and Afghanistan belong to the Middle East, while other countries belong to the Middle East.

The Middle East has always been one of the most important priorities in US foreign strategy. For Washington, the region is not only rich in oil and gas, but also a hotbed of extremist forces, the main weapon of the United States. The Middle East is still a point of reference in US global strategy and is largely based on allies in a political turmoil in the region. However, the strengthening of the US position in the Middle East is one of the key elements of America's global strategy. After the Cold War, the United States needed a partner in the region to pursue its Middle East policy, and that was Israel. Thus, it is possible to see the American support in the establishment of the state of Israel in the Palestinian territories in 1947-1948. However, according to a UN resolution, two states were to be established in these lands. Now it is possible to see the exact opposite.

America is interested in creating conflicts in the Middle East, and the main reason for this is America's dependence on oil. As a result, the Middle East's ownership of oil suggests America's interest in continuing conflicts in the region. Thus, America's oil interests are leading to conflicts in the region today. Even the leader of the Palestine Liberation Organization, Yasser Arafat, said, "After the depletion of oil in the North Sea, the United States will want to buy Arab oil.

The article examines US interests in the Middle East and the US position on the Palestinian issue as a major power.

Keywords: Palestine, economic interests, Arab oil, conflict, UN resolution, resources

1. GİRİŞ : Regionun qısa tarixi

Yaxın və Orta Şərq dünyanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Hələ eramızdan əvvəl IX-VIII minilliklərdə Fələstində heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışlar. Mesopotamiya, İran və Misirdə IV-III minilliklərdə suvarma sistemləri yaradılmışdır. Kiçik Asiya, Şimali Mesopotamiya və regionun digər rayonlarında qədim metallurjiya ocaqları aşkar edilmişdir. Eramızdan əvvəl IV-I minilliklərdə Yaxın və Orta Şərqdə quldurluq dövlətləri yaranır: Mesopotamiyada qədim Babil çarlığı, Qərbi İranda Elam, Kiçik Asiyada Hett, Misirdə Nöm, Aşağı və Yuxarı Misir padşahlıqları, Levantda finikiyalıların şəhər-dövlətləri, Ərəbistanın cənub-qərbində Main, Səba, Ermənistan yaylasında Urartu dövlətləri və b. Yaxın və Orta Şərq dövlətləri orta yüzilliklərin mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar.

Osmanlı-Türk imperiyasının yaranması nəticəsində Aralıq dənizinin şərqində «hərbi-siyasi sədd» formalaşır. Avropa və Asiya arasında yeni yolun kəşfi Məşriq dövlətlərini dünya iqtisadi magistral əlaqələrdən kənar qoyur. XIX yüzillikdə Qərbdəki texniki tərəqqi Osmanlı – Türk imperiyasının zəifləməsinə səbəb olur və imperiya Avropanın 12 güdrətli ölkələrindən asılı vəziyyətdə düşür. Avropa dövlətləri «Yaxın Şərq səddini» həm siyasi, həm də təbii-coğrafi cəhətdən keçməyə nail olur. Aralıq dənizinin şərqində yerləşmiş Yaxın və Orta Şərq çıxılmaz vəziyyətdə çox qala bilməzdi. XIX yüzilliyin ortalarında Fransa diplomatı mühəndis Ferdinand Lesseps Misir və Türkiyə hökumətlərindən Aralıq dənizini Qırmızı dənizlə birləşdirəcək kanalın tikintisi üçün imtiyaz alır. On ildən artıq davam edən tikinti 1869-cu ildə başa çatır və həmin ilin 17 noyabr tarixində gəmiçilik üçün açılır. Kanalın açılması ilə həm də dünya yəhudilərinin Fələstinə qayıtması hərəkatı güclənir. 1948-ci ildə İsrail dövlətinin yaranması regionda siyasi vəziyyəti gərginləşdirdiyindən Yaxın və Orta Şərq

dünya dövlətlərinin bu regionu zəbt etməsi üçün daimi geosiyasi yarış meydanına çevrilir. Münaqişələrin «sıxlığına» görə Yaxın və Orta Şərq dünyada yeganə regiondur və təsadufi deyil ki, onu həmişə partlamağa hazır olan «barıt çəlləyinə» bənzədirlər. Münaqişələrin ucbatından region dövlətləri əlverişli coğrafi mövqelərindən, gəlir imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə edə bilmir.[1]

Regionun geosiyasi mövqeyi. Yaxın və Orta Şərq regionu üç qitə – Asiya, Avropa, Afrika və iki okean hövzəsinin qovşağında yerləşir. Enlik istiqamətində 4400 km (Pamir dağlarından Aralıq dənizindəki İmroz adasına qədər), meridian boyu 3300 km (Qara dənizdəki Sinop burnundan Bab-əl-Məndəb boğazına qədər) məsafədə uzanır. Yaxın və Orta Şərq regionunun Aralıq, Xəzər, Qara və Qırmızı dənizlərə çıxışı vardır. Bu isə bir tərəfdən onun Cənubi Qafqaz bölgəsinə, Rusiyanın daxili rayonlarına təsirinin artmasına imkan yaradır, digər tərəfdən regionu Rusiyanın geosiyasi marağının «hədəfinə» çevirir. Mesopotamiya ilə Misir arasında quru tranzit keçid əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan sahədir. Bu sahə Anadolu yaylası və Fərat çayının orta axımından Sinaya qədər uzanan dağlararası dərələr və dağətəklərini əhatə edir. Üç qitə arasındakı regionun vasitəçilik rolu «Bərəkətli Aypara» adlanan bu sahədə daha qabarıq nəzərə çarpır. Dünyanın qədim vasitəçilik – ticarət mədəniyyəti (Finikiya) məhz burada meydana gəlmişdir. Finikiyalıların ticarət-vasitəçilik və sələməçilik fəaliyyətindəki məharətini sonralar Fələstində məskunlaşmış yəhudilər, levantlilər əxs etmişlər. Coğrafi mövqeyin əlverişliliyi səbəbindən baş verən müharibələr bu bölgənin sakinlərini dünyanın digər regionlarına «dərbədən» etmiş, iki əsas qüvvə – yəhudi və ərəb diasporu yaranmışdır.[2]

Yaxın və Orta Şərq regionunda 400,0 mln. əhali yaşayır. Demografik göstəricilər regionun bir sıra ölkələrində (Əfqanıstan, bəzi əmirliklər, Yəmən) siyahıyaalma aparılmadığından BMT-nin təxmini məlumatlarına əsaslanır. Yaxın və orta Şərq regionu əhalisinin 60 faizindən çoxu Türkiyə, İran və Misirdə yaşayır. Antropoloji cəhətdən region əhalisi avropoid irqinin cənub qrupuna aid edilir. Antropoloji və etnik mənsubiyyət bir-birinə uyğun gəlmir. Belə ki, türklər, oturaq həyat keçirən ərəblər, kürdlər, yəhudilərin böyük qismi, Ön Asiya, Əfqanıstanın əksər xalqları Hind-Pamir, İran xalqları birinci qrupdan ikinciyə keçid müşahidə edilir. Aralıq dənizi bölgəsinin antropoloji xüsusiyyətləri qərbi türklər və köçəri ərəblərdə daha parlaq əks olunur. Yaxın və Orta Şərq regionunda monqoloid (həzarələr, türklər və ərəblərin bir qrupu), zənci (Cənubi Ərəbistanda ərəblərin bir qismi) və avstraloid (İran və Əfqanıstandakı brahüilər) elementlərinin qarışığı var. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının böyük əksəriyyəti sami, iran, türk dil qruplarına aid edilir. Sami dil qrupuna 13 ərəb dövləti (Bəhreyn, BƏƏ, Qətər, İraq, Ürdün, Yəmən, Küveyt, Livan, Misir, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Fələstin) əhalisinin böyük qismi, həmçinin İsrail, Türkiyə, İranda yaşayan ərəblər aiddir. Geniş xalq kütləsinin işlətdiyi danışmaq ərəb dili ilə ədəbi ümumərəb dili arasında mühüm fərq var. Yaxın və Orta Şərqdə ərəb dialektinin 3 – Suriya (Suriya-Fələstin), İraq və Ərəbistan növü mövcuddur. Sami dil qrupuna İranın qərbində, İraq və Suriyanın şimal rayonlarında yaşayan assuriyalılar (aysorlar) aid edilir. Bu qrupa, həmçinin İsrailin dövlət dili sayılan müasirləşdirilmiş qədim yəhudi dili – ivrit aid edilir. Lakin ölkənin yəhudi əhalisinin əksəriyyəti bu dildən az istifadə edir və idiş dilində danışır.[3]

2.FƏLƏSTİN-İSRAİL MÜNAQİŞƏSİNİN BAŞLAMASI

Yaxın Şərqlin bu iki dövləti arasında 70 ilə yaxındır davam edən gərginlik bitmək bilmir. Əksinə, zaman keçdikcə vəziyyət daha da gərginləşir. Müharibələrə, qanlı döyüşlərə səbəb olan İsrail-Fələstin münaqişəsi bir neçə gün öncə daha da alovlanmışdır. Dekabrın 6-da ABŞ prezidenti Donald Trampın Qüdsü (Yerusəlim) İsrailin paytaxtı elan etməsi və səfirliklərini Təl-Əvivdən Qüdsə köçürmək qərarı gərginliyi daha da artırır. Bəs, nədir İsrail-Fələstin

arasındaki gerginliyin səbəbi, niyə illərdir onlar arasında sülh yaranmır? İsrail dövləti necə yarandı?

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Yaxın Şərqdə Osmanlı İmperiyasının boşalan yerini İngiltərə və Fransa doldurmağa çalışırdı. I Dünya Müharibəsi özü ilə birgə yeni siyasi dəyişikliyi də gətirib. Bu dəyişikliklərdən biri də yəhudi faktoru idi. I Dünya Müharibəsində ərəblər türklərə qarşı vuruşublar, bunun da qarşılığında ingilislərdən müstəqillik sözü alıblar. Ancaq İngiltərə dediyini etmədiyinə görə, tez-tez üsyanlar çıxırdı. O zaman Misir ərəb dövlətlərinin lideri idi.

Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda İngiltərəyə Yaxın Şərqdə dost, mütəffiq dövlət qalmamışdı. İngilis maraqları bu bölgədə dost dövlət tələb edirdi. Fələstində qurulan bir yəhudi dövləti bu boşluğu doldura bilirdi. İsrail dövlətinin yaradılması prosesi 1897-ci ildə Todor Herzlin İsveçrədə I Dünya Sionist qurultayını çağırması ilə başlayıb. Bu səbəbdən, 2 noyabr 1917-ci ildə İngiltərənin xarici işlər naziri Artur Balfurun təşəbbüsü ilə “Balfor Bəyannaməsi”nə başlanılıb. BMT 1920-ci ildə Fələstin üzərində Britaniya mandatını tanıyıb. Bundan sonra, İngiltərədə qurulan yəhudi bürosu yəhudi hüquqlarını təmsil etməyə başlayıb. Növbəti illərdə Nasist Almaniyası yəhudilərə qarşı soyqırma başladıqdan sonra Fələstinə böyük yəhudi köçü başlayıb. Fələstinlilərin buna qarşı çıxmasından sonra, Britaniya yəhudi köçünü dayandıрмаğa qərar verib, ancaq daha sonra bu, yenidən davam edib.[4]

1947-ci il noyabr ayının 29-da BMT Baş Assambleyası Fələstin ərazisində yəhudi və ərəb dövlətlərinin qurulması haqqında 181 sayılı qərar çıxartdı. Qərara əsasən Fələstinin 57%-i yəhudi, 42%-i isə ərəb dövlətinin payına düşürdü. Qüds şəhərinin yerləşdiyi qalan 1% ərazi isə beynəlxalq ərazi olmalı idi. Bu qərar, Fələstin İsrail münaqişəsinin nizamlanması üçün ilk beynəlxalq qərar idi ki, hələ də icra edilməyib. BMT-nin bu qərarından sonra Britaniya bölgədən çıxmağa başladı. Britaniyanın çıxmasından sonra yəhudi təşkilatları 1948-ci il may ayının 14-ü birtərəfli qaydada müstəqil İsrail dövlətinin yaradıldığını elan etdilər. İsrail ordusu həmin ilin may ayından 1949-cu ilin yanvar ayına qədər təcrübəsiz və qeyri-nizami olan fələstinliləri və yardıma gələn digər ərəb ordularını məğlub etdi. İsrail Ordusu bu zaman artıq 20,770 kvadrat km ərazini nəzarətə götürə və zəbt edə bildi. Bu ərazilər BMT-nin 181 sayılı qərarının ona verdiyi ərazilərdən həddən artıq çox idi. Həmin ərazilərdə yaşayan 925 min fələstinlinin 700 min nəfəri qaçqın vəziyyətinə düşdü. Fələstinin qalan ərazilərini – İordən Çayının Qərb Sahilini əhatə edən 5876 kvadrat km ərazini İordaniya, Qəzza Zolağını (360 kvadrat km) isə Misir öz nəzarətinə götürdü. 1956-cı ildə Camal Əbdünnasirin Suveyş kanalının milliləşdirilməsilə bağlı qərarından sonra Britaniya, Fransa və İsrailin bu ölkəyə qarşı savaşa başlaması əsnasında Qəzza zolağı da İsrail tərəfindən zəbt edildi. Bu işğal bir il sürdü.[5]

3.FƏLƏSTİN AZADLIQ TƏŞKİLATININ YARADILMASI VƏ ALTI GÜNLÜK MÜHARİBƏ

Fələstin Azadlıq Təşkilatı 29 May 1964-cü ildə Qüdsdəki Fələstin Milli Konqresinin toplantısında yaradıldı. 1948-ci il Ərəb-İsrail müharibəsindən bəri Qüdsdəki ilk Konqres yığıncağı, o zamankı yeni İnterkontinental Oteldə edildi. Onun ilk rəhbəri Haifa hüquqşünası Əhməd Şukairy idi. Yasser Arafatın rəhbərliyi onun rəhbərliyini tez bir zamanda tutdu.

Fəlsəfə Təşəbbüsünün Yaradılmasında Ərəb Diqliyi-Fələstin rejimi planı ərəb dövlətləri tərəfindən 1964-cü ilin yanvar ayında Qahirədəki Ərəb Birliyi konfransında çəkilmişdir. Ərəb ölkələri, xüsusilə Misir, Suriya, İordaniya və İraq, əsasən Fələstinli millətçiliyin Fələstinli qaçqınların torpaq onların rejimi pozmaq olmaz. Fələstinin yaradılmasının səbəbi buna görə də başlanğıcdan təkrar idi: xalqın, ərəb xalqları, Fələstinlilərin İsraili geri qaytarması ilə

həmrəyliyi qorudu. Lakin strateji cəhətdən, eyni millətlər, Fələstinlilərin qısa müddətdə saxlanılması niyyəti, Qərblə, 1980-ci və 1990-cı illərdə İsrail ilə İsrail arasında Fələstin milliyyətçiliyinin idarə olunması vasitəsi kimi istifadə edilərək, Qərblə münasibətlərində istifadə etmək üçün maliyyələşdirilmiş və istifadə etmişdi.[6]

“Qara Sentyabr” kimi tanınan bu prosesin sonunda bir qrup Fədai Fələstinin Fələstin Təşkilatı silahlıları eyni adı götürərək hərəkətə keçib. “Qara sentyabr” qrupunun imzaladığı ilk revanş aksiyası 28 noyabr 1971-ci ildə Misirin paytaxtı Qahirədə İordaniyanın baş naziri Vasfi Tellin qətlə olub. Padşahın şəxsinə çata bilməyən Fələstin Azadlıq Təşkilatı yaraqlıları beləliklə onun sağ qolunu aradan qaldırdılar. Sui-qəsdədən bir ay sonra “Qara Sentyabr” bu dəfə İordaniyanın Londondakı səfiri Zayed Rifaini öldürməyə cəhd edib, lakin səfir sui-qəsd cəhdindən sağ çıxıb. Qara Sentyabr 5 sentyabr 1972-ci ildə Almaniyanın Münhen şəhərində növbəti aylar ərzində İsrailin müxtəlif ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərinə partlayıcı paketlər və məktublar göndərməklə ən böyük aksiyasını həyata keçirdi.[7]

Altı gün savaşı İsrail ilə Arap komşuları arasında keçən 6 günlük savaştır. Savaş sonucunda İsrail topraklarını 4 katına çıxarmışdır. İsrail Arap komşuları tərəfindən denizlərə itildiyini və sınırlarının azaldıldığını iddia edərək Mısır, Ürdün və Suriye ilə belirli anlaşmazlıklar dolayısıyla savaşa girdi.

6 gün süren bu savaşta Irak, Suudi Arabistan, Sudan, Tunus, Fas və Cezayir de silah yardımında bulunda fakat yine de savaş İsrail'in mutlak üstünlüğüyle sonuçlandı. İsrail, savaş sonunda Mısır'dan Sina Yarımadası'nı, Suriye'den Golan Tepeleri'ni və Filistin'in Gazze ve Batı Şeria topraklarını alaraq sınırlarını 4 kat büyüttü. Bu anlaşmazlıklar bölgədəki terror örgütlerinin oluşmasına yol açmış ve iki tarafı da düzenli olarak silahlanmaya sürükləmişdir. 1972'de yaşanan Münih katliamı bu olayın sonuçlarından sadece birisidir.[8]

4.ABŞ-IN İSRAİL-FƏLƏSTİN MÜNAQİŞƏSİNDƏ MARAQLARI

İsrail ilə Fələstin arasındakı qarşıdurmanın həm daxili siyasi, həm də geosiyasi səbəbləri var. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, İsrail Fələstin muxtariyyəti ilə deyil, HƏMAS terror qruplaşması ilə mübarizə aparır və bu qurum heç də bütövlükdə Fələstin xalqının təmsilçisi hesab oluna bilməz. Fələstin muxtariyyətində bir neçə siyasiləşmiş terror qruplaşmaları var ki, uzun illərdir, onların arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedir. Onların ən güclü və nüfuzluları HƏMAS terror təşkilatı ilə vaxtilə Yasir Ərəfatın yaratdığı, hazırda Mahmud Abbasın rəhbərlik etdiyi FƏTH hərəkətidir. Muxtariyyətin prezidenti FƏTH lideri Mahmud Abbas, parlamentinin əsas partiyası isə HƏMAS-dır. Siyasiləşmiş terror təşkilatı. Lakin, burada hansısa dövlətçilik, yaxud parlamentarizmdən söhbət gedə bilməz. FƏTH HƏMAS-ı, HƏMAS isə FƏTH-i qəbul etmir. Nəticədə Fələstinin Qəzza bölgəsi HƏMAS-ın, İordan çayının qərb sahili adlanan bölgəsi isə FƏTH-in nəzarətindədir.

Bu dəfə münaqişənin alovlanma səbəbi əslində çox primitivdir. İsrail dövlətinin ərazisi olan Qüdsün şərq hissəsində bir neçə ərəb ailəsi yaşadıkları əraziləri yəhudilərə satıb, sonra isə həmin əraziləri tərk etməkdən imtina ediblər. Yəhudilər məhkəməyə müraciət edib, məhkəmə onların xeyrinə qərar çıxarıb və polis məhkəmənin qərarını icra etmək üçün həmin əraziyə gələrək, ərəbləri yaşayış yerlərindən çıxarmağa başlayıb. Ərəblərin müqavimət göstərməsi polislə qarşıdurmaya gətirib çıxarıb, bundan sonra məsələ böyüyərək, ərəb və yəhudi icmaları arasında münaqişəyə çevrilib.[9] Amerika Prezidenti Donald Tramp Fələstin-İsrail münaqişəsinin həllini nəzərdə tutan və 80 səhifədən ibarət olan sənədi təqdim etmişdi. O hesab edirdi ki, münaqişənin "dahiyənə" həllini tapıb və onu hər iki tərəf qəbul etməlidir. Yeni sülh planı artıq İsrail rəhbərliyi ilə razılaşıdırılıb. Fələstin milli muxtariyyəti isə ondan imtina edib. Bir sıra ekspertlər bu vəziyyəti əvvəllər analoji situasiyada Yasir Ərəfatın atdığı addımla müqayisə edirlər. Həmin sırada Bill Klintonun da cəhdinin boşa çıxması üzərində dayanırlar.

Bunların fonunda D.Tramp da şanslı görünmür. Lakin Vaşinqton nikbindir. Dövlət katibi Mayk Pompeo hesab edir ki, gec və ya tez fələstinlilər sənədə imza atacaqlar. Çünki Amerika "yaxşı təklif verib". Bütün bunların fonunda D.Trampın planının qlobal geosiyasi kontekstdə analizinə və proqnozlaşdırılmasına ehtiyac görürük. Neçə onilliklərdir bəşəriyyət yəhudi-ərəb düşmənçiliyinin müxtəlif aspektlərindən bəhs edir. Hətta bir çox jurnalistlər sadə insanlardan bu barədə informasiyalar almağa çalışırlar. Yəhudilər və ərəblər bir-birini qəbul etmək fikrində deyillər. Təbii ki, hamısı belə deyil, lakin ümumi miqyasda bu cür psixoloji uyumsuzluq mövcuddur. Problem həm də bu aspektdə önəmlidir. Siyasi olaraq məsələ həll edilsə, insanlar dil tapa bilirlər.

Buna baxmayaraq, ekspertlər hesab edirlər ki, son üç ildə Vaşinqtonun bu münaqişənin həllinə aktiv təsir etməyə çalışması vəziyyəti daha da ağırlaşdırıb. Xüsusilə, Qüdsün İsrailin paytaxtı elan edilməsi müsəlmanları qəzəbləndirib. Doğrudur, onlar bunun qarşısını almaq üçün konkret addımlar atmayıblar. Lakin yenə də xalq səviyyəsində Amerika Qüdsü "yəhudilərə təhvil verən qüvvə" kimi qəbul edilir.[10]

5.ABŞ-IN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİ

İkinci dünya müharibəsindən qalib çıxan ölkələrin gücü və vəziyyəti müxtəlif idi. 1945-ci ildə yaradılan BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən olan ABŞ və SSRİ bu təşkilatda əsas rol oynayırdılar. 1946-cı ildə soyuq müharibənin başlanması ilə ABŞ və SSRİ arasında dünyanın müxtəlif regionlarında nüfuz dairəsini genişləndirmək üçün amansız siyasi qarşıdurma başlandı. Qütbləşmə prosesi dünyanın bir çox regionlarında ABŞ və SSRİ-nin maraqlarına uyğun rejimlərin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Sovet İttifaqı sosialist qüvvələrə dəstək verərək onların hər yerdə hakimiyyətə gəlməsinə çalışırdı.

1948-ci il mayın 14-də İsrail öz yerini dünya siyasi xəritəsində tapdı

Dünyanın ən zəngin regionlarından olan Yaxın Şərqdə həm Sovet İttifaqının, Birləşmiş Ştatların və Avropanın maraqları toqquşurdu. Dünya mədəniyyətinin ən qədim və zəngin bölgələrindən hətta birinci olan bu bölgə, bəşər tarixinə zəngin sivilizasiyalar bəxş etmişdir. Ən qədim tarixi mərkəzlərindən olan Qüds (Yerusəlim) şəhəri üç müxtəlif dinlərin mərkəzidir. BMT-nin 29 noyabr 1947-ci ildə qəbul etdiyi qərara əsasən Fələstində yəhudi və ərəb dövlətləri yaradılmalı idi. 1948-ci il mayın 14-də İsrail öz yerini dünya siyasi xəritəsində tapdı. İsrailin mövcudluğunu qəbul etməyən ərəb ölkələri bu dövlətə qarşı müharibə elan edirlər. Beləliklə də, Yaxın Şərq münaqişəsinin əsası qoyulur və ilk Ərəb-İsrail müharibəsi baş verdi.[11]

Məlumdur ki, Suriyaya məxsus Qolan yüksəklikləri 1967-ci ildə İsrail tərəfindən işğal edilib və 1981-ci ildən sonra tam anneksiya cəhdlər davam edir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 497-ci Qətnaməsində bildirilir: "İsrailin işğal olunmuş Suriya Qolan yüksəklikləri üzərində qanunlarını, qanunvericiliyini və idarəçiliyini tətbiq etmək cəhdlərinin heç bir əsası və beynəlxalq hüquqi qüvvəsi yoxdur." Bütün BMT üzvləri kimi ABŞ da hər zaman Yaxın Şərq münaqişəsinə BMT prinsipləri mövqeyindən yanaşır. Trampın Qolan yüksəklikləri ilə bağlı çağırışını ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətində dönüş nöqtəsi hesab etmək olarmı? Bunu anlamaq üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarının Şimali Afrika və Yaxın Şərq (ŞAYS) siyasətində ayrı-ayrı prezidentlərin tutduğu mövqeyə və qüdrətli yəhudi lobbisinin fəaliyyətinə nəzər salmaq lazım gəlir. Burada bir neçə məqam önə çəkilməlidir: - ABŞ tarixi baxımdan Osmanlı və Britaniya İmperiyaları, eləcə də Fransadan daha gənc dövlət olduğu üçün onun ŞAYS siyasətinin də onlar qədər qədim tarixi yoxdur. - ABŞ-ın Şimali Afrika və Yaxın Şərq siyasəti ilk növbədə, Yaxın Şərq regionunu əhatə edir. - Yaxın Şərq siyasəti Amerika diplomatiyasında daha çox ABŞ-Ərəb və daha sonra ABŞ-Türkiyə və ABŞ-İran münasibətlərini nəzərdə tutur. - Uzun

İllər boyu Amerikanın regionda böyük enerji maraqları, demokratik dəyərlər yaymaq missiyası olsa da, əsas rolu İsrail-Fələstin münaqişəsinin tənzimlənməsinə yönəlmiş olub. Məlumdur ki, Yaxın Şərq regionu daimi təlatüm içərisindədir. Tarixən və hazırki gündə regionda hadisələr o qədər gərgin dinamikaya malikdir ki, sanki həmin səbəbdən üç müxtəlif dinin Peyğəmbərləri Musa, İsa və Məhəmməd məhz Yaxın Şərqə göndərilmişdir. Yaxın Şərqin üzleşdiyi problemlər Osmanlı İmperiyasının süqutu və keçmiş Osmanlı ərazilərinin Fransa və Britaniya tərəfindən bölüşdürülməsi ilə başlamışdır. Əslində, Yaxın Şərqdə mövcud sərhəd xəttləri heç bir məntiqi əsas olmadan britaniyalılar tərəfindən elə çəkilmişdir ki, bu da bölgədə istənilən vaxt etnik, dini və digər məzhəb münaqişələrinin qızışdırılmasına və kənar güclərin müdaxiləsinə şərait yaradır. Avropa gücləri regionda öz dominant mövqelərini itirdikdən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları öz maraq və öhdəlikləri ilə bölgəyə daxil olaraq, imperialist siyasətini gücləndirməyə başladı. ABŞ-ın Yaxın Şərqdə acıq-aşkar rolu 33-cü prezident Harri Truman (1945-1953) ilə başladı. Əslində bu, ABŞ və SSRİ arasındakı "Soyuq müharibə"nin tərkib hissəsi idi. Prezident səlahiyyətlərini 12 aprel 1945-ci ildə Franklin Ruzveltdən sonra icra etməyə başlayan Trumen müharibə veteranı və kommünizmin sərt əleyhdarı idi. Hələ senator ikən yəhudilərə böyük simpatiyası ilə yadda qalan Trumen praktiki olaraq yəhudilərə Fələstin ərazilərində mövcud olmuş qədim vətənlərinə yenidən sahib olmaq üçün "yaşıl işıq" yandırdı. Senatorluğu dövründə Yaxın Şərq mövzusunda yəhudilərə geniş reveranslar edən Trumenə Dövlət Departamenti tərəfindən xəbərdarlıq edilirdi ki, ABŞ-a Səudiyyə nefti lazım olacaq və ərəblərlə münasibəti poza biləcək addımlardan çəkinmək lazımdır. Bütün bunlara cavab olaraq senator bildirdi ki, onun seçki dairəsində cəmi bir neçə ərəb yaşayır. Harri Trumenin ən yaxın dostu və biznes partnyoru Eddi Ceykobson yəhudi idi və o, Trumeni İsrail dövlətini tanımağın zəruriliyinə inandırmışdı.[12]

“Bu elə bir oyundur ki, hazırda Vaşinqtondan başqa qalib olmayacaq. İran artıq onillərdir ki, ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki maraqlarına qarşı dayanan və hələ də sağlam şəkildə ayaqda qalmaq bacaran yeganə qüvvədir. İran əlbəttə ki, bu müddət ərzində özünü kifayət qədər inkişaf etdirib. Ona görə də Vaşinqton üçün heç də asan yem olacaq kimi görünmür. Ən azından illərdir tətbiq edilən sanksiyaların və təzyiqlərin Tehranı hələ də əhəmiyyətli şəkildə silkələyə bilməməsi bunu deməyə imkan verir”, O həmçinin bildirib ki, bununla yanaşı bölgədə getdikcə güclənməkdə olan başqa bir güc də var ki, bu da Ərəb Koalisiyasıdır: “Səudiyyə Ərəbistanının liderlik etdiyi Ərəb koalisiyası həqiqətən də özünün sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Hazırda ABŞ-ın yanında görünsələr də, artan gücün gətirəcəyi ambisiyalar Ərəb NATO-sunu ABŞ-la qarşı-qarşıya qoya bilər. Ona görə də Vaşinqton hazırda edəcəyinin ən yaxşısını edir. İran və Ərəb koalisiyasını qarşı-qarşıya qoy, onlar bir-birini zəif salsınlar və qazanan da sən ol”.[13]

NƏTİCƏ

ABŞ-da istər respublikaçılar, istərsədə demokratlar olsun hakimiyyətdə olduqları dövrdə ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətinin ana xətti dəyişməzdir. Bu dəstək nəticəsində Yaxın Şərqdə minlərlə günahsız insanlar məhv edilmiş, insan hüquqları tapdalanmış, ölkələrin ərazisi qəsb olunmuş və Beynəlxalq hüquq normaları pozulmuşdur. Son hadisələr Aralıq dənizində 31 may 2010 Qəzzaya insani yardım üçün dünyanın bir çox ölkələrindən gəlmiş insanlar Türkiyədən göndərilən «Mavi mərmər» gəmisinin Aralıq dənizində neytral zonada İsrail əsgərləri tərəfindən gəminin tutulması və 9 nəfərin qətlə yetirilməsi zamanı da ABŞ dözümlük göstərərək İsrailin hərbi əməliyyatına haqq qazandırdı. Hətta, 1 nəfər vətəndaşının ölümünə də biganə qaldı. Nəticə olaraq ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətində müsəlman ölkələri ilə İsrail arasında əlaqələrin yaradılmasına nail olmaq, İsrail dövlətini hərbi cəhətdən bölgədə super dövlətə çevirmək, onun maraqlarının və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yardım etmək

təşkil edir. Deməli, ABŞ-da istər respublikaçılar, istərsədə demokratlar olsun hakimiyyətdə olduqları dövrdə ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətinin ana xətti dəyişməzdir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, sivilizasiyanın yaranmasının qaynağı olan Yaxın Şərq gələcəkdə də dünyaya böyük mənəvi nemətlər və fəlakətlər gətirə bilər. Bu da, onu təsdiq edir ki, bu regionda ədalətli sülhün bərqərar olunmasına dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən diqqət artırılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

- 1)Həbibə Soltanova,Cabir Məmmədov Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin İqtisadi və sosial coğrafiyası,Bakı Universiteti nəşriyyatı,2008 s.11.
- 2)Yaxın və Orta Şərq regionu coqrafiya.blogspot.com
- 3)Yaxın Şərq regionun əhalisi və demoqrafik problemlər www.eastnews.az
- 4)Bitməyən müharibə,davam etməyən sülh İsrail-Fələstin metbuat.az
- 5)Samid Baghirov,Middle East Conflict AMİD UN RUIINGS,Journal of “History of Science” cild 2, 2021 s.30.
- 6)Fələstin Azadlıq Təşkilatına Baxış az.eferrit.com
- 7)Filistin Kurtuluş Örgütünün serüveni gzt.com
- 8)Altı Gün Savaşı (1967 İsrail-Arap Savaşı) www.tarihiolaylar.com
- 9)Geosiyasi məişət problemi:İsrail-Ərəb toqquşmasının arxasındakı gizli maraqlar azvision.az
- 10)Fələstin üçün Tramp planı: “Əsrin razılaşması” nın başlıca məqamları newtimes.az
- 11)Amerika Birləşmiş Ştatlarının Yaxın Şərq siyasəti, siyasielmler.wordpress.com
- 12)Tahir Kərimov Trampın Qolan yüksəklikləri,Çağırışı-təsadüf,yoxsa ənənəvi ABŞ mövqeyi elibrary.az
- 13)Ərəb NATO-su və ABŞ Yaxın-Şərq siyasəti:Vaşinqton kimin tərəfindədir? ordu.az

AZƏRBAYCAN 2030:MİLLİ PRIORİTETLƏRİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EKOLOJİ SİYASƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ

AZERBAIJAN 2030: ENVIRONMENTAL POLICY AND SUSTAINABLE
DEVELOPMENT GOALS IN THE FRAMEWORK OF NATIONAL PRIORITIES

Məmmədova Zəhra İsmayıl qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi

Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının əməkdaşı

ORCID ID: 0000-0002-9056-5464

ÖZET

2021-ci ilin 2 fevral tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər sənədi imzalandı. Azərbaycanın 2030-cu ilə təyin etdiyi milli prioritetlərin ən önəmli məqamlarından biri ətraf mühitin mühafizəsinə dair məsələlərin ölkənin gələcəyə baxışı və növbəti 10 il ərzində aparacağı siyasəti əhatə edəcək strateji sənəddə ilk dəfə olaraq xüsusi prioritet şəklində öz əksini tapması oldu. Bu fakt özlüyündə ekologiya faktorunun Azərbaycanın strateji siyasətində daha önəmli səviyyəyə qalxdığının göstəricisi idi. Beləki ötən yüzillik ərzində meydana gəlmiş ekoloji problemlər və bu sahədə dayanıqlı inkişafa xüsusi diqqət yetirilməsi artıq danılmaz faktora çevrilmişdir.

Uğurlu sosial-iqtisadi siyasətin qurulması, milli sosial rifahın davamlı inkişafı məqsədlərinə nail olunması, eyni zamanda otuz ilə yaxın bir müddət ərzində işğal altında qalmış torpaqların üzləşdiyi ekoloji fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılması, işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası məsələləri Azərbaycanın siyasi kursunda təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” prinsiplərinin tətbiqini və prioritetləşdirməsini labüd etdi. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi prioritetinin Azərbaycanın beş prioritet sahədən biri kimi strateji sənəddə yer alması eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan 2030 Milli Prioritetlərinin həyata keçirilməsi və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində ətraf mühitin təhlükəsizliyi və “yaşıl artım”ın təmin edilməsi mühüm töhfə olacaqdır. Ətraf mühitə dair yeni siyasi kurs ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər global iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpa və artırılması, su ehtiyatları, eləcə də təbii resurslar və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə, strateji dövrdə indiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəyəcək “yaşıl enerji” məkanının reallaşdırılmasını təmin etməlidir.

Açar sözlər: milli prioritetlər, təmiz ətraf mühit, yaşıl artım, dayanıqlı inkişaf məqsədləri, yaşıl enerji məkanı

ABSTRACT

On February 2, 2021, the President of the Republic of Azerbaijan signed the order approving Azerbaijan 2030: National Priorities Document on Socio-Economic Development. One of the most important points of Azerbaijan's national priorities for 2030 was that for the first time

environmental issues were reflected as a special priority in a strategic document covering the country's vision and policy for the next 10 years. This fact in itself was an indication that the environmental factor has risen to a more important level in the strategic policy of Azerbaijan. Thus, the environmental problems that have emerged over the past century and the special attention paid to sustainable development in this area has become an undeniable factor.

Building a successful socio-economic policy, achieving the goals of sustainable development of national social welfare, as well as overcoming the consequences of the environmental catastrophe faced in the occupied territories for nearly thirty years, reintegration of the liberated territories into the country's overall economy necessitated the application and prioritization of clean environment and "green growth" principles in the political course of Azerbaijan. The country's commitment to a clean environment and "green growth" as one of the five priority areas for Azerbaijan over the next decade included in the strategic document, is also of special importance for the commitments arising from the United Nations "Transformation of our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development".

Ensuring environmental security and "green growth" will be an important contribution to the implementation of Azerbaijan 2030 National Priorities, as well as to the commitments under the Sustainable Development Goals. The new environmental policy aimed at the country's promising economic development, taking into account the scale of global climate change must ensure the rehabilitation of the environment, rapid restoration and growth of greenery, efficient use of water resources, as well as natural resources and sustainable energy sources, at the same time the realization of "green energy" space that can meet the needs of present and future generations in the strategic period.

Key word: national priorities, clean environment, green growth, sustainable development goals, green energy space

GİRİŞ

Son yüzyıllıkda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin sürətli inkişafı insan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirinin artması və təbii sərvətlərin həddindən artıq istismarı ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yeni ekoloji siyasət formalaşmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlam təbii mühitdə yaşaması və təbii sərvətlərdən xalqımızın rifahının yaxşılaşdırılması naminə istifadəsi məsələsi hazırda aparılan sosial-iqtisadi islahatlarda mühüm yer tutmaqdadır.

Azərbaycanın ötən il 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində əldə etdiyi parlaq qələbə ilə ölkəmiz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu tarixi nailiyyət Azərbaycanın qarşısında geniş perspektivlər açmışdır.

Eyni zamanda daxil olduğumuz yeni strateji mərhələdə iqtisadiyyatı davamlı və yüksək tempərlə artmaqda olan ölkəmizdə global iqlim dəyişikliklərinə cavab verən və əhalinin sağlam mühitdə yaşamını təmin edəcək yüksək keyfiyyətli ətraf mühitin təmin olunması kimi mühüm vəzifəni qarşımıza qoymuşdur.

Ötən əsrin sonlarında Azərbaycan mürəkkəb tarixi dövr yaşasa da, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçmiş, sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş bir ölkəyə çevrilmişdir. Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası Azərbaycanın inkişafına təkan verməklə yanaşı, ölkə siyasəti qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur.

Məhz belə bir dövəndə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi qəbul edildi. Sənəd strateji əhəmiyyət daşımaqla ölkənin növbəti onillik müddətdə sosial-iqtisadi inkişafını təmin edəcək beş Milli Prioriteti təsdiq etmiş oldu:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış
5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl” artım ölkəsi.

Önəmli məqamlardan biri isə qeyd olunmuş milli prioritetlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası:2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklər və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasına da mühüm töhfə vermə imkanının olmasıdır.

DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNİN ƏLDƏ OLUNMASI İSTİQAMƏTİNDƏ TƏMİZ ƏTRAF MÜHİT VƏ “YAŞIL” ARTIMIN TƏMİN OLUNMASI

Postmünaqişə və postpandemiya dövrünün çağırışları göstərdi ki, yüksək keyfiyyətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün keyfiyyətə yeni inkişaf modelinin tətbiqi qaçılmazdır. Müasir dövəndə belə bir modelin ayrılmaz hissəsi qlobal çağırışlara cavab verə biləcək ekoloji sağlam, təmiz ətraf mühitin təmin olunmasıdır.

Məhz belə bir dövəndə növbəti 10 il ərzində reallaşdırılmalı olan 5 prioritet sahədən birinin məhz təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım”ın təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təmiz ətraf mühit və “Yaşıl artım” ölkəsi Milli Prioriteti və bu prioritetin “Yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit məqsədi” üzrə ölkə qarşısında bir sıra hədəflər durur:

- Qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə yer verilməlidir;
- Tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpaı təşviq edilməlidir;
- İstilik effekti yaradan qaz emissiyasını beynəlxalq normalara uyğun səviyyədə saxlanması istiqamətində fəaliyyət göstərilməlidir;
- Ətraf mühit sağlamlaşdırılmalıdır;
- Ölkədə keyfiyyətli və təmiz ekoloji mühit qorunmalı və resurslardan səmərəli istifadə təmin edilməlidir;
- Uzun illər ərzində yaranmış ekoloji problemlərin kompleks həlli və bu sahədə davamlı inkişaf diqqət mərkəzində olmalıdır;
- Gələcək illərdə iqtisadi və demografik artımdan ətraf mühitə gələ bilən risklər azaldılmalıdır;
- Ölkədə ümumi ərazidə yaşlılıqların payı artırılmalıdır;
- İqtisadi artımla ekoloji mühit tarazlı olmalıdır;
- Yararsız torpaq sahələri bərpa olunaraq dövrüyyəyə cəlb edilməli, mövcud resurslarımız bərpa edilməlidir;
- keyfiyyətli suya tələbatı su resurslarından səmərəli istifadə etməklə ödənilməlidir.

Eyni Milli Prioritetin digər məqsədi olan “Yaşıl enerji məkanı” üzrə övbəti on il müddətinə qarşıya qoyulan hədəflər qloballaşma dövrünün ən vacib çağırışları olan alternativ və bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadə, yeni dayanıqlı enerji mənbələrinə üstünlük verilməsi, enerji səmərəliliyinin təmin olunması, ekoloji baxımdan əlverişli “yaşıl” texnologiyaların tətbiqi kimi strateji sənəddə öz əksini tapmışdır.

Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, Azərbaycanın prioritet kimi qəbul etdiyi istiqamətlər Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşmış şəkildə həyata keçiriləcək və gələcək nəsillərin keyfiyyətli və sağlam ətraf mühitdə yaşamağının təmin olunması məqsədilə planetimizin təbii sərvətlərindən dayanıqlı istehlakı sahəsinə öz töhfəsini vermiş olacaqdır.

Bildiyimiz ki, Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin 2015-ci il 25-27 sentyabr tarixlərində keçirilmiş Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016-2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə qoşulmuşdur. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və hədəflər dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial, eyni zamanda ekoloji aspektlərini əhatə etməklə, Minilliyin inkişaf məqsədlərinə əsaslanır.

Həç təcəüblü deyil ki, məhz bu prinsiplər Azərbaycanın ekoloji siyasətinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin əsasını təşkil edir:

- ətraf mühit keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün iqtisadi və insan potensialının idarə edilməsi;
- indiki və gələcək nəsillərinin rifahının yaxşılaşdırılmasını təmin edən, stimullaşdıran iqtisadi modellərin, texnologiyaların yaradılması və istifadəsi;
- insanlar arasında təminatın ədalətlik prinsipi əsasında aparılması;
- insanın həyat fəaliyyətini təmin edəcək ekosistemlərin, xüsusilə də biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması.

Azərbaycanın müasir dövəndə üzəşdiyi ekoloji problemlər əsas etibarilə su və torpaq ehtiyatları, atmosfer havasına təsirlər, tullantıların düzgün idarə olunmaması, biomüxtəlifliyin seyrəkləşməsi və işğaldan azad olunmuş ərazilərin uzun illər ərzində əzab çəkdiyi ekoloji terrorun fəsadlarıdır. Qeyd olunan problemlərdən irəli gələrək, 2030-cu il üçün hədəflənmiş Milli Prioritetlər, eləcə də Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri istiqamətində balanslandırılmış ekoloji siyasət həyata keçirilməkdədir.

Belə ki, Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərinin beşinci prioriteti Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş məqsədləri olan Məqsəd 6: Təmiz su və sanitariya, Məqsəd 13: İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə, Məqsəd 14: Dəniz ekosisteminin mühafizəsi, Məqsəd 15: Torpaq ekosisteminin mühafizəsi üzrə hədəflərlə yanaşı, digər əlaqədar məqsədlər üzrə qlobal əhəmiyyət kəsb edən Məqsəd 2: Aclığa son, Məqsəd 7: Sərfəli və təmiz enerji, Məqsəd 11: Dayanıqlı şəhərsalma və icmalar, Məqsəd 12: Məsuliyyətli istehlak və istehsal, dairəvi iqtisadiyyat üzrə hədəfləri də özündə ehtiva etmişdir.

Qeyd olunan məqsəd və hədəflərin uğurlu həyata keçirilməsi və ətraf mühit siyasəti üzrə qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilməsi və ölkədə tətbiqi imkanlarının reallaşdırılması istiqamətində Azərbaycanın üzv olduğu bir çox qlobal və beynəlxalq əhəmiyyətli konvensiyalar və sənədlər çərçivəsində əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə bu istiqamətdə Azərbaycanın 2016-cı ildə imzalamış və eyni ildə ratifikasiya etmiş olduğu BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına əlavə olan Paris Sazişini qeyd etmək gərəkdir. Bu saziş çərçivəsində iqlim dəyişikliyi ilə qlobal mübarizəyə töhfə

veermək məqsədilə Azərbaycan 1990-cı baza ili ilə müqayisədə 2030-cu ilə istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının səviyyəsində 35% azalmanı hədəf kimi götürmüşdür.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi iqtisadi artımın dinamikasına ekoloji komponentlərin təsiri artmaqda davam edir. İqtisadi inkişaf səviyyəsinin ekoloji mühitə təsirlərini nəzərə alaraq daha dayanıqlı olan alternativ və yaşıl texnologiyalı enerji mənbələrinə investisiya qoyuluşu zərurətə çevrilməkdədir. İqlim dəyişikliklərinin biomüxtəlifliyə təsirlərinin azaldılması, iqtisadi artım və ekoloji mühit arasında tarazlığın qorunması öz aktuallığını artırmaqdadır. Ölkə iqtisadiyyatının daha dayanıqlı və daha yaşıl metodologiya və mexanizmlərə üz tutması daha kəskin tələbata çevrilir. Buna isə yalnız yaşıl ətraf mühit və sağlam insan, təbii resursların dövriyyəyə maksimal cəlbi, həmçinin bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadə əsasında nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq olunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı
2. BMT Baş Assambleyasının 25 sentyabr 2015-ci il tarixli A/RES/70/1 nömrəli qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” <https://www.un.org/millenniumgoals/>
3. <http://sdg.azstat.org:8484/az/home> Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Məlumatlandırma Portalı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SFERASI – YUNESKO STANDARTLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ

THE SPHERE OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN - WITHIN THE
FRAMEWORK OF UNESCO STANDARDS

magistrant Aygül MIRZAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, Bakı

ORCID ID :0000-0003-0256-5737

ÖZET

Müasir dövrdə silahlı münaqişələr, terrorizm, zorakılıq hallarının artımı və bu halların qarşısının azaldılması, gələcəkdə təkrərlənməməsi və ya kökündən həlli, eyni zamanda təhsil, elm və mədəniyyət problemlərinin global xarakterli bir hal alması, bu məsələlərə yeni fəlsəfi baxış və praktika ilə yanaşma tələb edir. Ümumilikdə müxtəlif sferalarda - dini ekstremizm, problemlərin zorla, silahlı həlli, insanların kütləvi şəkildə mənfi ideologiyalara yönəldilməsi və s. bu kimi problemlərin kökündə elm və təhsilin zəifliyi dayanır. Bu da son nəticədə dünya dövlətlərinin səylərinin birləşdirilməsi zərurətini yaradır. Buna görə də həm ölkələrin təhlükəsizliyi, həmçinin bilik və elm səviyyəsinin inkişafı baxımından dövlətlərin təhsil sahəsində birgə əməkdaşlığı hazırkı dövr üçün çox aktualdır. Bildiyimiz kimi beynəlxalq münasibətlərdə əsas təşkilatı mexanizm Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır (BMT). Təşkilatın təhsil, elm və mədəniyyət sahəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış qurumu olan YUNESKO ilə əməkdaşlıq qeyd olunan problemlərin həllində vacib istiqamətdir və bu baxımdan xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Təşkilatın bu sahədə vacib addımlarından sayılan 1990-cı ilin mart ayında Dünya Bankı, YUNİSEF, BMTİP, qeyri-hökumət təşkilatları və 155 dövlət tərəfindən imzalanan Hamı üçün Təhsil Bəyannaməsi əsasında BMT-nin Hamı üçün Təhsil (2000-ci il) adlı on illik proqramın icraçı-təşkilatı YUNESKO olmuşdur.

Respublikamızın YUNESKO ilə digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də əməkdaşlığı həm təhsil sisteminin müasirləşməsinə, həm də təhsil sferasında qanunvericiliyin təkmilləşməsinə şərait yaradır. 1997-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikası Təhsil Naziri Avropa Şurası və YUNESKO-nun Avropa regionunda ali təhsil dərəcələrinin və diplomlarının qarşılıqlı tanınması haqqında Konvensiyasını imzalamışdır. Milli təhsil sisteminin YUNESKO standartlarının təsiri ilə təkmilləşdirilməsinin növbəti göstəricisi 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı olmuşdur.

Sürətlə modernləşən Azərbaycan da, təhsildə keyfiyyətin artırılması məqsədilə beynəlxalq standartlardan istifadə edir. Təhsildə keyfiyyət göstəricilərinin artırılması zamanı kadr potensialı, idarəetmə metodu, insan resurslarında faydalı şəkildə istifadə kimi vacib sahələrdə müəyyən dəyişikliklərin həyata keçirilməsi də qarşıda duran məsələlərdən hesab olunur.

Açar sözlər : YUNESKO standartları, AZƏRBAYCAN-YUNESKO əlaqələri, təhsil, təhsil qanunu, təhsildə keyfiyyət

ABSTRACT

In modern times, armed conflicts, terrorism, the rise and reduction of violence, their prevention or resolution in the future, as well as the globalization of education, science and culture, require a new philosophical approach and practice. In general, in various spheres - religious extremism, forced, armed solution of problems, mass orientation of people to negative ideologies, etc. at the root of such problems is the weakness of science and education. This ultimately creates the need to unite the efforts of world powers. Therefore, joint cooperation in the field of education is very important for the security of countries, as well as for the development of knowledge and science. As we know, the main organizational mechanism in international relations is the United Nations (UN). Cooperation with UNESCO, the organization's specialized body in the field of education, science and culture, is an important direction in solving these problems and is especially relevant in this regard.

Implementer of the ten-year UN Education for All (2000) program, based on the Declaration on Education for All, signed in March 1990 by the World Bank, UNICEF, UNDP, non-governmental organizations and 155 countries. -Organization was UNESCO.

The cooperation of our country with UNESCO in the field of education, as well as in other areas, creates conditions for the modernization of the education system, as well as the improvement of legislation in the field of education. In April 1997, the Minister of Education of the Republic of Azerbaijan signed the Convention on the Mutual Recognition of Higher Education Degrees and Diplomas of the Council of Europe and UNESCO in the European Region. Another indicator of the improvement of the national education system under the influence of UNESCO standards was the Order of the President of the Republic of Azerbaijan in 2008 on some measures related to the integration of higher education institutions of the Republic of Azerbaijan into the European Higher Education Area.

Azerbaijan, which is rapidly modernizing, also uses international standards to improve the quality of education. Implementation of certain changes in important areas such as human resources, management methods, effective use of human resources in improving the quality of education is also one of the upcoming issues.

Keywords: UNESCO standards, AZERBAIJAN-UNESCO relations, education, education law, quality in education

Bu sənədə müvafiq olaraq Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı təsdiq edilmişdir. Bu sahədə əsas uğurlardan biri “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiqlənməsidir.

1. GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində dünya dövlətləri ilə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsindən əlavə bilavasitə beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi də mühüm yer tutur. Bu əməkdaşlıq sosial-iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məsələlərinin tənzimlənməsindən başqa elm, mədəniyyət və təhsil sahəsində də birgə əməkdaşlıq tələb edir. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra əsas təşkilati mexanizm olan BMT-ə üzv olması və təşkilatın elm, təhsil və mədəniyyət sahəsi üzrə ixtisaslaşmış qurumu olan UNESCO ilə fəaliyyəti də xarici siyasətdə əhəmiyyətli istiqamətlərdən biridir. 1992-ci il iyun ayının 3-ü UNESCO-ya üzv qəbul olunan Azərbaycan ilə UNESCO-nun fəaliyyəti ikitərəfli proqramlar və birgə layihələr vasitəsilə həyata

keçirilir. Bütün bynlar indi və gələcəkdə təhsilin inkişaf tempinə, dövlətin təhsil sahəsində strategiyasının təkmilləşdirilməsinə, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiqinə və beynəlxalq standartlardan istifadəyə əhəmiyyətli dərəcədə təkan verir.

2. “HAMİ ÜÇÜN TƏHSİL” (EDUCATION FOR ALL, EFA) STRATEGİYASI:

Təhsil sahəsində vacib addımlardan sayılan 1990-cı ilin mart ayında Dünya Bankı, YUNİSEF, BMTİP, qeyri-hökumət təşkilatları və 155 dövlət tərəfindən imzalanan Hamı üçün Təhsil Bəyannaməsi əsasında BMT-nin Hamı üçün Təhsil (2000-ci il) adlı on illik proqramın icraçı-təşkilatı da YUNESKO olmuşdur. 1998-ci ildə YUNESKO-nun Daşkənddə keçirilən tədbirindən sonra Azərbaycan bu proqrama cəlb edilmiş və proqramın həyata keçirilməsi üçün Təhsil Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və digər nazirliklər, AMEA, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti və s. digər dövlət qurumlarının nümayəndələrindən ibarət işçi qrupu yaradılmışdır. Proqram çərçivəsində Azərbaycan və ingilis dillərində Azərbaycan üzrə milli hesabat hazırlanılıb, 2000-ci ilin yanvarında Tailand paytaxtı Bankokda YUNESKO-nun regional təhsil forumunda təqdim edilib. Elə həmin ilin mayında isə Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin nümayəndə heyəti YUNESKO tərəfindən HÜT ilə əlaqədar Dakar şəhərində keçirilən Dünya Təhsil Forumunda iştirak etmişdir. Bu forumda “Hamı üçün təhsil -2015” Proqramı qəbul edilib. YUNESKO-nun bu proqramı keçirməkdə əsas məqsədi hər bir ölkədə təhsilin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyən etmək və eyni zamanda dövlətlərin təhsil sistemləri qarşısında konkret hədəflərini müəyyənləşdirmək idi. Azərbaycan üzrə hazırlanmış hesabatda məktəbəqədər, xüsusilə də ümumi orta təhsil sahəsində həyata keçiriləcək islahatların əsas istiqamətləri müəyyənləşdirib. “Hamı üçün təhsil” prinsipinin təbliği və bu istiqamətdə görülən işlər, digər üzv dövlətlərlə yanaşı ölkəmizin də üzərinə götürdüyü bir çox öhdəliklər, fasiləsiz pedaqoji təhsil və s. kimi faktorların Azərbaycan təhsilinin inkişafına müsbət dinamikası bugündə aktuallığını qoruyur. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin məsul əməkdaşları və bu sahə üzrə ayrı-ayrı mütəxəssislər təhsilin müxtəlif sferalarına aid problemlərə həsr edilmiş müxtəlif beynəlxalq səviyyəli konfranslarda iştirak etmişlər. Respublikamızın YUNESKO ilə digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də əməkdaşlığı həm təhsil sisteminin müasirləşməsinə, həm də təhsil sferasında qanunvericiliyin təkmilləşməsinə şərait yaradır.

3. YUNESKO-NUN TƏŞKİLATÇILIĞI İLƏ KEÇİRİLMİŞ BİR SIRA TƏDBİR VƏ LAYİHƏLƏRİN AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ:

1997-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikası Təhsil Naziri Avropa Şurası və YUNESKO-nun Avropa regionunda ali təhsil dərəcələrinin və diplomlarının qarşılıqlı tanınması haqqında Konvensiyasını imzalamışdır. 2004-cü ildə isə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyevanın YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri adına layiq görülməsi bir çox sahələrdə olduğu kimi təhsildə də yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. 2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondu və YUNESKO arasında Azərbaycanda peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi layihəsinin həyata keçirilməsi haqqında Saziş imzalandı. YUNESKO ilə bu sahədə əməkdaşlıq çərçivəsində atılan ən mühüm tədbirlərdən biri də 2008-ci ildə Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Bakıda keçirilmiş YUNESKO-nun Dünyada Savadlılığın dəstəklənməsi üzrə Regional Konfrans olmuşdur. Bu konfransda dünyanın 30-dan çox ölkəsinin 200-dək nümayəndəsi iştirak etmişdir. Konfransın əsas məqsədləri qlobal savadlılığın dəstəklənməsi, savadlılığın və yaşlıların təhsili ilə bağlı maarifləndirilmə, bu sahədə əsas problemlərin və nailiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və müzakirə edilməsi,

səmərəli təcrübənin təqdimatı və tətbiqi, ölkələrin savadlılıq və yaşlıların təhsilinə dair problemlər haqqında məlumatlandırılması, ölkələr arasında bu sahədə əməkdaşlığın inkişafı, savadlılıq və yaşlıların təhsilinə dair olan problemlərin həllinə yönəldilmiş milli strategiyanın müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə tövsiyələrin hazırlanması idi.

Milli təhsil sisteminin YUNESKO standartlarının təsiri ilə təkmilləşdirilməsinin növbəti göstəricisi 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı olmuşdur. Sərəncama görə ali təhsilin bakalavr pilləsində ixtisasların siyahısının YUNESKO-nun qəbul etdiyi müvafiq sənədlərə uyğunlaşdırılması təmin edilməlidir. Bildiyimiz kimi ölkəmizin təhsil sahəsində mərkəz yeri məhz Təhsil haqqında Qanun tutur. 19 iyun 2009-cu ildə AR Prezidenti tərəfindən imzalanan bu qanun vətəndaşların AR Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prioritetlərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir, təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə müvafiq qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsində baza rolunu oynayır. YUNESKO standartlarının təsiri ilə hazırlanmış sənədlərdən biri də Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı proqramının təsdiq edilməsi haqqında AR Nazirlər Kabinetinin Qərarıdır.

Azərbaycanın 3 şəhəri – Bakı, Qəbələ və Gəncə 2020-ci ilin 21 sentyabr tarixində YUNESKO-nun Öyrənən Şəhərlər üzrə Qlobal Şəbəkəsinə daxil edilmişdir. Azərbaycanda 3 YUNESKO kafedrası fəaliyyət göstərir: Bakı Dövlət Universitetində “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” YUNESKO Kafedrası (2015-ci il); Təhsildə İnnovativ Texnologiyalar və Əlavə Təhsil Mərkəzində “İKT əsaslı yanaşma vasitəsilə müəllimlərin peşəkar inkişafının möhkəmləndirilməsi” üzrə YUNESKO Kafedrası (2017-ci il) və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda Xalq musiqi irsi və dastançılıq ənənələri üzrə YUNESKO "Aşıq Şəmşir" kafedrası (2020-ci il). Bundan başqa respublikamızda fəaliyyət göstərən 6 təhsil müəssisəsində - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Milli Konservatoriyası, Bakı Avropa Liseyi və 20 saylı məktəb-liseydə YUNESKO Klubları yaradılmışdır.

4. AZƏRBAYCAN İLƏ YUNESKO ARASINDA ÇƏRÇİVƏ SAZIŞI

Azərbaycan ilə YUNESKO arasında əməkdaşlıq çərçivəsində 2013-cü ildə imzalanmış Çərçivə Sazişi də elm, təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi məqsədini daşıyırdı. Çərçivə Sazişinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası həmçinin YUNESKO-nun Gənc Peşəkar Əməkdaş Proqramına da qoşulmuşdur. Bu haqda müvafiq Saziş Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Naziri və YUNESKO Baş Direktoru İrina Bokova arasında 2014-cü ilin yanvarın 20-də imzalanmışdır. 2020-ci ildə Çərçivə sazişi növbəti 5 ilədək uzadılmışdır. “Çərçivə Sazişi”nə dəyişikliklər edilməsi haqqında Protokol 28 yanvar 2020-ci il tarixində YUNESKO Baş qərargahında Strateji Planlaşdırma Bürosunun direktoru Jan-İv Lö So və Azərbaycan Respublikasının YUNESKO yanında Daimi Nümayəndəsi, səfir Anar Kərimov tərəfindən imzalanmışdır. Bu saziş çərçivəsində bir sıra layihələr o cümlədən də , qızların təhsili üzrə 3 layihə, Hər kəs üçün Təhsil üzrə bacarıqların inkişafı : Texniki və Peşə Təhsili Və Təlim alt sektoruna Liberiyada dəstək (CapEFA proqramı çərçivəsində) layihəsi, İbn Sina (Avisenna) - Mərkəzi Asiyada Virtual Şəhərcik (Azərbaycan, Özbəkistan, Qırğızıstan) - Elm və texnologiya sahələrində müəllimlər üçün geniş miqyaslı layihəni də qeyd etmək olar.

5. YUNESKO İLƏ ƏMƏKDAŞLIQ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ İKT-NİN TƏHSİLDƏ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ MÜƏYYƏN EDİLMİŞ STRATEGİYALAR

Bildiyimiz kimi hal-hazırda informasiya və kommunikasiyanın sürətlə inkişafı, onun təhsildə rolu və əhəmiyyəti, inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərin bütün regionlarda və ölkələrdə yayılması və tətbiqi zərurəti YUNESKO-nun da bu sahədə bir sıra layihələrin həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahədə dünyada nəzərəçarpan məsələlər onunla bağlı idi ki, İKT sahəsində baş verən sürətli dəyişikliklər mexanizmi konkret olmadığından 2000-ci ilin aprelində Dakarda keçirilən Dünya Təhsil Forumunda təmsil olunan dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan digər öhdəliklər ilə yanaşı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ən gec 2002-ci ilə qədər bu sahədə Milli tədbirlər planının hazırlanması sahəsində öhdəliklər götürmüşdü. İKT-nin təhsildə tətbiqi həmin planların tərkib hissəsi olmalı idi. Bu məqsədlə 2001-ci ildə YUNESKO tərəfindən “YUNESKO-nun yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və təhsil proqramı” adlı strategiya da hazırlanmışdı. Həmin strategiyada 2002-2003-cü illər üçün təşkilatın fəaliyyətinin iki prioritetindən birinin təhsilin, elmin və mədəniyyətin inkişafında yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının rolu ilə bağlı olduğu bəyan edilmişdi. Bununla əlaqədar bir çox seminarlar təşkil edilmişdir. Bu seminarların başlıca məqsədi təhsildə İKT-nin tətbiqi ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək, dünyada inkişaf tendensiyasını müşahidə və iştirakçıları İKT-nin tətbiqi sahəsində milli siyasətin hazırlanması strategiyaları üzrə ideya və tövsiyələrlə tanış etməkdir. Məhz götürülən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətində Azərbaycanda İKT üzrə Milli Strategiya qəbul olundu və 2004-cü ildə ölkə prezidenti tərəfindən Dövlət Proqramı təsdiq edildi və 2008-ci ildən başlayaraq isə bütün səviyyələrdə və pillələrdə təhsilin informasiyalaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atıldı.

Əlavə olaraq əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən uğurlu layihələrdən biri də Assosiativ Məktəblər Layihəsidir. Respublikada fəaliyyət göstərən 18 təhsil müəssisəsi YUNESKO Assosiativ Məktəblər Şəbəkəsi Proqramına (ASPnet) qoşulmuşdur. Assosiativ Məktəblər şəbəkəsinin başlıca məqsədi pilot layihələr vasitəsi ilə dünyanın hər yerində sülh mədəniyyəti və dözümlülüyün təbliğ edilməsində məktəblərin rolunun gücləndirilməsidir. Bu proses milli, regional və beynəlxalq səviyyələrdə həyata keçirilib.

NƏTİCƏ

Son nəticədə qeyd edə bilərik ki, YUNESKO-nun təhsil sahəsində həyata keçirdiyi proqram və layihələr, apardığı islahatlar, hazırladığı statistik məlumatlar, sorğular və s. məsələlər və dövlətlərin qarşısında qoyduğu bir sıra inkişafyönlü öhdəliklər digər üzv dövlətlər kimi Azərbaycan Respublikasının da təhsil sahəsində inkişaf tendensiyasına öz müsbət təsirin göstərir. Bu gün ali təhsilin beynəlmilləşməsi qloballaşmanın yaratdığı çağırış və ehtiyacları cavab verir. Milli və ya beynəlxalq səviyyələrdə universitetlərin yeri, eləcə də onların beynəlmilləşməsi dərəcəsi təhsilin keyfiyyətində ən vacib amillərdəndir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan – UNESCO münasibətləri; <https://mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/azerbaycan-unesco-munasibetleri>
2. Təhsil Nazirliyinin YUNESKO ilə əməkdaşlığı; <https://mehribanalıyeva.preslib.az/media-33438d7dcb.html>
3. Azərbaycan-UNESCO <https://unesco.preslib.az/>

4. Azərbaycanın 3 şəhəri YUNESKO-nun təhsil şəbəkəsində ;
<https://edu.gov.az/az/news-and-updates/19021>
5. Təhsil sahəsində əməkdaşlıq ; <http://www.unesco.az/?options=content&id=5>
6. Azərbaycan Respublikasının YUNESKO yanında daimi nümayəndəliyi;
<https://unesco.mfa.gov.az/az>
7. YUNESKO-AZƏRBAYCAN: GƏLƏCƏYƏ KÖRPÜ ; Təhsil Nəşriyyatı Bakı-2005
8. AZƏRBAYCAN-YUNESKO: İNSAN HÜQUQLARINA ƏSASLANAN
TƏRƏFDAŞLIQ ; Prezident kitabxanası Bakı-2014
9. Azərbaycanca mədəniyyət siyasəti. Bakı-2004
10. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrində YUNESKO-nun rolu; Bakı Beynəlxalq kitab
2014

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ RUSIYA MEDIASINDA: OBYEKTİVLİK VƏ QƏRƏZSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Müəllim Arzu İsayeva

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və Elektron kommunikasiya kafedrası, Bakı şəhəri

ÖZET

2020-ci il sentyabrın 27-nə qədər Cənubi Qafqazın qaynar nöqtələrindən sayılan Qarabağ probleminin ötən ilin sonlarında yenidən genişmiqyaslı müharibəyə çevrilməsi dünya mediası üçün də müəyyən mənada dəqiqlik və qərəzsizlik prinsiplərinin sınağına çevrildi və bu müharibənin mediada işıqlandırılması balansın qorunması, qərəzsizliklə bağlı meydana xeyli suallar çıxartdı.

44 günlük müharibə dövründə dünyanın 200-dən çox media qurumu, transmilli televiziya və radio kanalları bu mövzunu müxtəlif rakurslardan davamlı işıqlandırmış, efirə onlarca reportaj verilmiş, diskussiya proqramları hazırlamış, saysız-hesabsız ekspert rəyləri təqdim etmiş, sosial şəbəkələrdə, o cümlədən yutub kanallarında, feysbuk, tvitter və teleqram kimi platformalarda minlərlə materiallar paylaşılmışdır. Həmin materialların təhlili göstərir ki, sonuncular daha çox informasiya müharibəsinin elementləri və təbliğat vasitələri kimi çıxış etmişlər. Bu baxımdan təbliğat yüklü Rusiya mediasının problemləri daha qabarıq şəkildə görünmüşdür.

Moskva mediasında Qarabağ savaşının işıqlandırılmasında birtərəfli, Ermənistanın mövqeyinin daha çox işıqlandırılması, Azərbaycanca qərəzli yanaşma, azad jurnalistika üçün önəmli olan balans və qərəzsizlik prinsiplərinin tez-tez pozulması halları özünü göstərmişdir. Bu məqam “Rossiya seqodnya”, “Obşaya qazeta” kimi yazılı mətbuatla yanaşı daha çox Rusiyanın 1-ci kanalındakı “60 minut”, həmçinin V.Solovyovun televiziya və radio verilişlərində özünü büruzə verib. Düzdür, bu verilişlərdə Azərbaycanın da mövqeyi eşidilib, amma bir qayda olaraq verilişə dəvət edilənlərin 70-80 faizi münaqişə ilə bağlı Bakını əsassız ittiham edərək Ermənistanın mövqeyini dəstəkləyib. Mütəxəssislər bu vəziyyəti Rusiya mətbuatında erməni mənşəli şəxslərin aparıcı mövqe tutması ilə izah etmişlər. Məqalədə mediadakı bu mənzərə barədə bəhs edilir.

Açar sözlər: balans, ekspert, etika, media, münaqişə, qərəzsizlik, obyektivlik.

1. PROBLEMİN QOYULUŞU VƏ QISA TARİXÇƏ

Ötən ilə qədər keçmiş SSRİ məkanında və Cənubi Qafqazda ən qanlı və uzun sürən münaqişə sayılan Qarabağ probleminin Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatları, yəni cərrahi üsulla həll edilməsi bölgədə sülhə ümidlər və yeni geosiyasi mənzərə yaratmışdır. Ermənistanın beynəlxalq hüquqa məhəl qoymayaraq, o cümlədən BMT-nin dörd qətnaməsini sayə salmayaraq 30 il müddətində Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlaması Yerevanın ciddi şəkildə cəzalandırılması ilə sonlandı. Hərbi təcavüzə cavab olaraq Azərbaycanın 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan əks-hücum əməliyyatları yağdı tapdağında olan ərazilərimizin azadlığı uğrunda ölüm-dirim savaşına çevrildi. “Dünya hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılan, haqqında əsrlərlə danışılacaq 44 günlük Vətən müharibəsinin ilk anlarından Müzəffər Ali Baş Komandanımızın verdiyi müdrik və cəsarətli qərarlar sayəsində düşmənin müdafiə xətti yarıldı, işğalçı böyük itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur oldu” (5, s.11).

İldırım sürətli müharibə planı ilə hərəkət edən Azərbaycan ordusu döyüşlərin başladığı ilk gündə strateji Murov zirvəsində, Füzulidə, Cəbrayılada, sonrakı günlərdə Suqovuşanda, Hadrutda, Xocavənddə, Zəngilanda, Qubadlıda üçrəngli bayrağımızı ucaltdı. Noyabr ayının 8-də Qarabağın ürəyi Şuşanın, cəmi bir gün sonra isə 70-dən çox yaşayış məntəqəsi və 8 strateji yüksəkliyin azad olunması ilə Ali Baş Komandanın rəhbərlik etdiyi müzəffər ordumuz düşməni tamamilə məğlubiyyətə uğrattı və onu təslim aktını imzalamağa məcbur etdi. Ölkə Prezidenti “Qarabağ Azərbaycandır” şüarı altında uzun illərdir beynəlxalq təşkilatlar və güc mərkəzləri tərəfindən həlli uzadılan dondurulmuş münaqişənin birdəfəlik həllinə nail oldu. BMT-nin uzun illərdir kağız üzərində qalmış dörd qətnaməsinin tələblərini yerinə yetirmiş oldu (1, s.12-14). Bu mənada Azərbaycanın üçüncü dövlətə güvənən işğalçı Ermənistan üzərində qələbəsinin beynəlxalq əhəmiyyəti də vardır.

Siyasi təhlilçilər və hərbi əməliyyatların gedişatını təhlil edən ekspertlər (2;3;5) Azərbaycanın işğalçı Ermənistan üzərində bu parlaq qələbəsinin beş əsas səbəbini göstərirlər: a) Azərbaycan Ordusunun yüksək döyüş hazırlıqlı olması, ən müasir döyüş vasitələri, o cümlədən müasir texnologiya ilə təmin edilməsi; b) ölkənin yüksək iqtisadi potensialı; c) müharibə dövründə Azərbaycan xalqının monolit birliyi; ç) Azərbaycan diplomatiyasının müharibə ərəfəsində atdığı uğurlu preventiv addımlar; d) hərbi-siyasi proseslərə ölkə Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin birbaşa rəhbərlik etməsi, onun yüksək siyasi-diplomatik və hərbi bacarıqları. Çox dəqiq müəyyən edilmiş bu amillər içərisində sonuncu faktora xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir, çünki əvvəlki dörd səbəb də elə sonuncu faktorla, yəni Prezident İlham Əliyevin 44 günlük müharibə dövründə nümayiş etdirdiyi hərbi-siyasi bacarıqların nümayişi və sərkərdəlik istedadı ilə birbaşa bağlıdır.

Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə qarşı Azərbaycan Milli Ordusunun uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının yüksək səviyyədə hazırlanması, bu hücumların siyasi-diplomatik və hüquqi parametrlərdən işlənməsi, dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli əməkdaşlıq platformasının qurulması, ölkə daxilində milli birliyin təmin olunması, həmçinin silsilə döyüş əməliyyatlarının planlaşdırılaraq həyata keçirilməsi birbaşa Prezident İ.Əliyevin hərbi-siyasi məharətinin gerçəkləşməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

2.MEDİANIN PROBLEMƏ YANAŞMASI

Azərbaycan işğal faktını diplomatik yolla aradan qaldırmağın mümkünsüzlüyünü görüb əks-hücum əməliyyatlarına rəvac verməklə bütün dünyanın diqqətini Qarabağ probleminə, özünün haqq işinə yönəldə bilmişdir. Sübut etmişdir ki, ərazi o zaman Vətənə çevrilir ki, milli ruhla canlanmış olsun, göstərmişdir ki, yalnız sağlam milli şüura malik olan bir xalq öz haqq işi uğrunda bu dərəcədə qətiyyətlə döyüşə bilər.

44 günlük müharibə dövründə dünyanın 200-dən çox media qurumu, transmilli televiziya və radio kanalları bu mövzunu müxtəlif rakurslardan davamlı işıqlandırmış, efirə onlarca reportaj verilmiş, diskussiya proqramları hazırlamış, saysız-hesabsız ekspert rəyləri təqdim etmiş, sosial şəbəkələrdə, o cümlədən yutub kanallarında, feysbuk, tvitter və teleqram kimi platformalarda minlərlə materiallar paylaşılmışdır. Həmin materialların təhlili göstərir ki, sonuncular daha çox informasiya müharibəsinin elementləri və təbliğat vasitələri kimi çıxış etmişlər.

Dünya mediası, o cümlədən BBC, CNN, Əl-Cəzirə, “Nyu-York tayms”, Qardian” kimi transmilli KİV-lər müharibə xəbərləri, bu müharibədə guya muzdluların da iştirak etməsi kimi yalan xəbərlərlə yanaşı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin mediaya verdiyi müsahibələrə də diqqət yetirmişdir. Ona görə ki, bu tarixi müsahibələrdə Qarabağ münaqişəsi və onun çevrəsində gedən siyasi proseslərə kifayət qədər geniş diqqət yetirilmiş və dünya ictimaiyyəti üçün maraqlı olacaq yeni məlumatlar verilmişdir.

Həqiqətən də Prezident İlham Əliyev bu müsahibələri ilə bölgədəki hərbi-siyasi proseslərin real mənzərəsini cızmış, müxtəlif istiqamətlərdən gələn siyasi təzyiqləri neytrallaşdırmağa, ölkəmizə qarşı aparılan informasiya müharibəsini zərərsizləşdirməyə çalışmışdır. Faktiki olaraq həmin günlərdə İlham Əliyev Azərbaycan xalqının düşünən beyni və danışan dili olmuşdur. Bu mənada prezidentin xarici KİV nümayəndələrinə verdiyi 30-dan çox müsahibənin tarixi-siyasi yaddaşı yaşatmaq baxımından müstəsna əhəmiyyəti vardır. Həmin müsahibələrin bir əhəmiyyəti də ondadır ki, mövcud Azərbaycan gerçəkliyi, erməni işğalının miqyası, əks-hücum əməliyyatlarının zəruriliyi, Qarabağ probleminin mahiyyəti, Bakıya qarşı informasiya möhtəkirliliyi və s. barədə dünya ictimaiyyətinə ilkin mənbədən xeyli qiymətli məlumatlar verilmiş, bir çox mühüm məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir (1;2;5).

Prezident İlham Əliyev dünya mətbuatının diqqətinin bölgəyə yönəldiyi bir vaxtda verdiyi müsahibələrdə tək-cə düşmənin əsl simasını və saxtakarlığını ifşa etmədi, həm də bu düşməni öz qanandı altına alan ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlik institutunun da iç üzünü açdı. Bunları misilsiz diplomatik dillə, siyasətçi qüdrəti, natiqlik istedadı, incə polemika məharəti ilə çatdırırdı. Məsələn, oktyabrın 28-də Rusiyanın “İnterfax” agentliyinə müsahibəsində Prezident İlham Əliyev ATƏT-in Minsk qrupuna verdiyi sırf mənfi xasiyyətnaməni yenidən ifadə edirdi, ilk növbədə bunları həmsədr ölkənin auditoriyasına, həm də bütün dünyaya ötürürdü: “Minsk qrupu özünü doğrultmadı. Özü də əgər Minsk qrupunun həmsədrləri hansısa başqa ölkələr olsaydı, bunu hələ onunla izah etmək olardı ki, o ölkələrin dünyada kifayət qədər təsir qüvvəsi yoxdur, hətta BMT Təhlükəsizlik Şurasının onların özlərinin qəbul etdikləri qətnamələrini reallaşdırmaq üçün kifayət qədər nüfuzu yoxdur. Lakin Minsk qrupunun həmsədrləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının üç daimi üzvü, üç nüvə dövləti olduğu halda onların Ermənistanı təzyiqlə göstərməsinin mümkün olmaması, əlbəttə, çoxlu suallar doğurur”. Prezident həmin müsahibədə başqa ciddi məsələlərə, o cümlədən həmsədr ölkələrin Ermənistanı açıq siyasi dəstək və silah-sursat vermək məsələsinə də toxunur. Və ilk illərdəkindən fərqli olaraq bu məsələnin son dövrlərdə qaydaya salındığını qeyd edir: “həmsədr ölkələrdə çox strukturlaşdırılmış və fəal erməni icmalarının mövcud olmasına biz həmişə anlaşıqlı münasibət bəsləmişik. Amerikada da, Fransada da, Rusiyada da. Biz hətta bu vəziyyəti təhlil edəndə onların qərarların qəbuluna daha çox harada təsir etmək imkanını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirik. Buna görə biz həmin amili həmişə nəzərə almışıq və indi də nəzərə alırıq. Birinci mərhələdə, hərbi toqquşmaların ilk günlərində bəzi səpmələr bizdə bitərəfliyə şübhə oyadırdı, indi isə, düşünürəm ki, bütün bunlar qaydaya düşüb. Həmsədr ölkələrin ali rəhbərliyi ilə mənim əlaqələrim, habelə, əminəm, - Azərbaycanın aldığı beynəlxalq dəstək indi gördüyümüz bitərəfliyə gətirib çıxarıb” (6, s.255-257).

Azərbaycan Ordusunun işğalçı Ermənistanı qaşı apardığı savaş daha çox qaradaş Türkiyə mediasında obyektiv işıqlandırılmış, beynəlxalq hüququn verdiyi imkanlardan bəhrələnen Azərbaycanın haqq işi müdafiə olunmuşdur.

3.İKİNCİ QARABAĞ SAVAŞI RUSİYA MEDİASINDA

Türkiyə kütləvi informasiya vasitələrindən fərqli olaraq, təbliğat yüklü Rusiya mediası müharibəni birtərəfli, qərəzli təqdim etməkdə davam etdi. Rusiyanın mətbuat orqanlarının əksəriyyəti (“Rossiya seqodnya”, “İzvestiya” “Obşaya qazeta”, “Rossiya 24”, “Rossiya 1” “Dojd”, “Russia Today”, RBK kanalları, “Sputnik” İnformasiya Agentliyi, “WorGonzo” layihəsi və s.) münaqişə ilə bağlı müntəzəm olaraq qeyri-obyektiv mövqə nümayiş etdirdi. “Sputnik”in Ermənistan bürosu isə erməni təbliğatı üçün əsl tribunaya çevrildi. Agentlik əksər materiallarında “Qarabağ Respublikası”, “Qarabağın Prezidenti”, “Qarabağ Respublikasının paytaxtı” kimi ifadələr işlədərək qondarma qurumun bir növ carçısı qismində çıxış etdi. Sentyabrın ilk on günlüyündən başlayaraq Rusiya xəbər saytlarında (gazeta.ru, lenta.ru) kimi və

TASS, İnterfax, Ria Novosti informasiya agentlikləri kimi kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunan xəbərlərdə Qarabağ bölgəsində gərginliyin artması barədə yazılara geniş yer verildi. Müharibə günlərində isə mütəmadi olaraq guya Azərbaycanın cəbhə bölgəsi olmayan əraziləri bombalaması, mülki erməni əhaliyə zərər yetirməsi, Türkiyənin Azərbaycana hərtərəfli hərbi yardımı və Suriyadan muzdluların müharibədə Azərbaycan tərəfdə iştirakı və s. barədə əsassız, qərəzli, yalan informasiyalar tirajlanmışdır (5, s.51).

Rusiyanın yazılı mediası Qarabağ müharibəsində nisbətən obyektiv mövqe tutmağa çalışmışdır. Məsələn, “Rossiya seqodnya”, Rossiyskaya qazeta” kimi media qurumları yazılarında tərəf tutmağa və qiymətləndirici ifadələr işlətməkdən çəkinmişlər, amma tutmaq ki, “Novaya qazeta” kimi nəşrlər əksinə, açıq-aşkar Erənistanı dəstəkləmişlər (2, s.12-13). Bu nəşrlər öz səhifələrində daha çox ermənipərəst ekspertlərə yer vermişlər. Bu məqam “Rossiya seqodnya”, “Obşaya qazeta” kimi yazılı mətbuatla yanaşı daha çox Rusiyanın 1-ci kanalındakı “60 minut”, həmçinin V.Solovyovun televiziya və radio verilişlərində özünü büruzə verib. Düzdür, bu verilişlərdə Azərbaycanın da mövqeyi eşidilib, amma bir qayda olaraq verilişə dəvət edilənlərin 70-80 faizi münəqişə ilə bağlı Bakını əsassız ittiham edərək Ermənistanın mövqeyini dəstəkləmişdir.

Ölkənin ən böyük informasiya agentliyi TASS 27sentyabr-1noyabr tarixlərində Qarabağ müharibəsi ilə bağlı Ermənistan tərəfdən 40, Azərbaycandan 28 açıqlama alaraq yayımlamış, dərc etdiyi 31 yazı isə ümumi xarakterli olub. 3-10 noyabr tarixlərində verilən 32 xəbər Ermənistanın, 3 xəbər Azərbaycanın mövqeyini əks etdirib və yalnız 8 xəbərdə müharibəyə ümumi baxış sərgilənib. Bu yazılarda, xüsusilə təhlil materiallarında, ictimai-siyasi proqramlarda əksər Rusiya kütləvi informasiya vasitələrinin qərəzi, birtərəfli mövqeyi açıq-aydın özünü büruzə verirdi (5, s.51). Xüsusilə ekspert qismində verilişlərə dəvət olunan təhlilçilərin fikirləri əsassız olaraq, bir çox hallarda isə yanlış informasiyalara söykənən “baxışları” birmənalı olaraq Azərbaycanın əleyhinə yönəlirdi.

Bununla bərabər, Rusiyanın bəzi media orqanlarında müharibənin gedişi haqqında obyektiv informasiyalar da getmiş, Azərbaycanın mövqeyini əks etdirən materiallar da işıqlandırılmışdır. Məsələn, “İnterfaks” agentliyi Azərbaycan Prezidentinin xalqamüraciəti zamanı “təmas xəttinin olmaması” barədə fikirlərini və Qarabağda müdafiə xəttinin yarılmasını tirajlamışdır. “RİA Novosti” agentliyində çıxan yazıda Azərbaycanın müharibədəki qələbəsi, münəqişənin bitməsi barədə məlumat verilmişdir. Həmin məlumatda Azərbaycanın kompensasiya tələbi də yer almışdır.

Rusiya KİV-nin 44 günlük Vətən müharibəsinə münasibətini dövlət agentliyi olan TASS-ın sərgilədiyi mövqe daha dolğun göstərir. Bu qurum üçtərəfli bəyanatın imzalandığı 10 noyabr tarixində dünyanın məşhur media vasitələrində mövzu ilə əlaqədar yayımlanan yazılardan nümunələr-beş bənddən ibarət xülasə təqdim etmişdi. Burada nə Avropa İttifaqı, nə də ABŞ-ın münəqişənin həllində rol aldığı vurğulandı, Rusiya isə regional arbitr kimi göstərildi. Beynəlxalq hüquqa məhəl qoymayan agentlik bir az da irəli gedərək “Artsax hökumətinin” danışıqlarda bir tərəf kimi iştirak etməməsini və Qarabağın siyasi statusunun müəyyən edilməməsini çatışmazlıq kimi qələmə verdi.

Rusiyada yaşayan erməni maqnatı Aram Qabrielyanovun təsiri altında olan rusiyalı hərbi jurnalist Semyon Peqovun “WarGonzo” teleqram lahiyəsi, ANNA NEWS TV tipli müxtəlif feyk məşinləri erməni xalqını mümkün olduqca həqiqətdən kənar saxladı. (5, s.52). Saxta və yalan reportajları ilə Rusiya və Ermənistanın cəmiyyətinin başının altına yastıq qoyaraq müharibə boyu yalan məlumatlar yaydı. Rusiya TV kanallarının yayımladığı informasiyalar daha çox birtərəfli olur, xəritələr təhrif edilir, tok-şou proqramlarında, xüsusilə ermənipərəst ekspertlərin üstünlüyü açıq-aydın görünürdü. Aparıcıların Azərbaycan tərəfdə aqressiya ilə yanaşması birtərəfli müzakirələrin çoxalmasına səbəb olurdu.

4.ƏSAS NƏTİCƏLƏR

İkinci Qarabağ savaşını işıqlandıran Rusiya mediasının materiallarının təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas vermişdir ki, by ölkənin mediasında jurnalistikanın obyektivlik, qərəzsizlik və balanslı gözləmək kimi qızıl prinsipləri gözlənilmir. Bu ölkədə media qurumları daha çox erməni maliyyəsinin, ən yaxşı halda müxtəlif oliqarxların təsiri altındadır. Digər tərəfdən Moskva mediasının azadlıq və müstəqillik problemləri onlara münaqişəli situasiyaları balanslı işıqlandırmaq imkanlarından məhrum edir.

Təbii ki, materialların təhlili başqa nəticələrə gəlməyə də əsas vermişdir. Məsələn, 30 ilə yaxın bir müddətdə torpaqları düşmən tapdağı altında qalmış bir ölkə kimi Azərbaycan işğal faktını diplomatik yolla aradan qaldırmağın mümkünsüzlüyünü görüb əks-hücum əməliyyatlarına rəvac verməklə bütün dünyanın diqqətini Qarabağ probleminə, özünün haqq işinə yönəldə bilmişdir. Sübut etmişdir ki, ərazi o zaman Vətənə çevrilir ki, milli ruhla canlanmış olsun, göstərmişdir ki, yalnız sağlam milli şüura malik olan bir xalq öz haqq işi uğrunda bu dərəcədə qətiyyətlə döyüşə bilər.

Müharibə təkcə Azərbaycan Ordusunun hərbi qüdrətini və döyüş qabiliyyətini deyil, həm də bir dövlət kimi onun siyasi nüfuzunu, dostlarını və müttəfiqlərini də dünyaya göstərdi. Bu mənada savaşın ilk günlərindən bizə dəstək olan dövlətləri və xalqları unutmamalıyıq. Bizimlə qəlbi bir vuran Türkiyəni, hər addımda yanımızda olan Pakistanı, ən müxtəlif sahələrdə və müstəvildə sonadək bizi dəstəkləyən İsraili, dünyanın geosiyasi nəhənglərinin Azərbaycana qarşı hücumlarının qarşısını alan Böyük Britaniyanı, bizə əsl qardaş dəstəyini əsirgəməyən Ukraynanı, savaş günlərində Azərbaycan üçün əlindən gələni etmiş dost Gürcüstanı, eyni sədaqəti göstərmiş Belarusu, habelə Çexiyanı, Avropa Birliyində danışan dilimizə çevrilmiş İtaliyanı, Yaponiyanı, Cənubi Koreyanı, eləcə də Əfqanıstanı, Qətəri, Sinqapur, Kubanı, Monteneqronu, Venesuelanı, Tunisi və başqa dost ölkələrin də dost münasibətini unutmamaq mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsi dövründə xarici kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələri. Dərs vəsiti. Bakı, BDU, 2021.
2. Гасанов А. Интерпретация армяно-азербайджанской войны в российских СМИ. «Вестник Московского Университета. Серия 10. Журналистика», N.3, 2021, с.9-21.
3. Hüseynov R. Zəfər gününün astanasında. "Xalq qəzeti", 1 oktyabr 2020.
4. Vətən müharibəsi dövründə Bakı Dövlət Universitetinin professor-müəllim heyəti və tələbələrinin ölkə mediasında çıxışları. Bakı, BDU, 2021
5. Vətən müharibəsi yerli və xarici mediada. Bakı, BDU, 2021
6. Zəfər yolu. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin çıxışları, müsahibələri, tvitləri. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2020.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ REGION QƏZETLƏRİNDƏ PATRIOTIC WAR IN REGIONAL NEWSPAPERS

elmi işçi Məmmədova Günay Səməd qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi

“Jurnalistika” Elmi Tədqiqat Laboratoriyası

ORCID ID: 0000-0002-8733-8797

ÖZET

Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasına qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yarandığı üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. 28 sentyabr 2020-ci il tarixli Sərəncam ilə Azərbaycan Respublikasında qismən səfərbərlik elan olundu. Hərbi əməliyyatlara hazırlıq və onların keçirilməsinə dair qərarlar qəbul edildi. Bu müharibə Azərbaycan xalqının, Ali Baş Komandanın, şanlı ordumuzun gücünü bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Hərbi və siyasi güc sayəsində döyüşlərdə əldə etdiyimiz zəfər Ermənistanı kapitulyasiya aktı imzalamağa məcbur etdi. 30 ilə yaxın müddətdə Qarabağ həsrətində olan xalq öz iradəsi ilə torpaqlarını işğaldan azad etdi. Azərbaycanın haqq savaşında bütün xalqın diqqəti yalnız Qarabağdan gələcək xəbərlərə yönəlmişdi.

27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan “Dəmir Yumruq” hərəkatının rayon qəzetlərində necə işıqlandırıldığına bir neçə qəzetin təmsalında nəzər yetirilir. Hərbi səfərbərlik elan olunan ölkədə istər mərkəzi medianın istərsə də bölgə mediasının ən vacib məsələsi müharibə haqqında informasiya vermək və şəhidlərini, qəhrəman əsgərlərini tanımaq idi. Məqalədə hansı rayonun mətbu orqanının hansı zaman kəsiyində bu məsələləri necə işıqlandırdığı araşdırılır. Bu jurnalistlərin təkcə peşə deyil mənəvi borcudur.

Məqalədə Yevlax şəhərində çap olunan “Kür” qəzeti, Mingəçevirin “Mingəçevir işıqları” qəzeti, Gəncənin “Gəncənin səsi” qəzetlərinin təmsalında müharibə şəraitində və **zəfərdən sonrakı zaman kəsiyində Vətən müharibəsinin necə işıqlandırdığı araşdırmaya cəlb** olunub. Qəzetlərin son bir ildə çap olunan nömrələri ayrı-ayrılıqda tədqiq edilib, müharibə mövzusunun hansı formada işıqlandırıldığı aydınlaşdırılıb

Açar sözlər: rayon qəzetləri, vətən müharibəsi, media

ABSTRACT

In connection with the real threat of an armed attack on the Armed Forces of the Republic of Armenia on the Republic of Azerbaijan by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan from September 27 on the entire territory of the Republic of Azerbaijan was declared a military position 2020.

Partial mobilization was announced in the Republic of Azerbaijan by an order dated September 28, 2020. Decisions were made on the preparation for and conduct of military operations. This war demonstrated to the whole world the strength of the Azerbaijani people, the Supreme Commander-in-Chief, our glorious army. Our victory in the battles thanks to military and political force forced Armenia to sign an act of capitulation. For almost 30 years, the people longing for Karabakh voluntarily liberated their lands from occupation.

In the real war of Azerbaijan, the attention of the whole nation was focused only on the news coming from Karabakh. The coverage of the Iron Fist movement, which began on September 27, 2020, in regional newspapers is illustrated by several newspapers.

In the country where military mobilization was announced, the most important task of both the central and regional media was to provide information about the war and to introduce the martyrs and heroic soldiers. The article examines how a regional media outlet covers these issues over a period of time. This is not only a professional but also a moral duty of journalists.

The article examines how the "Kur" newspaper published in Yevlakh, the "Mingachevir Ishiglari" newspaper in Mingachevir, and the "Voice of Ganja" newspaper in Ganja covered the war in the conditions of war and in the post-victory period. The issues of newspapers published in the last year were studied separately, and it was clarified in what form the topic of the war was covered.

Keywords: regional newspapers, war, media

30 il bundan öncə Azərbaycan torpaqlarının işğalına səbəb olan ermənilərin törətdiyi təxribat böyük bəşəri faciəylə nəticələnmişdi. Bir milyona yaxın Qarabağlı öz yurdundan köçkün həyatı yaşadı. Doğma torpaqlarından ayrı düşən Qarabağlılar Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşdılar və bu zaman kəsiyində onların problemlərini həmin rayonların mətbuat orqanları işıqlandırdı. Artıq geri dönmək zamanı çatdı. Qarabağ həsrətində olan xalq öz hərbi və siyasi gücü ilə torpaqlarını işğaldan 44 günə azad etdi. Azərbaycanın haqlı savaşı bütünlükdə xalqın diqqəti yalnız Qarabağdan gələcək xəbərlərə yönəlmişdi.

Müharibə yalnız ön cəbhədə deyil informasiya ilə də aparıldı. Informasiya müharibəsi birincidən daha təhlükəli və miqyasına görə daha genişdir. Eyni zamanda şanlı Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığı və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasəti nəticəsində 2020-ci il Azərbaycan tarixinə möhtəşəm zəfər tarixi yazıldı. Qardaş Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəstək və dayaq türk birliyini bir daha bütün dünyaya sübut etdi.

Vətən müharibəsi region qəzetlərində adlı məqalədə 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan "Dəmir Yumruq" hərəkətinin rayon qəzetlərində necə işıqlandırıldığını bir neçə qəzetin timsalında nəzər yetirilir. Qarabağ bölgəsinə yaxın ərazidə yerləşən rayonların mediası daha çox məlumat almaq imkanına malik olduğu üçün bu məsələ daha çox araşdırılıb. İstər mərkəzi medianın istərsə də bölgə mediasının ən birinci məsələsi müharibə haqqında informasiya vermək və şəhidlərini, qəhrəmanlarını tanımaq idi. bu bölgə jurnalistlərinin tək cəhət deyil həm də mənəvi borcudur.

Məqalədə Yevlax rayonunda çap olunan "Kür" qəzeti, Mingəçevir şəhərinin "Mingəçevir işıqları", Gəncənin "Gəncənin səsi" qəzetlərinin timsalında müharibə şəraitində və Zəfərdən sonrakı zaman kəsiyində Vətən müharibəsinin necə işıqlandırıldığı araşdırmaya cəlb olunub. Qəzetlərin son bir ildə çap olunan nömrələri ayrı-ayrılıqda tədqiq edilib, müharibə mövzusunun hansı formada işıqlandırıldığı aydınlaşdırılıb. Müsbət və mənfi tərəflər göstərilib.

Yevlax rayonunun "Kür" qəzetində 30 sentyabr buraxılışında prezident İlham Əliyevin xalqa müraciəti yer alır. Qəzetin ayda bir dəfə çap olunması operativliyin də olmamasına səbəb olur. Məsələn, sentyabrın 28-də saat 21:00-dan 06:00-dək Yevlax şəhəri ərazisində elan olunan komendant saatını qəzet hadisədən 2 gün sonra 30 sentyabrda işıqlandırır. Daha sonrakı səhifələr də Vətən müharibəsindən bəhs edir. Prezident İlham Əliyevin çıxışlarının tam mətni oxucuların diqqətinə çatdırılır. Qəzetin ikinci səhifəsi Vətən müharibəsi zamanı canından

keçən Yevlax gənclərindən bəhs edilib. Qəzetin sentyabr sayında jurnalist Ramiz Həmidovun Polad Həşimova həsr olunmuş “Mən Səngər Generalıyam” adlı xüsusi məqaləsi dərc olunub. Məqalə general Həşimovun qəhrəmanlığına həsr olunub. “Kür” qəzetinin redaktoru Əminə Yusifqızının “Eşqimiz bir, yolumuz bir” adlı məqaləsində 30 il müddətində baş verən hadisələr təhlil edilib. Məqalənin sonunda Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığından bəhs edilib. Qəzetin oktyabr sayında zəfər yolunda sürətlə irəliləyən ordumuzdan bəhs edilir. Prezident İlham Əliyevin Münhen Təhlükəsizlik konfransında və müxtəlif konfranslarda çıxışlarından bəhs edilib. Füzuli rayonunun qaytarılmasında istifadə edilən texnikalar və əldə edilən qənimətlər barədə geniş məlumat verilib. Qəzetin oktyabr sayındakı “Adını tarixə yazan şəhidlər”, “Dünya Azərbaycanın haqq səsinə eşitməlidir”, “Vətənpərvərlik borcu”, Azərbaycanın zəfəri dünya ictimaiyyətinə çatdırılır”, “İkinci Qarabağ müharibəsi xalqımız üçün Vətən müharibəsidir”, “Dövlət mənəm, Dövlət sənsən, Dövlət bizik!”, “Daha təmas xətti mövcud deyil”, “Hər anımız Vətən”, “Azərbaycan nizamlaşma prinsipinə hər zaman sadıq olub”, “Füzuli böyük qələbənin müjdəsidir” sərlövhəli yazılarla oxucularda vətənpərvərlik hissinin yüksəlməsinə xidmət edir. “Kür” qəzetinin 13 oktyabr sayında “Bu gün heç kəs, heç bir güc ölkəmizdə diktat dili ilə danışa bilməz” adlı məqalədə prezident İlham Əliyevin Qarabağla bağlı yürütdüyü siyasətdən danışılıb və artıq Azərbaycanın istər qonşu dövlətlər istərsə də dünya ölkələri arasında böyük nüfuza malik olmasından danışılır. Həm siyasi həm də hərbi gücümüz sayəsində əldə olunan nailiyyətlərdən bəhs edilir.

“Kür” qəzetinin dekabr buraxılışının 2 səhifəsi Yevlaxlı şəhidlərə həsr edilib. Əslində oktyabr buraxılışında şəhid olan Yevlax igidlərinin dəfn mərasimindən fotosəkillər reportajlar alınması daha yaxşı olardı. Axı bölgə qəzetinin fərqliliyi də məhz həmin bölgənin bütün hadisələrinin daha çox işıqlandırılmasıdır. Yevlaxlı şəhid ailələri görüş keçirilə bilərdi. Dekabr buraxılışında qəzetin redaktoru bir neçə şəhid haqqında qısa publisistik yazılar dərc edilib. Qəzetin bütün nömrələrində redaktorun fərqli şəkilləri dərc edilir, ancaq digər materiallar aid olan fotolar sosial şəbəkələrdə yayılan şəkillərdir. Şəhidlərin ailələrinə baş çəkib onlardan fərqli fotolar əldə edib qəzet səhifəsində yerləşdirmək daha yaxşı olardı. Bu qəzeti öz oxucularına daha da doğmalaşdırardı.

“Gəncənin səsi” qəzetinin 28 sentyabr yəni Vətən Müharibəsi başladığı günün səhərisi çap olunan nömrəsində müharibə barəsində heç bir məlumat yoxdur. Bu qəzetin operativ olmadığından xəbər verir. Qəzetin tərtibatı göz oxşuyandır, əhatə etdiyi mövzular müxtəlifdir. Bu sayda həm ümumi həm də yalnız Gəncəyə aid informasiyalar yer alır. Qəzetin 29 iyul 2021-ci il buraxılışında prezident İlham Əliyevin Gəncədə Ermənistanın raket hücumlarının törətdiyi cinayət səhnələri ilə tanışlığını əks etdirən fotosəkillər yer alır. Qəzetdə erməni terrorundan zərər görmüş gəncələrin vəziyyəti ilə bağlı məqalələr yazılıb. Erməni terroru nəticəsində mənzilləri yarırsız vəziyyətə düşən sakinlərin bir qisminə kompensasiya ödənilib. Qəzet 2021-ci il sentyabr sayını “Qarabağ Azərbaycandır!” epiqrafı ilə “Müstəqilliyimiz daimidir, dönməzdir, əbədidir!” şüarı ilə çap olunub. “Gəncənin səsi” qəzetinin sentyabr 2021-ci il buraxılışı “Tariximizin ən möhtəşəm anım yürüşü” sərlövhəsi ilə tarixi yürüyüşə həsr olunub. Gəncədə də anım günü ilə bağlı silsilə tədbirlər barədə fotoreportajlar verilib. Qəzetdə gürcüstanlı jurnalist və bloggerlərin “Gəncədə Ermənistanın törətdiyi cinayətləri pisləyib” adlı məqalə yazılıb. Məqalədə xarici jurnalistlər gəncələrə qarşı törədilən vandalizmin canlı şahidi olduqları barədə məlumat verilib.

“Mingəçevir işıqları” qəzeti 2020-ci il 7 may sayında “Bizi bağışlama,Şuşa!” adlı məqalə çap olunub. Müəllifi Zahid Qasımlı olan məqalə təkrar çap olunub. Məqalədə müəllif xeyli giley-güzəran edilir, Şuşamızı itirdiyimiz üçün utandığını qeyd edir. Publisistik yazıda “Vicdanımızdakı qara ləkəni ömrümüz boyu yuya bilməyəcəyik. Varislərimiz bizi nifrətlə yad edəcəklər. Heç kəs də özünü təmizə çıxarmağa cəhd göstərməsin. Hamımız günahkarıq yanında. Müqəddəs adın önündə başı aşağıyıq. Bağışlama qeyrətsiz övladlarını, Şuşa!”. Cəmi

bir il sonra həmin tarixdə Şuşa azad idi. Artıq Şuşa qeyrətli övladları sayəsində azad idi. Qəzetin may sayında çıxan nömrəsində gözümüz həmin müəllifin məqaləsini axtardı, lakin rast gəlmədik. Bu cür sərt yazının qələbədən sonra qarşılığı olmalıydı. May buraxılışında Vətən müharibəsində şəhid olan Mingəçevirli Əzəmi Hüseynovun xatirəsinə bulağın açılışına həsr olunmuş məqalə yer alıb. Qəzet səhifələrində müharibədə şücaət göstərən Mingəçevirlilər barədə məlumatlar verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. “Kür” qəzeti, 2020, Yevlax, 30 sentyabr
2. “Kür” qəzeti, 2020, Yevlax, 28 oktyabr
3. “Kür” qəzeti, 2020, Yevlax, 18 dekabr
4. Əminə Yusifqızı, “Eşqimiz bir, yolumuz bir”, “Kür” qəzeti, Yevlax, 2020, 22 sentyabr
5. Ramiz Həmidov, “Mən səngər generalıyam”, “Kür” qəzeti, Yevlax, 2020, 30 sentyabr
6. Əminə Yusifqızı, “Bu gün heç kəs, heç bir güc ölkəmizdə diktat dili ilə danışa bilməz”, “Kür” qəzeti, Yevlax, 2020, 13 oktyabr
7. “Gəncənin səsi” qəzeti, 2020, Gəncə, 28 sentyabr
8. “Gəncənin səsi” qəzeti, 2021, sentyabr
9. “Mingəçevir işıqları” qəzeti, Mingəçevir, 2020, may
10. “Mingəçevir işıqları” qəzeti, Mingəçevir, 2021, may
11. <https://president.az/articles/40979>

X-XI SİNİFLƏRDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİNİN AŞILANMASININ MÜSBƏT TƏRƏFLƏRİ.

İlahə İsgəndərova (Pedaqogika kafedrasının doktorantı)

Bakı Dövlət Universiteti, Sosial emlər və psixologiya, təhsil, Bakı şəhəri

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8841-478X>

XÜLASƏ

İnsan hüquqları ilə əlaqəli olan gender bərabərliyi cəmiyyətin bütün sahələrində, kişi və qadına bərabər imkanların və iştirak hüququnun verilməsidir. Bu bərabər təhsil imkanı əmək bazarında təmsil olunma, məişət işlərinin bölüşdürülməsi və uşaqlara qulluq ailənin strukturu və s. məsələləri özündə əks etdirir. Cins və gender eyni anlayış deyil. Cins – bioloji amildir. Bütün insanlar bioloji fərd olaraq dünyaya gəlirlər: qız və oğlan. Gender isə sosial vəziyyətdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) bunu belə izah edir: “Cins” – kişi və ya qadınları müəyyən edən bioloji və fizioloji xarakteristikaya aiddir. “Gender” – müəyyən cəmiyyətdə kişi və qadına xas olduğu hesab edilən sosial rollar, davranış, fəaliyyət növləri, xüsusiyyətlər deməkdir. Gender rolları sosiallaşma vasitəsi ilə formalaşır. Ailə, məktəb və iş yerləri, həmçinin yeni informasiya texnologiyaları, musiqi və filmlər də daxil olmaqla kütləvi informasiya vasitələri sosiallaşmaya təsir göstərir. Məktəb gender bərabərliyi dəyərlərinin aşılmasında xüsusi rol oynayır. Gender təhsili həm qızlara, həm də oğlanlara ünvanlanmışdır, müasir cəmiyyətdə gender bərabərliyinin yaranmasına kömək edir. Gender stereotiplərini məhdudlaşdıran gender təhsili kişi və qadınların əməkdaşlıq, hörmət ruhunda birgə yaşadığı əsl vətəndaş bərabərliyinə nail olmaqda uşaqlara kömək edir. Təhsildə bərabər hüquq və imkanların yaradılması, gender bərabərliyi dəyərlərinə nail olmaq, gender bərabərliyi dəyərlərinin X-XI siniflərdə tətbiqi və s. təhsil keyfiyyətinin artırılmasında xüsusi rola malikdir. O qədər də diqqət mərkəzində olmayan, gender bərabərliyinin təhsil vasitəsilə tətbiqinin bir sıra pozitiv aspektləri vardır. Ölkələr arasında məktəblərə gedən şagirdlərin sayında gender bərabərliyinin artmasına baxmayaraq, gender bərabərsizliyi və gender əsaslı bir sıra problemlər mövcuddur. Məqalədə biz, məktəblər vasitəsilə yuxarı sinif şagirdləri ilə işləmək və onlarda gender bərabərliyinin əhəmiyyətini dəyərləndirmək, gələcək nəsilləri gender bərabərsizliyi inanclarından və düşüncə tərzindən azad etmək məsələsinin müsbət tərəflərindən bəhs edəcəyik. Gender sosiallaşması fərdin həyat dövrünün çox erkən mərhələlərində başlayır və uşaqların gender rollarının, normalarının bəzən fəqli şəkildə mənimsənilməsi gender bərabərsizliyinə yol açır. Məktəblər, uşaqları fundamental həyat bacarıqları ilə təchiz edən yerlər olduğu üçün, təfəkkür dəyişiklikləri həyata keçirmək üçün potensial olaraq güclü vasitədir. Müəllimlər, valideynlər və məktəb administrasiyaları da daxil olmaqla digər maraqlı tərəflər X-XI siniflərdə gender bərabərliyinin aşılması işində fəal şəkildə iştirak etməlidir. Gender fərdlərinin məruz qaldığı stereotiplər, ənənələr, qeyri-bərabər mühit və imkanlar yaradır ki, təcrübələri gücləndirmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, gender bərabərsizliyini və ədalətsizliyi gücləndirən və davam etdirən bu güclü sosiallaşma prosesini və qüvvələri alt-üst etmək üçün çoxşaxəli, inteqrasiya olunmuş yanaşma tətbiq etməyimiz zəruridir. Təhsil vasitəsilə gender bərabərliyinə nail olmaq çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Gender bərabərliyinin təhsil praktikasına daxil edilə biləcəyi bir sıra sahələr vardır. Bunlara krükilum dəyişiklikləri, pedaqoji üsullar gender məlumatlılığı və s. daxildir.

GİRİŞ

Təhsildə dəqiq fənlərlə yanaşı sosial fənlər də əhəmiyyətli rola malikdir. “Gender təhsili” adlanan fənlər uşaqlara məktəbin ilkin dövrlərindən, hətta bəzi ölkələrdə bağçadan tədris edilməyə başlanılır. Gender təhsili idrak, emosional, fiziki və sosial aspektləri haqqında öyrənmə və tədris planına əsaslanan bir prosesdir. Bu təhsil uşaq və gəncləri onlara güc verəcək bilik, bacarıq, münasibət və dəyərlərlə təchiz etmək məqsədi daşıyır. Buraya sağlamlığını, rifahını və ləyaqətini dərk etmək; sosial əlaqələri inkişaf etdirmək; seçimlərinin özlərinin və başqalarının rifahına necə təsir etdiyini düşünmək; və ömrü boyu hüquqlarının qorunmasını başa düşmək və təmin etmək, kimi məsələlər daxildir. Gender təhsili, bəzi sosial və mədəni kontekstlərdə çətin ola biləcək mövzular da daxil olmaqla, hər kəsin öyrənə bilməsi üçün vacib olan mövzuların hamısını əhatə edir. İnsan hüquqları yanaşmasına əsaslanaraq gender təhsili universal insan hüquqları, o cümlədən uşaq və gənclərin hüquqları və bütün insanların sağlamlıq, təhsil, məlumat bərabərliyi və ayrıseçkilik hüquqlarına dair anlayışlar üzərində qurulur və təbliğ edilir. Məktəbdə xüsusi ilə X-XI siniflərdə gender bərabərliyinin aşılınması işində “Gender təhsili” adlanan fənn Azərbaycanda tədris edilməsə də gender bərabərliyi məsələnin pedaqoji prosesdə nəzərə alınması, yəni təlim prosesində, pedaqoji səmərəlilik, gender baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏSAS

X-XI siniflərdə gender bərabərliyinin aşılınmasının müsbət tərəfləri gender təhsili daxilində insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma gənclər arasında maarifləndirməyə, öz hüquqlarını tanımağa, başqalarının hüquqlarını tanımağa və hörmət etməyə maarifləndirmə işi aparmağa istiqamətlənib. Gender tərbiyəsində pedaqoji dəstək iştirakçıların şəxsi potensialını gender aspektindən açmaqla bərabər, pedaqoqun bu sahədə çətinliklə qarşılaşan uşağa bu çətinliyi dəf etməkdə yardım etməsinə şərait yaradır. Dərslər keçirilərkən yerli vəziyyətə adaptasiya edilə bilər, bəzi hissələr çox problem yarada bilərsə tətbiq edildiyi ilkin dövrlər qeyd edilməyə bilinər. Bundan əlavə müəllimlərin hazırlıq səviyyələri tam olmalıdır, bəzi hallarda hansısa mövzunun təqdimatı müəllimin professionallığı kifayət etməlidir. Eyni zamanda yanlış məlumat və ya səhv çatdırılma forması uşaqlara fərqli mesajlar ötürə bilər. Müsbət təsirlər müəllimlərin motivasiyasına, münasibət və bacarıqlarına, həmçinin təlim metodlarından istifadə etmə qabiliyyətinə ə bağlıdır. Əsas anlayışların, mövzuların və təlim məqsədlərinin hədəfləri, uşaqların və gənclərin sağlamlıqlarını, rifahlarını və ləyaqətlərini dərk etmələrini təmin edəcək bilik, münasibət və bacarıqlarla təchiz etməkdir. Buraya gənclərin seçimlərindən təsirlənən başqalarının rifahını da düşünmək, öz hüquqlarını başa düşmək və hərəkət etmək və başqalarının hüquqlarına hörmət etmək də daxildir. X-XI siniflərdə gender bərabərliyinin aşılınması dərslərlərin yenidən işlənməsi və bütün səviyyələrdə və hər cür təhsil formasında kişi və qadın rollarının hər hansı bir stereotipli konsepsiyasının aradan qaldırılması və məktəb proqramları və tədris metodlarının uyğunlaşdırılması şəklində həyata keçirilməlidir. Təhsil uşaqların və gənclərin həyatlarının müxtəlif mərhələlərində sağlam və məsuliyyətli əlaqələrə hazırlanmasında əsas vasitədir. UNESCO-ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış təhsil qurumu olaraq, 2030-cu ilə qədər 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün global hərəkətin bir hissəsi olan Təhsil 2030 gündəliyinə rəhbərlik etmək həvalə edilmişdir. Bütün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərində göstərilən hədəflərə çatmaq üçün təhsil vacibdir. Məqsəd dövrün hədəf və öhdəlikləri arasında “İnklüziv, ədalətli və keyfiyyətli təhsili təmin etmək və hamı üçün ömür boyu öyrənmə imkanlarını təşviq etmək” durur. Məhz gender təhsili də bu hədəflərə daxildir (UN Sustainable Development Goals, 2016).

NƏTİCƏ

Azərbaycanda əlavə fənn kimi gender təhsili keçirilmir. Aşağı siniflərdən kitabda təsvir edilən, izah edilən mövzularda gender stereotipləri baxımından bəzi məqamlara diqqət yetirilməlidir. Ölkədə nəinki gender təhsili tədris edilmir, hətta, insan anatomiyası və fiziologiyası ilə bağlı keçirilməsi nəzərdə tutulan dərslər keçirilmir. Gender təhsilinin tədris edilməsinə qədər atılacaq addımlardan biri də dərslərlərin gender stereotiplərini təbliğ etməmələridir. Bunun üçün dərslərlər nəzərdən keçirilməli və gender əsaslı ayrı-seçkiliyə təşviq edən fikirlər dəyişdirilməli, yenidən işlənməlidir. Çünki dərslərdəki təsvirlər və istifadə edilən dil uşaqların dünyagörüşünə, gender rollarının formalaşmasına təsir edir. Ona görə inkişaf etmiş ölkələrdə kitablarda istifadə edilən təqdim etmə dilinə xüsusi fikir verilir ki, bu onlarda zorakılıq və ayrı-seçkilikli davranışların yaranmasına gətirib çıxarmasın.

Gender təhsilinin tədris edilməsinə qədər atılacaq addımlardan biri də dərslərlərin gender stereotiplərini təbliğ etməmələridir. Bunun üçün dərslərlər nəzərdən keçirilməli və gender əsaslı ayrı-seçkiliyə təşviq edən fikirlər dəyişdirilməli, yenidən işlənməlidir. Çünki dərslərdəki təsvirlər və istifadə edilən dil uşaqların dünyagörüşünə, gender rollarının formalaşmasına təsir edir. Gender təhsilinin səmərəli olması üçün pedaqoqlar şəxsi gender stereotiplərini tanımalı və öz tədris metodikalarının, qız və oğlanlarla ünsiyyət və əməkdaşlıqlarının gender bərabərliyi ideyalarını hansı dərəcədə əks etdirməsi haqqında düşünməlidirlər.

Təhsildə bərabər hüquq və imkanların yaradılması, gender bərabərliyi dəyərlərinə nail olmaq, gender bərabərliyi dəyərlərinin X-XI siniflərdə tətbiqi və s. təhsil keyfiyyətinin artırılmasında xüsusi rola malikdir. Gender bərabərliyinin təhsil vasitəsilə tətbiqinin bir sıra pozitiv aspektləri vardır. Ölkələr arasında məktəblərə gedən şagirdlərin sayında gender bərabərliyinin artmasına baxmayaraq, gender bərabərsizliyi və gender əsaslı bir sıra problemlər mövcuddur. Məktəblər vasitəsilə yuxarı sinif şagirdləri ilə işləmək və onlarda gender bərabərliyinin əhəmiyyətini dəyərləndirmək, gələcək nəsilləri gender bərabərsizliyi inanclarından və düşüncə tərzindən azad etməklə onlara növbəti təhsil, iş və ailə və sosial həyatlarında yeni uğurlar qazanmaqda kömək edir .

Açar sözlər: Gender bərabərliyi, yuxarı sinif şagirdləri, gender bərabərsizliyi

Keyword: Gender equality, high school students, gender inequality

REFERANS

1. Пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008.
2. <https://azerbaijan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/gender%20equality-en.pdf>
3. <https://www.evnreport.com/evn-youth-report0/disregarded-health-sex-education>
4. PPF and BZgA. 2018. *Sexuality Education in Europe and Central Asia. State of the Art and Recent Developments.*

DİALEKTİZM BƏDİİ ÜSLUBUN MÜHÜM STRUKTUR ÜNSÜRÜ KİMİ

DIALECTISM AS AN IMPORTANT STRUCTURAL ELEMENT OF ARTISTIC STYLE

Sevinc Əliyeva

Bakı Dövlət Univerditeti,

Jurnalistika fakültəsi

Yeni media və kommunikasiya nəzəriyyəsi

kafedrasının dosenti

ORCID ID: 0000-0003-0259-3017

ÖZƏT

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin hərtərəfli, dolğun, yüksək elmi tələblərə uyğun öyrənilməsinə kömək edən zəngin, maraqlı dil faktları tapmaq mümkündür. Ünsiyyətin əsas vasitəsi olan dilin çoxcəhətliliyi danılmaz həqiqətdir. Həm ədəbi dil, həm də dialektlər ümumxalq dilinin tərkib hissələrinin, dilçilik ədəbiyyatında ədəbi dil anlayışını düzgün dərk etməyin əhəmiyyəti böyükdür.

Bədii əsərlərdə yazıçıların ümumxalq dilindən istifadə etmə imkanları genişdir. Burada bir sərbəstlik vardır. Sərbəstlik isə mahiyyətə təbiilikdir. Ona görə də bütün dövrlərdə olduğu kimi, 90-cı illərdən sonrakı dövrlərdə yaranmış bədii ədəbiyyatda və mətbuat materiallarında da ümumişlək, həmçinin məhdud işlənən dialekt sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Müəllif məqalədə bədii nümunələrə müraciət edərək Ağa Laçınlı, Qiyas Əcaib, Azər Abdulla, Oruc Göyçəli, Hüseyn Hüseynov, Aqşin Hacızadə, Eldar Həsənli və başqalarının əsərlərindən işlənmiş dialekt sözlərin təhlilini verib, mənalarını izah edib.

Azərbaycanın müxtəlif coğrafi bölgələrinə məxsus dialektlərin zəngin lüğət tərkibi vardır. Dialekt sözlərindən istifadə, yəni ədəbi dilin xəlqiliyini, milli keyfiyyətlərini artırmaq məqsədilə onların bədii ədəbiyyatda işlədilməsi zəruriliyi meydana çıxmışdır. Buna görə də müxtəlif janrlarda yazılan bədii əsərləri qədim və müasir tarixli dialekt sözlərini (ümumişlək, həmçinin məhdud dairədə işlənən) özlərində qoruyub saxlayan mötəbir, inandırıcı mənbələr sırasına daxil etmək olar. Deməli, ümumişlək dialekt sözləri həm ədəbi dili zənginləşdirir, həm də leksik normalaşmanı formalaşdırmağa xidmət göstərir.

Məqələnin sonunda qeyd edilir ki, Azərbaycan milli ədəbi dilinin həmişə dialektlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməsi danılmaz həqiqətdir. Milli ədəbi dilin formalaşdığı dövrdə dialektlərdə olan ən vacib, xarakter sözlər seçilib ədəbi dilə gətirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Açar sözlər: Dialekt, janr, ədəbi dil, leksik norma, ünsiyyət

ABSTRACT

The article contains the extensive, interesting language facts which can help to study comprehensively the problem of relationship between the Azerbaijani literary language and dialects according to the high scientific requirements. Versatility of language as the main means of communication is an undeniable fact. Both literary language and dialects are very significant from the standpoint of correct understanding of component parts of the national language, the concept of literary language in linguistic literature.

There are many opportunities for writers to use the national language in their artistic works. There is a freedom here. Freedom is essentially naturalness. Therefore, as in all periods, in fiction and the press of the period after the 90s, common dialect words, as well as dialect words of a limited scope of use can be found. Referring to the artistic examples in the article the author analyzes and explains the meanings of words used in the works of Aga Lachinli, Giyas Ajaib, Azer Abdulla, Oruj Goychali, Huseyn Huseynov, Agshin Hajizade, Eldar Hasanli and others.

The dialects belonging to the different geographical regions of Azerbaijan have very rich vocabulary. The use of dialect words in order to increase the popularity of the literary language, its national qualities necessitated their use in fiction. Thus, artistic works written in the different genres can be attributed to reliable sources that have preserved ancient and modern dialect words (both common and limited use). So, common dialect words both enrich the literary language and provide formation of lexical normalization.

It is noted at the end of the article that the Azerbaijani national literary language always develops in interaction with dialects, and it is an undeniable fact. The most important, characteristic words in the dialects are chosen and brought into the literary language during the period of formation of the national literary language.

Keywords: dialect, literary, language, lexical norm, communication

Ədəbi dil ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara, mədəni tələblərə cavab verən hissəsidir. Xalq dilinin ən yaxşı cəhətləri ədəbi dildə cəmləşir. Azərbaycan ədəbi dili xalqımızın milli mədəniyyətinin uğurlarını əks etdirir. Milli dilin formalaşmasında mühüm rol oynamaq ədəbi dilə xas olan əlamətdir. Azərbaycan milli dilinin ümumanlaşılıqlığı ədəbi dilimizin köməyi ilə təyin edilir. Ona görə də ədəbi dilin həmişə saflaşmasına, xəlqiləşməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Ümumxalq dilinin ədəbi dil və dialekt adlandırılan hissələrinin bir-biri ilə üzvü bağlılığının səbəbi də ədəbi dilin ümumanlaşılıqlıq keyfiyyəti qazanmağa, saflaşmağa, xəlqiləşməyə meyil etməsidir. Bu da ədəbi dillə işlənmə dairəsi geniş olan dialekt sözləri ilə əlaqənin yaranmasının başlıca şərtinə çevrilir. Belə danışq vahidləri, daha doğrusu, ümumişlək dialekt sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibini məzmunca, formaca zənginləşdirən, inandırıcı qaynaqlarından biridir. Azərbaycan dialekt leksikasının tərkibini diqqətlə izlədikdə oradakı sözlərin eyni mahiyyətli olmadığı aydınlaşır. Belə ki, bunların bir qisminin bir neçə dialektə işləndiyi və anlaşıldığı, istifadə edilmə dairəsinin geniş olduğu üçün ümumişlək dialekt sözləri kimi səciyyələndirildiyi müəyyənləşir. Ümumişlək dialekt sözlərinin inkişafı ədəbi dilə doğru istiqamətləndiyinə görə həmin sözlər müəyyən müddətdən sonra ədəbi dil materialları, yaxud vahidləri kimi qəbul edilir. Ümumişlək dialekt sözləri müxtəlif dövrlərin bədii ədəbiyyatında, mətbuatında çox işlədilir. Həm də ədəbi dili alınma sözlərlə yox, ümumişləklik qazanmış dialekt sözləri ilə zənginləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

Bədii əsərlərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi ilə bağlı Azərbaycan filologiyasında söylənilən fikirlər müxtəlifdir. Ancaq artıq son zamanlar bu məsələyə dair irəli sürülən dilçilik mühazirələrinin bir qədər konkretləşdirilməsi, müəyyən dərəcədə ümumi elmi nəticəyə gəlinməsi, ədəbi dillə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsinə ciddi diqqət yetirilməsi, böyük maraq göstərilməsi müşahidə edilir. Hazırda dialektlərimizin, daha doğrusu, ümumişlək dialekt sözlərinin həm mətbuat səhifələrində, həm bədii əsərlərdəki surətlərin nitqində, həm də müəllif təhkiyyəsində işlənmə bilməsi məqbul sayılır. Ancaq hər üç mövqedə dialektizmlərdən harda gəldi deyil, müəyyən ölçü daxilində, məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunması tövsiyə edilir. Bədii üsluba – ədəbi əsərlərin dilinə işlənmə sahəsinin genişləndiyi ilə seçilən, fərqlənən, əsasən çox yerdə anlaşılan dialektizmlər gətirilməlidir.

Filoloqlar arasında bədii dillə dialektizmlərin qarşılıqlı münasibətinə dair fikir birliyi yoxdur. Bu məsələ haqqında Məmməd Arifin mövqeyi, fikri daha düzgündür: «Yazıçı zəruri hallarda öz personajlarının dilində və ya özünün hadisələri təsvirində bu və ya başqa istilah və ya əyalət sözlərindən istifadə edə bilər. Heç bir yazçıya bunu qadağan etmək olmaz; bu şərtlə ki, belə sözlərin mənası cümlə içərisində təxminən də olsa aydın olsun, ifadə edilən fikri ağırlaşdırmınsın, dilin bədii quruluşunu pozmasın» (s.263).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, milli ədəbi dilin təşəkkülündə dialektlərin iştirakı bir, sonrakı dövrlərdə dialektlər hesabına ədəbi dilin zənginləşməsi isə başqa məsələdir. Milli təşəkkül mərhələsində dialektlərdən biri, əsasən, ölkənin mədəni mərkəzi kimi formalaşan region, yaxud xüsusilə şəhər (siyasi paytaxt) koynə rolunu oynayaraq ədəbi dilin özülündə dayanır. Bununla yanaşı, elə əvvəlcədən həmin mədəni mərkəz ölkənin digər regionları içərisində, bir növ, verbal ünsiyyətin kəşimə, yaxud cəmləşmə nöqtəsi olaraq tanınır. Sonrakı dövrlərdə isə koynənin dialektfövkü keyfiyyətləri get-gedə daha da artarkən milli dil coğrafiyasının digər regionları da məhz “seçmə və əzəvmə” olu ilə həmin keyfiyyət göstəricisində təmsil olunur.

Ancaq müxtəlif sistemli dillər (roma, german, slavyan və s.) üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, ədəbi dil normativliyini əks etdirən ən çevik funksional nitq təzahürü sferası bədii üslub olduğundan ədəbi dil-dialektizm münasibətlərinin intensivliyi də özünü məhz bu sferada göstərir. Diqqəti xüsusilə cəlb edən isə odur ki, həmin münasibətlərə xalqın ümumi dil zövqü ilə bərabər, yaradıcı xüsusiyyətlərinin – söz ustalarının təfəkkür enerjisi də təsir göstərir.

Heç bir şübhə yoxdur ki, dialektlərin lüğət tərkibinin komplektləşdirilməsində də yaradıcılıq amili az rol oynamır ki, bunu, məsələn, bir sıra bitgi adlarında görmək olur: *quşəppəyi*, *yeralması*, *ayıdöşəyi*, *eşşəkarısı*, *bağayarpağı*, *quzuqulağı*, və s. kimi mənşəcə dialekt sözləri olub, sonralar ümumişləklilik qazanan, hətta ədəbi dilin terminoloji sistemində daxil olan leksemlər müəyyən mənada xalq bədii (metaforik) yaradıcılığının məhsuludur.

Odur ki, dialektizmlərin bədii üsluba onun mühüm struktural ünsürü kimi daxil olması yazıcının fərdi üslubu, sənətkarlığı ilə yanaşı, ümumxalq dilinin özünün yaradıcı təbiətindən irəli gəlir.

“Ədəbi İrəvan” almanaxında¹ əslən Qərbi Azərbaycandan olan qələm adamlarının yazıları toplanmışdır ki, həmin yazıların dilində işlənən dialektizmlərin əksəriyyəti ümumişlək səciyyəlidir: məsələn: Öpüşüb qucaqlaşdılar *cici-bacı* damcılar. Qaynayıb-qarıxdılar başında göy *havası*, qəlbində yar sevdası *yellənib* üzü aşağı, başladılar səs-küylə qışqırmağa, *dəli-dolu* qaçmağa... Sanki qala divarını aşıb qaçan *ac-yalavac* əsirdi. Cıgırla bölük-bölük, *selovla* dəstə-dəstə, dərəylə qoşun-qoşun, tələsik, *qaranəfəs* qoşulub axırdılar... *Başılövlu*, *pələsəng* atdı qayadan özünü... Canına yayıldı mehriban sular... soluxmuş, qarsımış *otun-əkinin?* (Azər Abdulla). Uzaq duran aldanışdan, tuzaqdan (İnam Alpout). Dil açıb ağlasam, *kirit* sən mənə (Təvəkkül Cəmilli). Hay gəlmədi, yerimdəcə *sanadım*... Güloğlanam, qərqlikdə *qarırım*. (Güloğlan Dünya). Başı *yığnaqlı* Göyçəm (Oruc Göyçəli). Qantalların sədəsi yox, qayaların *odası* yox (Ələsgər Həsənli). Boylanırsan oğrun, baxırsan *qıyğac* (Hüseyn Hüseynov). Bu *örüşlə* vüsal yaşı qoy axsın... Yolların enişi, *yoxuşu* varmış... Sevəndə sevgini *unamaz* idim (Aqşin Hacızadə). Neçə aşırım gedir, min *bələn* gedir... Qalmışığı *donqarın*, gərin əlində.. Bir daş *girinc* olub pərin əlində (Eldar Həsənli). Karvanımı *əylə*, dağlar (Zəki İslam). *İrişə-irişə* aldadırdı yenə..Ovcuna hovxururdu, üşüyürdü...Yolsuz-*yolağasız* bir kənddi (Mövlud Süleymanlı). Onun suyu *murazdı*...yaylağında *örüşlər* *Əmlik* edər quzunu (Əhməd Vedili). Boxça açılmamış, *düyçə* düyüldü (Tofiq Yusif). Bir isti *külfəsiz*, odsuz, ocaqsız (Heydər Vətən). İtləri dönə-dönə qışqırtsa da, əniklə boğuşdura bilmədi... *Xincib* barmaqlarının

¹ Ədəbi İrəvan – 2008, Bakı, “Nurlan”, 2009, 464 s. Tərtib edənə Əli Vəkil

sümüklərini sındırdı (Xıdır Alovlu). Bir qucaq *çırpın* olub ocağında qalammadın...Bir də məni *dümsüklədilər* ki, sözü sənə verirlər... O duyğulara *bələnmişəm* (Miraslan Bəkirlı) və s.

Ədəbi dillə xalq danışq dilinin münasibətləri ciddi elmi məsələdir. Bu münasibətlər dil sistemi və dil ənənələrinin əsasında müəyyən demokratizmin olması zəruriliyini doğurmuşdur. Göstərdiyimiz demokratizmdə həm də dilin lüğət tərkibinin özgə dilə məxsus leksik vahidlərlə qarşılıqlı münasibətini, başqa dil vahidlərinin Azərbaycan dilinin daxili qanunauyğunluqlarına tabe olmasını, sintaqmatik sistemdə həmin dil vahidlərinin yerini, mövqeyini nəzərdə tutmaq vacib sayılır.

Ədəbi dilin təmizliyi, gözəlliyi, zənginliyi, aydınlığı, gücü öz tükənməz mənbəyinə – xalq dilinə bağlılığındadır. Dilin xalqa məxsusluğu, yəni xalqın dilin yaradıcısı olduğu məlum həqiqətdir. Bizə o da məlumdur ki, xalq ilk dəfə dialekt, şivə sözlərini eşitmiş, mənimsəmişdir.

Dialekt və şivə sözləri təfəkkürdə daha tez yer tapır. Təfəkkürdə izqoymuş dialekt sözlərinin ən əvvəl kütləvi mətbuatda işlənməsi və yayılması qanunauyğun bir prosesdir. Qəzetlərdə dialektizmlərin leksik xüsusiyyətlərinin qabarıq əks olunduğunu görürük. Yayılma arealı genişliyi ilə diqqəti cəlb edən qəzetlərdə xalq danışq dilinə yaxınlaşma meyli açıq-aydın özünü göstərir.

Dialektlərdən mətbuat səhifələri yolu ilə ədəbi dilimizə yeni sözlər keçir və nəticədə ədəbi dil zənginləşir. Dialekt sözləri Azərbaycan ədəbi dilinin xələqləşməsinə, milliləşməsinə kömək edən təsirli, əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. Mətbuat səhifələrində yad, alınma leksik vahidlər əvəzinə geniş və məhdud dairədə yayılmış dialekt sözlərinin işlənməsi müsbət hadisədir. Söz yaradıcılığında da dialekt sözlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Dialektlərin də söz yaradıcılığında iştirakı üsul sayılır. Yad kəlmələri dildən sıxışdırıb çıxaran dialekt sözləri dildə yaranma, dialektə yaranma tarixinin qədimliyindən asılı olmayaraq söz yaradıcılığı baxımından yeni söz kimi qiymətləndirilir. Belə yeni sözlərin ilk işartıları qəzet səhifələrində görünməyə başlayır. Bu cür yeni sözlərin formalaşmasında, mətbuat, daha doğrusu, qəzet səhifələrinə gətirilməsində söz yaradıcılığının leksik üsulu mühüm rol oynayır.

Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən müxtəlif anlayışları gerçəkləşdirən terminlərin aydınlaşdırılmasına zəruri ehtiyac duyulur. Çünki termin dəqiqlik tələb edir.

Bu terminlərin yaranma mənbəyi insanlar arasında əsas ünsiyyəti və fikir mübadiləsini təmin edən dildir. Ona görə də həmin terminlər arasında bağlılıq vardır. Onlar bir-birinə yad deyildir. Haqqında sözbət açdığımız terminlərin hamısına birlikdə dilçilik terminləri deyilir. Məsələn, «Ümumxalq dili», «ədəbi dil», «danışq dili», «rəsmi danışq dili», «dialekt danışığı», «kütləvi ədəbi söhbət», «jarqon danışığı», «loru danışığı»...

Yəni ümumxalq dilinin tərkib hissələri dedikdə sadaladıqlarımız başa düşülür. Bizim ümumi anlaşma vasitəmiz Azərbaycan ümumxalq dili adlanır.

Ümumxalq dili geniş anlayış bildirən termindir. Burda xalqın, millətin bütün dil vasitələrinin, formalarının cəmi nəzərdə tutulur. Nitqdə gerçəkləşən hər bir dilin müxtəlif formaları vardır.

Dilin (bütün dillərə aiddir) müxtəlif inkişaf mərhələləri olur. Hər bir dilin öz inkişafının müəyyən mərhələsində vahid tərkibli ümumxalq dili formasında varlığı müəyyənləşdirilmişdir. Lakin varlığın rəngarəng, müxtəlif, konkret növlərinin dəyişməsi, inkişafı dilin tərkibində sonralar bir-birindən az-çox fərqlənən qolların, hissələrin yaranması ilə nəticələnmişdir. Ümumxalq dilinin tərkib hissələri ondan eyni səviyyədə istifadə edilməməsinin göstəricisidir. Onların ünsiyyət prosesində rol və vəzifələri, həmçinin işlənmə dairələri müxtəlifdir.

Azərbaycan ədəbi dil normalarının yaranıb formalaşmasında dialektlərin rolu məsələsi olduqca maraqlı və aktualdır. Dil uzun əsrlər boyu dəyişən, təkmilləşən bir hadisədir. Bu prosesin gedişində xarici amillərlə yanaşı, dildaxili faktorların da böyük rolu vardır. Ədəbi dilin zənginləşməsi və formalaşmasında əsas mənbələrdən biri dialektlərdir. Ədəbi dilin formalaşmasında hansı dialektin, yaxud dialektlərin mühüm rol oynaması məsələsi böyük maraq doğurur.

Ədəbi dilin əsasında hansı dialektin dayanması linqvistik çərçivədən kənara çıxır. Bu ictimai-siyasi xarakterli şəraitlə bağlıdır. Başqa sözlə, ədəbi dilin yarandığı anda ölkənin mədəni və ictimai-siyasi həyatında aparıcı rolu hansı dialekt nümayəndələrinin oynamasından asılıdır.

Ədəbi dilin müəyyən dialekt əsasında yaradılmasına şübhə yoxdur, lakin ədəbi dilin bütünlükdə heç bir dialektlə üst-üstə düşməməsi də danılmaz həqiqətdir.

Ədəbi dilin əsasında durmaq uğrunda mübarizədə mədəni-iqtisadi baxımdan yüksək olan rayonun üstünlük qazanmasına təbii baxılmalıdır.

Ədəbi dilin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif dialektlərə əsaslanmışdır. Tarixi şəraitin dəyişməsi ilə bağlı ədəbi dilin dialekt əsası da dəyişmişdir. Azərbaycan ədəbi dili XIII-XIV əsrlərdə Şirvan dialektinə, XV-XVII əsrlərdə Təbriz dialektinə, XVIII əsrdə Qaradağ dialektinə, XIX-XX əsrlərdə isə bütün dil nümayəndələrinin daxil olduğu Bakı şəhəri əhalisinin danışığına istinad etmişdir.

M.Ş.Şirəliyev Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt əsası barədə dilçiliyimizdə olan əsas fikrə görə, milli ədəbi dilimizin Şamaxı-Bakı dialekt əsasında formalaşdığını söyləmişdir: «Şamaxı-Bakı dialekt ətrafında təmərküzləşərək hər bir dialekt bu prosesə müəyyən pay verib və inkişaf edən milli dili zənginləşdirib».(10,s.84).

S.Cəfərov yazır: «Azərbaycan ədəbi dilinin... həm təşəkkülündə, həm də xüsusilə, sonrakı inkişafında bütün dialektlər iştirak etmiş və öz xüsusiyyətlərini ədəbi dildə müəyyən dərəcədə saxlamışdır»(4,s.915).

Uzun inkişaf yolu keçdiyi üçün ədəbi dil yalnız bir və yaxud iki dialektə istinad edə bilməz. Ədəbi dilin qida mənbəyi ümumxalq dilidir. Ədəbi dilin inkişafı, təkmilləşməsi prosesində bütün dialektlər bu və ya digər dərəcədə iştirak edir. İctimai-siyasi şəraitdən asılı olaraq bir dialekt ətrafında bir neçə dialektin mərkəzləşməsi mümkündür. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində belə tarixi rolu Bakı şəhəri oynadı.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin həmişə dialektlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməsi danılmaz həqiqətdir. Milli ədəbi dilin formalaşdığı dövrdə dialektlərdə olan ən vacib, xarakter sözlər seçilib ədəbi dilə gətirilməsi ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Axundov A.A. Dil və üslub məsələləri.Gənclik, Bakı, 1970
- 2.Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri. Bakı, 1982, 111 s.
- 3.Cəfərov N.Eposdan kitaba. Bakı, 1999.
- 4.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s.8-9
- 5.Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı,1987.
6. Hacıyev T.Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, 155 s.

KORONAVİRÜS SÜRECİNDE GENÇ İNSANLARIN ÖLÜM KAYGILARININ ARAŞTIRILMASI

INVESTIGATION OF DEATH ANXIETY OF YOUNG PEOPLE IN THE CORONAVIRUS PROCESS

Gamze GÜNEY¹

¹Ardahan Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Antrenörlük Eğitimi Bölümü,
Ardahan, Türkiye

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9638-320X>

Meliha UZUN²

²Şırnak Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Antrenörlük Eğitimi Bölümü,
Şırnak, Türkiye.

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1691-3504>

Osman İMAMOĞLU³

³Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yaşar Doğu Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği
Bölümü, Samsun, Türkiye.

³ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6671-6042>

ÖZET

Geçmişten günümüze devam eden ve edecek olan olgulardan biri, şüphesiz ki ‘ölüm’ olgusudur. Ölüm, birey için kaçınılmaz ve geri dönüşü olmayan, birey tarafından tecrübe edilen önemli bir olaydır (Turhan, 2021). Ölüm kaygısı, doğumdan itibaren var olan, hayat boyu devam eden, bütün korkuların temelinde yatan, karakter yapısının gelişiminde önem taşıyan, insanın artık var olmayacağını, kendisini ve dünyayı kaybedebileceğinin, bir hiç olabileceğinin farkındalığı sonrası gelişen bir duygudur (Karahana ve ark., 2020). Bu çalışmanın amacı, korona virüs sürecinde genç insanların ölüm kaygılarının araştırılmasıdır. Toplam 282 kişinin doldurmuş olduğu “Ölüm Kaygısı Ölçeği” değerlendirilmiştir. İstatistiksel işlemlerde bağımsız t-testi, paired t- testi, tekyönlü varyans analizi ve LSD testleri kullanılmıştır.

Cinsiyete göre ölüm belirsizliği, ölümü düşünme ve açığı çekme alt boyut ve ölüm kaygısı puanları anlamlı şekilde farklı olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,05$ ve $p < 0,001$). Uyku düzenine göre ölüm kaygısı puanları farklılığı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p < 0,001$). Bağışıklığı algılamaya göre ölüm kaygısı toplam puanında istatistiksel olarak anlamlı farklılık mevcuttur ($p < 0,001$). Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip kullanımı ile Sosyal medyada virüs haberlerine maruz kalma durumuna göre ölüm kaygısı puanları farklılığı istatistiksel olarak önemli farklılık bulunmamıştır ($p > 0,05$).

Korona virüs sürecinde ölüm kaygısı cinsiyete, uyku düzenine ve bağışıklığa güvenme durumuna değişmektedir. Uyku düzeni iyi olma ve bağışıklığa güvenme ölüm kaygısını azaltmaktadır. Sosyal medyanın etkisi bulunmamıştır. Ölüm kaygısını azaltmak için insanların uyku düzenine dikkat etmeleri ve bağışıklıklarını artırıcı önlemlere başvurmaları önerilir.

Anahtar Kelimeler: Koronavirüs Salgını, Ölüm Kaygısı, Genç, Sosyal Medya.

ABSTRACT

One of the phenomena that has continued and will continue from the past to the present is undoubtedly the phenomenon of 'death'. Death is an inevitable and irreversible event experienced by the individual (Turhan, 2021). Death anxiety is a feeling that exists from birth, continues throughout life, is the basis of all fears, is important in the development of character structure, and develops after the awareness that people will no longer exist, that they can lose themselves and the world, and that they can become nothing (Karahana et al., 2020). The aim of this study is to investigate the death anxiety of young people in the corona virus process. The death anxiety scale completed by a total of 282 people was evaluated. Independent t-test, paired t-test, one-way analysis of variance and LSD tests were used in statistical processes.

According to gender, death uncertainty, thinking about death and drawing angle sub-dimension and death anxiety scores were found to be significantly different ($p < 0.05$ and $p < 0.001$). The difference in death anxiety scores according to the sleep pattern was found to be statistically significant ($p < 0.001$). There is a statistically significant difference in the total score of death anxiety according to perception of immunity ($p < 0.001$). There was no statistically significant difference in death anxiety scores according to the use of watching television and following corona virus news on the internet and exposure to virus news on social media ($p > 0.05$).

In the coronavirus process, death anxiety changes to rely on gender, sleep patterns and immunity. Sleep patterns, well-being and relying on immunity reduce death anxiety. Social media has no effect. In order to reduce death anxiety, people are recommended to pay attention to their sleep patterns and take measures to increase their immunity.

Keywords: Coronavirus Outbreak, Death Anxiety, Youth, Social Media.

GİRİŞ VE AMAÇ

İnsan şuurunun derinliklerinde saklı bir ölüm korkusu ve ölüm kaygısı zaman zaman varlığını hissettirir (Hökelekli, 1991). İnsanın başına gelen en büyük korkulardan biri olan ve diğer korkulardan daha şiddetli ve derin korkular üreten ölüm geleceğin bir sorunu olmakla birlikte şu an için de bir tehdit oluşturmaktadır. Hafife alınmayacak olan bu tehdit, insanın korkulu rüyası olan “yok olma” tehdididir (Kandemir, 2020). Salgından korunmak amacıyla sürekli evde kalma durumu ve sosyal ilişkilerin azalması bireylerde depresyon, korku (özellikle ölüm korkusu), yeterli ve verimli sağlık hizmeti alamama endişesi, uyku problemi, anksiyete gibi psikolojik sorunlara neden olabilir (Torales ve ark., 2020). Korku, tehdit edici uyarıların algılanmasıyla tetiklenen hoş olmayan duygusal bir durum olarak tanımlanmaktadır (De Hoog, ve ark., 2008).

Psikologlar, insanların yaşamlarına olumlu anlamda ve aktif katılımını sağlamakta en fazla zorlandıkları vakaların ölüm kaygısı yaşayan bireyler olduklarını dile getirmişlerdir (Cicirelli, 2006). Ölüm kaygısının herkes tarafından kabul gören bir tanımı bulunmamaktadır (Lehto ve Stein, 2009). Özellikle kaygı ve korku kavramlarının birbirinin yerine kullanılıyor olması ve aynı deneyimi yaşatıyor gibi görünmesi ölüm kaygısını tanımlamayı daha da güçleştirmektedir (Nyatanga ve Vocht, 2006). Ölüm korkusu ile ölüm kaygısı farklı kavramlar olarak kullanılmakla birlikte çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılmaktadır (Lehto ve Stein, 2009; Wink ve Scott, 2005). Ölüm kaygısı toplumun zihinsel sağlığı açısından çok önemli bir durumdur ve çözülmediği zaman sorun haline alabilmektedir (Hulular, 2019). Ölüm kaygısı sadece bu durumdan müzdarip insanların değil, bu durumu deneyimleyen kişilerin çevrelerini de olumsuz etkilemektedir (Halıcı-Kurtalan ve Kararın, 2016). Ölüm kaygısı, her insanda mevcudiyetini derinden hissettiren, yaşanan tüm korkuların temeli olarak görülür. Kişiler artık var olmayacaklarının, dünyayı ve kendilerini kaybedebilecekleri ve ‘hiç’ olabileceklerinin

farkındalığına varırlar. İşte ölüm kaygısı tüm bu süreçlerden sonra ortaya çıkan bir olgudur (Göka, 2009). Ölüm kaygısının birden çok boyutlu vardır. Bunlar; kişilerin meslekleri, yaşları, cinsiyetleri, dini inançları, yaşadıkları ve büyüdüğü kültüre, eğitim seviyelerine, kısa bir zaman içerisinde bir yakınlarının kaybına, ölüm ile ilgili düşüncelerin ne kadar sık olduğun ve medeni durumları (Tanhan, 2006). Korona virüs salgını sürecinde yapılan bir çalışmaya göre bireylerde %7 oranında stres belirtileri olduğu belirlenmiştir (Liu ve ark., 2020). Ölüm korkusu ya da kaygısının, belirsizlik, bedeni kaybetme, acı duyma, yalnızlık, yakınlarını kaybetme, denetimi kaybetme, kimlik duygusunu kaybetme ve gerilemeden kaynaklandığı ifade edilebilir (Yıldız, 2014). Ölüm korkusu şöyle tanımlanır: Hayatta hedeflenen tüm amaçların, yapılması planlanan işlerin, ulaşılması hayal edilen hayallerin tam olarak gerçekleşmeden, kişinin hedef aldığı seviyeye ulaşmadan ‘ölme’ düşüncesinin korkulu duygulara bürünmüş halidir (Solomon, 2000).

Bir salgın sürecinde bireyler üzerinde salgın nedeniyle olumsuz etkiler ortaya çıkar (MacIntyre, 2020; Shigemura ve ark., 2020). Pozitif vaka sayılarında ve can kaybında önlenemeyen artışlar Kovid-19 salgınının psikolojik bir yönü olan korkuya yol açmaktadır. Korona virüs salgını sürecinde; sosyal mesafe, izolasyon ve karantina gibi salgınla ilgili konular ile sosyal ve ekonomik yansımalar, güvenlik algısı, bulaşma riski, karantina ve hapsedme, damgalama, bireylerde üzüntü, endişe, korku, öfke, kızgınlık, hayal kırıklığı, suçluluk, çaresizlik, yalnızlık ve gerginlik gibi psikolojik araçları tetikleyebilir. Bunlar, çoğu kişinin kriz sırasında ve sonrasında yaşayacağı tipik ruh sağlığı sorunlarının ortak özellikleridir (Ahorsu ve ark., 2020; Banerjee, 2020; Hamouche, 2020; Mamun ve Griffiths, 2020; Pakpour ve Griffiths, 2020; Xiang ve ark., 2020). COVID-19 salgınının anksiyete ile pozitif ilişkili olduğu bildirilmiştir (Roy ve ark., 2020). Ayrıca, bir çalışmada korona virüs salgını sürecinde anksiyete bozukluğunun yaygınlığının oldukça yüksek (% 35,1) olduğu bildirilmiştir (Huang ve Zhao, 2020). Genel olarak artan anksiyeteye ek olarak, Korona virüs 19 salgını özellikle bireylerde ölüm kaygısını artırabilir ve hatta bunun farkında olmayan insanlarda bile tetikleyebilir. Önceki araştırmalar, yüksek ölüm oranlarına sahip hastalıkların ölüm anksiyetesini artırabileceğini öne sürmüştür. Korona virüs 19 salgını çok bulaşıcı bir virüs olduğundan ve tüm dünyada birçok insanı öldürdüğünden, Korona virüs 19 salgınının ölüm kaygısını tetiklemesi oldukça olasıdır (Kavaklı ve ark., 2020). Ölüm kaygısı kişilerin yaşamlarındaki huzuru, mutlu olma durumunu, başarı oranını ve hayat bütünlüğünü olumsuz etkileyen bir stres faktörü olarak belirtilir. Bu bağlamda çalışmada genç insanların Korona virüs sürecinde ölüm kaygılarının araştırılması amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Katılımcılar: Toplam 282 kişinin doldurmuş olduğu anketler değerlendirilmiştir. Anketler sosyal medya üzerinden gönüllülük esasına göre doldurulmuştur.

Veri toplama

Ölüm Kaygısı Ölçeği: Bu çalışmada ölüm kaygılarının saptanması amacıyla Sarıkaya (2013) tarafından geliştirilen ölüm kaygısı ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 5’li derecelendirme kullanılarak hazırlanmış 20 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğe verilen yanıtlar “Hiçbir Zaman” seçeneği için 0 puan, “Nadiren” seçeneği için 1 puan, “Ara sıra” seçeneği için 2 puan, “Sık Sık” seçeneği için 3 puan ve “Her Zaman” seçeneği için 4 puan olacak şekilde puanlanmaktadır. Ölçekte bulunan 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 17 ve 20 numaralı maddeler ‘ölümün belirsizliği’; 4, 8, 12, 13, 14, 16 ve 19 numaralı maddeler ‘ölümü düşünme ve tanıklık’; 3, 15 ve 18 numaralı maddeler ise ‘acı çekme’ faktörü altında yer almaktadır. Ölçekten düşük puan almak iyi yüksek puan almak kötü olarak değerlendirilebilir.

Verilerin Analizi

İstatistiksel işlemlerde SPSS 25,00 paket programı kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığını test etmek için Kolmogorov-Smirnov testi yapılmış ve verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. İstatistiksel işlemlerde bağımsız t-testi, paired t- testi, tekyönlü varyans analizi ve LSD testleri kullanılmıştır.

BULGULAR

Tablo 1. Cinsiyete göre Yaş, Boy uzunluğu ve Vücut ağırlıkları karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ort.	SS	t-test
Yaş (Yıl)	Kadın	137	23,29	4,71	-1,80
	Erkek	145	24,27	4,40	
Boy Uzunluğu (cm)	Kadın	137	165,20	6,62	-16,85**
	Erkek	145	178,03	6,16	
Vücut ağırlığı (kg)	Kadın	137	58,96	7,59	-16,61**
	Erkek	145	82,23	14,64	

** $p < 0,001$

Tablo 2. Cinsiyete göre Korona virüs Salgın sürecinde ölüm kayısı durumu karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ort.	SS	t-test
Ölüm belirsizliği	Kadın	137	22,128	8,29	3,16*
	Erkek	145	18,816	9,2	
Ölümü düşünme	Kadın	137	15,96	6,48	4,12**
	Erkek	145	12,696	6,76	
Acı çekme	Kadın	137	6,544	3,04	2,00*
	Erkek	145	5,848	2,81	
Toplam ölçek/ölüm kaygısı	Kadın	137	44,64	17,36	3,41**
	Erkek	145	37,36	18,37	

* $p < 0,05$ ** $p < 0,001$

Tablo 3. Salgın sürecinde Uyku düzenine ve bağışıklık durumuna göre ölüm kaygısı oluş puanı karşılaştırılması

		N	Ort.	SS	F/LSD
Uyku düzeni	Uyku durumunda değişiklik olmadı (1)	218	36,904	15,47	28,32** 1<2,3
	Daha fazla uyuyorum (2)	36	52,136	19,18	2<3
	Daha az uyuyorum (3)	28	57,52	21,68	
Bağışıklığı algılama	Bağışıklık güçlü (1)	142	35,64	17,90	14,36** 1<2,3
	Bağışıklık kısmen güçlü (2)	110	44,976	15,64	
	Bağışıklık zayıf (3)	30	50,824	20,96	

** $p < 0,001$

Tablo 4. Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip kullanımı ile Sosyal medyada virüs haberlerine maruz kalma durumuna göre ölüm kaygısı puanları

			N	Ort.	SS	F
TV+İnternet	Ölüm belirsizliği	0-2 saat	204	20,96	9,36	2,34
		3-4 saat	66	18,424	7,74	
		5 saat ve üzeri	12	22,4	5,02	
	Ölümü düşünme	0-2 saat	204	14,32	6,99	1,81
		3-4 saat	66	13,552	6,54	
		5 saat ve üzeri	12	17,6	4,18	
	Acı çekme	0-2 saat	204	6,296	2,96	0,68
		3-4 saat	66	5,816	2,62	
		5 saat ve üzeri	12	6,4	4,18	
	Ölüm kaygısı	0-2 saat	204	41,576	18,93	1,65
		3-4 saat	66	37,792	16,42	
		5 saat ve üzeri	12	46,4	13,37	
Sosyal medyada virüs haberlerine maruz kalma	Ölüm belirsizliği	Asla, Arada sırada (1)	92	20,824	10,06	1,29
		Bazen (2)	39	21,152	10,54	
		Genellikle (3)	101	20,896	6,78	
		Çok sık (4)	50	18,192	9,01	
	Ölümü düşünme	Asla, Arada sırada (1)	92	14,456	7,07	1,07
		Bazen (2)	39	15,568	7,16	
		Genellikle (3)	101	14,264	5,86	
		Çok sık (4)	50	12,992	7,81	
	Acı çekme	Asla, Arada sırada (1)	92	6,216	3,01	0,81
		Bazen (2)	39	6,4	3,25	
		Genellikle (3)	101	6,36	2,60	
		Çok sık (4)	50	5,616	3,23	
	Ölüm kaygısı	Asla, Arada sırada (1)	92	41,496	19,91	1,10
		Bazen (2)	39	43,12	20,61	
		Genellikle (3)	101	41,52	14,65	
		Çok sık (4)	50	36,8	19,46	

$p>0,05$

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada katılımcıların yaş ortalaması erkeklerde 24,27 yıl ve kadınlarda 23,29 yıl şeklinde olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların boy uzunluğu ve vücut ağırlıkları cinsiyete göre birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir ($p<0,001$).

Kavaklı ve arkadaşları (2020) çalışmalarında kadınların hem algılanan Korona virüs-19 tehdidi hem de ölüm kaygısı düzeyi erkeklerden daha yüksek bulunmuştur. Gencer (2020) yaptığı bir çalışmada korona virüs sürecinde katılımcıların ortaya yakın düzeyde korona virüs korkusu yaşadıklarını ve cinsiyete göre anlamlı farklılık olduğunu ve kadınların korona virüs korkusu düzeylerinin erkeklerinkine kıyasla daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Yine Bakioğlu ve ark., (2020) çalışmalarında kadınların korona virüs korkusu düzeylerini daha yüksek bulmuştur. Cao

ve ark., (2020) çalışmalarında korona virüs 19 salgınının psikolojik etkisinin cinsiyete göre farklılık göstermediğini belirtmişlerdir. Hulular çalışmasında (2019) ölümü düşünme ve tanıklık ölçeği ortalama puanları kadınlarda daha yüksek bulmuştur. Başka çalışmalarda da ölümü düşünme, ölümü deneyimleme ve ölüm kaygıları erkeklere göre kadınlarda daha belirgin şekilde görülmüştür. Ölüm kaygısı kadınlarda daha fazladır (Abdel-Khalek, 2005; Depaola ve ark., 2003; Madnawat ve Kachhawa, 2007; Morris, 2002). Erdoğan ve Özkan (2007) ise çalışmalarında kadın ve erkekler arasında ölüm kaygısı açısından farkın olmadığını belirlemiştir. Aslan ve İmamoğlu (2020) çalışmalarında ölüm kaygısı puanlarını erkek ve kadınlar arasında anlamlı şekilde farklı bulmuşlardır. Bu çalışmada cinsiyete göre ölüm belirsizliği, ölümü düşünme ve acı çekme alt boyut ve ölüm kaygısı puanları anlamlı şekilde farklıdır ($p < 0,05$ ve $p < 0,001$). Ölüm belirsizliği, ölümü düşünme ve acı çekme alt boyut ve ölüm kaygısı puanları kadınlarda erkeklerden daha yüksektir. Ölüm kaygı ve korkularının kadınlarda daha fazla gözlemlenmesinin ana sebebi kadınların korkularını, duygularını, endişelerini sıkça ve rahatça dile getirebilmeleri olarak görülür (Kasar ve ark., 2016). Birçok araştırmaya göre ölüm kaygısını etkileyen birçok faktör vardır (Arpacı, 2011; Şahin, 2014; Özen, 2008). Örneğin eğitim düzeyi arttıkça ölüm kaygılarının azaldığı belirtilmektedir (Tanhan, 2013).

Aslan ve İmamoğlu (2020) çalışmalarında salgın sırasında öğrencilerin uyku düzeni ve bağışıklıklarını algılama düzeyleri ölüm kaygısı üzerinde etkili olmadığını belirtmişlerdir. Bu çalışmada uyku düzenine göre ölüm kaygısı puanları farklılığı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p < 0,001$). Bağışıklığını algılamaya göre ölüm kaygısı toplam puanında istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir ($p < 0,001$). Uyku durumunda değişiklik olmayanların ölüm kaygısı oluş puanı daha fazla ve az uyuyanlardan daha düşüktür. Gencer (2020) yaptığı bir çalışmada kronik rahatsızlığı olmayan ve kronik rahatsızlığı olan grubun korona virüs koku puanlarında anlamlı farklılık tespit etmemiştir. Bakioğlu ve ark., (2020) araştırmasında kronik hastalığı olan bireylerin korona virüs korku düzeyleri daha yüksek çıkmıştır. Yine Korona virüs-19 salgınına ilişkin yapılan bir araştırmada bireylerin sağlık kaygısı düzeyleri orta şiddetli olarak belirlenmiştir (Ekiz ve ark., 2020). Özdin ve Özdin (2020) çalışmalarında Korona virüs sürecinde kronik hastalığın sağlık kaygısı için risk faktörü olduğu bulunmuştur. Bu çalışmada bağışıklığına güvenenlerin ölüm kaygısı oluş puanları da en düşüktür. Uyku düzeninin iyi olması ve bağışıklığa güvenmenin insanların ölüm kaygısı oluş durumları üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Aslan ve İmamoğlu (2020) çalışmalarında Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip kullanımı ve Sosyal medyada virüs haberlerine maruz kalma durumunun ölüm kaygısı puanları üzerine etkisi olmadığını belirtmişlerdir. Bu çalışmada Televizyon seyretme ve internette korona virüs haberlerini takip kullanımı ile Sosyal medyada virüs haberlerine maruz kalma durumuna göre ölüm kaygısı puanları farklılığı istatistiksel olarak önemli farklılık bulunmamıştır ($p > 0,05$). Sosyal medyada korona virüs ile ilgili haberlerin ölüm kaygısı üzerinde belirleyici bir etkisi olmadığı düşünülmektedir.

Korona virüs sürecinde ölüm kaygısı cinsiyete, uyku düzenine ve bağışıklığa güvenme durumuna değişmektedir. Uyku düzeni iyi olma ve bağışıklığa güvenme ölüm kaygısını azaltmaktadır. Sosyal medyanın etkisi bulunmamıştır. Ölüm kaygısını azaltmak için insanların uyku düzenine dikkat etmeleri ve bağışıklıklarını artırıcı önlemlere başvurmaları önerilir.

KAYNAKÇA

Abdel-Khalek, A. M. (2005). Death anxiety in clinical and non-clinical groups. *Death Studies*, 29, 251–259.

- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D. & Pakpour, A. H. (2020). The Fear of COVID-19 Scale: Development and Initial Validation. *International Journal of Mental Health And Addiction*, 1–9. Advance Online Publication.
- Aslan H., İmamoğlu O. (2020). Korona Virüs Salgını Sürecinde Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı, 3. International Conference On Sports for All and Wellness proceedings Book, 177-185
- Bakioğlu, F., Korkmaz, O. & Ercan, H. (2020). Fear of COVID-19 and Positivity: Mediating Role of Intolerance of Uncertainty, Depression, Anxiety, and Stress. *Int J Ment Health Addiction*, 1-14.
- Banerjee, D. (2020). The COVID-19 Outbreak: Crucial Role the Psychiatrists Can Play. *Asian J. Psychiatr* 50, 102014.
- Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J. & Zheng, J. (2020). The Psychological Impact of the COVID-19 Epidemic on College Students in China. *Psychiatry Research* 287(112934), 1-5.
- Cicirelli, V. G. (2002). Fear of death in older adults: predictions from terror management.
- De Hoog, N., Stroebe, W. & De Wit, J. B. (2008). The Processing of Fear-arousing Communications: How Biased Processing Leads to Persuasion. *Social Influence* 3(2), 84-113.
- Depaola, S. J., Griffin, M., Young, J. R. and Neimeyer, R. (2003). Death anxiety toward the elderly among older adults: the role of gender and ethnicity. *Death Studies*, 27, 335-354.
- Ekiz, T., İlman, E. & Dönmez, E. (2020). Bireylerin Sağlık Anksiyetesi Düzeyleri ile Covid-19 Salgını Kontrol Algısının Karşılaştırılması. *Usaysad Dergisi* 6(1), 139-154.
- Erdoğan, M. Y., Özkan, M. (2007). Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları İle Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler. *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14 (3), 171-179.
- Gencer N. (2020). Pandemi Sürecinde Bireylerin Koronavirüs (Kovid-19) Korkusu: Çorum Örneği, USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi, 2(4), 1153-1172
- Göka, E. (2009). Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Halıcı-Kurtalan, M. ve Kararımak, Ö. (2016). Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Spiritual Psychology and Counseling*, 1, 163-187.
- Hamouche S. (2020). COVID-19 and employees' mental health: stressors, moderators and agenda for organizational actions [version 1; peer review: awaiting peer review] *Emerald Open Research*, 2:15 (<https://doi.org/10.35241/emeraldopenres.13550.1>)
- Hökelekli H. (1991). “Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış”, *İslâmî Araştırmalar*, 5/2, 83.
- Hululular G. (2019). Orta Yaşlı Bireylerde Yaşam Doyumunu Etkileyen Umutsuzluk Depresyon ve Ölüm Kaygısının İncelenmesi, Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klinik Psikoloji Anabilim Dalı, Lefkoşa
- Huang Y, Zhao N. (2020). Generalized anxiety disorder, depressive symptoms and sleep quality during COVID-19 outbreak in China: A web-based cross-sectional survey. *Psychiatry Res* 2020; 1-20. doi: 10.1016/j.psychres..112954
- Kandemir, F. (2020). “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma [An Empirical

- Research on the Relationship of Covid-19 Pandemic Generation's Religiosity and Death Anxiety in the Context of Some Demographic Variables]". *Tokat İlimiyat Dergisi* 8/1, 99-129.
- Karahan, F. Ş., Gülmez, E., & Hamarta, E. (2020). Gebelerin Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Medical Records*, 2(1), 5-10.
- Kasar, S. K., Karaman, E., Sahin, S. D., Yıldırım, Y. ve Aykar, S. F. (2016). Yaşlı bireylerin yaşadıkları ölüm kaygısı ile yaşam kalitesi arasındaki ilişki, *Gümüşhane üniversitesi sağlık bilimleri dergisi*. 5,2, 48-55.
- Kavaklı M, Ak M, Uğuz F, Türkmen OO.(2020). The mediating role of self-compassion in the relationship between perceived COVID-19 threat and death anxiety, *Turkish J Clinical Psychiatry* 2020;23 (Supp 1):15-23
- Liu N, Zhang F, Wei C, Jia Y, Shang Z, Sun L, et al. (2020). Prevalence and predictors of PTSS during COVID-19 outbreak in China hardest-hit areas: Gender differences matter. *Psychiatry Res*, 287:112921.
- Madnawat, A.V. S. and Kachhawa, P. S. (2007). Department of Psychology, University of Rajasthan, Jaipur, India Age, Gender, And Living Circumstances: Discriminating Older Adults On Death Anxiety. *Death Studies*, 31, 763-769.
- Mamun, M. A. & Griffiths, M. D. (2020). First COVID-19 Suicide Case in Bangladesh Due to Fear of COVID-19 and Xenophobia: Possible Suicide Prevention Strategies. *Asian Journal of Psychiatry* 51, 102073.
- Morris, C. G. (2002). Psikolojiyi Anlamak (Psikolojiye Giriş) (Çev. Ayvaşık HB, Sayıl M), Türk Psikologlar Derneği Yayınları. 3. Baskı. ISBN: 9789756761212. İstanbul.
- Lehto, R. H., & Stein, K. F. (2009). Death anxiety: An analysis of evolving concept. *Research and Theory for Nursing Practice: An International Journal*, 23(1), 23-41.
- Macintyre CR. (2020). On a knife's edge of a COVID-19 pandemic: is containment still possible? *Public Health Res Pract*. 30.
- Nyatanga, B., & Vocht, H. D. (2006). Towards a definition of death anxiety. *International Journal of Palliative Nursing*, 12, 410-413.
- Özdin, S. & Özdin, Ş. B. (2020). Levels and Predictors of Anxiety, Depression and Health Anxiety During COVID-19 Pandemic in Turkish Society: The Importance of Gender. *International Journal of Social Psychiatry* 66(5), 504–511.
- Pakpour, A. & Griffiths, M. D. (2020). The fear of COVID-19 and its Role in Preventive Behaviors. *Journal of Concurrent Disorders*, Advance Online Publication. Erişim Adresi: <https://concurrentdisorders.ca/2020/04/03/the-fear-of-covid-19-and-its-role-in-preventive-behaviors/>
- Roy D, Tripathy S, Kar SK, Sharma N, Verma SK, Kaushal V. (2020). Study of knowledge, attitude, anxiety & perceived mental healthcare need in Indian population during COVID-19 pandemic *Asian J Psychiatr* 51. doi: 10.1016/j.ajp.2020.102083
- Shigemura J, Ursano RJ, Morganstein JC, et al.(2020). Public responses to the novel 2019 coronavirus (2019-nCoV) in Japan: mental health consequences and target populations. *Psychiatry Clin Neurosci*. 74(4): 281–282.
- Solomon, S., Greenberg, J. ve Pyszczynski, T. (2000). Pride and prejudice: Fear of Death and social behavior. *Current Directions in Psychological Science*, 9, 200-204.

- Tanhan, F. (2013). Ölüm Eğitiminin üniversite öğrencilerinde ölüm kaygısı ve ölüm kaygısı olmaya etkisi. *Journal of education faculty*, 1 (10), 184-200.
- Torales J, O'Higgins M, Castaldelli-Maia JM, Ventriglio A. The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health. *Int J Social Psychiatry*. 2020. doi:10.1177/0020764 02091521219
- Turhan, E. H. (2021). Ölüm Sosyolojisi Ekseninde Ölüm Kaygısı Ve Koronavirüs. *Habitus Toplumbilim Dergisi*, 2(2), 85-101.
- Wink, P., & Scott, J. (2005). Does religiousness buffer against the fear of death and dying in late adulthood? Findings from a longitudinal study. *Journal of Gerontology*, 60B, 207-214.
- Xiang, Y. T., Yang, Y., Li, W., Zhang, L., Zhang, Q., Cheung, T. & Ng, C. H. (2020). Timely Mental Health Care for the 2019 Novel Coronavirus Outbreak is Urgently Needed. *Lancet Psychiatry* 7(3), 228-229.
- Yıldız M. (2014). Ölüm Kaygısı ve Dindarlık (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 52-58.

AMATÖR VE PROFESYONEL SPORCULARDA KORONAVİRÜSE YAKALANMA KAYGILARININ ARAŞTIRILMASI

INVESTIGATION OF CORONA VIRUS CONCERNS AMONG AMATEUR AND
PROFESSIONAL ATHLETES

Gamze GÜNEY¹

¹Ardahan Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Antrenörlük Eğitimi Bölümü,
Ardahan, Türkiye.

¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9638-320X>

Meliha UZUN²

²Şırnak Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Antrenörlük Eğitimi Bölümü,
Şırnak, Türkiye.

²ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1691-3504>

Osman İMAMOĞLU³

³Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yaşar Doğu Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği
Bölümü, Samsun, Türkiye.

³ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6671-6042>

ÖZET

Bu çalışmada amatör ve profesyonel sporcularda korona virüse yakalanma kaygılarının araştırılması amaçlanmıştır. Toplam 381 Sporcuya Koronavirüse yakalanma kaygısı ölçeği doldurtulmuştur. İstatistiksel farklılıklar için Bağımsız t- testi, tek yönlü Anova ve LSD testleri kullanılmıştır.

Çalışmada sporcuların korona virüse yakalanma kaygısı puanı kadınlarda 31,27 ve erkeklerde 32,61 olarak bulunmuştur. Cinsiyete göre bireysel kaygı alt boyut ve Koronavirüse yakalanma kaygısı cinsiyete göre anlamlı şekilde farklı iken ($p<0,05$ ve $p<0,001$), sosyalleşme kaygısı benzer bulunmuştur ($p>0,05$). Bireysel kaygı ve sosyalleşme kaygısı alt boyut ile Koronavirüse yakalanma kaygısı bireysel ve takım sporu yapma durumuna benzer bulunmuştur ($p>0,05$). Korona virüse yakalanma kaygısı profesyonel ve amatör sporcu olma durumuna göre Bireysel kaygı, sosyalleşme kaygısı alt boyut ve anlamlı şekilde farklı bulunmuştur ($p<0,001$). Spor yaşı grubuna göre bireysel kaygı, sosyalleşme kaygısı alt boyut ve Koronavirüse yakalanma kaygısı anlamlı şekilde farklı bulunmuştur ($p<0,05$ ve $p<0,001$).

Amatör ve profesyonel sporcularda Korona virüse yakalanma kaygısı cinsiyete, amatör ve profesyonel olarak spor yapma durumuna, spor yaşı grubuna göre farklılaşırken bireysel ve takım sporu yapma durumuna göre benzer olduğu tespit edilmiştir. Korona virüse yakalanma kaygısını azaltacak önlemler önerilir.

Anahtar Kelimeler: Koronavirüs, Bireysel Kaygı, Sosyal Kaygı, Virüse Yakalanma Kaygısı, Sporcu.

ABSTRACT

In this study, it was aimed to investigate the anxiety of getting corona virus in amateur and professional athletes. A total of 381 athletes were filled with the corona virus anxiety scale. Independent t-test, one-way Anova, and LSD tests were used for statistical differences.

In the study, the anxiety score of athletes for getting corona virus was found as 31.27 for women and 32.61 for men. While individual anxiety sub-dimension according to gender and anxiety about getting coronavirus were significantly different according to gender ($p < 0.05$ and $p < 0.001$), socialization anxiety was found to be similar ($p > 0.05$). Individual anxiety and socialization anxiety sub-dimensions and the anxiety of getting coronavirus were found to be similar to doing individual and team sports ($p > 0.05$). The anxiety of getting coronavirus was found to be significantly different in individual anxiety, socialization anxiety sub-dimension and significantly according to the status of being a professional and amateur athlete ($p < 0.001$). Individual anxiety, socialization anxiety sub-dimension and coronavirus anxiety were found to be significantly different according to the sports age group ($p < 0.05$ and $p < 0.001$).

It has been determined that the anxiety of contracting the corona virus in amateur and professional athletes differs according to gender, amateur and professional sports status, sports age group, while individual and team sports are similar. Measures to reduce the anxiety of catching the corona virus are recommended.

Keywords: Coronavirus, Individual Anxiety, Social Anxiety, Anxiety of Catching the Virus, Athlete

GİRİŞ

Korona virüs salgınında oluşan korku, sağlıklı bireylerin anksiyete ve stres seviyelerini arttırmakta ve önceden psikiyatrik bozuklukları olanların semptomlarını yoğunlaştırmaktadır (Shigemura ve ark., 2020). Korona virüs salgınının yüksek oranlarda morbidite ve mortaliteye neden olduğu raporlanmıştır (Lipsitch ve ark., 2020). COVID-19 hakkında kafa karıştırıcı bilgilerin olması insanların daha fazla endişe duymalarına neden olmuştur. Korona virüs salgınına yakalanma düşüncesi ve bu hastalığın belirsizliği, ölüm istatistiklerinin anlık olarak iletilmesi, geleceğe ilişkin endişeler, önlemlerin yeterli olup olmadığı gibi durumlar kaygıya neden olabilecek durumlar olabilmektedir (Egunjobi, 2020; Moghanibashi-Mansourieh, 2020). Kaygı, gelecek için endişe etme, gerginlik yaşama anlamına gelir ve bu durum kişinin ne ile karşılaşacağını bilmemesinden kaynaklanan huzursuz ve gergin olma durumu olarak adlandırılabilir (Amal ve ark., 2020).

Kaygı kişinin belirli düzeyde kaygılı olması sağlıklı olma durumudur. Fakat aşırı kaygı durumu sağlıksız olma durumunu gösterir (Kennedy, 2010). Kaygı insanda çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelen gerginlik, endişe ve fizyolojik uyarılmalardan oluşan istenmeyen duygu durumu olarak ifade edilmektedir (Han, 2009; Spielberger ve Reheiser, 2004). Kaygı endişelenme, konuyla ilgisiz şeyleri düşünme, gergin olma, bedensel tepkiler verme, erteleme, kaçınma gibi durumları içermekte ve bilişsel, davranışsal, duyuşsal kapsamda incelenebilir (Zeidner, 1998.) Kaygı insan üzerinde oluşan huzursuzluk, endişe, kuruntu ve korku gibi duygulardan oluşur (Elliott ve Smith, 2010). Kaygı kişi tarafından bilinmeyen, nedeni belli olmayan, objesiz tehlikelere karşı verilen heyecansal bir tepkidir. Kişinin kendi varlığı için gerekli olan değerlerin tehdit edilmesi halinin yaşandığı doğal olmayan durumdur (Yenilmez ve Özbey, 2016).

Kaygı sürekli ve durumluluk kaygısını içerir. Sürekli kaygı kişilik özelliklerinden beslenirken, durumluluk kaygısı kişinin bir durumda hissettiği olumsuz sonuç beklentisi olarak görülür (Kapıkıran, 2002). Kaygı durumunun geçici bir olay karşısında yaşanmasına durumluk kaygı denilmektedir. Her bireyin yaşamının bir döneminde görülme olasılığı yüksek kaygı türüdür. Durumluk kaygı kötü olay bittikten sonra geçmesi veya yavaş yavaş azalarak etkisini kaybetmesi beklenir. Kötü olay veya durum geçtiği halde kişide tekrar aynı olay yaşanacakmış gibi hissin devam etmesi sürekli kaygı durumunu ifade etmektedir (Şeyhoğlu, 2005). Kaygı

bozukluğu olan kişiler çeşitli fiziksel rahatsızlıklar yaşamalarının yanı sıra, günlük aktivitelerini yerine getirmekte de zorlanırlar. Ayrıca kaygı durumundaki artış inanç ve mücadele gücünü düşürmektedir (Johnston-Wilder ve Lee, 2010). Son aylarda yaşanan korona virüs salgın hastalığının kaygı eşliğini arttırdığı bilinmektedir (Batu ve Aydın, 2020). Korona virüs salgını ölüm, entübe, hastalık sonrası kalıcı hasarlar bırakması gibi riskler insanlarda kaygı ve korkuya yol açmıştır (Namlı, 2020).

Salgının ortaya çıkardığı kaygı, korku, bunalım gerek fertleri gerekse sektörleri ve işletmeleri tedirgin ederek psikolojik, sosyolojik ve ekonomik etkileri gün geçtikçe daha fazla hissedilir hale getirmiştir. Özellikle bireysel ve toplumsal düzeyde yaşanan sosyolojik ve psikolojik sorunlara işletmelerin karşılaştığı ekonomik sıkıntılar ve bunun insanlara yansması salgının etkilerini arttırmıştır (Barua, 2020; Ho ve ark., 2020; İmamoğlu ve Doğan, 2020). Kwok ve ark., (2020) tarafından Hong Kong'ta yapılan çalışmada katılımcıların tamamına yakını Korona virüs-19 hakkında endişeli olduğunu ve günlük rutinlerinin bozulduğunu ifade etmişlerdir. Spor yapmak kişinin kendine olan güvenin artmasına, kişinin çevresiyle iletişiminin iyileşmesine ve kişinin psikolojik sağlığının desteklenmesine vasita olmaktadır (Demir ve ark., 2017; Tekkurşun-Demir ve ark., 2018). Sporcuların çoğu bazı belirli durumlarda kaygılı olabilmektedir. Kaygı, sporcuların etkili düşünme becerilerinde karar alma aşamasını eksi yönde sonuçlar doğurabilir. Kaygı seviyesi yükseldikçe sporcu, yerinde karar almaktan ve becerilerini ortaya koymaktan uzaklaşır. Fazla baskıya maruz kalan sporcularda istek dışı olarak davranış ve hareketlerinde bir etkilenme ortaya çıkabilir. Aşırı kaygı, daha önceki antrenmanlarında iyi performans sergileyen sporcuların dahi duygu ve düşüncelerinde karışıklık oluşturup, yanlış hareketler yapmalarına neden olabilir (Sönmez ve ark., 2020). Bu bağlamda çalışmada amatör ve profesyonel sporcularda korona virüse yakalanma kaygılarının araştırılması amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Araştırma betimsel tarama modeli kullanılarak yapılmıştır. Değişik branşlarda spor yapan kadın ve erke toplam 381 kişi çalışmaya dahil edilmiştir. Kişisel bilgiler yanında Yeni Tip Koronavirüse (Covid-19) Yakalanma Kaygısı Ölçeği doldurtulmuştur. Katılımcılar 18-35 yaş aralığındadır.

Sporcuların Yeni Tip Korona virüse (Covid-19) Yakalanma Kaygısı Ölçeği: Sporcuların Yeni Tip Koronavirüse (Covid-19) Yakalanma Kaygısı Ölçeği bireysel kaygı (11 madde) ve Sosyalleşme kaygısı (5 madde) olmak üzere 2 alt boyut, toplam 16 maddeden oluşmaktadır. Biri bireysel kaygı ve diğeri sosyalleşme kaygısıdır. Korku duyulan bir vaka karşısında kaygı ve tedirginlik yaratan duyguların ortaya çıkması durumunu temsil eden, 11 maddeden oluşan "bireysel kaygı" faktöründen alınabilecek en düşük puan 11 olup, en yüksek puan 55'tir. Korku duyulan bir durum karşısında sosyalleşme durumundan kaygı duyma ve sosyalleşme ortamından kaçınma durumu temsil eden, 5 maddeden oluşan "sosyalleşme kaygısı" faktöründen alınabilecek en düşük puan 5 olup, en yüksek puan 25'tir. Kaygı durumu yükseldikçe psikolojik açıdan sağlıksız olma durumu artmaktadır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 16 olup en yüksek puan 80'dir. 16 maddeden oluşan ölçek beşli likert tipindedir. Bu bağlamda maddeler "Hiç Katılmıyorum", "Katılmıyorum", "Kararsızım", "Katılıyorum", "Tamamen Katılıyorum" şeklinde sıralanmış; 1, 2, 3, 4 ve 5 şeklinde derecelendirilmiştir. Ters maddeler ise 5, 4, 3, 2 ve 1 olarak kodlanmalıdır. Ölçekte yalnızca 2. madde olumsuz ifade içerdiği için ters kodlanmalıdır (Tekkurşun Demir ve ark., 2020).

İstatistiksel İşlemler

Verilerin değerlendirilmesinde SPSS 25,00 paket programı kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığını test etmek için Kolmogorov-Smirnov testi yapılmış ve verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. İstatistiksel farklılıklar için Bağımsız t- testi, tek yönlü anova, ve LSD testleri kullanılmıştır.

BULGULAR

Tablo 1. Korona virüse yakalanma kaygısının Cinsiyete göre karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ort.	SS	t-test
Bireysel kaygı	Kadın	165	20,44	3,78	-3,42**
	Erkek	216	21,90	4,41	
Sosyalleşme kaygısı	Kadın	165	10,84	2,89	0,44
	Erkek	216	10,71	2,69	
Korona yakalanma kaygı	Kadın	165	31,27	6,04	-2,07*
	Erkek	216	32,61	6,42	

* $p < 0,05$ ve ** $p < 0,01$

Tablo 2. Katılımcıların aldıkları puanların cinsiyete göre ölçek değerlendirilmesi ile karşılaştırılması

	Ölçek en düşük ve en yüksek puan	Cinsiyet	Ölçekten alınan en yüksek puan	Alınan puanın en yüksek puana göre % değeri
Bireysel kaygı	11-55	Kadın	20,44	37,16
		Erkek	21,90	39,81
Sosyalleşme kaygısı	5-25	Kadın	10,84	43,36
		Erkek	10,71	42,84
Korona yakalanma kaygı	16-80	Kadın	31,27	39,08
		Erkek	32,61	40,76

Tablo 3. Korona virüse yakalanma kaygısının bireysel ve takım sporcusu olma durumuna göre karşılaştırılması

	Branş	N	Ort.	SS	t-test
Bireysel kaygı	Bireysel spor	185	21,39	4,43	0,54
	Takım sporu	196	21,15	4,00	
Sosyalleşme kaygısı	Bireysel spor	185	10,64	2,85	-0,85
	Takım sporu	196	10,88	2,71	
Korona yakalanma kaygı	Bireysel spor	185	32,03	6,64	-0,2
	Takım sporu	196	32,04	5,96	

Tablo 4. Korona virüse yakalanma kaygısının profesyonel ve amatör sporcu olma durumuna göre karşılaştırılması

		N	Ort.	SS	t-test
Bireysel kaygı	Profesyonel	89	22,93	4,44	4,38**
	Amatör	292	20,76	4,01	
Sosyalleşme kaygısı	Profesyonel	89	12,02	2,71	5,01**
	Amatör	292	10,38	2,69	
Korona yakalanma kaygı	Profesyonel	89	34,95	6,41	5,18**
	Amatör	292	31,14	5,99	

** $p < 0,001$

Tablo 5. Korona virüse yakalanma kaygısının spor yaşı grubuna göre karşılaştırılması

	Spor yaşı	N	Ort.	SS	F/LSD
Bireysel kaygı	1-3 yıl (1)	136	20,55	3,36	10,59** 4>1,2,3
	4-7 yıl (2)	119	20,63	4,37	
	8-10 yıl (3)	66	21,55	3,69	
	10 yıl üzeri (4)	60	23,85	5,12	
	Toplam	381	21,27	4,21	
Sosyalleşme kaygısı	1-3 yıl (1)	136	10,11	2,49	5,02* 1<2,3,4
	4-7 yıl (2)	119	10,82	2,74	
	8-10 yıl (3)	66	11,32	2,97	
	10 yıl üzeri (4)	60	11,53	2,98	
	Toplam	381	10,76	2,78	
Koronaya yakalanma kaygı	1-3 yıl (1)	136	30,66	5,36	9,07** 1<3,4 2<4
	4-7 yıl (2)	119	31,45	6,30	
	8-10 yıl (3)	66	32,86	6,22	
	10 yıl üzeri (4)	60	35,38	7,07	
	Toplam	381	32,03	6,29	

* $p < 0,05$ ve ** $p < 0,001$

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada 18-35 yaş aralığında bireysel ve takım sporu yapan sporcular değerlendirilmiştir. Amen (2008) ve Arseven, (1992) sporcular üzerinde yaptıkları çalışmalarda kadın sporcuların kaygı düzeylerinin erkeklere oranla daha yüksek olduğunu rapor etmişlerdir. Ambarcı (2016) çalışmasında kadınların kaygı düzeylerinin erkeklerden yüksek olduğunu belirtmektedir. Batu ve Aydın (2020) çalışmasında yüzme sporcularının cinsiyeti ile bireysel kaygı alt boyutu arasında ve genel toplamda farklılıklar tespit edilmiştir. Sakaoğlu ve ark., (2020) Covid-19 salgını esnasında cinsiyete göre kaygı puanı ortalamasında, kadınlarda erkeklere göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunduğunu belirtmiştir. Literatürde cinsiyete göre kaygı düzeyinde anlamlı farklılık tespit eden araştırmalar bulunmaktadır (Batu ve Aydın, 2020). Gümüşgöl ve ark., (2020) çalışmalarında cinsiyet değişkenine göre bireysel kaygı değişkenine göre istatistiki olarak anlamlı fark tespit edilmezken, sosyalleşme kaygısı alt boyutunda istatistiki olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Kadın sporcuların erkek sporculara oranla daha yüksek sporda Yeni Tip Korona virüse yakalanma kaygısı puanına sahip olduğu

gözlemlenmiştir. Şahiner ve Ulukan (2020) çalışmalarında sporcuların yeni tip korona virüse yakalanma kaygı ölçeğinin “sosyalleşme kaygısı” alt boyutuna göre: sporcuların cinsiyete göre puan ortalamaları arasında erkek sporcuların lehine fark olduğu, “bireysel kaygı” alt boyutuna göre ve toplam ölçek puanlamasında kadın sporcuların lehine anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. Çölgeçen ve Çölgeçen (2020) yaptıkları araştırmada kadın katılımcıların durumluluk ve sürekli kaygı puanlarının erkek katılımcılara oranla daha yüksek ve istatistiksel açıdan farklılık olduğunu belirtmişlerdir. Göksu ve Kumcağız, (2020) çalışmalarında kadınların daha yüksek kaygı yaşadıklarını belirtmişlerdir. Namalı (2020) çalışmasında cinsiyete göre kadın katılımcıların bireysel kaygı düzeyi ve kaygı ölçeği toplam puanlarının erkeklere göre istatistiksel olarak daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Memiş- Doğan ve Düzel (2020), çalışmalarında erkek katılımcıların kaygı düzeylerinin kadın katılımcılara oranla daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Bu çalışmada cinsiyete göre bireysel kaygı alt boyut ve Korona virüse yakalanma kaygısı cinsiyete göre anlamlı şekilde farklı iken ($p < 0,05$ ve $p < 0,001$), sosyalleşme kaygısı benzer bulunmuştur ($p > 0,05$). Kadın sporcuların erkeklere göre daha fazla bireysel kaygı yaşadıkları ve genel toplam düşünüldüğünde de yeni tip korona virüse yakalanma kaygılarının daha yüksek olduğu düşünülebilir.

Namlı (2020) çalışmasında bireysel kaygıların sosyal kaygılarından daha önde geldiğini belirtmiştir. Şahiner ve Ulukan (2020) çalışmalarında korona virüse yakalanma kaygısı puanını ortalama 55,12 olarak tespit etmişler ve aldıkları puan sonucunda sporcuların bireysel kaygılarının orta seviyenin biraz üstünde olduğunu belirtmişlerdir. Bu çalışmada ise Sosyalleşme kaygısı bireysel kaygıya göre daha yüksektir. Bu çalışmada sporcuların korona virüse yakalanma kaygısı puanı kadınlarda 31,27 ve erkeklerde 32,61’dir. Bu puanlara göre korona virüse yakalanma kaygısı orta seviyenin altındadır. Literatüre göre salgınlar sırasında bireylerin anksiyete düzeylerinin, ülkeden ülkeye farklılaştığı belirlenmiştir (Şahiner ve Ulukan, 2020).

Namlı (2020) çalışmasında spor branşına göre Bireysel Kaygı, Sosyalleşme Kaygısı ve Ölçek toplam puanları istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilememiştir. Bu çalışmada bireysel kaygı ve sosyalleşme kaygısı alt boyut ile Korona virüse yakalanma kaygısı bireysel ve takım sporu yapma durumuna benzer bulunmuştur ($p > 0,05$).

Şahiner ve Ulukan (2020) çalışmalarında aktif spor yapanlar ile aktif spor yapmayanlarda aktif spor yapmayanların lehine anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir. Gümüşgül ve ark., (2020) çalışmalarında amatör ve profesyonel sporcularda sosyalleşme değişkeninde istatistiki olarak anlamlı fark tespit edilmezken; bireysel kaygı alt boyutunda istatistiki olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Bu çalışmada bireysel kaygı, sosyalleşme kaygısı alt boyut ve Korona virüse yakalanma kaygısı profesyonel ve amatör sporcu olma durumuna göre anlamlı şekilde farklı bulunmuştur ($p < 0,001$). Profesyonel sporcuların amatör sporculara göre bireysel kaygı, sosyalleşme kaygısı ve korona 19’a yakalanma kaygısı daha yüksektir. Profesyonel sporcuların ve profesyonel takımlar teknik ekip ve çalışanlarının yaşadıkları korona virüs vakalarının medyada yer alması bu sporcularda kaygıya neden olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, profesyonel sporcuların mesleki olarak bazı tatminleri yaşamış oldukları düşünülebileceğinden maddi ve manevi yönden elde edilen birçok başarının kaybının kaygısı daha büyük çapta olabileceği düşünülmektedir (Gümüşgül ve ark., 2020).

Çiftçi ver ark., (2020) çalışmalarında salgın sürecinde katılımcıların Korona virüs-19 korkusu puanlarının yaşlarına bağlı olarak farklılık göstermediğini belirtmişlerdir. Batu ve Aydın (2020) çalışmasında yüzme Sporcularının yaşları ile hem bireysel kaygı ve sosyalleşme kaygısı alt boyutları arasında hem de genel toplamda farklılıklar tespit edilmiştir. Gümüşgül ve ark., (2020) çalışmalarında göre, yaş değişkenine göre Yeni Tip Korona virüs (Covid-19) Kaygısı Puanlarında istatistiki olarak anlamlı farklılık tespit edilmemiştir. Şahiner ve Ulukan (2020)

çalışmalarında sporcuların yaş değişkenine göre anlamlı farklılıklar bulmuştur. Bu çalışmada spor yaşı grubuna göre bireysel kaygı, sosyalleşme kaygısı alt boyut ve Korona virüse yakalanma kaygısı anlamlı şekilde farklı bulunmuştur ($p<0,05$ ve $p<0,001$). Spor yaşı 10 yıl ve üzeri olan grubun bireysel kaygı puanı diğer gruplardan daha yüksektir. Sosyalleşme kaygısı en düşük spor yaşı 1-3 yıl olan gruptadır. Yine Korona virüse yakalanma kaygısı en düşük spor yaşı 1-3 yıl olan grupta ikinci olaraktan 4-7 yıl olan gruptadır. En yüksek Korona virüse yakalanma kaygısı ise 10 yıl ve üzeri olan gruptadır. Genel olarak spor yaşı arttıkça bireysel kaygı, sosyal kaygı ve Korona virüse yakalanma daha çok yükselmiştir.

Sonuç: Amatör ve profesyonel sporcularda Korona virüse yakalanma kaygısı cinsiyete, amatör ve profesyonel olarak spor yapma durumuna, spor yaşı grubuna göre farklılaşırken bireysel ve takım sporu yapma durumuna göre benzer olduğu tespit edilmiştir. Korona virüse yakalanma kaygısını azaltacak önlemler önerilir.

KAYNAKÇA

- Amal, CH., Bipin, G., Demir, GT., (2020). Adaptation of Athlete's Anxiety to Catch the Novel Coronavirus (Covid-19) Scale (AACNCS), Alochana Chakra Journal, Volume IX, Issue VIII, 823-835
- Amen, M.H., (2008). Futbolda Müsabaka Öncesi Kaygı Düzeylerinin Karşılaştırılması ve Bazı Değişkenlerin Etkisi, Gaziüniversitesi, Sağlık Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- Arseven, A.G., (1992). Sporcuların Müsabaka Ortamındaki Anksiyete Düzeyleri, Spor Bilimleri II. Ulusal Kongresi Bildirileri, Hacettepe-Ankara, s.144- 151.
- Batu B., Aydın A.D. (2020). Investigation of Anxiety Of Swimmers Regarding Contracting New Type of Coronavirus (Covid-19), International Refereed Academic Journal of Sports, Health And Medical Sciences, September No: 36,12-31, Doi: 10.17363/SSTB.2020.36.4
- Barua, S. (2020). Understanding Coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID-19) pandemic. SSRN Electronic Journal, <https://doi.org/10/ggq92n>.
- Çölgeçen, Y. & Çölgeçen, H. (2020). Covid-19 pandemisine bağlı yaşanan kaygı düzeylerinin değerlendirilmesi: Türkiye örneği, Turkish Studies, 15(4), 261-275. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44399>
- Çifçi, F., Demir, A., (2020). Covid-19 Pandemisinde Türk Profesyonel Futbolcuların Covid-19 Korkusu ve Kaygı Düzeylerinin İncelenmesi. *Spor ve Rekreasyon Araştırmaları Dergisi*, 2(ÖS1), 26-38.
- Demir, G.T., İlhan, E.L., Cicioğlu, H.I., Kabak, S., (2017). Headmaster and Teacher Opinions for Special Olympics Young Athletes Program. *Physical Education and Sport/Science, Movement and Health*, 17(2), 302-311
- Egunjobi, J. P. (2020). The Perception of Covid-19 as a Fear Factor in the Preparation for the Pandemic Aftermath.
- Elliott, C. H., and Smith, L. L. (2010). *Overcoming anxiety for dummies*. Indianapolis, Indiana: Wiley Publishing.
- Göksu, Ö. & Kumcağız, H. (2020). Covid-19 salgınında bireylerde algılanan stres düzeyi ve kaygı düzeyleri. *Turkish Studies*, 15(4), 463-479. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44397>

- Gümüşgöl C., Ersoy A., Gümüşgöl O. (2020). Amatör ve Profesyonel Sporcuların Yeni Tip Koronavirüse (Covid-19) Yakalanma Kaygılarının İncelenmesi -Yönelimsel Karar Boyutu, Sportif Bakış: Spor ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 7(S11): 26-37, doi: 10.33468/sbsebd.129
- Han, H. R. (2009). Measuring anxiety in children: A methodological review of the literature. *Asian Nursing Research*, 3(2), 49-62.
- Ho, C. S., Chee, C. Y. & Ho, R. C. (2020). Mental health strategies to combat the psychological impact of COVID-19 beyond paranoia and panic. *Ann Acad Med Singapore*, 49(1), 1-3.
- İmamoğlu, O., Doğan, E. (2020). Korona Virüs salgınının öfke düzeyleri üzerine etkisinin bazı parametrelere göre araştırılması. *Turkish Studies*, 15(4), 555-563. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44383>
- Johnston-Wilder, S., & Lee, C. (2010). Mathematical resilience. *mathematics teaching*, 218, 38-41.
- Kwok, K. O., Li, K. K., Chan, H. H., Yi, Y. Y., Tang, A., Wei, W. I. et al. (2020). Community responses during the early phase of the COVID-19 Epidemic in Hong Kong: Risk perception, information exposure and preventive measures. medRxiv.
- Lipsitch, M., Swerdlow, D. L., & Finelli, L. (2020). Defining the epidemiology of Covid19 – Studies needed. *New England Journal of Medicine*, 382, 1194-1196. DOI: 10.1056/NEJMp2002125
- Memiş Doğan, M., Düzel, B. (2020). Covid-19 özelinde korku-kaygı düzeyleri. *Turkish Studies*, 15(4), 739-752. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44678>
- Moghanibashi-Mansourieh, A. (2020). Assessing the anxiety level of Iranian general population during COVID-19 outbreak. *Asian journal of psychiatry*, 102076. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102076>
- Namlı S. (2020). Korona Virüs'e (Covid- 19) Yakalanma Kaygıları Hangi Düzeyde? Sporcular Üzerine Bir Araştırma, Bölüm9, sh. 137-150, Spor Bilimlerinde Teori ve Araştırmalar II (Editör: Özgür Karataş), Gece Kitaplığı, <https://www.researchgate.net/publication/348035562>
- Sakaoğlu, H.H., Orbatu, D., Emiroglu, M., Çakır, Ö.,(2020). Covid-19 Salgını Sırasında Sağlık Çalışanlarında Spielberger Durumluk ve Sürekli Kaygı Düzeyi: Tepecik Hastanesi Örneği, Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi, 30(Ek sayı):1-9. Doi 10.5222/terh.2020.56873
- Shigemura, J., Ursano, R. J., Morganstein, J. C., Kurosawa, M., & Benedek, D. M. (2020). Public responses to the novel 2019 coronavirus (2019-nCoV) in Japan: Mental health consequences and target populations. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 74(4), 281. doi: 10.1111/pcn.12988
- Spielberger, C. D., and Reheiser, E. C. (2004). Measuring anxiety, anger, depression, and curiosity as emotional states and personality traits with the STAI, STAXI, and STPI. In M. L. Hilsenroth and D.L. Segal (Eds., *Comprehensive handbook of psychological assessment* (Vol. 2, pp. 70-86). Hobokon, NJ: John Wiley.
- Sönmez, H. O., Becer, E., Gülen, Ö., & Madak, E. (2020). 4 Haftalık serbest stil yüzme eğitiminde beceri öğreniminin kaygı düzeyi üzerine etkisi. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6(28), 217-222.

- Şahinler Y., Ulukan M. (2020). Aktif Spor Yapan Ve Yapmayan Sporcuların Yeni Tıp Koronavirüse (Covid-19) Yakalanma Kaygısının İncelenmesi, Bölüm 38, sh:281-303, Spor Bilimlerinde Akademik Çalışmalar, Cilt 2 (Editör: Özgür Karataş), Gece Kitaplığı, ISBN • 978-625-7858-05-2
- Şeyhoğlu, M. (2005). Öğretmenlerin ve yöneticilerin bilgisayar kaygı düzeyleri, Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Ankara
- Tekkurşun Demir, G., Cicioğlu, H. İ., & İlhan, E. L. (2020). Sporcuların Yeni Tıp Koronavirüse (Covid-19) Yakalanma Kaygısı Ölçeği (SYTKYKÖ): Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Journal of Human Sciences*, 17(2), 458-468. doi:10.14687/jhs.v17i2.5988
- Tekkurşun, D.G., İlhan, E.L., Esentürk, O.K., Kan, A., (2018). Engelli Bireylerde Spora Katılım Motivasyon Ölçeği (Eskmö): Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 16(1), 95-106. doi.org/10.1501/Sporm_0000000347
- Yenilmez, K., ve Özbey, N. (2006). Özel okul ve devlet okulu öğrencilerinin matematik kaygı düzeyleri üzerine bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(2), 431-448.
- Zeidner, M. (1998). Test anxiety: the state of the art. New York, NY: Plenum Press Waddington, G., Adams, R., & Jones, A. (1999). Wobble board (ankle disc) training effects on the discrimination of inversion movements. *Australian journal of physiotherapy*, 45(2), 95-101.

MİLLİ DİL VƏ KULTUROLOJİ YANAŞMA NATIONAL LANGUAGE AND CULTURAL APPROACH

Sadıqova Afaq

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika Fakültəsi, “Jurnalistika” Elmi-Tədqiqat Laboratoriyası
Elmi İşçi

ORCID ID: 0000-0002-7256-4767

ÖZƏT

Odə, milli özünüdərk hissələrini formalaşdırmaqda və onu sonrakı nəsillərə ötürməkdə dil ən mühüm vasitə hesab olunur. Dil həmişə konkret bədii, fəlsəfi, elmi və s. mətnlərdə yaranır, cilalanır və milli mentalitetin ən müxtəlif ünsürlərini tarixin yaddaşına hopdurur. Dilin birləşdirici qüvvəsini anlayan aydınlarımız dil məsələsinə çox həssas yanaşmış və təmiz, səlis, asan Azərbaycan türkcəsinin qorunması inkişafı uğrunda mübarizə aparmışlar.

Bəşəriyyət, eramızın üçüncü minilliyinin astanasındadır. Onun gələcəyi üçün dil birliyi ilə yanaşı insanların idrak səviyyəsindən, sivilizasiyalılıq dərəcəsindən, intellektual imkanlarından asılıdır. Hər bir milli dil qazandığı uğurlarla eyni zamanda dünya mədəniyyətini zənginləşdirmiş olur. Odur ki, ümumdünya mədəniyyətini və dilini heç bir xalqın müstəsna xidmətinin məhsulu hesab etmək olmaz. Bu mənada əsrin zəkası və mentaliteti öz ifadəsini mədəniyyətdə tapır. Alman filosofu Hegelin dediyi kimi xalqların müdrikliyini öyrənməyin yeganə açarı mədəniyyətin əlindədir. Mədəniyyət formaca milli, məzmunca beynəlmiləl, ümumbəşəri xarakter daşıyır. Bu anlayış müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənalar, çalarlar kəsb edib. İslam Şərqiində işlədilən mədəniyyət öz əhatə dairəsinə görə daha geniş olub, insanların və xalqların fiziki və əqli fəaliyyətlərinin demək olar ki, bütün sahələrini özündə ehtiva edir.

Açar söz: Dil, mədəniyyət, sivilizasiya

ABSTRACT

The language of a people can be called a mirror of its centuries-old life, a means of transmission between generations, a means of memory, a complete and true history of the people. Since the absence of books and schools, language has been the most important tool in enlightening people, forming national self-consciousness and passing it on to future generations, bridging the gap between people's past, present and future. Language is always a specific artistic, philosophical, scientific and so on. It appears in the texts, is polished and absorbs various elements of the national mentality into the memory of history. Understanding the unifying force of the language, our intellectuals were very sensitive to the language issue and fought for the development of the preservation of a clean, fluent, easy Azerbaijani.

Mankind is on the threshold of the third millennium AD. For its future, along with language unity, it depends on the level of cognition, level of civilization and intellectual potential of people. Each national language enriches the world culture with its achievements. Therefore, the world culture and language cannot be considered the product of the exceptional service of any nation. In this sense, the intelligence and mentality of the century finds its expression in culture. According to the German philosopher Hegel, the only key to learning the wisdom of nations is in the hands of culture. Culture is national in form, international in content and universal in nature. This concept has acquired different meanings and shades in different periods. The

culture used in the Islamic East is broader in scope and covers almost all areas of physical and mental activity of people and nations.

Abstract: Language, culture, civilization

Dilin yaranması, gerçəkliklə, şüurla, təfəkkürlə əlaqəsi, ümumiyyətlə bu problem bütün dövrlərdə insanları maraqlandırır, dilçilik elmi yaranandan sonra isə onun mərkəzi mövzusunda çevrilib. Dil insanlar arasında hər şeydən öncə ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar başqa vasitələrlə də yazı, əl hərəkəti, jestlər, morze əlifbası, müxtəlif siqnallar, Afrikada tam-tam dili və s. ilə münasibət saxlayırlar. Bütün bunlar, əvvələn, köməkçi vasitələrdir və canlı insan dilini (səsli, sözlü dili) əvəz edə bilmir, ikincisi, onlar cəmiyyətin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə xidmət edə bilmir, üçüncüsü, yazı və morze əlifbası kimi vasitələr isə ancaq səsli, sözlü dilin şərti işarələrlə ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Bütün bu köməkçi vasitələr dil materiyasından kənarında yaşaya bilməz, dil isə onlarsız da, onların köməyi olmadan da keçinə bilər, insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edə bilər. Millətin birinci və ən vacib ünsürü dildir. Hər şey dildən başlayır. Xalqın dilini onun çoxəsrlik həyatının güzgüsü, nəsillər arasında ötürücü əlaqə, yaddaş vasitəsi, xalqın tam və həqiqi tarixi adlandırmaq olar. Kitabın, məktəbin olmadığı vaxtlardan üzü bəri və bu gün də insanların keçmiş, bu günü, gələcəyi arasında körpü salaraq onları maarifləndirməkdə, milli özünüdərk hissələrini formalaşdırmaqda və onu sonrakı nəsillərə ötürməkdə dil ən mühüm vasitə hesab olunur. Dil xalqın mahiyyəti deməkdir. Millətin əlindən alınan hər şeyi yenidən ona qaytarmaq mümkündür və ya xalq özü o gücə sahibdirsə, onu geri almaq iqtidarındadır, yalnız xalqın dili əlindən alındıqda o, həmişəlik məhvə məhkum edilir. “Dünyada o millət bədbəxtədir ki, özgə millətin silahından ziyadə dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamaqdadır” (Nemanzadə). Odur ki, dilə təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, milli fikrin, təfəkkürün, dünyabaxışın, dünyagörüşün, milli davranışın fundamental nizamı və qaydası kimi yanaşmaq lazımdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, çoxəsrlik tariximizdə xalqımızı yaşadan, onu ruhən qoruyan və müasir dövrə gətirib çatdıran ən əsas amillərdən biri onun ədəbiyyatı – söz sənəti və dil mədəniyyəti olub. Heç şübhəsiz ki, “...hər cəmiyyət, hər fərd, hər dürlü ənənəsindən, müqəddəsətindən, imkan və etiqadından az–çox əl çəkdiyi halda milli dilindən əsla vaz keçməmişdir. Və heç vaxt da keçəməz. Çünki hər bir milləti ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi–mövcudatıdır. Ondən məhrum olduğu gün məhrum olmuş, ondən uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir” deyirdi Nemanzadə.

Dil həmişə konkret bədii, fəlsəfi, elmi və s. mətnlərdə yaranır, cilalanır və milli mentalitetin ən müxtəlif üsürlərini tarixin yaddaşına hopdurur. Dilin birləşdirici qüvvəsini anlayan aydınlarımız dil məsələsinə çox həssas yanaşmış və təmiz, səlis, asan Azərbaycan türkcəsinin qorunması inkişafı uğrunda mübarizə aparmışlar.

Azərbaycan milli kimlik hərəkətinin ideya–nəzəri mənbələrindən danışarkən görkəmli maarifçi, filosof–mütəfəkkir, ədib, mühərrir, şair, publisist və ictimai xadim Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığından yan keçmək mümkün deyil. Milli özünüdərk prosesində mühüm rol oynayan dil problemi Əli bəyin də bəhs etdiyi əsas məsələlərdən biridir; ədib lazım bilir ki, “millət öz dilinin qədrini bilsin və onun tərəqqi və təkamülünə çalışsın”.

Dil birliyinin millətlərin yaranmasında, inkişafında və nəticə etibarilə “vətəndaşların əyinlərinə istiqlal geyindirən əsas vasitə” kimi milli müstəqilliyə xidmət etməsində müstəsna rolunu etiraf edən böyük mütəfəkkir milli dillərin bütün bu məziyyətlərə sahib olması üçün onların zənginləşməsi və qorunması məsələsinə də ümdə vəzifə kimi irəli sürür. Dil obyektiv mənada, insan təcrübəsinin qorunub saxlanılmasına, ötürülməsinə xidmət edir. “Əsrimizin Səyavuşu”

əsərində M.Ə.Rəsulzadə: “Dili, dini, əxlaqı, adəti, tarixi və ənənəsi olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır” -deyir.

Artıq bəşəriyyət, eramızın üçüncü minilliyinin astanasındadır. Onun gələcəyi üçün dil birliyi ilə yanaşı insanların idrak səviyyəsindən, sivilizasiyalıq dərəcəsindən, intellektual imkanlarından asılıdır. Hər bir milli dil qazandığı uğurlarla eyni zamanda dünya mədəniyyətini zənginləşdirmiş olur. Odur ki, ümumdünya mədəniyyətini və dilini heç bir xalqın müstəsna xidmətinin məhsulu hesab etmək olmaz. Bu mənada əsrin zəkası və mentaliteti öz ifadəsini mədəniyyətdə tapır. Alman filosofu Hegelin dediyi kimi xalqların müdrikliyini öyrənməyin yeganə açarı mədəniyyətin əlindədir. Mədəniyyət formaca milli, məzmunca beynəlmiləl, ümumbəşəri xarakter daşıyır. Bu anlayış müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənalar, çalarlar kəsb edib. İslam Şərqində işlədilən **mədəniyyət** öz əhatə dairəsinə görə daha geniş olub, insanların və xalqların fiziki və əqli fəaliyyətlərinin demək olar ki, bütün sahələrini özündə ehtiva edir. Qədim Şərqdə, eləcə də orta əsrlər İslam Şərqində yaranan fəlsəfi, siyasi və bədii nümunələrdə “dil və mədəniyyət” sözləri insanların əxlaq və davranışını, savad dərəcəsini, özünü apara bilmək qabiliyyətini, gözəl nitq söyləmək kimi mənəvi sahələri ifadə etməklə yanaşı, həm də xalqlarla müəyyən əlaqə yaratmaq, onları qoruyub saxlamaq qaydalarını da ifadə edirdi. Mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsulu olan müxtəlif maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur.

Mədəniyyət ancaq maddi və mənəvi sərvətləri təcəssüm etdirmir, eləcə də bəşər tarixinin hər bir mərhələsi üçün səciyyəvi olan mədəniyyətin yaradılması və istifadə olunması metodunu, müəyyən əmək vərdişlərini, təhsil ənənələrini, yaradılan sərvətlərin yayılması və mübadiləsinin təşkili formalarını saxlanmasını əhatə edir. Mədəniyyət həmişə yaradıcı fəaliyyətlə bağlı olmaqla onun maddi və mənəvi tərəfləri insan zəkasının səciyyələndirilməsinin komponenti kimi mövcuddur. Mədəniyyətə nəinki maddi və o cümlədən mənəvi sərvətlərin məcmusu kimi diqqət yetirmək zəruridir. Bu yanaşmalarda mədəniyyət həm də insanların davranışının idarə olunması və qaydaya salınması üçün qəbul edilən sistem kimi başa düşülür.

Mədəniyyət və dil insanlar tərəfindən yaradılmış sərvətlər və bu sərvətləri yaradanın fəaliyyəti ilə birlikdə mövcuddur. Odur ki, mədəniyyət deyərkən insan fəaliyyətinin üsulları, nəticələri dil deyərkən isə yaratdığı sərvətlərin ümumi toplusu nəzərdə tutulur. Nizamilmülkün “Siyasətnamə” əsərində, N.Tusinin “Əxlaqi nasiri” kitabında, İbn-Haldunun “Müqəddimə” əsərində yüksək mədəniyyətli insan deyərkən, hər şeyi bilən, hazır cavab olan, dövrün siyasi-iqtisadi problemlərindən baş çıxara bilən adamlar nəzərdə tutulurdu. Deməli, orta əsrlərdə İslam Şərqində bu anlayış həm maddi fəaliyyətə, həm də mənəvi, ruhani sahələrə şamil edilirdi. Cəmiyyətin tarixi inkişaf mərhələləri dəyişdikcə mədəniyyətin məzmunu da dəyişir və təkmilləşir. Hər bir xalqın mövcudluğu onun mədəniyyəti və dili ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Mədəniyyət əvvəlki nəsillər tərəfindən yaradılan maddi və mənəvi sərvətlərin passiv şəkildə saxlanması kimi təsəvvür olunmamalıdır, yalnız sosial tərəqqi naminə bəşəriyyətin ondan fəal yaradıcı istifadə etməsi mənasında başa düşülməlidir. Özünü təkmilləşdirmə məhz əldə olunmuş mənəvi sərvətlərin yaradıcı surətdə yenidən işlənilməsi sayəsində həyata keçirilir. Mədəniyyət yalnız insan fəaliyyətinin nəticəsi kimi səciyyələnir. O, həm də insanın hisslərinin dillə təzahürü üsulu, təfəkkür səviyyəsi kimi çıxış edir. Dil və mədəniyyət vahid reallıqdır, bir aləm, bir sistemdir. Dil və mədəniyyət bir-biri ilə ciddi əlaqəlidir və bunlar arasındakı təsir həmişə aktual mövzulardandır. Bunun üçün insan təsəvvürü böyük əhəmiyyətə malikdir. Dil və mədəniyyət bir xalqın mahiyyəti deməkdir. Bunların hər ikisi insan fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir, onun tərəqqisi fərdlər və sosial qrupların mədəni-tarixi yaradıcılıqda iştirakı ilə səciyyələnir. Bu məsələ cəmiyyət quruculuğu tərəfindən özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Çünki bir xalqın dil və mədəniyyəti əldən alınarsa, o, yer üzündən silinər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, 2016
2. Gender elminə giriş, 2-ci cild, Bakı 2005
3. Piriyev A. M., Əfəndiyeva X. B. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühazirələr, Bakı 2009
4. M.Əfəndiyev Politologiya, Bakı, 2013

“AZAD DAĞLAR”DAN AZAD İNTERNETƏDƏK

(Qırğızıstan Respublikasında media sisteminin formalaşma dinamikası)

Professor Nəsir ƏHMƏDLİ

Filologiya elmləri doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika Fakültəsi, Beynəlxalq Jurnalistika və İnformasiya
Siyasəti kafedrası

ORCID ID: 0000-0002-2015-0554

Qırğızıstan dağlıq ölkədir. Əhali tarix boyu maldarlıqla məşğul olmuş, tərəkəmə həyatı yaşamışdır. Təsadüfi deyil ki, mənbələrin birində “qırğız” sözünün etimologiyası “çöl adamı” kimi verilir (2, s. 67). Buna görə də avropasayağı mədəniyyət, o cümlədən jurnalistika başqa türk xalqlarına nisbətən bu diyara xeyli gec, daha dəqiq desək, Sovet hakimiyyəti illərində gəlmişdir. Bu o demək deyil ki, qırğızların milli mədəniyyəti olmayıb. Əksinə, onların öz orijinallığı, türk milli koloriti ilə zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri bütün dünyanın diqqət mərkəzindədir. Təkcə 9 cilddən, 183 min misradan ibarət “Manas” dastanının, yaxud 1000 il sonra dəyərli nəsr əsərləri ilə dünyanı heyratlandıran Çingiz Aytmatovun adını çəkmək qırğız milli düşüncəsinin nəyə qadir olduğunu göstərmək üçün yetərlidir. “Manas” həcmcə dünyanın ən böyük mədəniyyət abidəsi, Ç.Aytmatov heç kimlə müqayisə oluna bilməyəcək ustad qələm sahibidir.

Ümumiyyətlə, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan Orta Asiya tipli ölkələrin çoxunda mətbuat XX əsrin ilk onilliklərində meydana gəlmişdir. Bunu onların milli azadlıqlarını hegemon dövlətlərin siyasi-ideoloji təsirindən, antimillə təbliğat-təşviqat aparatının zərərli fəaliyyətindən qorunmaq cəhdi kimi də anlamaq olar.

Sovet dövründə yazılmamış qanunlar vardı. Biri bu idi ki, önəmli hadisələrin hamısı kommunist bayramlarının birində baş verirdi. Məsələn, Bakıda radio 1926-cı il noyabrın 6-da – Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının (BOSİ) 9-cu ildönümü ərəfəsində, televiziya 1956-cı il fevralın 14-də - Sov.İKP XX qurultayının açılışı günü, Bakı metropolitenin ilk stansiyaları 1967-ci il noyabrın 7-də - BOSİ-nin 50-ci ildönümü günü istifadəyə verilmişdir. Qırğızıstanda da belə olub. 1924-cü il noyabrın 7-də (BOSİ-nin 7-ci ildönümü günündə) milli dildə ilk mətbuat orqanının əsası qoyulub – Daşkənd şəhərində ictimai-siyasi “Erkin-too” (“Azad dağlar”) qəzetinin ilk nömrəsi işıq üzü görüb. 1927-1956-cı illərdə “Qızıl Qırğızıstan”, 1956-1991-ci illərdə “Sovet Qırğızıstanı” adları ilə çıxıb. Hazırda “Kırqız Tuusu” (“Qırğız bayrağı”) adlanır. Dövriliyi həftədə 2 dəfə, tirajı 20 min nüsxədir.

XX əsrin 30-cu illərində sovet həyat tərzinin yazılmamış qanunlarından biri də tanınmış milli kadrların müəyyən müddətdən sonra müxtəlif saxta ittihamlarla repressiyaya (güllənmə, sürgün və s.) məruz qalmaları idi. “Erkin-Too” qəzetinin ilk baş redaktoru Daşkənddə açılmış Qazax-Qırğız Maarif İnstitutunun gənc (21 yaş) məzunu Osmanqul Əliyev (1903-1938) olub. Həmin vaxt o eyni zamanda həm də Rusiya Kommunist Gənclər İttifaqı (RKGİ) Qırğızıstan Vilayət Komitəsinin birinci katibi idi. 1937-ci ilə qədər müxtəlif yüksək vəzifələrdə çalışdıqdan sonra Qırğızıstan Xalq Maarif komissarı olarkən əksiqilabi “Apaş-Orda” milliyyətçi təşkilatının və “Sosial-Turan” Partiyasının üzvü olması iddiası ilə ittiham olunaraq həbs edilmiş, 1938-ci ildə güllələnmişdir.

Rusiya və sovet müstəmləkəçiliyi dövründə çarizm və sovetizm əyalətlərdə yaydığı zərərli tendensiyalardan biri də ruslaşdırma siyasəti idi. Bu məqsədlə atılan addımlar sırasında yerlərdə rusedillə mətbuatın yaradılmasının xüsusi önəmi vardı. Azərbaycanda ilk mətbuat

orqanı “Bakinski listok” qəzeti olduğu kimi (1871), Qırğızıstanın mətbuat tarixi də rusdilli “Prjevalski selski xozyain” jurnalı (1913), “Pişpekski bülleten” (1914), “Teleqrafny vestnik”, “Okraina” (1916), 20-ci illərdə nəşr olunmuş “Yunıy proletari”, “Qolos proletariata”, “Priziv k trudu”, “Krasnaya pravda” və bir sıra digər yaddilli nəşrlərlə başlanır. “Bütün bu nəşrlər rusca olduğu üçün, təbii ki, Qırğızıstanın bu dili bilməyən əhalisinin ruhi ehtiyacını ödəyə bilməzdi...

...Buna görə də Qırğızıstan Muxtar Vilayətinin (RSFSR-in tərkibində - N.Ə.) rəhbərliyi qırğız dilində “Erkin-Too” adlı qəzetin buraxılması barədə qərar qəbul etdi” (7, s. 7, 8).

Peşəkar jurnalistlərin yoxluğuna və başqa çətinliklərə baxmayaraq nəşrinin ilk çağlarında “Erkin-Too” müxtəlif sahələrdə müəyyən uğurlar qazana bilmişdi: əhali anadilli mətbuatın nə olduğunu anlamağa başlamışdı, əlifba savadsızlığını ləğv etmək üçün insanlar kurslara daha həvəslə yazılırdılar və s. Bütün bunlar ruslaşdırma siyasətinə xidmət edən partiya-sovet məmurlarında qısqançlıq yaradırdı. Təsadüfi deyildi ki, “Erkin-Too”nun ilk nömrəsinin işıq üzü görməsindən cəmi 4 ay yarım sonra rusca “Batratskaya pravda” qəzeti (23.03.1925), ardınca isə “Kommunist” jurnalı (07.11.1926) nəşrə başladı. Sonrakı illərdə Qırğızıstanda dövrü mətbuat kəmiyyət və keyfiyyətə dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etmiş, müstəqillik dönməsində yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Əldə olan son məlumata görə hazırda ölkədə 2 ümummilli (“Kırğız tuusu” və “Slovo Kırqızstana”), 30 respublika, 10 vilayət, 11 şəhər, 48 rayon qəzeti nəşr olunur.

XX əsrin 30-cu illəri Qırğızıstanın “azad dağlar”ına “azad səs”in – radionun gəlişi ilə əlamətdardır. 1928-ci ildən başlayaraq 4 ilə yaxın hazırlıqdan sonra 1931-ci il dekabrın 19-da Qırğızıstan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Rabitə İdarəsinin nəzdində 14 nəfərlik ştatla Radioyayım Komitəsi yaradıldı və Qırğıstan Pedaqoji Texnikumunun 1930-cu il məzunu Suyuntbek Bektursunov (1909-1962) Komitənin ilk sədri təyin edildi¹.

Maraqlıdır ki, radio kütləvi informasiya vasitəsi kimi qırğızların qəlbinə birdən-birə yol tapa bilmədi. Onlar qaibdən gələn bu səsə yalnız texniki möcüzə kimi təəccübləndilər. Şahidlərin yazdıqlarına görə, dağ havası kimi pak, bulaq suyu kimi saf “çöl adamları” sadəlövhəsinə bir-birilərindən soruşurlarmış: “Bu qədər adam balaca bir qutuya necə yerləşib?”, “Onlara yeməyi-içməyi kim verir?”, “Harada və necə yatırlar?” və s. Bu, bir tərəfdən, həqiqətən, o vaxtlar radionun “mücüzə” olması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, burada çalışan əməkdaşların peşəkar olmamaları, audial informasiya vasitəsinin özəlliklərini bilməmələri ilə əlaqədar idi. “Radionun işində ciddi problemlər vardı, radioproqramlar məqsədyönlü deyildi, tərbiyəvi məqamlar yox idi, qırğız dilində mədəni-maarif verilişləri çox az idi, musiqi tərtibatı verilişlərin məzmununa uyğun gəlmir, bəzən isə onunla ziddiyyət təşkil edirdi. Yayım cədvəli sistemli deyildi. O zaman ən başlıca çatışmazlıq bu idi ki, sosializm quruculuğu üzrə tapşırıqlar pis yerinə yetirilirdi. Bütün bunların əsasında 1932-ci il dekabrın 23-də şəhər partiya komitəsi radio verilişləri sahəsində islahat aparmaq haqqında qərar qəbul etdi” (5, s. 4) və bununla da, demək olar, heç bir irələyiş baş vermədi. Yalnız 1937-ci ildə Qırğızıstan Xalq Komissarları Soveti “Radio verilişlərinin və radiolaşdırmanın vəziyyəti barədə qərar qəbul etdikdən sonra efir jurnalistikasının spesifik üstünlüklərindən qismən istifadəyə başlanıldı – radioqəzetlər siyasi xəbərlərlə əvəzləndi, partiya-sovet rəhbərlərinin, deputatların, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin, istehsalat qabaqcıllarının mütəmadi çıxışları təşkil edildi. “Bu vaxtdan etibarən tədricən məlum oldu ki, radio tək-cə güclü texniki ixtira və cəmiyyət həyatında ideoloji alət deyil, həm də ictimai tərbiyə funksiyasını gerçəkləşdirən misilsiz vasitədir. Qırğızıstan radiosunda ilk mədəni-maarif verilişləri hazırlamaq cəhdləri məhz bu vaxta təsadüf edir. Belə verilişlərə misal olaraq Dövlət teatrından tamaşaların və Milli Filarmoniyadan konsertlərin translyasiyası daxil idi. Təbii ki, bunları tam mənada mədəni-

maarif proqramları hesab etmək olmaz. Ayrıca bir istiqamət kimi belə verilişlər Qırğızıstan radiosunda yalnız iki onillikdən sonra inkişaf etməyə başladı” (5, s. 5).

Belə bir suala cavab verməklə kiçik bir müqayisə aparaq: “XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan radiosunda vəziyyət necə idi?” O vaxtlar Qırğızıstandan fərqli olaraq Azərbaycanda “Əkinçi”dən başlanmış zəngin mətbuat ənənəsi, “Molla Nəsirəddin” və “Fiyuzat” ədəbi məktəbləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yetişmiş milli-demokratik ziyalılar nəsili vardı. Onlar radionun ictimai şüura nə qədər böyük təsir gücü olduğunu yaxşı bilir, buna görə də onun işini düzgün məcraya yönəltmək üçün var qüvvələrini sərf edirdilər. Məhz bu fədakar insanların – Üzeyir Hacıbəylinin, Müslüm Maqomayevin, Məmməd Səid Ordubadinin, Cəfər Cabbarlının və bir sıra başqalarının faydalı fəaliyyəti sayəsində hər sahəyə aid radio proqramları yüksək səviyyədə hazırlanır, dinləyicilərin rəğbətini qazanırdı. Artıq 1932-ci ildə radioda "Son xəbərlər" buraxılışlarının əsası qoyulmuş, İnformasiya redaksiyası yaradılmışdı. 1935-ci ildən etibarən "Ədəbi dram", "Kolxozçu radiosu", "Qızıl əsgər" və "Gənclər" redaksiyaları fəaliyyətə başlamışdı və s. Eyni zamanda dünya, eləcə də Azərbaycan yazıçılarının ən yaxşı əsərləri radionun təbiətinə uyğunlaşdırılaraq dinləyicilərə təqdim olunurdu (Geniş məlumat üçün bax: 1, s. 38-40).

Almaniya-SSRİ müharibəsi illərində (1941-1945) radio qəzetdə olmayan spesifik cəhətlərinə (həminandalıq, operativlik, əhatəlilik, dinləyicilərin əlifba savadına ehtiyaclarının olmaması və s.) görə başqa yerlərdə olduğu kimi Qırğızıstanda da çap mətbuatını üstələyərək ən gərəkli, ən populyar informasiya və təbliğat vasitəsinə çevirildi. Moskva bütün müttəfiq respublikaların radiolarını daha ciddi nəzarətə götürərək onların hamısına eyni mövzuları eyni qaydada işıqlandırmağı tapşırırdı. Bu mövzular sırasında aşağıdakılar ön plana çəkilirdi: İ.V.Stalinin əvəzolunmaz dövlət başçısı, mahir sərkərdə, xarizmatik şəxsiyyət kimi mədhi; sovet xalqının, sovet ordusunun mətinliyi, yenilməzliyi; sosializm ictimai quruluşunun üstünlükləri; faşizm üzərində qələbənin beynəlxalq əhəmiyyəti və s. Ön cəbhədəki vəziyyət istisnasız olaraq Sovet Məlumat Bürosunun bülletenlərindən alınıb tərcümə edilirdi. Əhalidə qələbəyə inam yaratmaq, vətənpərvərlik duyğusunu gücləndirmək radionun əsas ideoloji funksiyası idi. “1942-ci ildə qırğız və rus dillərində “Lerinqrاد”, “Ulu Moskva”, “Stalinqrاد – məşhurlaşmış şəhər”, “Paris Kommunası”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İ.V.Panfilov” kimi verilişlər yayılırdı. İnformasiyanın hərtərəfli olması üçün radiopublisistikanın bütün növlərindən, janrlarından və formalarından istifadə olunurdu (5, s. 5-6). Müstəqillik illərinə qədər olan sonrakı dövərdə Qırğızıstan radiosunun fəaliyyətində elə bir önəmli hadisə baş verməmişdir. Hazırda respublikada rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçmiş 40 radioşirkət fəaliyyət göstərir.

1958-ci il dekabrın 8-də Qırğızıstan SSR-in çap mətbuatından və radiodan ibarət KİV sistemi bunların hər birindən daha qüdrətli olan televiziya ilə zənginləşdi. Uca dağlar siqnalların yayılmasına mane olduğundan ilk illər mavi ekranlar həftədə cəmi 4 dəfə işıqlanırdı. “Qırğızıstan televiziyanın tarixini üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ - 1958-1991-ci illər. İkinci mərhələ 30 il əvvəl Bişkekdə “Piramida” adlı ilk özəl telekanalın, sonra isə VOSST, NBT, KOOPT və NTS teleşirkətlərinin yaranması ilə səciyyələnir...

Qırğızıstan televiziya tarixinin üçüncü mərhələsi ölkənin bütövlükdə rəqəmsal teleyayım formatına keçdiyi tarixdən – 2017-ci il iyunun 15-dən başlanır” (6).

MDB ölkələri sırasında İnternet istifadəçilərinin sayına görə Qırğızıstan ön yerlərdən birini tutur. 1991-ci ildə cəmi 20 abunəçisi olan “Ala-Too” Kommunikasiya şəbəkə qovşağının yaradılması ilə Qırğızıstan Respublikasında İnternet texnologiyalarının əsası qoyulmuş oldu. 1992-ci ildə “AziyaInfo” provayderi “kg” domeini rəsmi qeydiyyatda aldı. 1997-ci ildə həm provayderlərin, həm də istifadəçilərin modəmlər parkında əsaslı dəyişikliklər baş verdi, aşağı sürətli modəmlər daha mükəmməlləri ilə əvəzləndi. Bundan sonra ölkənin bütün bölgələrinin

İnternetə bağlanmaq problemi ilə Ümummilli Məlumatötürmə Şəbəkəsi məşğul olmağa başladı (Bax: 4).

Beləliklə, cəmi 100 il öncə yalnız “çöl adam”larının ölkəsi kimi tanınan Qırğızıstan bugün dünya sivilizasiyasına qovuşmaq yolunda inamlı addımlarla irəliləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Y., Məhərrəmli Q, Azərbaycan efiri: tarix və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2006, 184 s.
2. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adlar. Bakı: Azərnəşr, 1982, 280 s.
3. Переводчик Суюнтбек Бектурсунов // OPEN.KG
4. Развитие интернета в Кыргызстане // <https://www.google.com>
5. Становление радиовещания в Кыргызстане (1920-1960 гг.): учебно-методическое пособие / сост. Ж.О.Султанова, Бишкек, КРСУ, 2016, 28 с.
6. Телевидению Кыргызстаа 60 лет: достижения и проблемы // <https://www.google.com>
7. Усупов С.У. История кыргызской журналистики: Учебное пособие. Бишкек, БГУ, 2007, 176 с.

MEDIA SAVADLILIĞI TƏHSİLİNİN TƏTBİQİ APPLICATION OF MEDIA LITERACY EDUCATION

Dosent Könül NİFTƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsi, Yeni media və kommunikasiya nəzəriyyəsi
kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID ID: 0000-0003-3565-5421

ÖZET

Media savadlılığı anlayışı yeni olsa da tarixi 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. ABŞ və Avropada 1920-30-cu illərdə qəzet, telefon, radio, televiziya kimi ənənəvi informasiya vasitələrinin kütləviləşməsi ilə birlikdə bu vasitələrdən bir tədris materialı olaraq istifadə edilə biləcəyi düşüncəsi də sıx-sıx səsləndirilməyə başlandı. Sosialist ölkələri də medianın təhsildəki rolunu anladıqları zaman bu vasitələri tədris planına daxil etdilər. Artıq bir çox ölkə media savadlılığı ilə bağlı siyasətini müəyyənlişdirə bilmədi, ya da bunu istəmədi. Medianın uşaq və gənclər üzərindəki mənfi təsirlərinin günü-gündən artması onların media mövzusunda bilgiləndirmə və maarifləndirmənin vacibliyini ortaya qoyur. Başda ölkə idarəçiliyi (hökumətlər) olmaqla, müxtəlif quruluş və qeyri-hökumət təşkilatları media ilə bağlı uşaq və gənclərin təhsilinə daha çox yer ayırır. Çünki uşaq və gənclərin media ilə olan qarşılıqlı əlaqəsi hər keçən gün daha da artmaqdadır .

Media savadlılığı informasiya-rabitə sahəsində məzmun və kontekstindən ayrılmadan medianı istifadə etmək, medianı anlamaq və onu tənqidi gözlə dəyərləndirməkdir. Media savadlılığı media məhsullarını yalnız doğru bir şəkildə istehlak etmək deyil, həm də buna qarşılıq olaraq insanların özünün bacardıqları səviyyədə media məhsullarını istehsal etməsi və paylaşmasıdır. Media savadlılığı televiziya, radio, kino, musiqi, mətbuat, internet və digər bütün rəqəmsal medianı əhatə edir. Televiziyadakı reklamdan, CD-dəki mahnının sözünə, qəzet yazısından bir köynəyin üstündəki şüara qədər hər növ media mesajları qarşısında fərdlərin fərqi və gözüaçıq olmasını təmin etmək media savadlılığının əsas hədəflərindəndir.

Açar sözlər: media savadlılığı, TV, radio, kommunikasiya, təhsil

ABSTRACT

Despite of the fact that the concept of media literacy is quite new, its history goes back to the early 20th century. In the 1920s and 1930s along with the popularization of traditional media such as newspapers, telephones, radio, and television, the idea of using these tools as teaching material began to be voiced. Socialist countries also included these tools in their curricula when they understood the role of the media in education. Many countries have no longer been able to define or want to define a policy on media literacy. The growing negative impact of the media on children and young people highlights the importance of informing and educating them about the media. Various structures and non-governmental organizations, especially the country's government, pay more attention to the education of children and youth through the media because the interaction of children and youth with the media is growing every day.

Media literacy is the use of the media in the field of information and communication without deviating from the content and context, understanding the media and evaluating it critically. Media literacy is not only about consuming media products properly, but also about producing and sharing media products to the best of one's ability. Media literacy covers

television, radio, cinema, music, press, internet and all other digital media. One of the main goals of media literacy is to ensure that individuals are aware and open to all kinds of media messages, from television commercials to the lyrics of a song on a CD, from a newspaper article to a slogan on a T-shirt.

Keywords: media literacy, television, radio, communication, education

1970-ci illərdən etibarən mediadan artıq təhsilin bir hissəsi olaraq istifadə edilməyə başlanılmışdı. Bu illər siniflərdə jurnal və qəzetin oxunulmağa başlanıldığı, kollektiv şəkildə televiziyanın izləndiyi, məktəb radiolarının yayına çıxdığı və məktəb qəzetlərinin çıxarıldığı illər idi. 1980-ci illərin sonlarına gəlindiyində isə medianın qloballaşması ilə birlikdə onun mənfi təsirlərindən qorunmağa bağlı mövzular da gündəmə gəldi. Bu dövrdən etibarən artıq beynəlxalq qurum və təşkilatlar tərəfindən müxtəlif layihələr çərçivəsində media tənqidinin önəmi ortaya atılmağa və müzakirələr aparılmağa başlandı. Yavaş-yavaş inkişaf ettirilən bu layihələrin əsas məqsədi insanları bir hörümçək toru kimi hər tərəfdən əhatə edən yazılı və vizual mesajlara qarşı müqavimət mexanizması yarada bilmək idi. Bu layihələrdə insanların aktiv bir vətəndaş olaraq fəaliyyət göstərməsi üçün yeni və zəngin ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməsinin lazım olduğu irəli sürülürdü (İnal, 2007, 95).

Media tənqidi anlayışı yeni olsa da tarixi 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. ABŞ və Avropada 1920-30-cu illərdə qəzet, telefon, radio, televiziya kimi ənənəvi informasiya vasitələrinin kütləviləşməsi ilə birlikdə bu vasitələrdən bir tədris materialı olaraq istifadə edilə biləcəyi düşüncəsi də sıx-sıx səsləndirilməyə başlandı. Sosialist ölkələri də medianın təhsildəki rolunu anladıkları zaman bu vasitələri tədris planına daxil ettilər (İnal, 2016, 19).

Artıq bir çox ölkə media tənqidi ilə bağlı siysətini müəyyənlişdirmişdir. Medianın uşaq və gənclər üzərindəki mənfi təsirlərinin günü-gündən artması onların media mövzusunda bilgiləndirmə və bilinləndirməsinin vacibliyini ortaya qoyur. Başda ölkə idarəçiliyi (hökumətlər) olmaq üzərə, müxtəlif quluş və qeyri-hökumət təşkilatları, media ilə bağlı uşaq və gənclərin təhsilinə daha çox yer ayırır. Çünkü uşaq və gənclərin media ilə olan qarşılıqlı əlaqəsi hər keçən gün daha da artır (İnal, 2016, 21).

Günümüzdə media tənqidi dərsləri müxtəlif ölkələrin təhsil sistemində fərqli şəkildə yer alır. Məsələn, Avstraliya və Böyük Britaniyada media tənqidi dil sənətləri fənninin içərisinə daxildir. Bununla birlikdə ayrıca dərs olaraq da keçirilə bilir (Taşkıran, 2007, 92). Finlanadiyada isə media tənqidi dərsləri 1970-ci ildə ibtidai təhsil, 1977-ci ildə isə orta təhsil tədris proqramına daxil edilmişdir. Media təhsili 1990-cı ilə qədər Finlandiyada daim inkişaf etmişdir. Məcburi bir dərs olaraq 1970-ci ildən Danimarkada, 1980-ci ildən isə İsveçdə oxudulmağa başlanmışdır. Hər iki ölkədə 1980-90-cı illərdə media təhsilində əhlaqçı bir mövqedən, araşdıran və tələbə mərkəzli bir media təhsilinə keçid yaşanmışdır. Danimarkada əsas olaraq informasiya texnologiyası mərkəzə alınmışdır. Fransada isə kütləvi informasiya haqqında məlumatlar sinema vasitəsiylə öyrədilmişdir. Son dövnlərdə isə müəllimlər üçün konferanslar və media kursları təşkil olunmaqdadır. Media tənqidi ilə bağlı ilk təşkilatlanmış yayınlar Almaniyada 1970 və 80-ci illərdə meydana çıxmağa başladı. 80 və 90-cı illərdə isə təhsil müəssisələrinin daxilində və xaricində media tənqidi böyük diqqət çəkmişdir (Taşkıran, 2007, 92). Cənubi Afrikada da irqi ayrı-seçkilikdən uzaqlaşma və demokratik seçkilərlə birlikdə media tənqidinə də maraq artmışdır.

Ümumi bir girişdən sonra bir çox ölkə və təşkilatların media tənqidi təhsili ilə bağlı təcrübəsini incələməyə çalışacağıq.

Amerika Birləşmiş Ştatları. ABŞ-da media tənqidi təhsilinə 1970-ci illərdə başlanmışdır. Burada media tənqidi ilə bağlı hazırlanan ilk layihələrdə daha çox valideynlər

hədəflənmişdir. Daha sonra isə tənqidi düşünmə və istehsal bacarıqlarının önəmi vurğulanmışdır. Məktəb və müəllimlərə yönəlik materiallar hazırlanmış, mediadan daha faydalı və bilincli bir şəkildə istifadə edilməsi üzərində dayanılmışdır (İnal, 2016). Media tənqidinin tarixini incələrsək ABŞ-da kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı ilə sektordakı tələbatın qarşılınması mövzusunda paralellik olduğunu görmüş olarıq. 1930-cu illərdə bir qrup İngilis dili müəllimi tərəfindən, xalq radiosu liderləri ilə birlikdə Wisconsin Association for Better Broadcasting adlı təşkilat qurulmuşdur. Onlar dinləyicilərin “fərqi nə varma”, “tənqidi dəyərləndirmə” və “maraq dairəsi”ni artırmağa kömək etmək üçün yaxşı proqramların siyahısını çıxarmışdılar. 1953-cü ildə isə American Council for Better Broadcasts adlı təşkilat qurulmuşdu. Televiziyanı tənqidi izləməyə yönəlik ilk kollektiv cəhd 1970-ci ildə başlanmışdır. 1970-ci ildə New York City'nin ictimai kanalı WNET yerli məktəblərdə atölye çalışmaları təşkil etmişdir. ABŞ-da öncələri media tənqidi təhsili qoruyucu yanaşma üzərində inşa edilmişdi. Məqsəd uşaqları medianın zərərli təsirindən qorumaqdı. İnkişafda birlikdə media tənqidi sahəsində də qoruyucu yanaşmadan tənqidi düşünmə və istehsal bacarıqlarını inkişaf etdirən gücləndirici yanaşmaya doğru bir keçiş yaşanmışdır (Bilici, 2014, 67). ABŞ-da media tənqidi təhsilinin inkişafında Aspen İnstitutunun rolunu da xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Aspen İnstitui tərəfindən 1992-ci ildə ilk geniş çərçivədə media tənqidi konferansı təşkil olunmuşdur. Bu konferansda media tənqidinə yenidən tərif verilmiş və gələcək proqramların ana çərçivəsi müəyyənləşdirilmişdir. Konferansda dörd təcili ehtiyacı (baza, məlumat, məlumatı yayma və əməkdaşlığa dayanan şəbəkə) qeyd edən Aspen İnstitutu təlimçi hazırlamanın önəminə də diqqət çəkmişdir. Tədris proqramına media tənqidi dərsi daxil edilsə və ya mövzu ilə bağlı rəflər dolusu materiallar olsa belə təlimçilərin təhsillərinin qənaətbəxş olmadıqları müddətcə bu dərslərin effektiv olacağını qeyd etmişdir. Buna görə ABŞ-da təlimçilərin təhsili media tənqidinin inkişafında əsas faktor olaraq görülür (https://www.academia.edu/26297271/Youth_media_education_survey_2001). ABŞ-da media tənqidi dərsləri rəsmi səviyyədə məcburi olaraq İngilis dili sənətləri dərslərinin, seçməli olaraq isə sosial bilgiler və sağlıq təhsili, video istehsalı kimi dərslərin içərisində verilir (Domaille və Buckingham, 2001, 55). Ümumi olaraq baxdığımızda ölkələrin inkişaf səviyyəsi ilə media tənqidi təhsilinin inkişaf səviyyəsi arasında heç də düz mütənasibliyin mövcut olmadığını görürük. Məsələn, ABŞ media mesajlarının hazırlanması baxımından lider mövqedədir, amma media tənqidi təhsilində arxa sıralarda yer alır. Amerikada media tənqidi təhsili ikinci plandadır. Bu ölkədə daha çox musiqi və filimlərin satılmasına önəm verilir. Tələbələrə tənqidi düşünmə bacarıqlarını necə inkişaf ettirmələrindən daha çox media mesajlarının necə yaradılacağı mövzusunda məlumatlar öyrədilir (<https://www.edweek.org/ew/articles/1999/10/27/09ubey2.h19.html>).

Kanada. Kanadada media tənqidi ilə bağlı ilk addımlar 1960-cı ildə Canadian Screen Education Association'ın qurulması ilə birlikdə atılmaya başlanmışdır. Media təhsili 1960-cı illərdə “ekran təhsili” adı altında orta təhsil səviyyəsində film dərsləri şəklində tədris edilmişdir. 1978-ci ildə isə Association for Media Literacy təşkilatının əsası qoyulmuşdur. Bu təşkilat bütün media tənqidi müəllimlərinə səslənərək online bir şəbəkə yaratmaqdadır (<http://www.aml.ca/>). Kanadada media tənqidi İngiltərə və Avstraliya təcrübəsi üzərinə quruludur (Bilici, 2014, 92).

Media tənqidi dərsləri Kanadanın bütün əyalətlərində tədris proqramına daxil edilmişdir. Fəqət standart şəkildə deyil, bölgədən bölgəyə fərqlilik göstərən müxtəlif struktura sahibdir (Akt.: Bilici, 2014, 90). Bu ölkədə media tənqidi dərsləri 2000-ci illərdən etibarən milli səviyyədə bütün məktəblərin 7-12-ci siniflərində dil sənətləri proqramının içində məcburi dərslər olaraq tədris edilməyə başlanmışdır (Domaille və Buckingham, 2001, 73). Media təhsili İngiliscə Dil Sənətləri proqramına tam olaraq inteqrasiya olunmuşdur. Ədəbi və digər mətnlərlə birlikdə media mətnləri də bir başqa janr olaraq düşünülməkdədir. Bu dərslər

media mətnləri ilə çalışmaq, mediayı “oxumaq”, canlandırmaq və dinləməklə birlikdə film və fotolar üzərində çalışmaq da əhatə edir. Media tənqidi təhsilində Kanada Amerika qitəsində ön plana çıxır (Bilici, 2014, 93).

İngiltərə. Media dərslərinin keçirilməsi ilə bağlı İngiltərədə ilk sisteməlik təklif The Training of Critical Awareness kitabının müəllifləri F.R.Leavis və tələbəsi Denys Thompson tərəfindən sürülmüşdür. Bir sıra sinifdaxili aktivlikləri də özündə ehtiva edən kitabda qəzet incələmələri, popülər kurgu və reklamlardan bəhs edilmişdir (Bilici, 2014, 77). İngilis dili müəllimləri sayəsində media tənqidi dərsləri ingilis dili dərslərində 1960-cı illərdə öyrədilməyə başlanmışdır. 1970 və 80-ci illərdə televiziya üzərində sıxlaşılması və film çalışmaları orta təhsil səviyyəsində media fənni dərslərinin yaradılması, daha sonra da 16-17 yaş qrupları üçün “media çalışmaları” dərslərinin inkişaf etdirilməsi ilə media təhsili sürətlə inkişaf etmişdir (Bilici, 2014, 79).

British Film İnstitute İngiltərədə media tənqidi təhsilinin inkişafında xüsusi rola malikdir. 1970 və 80-ci illərdə BFI çabalarının nəticəsində Təhsil Departamenti 14-19 yaş qrupları üçün media dərsi layihəsi hazırlamışdır. 80-ci illərin sonlarında isə lobi fəaliyyətlərinin uğuru nəticəsində media təhsili İngiltərə və Qallar, daha sonra Şimali İrlandiya və Şotlandiyanın tədris planına salınmışdır (Bilici, 2014, 84).

Media tənqidi ilə bağlı İngiltərədə yaradılmış təşkilatlardan biri olan OFCOM-un hökumətə təzyiqləri nəticəsində media tənqidi ilk dəfə maddi olaraq dəstəklənmişdir. Bununla da media tənqidi həm də rəsmi bir tərifi qovuşmuşdur. Media tənqidi “Müxtəlif kontekstə ünsiyyət qura bilmə, ünsiyyəti anlamaq və ünsiyyətə keçə bilmək bacarığı” (Varlı, 2012, 121) olaraq xarakterizə edilmişdir. OFCOM-un 2009-cu ildə hazırladığı bir tədris proqramında öncəliklə gələcək nəsillərin digital mediaya qarşı yaxşı yetişdirilməsi üzərində dayanılmaqda, texnologiyayı öyrənmə və bacarıqları inkişaf ettirmək əsas hədəf göstərilmişdir. Uşaqlar və gənclər üçün nəzərdə tutulmuş təməl çalışmalara əlavə olaraq formal təhsilini bitirmiş şəxslər üçün də təlimlərin gərəkliliyi vurğulanmışdır (Bilici, 2014, 86).

Almaniya. Almaniya Federal əyalətlərdən təşkil olunur və hər federal əyalətin media və media təhsili mövzusunda öz təşkilatları və xüsusi qanunları var (Tanrıverdi, 2012, 65). Bu ölkədə ümumi bir təhsil proqramı yoxdur. Təhsil proqramları ayrı ayrılıqda Federal əyalətlərə bağlıdır. Hər əyalətin öz tədris proqramı vardır. Media tənqidi də hələ ki məcburi dərslər arasında yer almamışdır (Tanrıverdi, 2012, 83). Almaniya ümumiyyətlə media tənqidi dərsləri ilə medianın mənfi təsirlərinin qarşısını almaq, tələbələrin medianı analiz etmək bacarıqlarını inkişaf ettirmələrində rəhbərlik etmək, tələbələri avtoritar media istifadəsi üçün öyrətmək və tələbələrin özləri üçün media məhsulları hazırlamağa cəsarətləndirmək qarşıya qoyulan əsas məqsəddir. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün media tənqidi sosial elmlər, sənət, coğrafiya kimi müxtəlif fənlərə inteqrasiya edilmişdir (Bilici, 2014, 102). Alman siniflərində media mətnləri tam olaraq mərkəzdə deyil, digərlərinin arasında bir mövzu olaraq yer alır. Almaniya media “haqqında” təhsil deyil, “media ilə” təhsil üsulu mənimsənmişdir. Bu ölkədə dərslər romanlar əsasında çəkilən film izləmələri, səhnə incələmələri, mətn çalışmaları və web təbiiqlər, internet layihələri olmaqla dörd qrupa ayrılır (Bilici, 2014, 102). Media tənqidi dərslərində öncəliklə tələbələrin aşına olduğu və gündəlik olaraq istehlak etdikləri media (film/televiziya) üzərində durulmaqda, tələbələrin özlərinin rəhbərlik edəcəkləri layihələr təqdim edilməkdə və tənqidi, analiz edici baxış açısını inkişaf ettirməkdədir (Domaille və Buckingham, 2001, 52). Almaniya hər bir məktəbin özünə görə mövcud bazası olan “media sinifləri” vardır. Bunun xaricində tələbələr məktəbdən kənar müəllimlərinin nəzarəti altında media orqanlarını gəzmə imkanına da sahibdir (Bilici, 2014, 103).

Fransa. Bu ölkədə media tənqidi deyilincə ilk film çalışmaları yada düşür. Bunun da başlıca səbəbi İngiltərənin təsirinin olmasıdır. Fransada standartları müəyyənləşdirilib bir təhsil çərçivəsi və rəsmi olaraq hazırlanmış milli səviyyədə media təhsili yoxdur (Bilici, 2014, 99). İngiltərə və bir çox Avropa ölkəsində olduğu kimi media təhsilinin əsas hədəfi film çalışmaları üzərindən audio-vizual inkişafı dəstəkləməkdir. Bu çalışmalarda məktəbəqədər təhsildən orta təhsilə qədər müxtəlif səviyyələrdə, fərqli dərslərdə istifadə olunan media təhsili ilə bağlı matrealları hazırlanır (Domaille ve Buckingham, 2001, 44). Fransada media tənqidinin gərəktdirdiyi təməl bacarıqlar və bu dərslərin məqsədləri 23 aprel 2005-ci ildə qəbul edilən qanunla müəyyənləşdirilmiş, media tənqidi tədris proqramlarında məcburi dərslər olaraq yerini almışdır (European Commission Country Profiles France).

Finlandiya. 1996-cı ildə Finlandiya Təhsil Nazirliyi mədəniyyət və media tənqidi ilə bağlı kiçik bir komitə tərəfindən hazırlanan hesabatda media və internet istifadəsində yeni milli və profesional bacarıq və səlahiyyətlərin önəmini vurğulayırdı (İstifçi, 2012, 183). 2002-ci ildə Finlandiyada tədris proqramı islahatı keçirildi. İbtidai və orta təhsil mərhələsində media tənqidinin rolunun gücləndirməsi baxımından bu islahat böyük önəm kəsb edirdi. Finlandiyada media tənqidinin əsas hədəflərini tələbənini:

1. Hərtərəfli media istifadəçisi və məsuliyyətli bir iletşimci olmasını;
2. Media tənqidini öyrənməyi və cəmiyyətdəki etik və estetik dəyərləri müəyyənləşdirməsini;
3. İştirakçı, qarşılıqlı və təsiredici ünsiyyəti öyrənməsini;
4. Media və ünsiyyətin texnik istiqamətlərində bacarıqlara yiyələnməsi təşkil edirdi (İstifçi, 2012, 184).

Bu ölkədə orta təhsil səviyyəsində media tənqidinə böyük önəm verilir. Media təhsilinin əsas məqsədi mədəni və siyasi məsələlər mövzusunda gənc nəsillər ilə yaşlılar arasında bir körpü yaratmaqdır. Gənclərin mediada necə təmsil edildiyinin, özəl həyatlarının, uğur və uğursuzluqlarının birbaşa aşkar olunmasının gənclər üzərində yarattığı rahatsızlıq üzərində durulmaqda, gənclərin tələblərinə cavab verə bilmək üçün gənclik təşkilatlarının çatısı altında çalışmalar həyata keçirilir (Bilici, 2014, 118). Media təhsili media sahəsində çalışan mütəxəssislərin, gənclərin, aktivistlərin, təlimçilərin iştirakı ilə və bazar bilgisi verilərək dəstəklənir. Media təhsilinə könül vermiş insanlar müxtəlif sektor və səviyyələrdən gəlir: məktəblər başda olmaqla, gənclik təşkilatları, kitabxanalar, mədəni təşkilatlar, media və film mərkəzləri işçiləri və mövzu ilə bağlı rəsmi vəzifəli, idarəçilər bunlar arasında yer alır. Maddi imkanların yaxşı olduğu bu ölkədə müəllimlərə təhsil verilən siniflər televiziya, video və projektrlərlə təmin edilmiş, qəzet və dərgilərə abonə olunmuşdur. Media ilə bağlı avadanlıq sadəcə müəllimlərə təlim verilən siniflərdə deyil, media təhsili verən bir çox sinifdə istifadə olunur. Burada hökumət media təhsilinə önəmli miqdarda büdcə ayırır (Bilici, 2014, 118).

Digər bir Avropa ölkəsi olan İtaliyada media tənqidi ilə bağlı Təhsil Nazirliyinin sistemli və rəsmi siyasəti hələki mövcut deyil və dərslər universitetlərdə elm adamları, məktəblərdə isə müəllimlər tərəfindən keçirilir (Taşkıran, 2012, 315). İrlanda da media tənqidi məktəblərə 1970-ci illərdə girməyə başlamışdır. Burada daha çox qoruyucu yanaşma mənimsənmişdir. Ticari qayğıları olan medianın verdiyi rahatsızlıqları dəf etmək və media mətnlərindən bilgi, görgü və ən azından əyləncə olaraq “gərəktdiyi qədər” yararlanmaq hədəflənməkdədir (Bilici, 2014, 95).

Avropa Komissiyası, Avropa Şurası, YUNESKO. Avropa Komissiyası, Avropa Şurası və YUNESKO da media tənqidi ilə bağlı fərqli layihələrə imza atmaqdadır. Avropa Komissiyası tərəfindən mütəxəssis qrupu təşkil olunmuşdur. İldə üç dəfə Brüsseldə bir araya gələn bu

mütəxəssis qrupu fərqli keçmişləri və bacarıqları olan şəxslərdən ibarətdir. Bu mütəxəssis qrupunun hədəflərini media tənqidi ilə bağlı fərqli mövzuları təhlil etmək və tendensiyaları müəyyənləşdirməkdir. Bununla yanaşı Avropa səviyyəsində uğurlu layihələrə diqqət çəkərək onları dəstəkləməkdir (Taşkıran ve Varlı, 2012, 18).

YUNESKO da illərdir media tənqidinin inkişaf etdirilməsi üçün önəmli bir rolü öhdəsinə götürmüşdür. YUNESKO beynəlxalq ünsiyyəti təmin edən şəbəkələrdə çətinlikləri ortadan qaldırmağa çalışaraq media tənqidi mövzusunda mübadilələr həyata keçirir. YUNESKO–nun əsas diqqət mərkəzində insanların informasiya ilə bağlı məlumatlarını artıracaq proqramlar həyata keçirməkdir. Bu proqramlar sayəsində insanlara tənqidi yanaşma, dəyərləndirmə kimi istedad və bacarıqları şəxsi və iş həyatlarında istifadə edə bilmələri üçün yollar göstərilir (Taşkıran ve Varlı, 2012, 21-22).

Avropa Şurasının əsas siyasəti isə vətəndaşların insan haqları, demokratiya, xəbər haqqı və ifadə azadlığı ilə bağlı media və media sektoruna olan marağını göz önünə almaqdır. Avropa Şurasına üzv olan dövlətlər tərəfindən Avropa Şurası Təvsiyələri hazırlanmışdır. Bu təvsiyə informasiya və ünsiyyət xidmətləri ilə texnologiyaların ən yaxşı şəkildə istifadə edilməsini təmin etmək üçün uşaqları və təlimçiləri vəzifələndirməyə vəsələ olan staj strategiyası və informasiya tənqidi təvsiyə edir (Taşkıran ve Varlı, 2012, 25-26).

Türkiyə. Türkiyədə uşaqlarda şiddət davranışlarının gedərək artmasının qaynağının internet və televiziya yer alan şiddət məzmunlu görüntülərin olmasını önə sürən görüşlərin yayılması səbəbiylə RTÜK (Radio Televiziya Üst Kurulu) işə qarışdı. Beləliklə RTÜK 2004-cü ildə Dövlət Nazirliyinin tərkibində qurulan və Türkiyənin öndə gedən ictimai qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının və universitetlərin təmsil olunduğu Şiddətin qarşısının alınması platformasında ilk dəfə ibtidai təhsil mərhələsində media tənqidi dərslərinin oxudulmasına dair bir təklif irəli sürüldü. Digər mərhələdə isə RTÜK Araşdırma və İnkişaf Dairəsi Müdürlüyü tərəfindən “Media Tənqidi Layihəsi” çalışma hesabatı hazırlandı. Bu hesabatda media tənqidinin nə olduğu və əhəmiyyəti açıqlanırdı. Bununla bərabər hesabatda dünyada media tənqidi ilə bağlı aparılan araşdırmalara və həyata keçirilmiş inkişaf meyarlarına da toxunulurdu (Alagözlü, 2012, 20). Türkiyədə media tənqidi ilə bağlı ilk konferans 23-25 may 2005-ci ildə Marmara Universiteti İletişim Fakültəsi tərəfindən təşkil olunan I Beynəlxalq Media Tənqidi Konferansı-dır. Bu konferansda media tənqidi dərslərinin önəminə toxunulmuş və dərslərin məzmunu ilə bağlı fərqli görüşlər ortaya qoyulmuşdur. Türkiyədə bunun ardından 2006-2007-ci tədris ilində media tənqidi dərslərinin keçirilməsi üçün 5 pilot məktəb seçildi. Pilot məktəblərdə media tənqidi dərsləri 7-ci sinif şagirdlərinə seçməli dərslər olaraq oxuduldu. 2007-2008-ci tədris ilində isə media tənqidi dərsləri Türkiyədəki bütün məktəblərin tədris planına seçməli dərslər olaraq salındı (Alagözlü, 2012, 23).

Türkiyədə media tənqidi dərsləri tədris planında seçməli dərslər olaraq yerini alır. Dərslər çox vaxt jurnalistika fakültəsini bitirmiş müəllimlər deyil, sosiologiyanı qurtarmış müəllimlər tərəfindən tədris olunur. RTÜK və Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəllimlərin dərslərdə istifadə etməsi üçün kitablar hazırlanır. Fəqət şagirdlərin birbaşa istifadə edə bilməsi üçün dərslər kitabı hazırlanmamışdır. Buna səbəb olaraq şagirdlərin əzbərçilikdən uzaq tutulmasının istənilməsi, onların sərbəst düşüncələrinin və özlərini ifadə edə bilmələrinin qarşıya məqsəd qoyulmasıdır (Alagözlü, 2012,27).

Media tənqidi dərsləri proqramının ümumi məqsədləri aşağıdakı şəkildə ifadə edilir. Şagird media tənqidi dərsləri sayəsində;

- Medianı fərqli aspektlərdən oxuyaraq yaşadığı mühitə qarşı həssas, ölkəsinin problemlərindən xəbərdar olur, mediada gördüklərini ağıllı şübhələndirərək keçirərək bilinc qazanır;

- Televiziya, video, kino, reklamlar, mətbuat, internet və buna bənzər digər yerlərdəki mesajları əldə edərək bunları analiz etmə, dəyərləndirmə və ötürmə bacarığı əldə edir;
- Audio, vizual və audio-vizual mediaya yönəlik tənqidi bir baxış açısı qazanır;
- Mesajların hazırlanmasına və analizinə yönəlik olaraq cavab tapmaqdan-sual vermək mərhələsinə doğru bir dəyişikliyi gündəmə gətirir;
- Bilincli bir media tənqidçisi olur;
- İctimai həyata daha aktiv və qurucu bir şəkildə qatılır;
- İctimai və özəl yayımın daha müsbət yerlərə ilərləməsində həssaslıq göstərilməsində yardımcı olur ("https://www.medyaokuryazarligi.gov.tr/userfiles/files/program.pdf").

RTÜK tərəfindən media tənqidi təlimləri çərçivəsində bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir. Bunlardan biri də Qoruyucu Simvollar Sistemidir. 2006-cı il 23 aprel tarixindən etibarən istifadə olunmağa başlayan Ağıllı Simvollar prqramların məzmunu haqqında izləyicilər səsli və yazılı olaraq məlumatlandırılır. Bu tətbiqin əsas məqsədi uşaqları və gəncləri cinsəllik, şiddət, pis vərdişlər, narkotik aslılığı və pis dil istifadəsi kimi mənfi təsirlər yarada biləcək davranışları tərkibində ehtiva edən yayınlara qarşı qorumaqdır. RTÜK-ün bir digər layihəsi də <http://www.medyaokuryazarligi.org.tr/> adlı internet saytını istifadəyə verməsi olmuşdu. Bu internet saytı istər media tənqidi dərsləri, istərsə də media ilə bağlı müxtəlif matreallar və məlumatlar yer alır. Uşaqların internetdən doğru faydalana bilmələri üçün <http://www.rtukcocuk.org.tr/> adlı sayt yaradılmışdır. Saytın əsas məqsədi uşaqların internetdə güvənli bir şəkildə vaxt keçirmələrini təmin etməkdir. 2010-cu ilin oktyabrında isə uşaqların vaxtında yatmasını təmin etmək üçün gec saatlardakı televiziya prqramlarının zərərli təsirlərindən qorunmağı qarşıya məqsəd qoyan “İyi Uykular Çocuklar” layihəsi tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu layihə çərçivəsində axşam 21.30-dan sonra yayınlanması təklif olunan üç fərqli animasyon vasitəsi ilə uşaqlara “İyi Uykular Çocuklar”, “Haydi Çocuklar Uykuya” və “Bugünlük Televizyon Yeter, Bütün Çocuklara İyi Geceler” mesajları verilməkdədir (Alagöz, 2012, 46).

Rusiya. Rusiyada media 1990-cı ildəki müstəqillik hərəkatına qədər ciddi bir nəzarət altında idi. Media hökumətin propaqandasını həyata keçirirdi və xarici medianın təsirini nəzarət altına almaq üçün media tənqidi dərslərinə ehtiyac yox idi. Artıq 90-cı illərdən sonra media dövlətin nəzarətindən çıxıb sərbəst bazar şəraiti şərtlərində inkişaf yolunu tutmuşdur. Texnologiyanın inkişafı ilə xaricdən ölkəyə daxil olan, məzmun və mövqe olaraq sosial dəyişikliyə səbəb olan media məhsulları rahatsız edici səviyyəyə gəlincə Rusiya Təhlükəsizlik Şurası 2000-ci ildə məlumat sahəsini təhdid edən yayınlara qarşı Rusiya Məlumat Doktrinəsini yayımladı (Bilici, 2014, 114).

Rusiyada media tənqidi bəzi orta təhsil məktəblərinin xaricində məcburi dərslər olaraq oxudulur. Bu ölkədə milli təhsil sistemi ölkə səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş olaraq fəaliyyət göstərir və dərslərin demək olar ki hamısı məcburidir. Seçməli dərslərin sayı çox azdır və önəm kəsb etmir. Media tənqidi Təhsil Nazirliyi tərəfindən dəstəklənmədiyi müddətcə bu dərslərin inkişafı, könüllü müəllimlərin cəhdləri ilə məhdudlaşmaqdadır. Rusiyada media tənqidinə ümumi yanaşma media qaynaqlarının texnik istifadəsi üzərinə olan ənənvi bir təhsil metodudur. Daim inkişafda olan yeni media ortamı ilə ənənvi olan arasında uçurum bu səbəblə dayanmadan böyüyür. Media tənqidi yeni medianı hər daima təqib etməyi gərəkdirkən, uzun illər boyunca istifadə olunan dərslər kitabları yeni dəyişikliklərə cavab vermir (Bilici, 2014, 117).

70 il Sovet İttifaqının əsarəti altında qalan Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi media ilə bağlı Konstitusiyaya bəzi maddələr əlavə olundu. 90-cı illərdə bunun kimi cəhdlər sayəsində Azərbaycanda müstəqil

medianın ilk nümünələri ortaya çıxmağa başladı. Müstəqil media qurumlarının sayısının artması ilə birlikdə sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçişin paralel yaşandığı bu dövəmdə Azərbaycan da global sənaye məhsullarının təsirinə məruz qalmağa başladı. Özəlliklə media vasitəsi ilə yayılan bu təsir günü-gündən daha da artmaqdadır. Bütün bunları nəzərə alarsaq media tənqidi təhsilinin ölkəmiz üçün nə qədər önəmli olduğunu görmüş olarıq. Çünki media tənqidi dərslərinin əsas məqsədi, tələbənin media organının strukturunu, fəaliyyətini, kurgulanmış içeriğın bilincli bir şəkildə dəyərləndirilməsini və tənqidi bir şəkildə izləməsini, qısacası media ilə bağlı düzgün suallar verib, düzgün cavablar tapa bilməsini təmin etməkdir (Coşkunserçe, 2007, 9).

ƏDƏBİYYAT

1. Alagözlü, Çağrı. (2012). Türkiye`de ve Avrupa Ülkelerinde Medya Okuryazarlığı, Uzamlık Tezi, Ankara: RTÜK.
2. Bilici, İbrahim Ethem. (2014). *Medya Okuryazarlığı ve Eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
3. İnal, Kemal. (2016). *Medya Okuryazarlığı Elkitabı*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- İstifçi, İlknur. (2012). Medya Okuryazarlığı Ülke Profili Finlandiya, Taşkiran N.Ö (Ed.), *Medya Okuryazarlığı: Avrupa Profili* içinde (181-198). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
4. Taşkiran, Nurdan Öncel. (2007). *Medya Okuryazarlığına Giriş*. İstanbul: Beta Yayınları.
5. Tanrıverdi, Belgin. (2012). Medya Okuryazarlığı Ülke Profili Almanya, Taşkiran N.Ö (Ed.), *Medya Okuryazarlığı: Avrupa Profili* içinde (63-86). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
6. Taşkiran, N.Ö ve Varlı, A.M. (2012). Medya Okuryazarlığı Profili Avrupa, Taşkiran N.Ö (Ed.), *Medya Okuryazarlığı: Avrupa Profili* içinde (13-57).
7. Varlı, Ali Murat. (2012). Medya Okuryazarlığı Ülke Profili Birleşik Krallık, Taşkiran N.Ö (Ed.), *Medya Okuryazarlığı: Avrupa Profili* içinde (119-174). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
8. https://www.academia.edu/26297271/Youth_media_education_survey_2001
9. <https://www.edweek.org/ew/articles/1999/10/27/09ubey2.h19.html>
10. <http://www.aml.ca/>
11. <https://www.medyaoakuryazarligi.gov.tr/userfiles/files/program.pdf>
12. <http://www.medyaoakuryazarligi.org.tr>
13. <http://www.rtukcocuk.org.tr>
14. [Approaches_to_Youth_Media_Literacy_by_Kate_Domaille.pdf](#)

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MİLLİ MARAQLARIMIZIN QARANTI KİMİ INFORMATION SECURITY AS A GUARANTEE OF OUR NATIONAL INTERESTS

Esmira RÖVŞƏNOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Yeni media və kommunikasiya nəzəriyyələri kafedrası, Bakı şəhəri

ORCID ID: 0000-0002-1635-6971

ÖZET

Məqalədə müasir dövrdə İnformasiya təhlükəsizliyinin əhəmiyyətindən bəhs olunur, onun dövlət siyasətinin əsas tərkib hissəsi olması bir daha vurğulanır. Söz, fikir azadlığı olan, demokratik dəyərlərə söykənən dövlətlərdə kütləvi informasiya vasitələri hakimiyyət və xalq arasında bir növ körpü rolu oynayaraq birincinin fəaliyyəti haqqında cəmiyyətin məlumatlandırılmasını və ictimai fikrin ifadə olunmasını təmin edir. Məhz ictimailəşdirmək, ictimai fikrə təsir etmək, onu formalaşdırmaq xüsusiyyətləri KİV-i dövlətin informasiya siyasətinin mühüm tərkib hissəsindən birinə çevirir. Tədqiqat işində son dövrlərdə öz vəzifəsini peşəkarlıqdan uzaq tərzdə həyata keçirən həm qanunları, həm jurnalistikanın əsasını təşkil edən beynəlxalq – qərəzsizlik, dəqiqlik, tərəfsizlik, balanslılıq, vicdanlılıq kimi prinsipləri, həm də etik kodeksləri kobudcasına pozan bəzi media qurumlarının fəaliyyəti informasiya təhlükəsizliyinə təhdid kimi qiymətləndirilir. Məqalədə ölkə prezidenti İlham Əliyevin milli təhlükəsizliklə, onun qorunması ilə bağlı fikirləri təhlilə cəlb olunaraq, dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində gördüyü işlərdən, qəbul edilmiş qanunlardan, xüsusilə, Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasından və qəbul edilmiş “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan bəhs olunur, əsas məzmunu oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Qloballaşan və günü-gündən informasiya cəmiyyətinə daha da çox çevrilən, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir dünyada ölkənin informasiya təhlükəsizliyinə təhdid ola biləcək qüvvələrin olması hər zaman diqqətdə saxlanılmalıdır. Tarixən torpaqları qonşuları tərəfindən işğala məruz qalmış, xüsusilə Ermənistan kimi məkrli, terrorist bir düşməni olan Azərbaycan dövləti üçün milli təhlükəsizliyinin təmini prioritet bir məsələ olaraq qalmalı və bu təhlükəsizliyin təmini milli maraqlarımızın qarantı rolunu oynamalıdır.

Açar sözlər: İnformasiya təhlükəsizliyi, milli maraqlar, milli təhlükəsizlik, informasiya cəmiyyəti, kütləvi informasiya vasitələri, konsepsiya, islamofobiya

ABSTRACT

The article discusses the importance of information security in modern times, emphasizing that it is a key component of public policy. In countries with freedom of speech and opinion, based on democratic values, the media play the role of a kind of bridge between the government and the people, providing information to the public about the activities of the former and the expression of public opinion. It is the features of socialization, influence on public opinion, its formation that make the media one of the important components of the state's information policy. The study assesses the recent activities of some media outlets as a threat to information security, in violation of both the law and the principles of international law - impartiality, accuracy, impartiality, balance, honesty, as well as ethical codes, which perform their duties in an unprofessional manner. The article analyzes the views of President

Ilham Aliyev on national security and its protection, the work done by the state in the field of information security, the adopted laws, in particular, the National Security Concept and the adopted Law of the Republic of Azerbaijan "On National Security". The content is brought to the attention of readers.

In a globalizing and increasingly information society, where information technologies are developing, the presence of forces that can threaten a country's information security must always be kept in mind. Ensuring national security must remain a priority for the Azerbaijani state, whose lands have historically been occupied by its neighbors, especially an insidious, terrorist enemy such as Armenia, and this security must play the role of a guarantor of our national interests.

Keywords: Information security, national interests, national security, information society, mass media, concept, islamophobia

Söz və məlumat azadlığı, azad fikir, müstəqil düşüncə, özünü ifadə kütləvi informasiya vasitələrinin və müasir informasiya cəmiyyətinin söykəndiyi əsas dəyər və məqsədlərdir. KİV hakimiyyətin fəaliyyəti haqqında cəmiyyətin məlumatlandırılmasını və ictimai fikrin ifadə olunmasını təmin edən təsirli vasitədir. KİV-in məhz bu ictimai fikrə təsir etmək, onu formalaşdırmaq xüsusiyyətləri onu dövlətin informasiya siyasətinin mühüm sosial institutlarından birinə çevirir. Müasir dünyada qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə hər bir kəsin obyektiv və qərəzsiz informasiya almaq imkanının olması obyektiv zərurətə çevrilsə də özünü ən demokratik dövlət elan edən ölkələrdə belə bunu tam mənasında həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Açıq və şəffaf cəmiyyət quruculuğu yolu ilə gedən müstəqil Azərbaycanda da demokratik dəyərlərin inkişafı və vətəndaş cəmiyyətinin mühüm təminatçısı, informasiya istehsalçısı və yayımçısı olan KİV-in roluna mühüm yer verilir.

Bu gün artıq ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş Azərbaycan eyni zamanda dünyada sülhün, təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə töhfəsini verməyə çalışır, sivilizasiyalararası dialoq təşəbbüslərində fəal iştirak edir. Müasir dövrdə bütün dünyada insanlar üçün beynəlxalq prinsiplərdən irəli gələn obyektiv, qərəzsiz, dəqiq, balanslı, vicdanlı, tərəfsiz informasiyanın verilməsi son nəticədə, həm də Yer üzündə sülhün, təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, ölkələr və xalqlar arasında əməkdaşlığın, sivilizasiyalararası dialoqun genişlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycanın bir sıra mətbuat orqanlarında bilərəkdən yalan, böhtan xarakterli, yaxud dəqiq olmayan "fake news" adı altında saxta informasiyaların, o cümlədən vəzifəli şəxslərin, ictimai-siyasi xadimlərin heysiyyətinə toxunan, onların həm ictimai, həm də siyasi nüfuzuna xələl gətirən əsassız, sifarişli yazıların dərci hallarına hələ də rast gəlməkdəyik. Belə media qurumlarında qeyd etdiyimiz mühüm jurnalistika prinsiplərindən, demokratik dəyərlərdən, hadisələrə obyektiv baxışdan danışmaq mümkün deyil. Qeyd olunan KİV-də özünü göstərən belə neqativ tendensiyalar təkcə ölkə Konstitusiyasının və qanunlarının kobud şəkildə pozulması, peşə etikasına, onun funksiya və prinsiplərinə riayət olunmaması ilə məhdudlaşmır. Qeyri-peşəkar jurnalist fəaliyyəti göstərən, özünə auditoriya əldə edə bilməyən və yaxud buna peşəkarlığı çatmayan bu cür KİV-lər "çıxış yolu" kimi əsasən, saxta sensasiya xarakterli, insanları qorxu, vahimə, gərginlik və stress içində saxlayan informasiyalara daha çox yer verirlər. Haqlı olaraq, bu neqativ meyilləri məsuliyyətsiz və qeyri-peşəkar jurnalistlərin "mənəvi terror"u kimi də qiymətləndirmək olar.

Hazırda Azərbaycan vətəndaşlarının həyatındakı problemlər təkcə ekoloji, siyasi, iqtisadi məsələlərin deyil, eyni zamanda neqativ enerjili, qeyri-real informasiyaların verilməsidir. Bu cür informasiyaların insan səhhəti üçün fəsadları ümumən havanın, suyun, ətraf mühitin

çirklənməsindən dəyən zərərdən az deyil desək yanılmırıq. 2020-ci ildə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və artıq 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal və ekoloji terror altında qalmış torpaqların azad olunması üçün aparılmış 44 günlük İkinci Qarabağ savaşı zamanı biz bu neqativ halları daha yaxından izlədik. Təəssüf doğuran hal isə bu neqativ halların təkə yerli KİV-lərdə deyil, dünyanın nüfuzlu hesab olunan bəzi media orqanlarında baş verməsi oldu. Dəqiq olmayan, həqiqətə sığmayan, tərəfli və qərəzli verilən informasiyaların fonunda iş o yerə çatdı ki, bəzi vətəndaşlar stress, kəskin emosiya, depressiya və s. mənfi psixoloji hallardan uzaq olmaq üçün informasiya eşitmək istəmir, az qala özlərini KİV-dən təcrid edir, uzaqlaşdırırdılar. Obyektiv və qərəzsiz, tərəfsiz informasiya mübadiləsinin vacibliyi ilə bağlı fikirlərin bir hissəsi də məhz bu reallıqlardan qaynaqlanır.

KİV sahəsində informasiya siyasətinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri də milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Dövlətin milli təhlükəsizlik siyasəti və onun KİV-də işıqlandırılması ilə bağlı Müstəqil Jurnalistlər Liqasının hazırladığı “Mətbuatda dövlət siyasətinin təbliğinə dəstək” adlı bülletəndə göstərilir ki, dövlətlərin milli təhlükəsizlik siyasətləri bir-birindən fərqlənsə də, onlar ən azı üç əsas məsələni əhatə etməlidirlər: beynəlxalq sistemdə dövlətin rolu, dərk olunmuş yerli və beynəlxalq problemlər, hallar və bu problemlərə və hallara qarşı iştirakçı faktorların həyata keçirməli olduğu öhdəliklər [3; s.62].

Dövlətin informasiya siyasətinin obyektinə dedikdə cəmiyyətin informasiya sferası, predmetinə dedikdə isə informasiya münasibətləri nəzərdə tutulur. “Dövlətin informasiya siyasətinin məqsədi vətəndaşların və ölkənin informasiya-psixoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bilgilər sisteminin əldə olunması, dövlət siyasətinin informasiya-analitik müşayiəti, idarəçiliyin əsas subyektinə kimi dövlət tərəfindən qəbul olunmuş qərar və proqramları əhaliyə çatdırmaqdır” [5; s.25].

Sosial və siyasi həyatda informasiyanın rolu onu istənilən anti-dövlət və anti-cəmiyyət qüvvələrinin təsir obyektinə çevirir. Müasir dövrdə isə belə qüvvələr rolunda təkə düşmən dövlət yox, həm də terrorçu qruplaşmalar çıxış edə bilər. Bundan başqa, müasir cəmiyyətdə informasiya konkret iqtisadi məzmun qazanır və bu səbəbdən informasiya təhlükəsizliyi və informasiyanın müdafiəsi dövlətin informasiya siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhdidlər, onların qarşısının alınması metodları və s. kimi məsələlər milli təhlükəsizliyin bütün sahələri üçün əsasən ümumi xarakter daşıyır. Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri bağlı bir çox qanunlar qəbul olunmuşdur ki, bunlara “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” (03 aprel 1998-ci il) , “Dövlət sirri haqqında” (07 sentyabr 2004-cü il), “İnformasiya əldə etmək haqqında” (30 sentyabr 2005-ci il), “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” (05 iyun 1996-cı il), “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın Təsdiq edilməsi barədə (30 sentyabr 2009-cu il), “Telekommunikasiya haqqında” (14 iyun 2005-ci il) və s. Azərbaycan Respublikası Qanunlarını misal göstərmək olar. Məhz bu qanunlar bu və ya digər mənada Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında və “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da öz əksini tapmışdır. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında ölkənin informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlər ümumi və qısa formada öz əksini tapmışdır. Konsepsiyada qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasından, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir [1].

Konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi ilə ölkədə informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya

ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistem və informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi zərurəti qeyd olunur. Bundan başqa, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədi ilə obyektiv və mühüm məlumatların toplanması təklif edilir.

İnformasiya təhlükəsizliyi siyasəti “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da ümumi formada öz əksini tapmışdır. Qanunda Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində əsas milli maraqları aşağıdakı sahələr üzrə təsnif olunur:

- məlumatların qanuni yolla əldə edilməsi, ötürülməsi, hazırlanması və yayılması kimi vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi;
- informasiya ehtiyatlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi;
- informasiya məkanının formalaşdırılması və onun qorunmasının təmin edilməsi;
- dünya rabitə və informasiya sisteminə daxil olma [4].

Qanunun 15-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin əsas sahələri qismində iqtisadi, hərbi, sosial, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, mənəviyyat və digər sahələr qeyd olunur [4].

Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyi sahəsindəki əsas təhdidlər “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanunda aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- informasiya texnologiyaları sahəsində geriləmə və dünya informasiya məkanına daxil olmağa maneələrin mövcudluğu;
- informasiya azadlığı əleyhinə yönəlmiş qəsdlər;
- dövlət sirlərinin aşkarlanmasına yönəlmiş qəsdlər;
- digər ölkələr tərəfindən Azərbaycana informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə ölkə həqiqətlərinin təhrif edilməsi;
- informasiya sisteminə və ehtiyatlarına qarşı qəsdlər və s. daxil edilmişdir [4].

Göründüyü kimi, Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası və “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Qanunda informasiya təhlükəsizliyi problemi əsas vəzifə kimi qoyulmur, yalnız ölkənin ümumi milli təhlükəsizliyi fonunda təsnif olunur. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı sadalanan təhdidlər də bir qədər ümumi xarakter daşıyır və ölkənin siyasi, iqtisadi, müdafiə, sosial-milli, elm, texnika, mənəvi-əxlaqi və digər sahələr üzrə konkret informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə toxunmur. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanda da bu sahə üzrə ayrıca İnformasiya Təhlükəsizliyi Konsepsiyasının yaradılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Milli İnformasiya təhlükəsizliyi Konsepsiyasında həm də beynəlxalq aləmdə, ölkə daxilində, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatda baş verən proseslərin dövlətin informasiya təhlükəsizliyinə təsiri və bundan irəli gələn vəzifələr öz əksini tapmalıdır fikrini irəli sürən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş illik toplantısında bu məsələ ilə bağlı çıxış etmişdir. Müasir dövrdə hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin əsas istiqamətlərindən biri kimi informasiya təhlükəsizliyinin rolunu xüsusi qeyd edən prezident İlham Əliyev ölkədə bu sahədə görülməsi vacib olan işlərlə bağlı qeyd edirdi: “Biz informasiya əsrində, internet və digər informasiya texnologiyalarının inkişafı dövründə yaşayırıq. Azərbaycanda siyasi plüralizm hökm sürür, azad mətbuat, internet və informasiya orqanları fəaliyyət göstərir, əhalinin 50 faizindən çoxu internetdən istifadə edir. İndi hər bir kəndə, hər bir yaşayış məntəqəsinə genişzolaqlı internet şəbəkəsinin

çəkilməsi planlaşdırılır. Lakin, təəssüf ki, qlobal informasiya məkanında internetdən, informasiya vasitələrindən, transmilli mətbuatdan bəzən insanların informasiya ehtiyacını ödəməklə yanaşı, həm də xüsusi təxribat vasitəsi kimi istifadə edirlər, ayrı-ayrı xalqlara, dövlətlərə və insanlara qarşı böhtan kompaniyası aparırlar. Bu təxribatlar, məqsədyönlü kompaniyalar bəzi hallarda açıq, bəzi hallarda gizli aparılır. Əlbəttə, belə şəraitdə ölkələrin informasiya təhlükəsizliyi məsələləri çox aktuallaşır” [2].

Ölkə başçısı Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyi siyasətinə də toxunaraq hazırda bizə qarşı dünyada sistemli informasiya müharibəsi aparan qüvvələr mövcudluğunu da dilə gətirir. Elə ölkələr var ki, orada nəinki hər həftə, hər gün Azərbaycanla bağlı böhtan xarakterli yazılar dərc edirlər. Təbii ki, bu, əlaqələndirilmiş bir anti-Azərbaycan siyasətidir. Bu işdə ilk növbədə, erməni lobbisinin fəallığını qeyd etmək lazımdır, onlar mütəmadi olaraq Azərbaycanın milli-mədəni dəyərlərini, real inkişafını və həqiqətlərini inkar edərək, onu geridə qalmış, antidemokratik, antixristian ölkə kimi dünyaya təqdim etməyə çalışır [2].

Hər zaman olduğu kimi bu gün də Azərbaycana qarşı həyata keçirilən informasiya müharibəsində Ermənistan, erməni diasporu müxtəlif ölkələrin informasiya vasitələrində Azərbaycanın nüfuzuna, siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni sahələrdə əldə etdiyi uğurlara kölgə salmağa çalışır. Təbii ki, ermənilərin və onlara hər zaman himayədarlıq edən bəzi siyasi dairələrin əsas məqsədi beynəlxalq ictimai rəydə Azərbaycanla bağlı mənfi fikir formalaşdırmaqdır. Bu anti-Azərbaycan təbliğatının digər bir səbəbi də son illərdə bəzi ölkələrdə vüsət almış islamofobiya meyilləri hesab oluna bilər. Artıq bu hal müasir dünyada müşahidə olunan ən mənfi reallıqlarından biridir və təəssüf ki, Azərbaycan da bir islam ölkəsi kimi bu reallıqdan əziyyət çəkir. Dünyada, xüsusən özünü demokratiyanın beşiyi adlandıran Fransa, Almaniya, Polşa və s. Qərb dövlətlərində islamofobiya meyilləri gücləndikcə müsəlman ölkələrinə münasibət də mənfi istiqamətə dəyişir. Xüsusilə bəzi ermənipərəst Qərb dövlətlərinin Azərbaycanın haqq savaşında ölkəmizə qarşı bir çox təzyiqlər göstərmələri, lakin 30 illik işğala və maddi, mənəvi, ekoloji terrora göz yummaqları qərəzli, tərəfli, islamofobiya təsiri altında yürüdülmüş siyasətin bariz nümunəsidir. Belə ki, artıq heç kimə sirr deyil ki, Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikdən sonra zəbt etdiyi ərazilərdə ekoloji terror törətmiş, hətta hər bir müsəlmanın Allahın evi yəni, müqəddəs hesab etdiyi məscidlərdə donuz saxlayaraq onların hesiatlarına toxunmuşdur. 30 ildən artıq bir müddətdə baş verənlərə səssiz qalan məhz bu dövlətlər savaş meydanında damı uçmuş kilsə ilə bağlı məsələdə isə susmadılar və qərəz və məkr axtararaq yersiz iddialar ilə dünya ictimaiyyətini yanlış istiqamətləndirməyə cəhd etdilər. Məhz həmin qüvvələr öz müsbət inkişaf tendensiyaları ilə seçilən, müasirliyi, müstəqil siyasəti və s. ilə fərqlənən Azərbaycan kimi müsəlman ölkələrinə qarşı daima kompaniya aparırlar.

Bütün təzyiqlərə baxmayaraq bu gün Azərbaycan özünün müstəqil siyasətini aparır və dünya ölkələri arasında günü-gündən öz nüfuzunu daha da möhkəmləndirir. İnformasiya müharibəsi sahəsində sadəcə olaraq Azərbaycanın müstəqil siyasətini qəbul etməyən insanlar, təşkilatlar və ölkələr də var və onlar elə hesab edirlər ki, Azərbaycan kimi kiçik ölkələr müstəqil siyasət yürütməməli, kiminsə “qanadının altına” keçməlidir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın müstəqil siyasətini qəbul etməyən həmin qüvvələr çalışsınlar ki, fərqli-fərqli imkanlardan, informasiya texnologiyalarından və s. istifadə edib ölkəmizə qarşı təxribat etsinlər, dünya ictimaiyyətinə müxtəlif yalan, böhtan xarakterli məlumatlar ötürsünlər. Əlbəttə, Azərbaycanın müstəqil siyasəti, hər bir beynəlxalq məsələ ilə bağlı ortaya qoyduğu qəti mövqe dünya birliyində bizim etimadımızı artırır. Azərbaycan daima öz müstəqil yolu ilə gedəcəkdir.

Müasir dövrdə hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanın da informasiya təhlükəsizliyində ölkənin hava-kosmik və peyk informasiya vasitələrinə kənar müdaxilələrin, yerli ictimai rəyi

idarə etməyə yönələn pozucu təbliğat kompaniyalarının qarşısının alınması mühüm məsələlərdən hesab olunur. Və bununla bağlı ayrıca bir milli informasiya təhlükəsizliyi sisteminin yaradılmasına ehtiyac var. Xüsusən internet məkanında ölkənin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi və siyasi sistemi, mövcud vəziyyəti və milli təhlükəsizliyi sahəsindəki problemləri, 30 illik işğal dövründə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən dağıdılmasını, yandırılmasını, ekoloji terrora məruz qalmasını, Dağlıq Qarabağ həqiqətlərini və s. dünya ictimaiyyətinə çatdıran çoxsaylı yerli və xarici məlumat mənbələrinin, veb-saytların və digər elektron informasiya vasitələrinin izlənilməsi, öyrənilməsi və idarə edilməsi günün ən aktual məsələsi hesab edilir. Nəzərə alınsa ki, Ermənistan hökuməti özünün bütün daxili potensialını, o cümlədən dünya erməni diasporunun maddi və ideoloji resurslarını, intellektual vasitələrini məqsədyönlü şəkildə, xüsusilə məğlub dövlət kimi “yazıq”, “məzlum” obrazı yaradaraq anti-Azərbaycan təbliğatına yönəldib, o zaman qlobal və xüsusilə virtual informasiya məkanında ölkənin ideoloji və informasiya təhlükəsizliyi sahəsindəki mübarizəsinin əhəmiyyətini anlamaq çətin olmaz.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası // <http://e-qanun.az>
2. Azərbaycan” qəzeti, 17 aprel 2012-ci il.
3. Mətbuatda dövlət siyasətinin təbliğinə dəstək: reallıqlar, problemlər, vəzifələr. Bakı: Şəms, 2009
4. “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/5455>
5. Niyazov X. Informasiya azadlığı və informasiya təhlükəsizliyi: milli təhlükəsizlik kontekstində. Informasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II respublika elmi-praktiki konfransı materialları. 14 may 2015-ci, səh. 23-27
6. http://www.mns.gov.az/nslawcp1_az.htm

FEATURES OF DISSEMINATION OF EMERGENCY INFORMATION THROUGH DIGITAL MEDIA IN TURKEY

Mamankul Akmaral Abibulakyzy

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

Tergembayeva Kenzhegul Ilyaskyzy

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

ABSTRACT

The article examines the current experience of the transition of journalism in the information society from traditional media to digital media. The fact that extreme journalism in Turkey is more intensive through new media and the interest of consumers of digital technologies is given by concrete evidence made in comparison with traditional media.

To draw up the list of emergencies and emergencies situations for 1900-2021, state reports on the state of protection of the population and territory from natural and man-made emergencies were studied, based on the data of the Department for emergency prevention and elimination of their consequences under the Government of Turkey and the Turkish Institute for Disaster Research. A keyword search was conducted on the Turkish video hosting site YouTube. By comparison with traditional media, the object of research was presented with clean argument. Since the study was part of a large scientific project aimed at studying the influence of traumatic factors on the speech function of a person in real extreme situations through new media, the presence of an emotional component in video materials was one of the selection criteria.

Keywords: Digital media, emergency, tsunami, social network, Youtube, video hosting, media platform;

INTRODUCTION

Emerging at the beginning of the 21st century, social media channels such as Facebook, Twitter, and YouTube, which have spread around the world in a short period of time, as a result the main product of journalism news became faster, easier and effective. This situation has led to the widespread use of traditional social media platforms, the delivery of news from the point of view of electronic and digital media has led to the emergence of new types of journalism and laid the foundation for their development.

YouTube Video Hosting is an actively evolving media platform that focuses on video content on a variety of topics. It also includes professional, amateur videos, projects specifically designed for hosting, and television materials that use video hosting as an alternative platform for distributing traditional media content. In the context of digitalization, convergence and multimedia of the media [14–18], in our opinion, YouTube is one of the leaders in the field of media.

The most important element and main product of traditional or digital journalism is news. The concept of news is associated with people's curiosity and desire to know what is happening around them and in the world. Because to protect oneself, one must always be aware of what

is going on around him. News also meets this human need. Therefore, although many definitions have been made regarding everything that readers want to know or everything that is happening or about what is happening, there has been no consensus on the universal definition so far. Noting that it is very difficult to define news, Tokgoz (2019: 218) emphasizes that it is more difficult to see than to define. We see that the extreme situation in society is attracting a lot of attention among media consumers, and in recent years this content has been developing rapidly. Photos and videos of life-threatening stunts, dangerous production are an important part of social networks and are increasingly included in the news agenda of the media [3].

It was important for us to cover the topic in traditional media and modern media. One of these topics is the topic of emergencies or emergency situations. During it, media researcher A. V. Mezentseva noted: the media acts as a "factor of Social Management". Researcher M. Sh.Magomed-Eminov defines the concept of an extreme situation as "catastrophic, extreme, cataclysmic, extreme, transnational, including extreme, traumatic, going beyond the limits of normal existence, unusual, difficult, etc.". [4].

The chronological segment of the study is presented from 1900 to 2021. Using the method of continuous selection, a corpus of materials containing 235 videos about natural and man-made emergencies, resonant criminal events was compiled.

In the history of Turkey, there have been large-scale disasters that caused huge human and material damage. Turkey is one of the most earthquake-prone regions in the world. This is because it is located in the Alpine-Himalayan seismic belt. There is a risk of earthquake.

According to the Department for emergency prevention and response under the government of Turkey and the Turkish Institute for Disaster Research, 15 major earthquakes occurred in the period from 1900 to 2014, which killed more than 94 thousand people and injured 83 thousand 255 people [5].

If we look at the history of the earthquake, we can see the earthquake that occurred in Istanbul on September 10, 1509, as a disaster in Turkey that has remained on the history page. The earthquake, which reached a magnitude of 7.2, was so severe that it was given the name "KÜCÜK KIYAMET" (small end of the world). According to historians, the Sultan of that time, as a result of the earthquake, was forced to move the capital of the country to the city of Edrin for several months.

According to various sources, from 4 thousand to 10 thousand people perished in this earthquake. Also, about 109 mosques were destroyed, and more than a thousand houses were damaged. The height of the tsunami, which occurred after the earthquake, reached 6 meters.

One of the earthquakes in the history of Turkey occurred in Erzincan province on December 27, 1939, as a result of an earthquake with a magnitude of 7.9, 32 thousand 962 people perished and 116 thousand 720 buildings were destroyed. This earthquake was recorded as the largest earthquake of the 20th century.

The magnitude of the earthquake that occurred on August 17, 1999 in the territory of the city of Kozhdaeli was 7.4 points. 17,480 people were killed in this earthquake. 43 thousand 959 people were injured. 244 thousand 383 buildings were destroyed, and hundreds of thousands of people were left homeless. The damage was billions of dollars. After the earthquake, more than 150 thousand residents were forced to live in temporary containers. They were supplied by humanitarian organizations. Search and rescue brigades from all over the world went to Turkey to help.

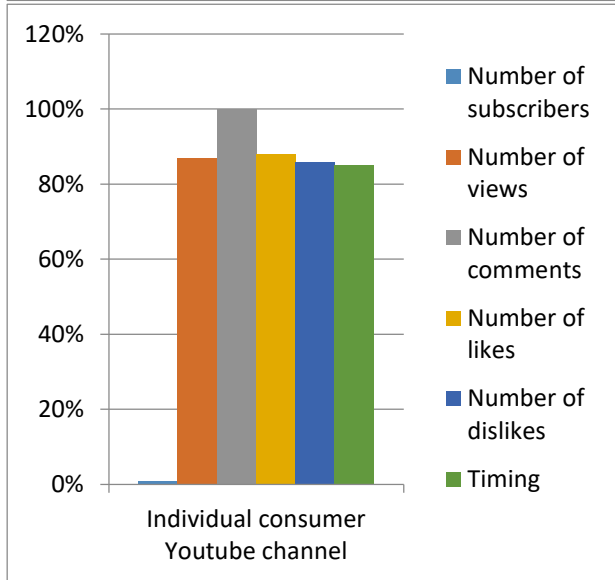
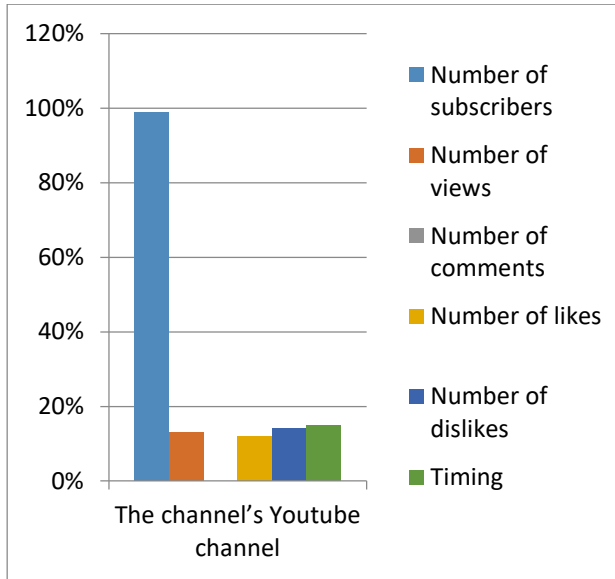

A subsequent earthquake occurred on March 8, 2010 near the city of Elyazing. 57 people were killed and about 100 were injured. After the first earthquake, about 40 earthquakes were recorded. The magnitudes were 5.5, 5.1 and 5.3. This is stated on its website by the seismological observatory of the Bosphorus University [6].

The next disaster occurred on October 23, 2011, in the Turkish province of Van. The earthquake with a magnitude of 7.1 killed about 601 people, injured 4152 people, and saved 231 people. The number of aftershocks is 1301, that is, the number of underground tremors has been recorded so many times since the first tremor. Soon, on November 9 of this year, the earthquake repeated. The epicenter was located 15 kilometers from the city of Van. As a result, 25 buildings were destroyed, about 50 people were left under the rubble, of which about 30 were killed, and among them were journalists. In addition to Turkey, Armenia, Iran and Georgia experienced this 7.1-point shock. On July 21, 2017, an earthquake with a magnitude of 6.7 occurred off the coast of the Aegean Sea in Turkey, according to the US Geological Survey (USGC).

On April 24, 2018, an earthquake with a magnitude of 5.2 occurred in the southeastern province of Turkey. 13 people were injured, and infrastructures were damaged. According to the website aa.com.tr, 114 major earthquakes occurred in Turkey between 1900 and 2014 (15), killing about one hundred thousand people. On October 30, 2020, an earthquake of magnitude 7 occurred in the Aegean Sea, 14 kilometers northeast of the Greek island of Samos, the end of which was followed by a tsunami. In Turkey, 116 people were killed and 1035 people were injured. In Greece, 2 people were killed and 4 injured. In Turkey alone, 67 aftershocks were registered.

YouTube, which has spread around the world in a short time, has been effectively used as a news channel in Turkey in the last 5 years. Features of dissemination of information about emergency situations spread through this video hosting: official accounts of traditional media distribute only their content. All media outlets in this group have information about registration on the website of the federal service for Communications, Information Technology and media supervision. Original content is presented on the author's YouTube channels through a journalistic method of transmitting information. As a concrete argument, we have provided comparative evidence from YouTube on the specifics of information interweaving during the state of emergency that spread through the new media to the tsunami that occurred in August 2021.

As shown in the diagram, we can see that ULUSAL's Youtube channel [7] and its individual consumer channel [8] have the highest percentage of total Youtube users. Here is what we can say:

- Repeated viewing of the information provided by traditional media on the Youtube channel has lost its relevance;
- Private consumer channel gives a more interesting, realistic picture;
- Traditional media did not register information on Youtube in a timely manner;
- Traditional media information is not interesting to many consumers because it provides a lot of unnecessary political, economic and advertising information;
- In the information of traditional media, extreme situations, horrible sounds, situations contrary to moral and ethical norms are excluded, and the necessary information for the consumer is provided in an abbreviated form;
- News in traditional media is censored in the political, state and defense spheres;
- Consumers are afraid that they will be persecuted to leave a mark on the traditional media channel.

Conclusion. In today's globalized world, there is ample opportunity for fast and high-quality delivery of information through digital media. This has contributed to the rapid dissemination of information, especially in extreme cases. This opportunity is developing rapidly in the new media. According to the study, information genres are mainly used in the presentation of information about extreme situations on YouTube channels of traditional media, as these information genres differ in their effectiveness and the presence of events. In this case, the cause of the event, an individual fact or phenomenon is considered.

CONCLUSION

In the modern era of globalization, there is a great opportunity to quickly and efficiently transmit information through digital media. This was especially facilitated by the urgent dissemination of information about extreme situations. This opportunity is developing rapidly in New Media. As the study shows, when displaying information about extreme situations on YouTube channels of traditional media, mainly information genres are used, as these information genres differ in their effectiveness, the presence of events. At the same time, the cause of the event, an individual fact or phenomenon is considered.

LIST OF USED LITERATURE

1. Tokgöz, O. (2019). Basic Journalism. Ankara: Imge Kitabevi.
2. Donskikh AG Journalism and the latest media in the aspects of law, deontology and media education. New realities: monograph / A.G. Donskikh; Southern Federal University. ; Rostov-on-Don; Taganrog: Yuzhno Federal University Publishing House, 2020; 121 p.
3. Mezentseva A. B. Scale of values in the mode of social situation: the public sphere on the improvement of social searches // The system of values of modern society. 2014. № 38. p. 40–47.
4. Magomed-Eminov M. Sh. Definition of extreme situation // Russian Psychological Journal. 2009. № 1. C. 13–24.
5. <http://www.koeri.boun.edu.tr/new/>
6. https://depem.afad.gov.tr/icerik?id=4&menuId=91#_Toc526858724
7. <https://www.youtube.com/watch?v=T3i-vRFMh-Q>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=2LywN-3jBSo>

SÜNİ İNTELLEKTİN MEDIAYA TƏSİRİ VƏ GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏR THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE MEDIA AND THE INNOVATIONS IT BRINGS

Nurşərəf TAĞIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika, Bakı, Azərbaycan.

ORCID ID: 0000-0001-8464-3940

XÜLASƏ

Müasir dövrdə süni intellekt həyatın müxtəlif sferalarına daxil olub. Əlbəttə ki, bu proses mediaya da aiddir. Süni intellektin məhsulları müasir mediaya inteqrasiya edərək onun imkanlarını genişləndirib. Özü ilə müxtəlif mənfi və müsbət xüsusiyyətlər gətirib. Bu baxımdan, süni intellektin hansı yenilikləri gətirməsi və mediaya necə təsir göstərməsi tədqiqatımızın əsasını təşkil edir.

Bildiyimiz kimi, süni intellekt dedikdə, insan zəkasının, məntiqinin məşinlərdə tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu elm insan qabiliyyətlərinin texnikalarda istifadəsinə əsaslanır. Süni intellektin tətbiqi müxtəlif sahələrdə çətin tapşırıqların yerinə yetirilməsində, robot texnikaların yaradılmasında, müxtəlif elmi-tədqiqatların aparılmasında müstəsna rol oynayır. Təbii ki, süni intellekt texnologiyalarının istifadə dairəsinin genişlənməsi, get-gedə əlçatan olması müəyyən mənfi cəhətləri də meydana çıxarır. Bütün qeyd olunan məqamlar eynilə mediaya da aiddir.

Mediada süni intellektin tətbiqi XXI əsrin tələbidir. Qloballaşan dünyada informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, informasiyanın ən dəyərli məhsula çevrilməsi onun əldə olunması və ötürülməsi üsullarına da müasir yanaşma tələb edir. Bu baxımdan süni intellektin media qarşısında açdığı imkanlar sonsuzdur. Bu elmin mediaya gətirdiyi yeniliklərdən biri olan “dron jurnalistikası” müəyyən çətin tapşırıqların yerinə yetirilməsində media işçilərinin köməyinə çatır. Müxtəlif çətin ekoloji şəraitdə və ya coğrafi relyefdə çəkiliş edilməsində, məlumatın alınmasında əvəzsiz rol oynayır.

Süni intellektin daha bir məhsulu olan “deepfake” texnologiyası isə onun mediaya mənfi təsirlərindən biridir. Bu texnologiyanın əsasında müəyyən foto və video materialların reallığa uyğun olmadan, müxtəlif məqsədlərlə yaradılması dayanır. Bu foto-video materiallar tamamilə reallıqdan uzaqdır, amma yüksək professionallıqla hazırlandığı üçün saxta olduğunu aşkarlamaq da olduqca çətinidir. Bu cür materiallardan xüsusilə də məşhur simalara, siyasi xadimlərə qarşı qaralama məqsədilə istifadə olunur. Belə materialların mediaya düşməsi dezinformasiyaların, feyknyuzların çoxalmasına səbəb olur.

Yuxarıda süni intellektin mediaya gətirdiyi yeniliklərdən sadəcə ikisinin adını çəkdik və həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərin olduğunu gördük. Əlbəttə ki, bu yeniliklərin sayı daha çox, təsiri isə daha güclüdür.

Müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan bu sahə öz təsir və əhatə dairəsini genişləndirdiyi üçün mövzu aktualdır. Tədqiqatın əsas məqsədi həmin təsir dairəsinin genişliyini, mediaya təsir formalarını işıqlandırmaq, media və süni intellektin qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etməkdir.

Açar sözlər: süni intellekt, dron jurnalistikası, deepfake, qloballaşma

ABSTRACT

In modern times, artificial intelligence has entered various spheres of life. Of course, this process also applies to the media. The products of artificial intelligence have expanded its

capabilities by integrating into modern media. It brought various negative and positive features. In this regard, what innovations artificial intelligence brings and how it affects the media is the basis of our research.

As we know, artificial intelligence means the application of human intelligence and logic in machines. This science is based on the use of human abilities in technology. The application of artificial intelligence plays an exceptional role in performing difficult tasks in various fields, in the creation of robotics, in conducting various scientific researches. Of course, the expansion of the use of artificial intelligence technologies and their increasing availability also have certain disadvantages. All these points also apply to the media.

The application of artificial intelligence in the media is a requirement of the XXI century. In a globalizing world, the acceleration of information exchange and the transformation of information into the most valuable product requires a modern approach to the methods of obtaining and transmitting it. In this regard, the opportunities opened by artificial intelligence for the media are endless. One of the innovations that this science brings to the media is "drone journalism", which helps media workers to perform certain difficult tasks. It plays an invaluable role in filming and obtaining information in various difficult environmental conditions or geographical relief.

Deepfake technology, another product of artificial intelligence, is one of its negative effects on the media. At the heart of this technology is the creation of certain photo and video materials for various purposes, without realizing it. These photo-video materials are completely unrealistic, but it is very difficult to detect that they are fake because they are made with high professionalism. Such materials are especially used to celebrities and politicians. Appearing of these materials in the media leads to an increase in misinformation and fake news.

We have mentioned only two of the innovations that artificial intelligence has brought to the media, and we have seen both positive and negative aspects. Of course, the number of these innovations is more, and the impact is stronger.

The topic is relevant as this area, which develops in modern times, expands its influence and scope. The main purpose of the research is to highlight on the breadth of this sphere of influence, the forms of influence on the media, to analyze the relationship between the media and artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence, dron journalism, deepfake, globalization

GİRİŞ

Qloballaşan dünyada texnologiyalardan istifadə gündəlik həyatın tələbinə və bir hissəsinə çevrilib. Müasir dövrün tələbləri həyatın daha sürətli, dəyişkən və interaktiv keçməsinə səbəb olur. Bu axında texnoloji vasitələr həm də bir növ köməkçiyə çevrilir. Xüsuslə də süni intellekt texnologiyasına əsaslanan avadanlıqlar bu baxımdan faydalıdır. Süni intellekt nədir? Süni intellekt insan beyninin funksiyalarını, insan qabiliyyətlərini icra edə bilən texnologiyalardır. Süni intellekt insan məntiqini məşinlarda tətbiq etmək məqsədi daşıyan riyazi elmdir. Yarandığı gündən etibarən müxtəlif yanaşmalar və fikirlərlə rastlaşsa da, elmin və texnologiyanın inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Bir çox sahələrin inkişafı ilə yanaşı, müəyyən problemlərin həllinin asanlaşmasında da rolu böyükdür. Bu baxımdan süni intellekti XXI əsrin əvəzolunmaz texnologiyası hesab etmək olar. Xüsusilə də, qlobalizasiya dövründə həyat şərtlərinin dəyişməsi, insanların qısa vaxt ərzində daha çox, yaxud da eyni zamanda bir neçə işlə məşğul olma istəyi və ya zərurəti fonunda süni intellekt texnologiyalarının gündəlik həyatdan ən qəliz elm sahələrinə qədər müxtəlif istiqamətlərdə istifadə olunması mütləqdir. Əlbəttə ki, süni intellektin bütün sahələrə təsirindən danışarkən medianı da mütləq şəkildə qeyd etməliyik. Çünki media özü-özlüyündə həyatın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilib. Hətta bəzən

insanlar medianın sadəcə izləyicisi yox, birbaşa iştirakçısına da çevrilə bilər. Xüsusilə də, internetin, sosial medianın və sosial şəbəkələrin həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi süni intellekt və media münasibətlərinin təhlilini aktual edir.

Əsas hissə. Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə süni intellekt mediaya da təsirni göstərir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, XXI əsrin mediası olduqca sürətli şəkildə dəyişir və inkişaf edir. İnformasiya prosesləri saniyələrlə ölçülür. Medianın əlçatan olması, rəqabət mühitinin genişlənməsi, auditoriyanın daha fərqli və yeni məhsullara maraq göstərməsi medianın üzərinə bir qədər ağır vəzifələr qoyur. Bəzən bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün süni intellekt texnologiyalarına ehtiyac duyulur. Bu texnologiyalar insanların görəcəyi işi daha qısa zamanda və insana ehtiyac olmadan etdiyi üçün medianın da işini bir qədər asanlaşdırır. Jurnalistika ilə bağlı bir sıra qlobal sorğular əsasında müəyyən olunmuşdur ki, dünya xəbər təşkilatlarının 44 faizi süni intellekt texnologiyalarından istifadə edir. Jurnalistikada süni intellekt texnologiyasının ən böyük istifadə sahələrindən biri kontentin avtomatlaşmasıdır. Eyni zamanda denyanın nəhəng xəbər şirkətlərində robot müxbir, redaktor və moderator texnologiyalarından istifadə olunur. Bu isə insan üçün qeyri-mümkün sayıla biləcək dərəcədə çox informasiyanın toplanmasına və düzəliş edilməsinə, hətta müəyyən video materialların avtomatik ötürülməsinə kömək edir.

Yuxarıda da qeyd etdiklərimizlə yanaşı, süni intellektin ən bariz nümunəsi kimi dron jurnalistikasının adını çəkə bilərik. Dron jurnalistikası vasitəsilə insan həyatı üçün təhlükəli ola biləcək situasiyalarda, əlverişsiz relyeflərdə və hava şəraitində şəkiliş etməyə, informasiya əldə etməyə və ötürməyə nail olmaq olar. Bununla yanaşı, müxtəlif film şəkilişlərində də bu texnologiyadan istifadə olunması aktualdır. Təbii ki, bu istiqamətdə problemlər də mövcuddur. Belə ki, müəyyən texniki nasazlıq planlaşdırılmış çəkilişi yarımçıq qoya bilər, ya da çəkilişin yadda saxlanılmasında ötürülməsində texniki problemlər yarana bilər. Bunlar isə texnologiyaların qaçılmaz problemləridir.

Süni intellektin mediada nümunələrindən biri də deepfake texnologiyasıdır. Deepfake nədir? Deepfake süni intellektin təzahür formalarından biridir. Süni intellekt texnologiyalarından istifadə olunaraq saxta foto və video materialların hazırlanmasını nəzərdə tutur. “Deepfake”in məşhurlaşmasının, trendə çevrilməsinin əsasında da sosial media dayanır. Əvvəllər daha az sayda insanın istifadə edə bildiyi foto video redaktə proqramları artıq daha sadə və geniş formada yayıldığı üçün “deepfake”in məşhurlaşmasına da şərait yaranıb. Xüsusilə də əyləncə məqsədli mobil tətbiqetmələr vasitəsilə istənilən şəxsin fotosu üzərində dəyişikliklər etmək mümkündür. Bu tətbiqetmələrdən istifadə olunaraq hazırlanan fotoların sosial şəbəkələrdə paylaşılması onun daha çox insana çatmasına və trendə çevrilməsinə səbəb olur. “Deepfake”in media üçün ən böyük təhlükəsi dezinformasiya üçün münbit şərait yaratmaqdan ibarətdir. Elə buna görə də deepfake media üçün qorxulu trend hesab oluna bilər. Yəni deepfake materialları jurnalistlər üçün işi bir qədər çətinləşdirir. Hər hansı tərəddüd doğuran foto və video materialla qarşılaşan jurnalist onun gerçəkliyə uyğun olub olmadığını yoxlamaq üçün bir qədər artıq vaxt sərf etməyə məcbur olur.

Amma “deepfake” texnologiyasını tamamilə mənfi hesab etmək olmaz. Çünki mediada ondan müsbət məqsədlərlə də istifadə olunur. Xüsusilə də film çəkilişlərinin təhlükəli səhnələrini, yaxud da dünyasını dəyişmiş aktyorun bu texnologiya vasitəsilə filmdə canlandırılmasını deepfakein müsbət təzahürü kimi qeyd edə bilərik. Təbii ki, istənilən məhsuldan həm mənfi, həm də müsbət məqsədlərlə istifadə etmək olar. Bu da onlardan biridir.

Ümumi olaraq süni intellektin mediaya gətirdiyi bir neçə yeniliyə nəzər saldıq. Hər iki nümunə onu göstərir ki, bu texnologiyaların medianın inkişafına, fəaliyyətinin daha yaxşı təmin olunmasına köməyi və təsiri olduqca böyükdür və danılmazdır. Bu texnologiyaların gətirdiyi əsas yeniliklər isə media işçilərinin işinə kömək etməklə yanaşı, onlardan müəyyən biliklər, media savadlılığı və məsuliyyət tələb edir. Çünki bu texnologiyaların həm mənfi, həm də müsbət yeniliklər gətirdiyini unutmamaq lazımdır.

Bəs süni intellekt texnologiyalarının media üçün mənfi və ya təhlükəli cəhətlərini necə xarakterizə etmək olar? İlk növbədə onu qeyd etmək ki, süni intellekt texnologiyaları miqdar və əhatə dairəsinin genişliyinə görə insan bacarığını dəfələrlə üstələyib, çox sayda informasiya əldə etməyə imkan versə də, jurnalistikada hər şey kəmiyyətlə ölçülmür. Jurnalistikada informasiyanın keyfiyyəti onun dəqiqliyi, balanslılığı və faktın rəydən müstəqil təqdim edilməsi ilə ölçülür. Bunları isə süni intellekt texnologiyası ilə yox, professionallıqla təmin etmək mümkündür.

Eyni zamanda bu texnologiyalar hələ ki, tənqidi yanaşma funksiyasına malik deyil. Bu isə onun mənfi yox, çatışmayan cəhətləri sırasındadır.

Süni intellekt texnologiyasının mənfi xüsusiyyətləri sırasında isə işsizliyə səbəb olma təhlükəsidir. Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, dünyanın bəzi nəhəng şirkətləri bu texnologiyalara keçid etdikdən sonra onlarla işçini kənarlaşdırıb.

NƏTİCƏ

Süni intellektin mediaya təsiri və gətirdiyi yeniliklərdən bəhs etdərək nəzər saldıığımız məqamlar əsasında bir neçə nəticəyə gəlmək olar:

Süni intellektin mediaya təsiri dövrün tələbidir və qaçılmazdır;

Süni intellektin mediaya həm mənfi, həm müsbət təsirləri müşahidə olunur;

Bu texnologiyaların əsas müsbət təsiri iş prosesinin asanlaşması, sahə üzrə texnoloji inkişafa nail olunmasıdır;

Bu texnologiyaların mənfi təzahürü onun imkanlarından qaralama məqsədilə istifadə olunmasıdır;

Deepfake süni intellektin “mənfi məhsulu” kimi qəbul edilsə də, məqsədə uyğun olaraq müsbət nəticələr də verə bilər;

Deepfake adətən, məşhurlara qarşı qaralama məqsədi ilə istifadə olunur;

“Deepfake”in media üçün yaratdığı “fakenews” təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün media işçiləri foto və video materialların dəqiqliyini yoxlayarkən daha diqqətli olmalıdır;

“Deepfake”in neqativ nəticələrindən qorunmaq üçün informasiya savadlılığına ehtiyac var.

Bütün bu müsbət və mənfi xüsusiyyətlərlə birlikdə süni intellekt zamanın tələbi və reallığıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

https://az.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCni_intellekt

<https://en.wikipedia.org/wiki/Deepfake>

https://en.wikipedia.org/wiki/Drone_journalism

<https://whatsnewinpublishing.com/artificial-intelligence-in-media-automated-content-opportunities-and-risks/>

EKOLOJİK TURİZM VE ONUN ÇEŞİTLERİ

ECOLOGICAL TOURISM AND ITS TYPES

Hacızade İlkin

Bakü Devlet Üniversitesi, Coğrafya,

Uluslararası Turizm ve Ülke Çalışmaları, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0886-559X>

ÖZET

Ekoturizm çevreyi koruyan ve yerel halkın refahını gözetken, doğal alanlara karşı duyarlı bir seyahattir.

Uluslararası Ekoturizm Topluluğu TIES (The International Ecotourism Society); “ekoturizm, çevreyi koruyan ve yerel halkın refahını gözetken, doğal alanlara karşı duyarlı seyahattir” olarak tanımlamıştır. Ekoturizm kavramında, yeşil turizm, alternatif turizm, doğa turizm, yabanıl turizm, macera turizmi, kültürel turizm gibi terimler kullanılmaktadır.

Ekoturizm, genellikle küçük gruplar halinde, ailelerin işlettiği küçük tesislerde, geleneksel mimarinin ve yerel kaynakların kullanımını hedef almaktadır. Ekoturizm amacına uygun gerçekleştirildiği takdirde, hassas ekosistemlerin korunması ve bu bölgelerin içerisinde ve çevresinde yaşayan nüfusun sosyo-ekonomik gelişmesi için kaynak yaratabilen bir araçtır. Önemli ekoturizm potansiyeli olan dağlık ve ormanlık bölgelerdeki köylerde yaşayan halkın yoksulluğu göz önüne alındığında, ekoturizmin sosyal sınıflar arasındaki dengesizliği azaltabilecek bir etken olduğu anlaşılabilir.

Ekoturistler çoğunlukla küçük gruplar halinde örgütlenirler. Genellikle oteller yerine kır evlerini ve doğada dinlenmeyi tercih ederler. Onu korumak için doğanın koşullarına uymaya çalışırlar. Ekoturizm küçük işletmeler şeklinde organize edilmektedir. Antik mimari tarzında inşa edilmiş yerleşim yerlerinin ve yerel kaynakların kullanımını içerir. Ekoturistler hem yerli hem de yabancı olabilir.

El değmemiş doğada yapılan tüm turizm çeşitleri, ekoturizmin kapsamına girmektedir. Ekoturizmin iki önemli kriterinden biri olan, "doğal çevrenin sürdürülebilirliği" ilkesine, bu doğa turlarında sıkı sıkıya uyulmalıdır. Doğa turlarında seçilen rota, bu turlar için eğitilmiş uzman rehber kullanılması, turlarda mutlaka uyulması gereken kurallar, çok önemlidir.

Otantik kültürlerin, ahlaki değerlerin bozulmadan yaşadığı bölgelerde, turist gruplarının bu değerlere saygılı davranması gerekiyor. (Kılık-kıyafet konusuna özen göstermek, dini ve ananevi değerlere saygılı davranmak, yerel yeme-içme-eğlenme, vd. geleneklere uyumlu davranmak ve mümkün olduğunca katılmak, vs.gibi) Ayrıca maddi kültür eserlerine de saygılı davranmak, korumacılığı desteklemek, gerek turizm profesyoneli, gerekse tüketici olarak, yerel dokuyla uyuşmayan modern mimari ürünleri yerine, koruma altına alınmış otantik yapılarda hizmet veren konaklama tesislerini tercih etmek ve desteklemek gerekiyor.

Dünya Turizm Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı 2002'yi Ekoturizm ve Dağlar Yılı ilan etti.

Anahtar kelimeler: Ecotourism, doğa, tur, turizm, doğal çevre, kültür.

Ekoturizm, dünyanın en hızlı büyüyen endüstrilerinden biridir. Ekoturizm sadece doğa için yeni bir rekreasyon şekli değildir, aynı zamanda turizmin sürdürülebilirliğini sağlamak için biyolojik çeşitliliğin korunmasını teşvik eden rekreasyon kaynaklarının rasyonel kullanımını ve ayrıca "aşındırıcı olmayan" doğa kullanım rejimlerinin geliştirilmesini gerektirir.

Eko-turizmin gelişme eğilimi, Birleşmiş Milletler'in uzmanlaşmış bir dalı olan Dünya Turizm Örgütü (WTO) tarafından belirlenmiştir. Bu organizasyonun tahminlerine göre, eko-turizm, 2020 yılına kadar olan dönemde turizm gelişiminin beş ana stratejik yönünden biridir.

Ülkemiz, UNWTO tarafından ekoturizmin gelişimi açısından en umut verici bölgelerden biri olarak kabul edilmektedir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 2011'i turizm yılı ilan etmesi, ülkemizde bu konuya ne kadar önem verildiğinin bir göstergesidir.

Ekoturizm, ihtiyaçlarını karşılamak için çevreyi koruma ve yerel nüfusun refahını iyileştirme potansiyeline sahip sürdürülebilir bir turizm türüdür. Bu nedenle ekoturizm şu şekilde tanımlanmaktadır: "Toplulukların ekonomik olanaklarını genişleterek, misafirperver girişimcilere ekonomik ve sosyal fırsatlar sağlayarak, doğal yorumlama ve çevre eğitimi yoluyla doğal kaynakların korunmasına yardımcı olarak, insanların doğası, tarihi ve kültürü hakkında bilgi edinmek isteyen insanlar. ziyaret edilen alanlar. ekolojik seyahatin tadını çıkarmaktır. "

Azerbaycan, doğal ekoturizm alanında gerçek bir potansiyele sahiptir. Çok ilginç ve zengin bir ülke olarak, topraklarının çoğu kumlu manzaralarla (yarı çöller, etekler ve dağ bozkırları) kaplıdır. Doğal ve coğrafi koşulların benzersizliği, flora ve fauna türlerinin çeşitliliği için koşullar yaratmıştır. Dünyadaki 11 iklim türünden 9'u Azerbaycan'da bulunuyor. Ülkemizde zengin biyoçeşitliliğin oluşmasında bu faktör önemli rol oynamaktadır. Kafkasya'nın zengin florasının %64'ünü oluşturan Azerbaycan'da yaklaşık 4.500 yüksek bitki türü yayılmış göstermektedir. Bunlardan 240'ı endemik ve kalıntı türlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kırmızı Kitabı 140 nadir ve tehlike altındaki bitki türünü içermektedir. 14.000 fauna türü vardır: 14.000 böcek, 123 balık, 9 amfibi, 54 sürüngen, 360 kuş ve 99 memeli, 108'i Kırmızı Kitap'ta listelenmiştir.

Turist firmalarının aşağıdaki 10 şartı sağlaması gerekmektedir:

1. Turist kaynaklarının minimum kullanımı
2. Verimli kullanım ve yönetilebilir enerji
3. Tatlı su kaynaklarını onlara zarar vermeyecek şekilde koruyun
4. Sürdürülebilir su kütlelerini koruyun
5. Tehlikeli maddelere karşı dikkatli olun
6. Ulaşım ve araçların verimli kullanımı
7. Kullanılan alanların korunması
8. Doğanın ve ulusal kaynakların korunmasına yerel nüfusu dahil etmek
9. Sürdürülebilir kalkınma projelerini uygulayın
10. Kalkınma için işbirliği

Ekoturizm, İngilizce "ekolojik turizm" ve "ekoturizm" kelimelerinin bir şeklidir. Bölgenin sürdürülebilir kalkınmasını sağlayan, yerel kültürel ve sosyal çevrenin korunmasına özen gösteren, doğa ile dostane ilişkiler kuran, çevre eğitimine odaklanan ve doğaya zarar vermeyen turizmdir. Ekoturizm kavramı bilimsel literatüre ilk kez 1980 yılında Meksikalı ekonomist Hector Seballos-Lascurain tarafından tanıtıldı. Ona göre, "ekoturizm, flora ve faunayı yaratma ve koruma yeteneğini birleştiren, doğaya karşı ekolojik olarak duyarlı bir tutumla seyahatin bir birleşimidir." UNWTO tarafından kabul edilen tanım şöyledir: "Ekoturizm, turistlerin ana

...doğayı korumaya yardımcı olan doğa turizmidir"

Alman Federal Kalkınma ve Mali İşbirliği Bakanlığı, "ekoturizm, çevre üzerindeki olumsuz etkiyi en aza indirmek, korunan alanların finanse edilmesine yardımcı olmak ve yerel nüfus için bir gelir kaynağı yaratmak için bilinçli çabalar gösteren bir turizm türü" olduğuna inanmaktadır.

Ekoturizmin temel ilkeleri şunlardır:

- Rekreasyon alanlarının biyolojik çeşitliliğinin korunması;
- Ekoturizmle uğraşan bölgelerin ekonomik sürdürülebilirlik düzeyinin artırılması;
- Ekoturizm faaliyetlerine katılanların ekolojik kültürünü geliştirmek;
- Rekreasyon alanının etnografik statüsünün korunması.

Uzmanlar trekking veya yürüyüş, bisiklet ve binicilik (veya diğerleri), doğa bilimcilerle yapılan geziler (botanik, zoolojik, omitolojik, iktiyolojik, jeolojik vb.), iç sular (rafting) ve deniz yolculukları (dalış vb.) , speleoturizm, özel olarak korunan doğal alanlarda avcılık ekoturizm olarak kabul edilir. Dünya deneyimi, ekoturizmin, sürdürülebilir kalkınma fikrini gerçekten uygulayan bir ekonomi dalı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, esas olarak bozulabilir doğal komplekslerle ilgilenir, ancak daha önce bilinmeyen alanları tüketici "grubuna" açar. Turizmin doğal kompleksler üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkisinin ölçüğünü ve seyrini belirlemek zordur.

- Doğrudan etkiler şunları içerir:

- 1) avcılık ve balıkçılık sırasında flora ve fauna örneklerini etkileyerek ve ayrıca bölgeleri ekonomik faaliyetlere dahil ederek vb. doğal yaşam alanlarının yok edilmesi;
- 2) bitki ve hayvanların beslenmesi, yapay koşullarda üremeleri, gözlemlenmesi, gürültü etkileri, yuvaların, mağaraların yok edilmesi vb. doğal yaşam aktiviteleri sürecine müdahale ederek;
- 3) insan yaşamı faaliyetleri (deneyler, organik gıda atıkları), ekonomik faaliyetler (ormansızlaşma, toprak bozulması vb.) yoluyla enfeksiyonların ve hastalıkların ortaya çıkması ve yayılması.

- Dolaylı etkiler şunları içerir:

- 1) doğal gıda ortamındaki değişiklikler;
- 2) coğrafi çevrenin bileşenleri üzerindeki küresel antropojenik etki (toprakların ve yüzey sularının kirlenmesi, ormansızlaşma ve erozyon gelişimi, küresel iklim değişikliği, atmosferik kirlilik, vb.);
- 3) hayvanların yapay üremesi, doğal çevre ve insanın kendisi üzerindeki nihai etkisinin henüz tam olarak çalışılmamış olması, önceden planlanmış özelliklere sahip hayvanların ve bitkilerin genlerinin değiştirilmesi. Bu tür süreçlerde, küçük nadir hayvan ve bitki popülasyonları (endemikler, kalıntılar) veya geç üreyen türler daha fazla acı çeker.

Turizmin doğa üzerindeki etkisinin süreci de doğrudan veya dolaylı olarak belirlenebilir. Doğrudan tanımlama seçeneği, doğal komplekste turist yüklemesinin izin verilen sınırlarına göre toplam müşteri sayısının sınırlandırılmasını, turistlere gösterilen nesnelere alanlarının ve özel olarak korunan doğal alanların imar edilmesini, çevre kirliliğini en aza indirmek için özel teknolojinin kullanımını içerir. . Mecazi olarak, bu, idari sorumluluğa (para cezaları, talimatlar, tarifeler, izinlerin uygulanması vb.) dayalı bir zorlama politikasıdır ve bu da turistlerin konforunun ihlal edilmesine yol açar. Dolaylı seçenek, insancıl bir tutum geliştirerek, yerel nüfusa, hayvanlara ve bitkilere saygı duyarak ve eğitim seviyesini yükselterek turistlerin davranışlarını değiştirmeye dayanmaktadır. Turistlerin her iki seçeneği de uzlaştırması gerekiyor.

onu oluşturan unsurlar doğru bir şekilde anlaşılırsa, aşağıdaki yollarla bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasını artırabilir:

- 1) hem turizm endüstrisinde hem de karma alanlarda yerel nüfus için istihdam yaratılacaktır;
- 2) yerel ekonominin karlı sektörlerinin (otel endüstrisi, catering, ulaşım kompleksi, hediyelik eşya üretimi, halk el sanatları vb.) gelişimi hızlandırılacaktır.
- 3) döviz değişimini teşvik etmek için uygun koşullar yaratılacaktır;
- 4) artan ürün talebi ve ek yatırımlarla tarım ve gıda sanayinin gelişimi hızlandırılacaktır;
- 5) barınma ve toplumsal hizmetler ile ulaşım çalışmaları iyileştirilecektir;
- 6) özel olarak korunan doğal alanlar da dahil olmak üzere turizm kaynaklarının (turistlerin dikkatine değer) verimli kullanımına yatırım süreci gerçekleşir;
- 7) yoğun tarıma geçişle birlikte, geniş arazilerin doğal hallerinde tutulmasına ihtiyaç duyulmaktadır;
- 8) küresel iletişimin gelişimine odaklanılacaktır;
- 9) turizm topluluğu tarafından sürekli dikkatleri için yerel kültürel ve doğal mirasın korunmasını teşvik etti;
- 10) rekreasyon kompleksinin geliştirilmesi ve bunun sonucunda yerel nüfusun rekreasyonu için koşullar oluşturulacaktır.

GELİŞME

Şu anda ekoturizm ve ekoturizm dört türe ayrılmaktadır:

1. Bilim turizmi
2. Doğal tarih turu
3. Macera turizmi
4. Özel olarak korunan doğal alanlara seyahat.

1. Bilimsel turizm. Bilimsel ekoturlar sırasında turistler çeşitli doğa araştırmalarına ve saha gözlemlerine katılırlar. Örneğin Latin Amerika'da eko-turlar, kuş gözlemciliği gözlemleri ve Pasifik Okyanusu'ndaki balina popülasyonlarının sayısı ile yaygın olarak bilinir. Tipik olarak, bu tür gruplar, turistik yerler gibi özel olarak korunan alanları içerir: rezervler, kutsal alanlar, milli parklar ve doğal anıtlar. Bilim turizmi, yurt dışı araştırma gezilerini, üniversite ve enstitülerin doğa bilimleri fakültelerinde okuyan öğrenciler için saha stajlarını da kapsamaktadır.

2. Doğal tarihi turlar. Bu, yerel kültürü ve çevredeki doğayı anlamak için bir yolculuktur. Tipik olarak, bu turlar, özel olarak donatılmış ekolojik patikalardan geçen bir dizi eğitici, bilimsel ve tematik geziyi temsil eder. Her şeyden önce, rezervler ve milli parklar topraklarında da örgütlenirler. Buna, hareket sırasında öğretmenlerin ve rehberlerin doğa hakkında konuştuğu bir okul turu da dahildir. Bu tür ekoturizm Almanya'da daha popüler. Bu nedenle "Alman ekoturizm geliştirme modeli" olarak da adlandırılmaktadır.

3. Macera turizmi. Sportif başarılarla ulaşmayı ve turistlerin fiziksel şeklini iyileştirmeyi, yeni duygular ve izlenimler kazanmayı amaçlayan açık hava rekreasyonu ve aktif hareket ile ilgili tüm seyahatleri birleştirir. Buna dağcılık, kaya tırmanışı, buz tırmanışı, dağ ve yürüyüş turizmi, su, kayak ve yokuş aşağı turizm, kano, at turizmi, dağ bisikleti, dalış vb. dahildir. turizm türleri gibi. Bu turizm türlerinin çoğu yakın geçmişte ortaya çıkmıştır ve aşırı olarak kabul edilir. Bu yüzden büyük risk ile ilişkilidir. Ancak en hızlı büyüyen, en karlı fakat pahalı ekoturizm türüdür. Turistlerin maceralarının doğası koruma güdülerinden daha ağır bastığından macera turizmi

Ekoturizmi de ele alacağız. Macera turizmi genellikle, turistlerin aktif olarak adlandırılan yöntemi (yürüyüş, bisiklete binme, tekne gezintisi, rafting vb.) kullanarak yer değiştirdiği aktif turizm ve spor turizmi (dağcılık vb.) ile eşittir. Aslında, bu tamamen doğru değil. Spor turizmi, yarışmalar veya spor için seyahat gibi hem seyahat dışı hem de riskli turizm türlerini içerir. Örnekler, bir futbol takımının bir eğitim kampına gitmesini veya takımlarını yurtdışındaki bir maçta takip eden taraftarları içerir. Aynı zamanda macera turizmi aktif olmayan seyahat türlerini de içermektedir. Örneğin, yongalama, tepelerde veya BASE'de yüksek kapasiteli bir araba gezisidir - özel paraşütlerden, sarp kayalardan, yüksek antropojenik nesnelere (kemerli köprüler, TV kuleleri, vb.) veya derin sudan atlama. Günümüzde dünya pazarında macera turizmi sadece maceralı bir gezi değil, turistler için alışılmadık unsurlar içeren bir turdur. Aynı tur operatörü, pazarın herhangi bir bölümünde geniş bir hizmet yelpazesi sunabilir: ormanda basit bir yürüyüşten Kuzey Kutbu'na bir keşif gezisine kadar. Örneğin, önde gelen İngiliz tur operatörü Exodus aşağıdaki seyahat turlarını sunmaktadır: - Discovery ve Adventura Holiday - aktif hareketle gezegenin uzak bölgelerine seyahat; - Europlan Destinasyonları - Avrupa ülkelerinin özel olarak korunan doğal alanlarına (SPA) yürüyerek veya bisikletle kısa süreli ucuz turlar; - Yürüyüş ve Frecking, macera turizminin ana türüdür. Bu, özel bir ekolojik parkurda bagaj taşımadan bir yürüyüş gezisidir (turistler ellerinde veya araçla bagaj taşırlar); - Çoklu Aktivite Tatilleri - yaklaşık bir hafta boyunca rafting, kanonik, mağaracılık, kaya tırmanışı, balık tutma, jiping içeren bir gezi, önemli miktarda fiziksel aktivite; - Overland - yaşam için özel olarak donatılmış yüksek kapasiteli kamyonlarda bir yolculuktur. Tipik olarak, tur ılıman iklime sahip ülkelere (Afrika, Güney Amerika, Güneydoğu Asya) düzenlenir ve turistler bir gezi sırasında birkaç ülkeye gider.

4. Özel olarak korunan doğal alanlara, doğal rezervlere seyahat ICC'deki nadir ve egzotik doğal nesnelere ve olayların yüksek çekiciliği birçok turisti cezbetmektedir. Örneğin, Latin Amerika'yı ziyaret eden turistlerin %48'i doğa koruma alanlarına seyahat etmeyi planlıyor. Çoğu milli park ve rezervin yönetimi, ekolojik turu gerçek bir gösteriye dönüştürüyor. Bir örnek, gayzerlerin faaliyet süresi ile ilişkili ve dakikalar süren Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Yellowstone Ulusal Parkı'na yapılan bir gezidir. Doğal nesnelere, özellikle de mağaraların sık sık gösterileri, müzik ve arka plan aydınlatması eşliğinde, yerlilerin hayatlarından çeşitli tiyatro sahneleri gösteriyor. Bu tür ekoturizm Avustralya'da daha gelişmiştir. Bu nedenle, "Avustralya ekoturizm geliştirme modeli" ile eşittir.

SONUÇ

Ekoturizm, ülkemizdeki turizm şirketleri için yeni bir iş türüdür. Yeni bir pazarı "işgal etme"nin çekici olasılığı, her zaman başarısızlık korkusunu aşmaz. Bu özellikle küçük ve orta ölçekli operatörler için geçerlidir. Ekonomik olarak müreffeh ve istikrarlı Avustralya'da bile, her yıl 30.000'e kadar çim çiftliği tasfiye edilmektedir. Turizm işinde başarısızlığın 6 ana nedeni vardır:

- 1) finansal yönetimdeki sorunlar;
- 2) piyasanın istikrarsızlığı ve firmanın dış çevresi, enflasyon;
- 3) muhasebe eksiklikleri;
- 4) pazarlamadaki sorunlar;
- 5) insan kaynakları yönetimindeki sorunlar;
- 6) harici istişarelerin uygunsuz kullanımı. Ayrıca aile seyahat acentalarının çoğu zaman duygusal sorunları vardır.

1. Bilalov B.A. "Turizm Yönetimi". Bakü: - 2005.
2. Bilalov B.A. Turizm faaliyetlerinin düzenlenmesi. Bakü; Çevirmen, - 2006.
3. Bilalov B.A. Turizm tarihi. Bakü: Çevirmen, - 2008.
4. Güney bölgelerinin rehber kitabı. GTZ PSDP / GFA Danışmanlık Grubu. Bakü: 2010
5. Dargahov V. "Azerbaycan'ın Hazar kıyı rekreasyonu – turizm kaynakları." Bakü: - 2003

ABSTRACT

Ecotourism is responsible travel to natural areas that conserves the environment and promotes the well-being of local people.

International Ecotourism Society TIES (The International Ecotourism Society); He defined ecotourism as “responsible travel to natural areas that conserves the environment and promotes the well-being of local people”. In the concept of ecotourism, terms such as green tourism, alternative tourism, nature tourism, wild tourism, adventure tourism, cultural tourism are used.

Ecotourism targets the use of traditional architecture and local resources, usually in small groups, in small family-run facilities. If ecotourism is carried out in accordance with its purpose, it is a tool that can create resources for the protection of sensitive ecosystems and the socio-economic development of the population living in and around these regions. Considering the poverty of the people living in villages in mountainous and forested regions with significant ecotourism potential, it can be understood that ecotourism is a factor that can reduce the imbalance between social classes.

Ecotourists are organized mainly in small groups. They usually prefer country houses and recreation in nature, rather than hotels. They try to comply with the conditions of nature in order to protect it. Ecotourism is organized in the form of small businesses. It involves the use of settlements and local resources built in the style of ancient architecture. Ecotourists can be both local and foreign.

All types of tourism made in untouched nature are included in the scope of ecotourism. The principle of "sustainability of the natural environment", one of the two important criteria of ecotourism, should be strictly followed in these nature tours.

The route chosen in nature tours, the use of an expert guide trained for these tours, the rules that must be followed during the tours are very important.

In regions where authentic cultures and moral values remain intact, tourist groups must respect these values. (attention to the subject of attire, respect for religious and traditional values, local eating-drinking-entertainment, etc., behaving in harmony with the traditions and participating as much as possible, etc.)

In addition, it is necessary to treat material cultural artifacts with respect, to support protectionism, and as tourism professionals and consumers, it is necessary to prefer and support accommodation facilities that serve in protected authentic buildings instead of modern architectural products that do not match the local texture.

The World Tourism Organization and the United Nations Environment Program declared 2002 the Year of Ecotourism and Mountains.

Key words: Ecotourism, nature, tour, tourism, natural environment, culture.

Ecotourism is one of the fastest growing industries in the world. Ecotourism is not only a new form of recreation for nature, but also requires the rational use of recreational resources that promote the conservation of biodiversity, as well as the development of "non-corrosive" nature use regimes, to ensure the sustainability of tourism.

The development trend of eco-tourism has been determined by the World Tourism Organization (WTO), a specialized branch of the United Nations. According to the forecasts of this organization, eco-tourism is one of the five main strategic directions of tourism development in the period up to 2020.

Our country is recognized by UNWTO as one of the most promising regions for the development of ecotourism. President Ilham Aliyev's declaration of 2011 as the year of tourism is an indication of how much importance is given to this issue in our country.

Ecotourism is a form of sustainable tourism that has the potential to protect the environment and improve the well-being of the local population to meet their needs. Therefore, ecotourism is defined as: "People who want to learn about the nature, history and culture of people by expanding the economic possibilities of communities, providing economic and social opportunities to hospitable entrepreneurs, helping to conserve natural resources through natural interpretation and environmental education. areas visited. is to enjoy ecological travel. "

Azerbaijan has a real potential in the field of natural ecotourism. As a very interesting and rich country, most of its territory is covered with sandy landscapes (semi-deserts, foothills and mountain steppes). The uniqueness of natural and geographical conditions created conditions for the diversity of flora and fauna species. 9 out of 11 climate types in the world are found in Azerbaijan. This factor plays an important role in the formation of rich biodiversity in our country. In Azerbaijan, which constitutes 64% of the rich flora of the Caucasus, approximately 4,500 higher plant species are distributed. Of these, 240 are endemic and relict species. The Red Book of the Republic of Azerbaijan includes 140 rare and endangered plant species. There are 14,000 species of fauna: 14,000 insects, 123 fish, 9 amphibians, 54 reptiles, 360 birds and 99 mammals, 108 of which are listed in the Red Book.

Tourist companies must meet the following 10 conditions:

1. Minimal use of tourist resources
2. Efficient use and manageable energy
3. Protect freshwater sources without harming them
4. Protect sustainable water bodies
5. Be wary of dangerous substances
6. Efficient use of transportation and vehicles
7. Protection of used areas
8. Involve the local population in the protection of nature and national resources
9. Implement sustainable development projects
10. Cooperation for development

Ecotourism is a form of the English words "ecological tourism" and "ecotourism". It is tourism that ensures the sustainable development of the region, pays attention to the protection of the local cultural and social environment, establishes friendly relations with nature, focuses on environmental education and does not harm nature. The concept of ecotourism was first introduced to the scientific literature in 1980 by Mexican economist Hector Seballos-Lascurain. According to him, "ecotourism is a combination of travel with an ecologically sensitive attitude

tourism nature, concerning the ability to create and preserve flora and fauna. The definition adopted by the UNWTO is: "Ecotourism encompasses all forms of nature tourism where the main motivation of tourists is to observe and communicate with nature." According to the World Wildlife Fund, "ecotourism is nature tourism that helps preserve nature."

The German Federal Ministry for Development and Financial Cooperation believes that "ecotourism is a form of tourism that makes conscious efforts to minimize the negative impact on the environment, help finance protected areas and create a source of income for the local population".

The basic principles of ecotourism are:

- Conservation of the biodiversity of recreation areas;
- Increasing the level of economic sustainability of regions engaged in ecotourism;
- To develop the ecological culture of those participating in ecotourism activities;
- Preservation of the ethnographic status of the recreation area.

Specialists are trekking or hiking, cycling and horse riding (or others), excursions with naturalists (botanical, zoological, ornithological, ichthyological, geological, etc.), inland waters (rafting) and sea voyages (diving, etc.), speleotourism, specially Hunting in protected natural areas is considered ecotourism. World experience shows that ecotourism is a branch of economy that really implements the idea of sustainable development. Therefore, it mainly deals with perishable natural complexes, but opens previously unknown areas to the consumer "group". It is difficult to determine the scale and course of the direct and indirect impact of tourism on natural complexes.

- Direct effects include:

- 1) by influencing specimens of flora and fauna during hunting and fishing, and also by incorporating territories in economic activities, etc. destruction of natural habitats;
- 2) feeding of plants and animals, their reproduction in artificial conditions, their observation, the effects of noise, the destruction of burrows, caves, etc. by interfering with the process of natural life activities;
- 3) the emergence and spread of infections and diseases through human life activities (experiments, organic food waste), economic activities (deforestation, soil degradation, etc.).

- Indirect effects include:

- 1) changes in the natural food environment;
- 2) global anthropogenic impact on components of the geographical environment (pollution of soils and surface waters, development of deforestation and erosion, global climate change, atmospheric pollution, etc.);
- 3) artificial reproduction of animals, the natural environment and its ultimate impact on man himself have not yet been fully studied, altering the genes of animals and plants with previously planned characteristics. In such processes, small populations of rare animals and plants (endemics, relics) or late-breeding species suffer more.

The process of tourism's impact on nature can also be determined directly or indirectly. The option of direct identification includes limiting the total number of customers in accordance with the permissible limits of tourist loading in the natural complex, zoning the areas of objects shown to tourists and specially protected natural areas, the use of special technology to minimize environmental pollution. . Figuratively, this is a policy of coercion based on administrative responsibility (fines, instructions, tariffs, enforcement of permits, etc.), which leads to a violation of the comfort of tourists. The indirect option is based on changing the behavior of tourists by

developing a humane attitude, respecting the local population, animals and plants, and raising the level of education. Tourists need to reconcile both options. Otherwise, each one individually may not give the expected result. At the same time, if the essence of ecotourism and its constituents are properly understood, it can enhance the socio-economic development of regions by:

- 1) employment will be created for the local population, both in the tourism industry and in mixed areas;
- 2) the development of profitable sectors of the local economy (hotel industry, catering, transport complex, souvenir production, folk crafts, etc.) will be accelerated.
- 3) favorable conditions will be created to promote currency exchange;
- 4) the development of agriculture and food industry will be accelerated by increasing product demand and additional investments;
- 5) housing and social services and transport will be improved;
- 6) the investment process takes place in the efficient use of tourism resources (worth the attention of tourists), including specially protected natural areas;
- 7) with the transition to intensive agriculture, there is a need to keep large tracts of land in its natural state;
- 8) will focus on the development of global communications;
- 9) promoted the preservation of local cultural and natural heritage by the tourism community for their continued attention;
- 10) conditions will be created for the development of the recreation complex and, as a result, for the recreation of the local population.

DEVELOPMENT

Currently, ecotourism and ecotourism are divided into four types:

1. Science tourism
2. Natural history tour
3. Adventure tourism
4. Travel to specially protected natural areas.

1. Scientific tourism. During scientific ecotours, tourists participate in various nature studies and field observations. In Latin America, for example, it is widely known for eco-tours, bird watching sightings, and the number of whale populations in the Pacific Ocean. Typically, such groups include specially protected areas such as tourist attractions: reserves, sanctuaries, national parks and natural monuments. Science tourism also includes research trips abroad and field internships for students studying in natural sciences faculties of universities and institutes.

2. Natural history tours. This is a journey to understand the local culture and the surrounding nature. Typically, these tours represent a series of educational, scientific and thematic excursions through specially equipped ecological trails. First of all, they are also organized on the territory of reserves and national parks. This includes a school tour where teachers and guides talk about nature during the move. This type of ecotourism is more popular in Germany. For this reason, it is also called the "German ecotourism development model".

3. Adventure tourism. It combines all travel related to outdoor recreation and active movement, aimed at achieving sporting achievements and improving the physical shape of tourists, gaining new emotions and impressions. This includes mountaineering, rock climbing, ice climbing, mountain and hiking tourism, water, skiing and downhill tourism, canoeing, horse tourism,

mountain climbing, cycling, etc. are included. Such as types of tourism. Most of these types of tourism have emerged in the recent past and are considered extreme. So it is associated with great risk. However, it is the fastest growing, most profitable but expensive type of ecotourism. Adventure tourism is often referred to as "heavy ecotourism" because the nature of tourists' adventures outweighs conservation motives. When we talk about ecotourism in the future, we will also consider adventure tourism. Adventure tourism is often equated with active tourism and sports tourism (mountaineering, etc.), where tourists are displaced using the so-called active method (hiking, cycling, boating, rafting, etc.). Actually, this is not entirely true. Sports tourism includes both non-travel and risky types of tourism, such as travel for competitions or sports. Examples include a football team going to a training camp or fans following their team to a game abroad. At the same time, adventure tourism includes inactive travel types. For example, chipping is a high-capacity car trip on hills or BASE - jumping from special parachutes, cliffs, high anthropogenic objects (arch bridges, TV towers, etc.) or deep water. Today, adventure tourism in the world market is not just an adventurous trip, it is a tour with unusual elements for tourists. The same tour operator can offer a wide range of services in any part of the market: from a simple walk in the woods to an expedition to the Arctic. For example, the leading British tour operator Exodus offers the following travel tours: - Discovery and Adventura Holiday - travel to remote parts of the planet with active movement; - Europlan Destinations - short-term inexpensive tours by foot or bike to specially protected natural areas (SPA) of European countries; - Hiking and Frecking are the main types of adventure tourism. This is a hiking trip without carrying luggage on a special ecological trail (tourists carry luggage in their hands or by car); - Multi-Activity Vacations - an excursion for about a week that includes rafting, canonical, caving, rock climbing, fishing, jiping, a significant amount of physical activity; - Overland - is a journey in high-capacity trucks specially equipped for life. Typically, the tour is organized to countries with a temperate climate (Africa, South America, Southeast Asia), and tourists go to several countries during a trip.

4. Travel to specially protected natural areas, natural reserves The high attraction of rare and exotic natural objects and events in ICC attracts many tourists. For example, 48% of tourists visiting Latin America plan to travel to nature reserves. The management of most national parks and reserves turns the ecological tour into a real show. An example is a trip to Yellowstone National Park in the United States, which is associated with the activity time of the geysers and takes minutes. Frequent performances of natural objects, particularly caves, show various theatrical scenes from the lives of the locals, accompanied by music and backlighting. This type of ecotourism is more developed in Australia. As such, it is equated with the "Australian ecotourism development model".

CONCLUSION

Ecotourism is a new type of business for tourism companies in our country. The attractive possibility of "occupying" a new market does not always exceed the fear of failure. This is especially true for small and medium-sized operators. Even in economically prosperous and stable Australia, up to 30,000 lawn farms are liquidated each year. There are 6 main reasons for failure in the tourism business:

- 1) problems in financial management;
- 2) instability of the market and the external environment of the firm, inflation;
- 3) accounting deficiencies;
- 4) problems in marketing;
- 5) problems in human resource management;

5) improper use of external consultations. Also, many other agents often have structural problems.

REFERENCES

1. Bilalov B.A. "Tourism Management". Baku: - 2005.
2. Bilalov B.A. Organization of tourism activities. Baku; Translator, - 2006.
3. Bilalov B.A. Tourism history. Baku: Translator, - 2008.
4. The guidebook of the southern regions. GTZ PSDP / GFA Consulting Group. Baku: 2010
5. Dargahov V. "Caspian coastal recreation of Azerbaijan – tourism resources." Baku: - 2003

HUMAN SECURITY AS A NEW POLITICAL PARADİGM

Valiyeva Nargiz

Lecturer of Baku State University, Faculty of International Relations and Economics,
Department of International Relations, Baku

ABSTRACT

At the time of the establishment of the ancient states in the world, there was no system that ensured the security of peoples and citizens, protected their rights and freedoms. The issue of security has been a topical issue since the time of the first human associations. Throughout history, as man has developed, his security has not always been in the interest of the state, but it has always been a human need. However, in various socio-political formations of history, slavery, peasantry, labor and other degrading treatment of the mainstream masses, the concealment of their rights and freedoms, prevented man from demanding his wishes and needs from the state.

Keywords: state, people, security, politics, history

INTRODUCTION

In order to understand the concept of human security, we must first understand the essence of the concept of security. The concept of security is the absence of danger. It is a situation in which a person does not expect any major danger. Security is understood as the protection of the vital interests of both society and its structures from internal and external threats. Social activity carried out to ensure the security of the individual, society and the state is also considered as security. However, there is no time or place when there is no danger. If we look at the historical chronology of international relations, we see that it was not up to individual individuals or the associations they formed to ensure that there was no danger. Any danger, to one degree or another, is always with man. In the absence of security, the actions or attempts to achieve the goals will not yield any results. From this point of view, it can be considered that the concept of human security has existed since the beginning of human civilization.

THE MAIN MATTERS

During the emergence of the ancient states in the world there were no any system of ensuring the security of the peoples, citizens and protecting their rights and freedoms. In ancient and medieval times the main duty of the heads of the states ruling the territory was to occupy new lands and prolong wars at the expense of the human lives despite of having intellectual opinions of philosophers such as Aristotel, Plato and etc. Aristotel told: "Just as, when perfected, a human is the best of animals so also when separated from law and justice, he is the worst of all". On Aristotle's view then human beings must be subject to the authority of the city-state in order to attain the good life. The following principle concerns how authority should be exercised within a community. In order to preserve both the dignity of the people and the security of the individual that part of legislature which respresents the people must bring its charges before that part of the legislature which represents the nobles, a body with neither interests nor passions. This type of government was in most ancient republics which were defective in that the people was at the same time both judge and prosecutor [1, p.95].

With the advent of great geographical discoveries territorial claims among states started to intensify in the Middle Ages. The introduction of the concept of nation-state in the Middle Ages in France, the existence of a nation in definite area, the rise of modern system of states, the

concept of territorial integrity, sovereignty that were called Westphalian system emerged in international relations in that period. This global system based on the principle of international law that each state has sovereignty over its territory and domestic affairs, to the exclusion of all external powers, on the principle of non-interference in another country's domestic affairs and that each state (no matter how large or small) is equal in international law. These advantages that given to the states according to Westphalian system gave an opportunity to the states to protect their nations, peoples and ensure their security within the territory.

Because of trying to acquire more territory in ancient times, to increase their territory from the middle ages states didn't pursue any policy in favor of ensuring security. The states' main purpose was to ensure the military security from the revolutionary period of XVIII century. Thereby the security of individuals was characteristic from the mid-seventeenth century to the French Revolution. In Book XII, Montesquieu an enlightener of that period takes up the liberty of the citizen in relation to his person, property and honor. There he equates the liberty with security. According to the political theory of Montesquieu that the main purpose of government is to maintain law and order, political liberty and the property of the individual [14].

The revolutions and uprisings that took place in Europe and America after the emergence of feudal relations gave a way to capitalist relations to call people for their own security. However the resources struggle for the economic development of states in the world at the end of the XIX century increased tensions among European states and it resulted in World War I. At the end of the war U.S. President Woodrow Wilson put forward his thesis known as the "14 Points." He tried to serve humanity through leadership in ethical purposes and bringing peace and security to the world. Pacifists, liberal internationalists and atlanticists influenced W. Wilson to pursue the policy of neutrality preserving the security of the state and individuals and at the same time propaganda of basic rights of the humans. [2]

The League of Nations was the first institution to ensure peace and security in the world. At the same time the United States was the first to promote liberal values to protect human rights and freedoms considered the value of man, the protection of his freedoms and rights as the main task of the state. Of course the protection of human rights and freedoms means ensuring the safety of humans. Any threat to their rights and freedoms is a violation of human security.

However political and economic tensions among the states continued after the creation of the League of Nations leading to World War II. Shortly after the Second World War during the Cold War period the concept of national security dominated in the field of security analysis. By the end of the Cold War the international environment and basic conditions of international relations had changed. The new international environment initiated debate about the basic characteristics of the international system, about relations among various actors, about the prospect of stability, the evolution of international relations and last but not least about security [3,p.58].

As mentioned till the beginning of the XX century the notion of security belonged both the states and humans. It was the notion of national security that the primary principle was to ensure territorial integrity and sovereignty as a result of adopting a National Security Act by USA in 1947.

The maintenance of international peace and security, as laid down in Article 1 of the charter, pre supposes the territorial integrity and political independence of states. With the introduction of collective security in 1945, security was inter nationalized, allowing states under Chapter VII of the UN Charter to act collectively and, if necessary, with the use of force to uphold or restore international peace and security. National or state security and its offspring, collective security, have continued to dominate the inter national legal order. The concept has then been broadened by including nonmilitary threats and by reluctantly including internal violence in

collective security and peacekeeping activities. Following these developments, global security and the concern for the survival of mankind entered the agenda. Human security seems to be a next logical step in the development of ever expanding understanding of security [4]. In 1948 the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms better known as the European Convention on Human Rights was adopted by the Council of Europe. Certain of the rights provided for in the Convention contain an express clause permitting a state to limit the right in question on the basis of national security. This clause can be found in the fair trial (Article 6), to privacy, family life and inviolability of correspondence (Article 8), to freedom of expression (Article 10). There are also national security limitations on the rights to liberty of movement and freedom to choose a residence within a state [5].

The underlying issues of human security focus on the individual, the waning of state sovereignty and the rise of new actors, the shift in our understanding of security, the need and risks of "saving strangers" through humanitarian intervention, the reform of the Security Council, the conduct of complex peace missions and the adequate reaction to new threats a challenge to international law [6].

A new approach to the security concept emerging as economic security besides military started in 1970s because of having economic problems in the world. The Helsinki Agreement was signed in 1975 . It was that agreement that first brought peace and human rights together. The Helsinki agreement comprised of three baskets. The first was the security or peace basket; it was an agreement about the territorial status quo in Europe and about the non use of force on the European continent. The second basket was about economic and scientific cooperation. And the third basket was about respect for human rights [7].

However a broaden concept of security appeared in the beginning of 1980s by Copenhagen School. Except of military security political, environmental, economic, social security notions started to analyze by states. Thus during the Cold War the spectrum of security expanded including concepts such as economic, social, cultural and environmental. Throughout all these historical and political processes the concept of human security was not mentioned.

Strategic security of the nation-state was conceptualised by the Americans during the Cold War as "national security". Consequently, "hard power" became the main arbiter of foreign policy formulation in the United States of America (US) and the rest of the world. Ever since the tag of "national security" became attractive and tactically useful for funding, the word "security" has been appended to all sorts of social concerns that have been incorporated into the concept of national security including economic, environmental, food and health security, etc. Of late water and cyber security have been added to the growing pantheon as well. The post-Cold War era saw a conceptual transition from national security to human security. "A secure Europe in a better world", "putting people first", "comprehensive security" and "vasudhaiva kutumbakam" (the whole world as one family) have become different phases of expansion and inclusion. Witnessing the bitter consequences of the war the states initiated to build international and regional institutions to ensure international peace and security. The Cold War deterred the two great powers from a major confrontation and ended in the destruction of socialism.

In the 1980s, nations such as Sri Lanka, Cuba, China, Costa Rica and the Kerala State in India-with long life expectancies at birth and low levels of income per capita⁷-heightened the recognition that income does not always predict other components of well- being. UNICEF's efforts to study the impact of structural adjustment on the health, nutrition, and education of children were particularly influential in this regard. Although the idea of human security was preceded by similar concepts in reports of global commissions the Palme Commission, the Brandt Commission, the Brundtland Commission and the Commission on Global Governance

human security as a distinctive new concept was created and shaped by Mahbub ul-Haq. Capturing these concerns, Mahbub ul-Haq launched the United Nations' Human Development Report in 1990. The UNDP's work was the result of innovative scholarship by an Asian scholar Mahbub ul Haq. It listed seven separate components of human security: economic security (assured basic income), food security (physical and economic access to food), health security (relative freedom from disease and infection), environmental security (access to sanitary water supply, clean air and a non-degraded land system), personal security (security from physical violence and threats), community security (security of cultural identity) and political security (protection of basic human rights and freedoms). Overall, human security as a notion became popular in the early 1990s through the United Nations Development Program. The term originated in the post-Cold War period as a means of linking various humanitarian, economic and social issues in order to reduce human suffering and ensure security. The UNDP issued its Human Development Report focused explicitly on the topic of human security. They argued that "human security is not a concern with weapons-it is a concern with human life and dignity." Human security had four essential characteristics: it is universal, its components are interdependent, it is best ensured through prevention, and it is people-centered. The report also proposed that threats to human security could be grouped in seven categories: economic, food, health, environment, personal, community, and political. A detailed review of human security can be found for the first time in the 1994 UN Development Program [9]. In its report the United Nations Development Program (UNDP) argued that development must be focused on people (even though grouped by country) rather than the security of their national boundaries and on advancing health, education and political freedom in addition to economic well-being. Development was defined broadly as expanding people's choices in almost any relevant way. To enhance dialogue on human development and garner increased political attention, the UNDP now publishes annually the "Human Development Index" which is a somewhat narrower but still broad composite measure of income per capita, life expectancy at birth and educational attainment [8,p.586].

The Commission on Human Security set up in 2001 and cochaired by Amartya Sen and Sadako Ogata, has concluded its work and published its final report. The UN Trust Fund for Human Security was established in 1999. In 2003, UN Secretary-General Kofi Annan set up the Advisory Board on Human Security and a Human Security Branch has been established in the UN Office on Drugs and Crime in Vienna [10].

Former UN Secretary-General Kofi Annan describes human security in the introduction to the Book of Human Security and New Diplomacy: "During the Cold War, security tended to be defined almost entirely in terms of military power and the balance of power". Today we know that "security" means more than the absence of conflict. We also have a broader understanding of the civilian sources of conflict. We are aware that lasting peace requires a broader vision that encompasses areas such as education and health, democracy and human rights, protection from environmental degradation and the proliferation of weapons of mass destruction. We know that in times of famine we cannot be safe we cannot build peace without reducing poverty we cannot build freedom on the basis of injustice. "These basic principles of what we now understand as 'human security', a human-oriented concept are interdependent and complementary" [11].

Norway, Canada, Japan and other countries with democratic societies and stronger social policies adopting that the source of power is the people considered it important to ensure human security in the security system of the state and accepted human security programs. For example, Canada defines human security as "safety for people from both violent and non-violent threats," a more conservative and narrower focus than the UNDP version. According to Canada's Department of Foreign Affairs and International Trade, human security does not replace national security. Rather, state security and human security are mutually supportive. According to this

limited definition, human security is freedom from fear and human development is freedom from want. They are mutually reinforcing but distinct concepts. Austria, Canada, Chile, Ireland, Jordan, the Netherlands, Slovenia, Switzerland, Thailand, and Norway have also promoted a more limited human security agenda. These countries focus on antipersonnel landmines, small arms, children in armed conflict, and international humanitarian and human rights law [12]

Japanese officials have also articulated a foreign policy with human security playing a central role, but their definition of human security is more inclusive than Canada's. It also differs in some ways from the UNDP definition. According to Japanese foreign policy, "human security comprehensively covers all the menaces that threaten human survival, daily life and dignity-for example, environmental degradation, violations of human rights, transnational organized crime, illicit drugs, refugees, poverty, anti-personnel landmines and other infectious diseases such as AIDS and strengthens efforts to confront these threats [13].

The emphasis on national and human security was a clash of realist and liberal theories. Proponents of the theory of realism did not hesitate to endanger people's lives to ensure national security considering the provision of national security as the main principle. They considered the protection of national security to be the key to international security. Ensuring national security also meant ensuring human security. However when considering national security from the classical military point of view, human security is sometimes called into question in ensuring the territorial integrity of the state against foreign interference. The state itself as the main institution that ensures security sometimes threatens human security with its actions. The state which is the main principle of human security is both the guarantor of human needs and desires and the state that deprives people of their provision. European institutions stated that the rights of the individual were as important as the sovereignty and territorial integrity of the state. On the one hand, the states that called for the preservation of international peace and security and the non-violation of human rights were themselves resolving interstate conflicts by force.

Currently, the coronavirus epidemic is the biggest threat to human health. All countries of the world are facing a number of economic and social crises while addressing this threat to human security. This reaffirms that national security cannot be ensured without ensuring human security. If most countries in the world like the countries mentioned above adopt the concept of human security international security would be better ensured in accordance with the norms and principles of international law.

Conclusion. The article examines the evolution of human security throughout the history of international relations. Human-state relations have been resolved on an authoritarian basis among states since ancient times. Over time as the ideas of the enlightenment grew stronger in the Middle Ages human security, rights and freedoms of humans and the state's national security started to base on the human aspect. The formation of human security as a concept emerged after the Cold War as a result of broadening of security umbrella which a number of countries arrive to a conclusion successfully implement in foreign and domestic policy. The fact that the coronavirus pandemic an important threat to human security is now spreading to the politics of all countries of the world.

REFERENCES

1. Charles de Secondat Montesquieu, baron de, Montesquieu, Charles de Secondat baron de Montesquieu, Melvyn Richter CUP Archive, 29 apr. 1977 г. - Всего страниц: 355
2. Ross A. Kennedy Kent State University Press, 2009 – p. 291

3. Human Security — the Contemporary Paradigm? Author(s): ŠÁRKA WAISOVÁ
Source: Perspectives, Summer 2003, No. 20 (Summer 2003), pp. 58-72
4. Human Security: A Challenge to International Law? Author(s): Gerd Oberleitner
Source: Global Governance, Apr.–June 2005, Vol. 11, No. 2 (Apr.–June 2005), pp. 185-203
5. National Security and the European Convention on Human Rights Iain Cameron
Martinus Nijhoff Publishers, 16 авг. 2000 г. - Всего страниц: 479
6. Human Security: A Challenge to International Law? Author(s): Gerd Oberleitner
Source: Global Governance, Apr.–June 2005, Vol. 11, No. 2 (Apr.–June 2005), pp. 185-203
7. HUMAN SECURITY Author(s): MARY KALDOR Source: Society and Economy, December 2011, Vol. 33, No. 3 (December 2011), pp. 441-448
8. Rethinking Human Security Author(s): Gary King and Christopher J. L. Murray Source: Political Science Quarterly, Vol. 116, No. 4 (Winter, 2001-2002), pp. 585-610 Published by: The Academy of Political Science
9. Human security in theory and practice - An Overview of the Human Security Concept and the United Nations Trust Fund for Human Security, Human Security Unit, United Nations. P. 45
10. Jacobs, Garry. “Integrated Approach to Peace & Human Security in the 21st Century.” <https://www.proquest.com/openview/3b4425775da51a49038867e9763764ac/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1026370>.
11. United Nations Secretary-General Kofi Annan. Millenium Report, Chapter 3, p.43-44
12. Roundtable on Canada-Norway Relations : the Lysøen declaration <https://www.worldcat.org/title/roundtable-on-canada-norway-relations-the-lysen-declaration/oclc/82709649>
13. Ministry of Foreign Affairs of Japan, Diplomatic Bluebook 1999: Japan's Diplomacy with Leadership Toward a New Century (Tokyo: Urban Connections Inc., 1999)
14. Constituional Rights Foundation Bill of Rights in Action <https://www.crf-usa.org/bill-of-rights-in-action/bria-20-2-c-hobbes-locke-montesquieu-and-rousseau-on-government.html>

**QIRĞIZISTAN RESPUBLİKASI “TÜRKDILLI ÖLKƏLƏRİN VƏ İCMALARIN
MEDIAFORUMU”**

**THE KYRGYZ REPUBLIC “TURKIC-SPEAKING MEDIA FORUM OF COUNTRIES
AND COMMUNITIES**

Agaeva Nigar Ikram gizi

Baku State University

Faculty of Journalism

Research Fellow, Research

laboratory "Journalism"

ORCID ID: 0000-0002-9011-927X

ÖZET

Bütün inkişaf dövrü ərzində Qırğızıstan Respublikasında jurnalistika bir sıra amillərin təsiri altında yaxşılaşmışdır. Tarixinin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif formalar üstünlük təşkil edirdi ki, bu da əsasən materialların hazırlanması, eləcə də onların emalı və paylanması üçün texniki imkanlardan irəli gəlirdi.

2013-cü il noyabrın 8-dən 9-dək Bişkekdə türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu keçirildi. Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Forumu, bilik, təcrübə mübadiləsi və media nümayəndələri arasında peşəkar əməkdaşlığa və həmrəyliyə yönəlmiş güclü ünsiyyət kanallarının yaradılmasına imkan verən beynəlxalq bir tədbirdir. Türkiyə Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsi tərəfindən Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platforması ilə birlikdə Qırğız Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyinin dəstəyi ilə. Forumda Qırğızıstan Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin nümayəndələrindən başqa, Türkiyədən və digər türkdilli ölkələrdən və icmalardan 70 nümayəndə iştirak etmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazirinin müavini Bülənt Arıncanın himayəsi altında, xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun iştirakı ilə, Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsinin təşkilatçılığı ilə, Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə birlikdə 21-22 dekabr 2010-cu il tarixlərində Ankarada “Türkdilli Ölkələrin Media Forumu” adlı birinci Media Forumu keçirildi.

Forum çərçivəsində Qırğızıstan Respublikası Mədəniyyət, İnformasiya və Turizm Nazirliyi ilə Çin Xalq Respublikası Dövlət Şurasının Mətbuat Bürosu arasında Əməkdaşlıq Sazişinin imzalanması məsələsinin hazırlanması barədə razılıq əldə edilmişdir. televiziya, radio və mətbuat, media turları və təcrübə sahəsində qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Bu gün yeni media platformaları cəmiyyətdə informasiya və kommunikasiya proseslərinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətin social institutların inkişafı, jurnalistikanın yenilənməsi üçün əsas çevrilir. Başqa sözlə, tərəqqiyə xidmət edə bilirlər.

Açar sözlər: forum, media, icmal, informasiya, televiziya

ABSTRACT

Throughout its development, journalism in the Kyrgyz Republic has improved under the influence of a number of factors.

At different stages of its history, different forms prevailed, which was mainly due to the technical capabilities for the preparation of materials, as well as their processing and distribution.

III Media Forum of Turkic-speaking countries and communities was held in Bishkek from November 8 to 9, 2013.

The Media Forum of Turkic Speaking Countries is an international event that provides an opportunity to exchange knowledge, experience and create strong communication channels aimed at professional cooperation and solidarity between media representatives.

With the support of the Ministry of Culture, Tourism and Information of the Kyrgyz Republic, together with the Media Platform of Turkic-speaking countries and communities by the General Directorate of Press, Press and Information under the Government of Turkey.

In addition to representatives of the Kyrgyz media, the forum was attended by 70 representatives from Turkey and other Turkic-speaking countries and communities.

Under the patronage of the Deputy Prime Minister of the Republic of Turkey Bulent Arinca, with the participation of the Minister of Foreign Affairs Ahmet Davutoglu, organized by the Department of Press, Press and Information under the Government of the Republic of Turkey in conjunction with the Ministry of Foreign Affairs of Turkey. Republic of Turkey On December 21-22, 2010, the first Media Forum "Media Forum of Turkic-speaking countries" was held in Ankara.

During the forum, an agreement was reached on the preparation of an Agreement on Cooperation between the Ministry of Culture, Information and Tourism of the Kyrgyz Republic and the press bureau of the State Council of the People's Republic of China. Provides interaction in the field of television, radio and print, media tours and practice.

Today, new media platforms are becoming the basis for increasing the efficiency of information and communication processes in society, the development of social institutions, the renewal of journalism. In other words, they can serve as a stepping stone.

Keywords: forum, media, review, information, television

GİRİŞ

Bütün inkişaf dövrü ərzində Qırğızıstan Respublikasında jurnalistika bir sıra amillərin təsiri altında yaxşılaşmışdır. Tarixinin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif formalar üstünlük təşkil edirdi ki, bu da əsasən materialların hazırlanması, eləcə də onların emalı və paylanması üçün texniki imkanlardan irəli gəlirdi.

2013-cü il noyabrın 8-dən 9-dək Bişkekdə türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu keçirildi. Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Forumu, bilik, təcrübə mübadiləsi və media nümayəndələri arasında peşəkar əməkdaşlığa və həmrəyliyə yönəlmiş güclü ünsiyyət kanallarının yaradılmasına imkan verən beynəlxalq bir tədbirdir. Forum Türkiyə Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsi tərəfindən Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platforması ilə işbirliyi ilə, Qırğız Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyinin dəstəyi ilə təşkil edilib.

Forumda Qırğızıstan Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin nümayəndələrindən başqa, Türkiyədən və digər türkdilli ölkələrdən və icmalardan 70 nümayəndə iştirak etmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazirinin müavini Bülent Arıncanın himayəsi altında, xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun iştirakı ilə, Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti yanında Mətbuat,

Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsinin təşkilatçılığı ilə, Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə birlikdə 21-22 dekabr 2010-cu il tarixlərində Ankarada "Türkdilli Ölkələrin Media Forumu" adlı birinci Media Forumu keçirildi.

Bu Forumda Türkiyənin akademikləri, aparıcı mətbuat nümayəndələri, ictimai rəy liderləri və dövlət adamları, Türkmənistan, Qırğızıstan, Azərbaycan və Şimali Kipr Türk Respublikasından 62 media nümayəndəsi iştirak etdi. Forumda aşağıdakı mövzular müzakirə edildi:

- İlk iclasda - "Medianın Qloballaşma Prosesində Demokratikləşməyə Təsiri"
- İkinci görüşdə - "Türk Dünyasında iqtisadi, sosial və mədəni əməkdaşlığın inkişafında medianın və qeyri -hökumət təşkilatlarının rolu"
- Üçüncü görüşdə - "Türk Dünyasında Media"
- Dördüncü sessiyada - "Xalq diplomatiyasında medianın rolu: Türkdilli ölkələrin və icmaların media platforması"

Bu Forumun yekun bəyannaməsində aşağıdakı qərarlar qəbul edildi:

- Türk əsilli jurnalistlər arasında fikir mübadiləsi, məlumat mübadiləsi və peşəkar qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək üçün əsas olacaq "Türkdilli Ölkələrin Media Forumu" çərçivəsində daimi bir təşkilat yaratmaq.
- Təşkilatın fəaliyyətini həyata keçirmək üçün İşçi Qrupu formalaşdırmaq.
- Hər il müəyyən bir ölkədə Türkdilli Ölkələrin Media Forumunu keçirmək və növbəti forumu 2011-ci ilin oktyabrında keçirmək.
- Türk icmalarının nümayəndələrini qarşıdakı forumlara dəvət etmək yekdilliklə qəbul edildi.

Bununla yanaşı hazırlanmış Platforma Nizamnaməsi 17 oktyabr 2011-ci ildə Ankarada bir araya gələn və "Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Platforması" nın (Türk Media Platforması) yaradılmasını təsdiq edən 44 nəfərlik İşçi Qrupu tərəfindən imzalanmışdır.).

28 oktyabr 2011-ci ildə Bakıda Türkdilli Ölkələrin II Media Forumu keçirildi. "Türkdilli medianın qloballaşan dünyada təsiri: fərqliliklər və ortaq maraqlar" mövzusunda olan Forum, Türkiyə, Azərbaycan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Qazaxıstanın dövlət və özəl media nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirildi. Saxa-Yakutiya Respublikası, Krım Muxtar Respublikası, Xakasiya Muxtar Respublikası, Tuva Muxtar Respublikası, Tatarıstan Muxtar Respublikası və Başqırdıstan Muxtar Respublikası.

II Media Forumunun sonunda, türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platformasının yaradıldığı və Platforma çərçivəsində Koordinasiya Şurasının yaradıldığı açıqlandı. Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri Əflatun Amaşov, mərkəzi ofisi Ankarada yerləşən türkdilli ölkələrin və cəmiyyətlərin Media Platformasının Koordinasiya Şurasının rəhbəri idi. Baş katib, Türkiyə Cümhuriyyəti Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsinin baş direktoru Murat Karakaya idi. II Media Forumunun yekun bəyannaməsində III Media Forumunun Bışekdə keçirilməsinə qərar verildi. 21 oktyabr 2011-ci ildə Almatıda qəbul edilən Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının Birinci Zirvə toplantısının yekun bəyannaməsində türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platformasının yaradılmasından məmnunluqla qeyd olunmuşdur. Bu bəyannamədə, üzv ölkələrin mediasının, bu Şura daxilində Şura və əlaqədar qurumlar haqqında məlumat vermək baxımından əhəmiyyəti də vurğulandı.

27 Avqust 2013-cü il tarixində İstanbulda Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Platformasının Koordinasiya Şurasının iclası keçirildi, məqsəd Türkdilli Ölkələrin III Media

Forumunun gündəliyini və məzmununu müəyyən etmək idi və icmalar, həmçinin Nizamnaməyə dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı təklifləri işlətmək.

Alınan qərarlara uyğun olaraq, Qırğızıstan Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyi ilə birlikdə bu tədbirə hazırlıq işlərinə başlandı və tamamlandı. 2013-cü il noyabrın 8-dən 9-dək Bişkekə türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu keçirildi. Forum, Türkiyə Hökuməti yanında Mətbuat, Mətbuat və İnformasiya Baş İdarəsi tərəfindən, Türkdilli ölkələrin və icmaların Media Platforması ilə iş birliyi, Qırğız Respublikası Mədəniyyət, Turizm və İnformasiya Nazirliyinin dəstəyi ilə təşkil edildi.

NƏTİCƏ

Forumun əsas mövzusu: "Ənənəvi medianın və müasir medianın transformasiya prosesi". 8 Noyabr 2013 -cü ildə, açılış nitqindən sonra, üç sessiya keçirildi, burada məruzələr müzakirə edildi və aşağıdakı mövzularda müzakirələr aparıldı: birinci sessiyada - "Yeni medianın əks olunması olaraq texnoloji dəyişikliklər", ikinci sessiyada - "Türk Dünyasında medianın gələcəyi: yeni medya və medianın sosial təsiri" və üçüncü sessiyada - "Yeni Media kontekstində media etikası".

9 Noyabr 2013-cü ildə Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Platforması mövzusunda dördüncü toplantı keçirildi. Bu görüşdə Platformaya üzvlük, komitələrin yaradılması, növbəti forumun keçiriləcəyi yerin müəyyən edilməsi, internet portalının təqdimatı kimi məsələlər müzakirə edildi.

Türkdilli ölkələrin və icmaların III Media Forumu 9 Noyabr 2013 tarixində toplantının - "Tədbirə yekun vurulması və bağlanması" başa çatdıqdan sonra başa çatdı. Yekun iclasda problemlər və onların həll yolları nəzərdən keçirildi, yekun bəyannamə hazırlanaraq nəşr olundu.

Qırğızıstan Respublikası, media sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlığın qurulması üçün bir platforma olaraq Böyük İpək Yolu ölkələri üçün bir media platformasının yaradılmasının vacibliyini qeyd etdi.

Gözləndiyi kimi, media platforması vahid informasiya portalının və peyk televiziyanın yaradılmasını əhatə etməlidir.

"Belə bir mənbənin köməyi ilə, bu yaxınlarda Qırğızıstanda böyük uğurla keçirilən ikinci Dünya Köçəri Oyunları kimi ölkədəki əhəmiyyətli hadisələr və beynəlxalq miqyaslı hadisələr haqqında məlumat mübadiləsi edə bilərik", - mədəniyyət nazirinin müavini qeyd edib. İnformasiya sahəsində Qırğızıstan-Çin əməkdaşlığından danışan nazir müavini, qırğız jurnalistlərinin Çinin müxtəlif bölgələrində keçirilən forum və konfransların tez-tez qonaqları olduğunu vurğuladı.

Qırğızıstanda müxbir ofisləri uğurla fəaliyyət göstərir, bunlar arasında beynəlxalq informasiya bazarının liderləri Sinxua xəbər agentliyi və Çinin Mərkəzi Televiziyanın CCTV kanalıdır.

"Kontimost" jurnalının və "İpək Yolu. Mədəni İnkişaf" qəzetinin rusca versiyaları da bütün ölkəyə yayılır. Keçən il "Çinə Pəncərə" sütununun başladığı Kabar və Sinxua agentlikləri arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsi quruldu. Çox vaxt Çində aparıcı telekanallarda mübadilə vasitəçiliyi, qırğız jurnalistlərin təlimi olur.

Forum çərçivəsində Qırğızıstan Respublikası Mədəniyyət, İnformasiya və Turizm Nazirliyi ilə Çin Xalq Respublikası Dövlət Şurasının Mətbuat Bürosu arasında Əməkdaşlıq Sazişinin imzalanması məsələsinin hazırlanması barədə razılıq əldə edilmişdir. televiziya, radio və mətbuat, media turları və təcrübə sahəsində qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Bu gün yeni media platformları cəmiyyətdə informasiya və kommunikasiya proseslərinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətdə sosial institutların inkişafı, jurnalistikanın yenilənməsi üçün əsasa çevrilir. Başqa sözlə, tərəqqiyə xidmət edə bilərlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Асмус А. В. Новые медиаплатформы [Электронный ресурс] / А. В. Асмус // Медиаскоп. — 2009. — № 2. — Режим доступа : <http://www.mediascope.ru/node/372>
2. Куликовский А.В. Особенности деятельности информационных агентств Кыргызстана: учебно-методическое пособие. – М-Махима. – Бишкек, 2020. – 110 с.
3. Матрица медиавлияния. – Soros.kg, PromoTank Research Institute. – 2019. – 106 с.
4. Медиаплатформа // Словари и энциклопедии на Академике. URL : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1559991>.
5. Сатылканова А.Р. История становления общественного телевидения в Кыргызстане. // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – Том 15, № 2. – Бишкек, 2015. – С. 75-77.
6. Уланова М. А. Интернет-журналистика : практ. руководство / М. А. Уланова. — М. : Аспект Пресс, 2014. — 238 с.
7. Феррарис М. Ты где? Онтология мобильного телефона / М. Феррарис. — М. Новое лит. обозрение, 2010. — 352 с

TELEVİZYİA REKLAM MƏTNİNƏ QOYULAN ƏSAS TƏLƏBLƏR REQUIREMENTS FOR TELEVISION ADVERTISING TEXT

Şahanə Ağayeva

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsi, Multimedia və elektron kommunikasiya kafedrası, Bakı

ORCID ID: 0000-0002-8142-5566

ÖZET

Televiziya reklamının dilinin gücü söz, təsvir və səs münasibətinin vəhdətindədir. Dilin ən çevik və ən plastik vahidi olan söz ekranda xüsusi məna kəsb edir. Bu söz dövrün və cəmiyyətin yeniliklərini operativliklə əks etdirir. Televiziya reklamının dili televiziya dilinin qayda qanunlarına tabe olmalıdır. Bu gün yaxşı televiziya reklamı həm də dilin təbliği, nitq normalarının yayılması deməkdir. Yaxud əksinə, qüsurlu tərtib olunmuş və ya başqa dildən pis tərcümə edilmiş reklam mətni ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. Buna görə də televiziya reklamının vizual tərtibinə və dilinə xüsusi yanaşılmalıdır. Qəzet və jurnaldakı foto(qrafik)reklamdan fərqli olaraq TV reklamında hərəkətli təsvir, musiqi və canlı nitq var. Onların qarşılıqlı, ölçülü-biçili vəhdətini yaratmaqla bənzərsiz reklam nümunələri yaratmaq mümkündür.

TV üçün reklam hazırlanarkən birinci ideya tapılır. İdeya tapıldıqdan sonra mətnin hazırlanma prosesi başlanır. Bu proses üç təməl üzərində qurulur: auditoriyanın bu kateqoriyası üçün məqbul ismaric mətni tərtib etmək; əvvəlki məsələnin həllindən asılı olmayaraq, kütləni həmin ismaricla maraqlandırmaq; ismarıcın auditoriyanın yaddaşında maksimal saxlanılmasını təmin etmək lazımdır

Reklam mətni nəticədə ortaya çıxacaq məhsulun kağız üzərinə köçürülmüş ön biçimidir. Televiziya reklamının tamaşaçıya çatdırmaq istədiyi məzmunun bir hissəsi sözlə çatdırılır. Reklam mətni reklam edilən məhsul və ya xidmət haqqında söylənəcək sözləri özündə ehtiva edir. Reklam yazarlığının əsası sözlərlə görüntünü birləşdirmənin ən uyğun yolunu anlamaq və tamaşaçıya çatdırılacaq mesajın nə zaman sözlərlə, nə zaman görüntüylə veriləcəyini bilməkdir. Bəzən mesajı görüntülər təkbəşinə ya da uyğun səs effektləri və musiqi ilə birlikdə çatdırıla bilər.

Məqalədə əsasən söz seçimi, sözlərin yaratdığı cümlələr və onlara düzgün yanaşma haqqında arasdırma aparılır. TV reklam mətninə verilən tələblər göstərilir. Nitq normaları və ədəbi dil normaları baxımından reklam mətnləri haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Reklam, dil, söz, mətn, cümlə, nitq, norma, ifadələr, mövzu, təsvir.

ABSTRACT

The power of the television advertising language is in the unity of the word, description and voice relationship. The word, which is the most flexible and most plastic unit of the language, has a special meaning on the screen. This term operatively reflects the era innovations of the society.

TV has a special role in the development of our oral literary language, the dissemination and adoption of its lexical, grammatical, syntactic and orfoepical norms. The emotional power and influence of the TV language are both in its publicity and in the unity of trilateral word,

description and voice. The TV language is fully regulated and the internal structure is a reinforced standard language. That's why the screen language requires to be more careful about literary language norms, especially orfoepian ones, historical-traditional principles of the nationwide language, dialects and accent, as well as derived language units.

All of the above-mentioned concern TV advertising, which is an integral part of the television. The television advertising language must follow the rules of the television language. Today's good television advertising also means the promotion of language and spread of speech norms. One can find an idea to advertise any product or word on TV. Then, the idea begins to transfer to words, voices, images. When the unity of these three elements is perfect, we can say, "This advertising appeal has been successfully received."

This term operatively reflects the era and innovations of the society. The article mainly deals with words selection, sentences created by words, and the proper approach to them. Requirements for the television advertising text are shown. There is information about advertising texts in terms of speech norms and literary language norms.

Keywords: Advertisement, language, word, text, sentence, speech, norm

GİRİŞ

Bu gün şifahi ədəbi dilimizin inkişafında, onun leksik, qrammatik –sintaktik və orfoepik normalarının yayılmasında və mənimsənilməsində Tv-nin xüsusi rolu var. TV dilinin emosional gücü, təsiri həm onun kütləliyində, həm də bu üçtərəfli söz, təsvir, səs münasibətinin vəhdətindədir. TV dili bütövlükdə nizamlanmış, daxili strukturu möhkəmlənmiş normativ dildir. Ona görə də ekran dili ədəbi dilin normalarına, xüsusilə orfoepiya normalarına ümumxalq dilinin tarixi-ənənəvi prinsiplərinə, dialekt və şivələrə, habelə alınma dil vahidlərinə həddən artıq diqqətli olmağı tələb edir (1, s.286)

Yuxarıda deyilənlərin hamısı tv-nin ayrılmaz hissəsi olan televiziya reklamına da aiddir. Televiziya reklamının dili televiziya dilinin qayda qanunlarına tabe olmalıdır. Bu gün yaxşı televiziya reklamı həm də dilin təbliği, nitq normalarının yayılması deməkdir. Yaxud əksinə, qüsurlu tərtib olunmuş və ya başqa dildən pis tərcümə edilmiş reklam mətni ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. Buna görə də televiziya reklamının vizual tərtibinə və dilinə xüsusi yanaşılmalıdır. Qəzet və jurnaldakı foto(qrafik)reklamdan fərqli olaraq TV reklamında hərəkətli təsvir, musiqi və canlı nitq var. Onların qarşılıqlı, ölçülü-biçili vəhdətini yaratmaqla bənzərsiz reklam nümunələri yaratmaq mümkündür. Tamaşaçı hər zaman kommunikasiyanın həm obyektini, həm də subyektidir. Ona görə də televiziya reklamı inkişaf edən cəmiyyətdə əsas sosial hadisədir. (2, səh.48)

Hər hansı məhsulu və ya sözü tv-də reklam etmək üçün ideya tapılır. Bunun ardınca ideyanın sözə, səslərə, təsvirə köçürülməsi başlayır. Bu üç elementin vəhdəti mükəmməl olduğu zaman biz "bu reklam müraciəti uğurlu alınıb" deyə bilərik.

Reklam mətni yazmaq özü bir sənətdir və bu sənətin öz tarixi var. Reklam mətni yazarlarına dünyada "copywriter" deyirlər. Reklam mətni nəticədə ortaya çıxacaq məhsulun kağız üzərinə köçürülmüş ön biçimidir. Kopirayter öz müraciətində kommunikasiyanın formalaşdırılmasına zərər vura biləcək mənfi qeyri-müəyyənlikdən və müxtəlif cür yozumlardan qaçmalıdır. Alıcını çaşqınlığa salacaq qeyri-müəyyənliyə (məsələn, məhsulun istehsal olunduğu yer) yol vermək olmaz. Bu cür praktika vicdansız reklam kimi təsnif edilir və bir çox dövlətlərin reklam qanunvericiliyi ilə nizamlanır.

Digər tərəfdən, yozum variantlarının çoxluğu kommunikasiyanın effektivliyini xeyli yüksəldə bilər. Çox vaxt buna yumurun və orijinal gedişlərin köməyi ilə nail olunur.

Televiziya reklamının tamaşaçıya çatdırmaq istədiyi məzmunun bir hissəsi sözlə çatdırılır. Reklam mətni reklam edilən məhsul və ya xidmət haqqında söylənəcək sözləri özündə ehtiva edir. Reklam yazarlığının əsası sözlərlə görüntünü birləşdirmənin ən uyğun yolunu anlamaq və tamaşaçıya çatdırılacaq mesajın nə zaman sözlərlə, nə zaman görüntüylə veriləcəyini bilməkdir. Bəzən mesajı görüntülər təkbəşinə ya da uyğun səs effektləri və musiqi ilə birlikdə çatdırıla bilər. Reklam mətni yazarı bunu anlamadıqda mətni sözlə doldurur, vizual təsiri çox güclü ola biləcək reklamı sözə boğaraq reklam müraciətini zəiflədir. TV reklamının mətni əsasən, oxunmaq üçün deyil, eşidilmək üçündür. Daha doğrusu, bu mətn qulaq üçün yazılır (TV reklam formalarının bəzi formaları istisna ola bilər.). Ogilvinin məlumatlarına görə reklam mətnlərini respondentlərin heç 5-i də oxumur (4, s.15). Prinsipcə, tamaşaçılar əvvəlcə təsviri görürlər, yalnız bundan sonra mətnə diqqət yetirirlər. Onlar elanı iki saniyədən artıq seyr etsələr də, mətn qavranılan vizual obraza xüsusi təsir göstərməyəcək. Reklam mətni ilə qıvcıq doğurmamalıdır. Vizual obraz reklam mətnindən daha güclü təsir göstərə bilər. Bəzən sözlər təsvirə çox şeylər əlavə edə bilər, onlar qiymət daşıyıcısı və ya lazımi əməlin bilavasitə carçısı ola bilər. Mətn obrazla heç cür uzlaşmayan və ya onunla assosiasiya olunmayan informasiya daşımamalıdır.

Hər hansı məhsul haqqında TV reklamı, adətən 2 hissəyə: emosional və rəşional hissələrə bölünür. Daha çox vizuallığa bağılı olduğu üçün emosional hissəni televiziya təsviri, yəni görüntü- işıq-rəng, qrafika, teleeffektlər müəyyən edir. Rəşional vəzifəni həll etmək isə birbaşa reklam mətninin funksiyasına aiddir. Ona görə də orijinal mətn tərtib etmək işinə yaradıcı münasibət bəsləmək lazımdır. Burada universal mətn reseptləri vermək mümkün olmasa da, hər halda bir şərtə dəqiq əməl etmək lazımdır: reklam mətninin strukturu sintaktik cəhətdən sadə qurulmalı, cümlələr aydın və anlaşıqlı olmalıdır. Tamaşaçı özünə əziyyət verib mürəkkəb cümlələr, ona qaranlıq qalan mətləblər üzərində baş sındırmır. Xüsusən, TV reklamında informasiyanı daha çox görüntü vasitəsilə vermək lazımdır.

GELİŞME

Televiziya reklamında televiziya dilinin bütün normalarını gözləmək, ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarına əməl etmək lazımdır.

Mütəxəssislərin fikrincə, televiziya reklamının sintaksisi üçün yığcamlıq kateqoriyası əsasdır. Cümlələr nə qədər yığcam olsa, o qədər tez yadda qalar. Yığcamlıq özündə daha çox emosional partlayış effektinə malik olduğundan və dinləyicini cəlb etdiyindən belə cümlələr daha tez yadda qalır. Tv reklamlarının dilinin yığcamlığı daha çox sintaktik konstruksiyalarında, cümlə quruluşunda özünü göstərir. Bu yığcamlığı reklamların özünün dramaturji quruluşu və vizuallığı şərtləndirir. Digər tərəfdən, tamaşaçının qavrama imkanlarının məhdudluğu və efir vaxtının yüksək ödənişli olması reklamda mətləbi uzatmağa imkan vermir. Telereklam qısa müddətdə tamaşaçıya yığcam cümlələrlə yeni məlumat, yüksək estetik tələblərə cavab verən vizual məhsul və onların hər ikisinin vəhdəti olan kamil bir ekran əsəri təqdim etməlidir. (1, s.173) Yığcamlığa sadə cümlələrdən və tanış sözlərdən istifadə etməklə, əvəzliliklər işlətməmək, lazım gəldikdə xüsusi adları təkrar etmək, mübtədə və xəbəri bir-birindən ayırmamaq yolu ilə nail olmaq mümkündür. Həmcins üzvlərin çoxluğu, ara cümlələrin təkrarı, “və” bağlayıcısının yerli-yersiz işlədilməsi də reklam mətninin anlaşılması və yadda saxlanılmasını çətinləşdirir. Bir reklam müraciətində əvvəlcədən müəyyən edilmiş fikri mümkün qədər az cümlə ilə ifadə etmək lazımdır. Efirdə səslənən reklam çarxlarının çoxunda reklam mətni 4-7 cümlədən ibarətdir. Məsələn, Möcüzə yağlarının reklam mətni şüarla birlikdə 5 cümlədir:

Nə bişirdiyinizdən asılı olmayaraq hamısı kərə dadı verir. Ən əsası isə qiyməti çox sərfəlidir. Biz həyatımıza Möcüzə qatmışıq . Bəs siz?

Həyatınıza möcüzə qatın.

Bəzi müəlliflər 5, 6, 7 cümlənin də reklam müraciəti üçün çox olduğunu vurğulayırlar. Əslində az sayda cümlədə məna da aydın, anlaşıqlı olmalıdır. Cümlə uzandıqca mətni anlamaq da çətinləşir. Rayners bir reklam müraciətinin 15 sözdən uzun olmamasını məsləhət görür. O qeyd edir ki, reklam müraciəti ən çox 25 sözdən ibarət ola bilər. Belə cümlələri anlamaq asan olur. (3.səh.302)

Məhsulun hər hansı müsbət xüsusiyyətini göstərməkdən ötrü biz bir qayda olaraq, isimdən istifadə edirik. Bunun bir neçə izahı var. Əsasən, isimdən ibarət olan cümlə digər nitq hissələrindən bol istifadə edilmiş eyni məzmunlu cümlələrdən qısa olur. Beləliklə, «ismin zəngin məzmununun köməyi ilə informasiyanın qavrayış tezliyini yüksəltmək olar» Məsələn, Men Diamond – brilliant şəffaflığı.

Burada «işarələnmə» psixoloji effekti göz qabağındadır. İnsanlara da, predmetlər kimi böyük ehtimalla onların adı ilə assosiasiya doğuran əlamətlər şamil edilir. Ona görə də məhsulun adına onların xüsusiyyətlərinin məzmun göstərişlərini daxil etmək məqsədəuyğundur. Əgər qəhvəni «tərkibində az kofein olan» kimi adlandırırsa, elədə “mədə üçün zərərsizdir” xüsusiyyətini ona daha tez aid edəcəklər. Onu «həssas mədə üçün qəhvə» kimi reklam etsək heç bu effektdə nail ola bilmərik. Reklamın dili elə olmalıdır ki, onun köməyi ilə məhsulun üstünlüklərini maksimum vurğulamaq mümkün olsun.

İsim ilə sifətin, məsələn, «parlaq parıltı» kimi söz birləşmələrini reklam stilistləri çox vaxt küt və fantaziyadan məhrum hesab edirlər. Ancaq bu fikir də mübahisəlidir. Rayners «daşlaşmış ifadələr»dən bəhs edir. Şenert onları «ortabab ifadələr» adlandırır. Müşayiətedici sözlərdən məqsədyönlü olaraq imtina etdikdə, daha çox əyaniliyə nail olmaq mümkündür. Görün, Şenert nədən bəhs edir. «Lap qocalanadək sağlam və güclü yaşamaq» tipli reklam düsturu əsasən sifətlərdən ibarətdir. Amma mən sifətsiz yazmaq istəyirəmsə, onda nəsə düşünüb tapmalıyam. Məsələn, «Dünən axşam nənəm evə yenə saat 11-də qayıtdı». Bu ifadəni də görüntü ilə möhkəmləndirmək vacibdir.

Ədəbi dil normalarını, düzgün danışq qaydalarını təbliğ edən teleekran cəmiyyətin bütün sahələrində, o cümlədən dildə gedən proseslərin güzgüsüdür. Ona görə də dil prosesləri bu güzgüdə daha şəffaf görünür. TV kütləvi informasiyanın elə bir kanalıdır ki, onun vasitəsilə müxtəlif sosial tərkibli auditoriyaya, seyrçilərin şüuruna, davranışına, o cümlədən danışq tərzinə daha effektiv təsir etmək mümkündür. Hədəf kütlənin özəlliyi çox vacibdir. Reklam çarxı hazırlanarkən məhsul və ya xidmətin ünvanlandığı auditoriya diqqət mərkəzində olmalıdır. Uşaqlara ünvanlanan reklam müraciətinin mətni ilə qadınlara və ya kişilərə, yaşlılara ünvanlanan mətnin üslubu və dili eyni olmamalıdır. Ekran nitqində buraxılan kiçik bir səhv qavrama prosesinə mənfi təsir göstərir, tamaşaçının fikrini yayındırır və deməli, bütövlükdə verilişin, haqqında danışdığımız televiziya reklamının təsirini aşağı salır. TV- də nitq mədəniyyəti probleminə iki prizmadan yanaşmalıyıq:

1) ayrılıqda götürülmüş dil vasitələrindən istifadə

2) nitqin ekranın digər vasitələri ilə sintez halında nəzərdən keçirilməsi.

Elə bu amillərə görə biz TV-də “nitq mədəniyyəti” dedikdə, ekranın əsas ifadə vasitəsi olan nitqi və bu nitqin digər ifadə vasitələri ilə birləşmiş (yeni məna konteksti yaratmaq məqsədilə) situativ- normativ mövqeyini nəzərdə tuturuq. Yəni biz ekranda nitq mədəniyyətindən danışarkən, spesifik cəhət kimi dilin (nitqin) mövcud triada (söz-təsvir-səs) çərçivəsində olduğunu mütləq nəzərə almalıyıq. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, televiziya reklamında nitq mədəniyyətinə verilən tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dil vahidləri ifadə olunan fikrin məzmununa uyğun seçilməli, fikrin dəqiq ifadəsinə xidmət göstərməlidir. Zahirən təmtəraqlı olan, lakin məzmun baxımından qüsurlu olan nitq dinləyicini cəlb etmir və heç bir informasiya daşımır.

2. Səsləndiriləcək mətn auditoriyanın ixtisasını, inkişaf səviyyəsini, marağını, hadisələrə münasibətini hökmən nəzərə almalı, fikrin əsaslandırılması üçün gətirilən faktların anlaşılıqlı, inandırıcı olmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

3. Nitq həyat hadisələrini düzgün əks etdirməlidir. Orada faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə və bu qəbildən olan digər nöqsanlara yol verilməməlidir. İrəli sürülən hər bir fikir dinləyicini inandırmalı və fəaliyyətə təhrik etməlidir.

4. Nitqin emosionallığı, natiqin auditoriyanın qəlbini ələ ala bilmə bacarığı mühüm tələblərdən biridir.

Əsas problem budur ki, söz çoxdur. Deməli, seçim etmək lazımdır. Buradaca söz oyunu, yəni incəsənət başlayır. Bununla əlaqədar tez-tez çox məşhur əhvalatı misal çəkirlər. Parisdə adamların çox keçdiyi yolayrıcında bir nəfər «Anadangəlmə kor» lövhəsini əlində tutub sədəqə istəyirmiş. Camaat da ona diqqət yetirmədən yanından biganə ötüb keçirmişlər. Buradan yolu düşən Fernan Leje kora kömək etmək qərarına gəlir və... lövhədə yazır: «Qızılgüllər çiçək açır, amma mən görmürəm». Əlilə kömək etmək istəyənlər az qala növbəyə düzülürlər. Sənətin gücü, bax, bu deməkdir.

TV üçün reklam hazırlanarkən birinci ideya tapılır. İdeya tapıldıqdan sonra mətnin hazırlanma prosesi başlanır. Bu proses üç təməl üzərində qurulur: auditoriyanın bu kateqoriyası üçün məqbul ismaric mətni tərtib etmək; əvvəlki məsələnin həllindən asılı olmayaraq, kütləni həmin ismarıcla maraqlandırmaq; ismarıcın auditoriyanın yaddaşında maksimal saxlanılmasını təmin etmək lazımdır. Sözü uzunluğu, onun nə qədər işlək olması, xoş səslənişi, anlaşılması əsas amil hesab edilir. Cümlə səviyyəsində isə onun uzunluğu, sözlərin normal cərgəsi və ya inversiya və tabelilik əhəmiyyət daşımağa başlayır.

Sadaladığımız göstəricilər R. Fleşin araşdırdığı mətnin **anlaşılıqlı** olması məfhumu ilə çox sıx əlaqələndirilir. Bu anlayış həm də sözlərin uzunluğu və cümlələrin uzunluğu kimi məxsusi dil formaları ilə sıx bağlıdır. Güman edilir ki, anlaşılıqlı olmaq orta statistik dinləyicinin gözlədiyi söz və cümlələrin uzunluğu ilə bağlıdır. Əgər onun gözləntisi özünü doğrultmursa, yəni əgər söz və ya cümlə onun gözlədiyindən də uzun çıxırsa, elədə o, təklif olunmuş nisbətən alışmadığı formaları başa düşməkdən ötrü bir qədər səy göstərməli olacaq. Üstəlik, bu səy həm uğurla, həm də uğursuz nəticələyə bilər. Fleşin israr etdiyi kimi, sözlərin daha uzun olması cümlələrin qısalığı ilə, yaxud əksinə kompensasiya olunur. Mətnin istehlakçı ilə qarşılıqlı münasibətdə dəyişkən sayılan növbəti xüsusiyyəti – onun **bolluğu** və **orijinallığı** arasındakı balansdır. Mətnə artıq çəki azaldıqca onun orijinallığı da o qədər yüksəlir ki, ismarıcı alanın beyni həmin səviyyədə «geriləyərək», onun üçün daha rahat səviyyəyə keçir. Yaxud əksinə, əgər artıq çəki tələb olunan normadan xeyli çox olarsa (informasiya çox az daxil olur), alanın hədsiz trivial ismarıca marağı itirir və o, başqa, daha «maraqlı» səviyyəyə keçməyə cəhd göstərir. İnandırıcı olmaqdan ötrü mülahizə elə bir uzunluqda olmalıdır ki, onun komponentləri 4-8 saniyə ərzində oxunan mətnə sığışsın. Ritm, cümlələrin qafiyələnməsi, kontrapunktun mövcudluğu kimi estetik amillərin də əhəmiyyəti böyükdür.

Dilin ən çevik və ən plastik vahidi olan söz ekranda xüsusi mənə kəsb edir. Bu söz dövrün və cəmiyyətin yeniliklərini operativliklə əks etdirir. Ona görə də dəyişkənlik sözdə daha sürətlə baş verir. Ekran dili müəyyən mənada linqvistik süzgəc rolu oynadığına görə səslənən hər yeni söz leksik normaya uyğun olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, seçilmiş söz reklamın ideyası, forma və strukturuna uyğun olmalıdır. Azərbaycanda hazırlanan telereklamlardan birinin mətninə nəzər salaq.

Bilirsiz, insanları nə xoşbəxt edə bilər?

Çox şey.

Lakin bir ona əminəm –insanlara gözəl təbəssüm bəxş edin və siz onları şübhəsiz, xoşbəxt edəcəksiniz.

Kapitano- antibakterial, təbii otlarla zəngin, vitaminli, oksigenli.

Daha çox inamlı olun və ətrafınızdakılara təbəssüm bəxş edin.

Pasta del Capitano- daha sağlam və gözəl olacaqsınız.

100%İtalya brendi.

Bu, İtalya istehsalı olan Capitano diş pastasının reklam çarxının sözləridir. Bu sözlər vasitəsilə tanıtımı aktrisa Vəfa Zeynalova həyata keçirir. Vəfa Zeynalova sevilən aktrisa olsa da sözlər çox uğursuzdur. Reklam mətnində 51 söz var. Ona görə də çarx bitdikdən sonra yalnız “Kapitano” sözünü yadda saxlamaq olur. Birinci sualın cavabında naməlum kişi səsinin “Çox şey “deməsi artıqdır. Üçüncü cümlədəki “Lakin” bağlayıcısı da yersiz işlənib.” Daha çox inamlı olun” yox, “Daha inamlı olun” və ya “Özünü inanın” deyilsə daha anlaşılıqlı olardı. “Ətrafınızdakılara” sözü həm uzunluğuna görə, həm tələffüzdəki ağırlığa, həm də qavrayışda yaratdığı problemə görə uğursuzdur. Bu sözün yerinə “hər kəsə” deyilsəydi, fikir daha yaddaqalan olardı.

Başqa bir reklam şüarına nəzər salaq: “Visittour-sizin inanılmaz səyahətiniz.” Burada da “inanılmaz” sözü abstrakt təsəvvür yaradır. Bu seçim o qədər də uğurlu deyil. Reklam çarxındaki görüntü də bu sözə aydınlıq gətirmir. Bu sözün yerinə “möhtəşəm” deyilsə idi daha anlaşılıqlı olardı.

Əsas problemlərdən biri odur ki, reklamlarda leksikonumuza uyğun gəlməyən əcaib sözlər, ifadələr işlədirlər. Məsələn, “Sprite” içkisinin reklamında - “susuzluğuna etibar et”, “Jacobs - monarx” qəhvəsinin reklamında - “Zövqətir qüvvəsi” ifadələri. TV ekranlarında belə reklam şüarlarının çoxluğu reklam sahəsində dublyajla bağlı mövcud problemlərdən qaynaqlanır. Belə şüarları, əsasən, dublyaj olunan xarici reklamlarda eşidirik.

Bəzən reklam olunan markaların adları başqa ölkələrdə əcnəbi kommunikatorların «gözlənilməz» təhriflərlə tələffüzünə məruz qalır. Reklam şüarlarının tərcüməsinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Devid Ogilvinin rəyinə müraciət edək. O, yazırdı: «Mən «əsaslandırma-mətnləri» yazmaq qabiliyyətini və ya sadəcə, onları tanımağı tələb etmirəm. «Süjet nəqli»ni, «yenilik-mətni», «şəxsi müraciət»i və «mətn-plakatlar»ı fərqləndirməyi tələb etmirəm. Bu biliklər sizə zərər verməyəcək. Amma praktik iş gələndə, onların faydası heyrət doğuracaq qədər azdır... Buna görə də sizin müraciətinizi daha dəqiq və təəssürat oyadan sözləri yazın, vaxtınızı hansı mətn tipinin daha yaxşı çıxacağı barədə fikirlərə sərf etməyin!» Alternativ olaraq marka adlarının məqsədli auditoriyanın dilinə üzvi daxil olmasına da misallar çəkmək olar. Belə ki, bütün dünyada Crest («Krest») markası altında satılan diş məcunu MDB ölkələrində öz adını Blend-a-medə dəyişdi.

Dilin leksik tərkibinə nisbətən qrammatik quruluş dilin ən ləng dəyişilən vahidlər sistemidir. Bu daha çox qapalı sistem olan morfolojiyaya aiddir. Televiziya sistemində morfoloji və sintaktik normaları dərinədən bilmək, onların dinamikasından, qarşılıqlı əlaqələrindən, nitq aktında yeri və mövqeyindən baş çıxarmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Televiziya reklamında da hər reklamın mahiyyətinə uyğun qrammatik formalar, sintaktik quruluşlar seçilib işlənir.

TV reklamı mətnində söz dolayı yolla deyilməməlidir, fikir birbaşa söylənməlidir. Qellap iki hissəli məntiq strukturlarının səhv başa düşüldüyünü üzə çıxarmışdır. Televiziya reklamının

dilində qrammatik norma pozğunluqları əsasən xarici reklamların dublyajı zamanı müşahidə olunur. Hərfi tərcümə edildiyindən qeyri-adi cümlə quruluşları meydana gəlir.

TV reklamı mətni, əsasən, keçmiş zamanda olmamalıdır (6, s88). İndiki və ya gələcək zaman istifadə edərək hadisəni yaşayır kimi yazmağa önəm verilməlidir. Məsələn, Buta sığortanın reklam çarxında ideya vizual olaraq tamaşaçıya çatdırılır. Reklam mətni şüar və bir cümlədən ibarətdir.” Sizin rahatlığınız üçün əlimizdən gələni edirik. Buta sığorta-Sizə dost sığorta.”

Reklam mətninin əsas xüsusiyyəti reklamın əsas funksiyası olan onun inandırıcı olmağı ilə bağlıdır. İndirəmaq təkid, məsləhət, şüura təsir yolu ilə dilə gətirmək, meyilləndirmək deməkdir. Aristotələ görə sözün inandırıcı təsiri 3 əsas prinsip üzərində qurulur: mənbəyə inam (ethos), emosional çağırışlar(pathos), məntiqi əsaslandırma (loqos). İndirəcılıq “belə et” və ya “mal al” tipli əmr forması deyil, bu informasiyanın bu fikrə gətirib çıxaran çatdırılma formasıdır. İndirəcılıq implisid, təsəvvüredici olur və bu mətnlə tanış olduqdan sonra bir potensial nəticə kimi yaşayır.(7. s.247)

Ümumiyyətlə, reklamın dili ədəbi dil nümunəsidir. Ancaq bu dil TV-nin özəlliklərini özündə ehtiva etməlidir. Reklamlarda fonetik normanın qanunlarına da əməl olunmalıdır. Tv dili Azərbaycan ədəbi dilinin bir parçasıdır. Ona görə də dilimizdə müəyyən olunan tələffüz və yazılış qaydaları eynilə ekrandakı dilə də aiddir. Bir çox reklam çarxlarında məhsul haqqında danışılanları ekranda göstərilən yazılar müşayət edir. Ona görə də televiziya reklam çarxlarında həm orfoqrafik, həm də orfoepik norma gözlənilməlidir. Televiziya reklamında yazıya müraciət olunsada , o daha çox şifahi ədəbi dilin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Orfoepik normaların qorunması reklamın tamaşaçıya təsirini artırır. Sözlərin düzgün tələffüzü, mətnin doğru intonasiya ilə deyilməsi ,məntiqi vurğunun yerinin düzgün seçilməsi reklam müraciətinin keyfiyyətli alınması, məqsədinə nail olması üçün qoyulan əsas tələblərdir.

Bu gün Azərbaycan teleməkanında göstərilən reklam çarxlarının bir çoxunda orfoepik normalar pozulur. Bu, əsasən dublyaj olunan xarici reklamlara aiddir. Məsələn, “Baunty- cənnət həzzi” şüarı “da həzzi sözü yanlış olaraq xəzzi kimi tələffüz olunub.

NƏTİCƏ

Harri Karterin, eləcə də digər reklam mütəxəssislərinin effektiv mətnin yazılmasından ötrü tövsiyələrini nəzərə alaraq, aşağıdakı kimi ümumiləşmə aparmaq olar (5.səh. 59).

1. Fikri sadə çatdırın. Heç vaxt öz dəlillərinizi və ya öz yanaşmanızı qəliz mülahizə dumanına bürüməyin. Fikirləri sadələşdirin və cilalayın.
2. Fikrinizi maraqlı çatdırın. Həvəslə və ilhamla danışmağa səy göstərin. Əgər tamaşaçıları maraqlandıra bilsəniz, yaxşıdır. Uzun zəhlətökən sadalamalardan, ekstravaqant israrlardan qaçın. İnsanları sizin məhsulların necəliyi yox, onların verə biləcəyi fayda maraqlandırır.
3. Fikrinizi birbaşa söyləyin. Məsələnin məğzinə tez keçin. Təkliflərinizə qənaət edin. Öz təklifinizi qənaətlə izah edin, amma heç zaman üslub və ritmdən çıxmamaq xətrinə sözü qurban verməyin.
4. Fikrinizi təsdiqləyici tərzdə çatdırın. Mənfi xarakterli bəyənatları, bir qayda olaraq, təhrikəedici, təsdiqləyici fikirlərə çevirərək çatdırmaq yaxşıdır. Məsələn, «Bu güzəştli təklifi ötürməyin» cümləsi «Güzəştli təklif. Günü bu gün sifariş edin!» fikrindən zəif səslənir. «Bizim nümayiş salonlarımıza nə üçün baş çəkməyəsiz?» tipli inkar çağırışlarından qaçın. Onlara təsdiqləyici-pozitiv əvəzlər tapın, məsələn: «Onlarla elə indicə bizim nümayiş salonlarımızda tanış olun!».

5. Sağlam düşüncə ilə hərəkət edin. Çoxmənalı əsaslandırılmalar o qədər uzaqlara apara bilər ki, tamamilə qeyri-məntiqi nəyəsə çevrilər. Özünüzə belə bir sual verin: orta əqli qabiliyyətli insan sizin israrınıza inanarmı? O, heç olmasa, sizin çatdırmaq istədiyiniz əsas fikrin əhəmiyyətini başa düşə biləcəkmi?
6. Faktları çatdırın. Əgər insan yaradıcı təxəyyül aləminə baş vurmaq istəyərsə, o, müvafiq ədəbiyyat nümunələrinə müraciət etməlidir. Mütləq öz dəlillərinizə bəzək vurun – amma ehtiyatlı tərpənin və hədudları aşmayın, - materialın verilmə tərzinin üslubu və ya ifadəliliyi bunu tələb etdiyi hallarda «söz bəzəyinizi» əsirgəməyin. Lakin söhbətinizi mümkün qədər tez bitirin.
7. Düzgün və ləyaqətli olun. Yalnız reklam vermək, yaxud hissləri qıcıqlandıran illüstrasiyaların köməyi ilə diqqəti cəlb etməyə çalışmaq – son dərəcə ağlabatmaz işdir. Yalan təsdiqlər tezliklə praktikada təkzib ediləcək, deməli, siz, tezliklə daha yeni sifarişlər almayacaqsınız. Seksual-oyanıqlıq təsvirlərindən reklamda istifadə edildiyi halda oxucunun şübhələnməyə haqqı çatır ki, məhsulda və ya xidmətdə çox az cazibədar şey olduğundan, belə bir reklam uğur qazanmaqdan ötrü sonuncu ümididir.
8. Başqalarına oxşamayın və orijinal olun. Əlbəttə, ağlabatan hədudlarda çatdırılan sizin müraciətiniz orijinal baxımdan ifadə edilərsə, ya da qeyri-adi tərzdə çatdırılarsa, təəssürat yaradar və maraq doğurar. Həm başlıqlar, həm illüstrasiyalar, həm mətn, həm deviz və hətta elanın konfigurasiyası buna nail olmağa xidmət etməlidir. Lakin bununla belə, alışmadığımız və cəfəng, yaxud aşkar axmaqlıq arasındakı sərhədi keçməyin. Sizin auditoriyanın hər hansı üzvü ona nəyi xəbər vermək istədiklərini dərhal anlayacaq vəziyyətdə olmalıdır.
9. Ən vacib kommersiya dəlillərini təkrarlayın. Sizin elanınızın hər bir elementi sizin çatdırmaq istədiyiniz əsas ideyaları işə qandırılmalı və istehlakçının şüurunda möhkəmləndirməlidir. Dəlillərin sayını azaldaraq, qalan dəlillər də asan başa düşülsün və yadda qalsın deyə, siz onları təkrarlamaqla, vurğulamaqla və illüstrasiya etməklə elanın effektivliyini xeyli artırmış olursunuz. Marağı saxlamaq üçün, əlbəttə ki, dəlili müxtəlif cür, fərqli formalarda təkrar etmək olar.
10. Diqqəti cəlb etməyə və saxlamağa səy göstərin. Diqqəti saxlamaq potensial alıcının sizin elanınızı tam, yaxud demək olar ki, tam qəbul etməsi sizin çatdırdığınız informasiyadan, sizin istifadə etdiyiniz sözlərdən, mətnin uzunluğundan asılıdır.
11. İstehlakçının nə etməli olduğunu ona deyin. Almaq çağırışı hərəkətin dərhal baş tutmasına stimül ilə dəqiq qovuşmalıdır. Bu stimül hətta hiss olunan - müəyyən müddət üçün sifarişin edilməsinə endirim təklifi formasında ola bilər.
12. Rəqiblərinizin adını çəkməklə onlarla birbaşa müqayisələrdən qaçın. Əlbəttə, reklamverən özünün ən yaxşı malını satışı çıxardığını deməklə kimsəyə heç bir zərər vurmur. O, hətta ümumiləşdirərək öz məhsulunu və xidmətlərini bazaradakı digər məhsul və ya xidmətlərin xüsusiyyətləri ilə müqayisə edə bilər. Amma elə ki öz rəqiblərinin adını çəkir, onun dəlillərinin bir hissəsi öz qüvvəsini itirir. Üstəlik, o, rəqiblərini heç bir xərcə salmadan onların məşhurluğunu təmin edərək, əslində diqqəti ona yönəldir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məhərrəmli Qulu. Televiziya dili. Bakı 2002-302s.
2. Реклама:Внушение и манипуляция.БахраХ-М.2007-751с.
3. Георг Фельсер Психология потребителей и реклама. Гуманитарный центр,Харков, 2009.-702с.

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

4. Kroeber-Riel. W. Bildkommunikation. Imagerystrategien fuer die Werbung. Muenchen.- Valhen-1993a
5. Karter Q. Effektivnaya reklama. Putevoditelğ dlə melkix predprinətiy. M., 1991. 305s.
6. Kemal Kapaklı. Televizyon programcılığı, Fersa Ofset Matbaacılık, Ankara, 2010. 88s.
7. Fedotova L.N. Kommunikasiya prosesində reklam. Bakı İqtisad Universiteti, 2008. 475s.

BEŞ DEVLET BİR MİLLET

AZERBEYCAN, KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE TÜRKİYE REKABET GÜCÜ, İYİ YÖNETİŞİM İLKELERİ VE İŞ YAPILABİLİRLİĞİ

FIVE STATES ONE NATION

AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN, UZBEKISTAN AND TURKEY COMPETITIVENESS, GOOD GOVERNANCE PRINCIPLES AND DOING BUSINESS

Doç. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ

Çukurova Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2912-8051>

ÖZET

Bir ülkenin finansal piyasalarının derinliği, demokratik düzey, hukuka uygunluk, katılımcı ve şeffaflık o ülkenin gelişmişlik düzeyini anlamamızı sağlayan en önemli faktördür. Sermayenin dağılımında, ekonominin sürekli yapılanmasında ve nihayetinde ekonomik büyümeye katkıda bulunmasında rol oynaması, piyasa derinliğini finansal sistemin önemli bir işlevi haline getirmiştir. Bu açıdan iyi yönetim ilkeleri, rekabet gücü ve iş yapılabilirliği bir ülkenin finansal piyasa derinliğini ortaya koyan önemli göstergelerden biridir. Dünya Bankası tarafından 2004 yılından beri her yıl düzenli olarak hazırlanan İş Yapma Kolaylığı Endeksi (Doing Business Index), üye ülkelerde yatırım ortamını etkileyen iş düzenlemelerini analiz etmektedir. İyi yönetim ilkeleri ve rekabet gücü ölçümleri bu çalışmada hedeflenen ülkeler mukayeseli olarak değerlendirilecektir. Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Finans Kuruluşu (IFC) ortaklığıyla hazırlanan, 190 ülkenin iş yapma kolaylığını veren raporun ana referans teşkil ettiği bu çalışmada, iyi yönetim ilkeleri ve rekabet gücü ile beraber Doing Business (DB) 2021 Raporu, İşe Başlama, İnşaat İzinlerinin Alınması, Elektrik Temini, Tapu Kaydı, Kredi Temini, Küçük Yatırımcıların Korunması, Vergi Ödemesi, Dış Ticaret, Sözleşmenin İcrası ve Şirket Tasfiyesi gibi göstergelerinin incelenerek; beş devlet bir milletin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda önemli iyileştirmelerin, verimliliğin, uygun yatırım iklimlerinin oluşturulması, karlılığın, etkinliğin artırılması, kaynakların kullanımı ve kalitesinin iyileştirilmesi, ülkeler arası yatırımları ve istihdamı artırmak için iş yapma kolaylıkları incelenmesi amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmayı destekleyici referans olarak, Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından hazırlanan Küresel Riskler 2021 Raporundaki küresel riskler de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İş Yapma Kolaylığı, Küresel Rekabet, iyi yönetim ilkeleri ve Yatırım Kolaylıkları

ABSTRACT

The depth of a country's financial markets, democratic level, legality, participation and transparency are the most important factors that enable us to understand the level of development of that country. The fact that it plays a role in the distribution of capital, in the continuous structuring of the economy and ultimately in contributing to economic growth has made market depth an important function of the financial system. In this respect, good governance principles, competitiveness and business viability are one of the important indicators that reveal the depth of a country's financial market. The Doing Business Index,

which has been prepared regularly by the World Bank every year since 2004, analyzes the business regulations affecting the investment environment in member countries. Good governance principles and competitiveness measures will be evaluated comparatively in the targeted countries in this study. In this study, which is the main reference of the report, which is prepared in partnership with the World Bank (WB) and the International Finance Corporation (IFC), which provides the ease of doing business in 190 countries, together with good governance principles and competitive power, the Doing Business (DB) 2021 Report, Business Startup, Construction Permits By examining the indicators such as Purchase, Electricity Supply, Land Registry, Credit Procurement, Protection of Small Investors, Tax Payment, Foreign Trade, Contract Execution and Company Liquidation; In this study, it is aimed to examine the economic, social, cultural and political aspects of a nation in five states, the efficiency, the creation of suitable investment climates, the increase of profitability and efficiency, the improvement of the use and quality of resources, the ease of doing business in order to increase international investments and employment. In addition, as a supporting reference, the global risks in the Global Risks 2021 Report prepared by the World Economic Forum (WEF) were also examined.

Keywords: Ease of Doing Business, Global Competition, Good Governance Principles and Ease of Investment

1. GİRİŞ

Türk Birliği Devletlerine(TÜRK BİRDEV) dil de, fikir de, iş de, iri, bir ve diri olarak kendi içinde ve dışında iş yapılabilirliğin seviyesini yükseltmek maksatlı devletler arasında karşılıklı güvenin güçlendirilmesi açısından yönetişime uygun yapılanmaların ve

huzur ve güvenin teminatını Türk Birliği Devletlerinin kapsama alanında ve kapsama alanının dışında barışın korunması; politika, ekonomi, sosyoloji, teoloji, coğrafi ve teknoloji konularında ortak tutumlar benimsenmesi; taşıyıcı sütunlarının tespiti, suçların azaltılıp uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırılık ve sınır ötesi suçlarla mücadelede ortak planların, organizasyonların gerçekleşmesi için eylemlerin koordine edilmesi ve denetim altında tutulması; tarım, sanayi, ticaret ve hizmetler odaklı ekonomik yapı için ortak ülkelerle ilgili her alanda etkili bölgesel ve ikili işbirliğinin geliştirilmesi; bu açıdan güçlü, zayıf, fırsat ve tehditlerin belirlenip ticaret ve yatırım için yatırıma ve üretime uygun koşulların ve pazarların oluşturulması amaçlanmaktadır.

Öte yandan; acımasız, sessiz, köksüz, işsiz ve geleceksiz büyümelerin ötesinde kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, kalkınma hamlelerinin her alanda başarıya ulaşması için sosyal ve kültürel, ekonomik, politik gelişimin amaçlanması; düzgün işleyen bir piyasa ekonomisi için hukuka uygun rekabet ortamlarının ve hukukun üstünlüğünün sağlanması, katılımcı, açık, şeffaf, hesap verebilir iyi yönetim ve yönetişim ve insan haklarının korunması konularının tartışılması; fen, mühendislik, bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında katma değer oluşturacak etkileşimin genişletilmesi; toplumsal uyuma açısından kalkınma ve büyüme hamlelerini doğru anlatıp uygulanabilirliği için kitle iletişim ve bilgi teknolojileriyle araçlarıyla etkileşimin ve daha yoğun bir iletişimin teşvik edilmesi bütün dünyada dikkate değer başat rolü oynayan güçlü hamlelerdir. Bunun yanı sıra,

üreticinin ve tüketicinin; karını ve faydasını çoklaştırabilecek uygun yatırım iklimlerini, bilinçli tüketimi hukuki konularda bilgi değişimi ve adli işbirliğinin teşvik edilmesi ve ekonomik ve sosyal yapıları, sistemleri ve süreçleri güçlü stratejilerle donatmak açısından söz konusu 5D(devlet)1M(Millet) açısından yönetişim, rekabet ve iş yapılabilirliği belirleyen faktörleri belirleyip mevcut ülkelerin sosyo-ekonomik yapıyı güçlendirici yönetişime uygun

yapılanmaları, gelişen dünyaya uyum sağlayacak karşılaştırmalı ve mutlak üstünlükleri ile faktör donanımları ile uzmanlaşma ve işbölümü sayesinde rekabet güçlerini tespit etmek ve huzur ve güvenli bir yatırım ve üretim limanı bir ekonomik düzlem tesis edebilmek açısından da büyük önem arz etmektedir. Belirleyici faktörleriyle de ülkelerin daha çok büyüme ve kalkınma hamlelerini sürdürülebilir kılmak ise çalışmanın ayrı bir sosyo-ekonomik resmini çizmektedir(TÜRKON;TCCB,2021).

2. 5D1M İŞYAPILABİLİRLİK YAPILANMALARINDA MEVCUT DURUM

İş yapılabilirlik açısından Tablo 1’de de görüldüğü üzere 190 ülke içerisinde Türkiye Sırası:33/190 - Puanı:76,8/100, Azerbaycan Sırası:34/190 - Puanı:76,7/100, Kazakistan iş yapılabilirlik sırası:25/190 - Puanı:79,6/100, Kırgızistan Sırası:80/190 - Puanı:67,8/100, iş yapılabilirlik Özbekistan Sırası:69/190 - Puanı:69,9/100 190 ülke içerisindeki sırası ve puanı bu şekilde yer almaktadır.

Tablo:1. 5D1M İş Yapılabilirlik Sıralamaları ve Faktörleri

İş Yapılabilirlik Faktörleri	Dünya Bankası Sırası ve Puanı	Dünya Bankası Sırası ve Puanı	Dünya Bankası Sırası ve Puanı	Dünya Bankası Sırası ve Puanı	Dünya Bankası Sırası ve Puanı
	Türkiye Sırası:33/190 - Puanı:76,8/100	Azerbaycan Sırası:34/190 - Puanı:76,7/100	Kazakistan Sırası:25/190 - Puanı:79,6/100	Kırgızistan Sırası:80/190 - Puanı:67,8/100	Özbekistan Sırası:69/190 - Puanı:69,9/100
İşe başlama işlemleri	77	9	22	42	8
İnşaat izinlerinin alınması işlemleri	53	59	37	90	132
Elektrik bağlatma işlemleri	41	80	67	143	36
Tapu siciline kayıt işlemleri	27	44	24	7	72
Kredi alma işlemleri	37	1	25	15	67
Azınlık pay sahibi yatırımcılarının korunması işlemleri	21	105	7	128	37
Vergilerin ödenmesi işlemleri	26	40	54	117	69
Sınır ötesi ticaret işlemleri	44	83	105	89	152
Sözleşmelerin uygulanması işlemleri	24	28	4	134	22
İflasın çözümü işlemleri	120	47	42	78	100

Kaynak: <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/turkey>, 30/10/2021

Bu bağlamda Özbekistan’ın 69.sırada 69,9 puanıyla yer alması ve Kırgızistan’ın 80.sırada yer alması öte yandan Kazakistan’ın 25.sırada 5D1M içerisinde yer almasıyla en iyi iş yapılabilirlik düzeyinde olması diğerlerinin de buna yakınlaşması iş yapılabilirlik imkanlarını güçlendirecektir. Aksi halde iş yapılabilirlik güçleştikçe süreç aksamalara ve kurulan birlik sistemi etkisiz, verimsiz ve büyümeye kanalize olmadan başarısızlığa yol açabilecektir. Bu açıdan 33. Sırada yer alan Türkiye ve 34.sırada yer alan Azerbaycan ve diğer Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan; hem 5D1M’İN kendi içerisinde en üste olana uyumu hem de 5D1M’in dışında iş yapılabilirlik kolaylığı bulunan güçlü ülkelerin hız, esneklik ve pratiklik açısından uygulamalarını ve onları etkileyen faktörleri; işe başlama işlemleri, inşaat izinlerinin alınması işlemleri, elektrik bağlatma işlemleri, tapu siciline kayıt işlemleri, kredi alma işlemleri azınlık pay sahibi yatırımcılarının korunması işlemleri, vergilerin ödenmesi işlemleri, sınır ötesi

ticaret işlemleri, sözleşmelerin uygulanması işlemleri, iflasın çözümü işlemleri sistemlerine eklemelemesi gerekmektedir.

3. 5D1M REKABET GÜCÜNÜ VE YÖNETİŞİMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE SIRALAMALARI

5D1M rekabet gücü açısından ise Tablo 2’de görülmektedir. Rekabet Gücü ölçümlenirken ele alınan faktörler olarak; kurumlar, altyapı, bilgi ve iletişim teknolojileri, makroekonomik denge, sağlık, beceriler, ürün piyasası, işgücü piyasası, finansal sistem, piyasa ölçeği, iş dinamizmi ve yenilikçi kapasitesi dikkate alınmaktadır.

Bu faktörler itibariyle Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan kendi içerisinde birbirine yakınlaşmış ve Kırgızistan ise 96.sırayla 141 ülke içerisinde oldukça geride yer almaktadır.5D1M içerisinde değerlendirmeye giren her ülke üst sıralarda yer alan ülkelerin kurumlar, altyapı, bilgi ve iletişim teknolojileri, makroekonomik denge, sağlık, beceriler, ürün piyasası, işgücü piyasası, finansal sistem, piyasa ölçeği, iş dinamizmi ve yenilikçi kapasitesini örnek alarak geliştirme ve rekabet gücünü artırıcı önlemler alma gerekliliği bulunmaktadır.

Tablo:1. 5D1M Rekabet Gücünü Etkileyen Faktörler ve Sıralamaları

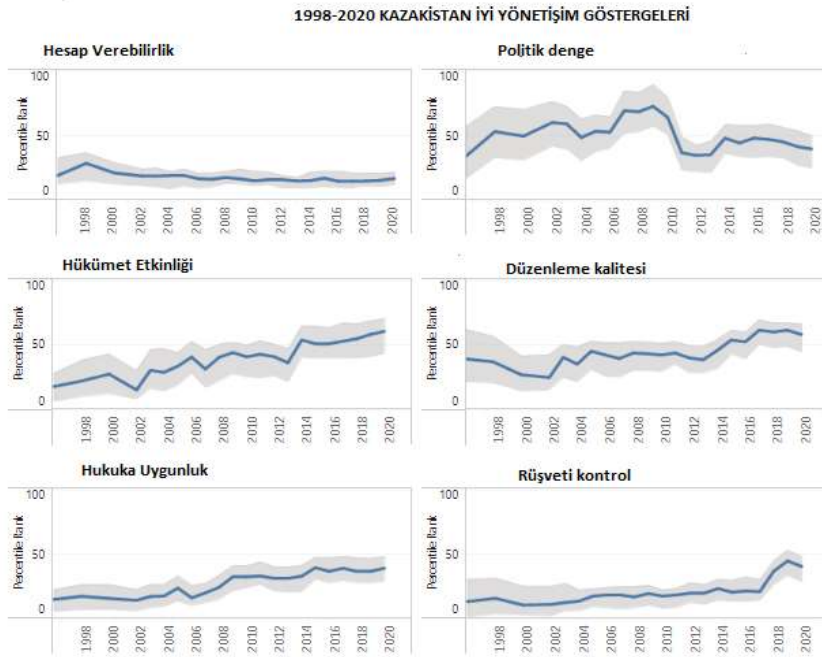
Rekabet Gücünü Etkileyen Faktörler 2019	Rekabet Gücü Sırası	Rekabet Gücü Sırası	Rekabet Gücü Sırası	Rekabet Gücü Sırası
	Türkiye Sırası:61/141	Azerbaycan Sırası:58/141	Kazakistan Sırası:55/141	Kırgızistan Sırası:96/141
Kurumlar	54	58	56	49
Altyapı	74	77	68	56
Bilgi ve İletişim teknolojileri	58	55	68	59
Makroekonomik Denge	61	70	86	75
Sağlık	87	69	71	73
Beceriler	61	70	67	59
Ürün Piyasası	54	64	56	48
İşgücü Piyasası	53	69	68	58
Finansal Sistem	61	55	53	50
Piyasa Ölçeği	79	54	63	36
İş Dinamizmi	59	72	67	59
Yenilikçi kapasitesi	45	38	32	26

https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

Sosyo-ekonomik ve çevresel faktörleri itibariyle 5D1M içerisinde değerlendirdiğimiz Kazakistan 18,5 milyon nüfusu dünya GDP içerisindeki payı 0,38 ve 9237 dolar kişi başına düşen geliri, 10 yıllık GDP büyüme oranı ortalama %3,9 bulunan ve %3,5 yabancı sermaye akışıyla seçilmiş göstergeler açısından, yenilenebilir enerji tüketim oranı %1,6’ı, işsizlik oranı %4,9, global cinsiyet açığı endeksi 0,7 ve gelir dağılımı gini katsayısı 0-100 arasında 0 mükemmel eşitlik 100’e yaklaştıkça tam eşitsizlik durumunu ifade eden ölçümleme ise 27,5 gibi sosyal ve çevresel performansı bulunmaktadır. İyi yönetim göstergeleri itibariyle, katılımcılık, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukuka uygunluk, suçların azaltılması, rüşvetin kontrolü itibariyle ise 1998-2020 yılları arasında aşağıda Şekil 1’de görülmektedir.

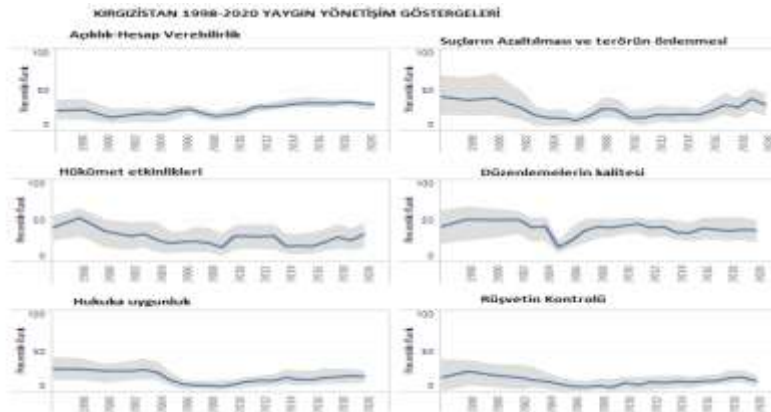
Şekil 1.1998-2020 Kazakistan İyi Yönetişim Göstergeleri

Kaynak: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

Sosyo-ekonomik ve çevresel faktörleri itibariyle 5D1M içerisinde değerlendirdiğimiz Kırgızistan 6,4 milyon nüfusu dünya GDP içerisindeki payı 0,02 ve 1268 dolar kişi başına düşen geliri, 10 yıllık GDP büyüme oranı ortalama %3,6 bulunan ve %5,7 doğrudan yabancı sermaye akışıyla seçilmiş göstergeler açısından, yenilenebilir enerji tüketim oranı %23,3, işsizlik oranı %7,2', global cinsiyet açığı endeksi 0,7 ve gelir dağılımı gini katsayısı 0-100 arasında 0 mükemmel eşitlik 100'e yaklaştıkça tam eşitsizlik durumunu ifade eden ölçümlerde ise 27,3 gibi sosyal ve çevresel performansı bulunmaktadır. İyi yönetim göstergeleri itibariyle, katılımcılık, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukuka uygunluk, suçların azaltılması, rüşvetin kontrolü itibariyle ise 1998-2020 yılları arasında aşağıda Şekil 2'de görülmektedir.

Şekil 2.1998 2020 Kırgızistan İyi Yönetişim Göstergeleri

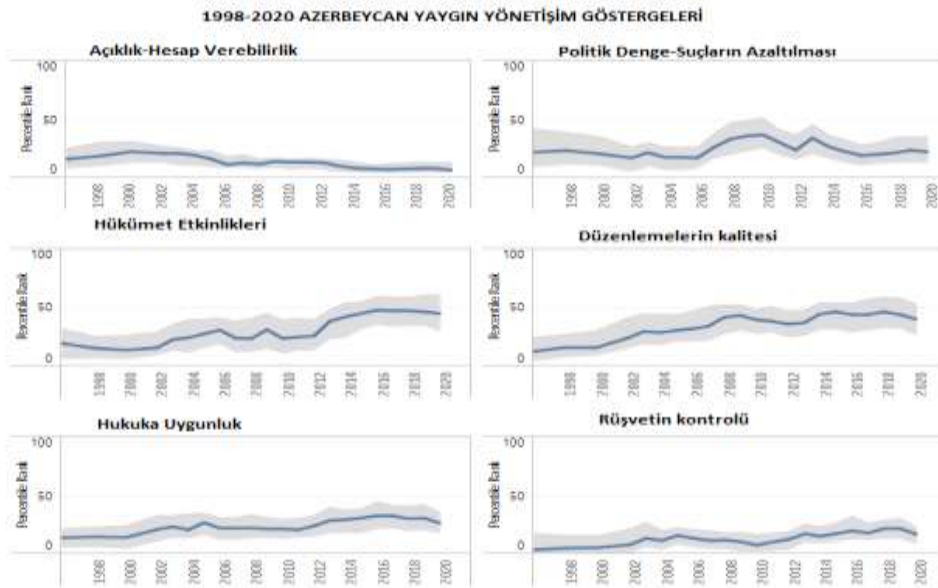

Kaynak: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

ekonomik ve çevresel faktörleri itibariyle 5D1M içerisinde değerlendirdiğimiz Azerbaycan 9,9 milyon nüfusu dünya GDP içerisindeki payı 0,13 ve 4569,2 dolar kişi başına düşen geliri, 10 yıllık GDP büyüme oranı ortalama %1,3 bulunan ve %7,1 doğrudan yabancı sermaye akışıyla seçilmiş göstergeler açısından, yenilenebilir enerji tüketim oranı %2,3, işsizlik oranı %5,2, global cinsiyet açığı endeksi 0,7 ve gelir dağılımı gini katsayısı 0-100 arasında 0 mükemmel eşitlik 100'e yaklaştıkça tam eşitsizlik durumunu ifade eden ölçümlemede ise 26,6 gibi sosyal ve çevresel performansı bulunmaktadır. İyi yönetim göstergeleri itibariyle, katılımcılık, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukuka uygunluk, suçların azaltılması, rüşvetin kontrolü itibariyle ise 1998-2020 yılları arasında aşağıda Şekil 3'de görülmektedir(WEF,2019).

Şekil 3.1998-2020 Azerbaycan İyi Yönetişim Göstergeleri

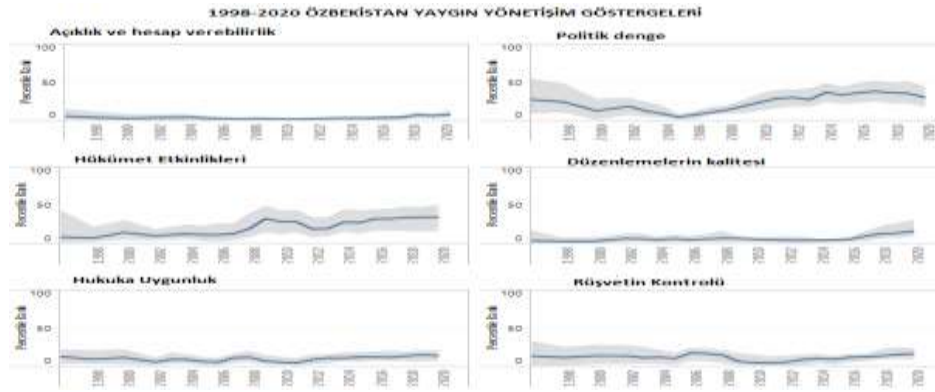

info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports

Sosyo-ekonomik ve çevresel faktörleri itibariyle 5D1M içerisinde değerlendirdiğimiz 4569,2 dolar kişi başına düşen geliri, 10 yıllık GDP büyüme oranı ortalama %1,3 bulunan ve %7,1 doğrudan yabancı sermaye akışıyla seçilmiş göstergeler açısından, yenilenebilir enerji tüketim oranı %2,3, işsizlik oranı %5,2, global cinsiyet açığı endeksi 0,7 ve gelir dağılımı gini katsayısı 0-100 arasında 0 mükemmel eşitlik 100'e yaklaştıkça tam eşitsizlik durumunu ifade eden ölçümlemede ise 26,6 gibi sosyal ve çevresel performansı bulunmaktadır. İyi yönetim göstergeleri itibariyle, katılımcılık, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukuka uygunluk, suçların azaltılması, rüşvetin kontrolü itibariyle ise 1998-2020 yılları arasında aşağıda Şekil 3'de görülmektedir(WEF,2019).5D1M içerisinde değerlendirdiğimiz Özbekistan İyi yönetim göstergeleri itibariyle, katılımcılık, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukuka uygunluk, suçların azaltılması, rüşvetin kontrolü itibariyle ise 1998-2020 yılları arasında aşağıda Şekil 4'de görülmektedir(WEF,2019).

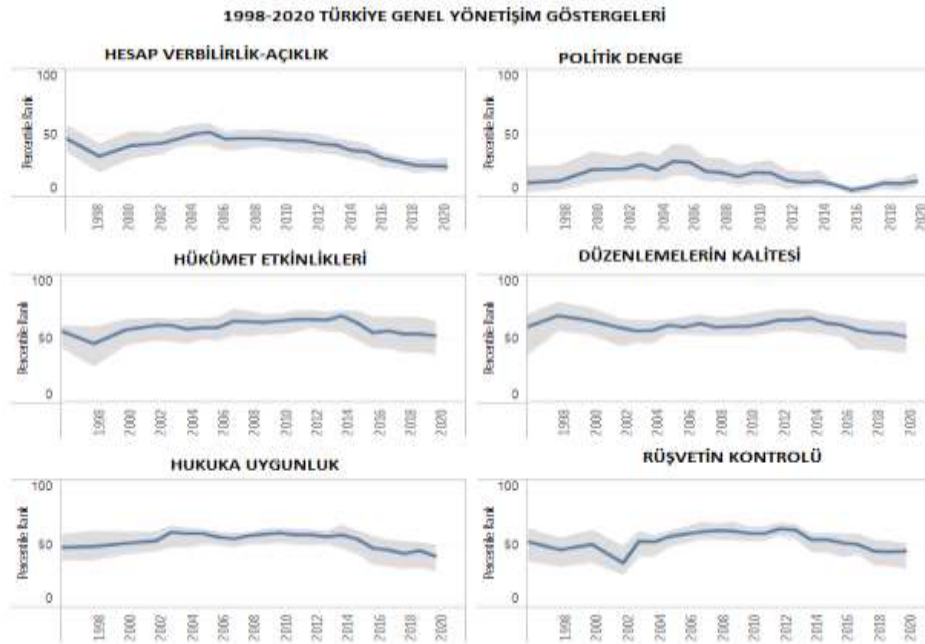
Şekil 4.1998-2020 Özbekistan İyi Yönetişim Göstergeleri

<https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

Sosyo-ekonomik ve çevresel faktörleri itibariyle 5D1M içerisinde değerlendirdiğimiz Türkiye 82 milyon nüfusu dünya GDP içerisindeki payı 1,70 ve 9346,2 dolar kişi başına düşen geliri, 10 yıllık GDP büyüme oranı ortalama %5,5 bulunan ve %1,6 doğrudan yabancı sermaye akışıyla seçilmiş göstergeler açısından görülmektedir.

Şekil 5.1998-2020 Türkiye İyi Yönetişim Göstergeleri

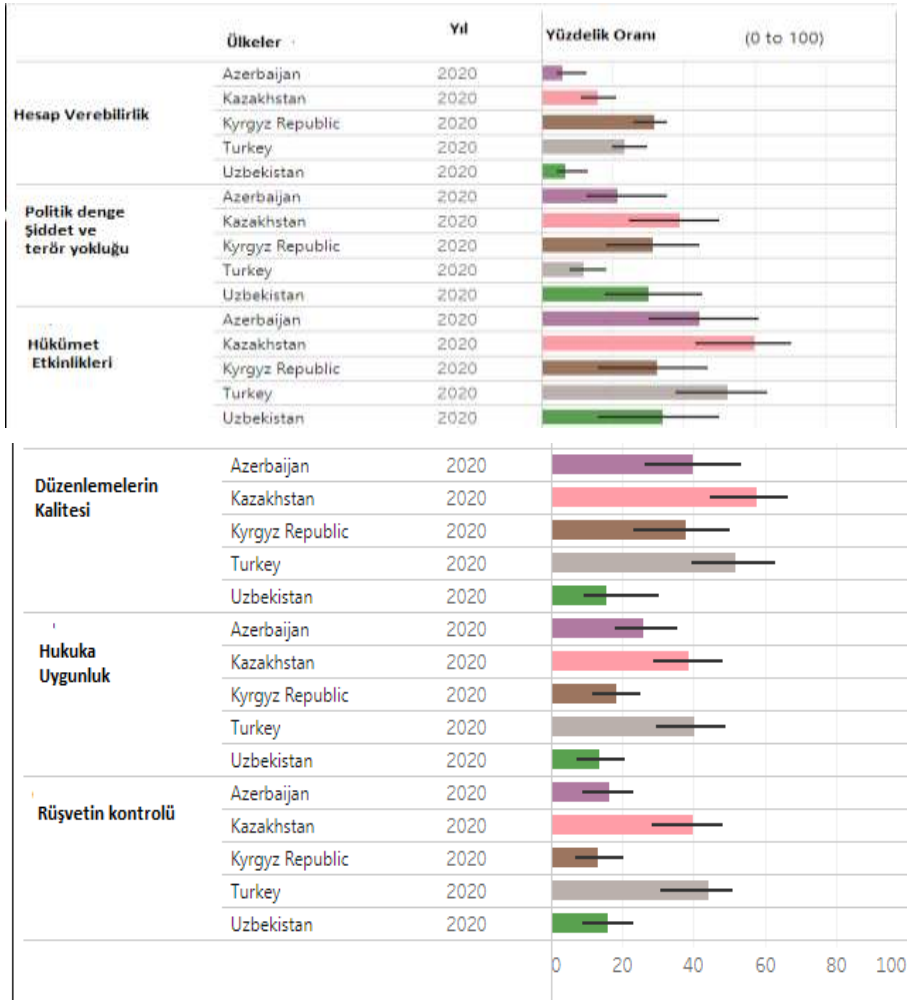

<https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

Öte yandan yenilenebilir enerji tüketim oranı %13,4 işsizlik oranı %10,9, global cinsiyet açığı endeksi 0,6 ve gelir dağılımı gini katsayısı 0-100 arasında 0 mükemmel eşitlik 100'e yaklaştıkça tam eşitsizlik durumunu ifade eden ölçümlerde ise 41,9 gibi sosyal ve çevresel performansı bulunmaktadır. İyi yönetim göstergeleri itibariyle, katılımçılık, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukuka uygunluk, suçların azaltılması, rüşvetin kontrolü itibariyle ise 1998-2020 yılları arasında aşağıda Şekil 5'de görülmektedir(WEF,2019).

Şekil.6. 5D1M İyi Yönetişim Göstergeleri (2020)

Kaynak: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>

5D1M açısından 2020 yılını ise topluca değerlendirdiğimizde ise mukayese edebileceğimiz İyi yönetim göstergeleri itibarıyla, katılımcılık, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik ve hukuka uygunluk, suçların azaltılması, rüşvetin kontrolü ile ilgili bilgiler Şekil 6'da sunulmuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

TÜRK BİR DEV (Türk Birliği Devletleri) adı altında 5D1M örneğinde yönetime, sosyo ekonomik yapısına, rekabet gücü ve iş yapılabilirlik dünyasına yönelik bu inceleme ve değerlendirmeler neticesinde 5D1M ülkelerin politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik yapılarındaki ortaya çıkan aksaklıklar ortaya koyulmaya, güçlü yönleri tespit edilip daha da güçlendirmeye ve birbirlerine en iyi uygulamalar doğrultusunda yakınlaştırmaya ve söz konusu fırsat, tehditler belirlemeye yönelik olarak bir farkındalık oluşturulmaya çalışılmış güçlü ve zayıf yönler iyi yönetime uygun yapılanmalar, rekabet gücü ve iş yapılabilirlik açısından potansiyelleri karşılaştırmalı olarak sunulmuştur (YILDIRIM, Uğur, ve İsmail GÖKTÜRK(2004). Özellikle 5D1M sermaye yetersizliği nedeniyle gerçekleştirilemeyen yatırımlar, iyi yönetime uygun olmayan yapılanmalar ve kalkınma hamlelerinin yapılabilmesi için doğrudan yabancı sermayenin bu ülkelere yönelmesi için uygun yatırım iklimleri ve 5D1M'in hedefleri tutturmada aynileşmesi büyük önem arz etmektedir(STİGLİTZ, Joseph.

(2014). Bu yönelim hem bu ülkelerin kalkınmasına hem de uluslararası arena da rekabetçi bir güce sahip olmasına, hız esneklik ve pratiklikle, kaynakların etkin ve verimli yerinde ve zamanında kullanılmasına katkıda bulunacaktır. Ancak TÜRK BİRDEV'in gelişimi için önemli olan yabancı sermayenin uygun yatırım iklimlerinin ve yabancı yatırımcıların ülkeye çekilebilmesi için gereken teşviklerin ve desteklerin de yatırım ortamının cazip hale getirilmesinde büyük rolü olmaktadır(Gönen,1990). Dünya ekonomik forumu tarafından hazırlanan küresel rekabet endeksleri, Yönetişime uygun yapılanmalar ve iş yapılabirlikler incelendiğinde önem sıralaması ülkeden ülkeye değişiklik göstermekle birlikte incelenen 5D1M iş dünyası, yönetim ve rekabet gücü açısından en çok karşılaşılan sorunların ağırlıklı olarak, rüşvet, finansmana erişim zorlukları, verimsiz bürokratik uygulamalar, kurumsallaşma, yeniliklere açık olma ve bürokratik engeller, enflasyon ve vergi oranlarının yüksekliği, kaynakların tam ve yerinde kullanmadığı şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir(Argüden,. Ayrıca kısıtlayıcı iş gücü düzenlemeleri ve yetersiz eğitilmiş iş gücü, sağlık göstergeleri, ekonomik yapı ve dokuyu iyileştirme çabalarının noksan kaldığı şeklindeki iş hayatına, yönetim ve rekabetine ilişkin eksiklikler, ekonomide söz konusu olan eksiklikleri tamamlayıcı niteliktedir. Bu raporda 5D1M açısından içerik olarak analize konu olan hususlar; İşe başlamak için gereken prosedürler, süre, maliyet ve minimum sermaye, bir depo inşa etmek için gereken prosedürler, süre ve maliyet, elektrik bağlantısı kurmak için gereken prosedürler, süre ve maliyet, mülkiyet devri için gereken prosedürler, süre ve maliyet, taşınır teminat hakları ve kredi bilgi sistemleri, ilgili taraf işlemlerinde azınlık hissedarların hakları, bütün vergi düzenlemeleri ile uyumlu olması için bir firmanın toplam vergi oranı, ödemeleri ve süre, limandan ithalat ve ihracat gerçekleştirebilmek için gereken dokümanlar, süre ve maliyet ticari anlaşmazlığı çözmek için gereken prosedürler, süre ve maliyet, ticari iflas için süre, maliyet ve sonuçlar, yasal hakların gücü ve kredi bilgisinin yoğunluğu hakkında daha fazla özellik, azınlık hissedarların hakları konusunda daha fazla özellik, iflasın yasal çerçevesinin gücünün ölçümü, 100 milyondan fazla nüfusu olan 11 ekonominin eklenmesi, inşaat, düzenlemelerinin kalitesinin ölçümü, elektrik tedarikinin güvenilirliğinin ölçümü, arazi yönetimi sistemlerinin kalitesinin ölçümü, vergi ödemede sonradan dosyalama sürecinin ölçümü, hukuki yönetim sistemlerinin kalitesinin ölçümü(Çiftçi, 2018)

5D1M ülkesel ve bölgesel bir rekabet gücü, iş yapılabirlik ve iyi yönetişime uygun yapılanma kalkınma hamlelerini devreye koyduğunda ülkedeki yerli ve yabancı yatırımlardaki artışlara bağlı olarak üretim artışları, verimlilik, karlılık, etkinlikle gelir artışları ve bütün bu olumlu gelişmeler neticesinde de hem ülkenin rekabetçilik gücünde artışlar, iyi yönetişime uygun yapılanmalar hem de ülke vatandaşlarının refahında artışlarının gerçekleşmesi hem de TÜRK BİRDEV'i işde, dilde, fikir de iri, diri, bir olarak illelebed sürdürülebilir bir kalkınmayı gerçekleştirebilecektir(Yıldızcan, Cemil. (2011). Bu çalışma diğer Türk Cumhuriyetlerini de kapsayacak şekilde olabilmesi ve daha güçlü geleceğe ulaşması açısından bu il kurulan birlikteliğin güçlü ve cazip imkanları ve kuralları yerinde koyacak yarına değer bırakacak beşeri sermayesini güçlendirecek kendi aralarında önemli değişim programları uygulamaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ARGÜDEN, Yılmaz, Kurumsal yönetim ve insan kaynaklarının rolü, 12. Ulusal İnsan Kaynakları Yönetimi Kongresi, 2004.

DB2019-report_web-version.pdf,<https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nerdir><https://www.hmb.gov.tr/genel-metodoloji>, <https://www.hmb.gov.tr/ise-baslama>

DB2019-report_web-version

<https://www.hmb.gov.tr/genel-metodoloji>

<https://www.hmb.gov.tr/ise-baslama>

<https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir>

GÖNEN, Emre. Avrupa Toplulukları ve Türkiye Politikalarının Karşılaştırmalı İncelenmesi. İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayını, 1990.

NEMLİ, Esra. Sürdürülebilir Kalkınma: Şirketlerin Çevresel ve Sosyal Yaklaşımları. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004.

PALABIYIK, Hamit, Yönetimden Yönetişime: Yönetişim, Kentsel Yönetişim ve Uygulamaları ile Yönetişimde Ölçülebilirlik Üzerine Açıklamalar, Yerel ve Kentsel Politikalar, (Editörler: M. Akif Çukurçayır, Ayşe Tekel), Çizgi Kitabevi Yayınları No: 80, Bilim-Toplum-Siyaset No:19, 1. Baskı, Konya, 2003.

STİGLİTZ, Joseph. (2014). Küresel Kurumların Vaatleri (Çeviren: Ali Serkan Mercan). (Derleyenler: David

YILDIRIM, Uğur, ve İsmail GÖKTÜRK(2004), “ Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar, Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetimsel Perspektifler”. İstanbul: Beta Basım Yayım

YILDIZCAN, Cemil. (2011). “Küreselleşme Çağında Demokrasi Talebi: İyi Yönetişimin Kötü Çocukları”. (Derleyenler: Özgür Adadağ, Cemil Yıldızcan). Küreselleşme ve Demokrasi. Ankara: Dipnot Yayınları

World Economic Forum(WEF), 2019 The Global Competitiveness Report 2019
https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TOPLULUKLARI YILLIĞI(2013,2015), Ahmet Yesevi Üniversitesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No: 18 Edit. Turgut DEMİRTEPE ve Murat YILMAZ), Ankara

TÜRKKON,TCCB(2021), “Türk Konseyi Hakkında Bildiri”, <https://www.turkkon.org/tr/turk-konseyi-hakkinda>, <https://tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-11-12-turkkonseyi-bildiri.pdf>

TÜRK CƏMİYYƏTİNDƏ MODERNLƏŞMƏ VƏ A.H.TANPINAR

Dissertan Bilqeyis Aliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

Türkologiya kafedrasının dissertantı

Laborant

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0103-8479>

Keywords: Turkish Society, Modernization, A.H. Tanpinar, Period of Regulation, Period of Constitution.

ABSTRACT

Tanpinar believes that the main problem facing Turkish society during both Tanzimat and the Constitutional period stemmed from the elimination of the problems brought about in everyday life by a new way of life embedded in an imitative concept. According to him, Turkish intellectuals are not able to provide sufficient guidance and direction to society. The lack of clear and definite classes in Turkey makes the intelligentsia a separate class. This situation puts the relationship of intellectuals with society in a vague form. A Turkish novelist cannot be a regular person and lives only with ideas. Intellectuals should not be separated from the people, should not bring the people to their level, should not see the people as simple folklore.

According to Tanpinar, in the era of Regulation and Constitution, after the Republican era, anger and indifference to the past have disappeared. The abolition, which began in 1923, put an end to this unequal struggle between the old and the new. But his view of the past has changed. Society is now beginning to see itself in a different light. The notion that Turkish society comes from a civilization that can compete with the West, the superiority of man or life, is established. Gradually, self-confidence grows as you look at the world, which is opened with knowledge and love, with new tastes, with differences in perception of beauty and good. This is a very popular change.

Through the characters in his novels and essays, Tanpinar tried to explain the state of Turkish society and how it should proceed in terms of modernization. The most widely used of these themes are the works of the Five Cities of the Institute of Peace and Clock Tuning.

Açar sözlər: Türk Cəmiyyəti, Modernləşmə, A.H.Tanpinar, Tənzimat Dövrü, Məşrutyyəət dövrü.

ÖZƏT

Tanpinar, həm Tənzimat, həm də Məşrutyyəət dövründə türk cəmiyyətinin qarşılaşdığı əsas problemin təqlidçi bir anlayışla işləmiş yeni həyat tərzinin gündəlik həyatda gətirdiyi problemlərin aradan qaldırılmasından qaynaqlandığı qənaətinədir. Onun sözlərinə görə, türk ziyalıları cəmiyyətə yetərinə bələdçilik və istiqamət verə bilmirlər. Türkiyədə aydın və müəyyən siniflərin olmaması ziyalıları ayrı bir təbəqəyə çevirir. Bu vəziyyət ziyalıların cəmiyyətlə münasibətini qeyri-müəyyən formada qoyur. Türk romançısı nizamlı həyat adamı ola bilməz və ancaq ideyalarla yaşayır. Ziyalılar xalqdan qopmamalı, xalqı öz səviyyəsinə çatdırmamalı, xalqı sadə folklor kimi görməməlidir.

Tanpınarın sözlərinə görə, Tənzimat və Məşrutyyəət dövründə, Cümhuriyyəət dövründən sonra qəzəb və keçmişə etinasızlıq aradan qalxıb. 1923-cü ildə başlanan ləğvətmə köhnə ilə yeni arasındakı bu qeyri-bərabər mübarizəyə son qoydu. Lakin onun keçmişə baxışı dəyişib. Cəmiyyəət indi özünü başqa zolağında görməyə başlayıb. Türk cəmiyyəətinin Qərblə rəqabət edə biləcək bir sivilizasiyadan, insan və ya həyat üstünlüyündən gəlidiyi anlayışı qurulur. Tədricən bilik və sevgi ilə açılan dünyaya, yeni zövqlərlə, gözəli və yaxşını qavramaqda fikir ayrılığı ilə baxdıqca özünə inam artır. Bu çox məşhur bir dəyişiklikdir.

Tanpınar roman və oçerklərindəki personajlar vasitəsilə türk cəmiyyəətinin vəziyyəətini və onun müasirləşmə baxımından necə getməli olduğunu izah etməyə çalışıb. Bu mövzuların ən çox işlədildiği Hüzur, Mahur Beste, Saatları Ayarlama İnstitutunu, Beş Şəhər əsərləridir.

GİRİŞ

Moderinləşmə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, cəmiyyəətin bütün aspektlərində özünü göstərməyə başlamışdır. Bu aspektlər, cəmiyyəətin özündə istər gündəlik həyatında, istər mədəniyyətdə, istərsə də ədəbiyyatda pöhrələnmişdir. Zaman irəlilədikcə baş verən dəyişiklər yeni ixtiraların, yeni fikirlərin ruşeyimlərinin yaranmasına gətirib çıxartmışdır. Bilindiği kimi ədəbiyyat, yazıçıların ədəbi fikirlərinə təsir edən başlıca amillərdən biri də həyatdan aldıkları matrealdir. Məntiqi yanaşma qeyd etsək, əgər cəmiyyəət inkişaf etməyə doğru gedirsə, insanların həyatında, yaşayış tərzində dəyişiklik baş verir. Deməli yazıçının artıq həyat matreali əsasında qələmə aldığı fikirlər də artıq əvvəlkilərdən fərqlənməyə başlayır. Lakin bu fikir daim öz təsdiqini tapmır. Bəzən müsbətə doğru baş verən dəyişikliklər cəmiyyətdə daşlanmış fikirləri, yaşam tərzini sındıra bilmir. Hər fərd bu dəyişimi olduğu kimi qəbul edə bilmir, ona zidd davranır, uyğunlaşmır hətta qəbul etməməkdə mübarizə aparır. Burada coğrafi amillər də böyük rol oynayır. Beləki, əslində mədəniyyəət beşiyi olan Şərq, tarixdə baş vermiş hadisələr, səhv idarəçilik və cahilləşməyə məruz qaldığı əsasda yeni dövrdə inkişafı, dəyişimi çətinliklə qəbul etmişdir. Əslində Şərqi mədəni incilərindən istifadə etmiş Qərb isə yeniliyi, modernləşməni daha tez qavramışdır.

Ahmet Hamdi Tanpınar da istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığı boyu şərq və qərbin müqaisəsi timsalında cəmiyyəətin problemlərini göstərmişdir. Tanpınara görə, Avropanın arxası ilə getmək bir zərurəti kəsb edir. Cəmiyyəət ya satirik anlamda ölməli ya da qərbləşməni, sivilizasiyanı seçərək davam etməlidir. Türk cəmiyyəəti yaşamaq, inkişaf etmək iradəsilə qərbləşməyə meyil etmişdir. Bu xüsusda, yeni bir həyat tərzini, yeni cəmiyyəət, yeni bir mədəniyyəətin arxası ilə gedərkən təbii ki, yeni bir ədəbiyyat da formalaşdıracaqdır. Yeniliyin, sivilizasiyanın tərəfdarı olan cəmiyyəətin, formalaşmış ədəbiyyatı öz üzərinə düşən öhdəlikləri də yaxşı bilirdi. Ahmet Hamdi Tanpınarın “Milli Bir Edebiyata Doğru” məqaləsində qeyd etdiyi kimi: “ O, memlekette yeni bir vatan ve millet aşkının, yeni bir yaşayış şeklinin, insani hakların, medeniyet ve faziletin meşalesi olacaktı. Ve ayrıca da kurmasına çalıştığı bu yeni alemin içinde, yeni bir duyuş tarzıyla yepyeni unsurları ihtiva eden bir muhayyile ile güzellik dediğimiz büyük ve asil ideali tahakkuk etdirecekti”. (1, 91)

Yazıçının burada demək istədiyi qərbə meyillənən cəmiyyəətin həyatında müsbətə doğru baş verəcək dəyişikliklərdir. Yeni ruhlu bir millətin vətən sevgisi, yeni yaşayış şəkli və ən əsası insan haqqlarının üstün tutulması bu fikirlərə əsaslanırdı. Yazıçının dönə-dönə qərbləşməni, xarici təsirləri, avropalaşmanı üstün tutmasının məqsədi əsassız olmamışdır. Xarici təsirlər cəmiyyəəti, mədəniyyəəti və ədəbiyyatını zənginləşdirir, genişləndirir və inkişaf etdirir. Yazıda qeyd olunduğu kimi yenilik və modernləşmə anı şəkildə baş verəcək hadisə deyildir. Tanpınar özü də yazılarında, birdən birə köhnəni tərki edib yenini təsis etmək, alışmaq olduqca çətin bir prosesdir.

“ Fakat yeni ve ideal hedefler için terkettiğimiz bütün şeylerin bize-yeni asırlar zarfında-vücuda getirdiyi bir terbiye, çok hususi ve bedii bir hayat ve güzellik görüşü vardı ki, o kolay kolay terkedilemezdi. Bir servet kaybedilebilir, hatta bırakabilir; fakat o servetin hazırladığı muhit ve yarattığı hayat şartlarının nezaket, zarafet, güzel ve hasbiye alışmak, istisnas, istihfaf, hatta tembellik ve rehavet gibi, belki de uzviyyetimmize geçmiş kıvrımları kolay kolay bırakılmaz.

Binaenaleyh eski edebiyatımızı bırakıp garba döndüyümüz zaman ve bilhassa bu geçişin büyük ve ani hamleleri dinip de nispeten salim bir ruhla üzerinde düşünmek imkanını bulunca birdenbire bu eski amillerin terbiye ettiği zevkin, yeni karşısında hasımkar olmasa bile septik bir vaziyet alması gayet tabii idi”.(1,92)

Qeyd olunduğu kimi, yeniye alışmağın çətinliyini yazıçı izah edir. Tanpınar eyni zamanda onu da qeyd edir ki, əslində qədimi dəyərləri də tam silmək mümkün deyildir. Burada yazıçının böyüklüyü dərin düşüncəsi yenə də özünü göstərir. O, qeyd edir ki, əslində yeni ideal məqsədlər üçün geridə qoyduqlarımızın əsrlər boyu ruhumuza gətirən çox xüsusi və gözəl həyata və gözəlliyə baxışı asanlıqla tərk edilməsi mümkün olmayan bir tərbiyəsi vardır. Bir sərvət, maldövlət itirilə bilər, hətta tərk oluna bilər. Ancaq o sərvətin hazırladığı mühit və onun yaratdığı həyat şəraiti, mehribanlıq, lütf, gözəl və iffətli təbiətə öyrəşmək, istisnalar, özündən razılıq, hətta tənbellik və arxayınlıq belə keçib getmir. Nəticə etibarlı ilə köhnə ədəbiyyatı tərk edib, qərbə doğru yönəlmək xüsusən də bu keçidin böyük və qəfil hərəkətləri ani şəkildə baş verəcək hadisə deyildir. Yazıçıya görə, cəmiyyət, mədəniyyət, ədəbiyyat yeniliyə ilk anda düşmənin mövqeyində dayanmasa da, şübhə ilə yanaşmışdır.

Tənzimat dövrü Türkiyə tarixində hər anlamda böyük bir iz qoymuşdur. Fakta əsaslanaraq demək olar ki, Türkiyə tarixində Tənzimatdan Cümhuriyyətə qədər ictimai, mədəni və siyasi sahələrdə yaşanan transformasiyaların izləri ədəbi əsərlərdə, xüsusən də romanlarda ən real qarşılıqlarını tapır. Ahmet Hamdi Tanpınarın, Saatları ayarlama İnstitu, Hüzur, Aydakı Qadın, Mahur Bəstə kimi romanları moderinləşmə, inkişaf etmək, yeni cəmiyyət fikirlərinin əsasında dayanır. Tanpınar bu romanları ilə göstərir ki, ədəbiyyat da sosial dünyanın yaratdığı problemlərdən bəhs edir. İnsanın, cəmiyyətə uyğunlaşma prosesləri, bu onların sosial həyatı dəyişmək və formalaşdırmaq istəyi ilə bağlıdır. Ona görə də ədəbi əsər özlüyündə təkcə ədəbi-estetik dil deyil, həm də doğulduğu sosial-mədəni mühitə məxsus reallıqdır.

Saatları Ayarlama İnstitu romanının baş obrazı Hayri İrdaldır. Romanı oxuduqca, cahil bir insanın siması ilə əslində cəmiyyətin geriliyini qeyd edən yazıçı bunu ustalıqla oxucusuna çatdırır. Hayri İrdal orta məktəbi belə sona qədər oxuya bilməyən, saatsazın yanında köməkçi işləsə də saatla yaxından-uzaqdan əlaqəsi olmayan bir zavallıdır. Əslində romanda Hayri İrdal mənfi sürət deyil bəlkə də sadəcə olaraq o, cahilliyin simvoludur. Buna baxmayaraq o, Halit Ayarcının köməyi ilə qurduqları Saatları Ayarlama İnstitutunun çox savadlı işçilərindən biridir. Burada yazıçı artıq cəmiyyətin acınacaqlı vəziyyətinin real bir fotosunu oxucusuna təqdim edir.

Hayri İrdal cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməyən, hətta özünə aid əşyası və geyimi olmayan biridir. Özünə aid olmayan qeyd etdikdə yəni daima yanında çalışdığı insanların köhnə, lazımsız geyimlərini geyir, əşyalarını istifadə edir. Hayri İrdal özü belə bir fikir qeyd edir ki, biz insanlar kimin əşyasını geyimini istifadə ediriksə onların xüsusiyyətini, xarakterini daşımağa başlayırıq. Sanki bu əşyalar vasitəsi ilə onların xisləti bizə keçir. Yazıçının dərin fikirləri, möhtəşəmliyi bura da özünü göstərir. Beləki Hayri İrdal elə cahələtə qər q olmuş cəmiyyətin özüdür, o cəmiyyətdir ki yeni bir geyim yəni yeni bir fikrin arxası ilə getmək istəmir daima köhnə istifadə olunmuşların ardındadır. Batil inanclar, gerilik, köhnə fikirlərin tənqidi bu romanda özünü göstərmişdir. Əslində romanı oxucu ilk dəfə oxuyan zaman tam da dərinliyinə vara bilmir. Elə yazıçının da uğuru bu idi, oxucunu düşündürür. Sətraltı mənalar oxucu ilə əsəri yenidən qarşılaşdırır. Romanda postmodernizmə də yaxın gəlir. Qeyd olunan batil inanclardan

biri də Hayri İrdalın anasının evlərindəki saatla bağlı fikirləridir. Saat onların evində olanı həyatlarında mənfiliklər yaşanmağa başlamışdır.

Yazıcının yaradıcılığının möhtəşəm əsərlərindən biri də Hüzur romanıdır. Ahmet Hamdi Tanpınar və Hüzur romanı daim birgə şəkildə xatırlanır. Hüzur romanında Şərqi və Qərbin müqaisəsi, sürətlərin timsalında özünü açıq şəkildə göstərir. Şərqi-Qərb müqayisəsi “Hüzur” romanında özünü hiss etdirir. Mümtaz, İhsan və Nuran Şərqi və Qərbin yaxşı tərəflərini götürərək özlərinə mədəni mühit yarada bilən obrazlardır. Onlar nə Şərqi mədəniyyətində ilişib qalmışdılar, nə də Qərb mədəniyyətinin şirnikləndirilməsinə.

Hüzur romanı hər an başlaya biləcək müharibə ərafəsində sosial problemlər və daxili qarşıdurmalar arasında qalan Mümtazın ətrafında inkişaf edir. Üçüncü şəxslə danışılan hekayədə Mümtazın daxili aləmi ətraflı şəkildə oxucuya çatdırılır. Lakin romanın bir hissəsində rəvayətçinin etdiyi təsvirin sonunda Mümtazın bu təsvirə doğru danışması dastançı ilə personajın qarşıdurmada olduğunu göstərir. Mümtaz yaqın ki, danışanı eşitmiş və eşiddiklərindən ilham alaraq Nurana iltifat etmişdi. Bu vəziyyəti səhv və ya yeni bir texnika kimi qəbul edə bilərik.

Hüzur romanı quruluş baxımından dörd hissədən ibarətdir. Bu fəsillərin hər biri romandakı bir personajın adını daşıyır. Lakin fəsillərə personaj adlarının verilməsi yalnız romandakı personajların əhəmiyyətini vurğulamaq üçündür, ona görə deyil ki, fəsillərdə adları çəkilən personajların həyat hekayələri danışılır.

Romanda bəhs edilən zaman bir günü əhatə edir. Ancaq izah edilməsi istənilən hadisələr keçmişə qayıtmaqla izah edilir. Romanın oxucuya danışdığı hadisələri zaman xəttinə saldıqda Mümtazın atasının ölümü II. İkinci Dünya Müharibəsinin başladığı günə qədərki dövrü təsvir etdiyini görürük.

Ümumiliyyətlə A.H.Tanpınar roman janrına yaradıcılığında böyük yer ayırmışdır. Onun publisistikasında romanla bağlı bir çox məqaləsi vardır. Roman janrından bəhs etdiyi yazılarında Türkiyədə həmin dövrdə zəif inkişaf etdiyini qeyd etmişdir. Tənqidlərində bildirmişdir ki, roman hər hansı bir kəndlinin həyatından ibarət ola bilməz. Buna hekayə demək olar, roman yox. Balzakin, Emil Zolyadanın yaradıcılığından söz açan yazıçı romanın incəliklərini onların əsərləri ilə qeyd etmişdir.

“Büyük romancının kuvveti işte bu yaşamak sevincini kendisinde öldürmemekle başlar. Onunla güneşe tutulmuş bir ayna gibi dolan sayfalar, sanatın asıl mucizeli tarafını yaparlar. Romancı insana inanmalıdır. Çünkü hayatı bu iman yapar. Nerede hayat varsa, orada bu iman renk ve ışık tufanı olan neşe vardır. Hayatımızı görelim, eksikliklerini bilelim. İnsanı realiteye, realiteyi altındaki kökleşmiş meseleye icra etmeden bu memleketin edebiyatının yapılacağına ben de kani değilim. Hatta bu meseleleri hakiki yüzü diliyle tanıdığımız zaman, kendimizi çok başka bulacağımıza inanıyorum. Fakat bu yapıcı ruhu bulabilmek için yaşamının saadetini öyle tatmalıyız. Bu da, bu cemiyetin insanına güvenmekle olur. Onu yabancı adeselerin tuttuğu ışıklar altında görmək, yahut hiç realitesine bakmadan sadece zihnin bir mahsulü gibi yaratmakla hiçbir şey elde edilemez”.(1,57)

Yazıçı bu sətrlərdə bir roman ustasının əslində necə olmasını, romanın və yazıcının insanla arasında olan əlaqəsindən qeyd etmişdir. Ona görə böyük roman ustası özündə yaşama sevincini daim ucalarda tutmalı, insana inanmalıdır. A.H.Tanpınara görə konstruktiv ruhu tapmaq üçün yaşamağın saədətini dadmalıyıq. Bu iş cəmiyyətin insanlarına inanmaqla mümkündür.

Yazıcının məşhur romanlarından biri də Mahur Beste romanıdır. Səhnənin Dışındakılar və Hüzur adlı romanlarda Mahur Bestenin adı keçmişdir. Bu kitabda Əbdülhəmit dönəmində baş vermiş bir hekayəni oxucularına sunmuşdur. Bu əsərin əsas obrazlarından biri olan Bəhçət bəy köhnə əşyalarla dolu olan bir evdə yaşamaqdadır. Burada da Tanpınar insan həyatının

yaşayışını real tonlarla göstərmişdir. Bəhçət bəy bacısının nəvəsi Cavidəni yanında saxlamaq istəyir. Lakin onun bəzi qorxuları vardır. Çünki Cavidə gənkdir, yeni dünya görüşlüdür o evin köhnə əşyalarını dəyişəcək yenilərini yerləşdirəcəkdir. Burada yazıçı yenə əşyalardan istifadə edərək insanların yenilikdən qorxmasını, ona uyuşa bilməməsini mükəmməl şəkildə göstərmişdir.

Köhnə, gözəl, rəngarəng və qiymətli bütün əşyaları bəyənən Behçet bəy istər sənətə düşkün olduğundan, istərsə də kolleksiyaçı olduğuna görə onları bəyənmişdir. Maddədən ümid etdiyi şey ona qaçış yolu təklif etmələridir. Onun saat təmiri və kitab cildlə məşğul olması da belə bir ehtiyacdən irəli gəlir.

Atası İsmayıl Molla bəy Məkkəyə qazi təyin edildikdə, 19 yaşında internat məktəbinə başlamışdır. Onun atası ilə xasiyyəti tamamilə əksinədir. Atasını oxumağı çox sevdiyi halda, özü də kitabları cildləməyi xoşlayır. Atasını bu səbəbdən oğlunu sevmir, çünki özünə oxşamır.

Behçet bəyin evliliyi də sifarişin icrası olaraq baş tutmuş və tərəflərdən heç biri bu evliliyi istəməmişdir. Qızın atası Ata Molla bu işdən qətiyyətlə razı deyil, İsmayıl Mollanın bu işdə əli olduğunu düşünüb ona əsəbiləşir. İş o yerə çatıb ki, evləndikdən sonra nə kürəkəninin üzünü, nə də sevdiyi qızını görmək istəyib. Digər üç qızını da şahmatdan xəbəri olan adamlara əvəz verib, bu kürəkən şahmatdan xəbəri yoxdur. Üstəlik, o, qısa boylu və çirkindir.

Nəticə. Qeyd olunduğu kimi yazıçı burada da cahilliyin köhnə dünya görüşünün, ruhan kasıb insanların təsvirini vermişdir. Maraqlı faktlardan biri də odur ki, yazıçının romanlarının bir çoxunda ata oğul münasibətində onların bir-birinə olan uyğunsuzluğu göstərir. Subyektiv fikir olaraq qeyd etmək olar ki, bunlar yazıçının şəxsi həyatını araşdırmağa maraqlandırır. İnsanların əşyaları ilə arasında olan bağlılıq maraqlı faktlardan biridir. Tanpınarın yaradıcılığında zaman məfhumu daim qabarıq. Yazıçının yaradıcılığında bütün əsərlərində zamanla bağlı fikirləri daim oxucunu düşündürür. O həm real anlamda yaşanan zamanı, psixoloji, fəlsəfi anlamda dərk edilən zamanı göstərmişdir. Romanında saatsızlıqla məşğul olan surətlər də oxucunu düşündürməyə vadar edir. Son olaraq qeyd etmək ki A.H.Tanpınar oxucusunu daim düşündürməyə şövq edən yazıçıdır. Tanpınar yaradıcılığı boyu şərq və qərb müqayisəsini göstərmiş, cəmiyyəti modernləşmədən ürkməməyə səslənmişdir. İstər həyatda, istər mədəniyyətdə, istərsə də ədəbiyyatda yazıçı köhnədən azad olub yenilənməni bütün bacarığı dərin düşüncəsi ilə göstərmişdir. Onu da qeyd etmək ki, yazıçı köhnəni tam pisləmir, məqaləsindən qeyd etdiyimiz hissədə də bəzi köhnələr vardır ki o ruha işləmişdir, o əvəzolunmazdır. Bunun yazıçı Türk köklərini üstün tutur. Bu fikirlər hardasa postmodernizm cərəyanına gətirib çıxardır. Kökü saxla, yeni qəlibə sal fikri.

QAYNAQLAR:

1. Tanpınar A.H. Edebiyyat Üzerine Makaleler. İstanbul, Dergah Yayınları, 2020
2. Tanpınar A.H. Hüzur. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013
3. Tanpınar A.H. Mahur Beste. İstanbul, Dergah Yayınları, 2021
4. Tanpınar A.H. Saatları Ayarlama Enstitüsü. İstanbul, Dergah Yayınları, 2021

TÜRKİYE EKONOMİSİ ÖZELİNDE İHRACAT, İTHALAT VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK

TNKÜ İktisat Bölümü

Esra Fidan

TNKÜ İktisat Anabilim Dalı

ÖZET

Bu çalışmada ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme serileri arasındaki nedensellik ilişkisi Türkiye ekonomisi için araştırılmıştır. Bu bağlamda çalışma, 1998:Q1-2020:Q3 dönemlerini kapsayan üçer aylık veriler ile analiz edilmiş, seriler arasındaki ilişki Vektör Otoregresif Model (VAR) çerçevesinde incelenmiştir. Seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı ve yönü Toda-Yamamoto yöntemi ile test edilmiş ve bulgular sonucunda ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak ithalat ve ekonomik büyüme serileri arasında bir ilişkiye rastlanmamıştır. Bu sonuçlar Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke için ihracatın ekonomik büyüme açısından önemli olduğunu ve ihracatın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İhracat, Ekonomik Büyüme, VAR, Toda-Yamamoto Nedensellik

ABSTRACT

In this study, causality relationship between economic growth series, import and export were analyzed for Turkish Economy. In this context, in the study was analyzed quarterly data covering 1998-2020 periods, the relationship between series was examined with in the fremawork of Vector Autoregressiv Model (VAR). The existence and direction of the causality relationship between series was tested by Toda-Yamamoto method and as result of the findings, it was concluded that the relationship between exports and economic growth is two-way. However, no relationship was found between import and economic growth series. This resultst, reveals that export is important in terms of economic growth for a developing country such as Turkey and export affects economic growth positively.

Keywords: Export, Economic Growth, VAR, Toda-Yamamoto Causality

1. GİRİŞ

Ekonomi literatürünün önemle üzerinde durduğu konulardan biri istikrarlı bir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi ile ilgilidir. Ülkelerin toplam üretim kapasitesinin artması refah seviyesini de arttırmaktadır. Toplumsal refah seviyesini en yükseğe çıkarmayı hedefleyen ülkeler sanayileşme yoluyla büyümeye çalışırken çoğu zaman kaynak kısıtı ile karşı karşıya kalmaktadır (Korkmaz ve Aydın, 2015). Özellikle ülkelerde bazı malların üretilmemesi veya yerli üretimin iç talebi karşılama konusunda yetersiz kalması dış kaynak kullanımına neden olmaktadır. Ülkeler, üretim ihtiyaçlarını tek başına karşılamada yetersiz olduğundan dolayı başka ülkelere tedarik için destek almaktadır. Gerekli olan bu ihtiyaçlar ise dış ticaret yoluyla karşılanmaktadır. Dış ticaret genel anlamıyla bir devletin yabancı devletlerle yapmış olduğu mal ve hizmet alışverişidir. Bu bağlamda dış ticaret, ithalat ve ihracat olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir.

Günümüz ülkeleri incelendiğinde her ülkenin dışa açık bir ekonomik yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu ekonomik yapının gelişmesini sağlayan temel unsurlar arasında ihracat ve ithalat yer almaktadır. (İzgi ve Yılmaz, 2018). Ülke ekonomilerinin kalkınması açısından ihracat büyük bir paya sahiptir. Dışa açık ülke ekonomilerinde ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılırken dört durumdan söz edilebilir (Yapraklı, 2007). Bunlardan ilki, nedensellik ilişkisinin ihracattan ekonomik büyümeye doğru ve tek yönlü olduğunu ortaya koyan “ihracata dönük büyüme” hipotezidir. Bu hipotez, ihracatın milli gelirin bir parçası olması ve çarpan etkisinin yanı sıra ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyeceği düşüncesini ortaya koymaktadır. İhracat artışı kaynakların etkin kullanımına, iç piyasadaki üretimin artmasına, pazar payının genişlemesine, teknolojik ve yenilikçi kapasitenin artmasına sebep olacak ve bunun sonucunda ekonomi büyümede de artış söz konusu olacaktır (Taştan, 2010). İkinci hipotez “büyüme çekişli ihracat” olarak adlandırılan, iktisadi büyümeden ihracata doğru nedensellik ilişkisini öngören bir hipotezdir. Söz konusu hipotez, ekonomik büyümenin yenilikçi teknolojilerin benimsenmesini kolaylaştırarak bir anlamda verimlilik sağlayacağını ve ülkenin ulusal piyasalarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olarak ihracatının artacağını ortaya koymaktadır (Giles ve Williams, 2000). Üçüncü hipotez, ihracat ile ekonomik büyüme serileri arasındaki nedensellik ilişkisini çift yönlü olduğu durumdur. İhracattaki artış ekonomik büyümeyi artırırken, aynı zamanda gelir düzeyinde meydana gelen artış da ticarete yol açabilir. Son olarak, ihracat ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında nedensellik ilişkisine rastlanmayabilir.

Söz edilen seriler arasındaki ilişki incelenirken sadece ihracat faktörünün dikkate alınması yanlış sonuçlar doğurabilmektedir. Nitekim gelişmekte olan ülkelerin büyük bir çoğunluğu büyüme hızı ve oranlarını ithalat aracılığıyla arttırabilmektedir. Ayrıca kaliteli hammadde, ara ve sermaye mallarına ulaşılabilmesi, yeni teknoloji transferlerinin sağlanabilmesi yine ithalat aracılığı ile mümkün olmaktadır. İthalata dayalı büyüme hipotezine göre, üretim esnasında ithal girdilerin kullanılması yenilikçi teknolojilere yol açarak yurtdışında üretilmeyen ara malların elde edilmesini sağlamakta ve üretimi desteklemektedir (Aytaç ve Akdoğan, 2012). Bu kapsamda ithalat, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisinin birlikte değerlendirilmesi daha doğru sonuçlar bulunması açısından faydalı olacaktır.

Bu çalışmaya konu olan ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisi 1998:Q3-2020:Q3 dönemleri baz alınıp, çeyrek dönemlik veri setleri kullanılarak test edilecektir. Seriler arasındaki ilişkinin varlığı Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılarak belirlenecektir. Bu anlamda, çalışmanın ikinci bölümünde konuya ilişkin literatür taraması sunulmuş, üçüncü bölümde ise ekonometrik yöntem ve veri seti tanıtılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde ekonometrik analiz sonuçları verilmiş olup, son bölümde de bu sonuçlar doğrultusunda değerlendirme yapılmıştır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

İktisat literatürüne baktığımızda ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiler incelenirken farklı dönem, yöntem ve veri seti kullanılarak çok sayıda çalışma ortaya konduğu görülmüştür. Yapılan çalışmaların büyük bir kısmı bu üç seri arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması yönündedir. Bu konuya ilişkin çalışmalardan Korkmaz ve Aydın (2015) Türkiye ekonomisi özelinde yaptıkları çalışmalarında, 2002:Q1-2014:Q2 dönemine dair dış ticaret ile ekonomik büyüme ilişkisini Granger nedensellik testi ile araştırmışlardır. Bu bağlamda elde edilen bulgulara göre, ithalat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin çift yönlü olduğu tespit edilirken, ihracat ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Aktaş (2009) yapmış olduğu araştırmada, 1996-2006 dönemleri kapsamında Türkiye ekonomisini ele alarak ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme

ilişkinin incelemiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli bir ilişkinin varlığını Johansen Eşbütünleşme testi ile araştırmıştır. Bu anlamda, nedensellik testini uygulayabilmek adına Vektör Hata Düzeltme Modelini kullanmış ve sonuç olarak kısa dönemde değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Uzun dönemde ise ithalattan ihracata, ihracattan ithalata ve ekonomik büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ramos (2001) ise Portekiz'i ele aldığı çalışmasında, 1985-1998 dönemlerine dair dış ticaret ile ekonomik büyüme ilişkisini araştırırken Granger nedensellik testini kullanmıştır. Bugular, ele alınan değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığını göstermektedir. Özer ve Erdoğan (2006), 1987-2006 yıllarını ele alan çalışmalarında ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme verileri arasındaki ilişkiyi incelerken Granger nedensellik testinden faydalanmışlardır. Türkiye verilerini baz alarak yapmış oldukları analiz sonucunda, ihracattan ithalat ve ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca ithalattan ekonomik büyümeye doğru da bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. İzgi ve Yılmaz (2018) ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme değişkenlerinin nedensellik ilişkisini araştırırken, Türkiye ekonomisi kapsamında 1992-2016 yıllarını baz almışlardır. Analiz aşamasında Granger nedensellik testi uygulamışlar ve ihracattan ekonomik büyümeye doğru olan bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Berg (1997), Meksika ekonomisi için 1960-1997 yılları arasındaki verileri ele alarak dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisini test ederken Granger nedensellik yöntemini kullanmıştır. Sonuçlar, değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün pozitif olduğunu göstermektedir. Akkaş ve Öztürk (2016), Türkiye için 2001:Q3-2014:Q3 dönemlerine ait verilerle ihracat, ithalat ve GSYİH arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmışlardır. Elde ettikleri sonuçlar, GSYİH ile ihracat ve GSYİH ile ithalat arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğunu göstermiştir. Aynı değişkenleri kullanarak yine Türkiye için yaptığı çalışmada Şerefli (2016), 1975-2014 yıllarına ait verileri baz almış ve dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Diğer yandan panel veri analizi ve panel nedensellik tekniklerini uygulayarak birden çok ülke bazında yapılan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Gül ve Kamacı (2012) yaptıkları çalışmalarında, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerini ele alarak analizlerini oluşturmuşlardır. Birinci ülke grubu olarak gelişmiş ülkeler için analizde 1980-2010 dönemlerini incelemiş olup, ikinci ülke grubu olarak ise gelişmekte olan ülkeler için 1999-2010 yıllarını ele almışlardır. Çalışmada, ekonomik büyüme ve dış ticaret ilişkisini panel veri analizi yardımıyla incelemişlerdir. Uygulama sonucunda her iki ülke grubu için de ekonomik büyümeden, ihracat ve ithalata doğru bir nedensellik ilişkisine rastlanamazken, ithalat ve ihracat verilerinden, ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Öztürk ve Özel (2018) ise çalışmalarında, E7 (Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Endonezya, Meksika ve Türkiye) ülkeleri kapsamında dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Analiz sonuçları, E7 ülkelerinin ithalat destekli büyüme modeline daha uygun olduğunu göstermiştir. Erbay ve Aktuna (2019) araştırmalarında, ihracatın önemini vurgulamayı amaçlayıp Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkeleri için dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisini test etmişlerdir. Panel veri yönetimi ile test ettikleri bulgular sonucunda, ihracat ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuşlardır. Topallı ve Alagöz (2015) çalışmalarında, panel nedensellik analizinden yararlanarak gelişmekte olan ülke ekonomileri için ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiyi 1976-2014 yıllarını baz alarak incelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, uzun dönemde ekonomik büyüme ve ihracat ilişkisinin çift yönlü olduğunu göstermiştir. Yine ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisi de çift yönlü olarak bulunmuştur. Ağayev (2011), yaptığı araştırmasında 12 geçiş ekonomisi dahilinde ihracat ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Analizde, panel eşbütünleşme ve panel nedensellik yöntemlerini uygulamıştır. Bulgular sonucunda çalışmaya konu olan geçiş ekonomilerinin

kısa ve uzun dönemde büyümeden ihracata doğru nedensellik ilişkisinin tek yönlü olduğunu tespit etmiştir. Tekin (2012), çalışmasında 1970-2009 yılları için 18 tane az gelişmiş ülke ekonomisini ele almıştır. Çalışma sonucunda bazı ülkelerde (Rwanda, Haiti ve Sierra Leona) nedensellik ilişkisinin tek yönlü ve ihracattan ekonomik büyümeye doğru olduğunu tespit ederken, bazı ülkelerde ise (Çad, Zambiya, Angola) bu ilişkinin ekonomik büyümeden ihracata doğru olduğunu ortaya koymuştur. Oskooee ve Oyolola (2007), araştırma yaparken 44 ülke ekonomisini baz alarak ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisini Eşbütünleşme ve Hata Düzeltme modeli kullanarak test etmişlerdir. Elde edilen sonuçlar, değişkenler arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğunu bulmuştur. Sandalcılar (2012), çalışmasında BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) üyesi ülkeler için 1993-2010 yıllarını kapsayan verilerle ihracat ile ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmiştir. Çalışmada yöntem olarak panel nedensellik testini kullanmıştır. Bulgular, kısa ve uzun dönem için bulunan ilişkinin yönünün ihracattan ekonomik büyümeye doğru olduğunu göstermektedir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde 1998:Q-2020:Q dönemini kapsayan ihracat (IHR), ithalat (ITL) ve ekonomik büyüme (GSYIH) serileri arasındaki ilişki incelenmiştir. Analizde kullanılan veriler Federal Reserv Economic Data veri tabanından alınmış çeyrek yıllık verilerdir. Her üç seri de doğal logaritmik halleriyle analize dahil edilmiştir. Zaman serisi verilerinin büyük bir çoğunluğu durağan olmayan bir yapıya sahip olduğundan dolayı bu veriler ile yapılan model tahminleri sahte regresyon sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sorunun önüne geçmek adına, model tahmini yapılmadan önce çeşitli testler uygulanması gerekmektedir.

Analizin ilk aşamasında serilerin durağan olup olmadığı test edilmiştir. Serilere yapılan durağanlık sınavasında yaygın olarak kullanılan testler Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleridir. Bu testlere ilişkin denklemler aşağıdaki gibidir:

Sabitli ve Trendsiz:

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-j} + \mu_t$$

Sabitli:

$$\Delta Y_t = \alpha + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-j} + \mu_t$$

Sabitli ve Trendli:

$$\Delta Y_t = \alpha + \beta_t + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-j} + \mu_t$$

H_0 hipotezi belirlenirken, yukarıda verilen denklemler öncelikle EKK (En Küçük Kareler) yöntemi ile analiz edilir. Analiz sonucu elde edilen δ katsayısı için hesaplanan t istatistik değeri MacKinnon (1996) tablo değeri ile karşılaştırılır. Tablo kritik değeri hesaplanan t istatistiğinin mutlak değerinden küçük ise H_0 hipotezi kabul edilir ve serilerin birim kök içerdiği sonucuna varılır (Usta ve Berber, 2017).

Phillips Perron (1998) testinin ADF birim kök testinden farkı ise bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin modele dahil edilmemesidir (Yamak, Tamöver ve Güneysu, 2012). PP birim kök testinin denklemi is aşağıdaki gibidir:

$$Y_t = \alpha + \delta Y_{t-1} + \mu_t$$

$$Y_t = \alpha + \beta \left(t - \frac{T}{2} \right) + \delta Y_{t-1} + \mu_t$$

Denklemden verilen T değeri gözlem sayısını ve μ_t ise bozucu terimi ifade etmektedir. Bağımlı değişkenin gecikmeli değeri $t - 1$ ile gösterilirken, δ ise bu değer için katsayısını vermektedir. Bu katsayı için hesaplanan t istatistiği değerinin tablo değerinden büyük olması durumunda H_0 hipotezi reddedilerek serinin birim kök içermediği sonucuna varılır (Abdioğlu ve Terzi, 2009).

Toda-Yamamoto (1995), nedensellik analizlerinde öncelikle serilere uygulanan birim kök testlerinden yararlanılarak en yüksek bütünleşme derecesi (d_{max}) belirlenir. Sonrasında Akaike ve Schwarz bilgi kriterileri kapsamında optimal gecikme uzunluğuna (k) karar verilir. Son olarak ise VAR modeli ($k + d_{max}$) gecikme sayısı SUR (Seemingly Unrelated Regression) yöntemi ile tahmin edilerek nedensellik ilişkisi ve yönü hakkında çıkarım yapılır. Toda-Yamamoto nedensellik analizinin denklemi aşağıdaki gibidir:

$$X_t = \delta + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha + Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \beta_j X_{t-j} + u_{1t}$$

$$Y_t = \lambda + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \theta_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{k+d_{max}} \delta_j X_{t-j} + u_{2t}$$

VAR ($k + d_{max}$) tahmini sonrası belirlenen katsayıların ilk k tanesine WALD testi uygulanır ve seriler arasındaki nedensellik ilişkisi ve yönünü bulunur (Kolcu ve Yamak, 2017). Nedensellik ilişkisinde hipotez,

$H_0 = k$ kadar bağımsız değişken grup olarak sıfıra eşit.

$H_1 = k$ kadar bağımsız değişken grup olarak sıfıra eşit değil.

şeklinde kurulur. WALD testi sonucu istatistiksel açıdan anlamlı ise sıfır hipotezi reddedilir ve alternatif hipotez kabul edilerek nedensellik ilişkisinin bağımsız değişkenden bağımlı değişkene doğru olduğu sonucu ortaya çıkar (Aydın ve Şimşir, 2017).

4. AMPİRİK BULGULAR

Toda-Yamamoto nedensellik analizlerinde seriler arası maksimum bütünleşme derecesini belirlemek için birim kök sınama sonuçlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Serilere uygulanan durağanlık sınavında en çok kullanılan yöntemler Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips Perron (PP) birim kök testleridir. Bu testler ile seriler hem seviye hem de birinci farkları için incelenmiş, sonuçlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF		PP	
	(Düzye)	(Birinci Fark)	(Düzye)	(Birinci Fark)
LGSYIH				
Sabitli	0.190	-9.196***	0.242	-9.231***
Sabitli ve trendli	-3.395	-9.151***	-3.463**	-9.152***
Sabitsiz ve trendsiz	3.490	-7.912***	3.670	-8.351***
LIHR				
Sabitli	-2.494	-8.713***	-2.733	-8.679***
Sabitli ve trendli	-2.842	-8.964***	-2.861	-8.889***
Sabitsiz ve trendsiz	4.912	-6.926***	4.852	-7.130***
LITH				
Sabitli	-2.489	-8.390***	-2.534	-8.419***
Sabitli ve trendli	-2.558	-8.723***	-2.561	-8.723***
Sabitsiz ve trendsiz	5.753	0.126	5.316	-6.737***

***,** işaretleri sırasıyla %1 ve %5 önem seviyesinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 1'deki değerlere göre her üç seri için uygulanan birim kök test sonuçlarında serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığı başka bir deyişle birim kök içerdiği görülmektedir (Phillips-Perron sabitli ve trendli model testi haricinde). Serilerin birinci farkları alınması sonucunda I(1) seviyesinde durağan hale geldiği bulunmuştur. Bu bağlamda ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme serilerinin maksimum bütünleşme derecesi ($d_{max} = 1$) olarak alınmıştır. Durağanlık analizinin ardından VAR modeli kurularak serilere ait gecikme uzunluğu belirlenmeye çalışılmıştır. Literatürde gecikme uzunluğunun belirlenmesinde dikkate alınan kriterler Akaike bilgi kriteri (AIC), Schwarz bilgi kriteri (SC) ve Hannan-Quinn (HQ) bilgi kriteridir (Çeştepe, Yıldırım ve Bayar, 2013). Bu kriterler kapsamında serilerin gecikme uzunluğu tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. VAR Modeli Gecikme Sonuçları

Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	1.29e-08	-9.650	-9.559*	-9.613
1	25.149	1.16e-08*	-9.759*	-9.396	-9.613*
2	7.417	1.32e-08	-9.632	-8.998	-9.378
3	5.0340	1.55e-08	-9.476	-8.563	-9.113
4	23.084	1.37e-08	-9.600	-8.422	-9.128
5	14.962	1.37e-08	-9.611	-8.160	-9.030
6	19.126*	1.26e-08	-9.704	-7.982	-9.015
7	10.188	1.35e-08	-9.655	-7.661	-8.857
8	8.467	1.48e-08	-9.584	-7.318	-8.677
9	8.423	1.62e-08	-9.522	-6.984	-8.506
10	8.829	1.76e-08	-9.479	-6.669	-8.354
11	3.179	2.17e-08	-9.320	-6.239	-8.087
12	10.249	2.26e-08	-9.340	-5.986	-7.997

Tablo 2'deki sonuçlara göre model seçim kriterleri (FPE-Final tahmin hatası, AIC-Akaike bilgi kriteri ve HQ-Hannan-Quinn bilgi kriteri) dikkate alındığında uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. VAR modelinde belirlenen gecikme sayısına, serilerin maksimum bütünleşme derecesi eklenerek ($k + d_{max} = 1 + 1 = 2$) ikinci dereceden nedensellik analizi yapılmıştır. Kurulan VAR modeli SUR (Seemingly Unrelated Regression) yöntemi ile analiz edilmiş ve sonuçlar tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik Yönü	Ki-Kare	P değeri
LIHR → LGSYIH	7.260	0.0070
LITH → LGSYIH	0.351	0.5534
LGSYIH → LIHR	3.239	0.0719
LITH → LIHR	0.272	0.6015
LGSYIH → LITH	2.211	0.1370
LIHR → LITH	0.411	0.5214

Tablo 3'teki bulgulara göre, ihracattan GSYIH'ye doğru %1 düzeyinde, GSYIH'den ihracata doğru ise %10 düzeyinde bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. İthalat ve ekonomik büyüme serileri arasında ise nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Bu bulgular GSYIH ile ihracat arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğunu belirtmektedir. Farklı bir deyişle Türkiye'de ihracatın GSYIH'yi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

5. SONUÇ

Dış ticaret, Türkiye gibi gelişimini sürdüren ekonomiler için oldukça önem teşkil eden bir konudur. Özellikle ülke ekonomilerinin gelişmesinde ve uluslararası pazarda rekabet gücünün artmasında büyük bir paya sahiptir. Ülkeler dış ticaret politikalarını uygulamadan önce ekonometrik testlerle araştırma yaparak ülke refahını artırıp artırmadığını göz önünde bulundurmalıdır. Son 20 yıllık süreçte hızla artan dünya ticaret hacmi özellikle gelişmekte olan ülkelerin ihracatı arttırmaya yönelik politikalar uygulamasına sebep olmuştur. Gelişmekte olan bir ülke konumundaki Türkiye ekonomisi, 24 Ocak kararları ile birlikte ithalata yönelik politikayı terk ederek ihracata dönük sanayileşme politikasına geçiş sağlamıştır. Alınan kararların ardından dış ticaret üzerindeki devlet müdahalesi ve gümrük vergisi oranları azaltılmış, ihracat kredilerine düşük faiz uygulaması ile ihracata teşvik edilmiştir.

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran geniş bir literatür bulunmasına rağmen çalışmalarda fikir birliğine rastlanmamıştır. Temel amacı ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemek olan bu çalışmada, Türkiye'de 1998Q1-2020Q3 dönemine ait üçer aylık veriler kapsamında Toda-Yamamoto yöntemi ile değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi olup olmadığı test edilmiştir. Zaman serisi verileri ile çalışıldığından dolayı öncelikle durağanlık testleri uygulanmış ve değişkenlerin birinci farkta entegre olduğu bulunmuştur. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre ise ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu saptanırken ithalat ve ekonomik büyüme değişkenlerine ilişkin herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Bu bulgular ışığında, Türkiye ekonomisi özelinde ihracatın milli geliri artırıcı etkilerinden daha fazla yararlanabilmek adına emek yoğun yapının, bilgi ve teknolojinin yoğun olduğu bir yapıya dönüşmesini sağlayan politikalara ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. İhracat yapısının bu dönüşümü ülke ekonomisinin ulusal pazarda daha rekabetçi olmasına sebep olur. İhracat performansının artırılması için bilgi ve teknoloji yoğunluğu fazla olan sektörlerle yatırım yapılması oldukça önemlidir. Aynı zamanda ihracat artışındaki sürdürülebilirlik ekonomik büyümeye büyük bir katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, Z., & Terzi, H. (2009). ENFLASYON VE BÜTÇE AÇIKLARI İLİŞKİSİ: TANZİ VE PATİNKİN ETKİSİ. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 195-2011.
- Ağayev, S. (2011). İhracat ve ekonomik büyüme ilişkisi12 geçiş ekonomisi örneğinde panel eştümleşme ve panel nedensellik analizleri. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 241-254.
- Akkaş, İ., & Öztürk, M. (2016). TÜRKİYE’DE İHRACAT, İTHALAT VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 42(9).
- Aktaş, C. (2009). Türkiye’nin İhracat, İthalat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(18), 35-47.
- Aydın, N., & Cömertler Şimşir, N. (2017, TBB Bankacılar Dergisi). Doğrudan Yabancı Yatırımların Yatırımcı Ülke Ekonomisine Etkileri: Panel Veri Analizi. *103*(28), 34-36.
- Aytaç, A., & Akdoğan, U. (2012). DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE BİR NEDENSELLİK ANALİZİ: 2001-2011 TÜRKİYE ÖRNEĞİ. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 55-70.
- Berg, V.D. (1997). The relationship between international trade and economic growth in Mexico. *The North American Journal of Economics and Finance*, 8(1), 1-21.
- ÇEŞTEPE, H., & YILDIRIM, E., & BAYAR, M. (2013). DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM, EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET: TODA-YAMAMOTO YAKLAŞIMIYLA TÜRKİYE’DEN NEDENSELLİK KANITLARI. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 13(27), 1-37.
- Erbay, R., & Aktuna, A. (2019). Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisinde İhracatın Önemi: Türkiye ve AB Ülkeleri Örneği. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(3), 90-95.
- Giles, J. A., & Williams, C. L. (2000). Export-led Growth: A Survey of the Empirical Literature and Some Noncausality Results Part 1. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 9(3), 261-337.
- Gül, E., & Kamacı, A. (2012). Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Bir Panel Veri Analizi. *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3).
- İzgi, B. B., & Yılmaz, H. (2018). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 54-74.
- Kolcu, F., & Yamak, N. (2017). TÜRKİYE’DE KISA VE UZUN DÖNEM SEKTÖREL DİNAMİKLER. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(15), 81-99.
- Korkmaz, S., & Aydın, A. (2015). Türkiye’de Dış Ticaret - Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi. *ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ İİBF DERGİSİ*, 10(3), 47-76.
- Phillips, P. P., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 2(75), 335-346.
- Oskooee, M. B., & Oyolola, M. (2007). Export growth and output growth: an application of bounds testing approach. *Journal of Economics and Finance*, 31(1), 1-11.

- Öztürk, E., & Özel, H. A. (2018). E-7 ÜLKELERİNDE DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(31), 358-369.
- Ramos, F. R. (2001). Exports, imports, and economic growth in Portugal: evidence from causality and cointegration analysis. *Economic Modelling*, 18(4), 613-623.
- Sandalcılar, A. R. (2012). BRIC ülkelerinde ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişki: Panel eşbütünleşme ve panel nedensellik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 161-179.
- Taştan, H. (2010). TÜRKİYE'DE İHRACAT, İTHALAT VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 87-98.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Topallı, N., & Alagöz, M. (2015). Gelişmekte Olan Ülkelerde İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 5(2), 122-126.
- Usta, C., & Berber, M. (2017). TÜRKİYE'DE ENERJİ TÜKETİMİ EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN SEKTÖREL ANALİZİ. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 173-187.
- YAMAK, N., & TANRIÖVER, B., & GÜNEYSU, F.(2012). Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2), 205-220.
- Yapraklı, S. (2007). Enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye için eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2),287-301

İŞSİZLİK ve ENFLASYON ORANI ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİNİN TEST EDİLMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ 2005-2019

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK

TNKÜ İktisat Bölümü

Güliden KIVIRCIK

TNKÜ İktisat Anabilim Dalı

ÖZET

Bu çalışmada ilk olarak ekonomideki önemli kavramlardan biri olan enflasyon ve diğer bir önemli kavram olan işsizlik açıklanmıştır. 2005-2019 yılları arasındaki işsizlik ve enflasyon ilişkisi nedensellik testi ile incelenmeye çalışılmıştır. Serilerin logaritması alınarak ADF Birim kök testi uygulanmış seriler durağan hala getirilmiştir. Bu değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla Granger Nedensellik analizi yöntemiyle tahmin edilmeye çalışılmıştır. Analiz sonuçlarına göre enflasyon oranı ile işsizlik arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, İşsizlik, Johansen Eşbütünleşme Testi, VAR Analizi, Granger Nedensellik Testi.

ABSTRACT

Unemployment, a predictable and important concept, has been explained. The relationship between unemployment and inflation between 2005-2019 was tried to be examined by causality test. By taking the logarithm of the series, ADF Unit root test was applied and the series were still stationary. In order to examine the relationships between these variables, the Granger Causality Analysis method was tried to be estimated. According to the results of the analysis, there was no causal relationship between the inflation rate and unemployment.

Key Words: Inflation, Unemployment, Johansen Cointegration Test, VAR Analysis, Granger Causality Test.

1. GİRİŞ

Enflasyon ve işsizlik hemen hemen bütün ülkelerin önemli ekonomik sorunlarıdır. Enflasyon ve işsizlikten kurtulmak isteyen ülkeler farklı politikalara başvurmuşlardır.

Enflasyon fiyatlar genel seviyesinin sürekli artması olarak tanımlanabilmektedir. Enflasyon paranın satın alma gücünü de ifade etmekte ve ülkelerin istihdam düzeyleri, işçilerin ücret ve maaşlarını doğrudan etkilemektedir. Enflasyon oranları, merkez bankalarının para politikalarında atacağı adımları doğrudan etkileyebilmektedir. Merkez bankalarının faiz oranları üzerinde yapacağı değişikliklerde Enflasyon oranı öncü göstergedir.

Ülkemiz uzun yıllardır enflasyonla mücadele etmektedir. 2002-2012 yılları arasında gerçekleştirilen enflasyonla mücadele yolları ve IMF ile imzalanan Stand-by antlaşması enflasyonu %11,2 seviyesinde gerçekleştirmiştir.

Türkiye İstatistik Kurumunun tanımlamasına göre işsiz olarak nitelendirebilmek için referans dönemi içinde istihdam halinde olmayan (kâr karşılığı, yevmiyeli, ücretli ya da ücretsiz olarak hiçbir işte çalışmamış ve iş ile bağlantısı da olmayan) kişilerden iş aramak için son dört hafta

çinde iş arama kanallarında en az birini kullanmış ve iki hafta içinde iş başı yapabilecek durumda olan kurumsal olmayan çalışma çağında olmak gerekmektedir (www.tuik.gov.tr , 2020).

İşsizlik Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ve gelişmiş ülkelerde önemli bir sorundur. İşsizlik ülkelerin sosyoekonomik durumlarına göre farklılık göstermektedir. Türkiye’de 2003-2019 döneminde işsizlik yüzde 10,9’a yükselmiştir. İşsizliğin artmasında çeşitli nedenler bulunmaktadır. Nüfusun yoğun olması ve hızlı artması, siyasi ve ekonomik olarak yaşanan istikrarsızlıklar, eğitim sisteminde yaşanan problemler, yetersiz yatırım bazı nedenler olarak söylenebilir. Türkiye’de işsizliğin yapısal olmasının nedenlerinden biri olarak nüfusun hızlı artması sonucu genç nüfusun istihdam olanaklarının sağlanamaması gösterilebilir (Bozdağlıoğlu,2008:46).

Bu çalışmada 2005-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak zaman serisi analizi yapılmış ve Türkiye’de bu yıllar arasındaki enflasyon oranı ile işsizlik arasındaki ilişki ortaya koyulmuştur.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

İktisat literatüründe enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiye yıllarca incelenmiştir. Çalışmaların çoğunda enflasyon ve işsizlik arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmazken kısa dönemli ilişkinin var olduğu görülmüştür. Bu çalışmada, Phillips eğrisi ile enflasyon-işsizlik değiş-tokuşunu açıklayan teoriler ele alınmış ve Phillips eğrisi, enflasyon-işsizlik değiş-tokuşu ve doğal oran hipotezi konusundaki temel makaleler ve oluşturulan modeller analiz edilmiştir (Akkuş, 2012:99).

Uysal ve Erdoğan (2003) Türkiye için 1980-2002 yılları arasında işsizlik oranları ile fiyat düzeyleri arasındaki ilişki Phillips Eğrisi yardımıyla incelenmişler ve 1980’li yıllarda bu iki değişken arasında pozitif bir ilişki olduğunu işsizlik oranının fiyat düzeyini etkilediği görülürken 1990-2002 yılları arasında değişken arasında negatif ilişki olduğu analiz edilmiştir. 1980-2002 yılları arasında ise değişken arasında Phillips eğrisini destekleyici negatif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir (Uysal ve Erdoğan, 2003:35).

Hepsağ (2009), Türkiye ekonomisinin 2000:1-2007:3 dönemini kapsayan çalışmasında enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişkiyi sınır testi yaklaşımı kullanarak kısa uzun dönem olarak incelemiştir. Elde edilen ampirik bulgular sonucunda enflasyon ile işsizlik arasında değiş tokuş ilişkisi tespit edilmiştir. Kısa dönemde enflasyon oranının üzerinde geçmiş dönem enflasyon oranları etkili olurken uzun dönemde enflasyon oranı ile işsizlik oranı arasında değiş tokuş ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Hepsağ, 2009:170).

Topçu (2010), G8 ülkelerindeki işsizlik ve enflasyon arasındaki nedensellik ilişkisini incelediği çalışmasında 1993:1-2009:4 dönemlerindeki veriler ile değişkenler arasındaki ilişkinin Granger Nedensellik analizini yapmıştır. Analiz sonucuna göre G8 ülkelerinde çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani enflasyon işsizliğin, işsizlik enflasyonun nedenidir (Topçu, 2010:1).

Mangır ve Erdoğan (2012), Türkiye’de ki enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki 1990 ve 2011 yılları arasındaki işsizlik oranları ve enflasyon oranlarının üç aylık değerleri kullanılarak test edilmiştir. İncelenen dönemler arasında Türkiye’de Phillips eğrisinin kısa dönemde teorik varsayımlarını desteklemediği sonucuna varılmıştır (Mangır ve Erdoğan 2012:77).

Bayrak ve Kanca (2013) yaptıkları bu çalışmada 1970-2010 yılları arasında Türkiye ekonomisi için Phillips eğrisinin geçerliliği sınıanmıştır. Analiz sonucunda uzun dönemde

Türkiye ekonomisinin Phillips eğrisi analizinin geçerli olmazken; kısa dönemde enflasyon ile işsizlik arasındaki trade-off'un var olduğu tespit edilmiştir.

3. ENFLASYON VE İŞSİZLİK ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİNİN TEST EDİLMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ 2005-2019

Bu bölümde analizde kullanılacak olan ekonometrik yöntemler açıklanmaya çalışılmıştır. Kavramsal açıklamalar yapıldıktan sonra çalışmanın ana konusunu olan analiz yapılarak sonuçlar yorumlanmıştır.

3.1. Birim Kök Testleri

Eğer seri birim köke sahip ise durağan değildir. ADF test istatistikleri için sabitli ve sabitli trendli veriler için Enflasyon için ADF testi yokluk hipotez “LogEnf serisinin birinci farkı ΔLogEnf birim kök içerir” olarak kurulmuştur. Verilen maksimum üç gecikmeden en uygun gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre sıfır olarak belirlenmiştir. ADF test istatistiği $t\text{-statistic}=-5.893207$ olarak hesaplanmıştır. 0.1, 0.05, 0.01 anlam düzeylerinde MacKinnon tarafından elde edilen kritik değerler verilmiştir. T-statistic= -5.878473 olarak elde edilmiştir. Bu test istatistiği tüm kritik değerlerden küçük olduğu için yokluk hipotezi reddedilerek Logenf serisinin birinci farkının durağan bir seri olduğu sabitli modele göre söylenmektedir.

Null Hypothesis: D(LOGENF) has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-5.893207	0.0005
Test critical values:		
1% level	-4.057910	
5% level	-3.119910	
10% level	-2.701103	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

ADF test istatistikleri için sabitli ve sabitli trendli veriler için İşsizlik için ADF testi yokluk hipotezi “Logİssiz serisi birim kök içerir” olarak kurulmuştur. Verilen maksimum üç gecikmeden en uygun gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre bir olarak belirlenmiştir. ADF test istatistiği $t\text{-statistic}=-2.765817$ olarak hesaplanmıştır. 0.1, 0.05, 0.01 anlam düzeylerinde MacKinnon tarafından elde edilen kritik değerler verilmiştir. T-statistic= -2.765817 olarak elde edilmiştir. Bu test istatistiği tüm kritik değerlerden büyük olduğu için yokluk hipotezi reddedilememektedir Logİssiz serisinin birinci farkının durağan bir seri olup tüm yanılma düzeylerine göre birim kök içermektedir.

Null Hypothesis: LOGISSIZ has a unit root
Exogenous: Constant, Linear Trend
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.765817	0.2317
Test critical values:		
1% level	-4.886426	
5% level	-3.828975	
10% level	-3.362984	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Yokluk hipotezi “Logenf serisi birim kök içerir şeklinde kurulmuştur. PP birim kök testi için sabitli modelin kullanıldığı ve band genişliğinin Berlett kernel kullanılarak Newey-West stratejisine göre otomatik olarak iki belirlenmiştir. PP test istasitiği t-statistic=-1.620096 olarak elde edilmiştir bu istatistik Mackinnoon tarafından üretilen 0.1, 0.05 ve 0.01 yanılma düzeyleri için kritik değerlerden büyük olduğu için yokluk hipotezi reddedilememkte ve Logissiz serisi sabitli modele göre birim kök içerdiği yani durağan dışı bir yapıda olduğu görülmektedir.

Null Hypothesis: LOGENF has a unit root
Exogenous: Constant
Bandwidth: 2 (Newey-West automatic) using Bartlett kernel

	Adj. t-Stat	Prob.*
Phillips-Perron test statistic	-1.620096	0.4470
Test critical values:		
1% level	-4.004425	
5% level	-3.098896	
10% level	-2.690439	

Yokluk hipotezi “Logissiz serisi birim kök içerir şeklinde kurulmuştur. PP birim kök testi için sabitli modelin kullanıldığı ve band genişliğinin Berlett kernel kullanılarak Newey-West stratejisine göre otomatik olarak üç belirlenmiştir. PP test istasitiği t-statistic=-1.821974 olarak elde edilmiştir bu istatistik MacKinnoon tarafından üretilen 0.1, 0.05 ve 0.01 yanılma düzeyleri için kritik değerlerden büyük olduğu için yokluk hipotezi reddedilememekte ve Logissiz serisi sabitli modele göre birim kök içerdiği yani durağan dışı bir yapıda olduğu görülmektedir.

Null Hypothesis: LOGISSIZ has a unit root

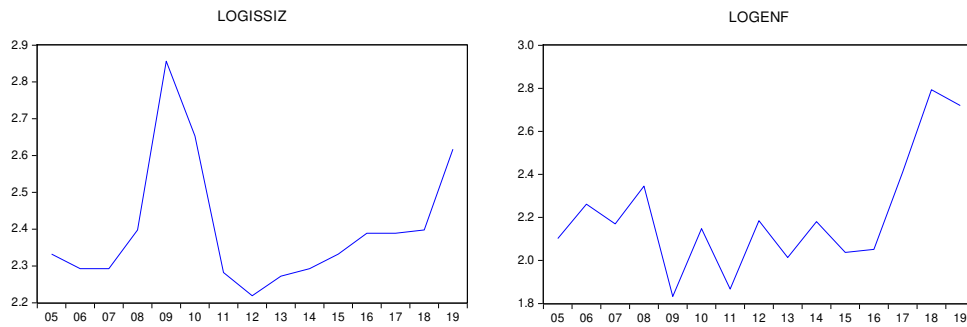
Exogenous: Constant

Bandwidth: 3 (Newey-West automatic) using Bartlett kernel

	Adj. t-Stat	Prob.*
Phillips-Perron test statistic	-1.821974	0.3556
Test critical values:		
1% level	-4.004425	
5% level	-3.098896	
10% level	-2.690439	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Farklı Alınmış Enflasyon ve İşsizlik Oranı Serilerinin Grafiği

3.2. Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Modeldeki değişkenlerin serilerinin birinci farklarıyla aynı dereceden durağan olmaları nedeniyle sahte regresyon ilişkisinin önüne geçebilmek için Johansen Eşbütünlük testi yapılmıştır. İlk olarak gecikme uzunluğu belirlenmiştir. AIC kriterine göre en uzun gecikme uzunluğu bir olduğuna karar verilmiştir. Eşbütünlük testinde bu gecikme sayısı kullanılmıştır.

lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	3.114988	NA*	0.002925	-0.159284	-0.067990	-0.167735
1	8.751137	8.856804	0.002345*	-0.393020*	-0.119138*	-0.418372*

*Ölçülere göre seçilmiş gecikmeleri gösterir.

3.3. VAR Analizi Sonuçları ve Yorumları

Sims'in öncü çalışmasından sonra uygulamalı ekonometri makroekonomi ve finans konularında yapılan araştırmalarda VAR analizi sıklıkla kullanılmaktadır. VAR modeli modele katılan değişkenlerin gecikmeli değerleri üzerine tanımlanan basit çok boyutlu bir zaman serisi öngörü modeli olmakla beraber bütün değişkenler içsel olarak tanımlanmıştır (Tarı, 2010).

	LOGENF	LOGISSIZ
LOGENF(-1)	0.552477 (0.31527) [1.75239]	0.345963 (0.18007) [1.92124]
LOGISSIZ(-1)	-0.016605 (0.44562) [-0.03726]	0.552138 (0.25452) [2.16930]
C	1.055498 (1.37687) [0.76659]	0.337602 (0.78642) [0.42929]

	LOGENF	LOGISSIZ
R^2	0.226893	0.389133
AIC	0.391058	-0.729087
SC	0.527999	-0.592147
F-statistic	1.614147	3.503593

Yukarıdaki VAR modeli analizi parametrelerinin doğrudan yorumlanması doğru olmayacaktır. Ancak Varyan Ayrıştırması analizi yapılarak bu değişkenlerle ilgili yorum yapılabilir. Yapısal açıdan VAR modelinin bir sorun içerip içermediğinin tespit edilmesi için otokorelasyon ve LM, normal dağılımı ve White farklı varyans testlerinin yapılmıştır.

LM Test İstatistiği

Lags	LM-Stat	Prob
1	8.660986	0.0702
2	9.663226	0.0465

lm testi yokluk hipotezi “h gecikmede serisel korelasyon yoktur.” 1. Gecikme $P=0.0702>0.01$ ve 2. Gecikme $0.0465>0.01$ 'dir yani her iki gecikme içinde yokluk hipotezi reddedilememektedir.

White değişen varyans testi

Chi-sq	df	Prob.
12.44176	12	0.4109

Sabit varyans yokluk hipotezi reddedilememektedir. $P=0.4109>0.01$. Modelimizde değişen varyans sorunu bulunmamaktadır.

Normal Dağılım Test Sonuçları

Component	Jarque-Bera	df	Prob.
1	0.256536	2	0.8796
2	1.663576	2	0.4353
Joint	1.920113	4	0.7504

Jarque-Bera testine göre kalıntılar 0.01 yanılma düzeyinde çok değişkenli normal dağılıma uymaktadır. $P=0.7504>0.01$

3.4.Varyans Ayrıştırması Analiz Sonuçları

LOGENF

Period	S.E.	LOGENF	LOGISSIZ
1	0.267907	100.0000	0.000000
2	0.306370	99.99349	0.006510
3	0.316879	99.98649	0.013511
4	0.319813	99.98179	0.018205
5	0.320610	99.97929	0.020714
6	0.320818	99.97812	0.021877
7	0.320869	99.97763	0.022367
8	0.320880	99.97744	0.022558
9	0.320883	99.97737	0.022628
10	0.320883	99.97735	0.022653

LOGISSIZ

Period	S.E.	LOGENF	LOGISSIZ
1	0.153020	5.350543	94.64946
2	0.188471	18.58801	81.41199
3	0.214314	32.72130	67.27870
4	0.229516	40.27778	59.72222
5	0.237139	43.78783	56.21217
6	0.240574	45.31456	54.68544
7	0.242002	45.94210	54.05790
8	0.242558	46.18642	53.81358
9	0.242764	46.27685	53.72315
10	0.242836	46.30880	53.69120

Her bir seri için varyans ayrıştırması 10 dönem boyunca yapılmıştır. İlk olarak enflasyon için incelendiğinde; Sonuçlara bakıldığında ilk yıl enflasyondaki toplam değişimin tamamı kendisi tarafından açıklanmaktadır. 2. Yıl enflasyondaki toplan değişimin yaklaşık % 99.9'u kendisi tarafında karşılırken %0.006510'sı işsizlik tarafından açıklanmaktadır. 10 yılın sonunda enflasyondaki toplam değişimin %99.97735'si kendisi tarafından %0.022653'si işsizlik tarafından açıklanmaktadır. Enflasyondaki oranlar 1. yılın sonunda diğer dönemler boyunca

fazla değişmemiş stabilize kalmıştır. Bu iki değişkenin birbirini etkileme yönünden birbirlerine olan etkileri 1 yıl sürmüştür.

İkinci tablodaki işsizliğin enflasyon üzerine varyans ayrıştırması sonuçlarına göre 1. Yıl işsizlikteki toplam değişim %94.64946 kendisi tarafından karşılanırken %5.350543 enflasyon tarafından karşılanmaktadır. 10 yılın sonun işsizlikteki toplam değişimin %53.69120 kendisi tarafından karşılanırken %46.30880 enflasyon tarafından karşılanmaktadır. Bu etkileşim beşinci yılın sonunda stabilize olmuştur.

3.5. Eşbütünleşme Testi Sonuçları ve Yorumları

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi istatistiksel olarak gösteren Eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Bu nedenle serilerin aynı dereceden entegre seriler I(d) olmaları gerekmektedir.

Max-Eigen Statistic ve Trace Statistic değerlerine göre 0.05 önem seviyesinde bir eşbütünleşme eşitliği bulunmaktadır.

(*) hipotezin 0.05 önem seviyesinde reddedildiğidir. İşsizlik ve enflasyon arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur.

HİPOTEZ	EIGENVALUE	TRACE STATİSTİC	0.05 CRITICAL VALUE	PROB.*	MAX-EIGEN STATİSTİC	0.05 CRITICAL VALUE	PROB.*
R=0*	0.735123	17.29058	15.49471	0.0265	17.27037	14.26460	0.0162
R≤1	0.001553	0.020210	3.841166	0.8869	0.020210	3.841466	0.8869

3.6. Granger Nedensellik Testi Sonuçları ve Yorumlanması

Lags: 2

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	PProb.
D(LOGISSIZ) does not Granger Cause D(LOGENF)	12	0.02857	0.9719
D(LOGENF) does not Granger Cause D(LOGISSIZ)		1.83081	0.2293

F= 0.02857 ve bu istatistiğin olasılık değeri P=0.9719>0.01 olduğundan sıfır hipotezi reddedilmez. Yani işsizlik enflasyonun kısa dönem nedeni değildir. İkinci hipotez ise F=1.83081 ve P=0.2293>0.01 olduğundan nedensellik var hipotezi reddedilir ho kabul edilir nedensellik yoktur.

$$0.9719 < 3.68 \quad \text{ve} \quad 0.2293 < 3.68$$

2005-2019 yılları arasında iki değişken arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığı kritik F-değerine göre tespit edilmiştir.

4.SONUÇ

Bu çalışmada enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Çalışma aralığı olarak 2005-2019 yılları arası yıllık veriler kullanılmıştır. Öncelikle konu ile ilgili kavramsal çerçeve oluşturulmuş ve enflasyon işsizlik arasındaki ilişki ekonometrik bir analiz ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki hakkında birçok tez ortaya atılmıştır. Bu çalışmada enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkilerin gücü ve yönü saptanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın amacı iktisat literatüründe sıkça tartışılan enflasyon ve işsizlik arasındaki Granger Nedensellik Analizi kullanılarak test edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler yıllık olup 2005-2019 yılları arasında kapsamaktadır. Ekonometrik model olarak ADF ve PP birim kök testleri, VAR Analizi, Eşbütünleşme testleri ve Granger nedensellik analizi uygulanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde enflasyon ve işsizliğin tanımları çeşitleri üzerinde durularak kavramsal bir açıklama yapılmıştır. İkinci bölümde iktisat literatüründe yer alan enflasyon ve işsizlik ile ilgili daha önceden yapılmıştır. Üçüncü bölümde analizde kullanılan ekonometrik yöntem açıklanmaya çalışılarak açıklamalardan sonra elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır. Granger nedensellik testi yapılmadan önce kullanılan serilerin zaman serisi olması nedeni ile önce Genişletilmiş Dickey Fuller ve Philips Peron birim kök testleri yapılmıştır.

Birim kök testi sonuçlarında enflasyon ve işsizlik verilerinin birim kök içerdiği yani durağan bir seri olduğu tespit edilmiştir. Yapılan VAR analizi varyans ayrıştırması sonucuna göre enflasyon için bakıldığında bu enflasyon ve işsizlik birbirini etkileme yönünden birbirlerine olan etkileri 1 yıl sürmüştür. İşsizlik açısından bakıldığında etkileşim beşinci yıl sonunda stabilize olmuştur. Çalışmanın ana konusu olan nedensellik analizi yapılmış ve ilişkilerin yönü ve gücü tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre işsizlik enflasyonun ve enflasyon işsizliğin kısa dönem nedeni değildir. Yani 2005-2019 yılları arasında enflasyon ve işsizlik arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

KAYNAKÇA

- AKYILDIZ H., HATIRLI S.A. ve ALTUNTEPE N., İktisada Giriş, Alter Yayıncılık, İkinci Baskı, 2012
- BOZDAĞLIOĞLU Uyar, E. Y. (2008). Türkiye’de İşsizliğin Özellikleri ve İşsizlikle Mücadele Politikaları. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20, 45- 65.
- DİNLER, Zeynel. (2007). İktisada Giriş. Bursa: Ekin Kitabevi.
- DÜĞER, İ. H. (1998). İktisada Giriş, Emre Ltd.Şti., Kütahya
- DÜĞER İ.H. ve DULUPÇU M.A., İktisada Giriş, Graphis Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2001
- EĞİLMEZ, M. (2017). Makro Ekonomi- Türkiye’den Örneklerle. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GUJARATİ, DAMODOR, N. (1999). Temel Ekonometri (Çev. Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen), (Birinci Basım), İstanbul: Literatür Yayınları:33, Literatür: Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama San. Ve Tic. Ltd. Şti.
- GÜNDOĞAN, N. ve BİÇERLİ K. M. (2003). Çalışma Ekonomisi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, İkinci Baskı.
- HEPSAĞ A., “ Türkiye’de Enflasyon İle İşsizlik İlişkisinin Analizi: Sınır Testi Yaklaşımı”, s. 169- 191.
- MERT M., ÇAĞLAR A. (2019). Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi. Datey Yayıncılık: Ankara, Birinci Baskı.
- ORHAN, O. Z. (1995). Başlıca Enflasyon Teorileri ve İstikrar Politikaları, Filiz Kitabevi, İstanbul

1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya
(Türkçe konuşan ülkelerin medya platformu)
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi

ORHAN, O.Z. ve Erdoğan, S. (2003). Para Politikası. İstanbul: Yazıt Yayınları

ŞAHİN, H. (2010). İktisada Giriş. Bursa: Ezgi Kitabevi

UNAY, C. (2001). Makro Ekonomi, Vipaş A.Ş Yayın No: 13, 8. Baskı, Bursa

YILDIRIM K., KARAMAN D. ve TAŞDEMİR M., Makro Ekonomi, Seçkin Yayıncılık, Dokuzuncu Baskı, Ankara, 2010.

YILMAZ G. Ö., “Türkiye Ekonomisinde Büyüme İle İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, İstanbul Üniversitesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, 2005, Sayı 2, s. 11-29

BİRİNCİ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ ƏSASINDA YARANAN BİTKİ ADLARI

The names of plants formed on the basis of the first type of definite word combinations

fil.ü.f.d. Məmmədova Gülbəniz
Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
“İctimai fənlər” kafedrası,
mgulbeniz@yahoo.fr

XÜLASƏ

Fransız və Azərbaycan dillərindəki bitki aləminə aid leksikanın müxtəlif aspektlərdən müqayisə edilərək təhlil edilməsi dilçilikdə aktual problemlərdəndir. Lakin dilçilik üçün aktualıq kəsb edən, müxtəlif dillərin semantik və milli-mədəni xüsusiyyətlərinin ifadəsi kimi dilçiliyə zəngin faktlar verən fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının müqayisəli şəkildə tədqiq olunmaması mövzunun aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqata cəlb olunmuş hər iki dilin bitki adlarının bu səpgidə öyrənilməsi həmin dillərin leksik-semantik və funksional nəzəriyyəsinə yeni material və yanaşma üsulu gətirir. Bununla əlaqədar olaraq, bəzi semantik universalların aşkara çıxarılmasına şərait yaradan material təqdim edilir. Bu istiqamətdə aparılacaq növbəti tədqiqatları fransız və Azərbaycan dillərində kompleks şəkildə öyrənilməmiş bitki adları haqqında zəngin mənbə ilə təmin edir.

Açar sözlər: *analitik, komponent, atributiv, kompletiv, morfoloji*

RESUME

Knowledge is related to various fields of science has never had a national frontier and has become a universal value.

Thus, along with the universal features that characterize the national-cultural features of each nation and its language, ethnolinguistic peculiarities are also reflected in the formation of linguistic relations among different language nations.

The study of these features and peculiarities is getting more and more interesting.

Because the role of plants in human life is always huge. Motivational analysis of plant names in French and Azerbaijani languages, their regularities, the conceptual model of the world in plant names are characterized by similarity.

Key words: *analytic, component, attributive, completive, morphological*

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, fransız dilində təyini söz birləşmələri analitik üsulla ifadə olunur. Onlar Azərbaycan dili ilə müqayisədə həm birinci növ, həm də ikinci növ təyini söz birləşməsi hesab edilirlər. Bitki adlarının əksəriyyəti tabelilik əlaqəsi vasitəsilə əmələ gəlmişdir, çünki tabelilik əlaqələri çox məhsuldar hesab olunur. Belə sözlər həm bitişik, həm sözünü, həm də defislə yazılır. *attrape-mouche - milçəkqapan; chiendent - ayrıqotu.*

Tədqiqat işində Azərbaycan dilində tabelilik əsasında söz birləşmələrinin 3 növündən danışılır. Xüsusilə birinci növ təyini söz birləşməsi kimi yaranan bitki adları geniş yayılmışdır. Məs.: *istiot - piment, sarıkök - gingembre, qızılgül - rose.*

Fransız dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, təyini söz birləşmələri analitik üsul kimi məlumdur. Onlar Azərbaycan dilindəki birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrinin qarşılığı kimi özünü göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi fransız dilində bitki adlarının böyük bir hissəsi mürəkkəb adlarla bağlıdır. Bunların əksəriyyəti bir, iki və hətta üç əsasdan əmələ gəlir. Bitki adlarının çoxu tabelilik əlaqəsi əsasında əmələ gəlmişdir. Müvafiq sözlər həm bitişik, həm sözünü ilə, həm də defislə yazılır. Məsələn: *attrape-mouche - milçəkqapan; perce-pierre - daşdalən; boule-de-neige -*

başınağacı; bourse-à-pasteur - quşəppəyi; bouton-d'or - qaymaqçıçəyi; crête-de-coq - çinqıldağotu; douce-amère - quşüzümü; gueule-de-loup - aslanagzi; millefeuille // mille-feuille - boymadərən; belladone - xanımotu; chiendent - ayriqotu; ophioglosse - koramalotu; passiflore - qonaqotu.

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsi vasitəsilə birləşmənin aşağıdakı tipləri vardır: 1) komponentlərin atributiv əlaqə ilə birləşməsi; 2) komponentlərin obyekt əlaqəsi ilə birləşməsi; 3) komponentlərin kompletiv əlaqə ilə birləşməsi.

Komponentləri tabelilik əlaqəsi vasitəsilə birləşən mürəkkəb bitki adları əsasən, atributiv əsasda formalaşmışdır. Onlarda birinci komponent ikinci komponentin atributu (təyini) rolunda çıxış edir. Komponentləri atributiv əlaqə əsasında birləşən mürəkkəb adların əmələgəlməsində ən məhsuldar növlərə aşağıdakılar aiddir:

İsim + adlıq halda olan mürəkkəb isimlər: *güldəfnə - trigonelle; qaymaqçıçək - renoncule; qızılgül - rose; qıfsəbət – sarrette* və s.

Sifət + adlıq halda olan isim: *qaratikan - paliure; qaraçöhrə - if; qaragilə - morelle; dəlibəng - stramoine* və s.

Say + adlıq halda olan isim: *qırxbuğum - renouée; birgöz – troène* və s.

Bitki adlarının kiçik bir qismini feli sifət tərkibi quruluşunda olanlar təşkil edir.

Zərf + isim/sifət: *həmişəcavan – gui.*

İsim + feili sifət: *milçəkqapan - attrape-mouche; günəbaxan - hélíanthe; daşdələn - perce-pierre* və s.

Fransız və Azərbaycan dillərində mürəkkəb quruluşlu bitki adlarının təhlili nəticəsində bu qənaətə gəlmək olur ki, hər iki dildə mürəkkəb bitki adlarının yaranma prosesi və onların komponentlərinin linqvistik xüsusiyyətləri oxşar olmaqla, universal səciyyəyə daşıyır, belə ki, onları təşkil edən komponentlərin funksional xüsusiyyətləri bir-birindən o qədər də fərqlənir. Hər iki dildə “təyin + təyinolunan” modeli üzrə formalaşır və onların morfoloji mənsubiyyəti də təxminən eyni olur. Mürəkkəb bitki adlarının birinci komponenti isim və sifətlə ifadə olunur; onlar təyinedicilik xüsusiyyəti daşıyıb, ikinci tərəfdəki adın ifadə etdiyi əşyanın müəyyən əlamətini bildirməklə, onu təyin edir. Lakin Azərbaycan dili qrammatik şəkilçilərlə daha zəngin olduğundan, mürəkkəb bitki adlarının komponentlərinin birləşmə imkanları daha rəngarəng şəkildə özünü göstərə bilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1982, 210 səh.
2. F. Qurbanova. Dilçilikdə onomastikanın yeri. Onomastika. Elmi-onomastik jurnal (xüsusi buraxılış). Bakı, 2009, 14 səh.
3. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 441 səh.
4. L. Dero. Emprunt linguistique. Paris, Belles Lettres, 1956, 470 p.
5. J. Dubois L'emprunt en français. In.: Information littéraire. Paris, 1963. № 1. p 16.
6. В.Г. Гак. Сравнительная типология французского и русского языков. Уч. Для студентов пед. ин-тов. - 2-е изд. М, 1983, 129 стр.
7. N.N. Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, “Maarif”, 1971, 366 səh.
8. G.S. Məmmədova. Fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının linqvistik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası, Bakı, 2013.
9. Müasir Azərbaycan dili. // Morfolojiya // Z.Budaqovanın redaktorluğu ilə. 2-ci cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, 510 səh.
10. M. Riegel, J. Pellat, R. Rioul. Grammaire Méthodique du français, Paris, PUF, 1998, 4-ième éd, 646 p.
11. Dilçilik ensiklopediyası (F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə) I cild, “Mütərcim”, Bakı, 2006, 516 səh.
12. Dilçilik ensiklopediyası (F.Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə) II cild, “Mütərcim”, Bakı, 2008, 526 səh.